

A 70 ÉVES
HUNYADY GYÖRGY
TISZTELETÉRE

A PSZICHOLÓGIA
MINT
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

SZERKESZTETTE
FÜLÖP MÁRTA – SZABÓ ÉVA

A pszichológia mint társadalomtudomány

A 70 éves
Hunyady György
tiszteletére

John G. G.

A pszichológia mint társadalomtudomány

A 70 éves
Hunyady György
tiszteletére

Budapest, 2012

A kötet kiadását az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar és Pszichológiai Intézet,
valamint a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézete támogatta.

Szerkesztette:

Fülöp Márta – Szabó Éva

David L. Hamilton, John T. Jost és Ervin Staub tanulmányát Berkics Mihály fordította.

© A tanulmányok szerzői, 2012

© A kötet szerkesztői, 2012

ISBN 978 963 312 133 7

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar dékánja

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Nyomdai munkák: Multiszolg Bt.

Tipográfia: Anders Tibor

Borítóterv: Váraljai Nóra

Tartalom

<i>Fülöp Márta – Szabó Éva</i>	
Előszó helyett – Gondolatok egy születésnapi kötet üzenetéről	9
<i>Hunyady György</i>	
Személyre szóló személyes reflexiók	11
I. Társadalom és csoport a szociálpszichológia tükrében	29
<i>David L. Hamilton</i>	
Sztereotípiák kutatása: közös idők a nagy távolságtól a szoros közelségig	31
<i>László János</i>	
A nemzeti karaktertől a nemzeti identitásig.....	43
<i>Csepeli György</i>	
Radikálisként élni: nemzeti radikálisok gondolkodási mintái Magyarországon	57
<i>Nguyen Luu Lan Anh</i>	
Etnokulturális folytonosság, identitás és akkulturáció	67
<i>Erős Ferenc</i>	
A megkésett forradalmár	83
<i>John T. Jost</i>	
Ideológiák, társadalmi rendszerek és a csoportokra vonatkozó értékelések szerkezeti dinamikája	89
<i>Ervin Staub</i>	
A népiértés és az ahhoz kapcsolódó tömeges erőszak gyökerei és megakadályozása	109
<i>Fülöp Márta</i>	
Az üzlet és a versengés reprezentációja a visegrádi országok leendő gazdasági szakemberei között: kölcsönös bizalom vagy kölcsönös előítéletek?	129
<i>Szabó Éva</i>	
Sikerfelfogás és sikerideológia a társadalmi kontraszelekció élményébe ágyazva	153
<i>Faragó Klára</i>	
Vállalkozó szellem a tudományos élet szereplőinél	173
<i>Ujhelyi Adrienn</i>	
Online csoportok percepciója	189
II. Politika és történelem a szociálpszichológia nézőpontjából	209
<i>Terestyéni Tamás</i>	
Adalékok állam és piac közgondolkodásbeli értelmezéséhez	211

<i>Berkics Mihály</i>	
Burkolt társadalomelmélet és rendszerkritikus sztereotípiák	227
<i>Krekó Péter</i>	
A tekintély színe és fonákja	245
<i>Tardos Róbert</i>	
Az önéletrajzíró válaszadó – tíz év múltán	261
<i>Frank Tibor</i>	
'Public Morale' – az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése a második világháború előestéjén	275
<i>Pörzse Katalin</i>	
A mi 20–21. századunk	293
<i>Kovács Mónika</i>	
A múlt kollektív reprezentációi a jelen homályos tükrében	305
<i>Szabó Mónika</i>	
Változó sztereotípiák, változó társadalom: az egyenlőtlenségek ideológiai és a kritikai társadalom-lélektan	321
<i>Felvinczi Katalin</i>	
Közpolitikák és társadalmi attitűdök	333
<i>Kiss Paszkál</i>	
Büszkeség, önértékelés és elköteleződés: egy irányba mutatnak a csoportközi viselkedés alapvető erői?	353
III. Szociálpszichológia és nevelés: szocializáció és tanárképzés	371
<i>Kósa Éva</i>	
Gyerekek és szülők a változó médiakörnyezetben	373
<i>Kőrössi Judit</i>	
Gyerekek ismeretei a családról	387
<i>Mészáros Aranka</i>	
Pénzügytudatosság-képzés a gödöllői Szent István Egyetemen.....	401
<i>Hunyady Györgyné – M. Nádaszi Mária</i>	
Két évtized a szociálpszichológia és a neveléstudomány kapcsolatának történetéből	421
<i>N. Kollár Katalin</i>	
Tanárképzést előkészítő BA/BSc modul pszichológiaoktatása az ELTE-n	445
<i>Münnich Ákos – Stéger Csilla</i>	
A tanárképzők munkakapcsolata, avagy a bolognai rendszer intézményi társas közegben	469
<i>Fábri György</i>	
Az egyetemi rangsorok története – a pszichológiától a társadalmi kommunikációig	491

Perjés István

Hetedhét határok – Rendhagyó gondolatok a pedagógiáról – Fények és kulisszák497

IV. Személyiség-lélektani és klinikai pszichológiai kapcsolódási pontok.....505

Oláh Attila

A megküzdés szívérványszínei: a stresszkezeléstől a boldogság növeléséig507

Szabó Laura

Az aktív és passzív halogatás háttértényezői egyetemi hallgatók körében523

Czigler István

Az időskor bölcsessége: legenda vagy történelem?.....533

Perczel Forintos Dóra

Az önpusztító magatartás csökkentésének pszichoterápiás lehetőségei541

Hunyady Orsolya

A kölcsönösség és a függetlenség paradoxonai557

V. Pályatársak vallomásai569

Glatz Ferenc

Naplótöredékek barátok, kutatások egymásrautaltságáról.....571

Váriné Szilágyi Ibolya

Fejezetek a hazai szociálpszichológia történetéből579

Bányai Éva

Diákkör-alapítástól a karalapításig589

Ádám György

Utószó helyett: Laudatio Georgii Hunyady595

Fülöp Márta – Szabó Éva

Előszó helyett

Gondolatok egy születésnapra kötet üzenetéről

Rendhagyó születésnapra ajándékot tart kezében az olvasó. Egy közel ötvenéves szakmai pályafutás bemutatására, méltatására számtalan lehetőség kínálkozik. Végig lehet gondolni az ünnepelelt személy élettörténetét, szakmai karrierjének főbb állomásait, lajstromba lehet szedni elért tudományos és közéleti sikereit. Utalni lehet szakmai tevékenységének maradandó termékeire, publikációi hosszú listájára.

Mi ez esetben egy további lehetőséget választottunk. Egy sikeres egyetemi oktatói és kutatói életpálya bemutatható úgy is, ha nem magát a személyt állítjuk a középpontba, hanem feltekerjük azoknak a körét, akikre személye vagy munkája hatást gyakorolt, inspirálta és/vagy versenyre sarkallta őket.

Hunyady György professzor munkássága előtt egy olyan kötetel tisztelegünk, amelyben pályatársak, tanítványok, neves magyar és tengerentúli szerzők tanulmányait adjuk közre; ezeket minden esetben kiegészítik a professzor személyes reflexiói, melyekben megosztja az olvasóval a szerzőkhöz fűződő kapcsolatát és szakmai életpályájuk fontosabb találkozási pontjait.

Jelen tanulmánykötet több nézőpontból és sokféle összefüggésben tárja elének Hunyady professzor gazdag és szakmailag is sikeres életpályáját.

Ha végigtekintünk a kötet szerkezetén, elsőként azt vehetjük észre, hogy *milyen szerteágazó területeken* dolgoznak azok a kutatók, akik különböző minőségben és időtartamban, de szoros szakmai és/vagy személyes kapcsolatot ápolnak és ápolnak ma is az ünnepeleltel. Az első nagyobb egység főleg alapvető társadalom-lélektani kérdéseket érintő írásokat tartalmaz, mint amilyen a nemzeti karakter, a versengés, a sikeresség vagy az online csoportok percepciója. A második tartalmi egységben politikai pszichológiai tanulmányok sora utal arra az inspiráló hatásra, amelyet a tanár úr ezen a területen is kifejtett. A harmadik nagyobb egység tükrözi Hunyady professzor erős szakmai kötődését és elkötelezettségét a szocializációs folyamatok megértésével és kiemelten a tanárképzés kérdéseivel kapcsolatban. A negyedik nagyobb egység azoknak a kutatóknak a körét tömöríti, akikkel aktív szakmai és közéleti kapcsolatban áll, jóllehet, ezeknek a szakembereknek az érdeklődési területe inkább a személyiség- és klinikai pszichológia, semmint a szociálpszichológia területére összpontosul. A kötetet a pályatársak személyes visszaemlékezéseinek csokra zárja.

A kötet egy más szempontú áttekintése rámutat arra, hogy Hunyady professzor nemcsak elkötelezett kutató, hanem *iskolaalapító oktató* is, akinek számos tanítványa van. A kötetben több mint egy tucat olyan írást találunk, amelynek szerzője az ő tanítványa volt egykor. Közöttük megjelennek az időközben professzorral érett nemzetközileg elismert kutatók, de a legfiatalabb, éppen mostanában doktori fokozatot szerzett tehetségek is.

Ha ismét más nézőpontból vesszük szemügyre az egykor volt diákok listáját, az megint izgalmas, új aspektusból mutatja be Hunyady György életútját. A szerzőként megjelenő tanítványok egy része ugyanis nem az ELTE-n került tanár-diák viszonyba vele, hanem az egykori Kosuth Lajos Tudományegyetemen. Az ő írásaik utalnak arra a jelentős szakmai és tudományos munkára, amelynek során Hunyady György nemcsak az ELTE-n erősítette meg a pszichológia tudományának helyzetét, de elindította és fejlődési pályájára állította a *debreceni pszichológusképzést* is, megteremtve ezzel az első vidéki képzőhelyet, ahol a szerzők közül pl. Mészáros Aranka, Szabó Éva vagy Szabó Laura végezte tanulmányait. Ennek az időszaknak néhány személyes momentumát a kötet zárófejezetében Bányai Éva írásából is megismerhetjük.

Ha áttekintjük a kötetben szereplő szerzők névsorát, nemcsak az egykori tanítványokat fedezhetjük fel közöttük, de a *pályatársak* közül is megtalálunk jó néhány jelentős szaktekintélyt, például László Jánost, Csepeli Györgyöt, Erős Ferencet vagy Váriné Szilágyi Ibolyát. Ők olykor Hunyady professzorral párhuzamos pályákon haladva, de mindvégig közös célért küzdve honosították meg a szociálpszichológia tudományát, olyan időkben, amikor ez nem volt könnyű vagy magától értetődő vállalkozás.

Ha tovább böngésszük a tartalomjegyzéket, akkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy Hunyady György nemcsak hazai viszonylatban számít jelentős kutatónak, de munkássága *nemzetközi* szakmai körökben is ismert és elismert. A kötet szerzői között megjelenik a sztereotípiakutatás egyik legnagyobb ma élő alakja, David Hamilton, aki nemcsak szakmai, de baráti kapcsolatot is ápol Hunyady Györggyel. Továbbá Ervin Staub, aki a társadalmi szintű agresszió kutatásának kiemelkedő alakja, valamint a rendszerigazolás-elmélet világhírű képviselője, John T. Jost is.

A kötet második nagyobb egysége rámutat Hunyady György tudományos munkásságának kettős gyökerére. Egyszerre *történész és pszichológus*, aki minden kutatásában arra törekedett, hogy egyesítse ezt a két szakterületet. A fejezet szerzői szociológusok, pszichológusok és történészek, akik tanulmányaikkal jelképezik a társadalmi folyamatok történetiségbe ágyazott megértésének szenvedélyes igényét, amely áthatotta Hunyady professzor minden munkáját.

Végül megismerhetjük a kötet által Hunyady professzort, az embert. Egyrészt azokon a személyes hangvételű, visszaemlékező írásokon keresztül, amelyeket a kötet záró, nagyobb egységében olvashatunk, másrészt a reflexiók nyomán, amelyeket az egyes tanulmányokhoz írt. Ezekből a rá jellemző, visszafogott eleganciával megírt vallomásokból kiderül, hogy minden szerzőhöz más-más mélységben és különböző tartalommal, de elkötelezett személyes kapcsolat fűzi. Valamint nem mellékesen észrevehetjük, hogy életében a munka és a család olyan szervesen kapcsolódik egymáshoz, hogy a kötet szerzői között megtaláljuk jó néhány családtagját is.

A könyv szerzői, valamint a szerkesztők, Fülöp Márta és Szabó Éva ezzel a kötettel kívánnak Hunyady Györgynek boldog 70. születésnapot!

Hunyady György

Személyre szóló személyes reflexiók

Egy élet a pszichológiában: az emberi tényező – ezt a címet adta William McGuire az írásának a tiszteletére kiadott Festschriftben, melyben személyes kommentárokat írt a kötet szerzőiről és a hozzájuk fűződő kapcsolatáról. Most, hogy ez a számomra kedves megtiszteltetés ér, és hetvenedik születésnapomra pályatársaim, tanítványaim, életem fontos szereplői megajándékoznak ezzel a kötettel, követem McGuire példáját. No persze csak tisztes távoból követhetem, hiszen merőben más az életutunk, stílusa utolérhetetlen s az általam felidézett események inkább anekdotikus jellegűek, mintsem tudománytörténeti nevezetességek. De ezek a személyre szóló személyes reflexiók mégis jelenthetnek valami hozzájárulást az összképhez, hiszen a kapcsolatoknak két oldala van és ily módon legalább jelzésszerűen érzékeltetni tudom, hogy számomra mi a jelentésük és jelentőségük. Mondanom sem kell a vájt fülű olvasóközönségnek, hogy – George Kelly gondolatmenetét követve – amit a szerzőkről mondok, a szempontok, amelyek jegyében bemutatom őket, összességében legalább annyira jellemzőek rám, mint az érintettekre, meg a korszakra, viszonyokra, szerepekre, amelyekben találkoztunk.

Idetartozik, hogy a kapcsolatokat felvezető szövegeknek itt most „vakrandevú” jellege van: amikor írom őket, akkor még nem ismerem az ajándéktanulmányokat, és azt sem, hogy a szerzők e szellemi hozzájárulásukban bármilyen formában utaltak-e rám, munkámra, kapcsolatunk történetére.

Ismerem viszont a kötet címét és látom a szerkezetét. A cím – úgy érzem – nagyon találó. Bizonyos értelemben leleplező is, hiszen a pszichológia legfőbb jellemzője, hogy szellemi hídverés a társadalom- és a természettudományok között és egyoldalúság ezt bármely irányba elbillenteni. De ez bizony periodikusan el-elbillen: most épp az idegtudományok irányában oldódik fel diszciplínánk határa, a természettudományos nézőpont hatalmasodik el. Volt azonban ez másként is, a második világháborútól az ezredfordulóig erős és sok tekintetben domináns volt a pszichológia társadalomtudományi kötődése, összképen belül jelentős szerepre tett szert a szociálpszichológia.

Személy szerint a magam munkájára – ha ez itt most előtérbe került – három vonatkozásban érvényes a címben jelzett szakmai irányvétel: egyrészt a pszichológián belül magam a társadalmi aspektust kerestem, műveltem, hangsúlyoztam. Másrészt úgy gondoltam, úgy vélem ma is, hogy a mi korosztályunknak Magyarországon feladata volt a szociálpszichológia meghonosítása, mint a szakmai tudás eleddig kieső részének pótlása és mint kapunyitás egy másik intellektuális világra. Harmadrészt a szociálpszichológia művelése során – a Magyar Pszichológiai Szemlében 1966-ban közölt, leginkább annotált bibliográfiára emlékeztető első tanulmányom óta – tudatos programom volt tudományágunk és társadalomtudományi társai közötti kapcsolatok felmérése és fejlesztése (így volt ez természetesen a szociológia, de a történelem,

a politika, a közgazdaságtan és a jog irányában is, a nevelésről már nem szólva). Ez a törekvés egyébként lényegében visszaköszön a kötet szerkezetében, amelyet a szerkesztők – ha jól tudom – induktív módon, a tanulmányokból kibontva határoztak meg.

Az alábbiakban 38 tanulmány 40 szerzőjéről írok egy-egy terjedelmileg körülhatárolt bekezdést. Nyilván lettek volna, nyilván szerettem volna, ha lennének még néhányan e sorban, de nincs egy sem a szerzők között, akitől ne őszinte köszönettel fogadnám ezt az értékes szellemi ajándékot. Hálás vagyok érte.

I. Társadalom és csoport a szociálpszichológia tükrében

1. David L. Hamilton

David egy tudománytörténeti korszak emblematikus alakja, azé a kognitív periódusé, amely lényegében kitöltötte a mi generációnk szakmai életét. Ott volt a kezdeteknél, az ő '79-es sztereotípiák írása és az illuzórikus korreláció kutatási paradigmájának bevezetése a sztereotípiá-irodalomba egy szolid kísérlet révén szemléleti áttörést hozott. Első külföldi látogatója lehettem '81-ben, egy egzotikus személy a vasfüggöny túloldaláról, aki a sztereotípiák témára azonos ritmusban hangolódott rá, és szeretett volna a lehető legtöbbet megtudni a „szociális megismerés” elterjedt irányzatáról. E szakmai törekvés melegágya egy baráti és barátságos kör, amelynek közfelfogást formáló és hangulatot teremtő beltágjai között David ott volt és van, Ostrom elhunytá után ő a fórumaik főbb szervezője, gyűjteményes kiadványai jelentős összegzések. Természetesen igen eltérő szellemi alkatú szociálpszichológusok képviselik ezt a szemléletet, Hamilton és Fiske különbségét szeretetteljes karikatúráként mint „barlangászt” és mint „sportrepülőt” jellemeztem egy, az életművüket a magyar szakemberekhez közelebb hozó kötetben. Magam „barlangász” alkat nem vagyok, mondanivalóm sem simult be teljesen a „szociális kogníció” gondolatkörébe, de ez a kollegiális kapcsolat különösen sokat jelent számomra, és bennünket immár a családjainkra is keresztbe-kasul kiterjedő barátság fűz össze, hetven éven innen és túl.

2. László János

Történelem és pszichológia tanárjelöltként gyakoroltam a Rózsadomb alatti II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumban, ekkor és ezt követően tanítottam ott egy sokszínű, érdekes, jó hangulatú osztályt, amely aztán nagyon karakteres figurákat adott a magyar szellemi és közéletnek. Oda járt János is, akiben kedv, ambíció, értelem már akkor is volt elég, noha akkor egyikünk sem gondolta volna, hogy valaha is szociálpszichológia-professzorként tiszteljük majd egymást. Akkoriban talán a színházi rendezés érdekeltette őt leginkább, amiből persze – a *hindsight bias* jegyében – levezethetjük az irodalompszichológiai hajlandóságot, a kognitív forgatókönyvek iránti fogékonyságot, és egy bátrabb logikai ugrással akár a nemzeti narratívákban megbújó forgatókönyvek keresésének motivációját is.

Merthogy János az akadémiai intézetben, majd ezt a pécsi egyetemmel kombinálva e széles ívű gondolati pályát futotta be, melynek több állomásán láttam és segíthettem őt keresztül-

haladni. Ha lettek volna is döccenők, ma már nem vitatható, a nemzeti érzelem és tudatvilág vizsgálatára – rátermett vezetőként – egy olyan szakmai iskolát teremtett, amely méltán vált ki nemzetközi közfigyelmet.

3. *Csepeli György*

Joe-val, ahogy évfolyamtársai, nekem kedves munkatársaim egykor őt nevezték, Konstanzba mentünk az európai társaság második nyári egyetemére. Nagy szó volt ez akkor, a hetvenes évek fordulóján, a szakmai töltekezés kivételes alkalma, találkozás olyan prominens szeminárium-vezetőkkel, mint nekem a kísérleti módszertani kultúrát Európában nagyban segítő Jon Jaspers, és mint neki az akkor szociális identitást, utóbb a szociális reprezentációt kutató Willem Doise. Szakmai pályafutásunk sokszorosan érintkezett, kerülgettük egymást a nemzetfelfogás, a nemzeti attitűdök és sztereotípiák érzékeny témakörében, párhuzamosan oktattunk az ELTE pszichológián és szociológián különösebb kontaktus nélkül, ugyanakkor erőnk és ízlésünk szerint mindketten megtettünk mindent azért, hogy a kísérleti szociálpszichológia története, rendszere, friss hajításai, a társadalmi változások és konfliktusok megvilágítására alkalmas eredményei meghonosodjanak nálunk. És ez bizonyosan nem volt eredménytelen, amiben jelentős szerepet játszott és játszik György szellemi mozgékonyasága és nagyvonalúsága, tudós átlátása és termékeny munkavégzése, ötletgazdag játékossága és keresetlen szókimondása. (Nem mondom, hogy ez belőlem mind hiányzik, de mindennek sajátos mintázatát az ő munkáiban ismerhetjük fel és kell elismernünk.)

4. *Nguyen Luu Lan Anh*

Lan Anht, amikor Délkelet-Ázsiába visszalátogatott, azzal üdvözölte hazánk bangkoki nagykövete, hogy biztos helyről – tőlem – tudja, hogy ő egy zseni. És valóban, én legendásnak tartom iskolázásának történetét: hároméves korában kezdett tanulni és tizenhat volt, amikor már európai felsőoktatási tanulmányokra készülhetett. Ugyan matematikus szeretett volna lenni Moszkvában, de e helyett Debrecenbe küldték pszichológushallgatónak. Az öntörvényű vietnami hatóságok éleslátását dicséri azonban, hogy itt aztán társai közül messze kiemelkedve állt helyt, a 19. századi magyar irodalom olvasásával szélesebben kiugró nyelvtudásra tett szert, mint ahogy különleges nyelvérzéke nem hagyta cserben a későbbiekben sem, amikor – részint kapcsolódásként – európai nyelvek sorát tanulta. A kultúrák közötti közlekedés előhangolta a sztereotípiakutatásra, amelyben elmélyedhetett nálunk is és Santa Barbarában is. A nemek és nemzetek kettős kategorizációja képezte doktori disszertációjának tárgyát. Ennek sikere nyomán lett akkor az ország legfiatalabb docense, ahonnan már egyenes volt az útja – a tolerancia és együttműködés gyakorlására épülő – kari intézetvezetéshez.

5. *John T. Jost*

John sikerember, akinek nevéhez és kontinenseket összefűző szakmai kooperációjához kötődik a mai szociálpszichológia széles körben ismert, hivatkozott, állásfoglalásra készítő elmélete a társadalmi rendszerigazolásról. Ő volt eszményi barátom, Bill McGuire utolsó doktorandusza,

akit kifejezetten küldött hozzám, hogy bennem a társadalom- (kritikai) lélektan területén értő szellemi partnerre találjon. Ha első kelet-közép-európai útja során el is kerültük egymást, a találkozás Amerikában és itthon nem maradt el, és végzetszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy alkalmat teremtett Orsi lánnyal való megismerkedésre, amiből házasság lett és számomra nagyszülői örömök is fakadtak. (Ezen ironizált McGuire is az ő nyolcvanadik évi Festschriftjében, hol van az a témavezető, aki – mint ő – tüneményes házastársat is kínál doktoranduszának.) Túltekintve azonban a családi összetartozáson, egy széles értelemben vett szakmai korosztály jeles alakjaként becsülöm Johnnt, aki az elméletalkotás és az empirikus kutatómunka készségeit a társadalmi egyenlőség iránti mély és nyílt demokratikus elkötelezettséggel ötvözi, kreatív szellem és vérbeli vitázó fél.

6. Erős Ferenc

Feri néhányadmagával látogatott egy szemináriumot a hatvanas évek végén, ami tudtommal az első szociálpszichológia-foglalkozás volt a pszichológia szakon, és az első óra volt számomra is, amelyet az egyetemen tartottam. Hát ezen a kezdeti kiforratlanság meg is látszott, a leginkább letisztult része talán a személyközi kapcsolatokra vonatkozott, úgy, ahogy ezt Cartwright és Zander (akkoriban nem is oly ósdi) csoportdinamikai kötete taglalta. Feri a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban kapta az első impulzusokat a tekintélyelvű személyiség elméletének és módszertanának tanulmányozására, amelyen aztán éveken át élezte – kritikai – oroszlánkörmeit. Egyik előharcosa lett ugyanis – már az MTA-intézetben – a létező szociálpszichológia bírálatának, amit a kísérleti empiriájával és erre épülő elméletalkotásával együtt történetietlennek, társadalmilag irrelevánsnak és eszmeileg opportunusnak talált. Ebben nyilván más oldalon álltunk, de soha vészterhesebb ellenfelet, mint a szakmailag is igen művelt, kapcsolataiban joviális, emberileg érzékeny Erős Ferencet. Számomra a nemcsak mással, de önmagával is viaskodó, szélsőségesen komplex kognitív stílus élő megtestesítője.

7. Ervin Staub

Ervin világnagyság a politikai pszichológiában. A legkegyetlenebb témák tudós szakértője, a kirobbanó embertelen konfliktusok, a tömeges terror, a népirtás szörnyű eseteit vizsgálja módszeresen és rendszeresen e különösen jólelkű, kedves és kedélyes ember. Ebben a szakmailag sikeres, de embert (humanizmust) próbáló témaválasztásban jelen van az üldöztetés, amelyet maga és családja Magyarországon élt át a negyvenes években, és amelynek emlékét kitörölni nem lehet, ám teoretikus magaslatokig vezető módon fel tudott dolgozni. Ilyen előzmények után kitüntető számomra, hogy a magyar szaktudomány embereként el tudott fogadni, több évtizede ápolunk élő kapcsolatot.

A politikai pszichológia nemzetközi társaságának elnökeként is pártoló figyelemmel követte a történeti és politikai pszichológia hazai szárnypróbálgatásait, amint ezt az e címen megjelent Osiris-kötetem előszavában jól dokumentálta. Őszintén szólva még pár éve sem gondoltam volna, hogy a társadalmi konfliktusok kirobbanásához vezető okok nyomozása, amely a földgolyó sok-sok helyére elvezette, hazánkban nemcsak a történeti tisztánlátást szolgálhatja, hanem a jövő sötétebb lehetőségeire is fényt derít.

8. Fülöp Márta

Márta az első évfolyamon tanult, amelynek szociálpszichológiát tanítottam az ELTE-n: kiváló intellektus, erős személyiség, gazdag ambíciókkal. Van, amikor nem egyszerűen a tanár adja, hanem a hallgató személyisége hívja a szakdolgozati témát. A nyolcvanas évek fordulóján a szociálpszichológiában általában (a hidegháborút követő enyhülés atmoszférájában) és itthon (ahol a szocializmus idilljéről szolt az átpolitizált közbeszéd) a kooperáció kultusza honolt, ehhez képest az újszerűség varázsával hatott a versengésről is szólni, az együttműködés és versengés viszonyát kiegyensúlyozóan mérlegelni. Márta tetszéssel fogadta, intellektuális élvezettel dolgozta ki, hosszú időn át szakmailag körbejárta és kiérlelte a nem szokványos témát. A versengés és kooperáció egymásrautaltságát tárta fel, harmóniáját keresi és tudja méltányolni úttörő jellegű, rendkívüli nemzetközi visszhangot kiváltó, gazdag publikációs termést hajtó munkáiban. A mi személyes-szakmai kapcsolatunkat a szeretetteljes együttműködés jellemzi, bár már látom az esélyt, hogy a tudománytörténeti maratonban a magyar szociálpszichológia oktatásának-kutatásának reprezentánsaként vele szemben veszíthetek versenyt. Egykori tanítványként így válhat a legnagyobb örömforrássá.

9. Szabó Éva

Évát én vettem fel a debreceni egyetemre, ami azért emlékezetes mindkettőnk számára, mert az egykori pontozási rendszerben határeset volt és – kissé szokatlan módon – városzerte nyomoztunk utána, hogy adjon be méltányossági kérelmet a minisztériumhoz. Akkor még volt ilyen és működött is. A szakos és doktori képzés során mindent megtett, hogy a sorsának szentelt figyelmet visszaigazolja, és tisztafejű, energikus és módszeres munkája erről sokszorosán meg is győzött. A közös munka és a sors kegyelme (amire minden szellemi találkozásnál szükség van) kitermelt több területet, ahol érdeklődésünk hosszabb távon összekapcsolódik és kitart. Az iskolapszichológiai hálózat gondolatát pályakezdése idején próbáltam intézményes formába önteni, és évtizedek múltán örömmel látom, hogy ennek a szakmai és oktatásügyi hálás kezdeményezésnek ma is öre és regionális kibontakoztatója. A szociálpszichológiai tudás társadalmi hasznosítására – a rendszerváltó Magyarországon – felkínálja magát a politikai köztudat, amelynek vizsgálatában tanítványaival máris jeles eredményekre jut. A szociálpszichológia egyetemközi exportjában talán nem volt haszontalan, hogy egy évtizedet Debrecenben oktattam, ennek továbbgyűrűző hatásaként figyelem és értékelem, ahogy a diszciplínát Éva Szegeden gondozza és felelős vezetőként képviseli.

10. Faragó Klára

Klári még tizenéves volt, amikor édesapjánál – a nagy műveltségű és nagy hatású neveléstudósnál – jártam konzultálni Kornis Gyula életművéről. Ismerőseim, barátaim közül talán a legkevesebbet változott az utóbbi ötven év alatt, ha eltekintünk attól, hogy vagány szertelenségén mint lett úrrá a külső-belső rend. Erős szókés haj, szelidnek látszó halványság, és mindemellét metsző elme, amely kivételes kombinációja az ötletes találékonyságnak és a kemény logikának. Az MTA-intézet bimbózó szociálpszichológiai csoportját – ahol együtt dolgoztunk – a gáttalan vidámságnak

belőlünk áradó tiszteletlen légkörében szinte lehetetlen volt vezetni. Ahogy a hetvenes évek végén az ELTE-re kerültem és osztódva szaporodtak oktatási tennivalóim, egyetlen ember volt, aki pénz nélkül és alkalmazásban, cím nélkül és vezető oktatóként minden helyzetben az oldalra állt, megosztotta velem a munkát, a csoportkutatás oktatásával nagyban hozzájárult szakmánk tanításának kanonizálásához. A kockázat és döntés kutatásával még az MTA keretében kezdett el foglalkozni, ebbe vitt új szint és mutatott fel nemzetközi eredményeket, nevelt ki tudományos utánpótlást egy, a társadalmi gyakorlathoz erősen kötődő kutatási területen.

11. Ujhelyi Adrienn

Adrienn politikus témából szakdolgozott nálam az ELTE-n, majd doktori tanulmányai alatt elhagyta témáját és elhagyott engem. Némi gyanakvással figyeltem, hogy érdeklődése az internet ekkor szinte szűz szociálpszichológiája felé fordult, és e tárgy értékeit keresve legfeljebb annyit láttam benne, hogy alkalmazási területe lehet törzstudományunknak. Azon kevés esetek egyike ez, amikor kellőképpen nem érzékeltem tehetséges tanítványom tárgyválasztásában a szakmai fantáziát. Fako távolságtartásomra Adrienn kutatásai és frissen védett kiváló doktori értekezése is többszörösen rációfolt, amelyek jó ritmusban törnek új utakat a társas-társadalmi viszonyokat átformáló internet dinamikusan gyarapodó szociálpszichológiájában. Időközben tanszéki oktató lett, lelkiismeretes és lelkesült tanár, magánéletében meg fiam társa és felesége. A tekintetben sem voltam elég fantáziadús, hogy szakos és doktori tanulmányai idején a majdan rajongva szeretett unokám édesanyját lássam benne. Elmondhatjuk hát, hogy Enn számomra a minden képzeletet felülmúló meglepetések embere.

II. Politika és történelem a szociálpszichológia nézőpontjából

12. Terestyéni Tamás

Tamással a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban kerültem munkakapcsolatba: a maga sajátos – a tömegkommunikációs és politikai kommunikációs kutatásokban informatív módon alkalmazható – szakterületével az általam létrehozott és ideig-óráig vezetett szociálpszichológiai osztályon talált szervezeti helyre. Tárgyszerű, alapos, felkészült kutatója volt és maradt a tartalomelemzésnek. Sokágú empirikus munkáját a társadalmi kommunikáció egész rendszerét átlátva végezte, amint ezt széles nemzetközi kitekintésű rendszerező munkái híven tükrözik. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (Magyar Közvéleménykutató Intézet) történeti útját – annak kivételező feltételeivel, belső vívódásaival és az áporodott társadalmi közszellemet pezsdítő szerepével – a rendszerváltásig végigjárta. Ekkor aktív szerepet játszott e műhely – sajátjának is érzett – értékeinek kimentésében és megőrzésében az ELTE-n 2011 végéig működő kutatócsoportunk keretében. Hűsége az intézményhez, konok kutatói és gondolkodói következetessége, kivételes tartása betegségével birkózva – mind-mind tiszteletet parancsoló belső konzisztenciáról tanúskodnak.

13. Berkics Mihály

Mihály komoly tehetség, és itt mind a két szón van hangsúly. Aki közelebbről ismeri, az tudja, hogy rendíthetetlennek tűnő nyugalma mögött fel-felcsillan a derű, van iróniája, amellyel helyzetek és emberek furaságát találó tömörséggel kezeli. A munkában és érintkezésben mégis szókimondásának keménységével, elvszerű szigorával, logikájának tántoríthatatlanságával tűnik ki. Széles tájékozódása ma természettudományos-evolúciós irányvételben csúcsosodik ki, erős módszertani felkészültsége alkalmassá teszi, hogy a kísérletezés kultúráját – ami itt nagyban hiányzik – meghonosítsa a magyar szociálpszichológiában, és így nemcsak kiváló fordításai révén, hanem az általa végzett és inspirált kutatásokkal erős hidat verjen a nemzetközi és hazai szaktudomány között. Keresi, megtalálja, áttöri a maga útját, ami természetesen messze kalandozik attól, ahol tanulmányai idején együtt kezdtük: a szellemi térben célirányosan halad, már csak a földi idővel kellene összebékülnie.

14. Krekó Péter

Péter korán és gyorsan vált rokonszenves közszereplővé, aki higgadtan, invenciózusan, jól megformált eleganciával végzi a politikai elemző érdekes és kockázatos munkáját. És ha a közszereplés maszkija mögé nézünk, akkor – a közvetlen tanulmányi, oktatási és kutatási együttműködés során – épp ugyanezt találjuk: tárgyyszerű mérlegelést, ötletgazdag nézőpontokat, csiszolt megfogalmazást, udvarias és méltányos kapcsolatokat. A politikai pszichológia ilyen sokoldalú – és egyben összefogott – szakember élénk aktivitása révén válik közvetített és absztrakciókból felépített tananyagból eleven szellemi folyammmá, amely a hazai közéletre és közszellemre reflektál és a maga felvilágosult módján azokat demokratikus irányba igyekszik orientálni. A doktori témájának választott „összeesküvés-elméletekben” egy, a nemzetközi tudományosság számára nem ismeretlen fogalmat, egyszersmind a hazai társadalmi-nemzeti köztudatban élénken működő mechanizmust talált, amelynek tanulmányozásához öntevékenyen lel gondolati támpontokat és rutinosan csiszol ki empirikus vizsgálóeszközöket. Ez olyan eset, amikor a témavezetők ölébe érett gyümölcsök hullanak.

15. Tardos Róbert

Róbert a közgondolkodás hazai kutatásának Angelusz Róberttől elválaszthatatlan és vele együtt szakszerűségben felülmúlhatatlan tudós egyénisége. A Tömegkommunikációs Kutatóközpontból halványabb emléket őrzők az ő gazdasági relevanciájú véleménykutató munkájáról és békekereső intézménypolitikai magatartásáról, de beért munkásságával bizonyosan szakmai megtartóereje lett – Terestyéni Tamással és Vásárhelyi Máriával együtt – a TK szellemi örökséget hordozó MTA-ELTE kutatócsoportunknak. Az Angelusz–Tardos szakmai páros elérte a közvélemény-kutatás átpolitizált és érdekektől szabdalt szociológiai közegében, hogy elmélyült módszertani felkészültségüket, valóban mérlegelő problémakezelésüket, széles nemzetközi kitekintéssel társult originális látásmódjukat mindenoldalú elfogadás és elismerés övezi. Szerecsések azok a pszichológia mesterszakosok és doktoranduszok is, akik az ELTE-n töltött időben nagy tudásukból ismereteket meríthettek.

16. Frank Tibor

Tibort mint kifinomult műveltségű, nyelvekben járatos, mozgékony szellemű és jó humorú középiskolást ismertem meg a hatvanas évek első felében, és íme, lett belőle egy rendkívül nagy tudású, világjáró, kivételes publikációs természettel büszkélkedő, kulturális értelemben konzervatív professzor. Tisztes távolság, amit megtett, egy tulajdonképpen előre látható, egyenes úton. Voltak közös munkahelyeink, átmenetileg a Tömegkommunikációs Kutatóközpont vagy hosszabb párhuzamosságként az ELTE, de ennél szorosabban fűzött bennünket össze az egymás ügyeinek szentelt baráti figyelem, a kölcsönös tudás egymás sorsáról és szakmai teljesítményeiről. Tibor otthon van az angolszász világ, a közép-európai német kultúrkör és ezek meghatározó kapcsolattrendszerének újkori történetében, és ezt gazdag forrásanyag fáradhatatlan gyűjtésével világnyelveken tolmácsolja. Sokat lehet tőle tanulni, és ezt – amikor hívtuk – rendre megtapasztalták a társadalomtudományi érintettségű pszichológushallgatók is.

17. Pörzse Katalin

Kati egyetemista korában kezdett velem dolgozni az MTA Pszichológiai Intézetében. Gyakornok voltam ott, majd kezdő munkatárs egy olyan korszakban, amikor se pénz, se számítógép nem volt az empirikus kutatómunkához (kivételes ünnep volt, amikor az MTA SZTAKI hatalmas gépein kezelt lyukkártyákon elvégzett számomra egy korrelációs elemzést). Nélkülözhetetlen segítséget jelentett az egyetemisták egy gyakorlatilag önként közreműködő kisebb csapata, köztük a kivételes munkabírású, bravúros számítási teljesítményt nyújtó, jó szervezőképességű Katival. Az eltelt évtizedek harminc-negyven kiterjedt empirikus vizsgálatát mind együtt végeztük változó munkahelyeken változatlanul szoros munkakapcsolatban. Eközben ledoktorált, felnevelte gyermekeit, átmenetileg vezette a hazai menedzserképzés egyik korai centrumát. Kevés embernek tartozom annyi köszönettel, mint neki, alapos, módszeres, tömeges – mindig derűs és lojális – munkájáért.

18. Kovács Mónika

Mónika markáns egyéniség, s mint ilyen – volt férjével való együttéléstől és együttgondolkodástól nyilván nem függetlenül – maga alakította és csiszolta ki társadalmi és szakmai irányvételét. Párját ritkító tény, hogy a szocializmus megrendülésének és bomlásának idején valóban másként gondolkodó volt. Mindmáig szenzitív és elkötelezett élő társadalmi kérdésekben, gerincesen szokimondó, miközben tudatosan mérlegel. Maradandó emlékem az államvizsgálata, hogyan állt helyt érvelő racionalitással egy megbúvó előítéletekkel terhelt szakdolgozatvitában. Azt nem állíthatjuk – sajnos –, hogy a „faji diszkrimináció” merőben történeti tárgyává vált volna, amelynek írmagját is kivetették magukból a diadalmas demokráciák. Ellenkezőleg – és ez nem dicséri a társadalmi érzékenységet, de bizony nem láttam előre –, a rendszerváltást követően az antiszemitizmus tabuburkából ki- és elszabadult. Kulcsár professzornő fura (el)szólása jut erről eszembe: „mindig a paranoiásnak van igaza”.

19. Szabó Mónika

Mónika érdeklődése – emlékezetem szerint egy konferencián figyeltem fel erre – már diákkorában a gender problémakörre fókuszált. Érzékeny, elkötelezett, szinte pártos ebben, ami azonban nemhogy fékezné, hanem kifejezetten ösztönzi szakmai elmélyedését. A nemek társadalmi értelemben vett fogalma és viszonya nálunk a piaci demokráciák nyugati világához képest a második világháború előtt a múltban rekedt, az 1945-öt követő forradalmi váltás után sajátos kelet-európai jelleget öltött, és ezen kettős történelmi előzmény is hozzájárul a rendszerváltás nyomán bekövetkező társadalom- és családpolitikai hányattatáshoz. Azon az ironikus hangon szólva, amit Mónikával tömör beszélgetéseinkben alkalmasint megütünk: ami nem jó a társadalmi közállapotokban, az nem szükségképpen rossz a kutató szociálpszichológusnak – hisz szakmai közfigyelemre számíthat a nemzetközi fórumokon. Bízom abban, hogy az Interkulturális Pszichológia és Pedagógia Központban egy e tekintetben is alkalmas gondolati és szervezeti keretet alakítottunk ki, ahol kiegészít és támogatja is egymást az oktatók eltérő szakmai érdeklődése, szemléleti hangsúlya, módszertani felkészültsége. A Központ Benjaminja – remélem, Mónika ezt a megjelölést nem tekinti szexista kiszólásnak – nem kis felelősséget vett a vállára, amikor elfogadta az Alkalmazott Pszichológia szerkesztésére való felkérésünket.

20. Felvinczi Katalin

Katalin az ELTE-n végzett korai tanítványom, akinek érdeklődése mindig is a pszichológia életszerű (bizonyos területeken kifejezetten életmentő) alkalmazása felé fordult és aki a szakmánktól várható, ám az ő esetében különleges talentumot árult el a kutató- és fejlesztőmunka összefogásában, szervezésében. Rátermett, nemzetközi tapasztalatokat gyűjtő, a hazai terepviszonyokat érző és értő projektmenedzser volt már akkor is, amikor ezt a terminológiát mi még nem használtuk. Számomra személy szerint felejthetetlen a második európai pszichológiai kongresszus előkészítése és lebonyolítása, amelyet a hazai szaktudomány nagyobb tudománydiplómáciai sikereként Budapesten tartottunk, az elnöke én voltam, de megszervezője egy néhány fős team, amelyben Kati oroszlánrészt vállalt. Karrierje elszakította az ELTE-től (amellyel egyébként erős munkakapcsolatai mindvégig összekötötték), az egészségfejlesztés és a drogügy országos rangot és tekintélyt kivívó szervezője, tervezője, részint irányítója lett. Bízom abban, hogy kivételes tapasztalatait a projektértékelés hálás témájában – amit az alkalmazott tudományok klaszszifikációja előszeretettel a szociálpszichológiához kapcsol – kamatoztatni tudja az egyetemi oktatásban, kutatásban és magában a fejlesztőmunka gyakorlatában.

21. Kiss Paszkál

Paszkál az ifjúság vezetője volt, amikor megismertem, az ELTE BTK lázadó szellemű diákságának hivatalos szószólója a rendszerváltás idején, és vele kötöttem – mint a BTK dékánja – szerződést arról, hogy a Pesti Barnabás (ma Piarista) közti épület falait plakátok, folyosóit röplapok nem fogják vastagon borítani, viszont szervezeten-rendezetten megreformáljuk az egyetemi képzést, szabadabbá, nyitottabbá, gazdagabbá tesszük. Ez olyannyira sikerült, hogy átszabtuk ugyan a felsőoktatás rendjét, néhány kezdeményezésünket azonban az akkori tárca

törvényellenesnek minősítette. Rebellis válaszunk az volt, hogy ez nem véletlen, kifejezett célunk a törvény átalakítása, amihez azonnal fel is ajánljuk segítségünket. Ez rég volt, Paszkál ma már egy háromgyermekes konzervatív szellemű családfő, kinek homlokára a tanszékvezetés gondjai szabnak ráncokat. A tanszék, melyet vezet, az épp a szociálpszichológia, melyhez nálunk az ELTE-n és a Római Egyetem európai együttműködésben zajló doktori képzésében szerzett avatott tudást. Számomra igazi könnyebbség, ha Paszkálra tudom hagyni mind a közös dolgaimat, amikor – és ez egy idilli kép – a zajló közéletből a nyugalmas McGuire-könyvtárba szelíden visszahúzódok.

III. Szociálpszichológia és nevelés: szocializáció és tanárképzés

22. *Kósa Éva*

Éva egy elegáns ember és elegáns lélek. Fejlődéslélektant tanított már akkor is, amikor az ELTE-n találkoztunk, annak a tanszéknek a törzséhez tartozott, amelyből azután a szociálpszichológia oktatása és kutatása kiágazott. Felkészült, igényes, világos logikájú tanárt tiszteltek benne hallgatóink. Törődött velük, kiállt érdekükben, amint finom tapintattal és emberi érzékenységgel ápolta kollegiális kapcsolatait, és támaszt jelentett az intézményes nemzetközi kapcsolatépítésben is. Munkatársi és baráti együttműködésünknek egy, az ő részéről áldozatos, számomra szívderítő szakasza, amikor az oktatási tárcánál ő lett a pszichológia szakreferense, és bürokratikus kötelezettségeket is vállalt töretlen oktatómunkája mellett. Kétségtelen, hogy egyéniségéhez lényegesen jobban illik az egyetemi tanári szerep, amelyet ma a PPKE-n tölt be. Mindig is volt benne nyitottság az értelmi fejlődésre koncentráló tradíció látókörének szélesítésére, a szocializáció tágabb körét vizsgálni és tanítani. Ezen a nyomon továbbhaladva lett a tömegkommunikációs hatások tanulmányozásában országos szaktekintély.

23. *Kőrössi Judit*

Judit prototipikus pedagógus-értelmiségi jelenség (talán azért gondolom így, mert: sok benne a hasonlóság hozzám közel álló emberekhez). Nagyon szemüveges, igen komoly és tárgyyszerű, nem beszél sokat és nem beszél mellé, kötelességtudó a végtelenségig és beosztással, rendszerben dolgozik. Ilyen volt hallgatókorában, doktoranduszként és ilyen ma is mint a szegedi egyetem vezető oktatója. A fejlődés, a nevelés, a társas viszonyok tematikus háromszögébe esnek gondosan kimunkált témái, melyeknek kétségtelen a pszichológiai relevanciája, de nem esnek távol a közoktatás gyakorlati szférájától sem. Judit munkáinak további gyarapodásához megvan minden tehetsége, megvan gondolatiságuk és anyaguk egyaránt. Az énfelfogás pszichológiailag oly centrális témájához hozzászólva: az ő esetében – ha az igényességéből nem is – az óvatosságából alább kéne adni, mert rangos szakmai teljesítményének felmutatását kívánja meg a még rövid múltú, de remény szerint hosszú jövőjű szegedi képzőhely érdeke (is).

24. Mészáros Aranka

Aranka debreceni tanítványaim korai csoportjába tartozik, tanítottunk együtt a KLTE-n és az ELTE-n egyaránt. Pályaindulását elég jól ismerem, ha ennek kiteljesedéséről a gödöllői egyetemen kevesebbet is tudok. Talpraesett, ötletgazdag, nagy teherbírású, derűs ember volt világéletében, vannak céljai, együttműködő, de helytáll a konfliktusokban, merész is, ha kell. A debreceni komplex tudatvizsgálatunkban nem kis részt vállalt, dolgozott napestig (legalábbis, ameddig a vonatom Budapestre el nem ment). Rátermettsége is indokolja, hogy utóbb érdeklődése a munkahely szociálpszichológiája, a szervezet, a menedzsment felé fordult: az üzleti élet pszichológusa ott élt benne, amit a társadalmi változások előhívtak és honorálnak. Felejthetetlen emlékem, hogy első könyvének terjesztéséről fizikai és pszichológiai erejét latba vetve személyesen hogyan gondoskodott. Szerző-szerkesztő ilyen metamorfózisát üzletemberré nemigen láttam. Meg is irigyeltem: bár így gondoskodnánk az egyetemek pszichológiai orgánumának közérdekű elterjesztéséről. (De az ember minden vágya nem válhat valóra, vagy legalábbis nem tüstént.)

25. Hunyady Györgyné – M. Nádasi Mária

Két vérbeli pedagógus, olyan művelői a neveléstudománynak, akik annak értelméről, az oktatás-nevelés eleven gyakorlatáról soha meg nem feledkeznek. Közben igazán nagyformátumú reformok zászlóvivőjeként ki-ki megtette a magáét a pedagógusképzés egész rendszerének megújításáért. Számomra különös, de megnyerő szokásuk, hogy félévről félévre együtt is tartanak órákat, egymást kiegészítve, ösztönözve, segítve és bírálva.

Mária gondos és kreatív tanár, nemcsak közvetíti a pedagógiai tudást, hanem személyes példájával megtestesíti és megmutatja a „jó gyakorlatot”. Tulajdonképpen két személyisége van, az egyik összefogott, határozott, markáns – ez az oktatói arca, a másik visszafogott, szerény, együttműködő – az a szakmai-közéleti mentalitása. Nagy szükség(ünk) volt arra, hogy egy ilyen hozzáértő, hitelt érdemlő, elkötelezett képviselője legyen a tanárképzés ELTE-modelljének, és Mária kilépett a közéleti tartózkodásából: vállalt tisztséget, konfliktust, töménytelen munkát a közös ügy képviselőjében. Szakterületi, kari és egyetemi együttműködésünk történetét átgondolva a legnagyobb elismerés hangján kell mondanom róla és neki: ez jó mulatság, női munka volt!

Zsuzsa református kántortanító lányaként egy iskolaépületben eszmélt, élt és gyűjtött kora gyermekkorától tapasztalatot. Tanító is lett belőle, majd tanár és a pedagógia művelője. Rátermettségét számomra pompásan illusztrálja az az egyszerű tény, hogy alig tartott meg egy órát, máris néven szólítja, azonosítani és motiválni tudja mind a tanulókat. Mi abba a korosztályba tartoztunk, amelyik lelkesen élt a lehetőséggel, hogy az emberről, társadalomról, nevelésről nemcsak a deklarációk szintjén, hanem empirikus adatgyűjtés alapján lehet szólni. A tények kultuszát éltük meg, és mondhatni vasszorgalommal azt is építettük. A megcsontosodott pártállamban meghökkenítő volt, hogy Zsuzsa fiatalon a legjobb és legrangosabb tanítóképző főigazgatója lett. Utóbb mint a gyakorlatorientált négyéves tanítóképzés úttörője évtizedekig volt karmestere az országos tantervfelkészítési munkálatoknak. Mindaz, amit a pedagógusképzésről tudok és benne szeretek, tőle származik, de – életre szóló nagy szerencsénkre – nemcsak a munka volt a közös szenvedélyünk.

26. N. Kollár Katalin

Katalin is hallgatóm volt az ELTE-n oktatott első évfolyamban, és munkatársaim egyike, amikor a szociálpszichológia szervezeti építését megkezdtem az ELTE-n. Töretlenül a nevelés szociálpszichológiája érdekelte, és ehhez szakmai és emberi támaszt talált az iskolapszichológia szelíden következetes úttörőjében, áldozatos harcostársamban, a szép emlékezetű P. Balogh Katalinban. Az ő szellemiségének és munkájának folytatása organikusan hárult Katira, aki megőrizte és fejlesztette a nevelés- és iskolapszichológia szociálpszichológiai nézőpontját, módszertanát, Szabó Évával együttműködve tankönyvi rendszerbe foglalta ennek eredményeit. Amikor a tanárképzés megújítására, az egységes tanári mesterszak létrehozatalára sor került a többciklusú bolognai rendszer bevezetésével, a pszichológia több teret kapott, nagyobb felelősséget vállalt a pedagógusképzés ezen ágában.

Katalin e folyamatban aktív közreműködőként, tartalmi fejlesztőként és – ma már – szervezeti vezetőként végig jelen volt és van. (A „végig” itt nem kívánja azt jelenteni, hogy e reformfolyamat már visszavonhatatlanul lezárult: hogy a sorsa mi lesz, az meggyőződésem szerint nem utolsósorban előharcosainak kiállásán múlik, amiben nincs hiba.)

27. Münnich Ákos – Stéger Csilla

A szerzők társulásáért személyes a felelősségem és az örömöm. A téma kidolgozásához kettejük hozzáértése kellett, melyek összekapcsolódásának megvolt a biztos alapja mindkettejük hatékonyságra törekvő pragmatizmusában.

Ákos a matematika alkalmazásának több értelemben hálás terepét találta meg a pszichológiában Debrecenben, ahol évtizedekkel ezelőtt kezdte és ahol ma már intézetigazgatóként folytatja egyetemi pályáját. Módszertani szakembere lett a nyolcvanas évek első felében végzett „komplex tudatvizsgálatunknak”, ahol különféle attitűdök és egész nézetrendszerek mérésében szerzett innovatív gyakorlatot. Egy számomra különösen értékes esete az általa éltre segített sokváltozós leíró vizsgálatoknak a multidimenzionális skálázás válfajainak alkalmazása a sztereotípiarendszerek feltárására, amivel nemzetközi viszonylatban is sikerrel törtünk új utakat. Az újra való fogékonysággal, célirányos összefogottsággal, kérlelhetetlen következetességgel halad a maga útján a matematika és pszichológia széles határterületén és az intézetfejlesztésben és -működtetésben egyaránt. Szakmai érdeklődésének egyik kitüntetett területe a hálózatos kapcsolatok módszeres tanulmányozása, ugyanakkor kapcsolatok rendszerének szép példája lehet a nemzetközi szakmai együttműködésnek az a hálózata, amelyben tevékeny és eredményes részt vállal.

Csilla a felsőoktatási menedzsment avatott szakemberévé vált igen rövid idő alatt. Nem volt még tíz éve, amikor pécsi projektmenedzserként a bölcsészettudományi HEFOP munkálataiba bekapcsolódott és ma már országos főhatóság felsőoktatásért felelős vezetője. A hivatali szerepintinen felfelé haladtában nem szédült meg, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint neveléstudományi doktori értekezése, amelyben a bolognai útra tért tanárképzés szellemi és szervezeti viszonyairól mikroszkopikus műgonddal készít látképet széles európai áttekintést tükröző háttéren. Ez tárgyyszerű elemzés, sok munkával, lényegkiemelő módon, amihez az átmenetiség jelen állapotában az állásfoglalástól vissza nem riadó szókimondó bátorság is kell. Ritka képesség,

ha valaki az ügyek hivatali intézésének gyakorlatát a szakterületének módszeres és hiteles tanulmányozásával tudja kombinálni. Az ennek birtokában lévő Csillától a jó kooperáció méltó folytatásaként azt várhatjuk (el), hogy a felsőoktatás sodró változásainak konstruktív közreműködője és a hatások szisztematikus elemzője lesz a jövőben is, ígéretesen hosszú távon.

28. Fábri György

Gyuri szerepe kiszakíthatatlan a rendszerváltó Magyarország akadémiai szférájának kanyargós történetéből, aktív alakítója és termékeny dokumentálója is annak. 1989–1990-ben mint a diákságot mozgató szürke eminenciást ismertem meg, akivel számolni és megegyezni kellett karon belül és országos perspektívában egyaránt. A felsőoktatás megreformálásának rohamosztagaként jól működtünk együtt hármásban Lajos Tamással, a BME konstruktív ötletekből kifogyhatatlan nemzetközi rektorhelyettesével. Mély benyomást tett rám, hogy a hallgatói tömeg vezéréből mint lett a hazai tudományosság közműveltséget gyarapító szószólója a Mindentudás Egyetemének élén. Talpraesett és leleményes kommunikátor, ártó szándék nélküli gyilkos kritikus, minden feszélyezetlenségtől mentes lazaságában is megbízható társ a munkában. A közgondolkodásban élő tudománykép operatív alakítása mellett úttörő elemzője a felsőoktatás leképeződésének a köztudatban, az intézményi rangsorok folytonos vizsgálatával tükröt tart az egyetemeknek, visszajelezve munkájuk minőségét és előre jelezve piacképességüket.

29. Perjés István

István formabontó művelője a neveléstudománynak, a szokásos diszciplináris keretből kikiáltó esszéisztikus műfaja, színes műveltségének buzgárszerű fel-felfakadása, halkan előadott csipős mondanivalója. Egyéniségének merőben más oldala a hivatali szerep, a határidős feladatok, az adminisztratív működtetés, a pénzügyi tervezés és elszámolás célratörő rutinja. Ezt a kettőséget korábban csak hallomásból ismertem, közvetlenül az elmúlt években látom magam is. Mindkét arculatára szükség van szakmájában és szervezeti kereteinkben, ám hogy ezt ő hogyan alakította ki és tartja egyensúlyban, az titokzatos. Orvos embereknél figyelhető meg, hogy hivatásuk szabályai szerint munkanapjukat kitölti a szenvedő test látványa, a segítségnyújtás nyomasztó rutinja és az e mögött lappangó szomorú tudás a megsegítés határaitól. És emellett szükségét érzi az emelkedett szellemi életnek, művészetek élvezetének, kikapcsolódásnak a rossz körforgásból. Hátha István ennek fonákjaként oktatásban, kutatásban, írásban megéli a gondolati önkifejezés szabadságát, belső derűjét. És ehhez képest a társadalmi-szervezeti realitásokba vetett horgonyként szüksége van a hivatalos hivatali munkavégzésre. És ez szolgálja a közjót.

IV. Személyiség-lélektani és klinikai pszichológiai kapcsolódási pontok

30. Oláh Attila

Attila immár évek óta egyik legfőbb vezetője a szakmánknak, elnöke a szakmai társaságnak és első embere az ELTE szervezetileg jól beágyazott pszichológiájának. Mi ketten tudjuk legjobban, hogy ez nem az ő magasra törő ambíciójából fakad, ő valódi szerény ember, akinek legtávolosabb célja eredendően a professzorság elnyerése lehetett. Mi jól dolgoztunk együtt, amikor helyettesem volt a kar és az intézet vezetésében, amikor kiegyensúlyozóan képviselt egy másik szakmai kultúrát és kört, és az együttműködés szellemét testesítette meg és terjesztette. Nem hazudtolta meg magát mint első számú vezető sem: a pozitív pszichológia meggyőződéses híve nemcsak tudományos emberképében és eredményes kutatásai láncolatában, hanem intézményi vezetőként, intézetigazgatóként és dékánként is. Kölcsönös megelégedést ígért, elismeréssel ösztönözött, békés együttműködést remélt, amikor frappáns szófordulattal 2006-ban meghirdette az „emberarcú PPK-t”. És valóban, szívéllyességgel, jó szándékkal, türelemmel közelít kollégáihoz és vezetőtársaihoz, érzékelhető sikerrel. (Majd a rend kedvéért kiválaszt egy célratörő, keménykezü, szervezetformáló utódot.)

31. Szabó Laura

Első debreceni tanítványaim közé tartozik Laura. A családlátogatás nem tartozott ugyan bevett felsőoktatás-pedagógiai szokásaim közé, de a mi közös múltunkhoz kivételesen hozzátartozik egy szilvásváradai téli kirándulás emléke, melynek során kedvesen fogadtak és segítettek is. Laura kettős, szociál- és döntépszichológiai érdeklődését ötvözte az akadémiai intézetben és Faragó Klára szakmai égisze alatt az ELTE-n is. (Köztük ez egy időtálló kollegiális-baráti kapcsolat, amit hajkoronájuk szembeötlő hasonlósága – mint igazán külsődleges jegy – sem engedett elfelejteni.) Laura kutatási és oktatási tárgyválasztásának összetettsége és eredetisége csak nőtt azáltal, hogy bevont ebbe egy fejlődési szálát, serdülők korosztályi jellemzőit vizsgálta döntési és cselekvési helyzetekben. Tudjuk, hogy Laurából többre lenne szükség, hívogatóan nyitott előtte, közvetlen és tartásos egyénisége, felkészültsége és ügyszeretete előtt a tágas oktatási, kutatási, publikációs-szervezési tér.

32. Czigler István

István a Barkóczi-tanítványok első korcsoportjába tartozik, Pléh Csabával együtt és szoros korai együttműködésben. Ők a tanulmányaik során a korszerű kísérleti pszichológia friss szakirodalmával, módszertani igényeivel és kultúrájával ismerkedtek meg, majd megtanultak élni a nemzetközi kapcsolattartás megnyíló lehetőségeivel. Az akadémiai intézetben lettünk először kollégák, amikor ha nem is a szociálpszichológia, de annak asszisztenciája iránt kitüntetett figyelmet tanúsított (érdeklődését mi sem indokolta jobban, mint hogy akkor velünk dolgozott a keblében klinikusi talentumot még csak rejtegető Szafir Erika is). A megismerési folyamatok egzakt tanulmányozásában István nagy műgonddal kezelt pszichofiziológiai módszerekkel ért el hazai és nemzetközi szakmai tekintélyt diktáló eredményeket. Közérdekű konstruktivitása,

mérlegelő bölcsessége, csendes iróniája teremt alapot arra, hogy szakmánk különböző intézményeiben vezetőnek várják és fogadják el: a szakmai társaságban, az akadémiai kutatóintézetben, egyetemi intézményekben és doktori iskolákban. A kollegiális múlt a kutatóintézetben, a hosszú debreceni utazások és az esetenként még hosszabb értekezletek fakó élményei külső keretét adják sok évtizedes, zavartalanul jó emberi kapcsolatunknak.

33. Perczel Forintos Dóra

Dóra valamilyen oknál fogva – és ez kivételes – képekben él bennem. Látom hallgatókorában, társai közül kimagaslik a sor közepén, amint figyel, némi gyanakvással, mintha nem tudná mindig eldönteni, hogy mikor és mivel tréfálkozom, mit és mennyire gondolok komolyan. Élményszerűen él bennem a kép egy Hilton-fogadásról, amikor százsámra gyűlnek össze a Perczelek és a minden értelemben nagy családban ifjú párként suhan át Dóra és férje. Majd irodámban látom, igazolást vagy ajánlást kap doktori tanulmányaihoz, ha már férjével úgyszintén Oxfordban van. (Ezzel veszi jámbor kezdetét a felhők gyülekezése a pszichoanalitikus fogantatású hazai klinikai pszichológia felett, merthogy előbb-utóbb meg fog születni és erőre kap addig itt szinte ismeretlen ellenlábas, a világszerte domináns kognitív terápia.) És rehabilitációjáról maradt bennem egy vizuális benyomás, amint a tudományos teljesítmény elkönyvelése után a család apraja-nagyja megelégedett öntudattal távozik. És ezekben az epizódokban benne egy pálya szép felívelése.

34. Hunyady Orsolya

Senkinek sem könnyű, annak sem, akinek az örökségét egy többgenerációs értelmiségi család ambíciói és igényei, sznobériája és rafinériái képezik. Fiunk és lányunk ennek a megmondható (és meg is mondják). Orsi – talán a jó barátság jegyében is – a velem közös utat, a pszichológuspályát választotta, de ez a modern pszichoanalízis távolabb álló területére vezette és annak szemléletében találta meg szellemi egzisztenciáját és örömét. Mennyi érzés, merészség, nyitottság és fogékonyság kellett ahhoz, hogy a világ másik végére kövesse társát, férjét és az Egyesült Államok idegen kultúrájában vállalkozzon – teljes sikerrel – a klinikai pszichológus érzékeny szerepére. Jelen tanulmányát – ha jól tudom – könnyebb volt már angolul megírnia, de lányának, Évinek a szó szoros értelmében vett anyanyelve magyar, mi meg akár szavak nélkül is értjük egymást és kölcsönös megértésünk áttör időn, távolságon, világlátásunk különbségein, és természetesen ironikus szóhasználatunk hűvös burkán is. Ez a kölcsönös kötődés az, amire el nem múlóan számíthatunk.

V. Pályatársak vallomásai

35. *Glatz Ferenc*

Nem kell mondani, hogy Feri nem egy hétköznapi ember. Akkor sem volt az, amikor megismertem mint egyetemi csúcsporthelelőst, kollégiumi rendezvények ügyes zongoristáját, koncepciókat ontó történészjelöltet, mint nyugtalan szellemet, aki a nagy társadalomtörténeti kérdésekre készen kínált válaszokkal elégedetlen. Pedagógiai érzékű ember akkor sem téveszthette szem elől kiugró tehetségét, amit aztán a gátló és megemelő körülmények az évtizedek során látványosan felszínre hoztak: lett karakteres historiográfus és szerkesztő, rendszerváltó miniszter és intézménystabilizáló akadémiai elnök, koncepciózus tudományos vezető és kitüntetettje minden elképzelhető nemzetközi elismerésnek. Mértékét vagy határát nem látta ő sem, az ő körében más sem, annak a szellemi expanzióknak, amelyet az utóbbi fél évszázadban megélt. Jó érzés volt számomra, hogy baráti figyelmére és jóindulatára mindeközben számíthatok, beszélgetéseink fonalát – akár évek kihagyásával is – bármikor fel tudjuk venni, egyre tovább kalandozva tudományaink gondolati dzsungelében.

36. *Váriné Szilágyi Ibolya*

Ibolya az akadémiai intézetben alakult szociálpszichológus teamhez utóbb csatlakozott, amikor mi már néhányan a szó minden értelmében kialakítottuk a magunk helyét. Minősített kutatóként ekkor szakterületet is váltott, ami ösztönözte és érzékennyé is tette a befogadó közeg atmoszférájának és szereplőinek jobb megismerésére: tisztán látott bennünket e kezdeti időkben és meg is őrizte a szakmahonosítás emlékét. Benne volt hajlam és érzék a fogalmi tisztázásra és elrendezésre, de ehhez társult – a hely szellemének megfelelően – az a derekas törekvés is, hogy végezzen tényeket feltáró empirikus kutatómunkát. Társ tudományi kitekintése, együttműködési készsége, bővülő módszertani tudása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy több fontos témában – amelyek az idő múlásával a nemzetközi tudományosságban is előtérbe kerültek – úttörő hazai szerepet töltsön be. Az értelmiségi szubkultúrákba való szocializáció, az értékek mibenléte és mintázatai, a normatudat fejlődése erkölcsi, sőt jogi vonatkozásban mind megannyi elismerésre méltó témaválasztás, melyek visszhangja talán nem volt akkora, mint amekkorát kiérdemelt volna. Holott ezeknek időtálló a szakmai hozama.

37. *Bányai Éva*

Éva – egyetemistakorától érett professzorságáig, ahogy végigkísértük egymást az egyetemi pályán – egy tisztalelkű ember, szellemi és morális igényességgel, aki szereti is megmutatni magát ebben a minőségében. Kiváló tanuló volt, általam egyedül ismert – méltán – kitüntetett doktor. Nyitott és rendezett szellemű kutató vált belőle, aki originális gondolatokat fogalmazott meg és igazolt a hipnózis öröknek tűnő témájában. Önmagával szemben támasztott magas mércéje egy ponton már szinte fékbe lett szakmai kiteljesedésének, talán lehetett volna önmagával szemben egy kissé engedékenyebb. Igényessége viszont meghálálta magát oktatói munkájában, egy olyan szakmai kultúra képviselőjében, amire a pszichológusoknak a kutatásban

és a gyakorlatban elementárisan szüksége van és lenne. Közéről láttam – és gyenge szójátékkal élve, ennek nagy hasznát is láttam – mint szakterületi vezetőt, mint az egyetemi közélet naitivításig becsületes, mindig szókimondó, konstruktív szándékú részését. Olyan egyéniség, akire jó ügyekben – végestelen-végig – mindig lehet számítani.

38. *Ádám György*

Ádám György többször volt főnököm és ő volt az, akit készséggel elfogadtam előljáromnak (ami – visszatekintve életutamra – általában nem tartozott főbb hajlandóságaim közé). Volt igazgatóm az akadémiai kutatóintézetben, nagy hatalmi távolságban rektor az egyetememen, és ciklusokon át elnöke az MTA Pszichológiai Bizottságának, amelynek vele közvetlen munkakapcsolatban titkára voltam. Ez utóbbi szereppárunkat nagyította fel és tette hatékonyabbá a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján az a szokatlan tudománypolitikai megbízatás, hogy testületünk bázisán – valódi miniszteriális főtisztviselők részvételével, mint ez időben Vizi E. Szilveszter volt az egészségügyben vagy Kardos József az oktatásügyben – tárcaközi koordináció gondoskodjék a fejlődésében korábban hátráltatott tudományunk jobb anyagi, szervezeti, oktatási feltételeiről. Érdekes és felelős munka volt ez, különösen egy lényeglátó, nagyvonalú, energikus fellépésű, megbecsülést kivívó elnök oldalán. Örömmel lettem munkatársa, majd munkájának folytatója, segítségét mindig élvező szakmai vezető, és – talán nem túlzás ma már ezt állítani – hálás barátja.

Nem mulaszthatom el, hogy ne mondjak külön köszönetet – a fentiekben már méltatott – két szerkesztőnek, Fülöp Mártának és Szabó Évának, hogy felvállalták a tanulmányok gyűjtésének, alakításának, elrendezésének gondját. Köszönöm azoknak is, akik e hosszas és fáradtságos munkában segítségükre voltak.

És itt meg kell állnom egy percre, amikor hálámat fejezem ki a kötet megjelenetéséért az ELTE Eötvös Kiadónak. Ő egy jogi személy, mellyel egyébként is kölcsönösen gyümölcsöző tartós kapcsolatot ápolok, két tanulmánykötetemenk is gondját viselte az idők során, szakterületünk publikációiban hivatásához méltóan sok éve értékes szerepet vállal. Ám a jogi személyek éltetői és alkotói többnyire természetes személyek, kiknek aktív szerepvállalása, odafigyelő törődése kelti az eredményeket életre. Nincs helye szemérmességnek annak kimondásában, hogy sokat köszönhetek a kiadó igazgatójának, Hunyady Andrásnak, aki immár több évtizede követi értő figyelemmel, tapintatos bírálattal, fiúi türelemmel az általam bejárt pályát és az ennek éles-fényes tükrét nyújtó kötet megjelenetéséről is gondoskodott.

I.

Társadalom és csoport a szociálpszichológia tükrében

David L. Hamilton

University of California at Santa Barbara

Sztereotípiák kutatása: közös idők a nagy távolságtól a szoros közelségig

*H*arminc évvel ezelőtt egy napon levelet kaptam külföldről egy tudóstól, aki - vel addig nem találkoztam. Szociálpszichológusként mutatkozott be, megírta, hogy olvasta publikációim egy részét, és érdeklődik néhány kutatási témám iránt. Jelezte, hogy hamarosan az Egyesült Államokba érkezik, ahol meglátogat néhány egyetemet, és érdeklődött, eltölthetne-e néhány napot Santa Barbarában, hogy közös érdeklődési területünkről beszéljünk. Azt válaszoltam neki, hogy szívesen látom, és pár hónappal később meg is érkezett Santa Barbarába. Ekkor találkoztam először Hunyady Györggyel. Akkor még nem sejtettem, hogy harminc éven át tartó szellemi kaland vár, olyan termékeny és gyümölcsöző szakmai kapcsolat, melyet nagyra értékelt személyes barátság is kísér.

Barátságunk alapjai néhány évvel később szilárdultak meg, amikor György barátom elnyert egy Fulbright-ösztöndíjat, amivel egy évet (1986–87-ben) Santa Barbarában tölthetett. Ekkor változtattuk meg a nevét. Mint az köztudott, az amerikaiak eléggé hadilábon állnak az idegen nyelvekkel, és bizonyos hangok kiejtése gyakran komoly kihívást jelent számukra. Elhatároztuk hát, hogy a „György” keresztnév helyett a „George”-ot használjuk, így Hunyady professzort azóta is egyszerűen „George”-ként ismerjük. Ezt a fejezetet azonban az iránta és pályafutása iránti tiszteletből írtam, így ez alkalommal az a helyes, ha az igazi nevét használom! A Fulbright-tal Amerikában töltött év alatt vele volt a családja is, így a két család is összebarátkozott, és szép időket töltöttünk együtt. Azóta sokszor jártam Budapesten, György pedig többször is járt nálunk Santa Barbarában, így ez az értékes kapcsolat továbbfejlődött.

A közös alapok: a sztereotípiák

Györggyel közös érdeklődésünk a sztereotípiák kutatása – vagyis azoké a nézeteké, amelyeket az emberek a fontosabb társas csoportok iránt fenntartanak. Bizonyos értelemben mindannyian tudjuk, mik a sztereotípiák. Tudjuk, hogy mindannyiunk fejében ott vannak és (bizonyos mértékig) mindannyian használjuk őket. Azt is tudjuk mindannyian, hogy következményekkel járhatnak a sztereotipizált csoport és tagjai számára. Tudósként azonban pontosabban kell meghatároznunk a fogalmat. E célból a sztereotípiát úgy definiálom, mint olyan kognitív struktúrát, amely magában foglalja egy személy tudását, nézeteit és várakozásait valamely társas csoporttal kapcsolatban (HAMILTON–TROILER 1986). A sztereotípiát tehát mentális reprezentáció, a tartalma pedig – a tudás, a nézetek és a várakozások – irányíthatja a megismerés folyamatait.

A sztereotípiák ezeken a kognitív folyamatokon keresztül befolyásolhatják továbbá, hogyan észleli az ember az adott csoportot, és hogyan viselkedik vele szemben. György és én régóta érdeklődünk az iránt, milyenek is ezek a reprezentációk és hogyan működnek.

A sztereotípiák iránti közös érdeklődésünk fényében érdekes, mennyire másképpen közelítettük meg a témát, legalábbis kezdetben. Egy világ választott el minket, nem csupán földrajzilag, de abban is, hogy a sztereotípiák mely oldalaira összpontosítottunk. Ebben a fejezetben ezt a két különböző világot mutatom be, valamint azt, hogy miképpen befolyásolja hozzáállásunk a sztereotípiák felfogását és kutatását. A különbség nem egymásnak ellentmondó elméletekből vagy értékekből fakad; nem arról van szó, hogy az egyik megközelítés helyes, a másik téves volna. Inkább ahhoz a híres történethez hasonlít, amikor három vak ember talál egy elefántot, s az állat más-más részeit megragadva próbálják kitalálni, mi lehet az. Egyikük az elefánt oldalát, a másik a lábát, a harmadik az ormányát fogja. Az alapján, amit tapogatnak, mindhárman elmondják, milyennek találják az elefántot. Persze nagyon különbözőek a leírásaik („hatalmas és lapos, mint egy istálló oldala”; „olyan, mint egy óriási oszlop”; „mint egy hoszszú, hajlékony cső”), így végül meglehetősen eltérő koncepciójuk lesz az elefántról. De persze mind a háromnak igaza van. A lényeg, hogy az elefánt különböző testrészekből áll, és mindhárom ember csupán az egésznek egy-egy részét írta le. A sztereotípiákkal ez úgy állítható párhuzamba, hogy azoknak is több oldaluk van. A kutatók összpontosíthatnak az egyik vagy a másik oldalukra, és egyik sem fogja teljes egészében megmagyarázni a jelenséget. A sztereotípiák vizsgálatának története során a kutatók eltérő fogalmi megközelítésekre alapozták munkájukat és különböző módszereket alkalmaztak (ASHMORE–DELBOCA 1981; HAMILTON 1999). Mindegyikük egy-egy új ablakot nyitott, amely a teljes tájképnek újabb részletét mutatta meg. A sztereotípiák teljes megértéséhez az kell, hogy a teljes kép minden egyes darabját megvizsgáljuk és megismerjük. Végül ezeket a különböző nézőpontokat egyesíteni kell, hogy alaposan megértsük a sztereotípiák bonyolult jelenségeit, működésüket és természetüket.

Két megközelítés

Amikor a sztereotípiákról gondolkodunk, fontos megkülönböztetnünk a szerkezetet és a folyamatot. A szerkezet a mentális reprezentációra utal: hogyan szerveződik, mi a tartalma. A *sztereotípiák* mint nézetrendszerek vizsgálatáról van tehát szó. A folyamat pedig arra utal, hogyan működik a mentális reprezentáció, és hogyan befolyásol egyéb dolgokat. Ez esetben pedig a *sztereotípiázás*, vagyis a sztereotípiák használatának vizsgálatáról van tehát szó. Bár ez egyértelműen túlegyszerűsítés, mondhatjuk, hogy György munkája inkább az előbbi kérdésre, míg az enyém inkább az utóbbira vonatkozik. A két megközelítés kiegészíti egymást, és teljesebbé teszi a sztereotípiákkal kapcsolatos tudásunkat.

A fenti megkülönböztetés kibontásában először is hadd ejtsek néhány szót a két megközelítésről és jellemzőikről. Kezdjük György kutatásaival. Széles körű és hosszú évek során alaposan elvégzett kutatásainak sorozatában (HUNYADY 1998, 2004) György különféle sztereotípiák szerkezetét és tartalmát vizsgálta meg: nemzeti, etnikai, földrajzi régiókkal kapcsolatos és foglalkozási csoportokra vonatkozó sztereotípiáikét. A kutatásokban többnyire szerepeltek a válaszadók tudását és véleményét firtató nyílt kérdések, valamint zárt kérdőívek (értékelő skálák), amelyekkel mérhető volt a megkérdezetteknek a különböző csoportokról alkotott jellemzése, vagyis a sztereotípiák tartalma.

György munkájának kiemelkedő vonása, hogy nem csupán önmagukban vizsgálta meg a sztereotípiákat, hanem egymással való viszonyukat is kutatta. Gyakorlatilag az összes kutatására jellemző volt még ezenkívül, hogy a témát (pl. egy nemzeti sztereotípiá tartalmát; különböző nemzetekről alkotott sztereotípiák összehasonlítását; két különböző fajta sztereotípiá viszonyát) történelmi kontextusban tanulmányozta, gyakran olyan változásokat vizsgálva, melyek a politikai, gazdasági és csoportközi kontextusok átalakulásából eredtek. Ez tulajdonképpen György pályafutása során végzett kutatásainak megkülönböztető védjegye. A történelem változásaira és a különböző korszakok jellegzetességeire, továbbá mindezeknek a sztereotípiákra gyakorolt hatására összpontosítva sok érdekes és egyedi eredményt mutatott föl. A kutatásai megmutatják, hogyan változtak a sztereotípiák Magyarországon, különösen a fontos politikai és nemzetközi fejlemények viszonylatában, például olyan világrengető események kapcsán, mint amilyenek Magyarországon 1956-ban és 1989–90-ben történtek. A szociálpszichológiai szakirodalomban ritka, hogy valaki történelmi kontextusban elemezze a sztereotípiákat, illetve hogy a sztereotípiák hosszú idő során hogyan változnak a történelmi-politikai erők hatására. Pontosán ezt adta meg nekünk György kutatási programja (HUNYADY 1998). Összefoglalva tehát: György elsősorban úgy közelítette meg a sztereotípiákat, hogy hosszú időn keresztül vizsgálta a tartalmukat és azt, hogy miképpen változtak a történelmi és politikai tényezők hatására.

Az én sztereotípiákkal kapcsolatos gondolkodásomat és kutatásaimat más keretek határozták meg, konkrétan a társas megismerés vizsgálata. A társas megismerés nézőpontja úgy tekint a sztereotípiákra mint olyan kognitív struktúrákra, melyek a társas csoportokkal kapcsolatban felhalmozódott tudást, nézeteket és várakozásokat reprezentálják. Ilyen értelemben György és az én megközelítésem ugyanazokból az előfeltevésekből indul ki. A társas megismerés megközelítésében ugyanakkor elsősorban azt elemezzük, hogyan befolyásolják ezek a kognitív struktúrák a csoportokkal és a csoportok tagjaival kapcsolatos információ feldolgozását. Ez a megközelítés tehát a szerkezet és a folyamat érintkezésére összpontosít, és jellemzően laboratóriumi kísérleti elrendezést alkalmaz. A fő kérdés, amit vizsgál: hogyan is működnek valójában a sztereotípiák? A kutatók figyelme kevésbé a tartalomra és a mérésre, inkább az információfeldolgozó mechanizmusokra irányul és arra, hogyan torzíthatják el ezek a mechanizmusok a sztereotipizált csoportokra és tagjaikra vonatkozó észlelést (HAMILTON et al. 1994).

Ezzel a céllal számos konkrét kognitív folyamatot vizsgáltak, és az eredmények igen sokat mondanak a sztereotípiákra épülő gondolkodás működéséről (HAMILTON–SHERMAN 1994). A sztereotípiák például befolyásolhatják egy személy viselkedésének (SAGAR–SCHOFIELD 1980), valamint a rá vonatkozó egyéb információknak (BODENHAUSEN 1988) az *értelmezését és értékelését*. A személyről levont *következtetéseket* és a róla szóló *ítéletek* meghozatalának módját befolyásolhatják a sztereotip nézetek (BIERNAT–MANIS 1994; HAMILTON–ROSE 1980). További fontos vizsgált kérdés, hogyan hoznak az emberek az egyénre vonatkozó ítéleteket, amikor van információjuk az adott személyről, ugyanakkor vannak várakozásaik az illető csoporttagságából fakadóan is (FISKE–NEUBERG 1990). Az ítéleteken túl a sztereotípiák azt is befolyásolhatják, milyen *várakozásokat* fogalmazznak meg az észlelők az adott személy további teljesítményével kapcsolatban (DARLEY–GROSS 1983). A sztereotípiáknak ezenkívül még alattomosabb hatásuk is lehet: úgy irányíthatják az észlelő viselkedését, hogy azzal a sztereotipizált egyénből a sztereotípiát megerősítő viselkedést vált ki, ezzel látszólag megerősítve azt a sztereotípiát, amely az egész folyamatot beindította (SNYDER et al. 1977; WORD et al. 1974). Ez az *önbeteljesítő jóslat* jól ismert jelensége.

A társas megismerés kutatása nem csupán a sztereotípiáknak az információfeldolgozást befolyásoló hatását vizsgálta, hanem azt is, hogy milyen alapvető kognitív folyamatok vesznek részt a sztereotípiák *kialakulásában*. Rengeteg kutatás vizsgálta, milyen szerepet játszik a sztereotipizálásban a *kategorizáció* (BREWER 1979; FISKE 2005; OAKES et al. 1994). Más kutatások egy olyan kognitív feldolgozási torzítást vizsgáltak, amelyet *látszatkorreláció* néven ismerünk, s amely szintén hozzájárulhat a sztereotípiák létrejöttéhez (HAMILTON–GIFFORD 1976; HAMILTON–SHERMAN 1989; STROESSNER–PLAKS 2001).

A fentiekben tehát röviden láthattuk, melyek a fő különbségek azokban az előfeltevésekben és kérdésekben, melyek György és az én kutatásaimat megalapozzák. A fenti összefoglaló pedig megmutatja, hogy ugyanaz a téma többféleképpen is megközelíthető, különböző stratégiák alkalmazhatóak, és ezzel különböző oldalait ismerhetjük meg ugyanannak a jelenségnek. Mindegyik hozzájárul ahhoz, amit a sztereotípiákról és a sztereotipizálásról tudunk (SCHNEIDER 2004). Korábbi metaforánkhöz visszatérve: a sztereotípiák „elefántja” számos különböző részből áll, a különböző elméleti nézőpontokból kiinduló és különböző módszertani fogásokat alkalmazó kutatások pedig megmutathatják e hatalmas és bonyolult „fenevad” különböző oldalait.

Eltérések

Ebből az összehasonlító elemzésből két érdekes különbség adódik, melyekre érdemes felhívunk a figyelmet.

Sztereotípiatartalom. Az első különbség a sztereotípiák tartalmával kapcsolatos. Mint már megjegyeztük, az első megközelítés – amelynek nagyon jó példája György kutatói munkássága – komoly figyelmet szentel a sztereotípiák tartalmának, vagyis annak, hogy konkrétan mit is gondolnak az emberek jelentős társadalmi csoportokról (pl. nemzetekről, etnikai csoportokról stb.). György legtöbb vizsgálatában ez központi elem, és az ő kutatásai meggyőzően meg is mutatták, milyen tényezők is befolyásolhatják a sztereotípiák tartalmának kialakulását és változását (HUNYADY 1998).

A társas megismerés nézőpontja által generált kutatások ezzel szemben hosszú éveken keresztül tartalomfüggetlenek voltak. Ebben a megközelítésben kimondatlan előfeltevés volt, hogy a szerkezet és a folyamat mindig ugyanúgy működik, függetlenül attól, hogy mely konkrét csoportra vonatkozik. Tegyük fel például, hogy meg akarjuk vizsgálni, hogyan befolyásolják a sztereotip várakozások a sztereotípiával konzisztens vagy inkonzisztens információ megtartását az emlékezetben. A társas megismerés nézőpontjából kiinduló kutatásban az ember elvégezheti a vizsgálatot akár nőkre, amerikaiakra vagy könyvtárosokra vonatkozó sztereotípiák aktiválásával, és az aktiválásnak mindegyik esetben közel ugyanolyan hatást kell gyakorolnia arra, mennyire emlékeznek a vizsgálat résztvevői a konzisztens vagy inkonzisztens információra. A konkrét várakozások természetének nem szabad számítania. Azt várjuk, hogy az eredmények – és az eredményeket meghatározó folyamatok alapelvei – azonosak. A társas megismerés kutatói ebből az alapfeltevésből kiindulva lényegében figyelmen kívül hagyták a sztereotípiák tartalmának vizsgálatát.

Szerencsére a közelmúltban páran rájöttek arra, amit György mindig is tudott – hogy a sztereotípiák tartalma igenis számít! Többféle kutatás is megindult ebben az irányban (pl. FISKE et

al. 2002; JUDD et al. 2005). Remélhetőleg a jövőben a két irányzat közt még nagyobb közeledés lesz.

A sztereotípiák változása. A két megközelítés másik lényeges különbsége a sztereotípiák változásával kapcsolatos. Mint már megjegyeztem, György kutatásainak egyik kiváló vonása, hogy különböző történelmi események függvényében elemzi a sztereotípiák változását. Érdekes, hogy a társas megismerés kutatásában nem volt ilyen hangsúly. Vajon miért nem?

A sztereotípiák társas megismerési megközelítése főként azt vizsgálja, hogyan hatnak a sztereotípiák által keltett várakozások, és hogyan torzítják el a sztereotípiák szempontjából releváns információt. Mint korábban már volt róla szó, számos különböző kognitív folyamatról tudjuk (többek között a figyelemről, az értelmezésről, a következtetésekről), hogy befolyásolják a sztereotíp elvárások, s így torzul az információ feldolgozásának és használatának módja (HAMILTON–SHERMAN 1994; SCHNEIDER 2004). A torzításokkal kapcsolatban érdekes, hogy mind ugyanabban az irányban működnek, nevezetesen a sztereotípiák fenntartását segítik elő.

Tekintsük az alábbi példát. Egy személy látja, amint egy sztereotipizált csoport tagjai valamilyen társas viselkedésben vesznek részt. Hogyan befolyásolja a sztereotípiák az észlelést? Az ember társas viselkedése szinte mindig összetett, és szinte mindig többértelmű, amennyiben különféleképpen értelmezhető, az észlelő pedig különböző kognitív mechanizmusokkal feldolgozza a kapott információt. Figyel a rendelkezésre álló információ bizonyos oldalaira, de nem figyel más részletekre. A figyelt információ is lehet többértelmű, az észlelő tehát valahogyan értelmezi, s ezzel jelentést ad neki. Az észlelő valószínűleg értékkel is, amit nem csupán a viselkedés határoz meg, hanem a meglévő nézetei és várakozásai úgyszintén. A viselkedés kódolása után az észlelő következtetéseket von le a viselkedésről és a cselekvő más tulajdonságairól. Miután az eredeti esemény ily módon feldolgozásra került, az információ elraktározódik az emlékezetben, ám a fenti folyamatok miatt az esemény mentális reprezentációja nagyon is különbözhet magától a megfigyelt eseménytől. Amikor később valamiért fel kell idézni a cselekvőt, az emlékezeti előhívás részleges lesz, csupán a releváns információ egy részét produkálva. Mindezek a folyamatok – a figyelem, az értelmezés, az értékelés, a következtetés, valamint az előhívás – mind torzíthatnak, a torzításban pedig nagyon fontos szerepet játszik az, hogy épp milyen kognitív struktúra aktiválódott.

Amikor tehát a cselekvő csoporttagsága aktivál egy sztereotípiát, az torzításhoz vezethet mindezen folyamatokban, amelyek révén az észlelő felfogja és jelentéssel ruhazza fel az eseményt, melynek tanúja volt. A lényeg, hogy mindegyik torzítás ugyanabban az irányban működik: az észlelő nagyobb figyelmet szentel a sztereotípiát megerősítő, mint a cáfoló információnak; oly módon értelmezi az információt, hogy az megfeleljen a sztereotíp várakozásoknak; a következtetések szintén a folyamatot elindító sztereotípiát erősítik és így tovább. A torzítások tehát mind az őket létrehozó sztereotípiát erősítik meg. Ebből általánosan arra következtethetünk, hogy a sztereotíp várakozások a status quo fenntartását szolgálják. A sztereotípiákat ezek szerint nehéz megváltoztatni, és nem valószínű, hogy megváltoznak.

Itt van tehát egy rejtély. A kutatásokból tudjuk (pl. HUNYADY 1998), hogy a sztereotípiák változnak, pedig a megismerés rendszere torzításokkal védekezik a változás ellen. A következő alfejezetben alaposabban is megvizsgálom a sztereotípiák változásával kapcsolatos kutatásokat, és felteszem a kérdést: mit is értünk változás alatt?

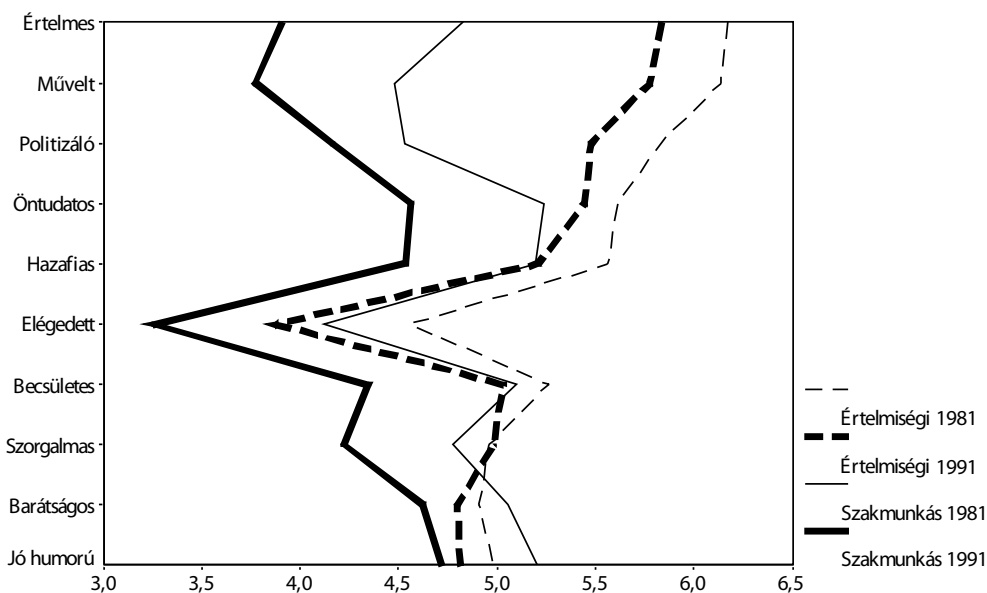
A sztereotípiák változása

Az emberek folyamatosságot észlelnek a csoportokban, még a tényleges változás idején is (HAMILTON et al. 2008). A sztereotípiák időbeli stabilitását gyakran tekintik a folytonosság bizonyítékának. A sztereotípiák ugyanakkor változhatnak is, és ha ez így van, akkor a stabilitásra vonatkozó előfeltevések (vonatkoznak akár a csoportok, akár a róluk szóló sztereotípiák stabilitására) már nem feltétlenül tűnnek igaznak. Több vonatkozása is van ennek a témának, amit érdemes tekintetbe vennünk.

A sztereotípiák állandóságával és változásával kapcsolatban talán a legtöbbet idézett kutatás három olyan cikk, amelyet „a princetoni trilógia” néven emlegetnek (GILBERT 1951; KARLINS et al. 1969; KATZ–BRALY 1933). Ezekben a vizsgálatokban princetoni diákok három nemzedéke ítélte meg, mely tulajdonságok jellemzőek ugyanazokra a nemzeti és etnikai csoportokra. Az adatokat az 1930-as évek elején, az 1940-es évek végén, illetve az 1960-as évek közepén gyűjtötték. A kutatások eredményei állandóságot és változást is mutattak. Figyelemreméltó például, hogy az angolokra jellemzőnek tartott tulajdonságok mennyire nem változtak az eltelt 35 év alatt, különösen annak a fényében, hogy az 1930-as évek eleje és az 1960-as évek közepe között a brit birodalom felbomlott. A négerekkel kapcsolatos sztereotípiák viszont lényegesen változott. Jelentősen csökkent a néhány legnegatívabb tulajdonság (babonás, lusta) odaítélésének gyakorisága, és megjelentek új, pozitívabb tulajdonságok a feketékre jellemzőnek tartottak között (életvidám, érzékeny, barátkozó). A változások ellenére ugyanakkor továbbra is azt látjuk, hogy bizonyos tulajdonságokat következetesen jellemzőnek tartottak az amerikai feketékre, pedig az eltelt három évtizedben jelentős társadalmi változások és mozgások mentek végbe. Végül a japánokra vonatkozó sztereotípiákban a három vizsgálat során tisztán látszik, hogyan változnak a sztereotípiák a jelentős történelmi események hatására. A japánoknak 1933-ban tulajdonított jellemzők egy újonnan felemelkedő ipari ország képének feleltek meg (intelligens, iparkodó), a második világháborút követően már egészen más kép mutatkozott (alattomos, nacionalista), amit végül felváltott az 1960-as években az újjáépülő Japán képe (iparkodó, törekvő, hatékony). Ezek a változások párhuzamba állíthatók a magyarok sztereotípiáinak változásaival, melyeket György kutatásai mutattak ki az 1981 és 1991 között eltelt időben (HUNYADY 1998).

Mit is jelent a „változás”? Akadnak olyan értelmezési kérdések ezekkel az adatokkal kapcsolatban, amelyek megnehezítik a bekövetkezett változások megértését. Vegyük például az amerikai feketék egyre kedvezőbb jellemzését a princetoni trilógia vizsgálataiban! A sztereotípiáknak az adatokban megfigyelt „elhalványulása” több oldalról is megkérdőjelezhető. A vizsgálatok között eltelt időszakban például olyan lényeges változás következett be a társadalmi normák terén, hogy az 1960-as évekre a negatív faji sztereotípiák nyílt kifejezése már nem volt olyan elfogadott, mint az 1930-as években. Ez azt jelentheti, hogy a sztereotípiák változása talán inkább látszólagos, mint valódi változás, és hogy a különbségek a társadalmi normák és a társas kívánatosság iránti nagyobb érzékenységet tükrözik, nem pedig a sztereotíp nézetek valódi változását (SIGALL–PAGE 1971). A képet tovább bonyolítja, hogy nem biztos, vajon ezek az adatok mennyire tükröznek a kulturálisan közös sztereotípiák észlelésében bekövetkezett, illetve a csoportokról fenntartott személyes nézetekben bekövetkezett változásokat (DEVINE 1989; DEVINE–SHARP 2009).

Még ha az adatokat a valódi változás jeleként is fogadjuk el, akkor is fennmarad néhány további kínzó kérdés – melyeket a kutatók gyakran fel sem tesznek – a változások valódi természetével kapcsolatban. A változás például a csoport egészére vonatkozó értékelés megváltozását jelenti? Vagy az változik meg, hogy milyen tulajdonságokkal ruházzák fel a csoportot? A kettő közötti különbséget jól mutatják György néhány vizsgálatának eredményei (HUNYADY 1998). Az 1. ábra például azt mutatja, hogyan értékelték a megkérdezettek a munkásokat és az értelmiségieket tíz tulajdonság mentén 1981-ben és 1991-ben. Minél inkább jobb kéz felé esnek az adatok az ábrán, annál pozitívabb az értékelés. Több dolgot is észre kell itt vennünk. Az adatokból világosan látszik például, hogy mindkét csoportot kedvezőtlenebbül ítélték meg 1991-ben, mint 1981-ben. Ebből arra következtethetnénk, hogy az e csoportokra vonatkozó sztereotípiák az események hatására negatívan változtak meg. Az is látszik ugyanakkor, hogy a két időpontban mért értékek közti különbség – az értékelés romlása 1981 és 1991 között – nagyobb volt a munkások, mint az értelmiségiek esetében (a két „munkás” profil között nagyobb a különbség, mint a két „értelmiségi” profil között). Harmadszor azt is határozottan észre kell vennünk, hogy a két foglalkozási csoport profilja pontosan ugyanolyan maradt az eltelt időben. Magyarán az ugyanazon foglalkozási csoportra vonatkozó két profilnak párhuzamos „a tulajdonságok közötti lefutása” – miközben az értelmiségiek és a munkások profilja kissé különbözik.

1. ábra. A „szakmunkás” és az „értelmiségi” jellemzésének tulajdonságprofilja, 1981 és 1991

Ezek az elemzések rámutatnak arra a fontos – de gyakran figyelmen kívül hagyott – tényre, hogy a sztereotípiák változása megnyilvánulhat a csoportok értékelésében, de a rájuk jellemzőnek tartott tulajdonságokban is. A kettő pedig nem szükségszerűen jár együtt. A sztereotípiák változásának megértése szempontjából hasznos lenne, ha a kutatók több figyelmet szentelnének ennek a megkülönböztetésnek.

Összegzett vagy egyéni változás. A sztereotípiák állandóságának és változásának értékelésében létezik ugyanakkor egy alternatív megközelítés is. A sztereotípiák állandóságával kapcsolatos olyan bizonyítékok, mint amelyet a princetoni trilógiában is találunk, összegzett adatokon alapulnak, vagyis a kutatók a csoportok átlagos értékelését hasonlítják össze különböző időben vett különböző mintákon. A sztereotíp nézetek állandóságára és változására nézve hasznosabbak lennének a különböző időpontokban ugyanazon személyekkel végzett vizsgálatok, melyek lehetővé tennék az állandóság vizsgálatát az egyének szintjén. Az ilyen longitudinális elemzések ritkák, de van két, nagyon eltérő elemzési megközelítést alkalmazó példa, melyek arra utalnak, hogy az emberek nem is annyira következetesek a sztereotípiákon alapuló ítéleteikben, mint azt gyakran hisszük.

Rothbart és John (1993) kutatásuk résztvevőit arra kérték, hogy különféle tulajdonságskálákon értékeljék a feketéket és az ázsiaiakat. A résztvevők elsőéves egyetemistaként, majd később végzősként is kitöltötték a kérdőívet. Amikor az összesített adatokat elemezték, az eredmények a keresztmetszeti kutatások eredményeihez hasonlítottak: az első és utolsó egyetemi évben mért tulajdonságértékelések átlagai ,95 körüli korrelációban voltak. A csoport egészére összesített sztereotípiák tehát igen stabilak voltak ebben a négyéves időszakban. Az adatok ugyanakkor elemezhetők az egyének szintjén is. Magyarán, a csoportok kétszeri, négy év különbséggel végzett értékelése minden egyes résztvevő esetében összevethető, így megállapítható, hogy mennyire voltak stabilak az értékeléseik. A személyeken belüli korrelációk átlaga ,50 volt.

Ez a jelentős különbség (,50 a ,95-tel szemben) szembeötlő, és fontos kérdéseket vet fel. Először is, az összesített adatok nagy stabilitása a sztereotípiák közös vonatkozásait tükrözheti, mivel itt az egyének fejében lévő sztereotíp elképzelések variációi kiátlagolódnak. Az átlagos pontszámok magas időbeli korrelációja arra utalhat, hogy ezeknek a sztereotípiáknak van egy jelentős, mindenki által osztott részük. Amikor viszont a résztvevők egyes párpai által adott megítélések közötti korrelációkat nézték, ezek mindössze ,30–,40 körüliek voltak. Ez az eredmény pedig arra utal, hogy még a személyek közötti megegyezés sem valami nagy. Egyéni szinten továbbá nem olyan stabilak a csoportokra vonatkozó nézetek, és könnyebben változnak. Ez a két megállapítás azt jelzi, helytelen volna feltételeznünk, hogy minden ember fejében ugyanazok a sztereotípiák vannak. Mint Rothbart és John (1993: 52) megjegyezték, „ha meg akarjuk érteni a sztereotípiák, valamint azok állandósága és változása mögötti pszichológiai folyamatokat, akkor az egyének által személyesen fenntartott sztereotípiákat kell vizsgálnunk, és nem az átlagokat”.

Ezzel a felfogással összeillő eredményeket kapott Garcia-Marques, Santos és Mackie (2006). Kísérletsorozatukban a sztereotíp elképzelések stabilitását úgy vizsgálták, hogy a résztvevőknek három kisebbségi csoporttal kapcsolatban kellett válaszokat adniuk két ülésben úgy, hogy a két ülés között 2–4 hét telt el. A résztvevők elvégeztek néhány olyan feladatot, amelyekkel felmérhető a csoportokról alkotott kognitív reprezentációjuk, a kutatók pedig az adatok segítségével ezeknek a mentális reprezentációknak a stabilitását, illetve változását vizsgálták. Az adatelemzés személyeken belüli összehasonlítással történt. A vizsgálatok eredményei azt mutatták, hogy a mentális reprezentációk időben csak mérsékelten stabilak. Az egyik feladatban például a résztvevők két különböző időpontban választottak olyan vonásokat, amelyeket jellemzőnek tartottak az adott csoportra. A két alkalommal választott vonások között csupán szerény mértékű konzisztencia volt. A kategóriák mintapéldányainak tipikusságára vonatkozó ítéletek

ugyancsak mérsékelt, de nem erős időbeli konzisztenciát mutattak. Egy másik feladatban a résztvevőknek szabadon le kellett írniuk mindegyik csoport öt különböző tagját, majd két hét múlva megismételték ugyanezt. A generált mintapéldányok között csak némi átfedés volt.

Mindezek a feladatok (és mások, lásd GARCIA-MARQUES et al. 2006) a sztereotíp reprezentáció különböző aspektusait vizsgálják, az időbeli variabilitás pedig arra utal, hogy ezek a sztereotíp elképzelések meglehetősen képlékenyek, és nem rögzített, stabil, vonásalapú absztrakciók. A különböző körülmények és kontextusok feltehetően különböző mintapéldányokat vagy szerkezeti összetevőket aktiválnak, és ezek a kontextustól függő különbségek okozzák az időbeli konzisztencia mérsékelt szintjét. György kutatásainak eredményei (HUNYADY 1998), valamint a japán-sztereotípiával kapcsolatos princetoni adatok megmutatták, hogy a sztereotípiák megváltozhatnak fontos politikai és történelmi események hatására. Az utóbb idézett vizsgálatok (ROTHBART et al. 1993; GARCIA-MARQUES et al. 2006) eredményei pedig arra utalnak, hogy a csoportokról kialakított elképzelések meglehetősen képlékenyek lehetnek, és kis mértékben hétköznapi események hatására is változhatnak. Lehet, hogy nem is olyan stabilak, mint eddig hittük.

A csoportok csoportkénti észlelése

Mindannyian számos csoporthoz tartozunk. Rendszeresen észleljük a különböző csoportok tagjait, rendszeresen érintkezünk velük, és gyakran sztereotípiákat alakítunk ki ezekről a csoportokról. A „csokoládékedvelők” csoportja homogén abban, hogy szívesen fogyaszt bizonyos édeségeket, ám rendszerint nem sztereotipizáljuk őket mint csoportot. Milyen csoportok esetén a legvalószínűbb, hogy sztereotípiák alakulnak ki róluk?

A csoportok közti egyik alapvető különbség az, hogy mennyire tekinthetők összetartozó egységeknek vagy entitásoknak (CAMPBELL 1958; HAMILTON-SHERMAN 1996; HAMILTON et al. 1998). Az egyének halmazai különböző mértékben rendelkeznek a „csoportszerűség” ismervével. Mindannyian egyetértünk abban, hogy egy család, egy munkacsoport vagy egy esküdtszék nagy valószínűséggel egymással érintkező, egymástól függő emberek értelmes társas egységnek tűnik. Ezzel szemben a sporteseményre kilátogató szurkolókat vagy egy bolt vásárlóit az észlelők csekélyebb valószínűséggel látják emberek egységes, összetartozó csoportjának. Campbell (1958) vezette be az *entitativitás* fogalmát, amely arra utal, hogy egy csoport tagjai mennyire kapcsolódnak össze, mennyire alkotnak egy koherens társas egységet. Az entitativitás észlelésének vizsgálatai a közelmúltban jelentősen hozzájárultak ahhoz, amit a csoportok észleléséről tudunk (lásd HAMILTON et al. 2011 áttekintését).

Hogyan függ össze a csoport entitativitásának észlelése a sztereotipizálással? Spencer-Rodgers, Hamilton és Sherman (2007) megvizsgálta az entitativitás és más, csoportokkal kapcsolatos fogalmak szerepét a sztereotipizálásban. A résztvevők négy társas kategóriát (pl. a latin-amerikai származásúakat) és négy feladatcsoportot (pl. esküdtszéket) ítélték meg különböző skálákon. A megítélések között szerepelt a csoportok észlelt entitativitása, homogenitása, esszenciája vagy lényegisége (pl. viselkedésmagyarázó erejük, jelentésteliségük, természetességük, megváltoztathatatlanságuk), szerepdifferenciációja (mennyire körülírtak a csoporttagok szerepei és tipikus viselkedései), és ágenciája (mennyire képes a csoport a hatékony kollektív

cselekvésre). A csoportokat ezenkívül megítélték 38 tulajdonság mentén is, melyek közül egyesek (az előtesztelések eredményei alapján) részei voltak az adott csoportra vonatkozó sztereotípiának. Az elemzések szerint az észlelt entitativitás mind a nyolc csoportnál közvetlenül megjósolta a sztereotipizálás mértékét. Ráadásul, bár a többi, csoportokkal kapcsolatos változó szintén bejósolta (bizonyos mértékig) a sztereotipizálást, a mediációs elemzések azt mutatták, hogy ezeknek a változóknak (a homogenitásnak, az esszencializmusnak, a szerepdifferenciációnak és az ágenciának) a sztereotipizálásra gyakorolt hatását szignifikánsan közvetítette az entitativitás. Végül további elemzések azt is megmutatták, hogy az észlelt entitativitás és a sztereotipizálás kapcsolatát *nem* mediálta a homogenitás, az esszencializmus, a szerepdifferenciáció vagy az ágencia. Az eredmények hatására Spencer-Rodgers és munkatársai (2007) levonták a következtetést: az entitativitás nem csupán általában a csoportok észlelésében játszik fontos szerepet, hanem a sztereotipizálásban is.

Zárás

Azzal kezdtem ezt a fejezetet, hogy amikor György és én először találkoztunk, egy világ választott el bennünket – nem csupán földrajzi értelemben, hanem abban is, hogy miképpen közelítettük meg a sztereotípiák vizsgálatát. Budapest és Santa Barbara között valóban egy világnyi a távolság, amit bárki megerősíthet, aki megtette a két város közti utat. De vajon elválaszt bennünket egy világ a gondolkodásunkban is? A két megközelítés közötti különbség érzékeltesére kissé eltúloztam az eltéréseiket, hogy kifejthessek néhány, remélhetőleg fontos gondolatot. Valójában ugyanakkor nem csupán a sztereotípiák iránti érdeklődésünk volt közös, hanem az is, hogy általában mind a ketten keressük a tudást, és mind a ketten nagyra értékeljük a különböző megközelítések hasznát a tudás megszerzésében. A sztereotípiák „mitikus elefántja” még mindig nagy és még mindig nem ismerjük minden részletét, de ma többet tudunk róla, mint amikor György és én először találkoztunk. Harmincéves barátságunk alatt mind a ketten tanultunk a másiktól, és ez a kölcsönös tanulás volt kapcsolatunk egyik alapja.

Földrajzilag még mindig egy világ választ el bennünket, viszont sokkal közelebb vagyunk ideológiailag, tudományosan és személyesen. Ez alkalomból köszönöm Györgynek az érdeklődését, a támogatását, hihetetlen humorérzékét és végtelen nagylelkűségét – igaz barát ő, én pedig örömmel nézek további szellemi kalandjaink elé.

Irodalom

- ASHMORE, R. D. – DEL BOCA, F. K. (1981): Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping. In: HAMILTON, D. L. (ed.): *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Erlbaum, Hillsdale, NJ. 1–35.
- BIERNAT, M. – MANIS, M. (1994): Shifting standards and stereotype-based judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66. 5–20.
- BODENHAUSEN, G. V. (1988): Stereotypic biases in social decision making and memory: Testing process models of stereotype use. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55. 726–737.

- BREWER, M. B. (1979): Ingroup bias in the minimal intergroup situation: A cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86. 307–324.
- CAMPBELL, D. T. (1958): Common fate, similarity, and other indices of the status of aggregates of persons as social entities. *Behavioral Science*, 3. 14–25.
- DARLEY, J. M. – GROSS, P. H. (1983): A hypothesis-confirming bias in labeling effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44. 20–33.
- DEVINE, P. G. (1989): Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56. 5–18.
- DEVINE, P. G. – SHARP, L. B. (2009): Automaticity and control in stereotyping and prejudice. In: NELSON, T. D. (ed.): *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination*. Psychology Press, New York. 61–87.
- FISKE, S. T. (2005): Social cognition and the normality of prejudice. In: DOVIDIO, J. F. – GLICK, P. – RUDMAN, L. A. (eds): *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport*. Blackwell, Malden, MA. 36–53.
- FISKE, S. T. – NEUBERG, S. L. (1990): A continuum of impression formation, from category-based to individuating processes: Influences of information and motivation on attention and interpretation. In: ZANNA, M. P. (ed.): *Advances in experimental social psychology*. Academic Press, New York. Vol. 23. 1–74.
- GARCIA-MARQUES, L. et al. (2006): Stereotypes: Static abstractions or dynamic knowledge structures? *Journal of Personality and Social Psychology*, 91. 814–831.
- GILBERT, G. M. (1951): Stereotype persistence and change among college students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46. 245–254.
- HAMILTON, D. L. (1999): *Understanding stereotypes: Conceptions and issues in historical perspective. Paper presented at conference on Towards a Functional Theory of Social Stereotypes*. Eötvös Loránd University, Budapest. Hungary.
- HAMILTON, D. L. – GIFFORD, R. K. (1976): Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotypic judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*, 12. 392–407.
- HAMILTON, D. L. – ROSE, T. L. (1980): Illusory correlation and the maintenance of stereotypic beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39. 832–845.
- HAMILTON, D. L. – SHERMAN, J. W. (1994): Stereotypes. In: WYER, R. S. JR. – SRULL, T. K. (eds): *Handbook of social cognition*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ. 2nd ed. Vol. 2. 1–68.
- HAMILTON, D. L. – SHERMAN, S. J. (1989): Illusory correlations: Implications for stereotype theory and research. In: BAR-TAL, D. et al. (eds): *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions*. Springer-Verlag, New York.
- HAMILTON, D. L. – SHERMAN, S. J. (1996). Perceiving persons and groups. *Psychological Review*, 103. 336–355.
- HAMILTON, D. L. – TROLIER, T. K. (1986): Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach. In: DOVIDIO, J. F. – GAERTNER, S. L. (eds): *Prejudice, discrimination, and racism*. Academic Press, New York. 127–163.
- HAMILTON, D. L. et al. (2011): Dynamic aspects of entitativity: From group perception to social interaction. In: KRAMER, R. M. et al. (eds): *Social cognition, social identity, and intergroup relations: A Festschrift in honor of Marilyn Brewer*. Psychology Press, New York. 27–52.

- HAMILTON, D. L. et al. (2008): Perceiving continuity and change in groups. In: SANI, F. (ed.): *Self continuity: Individual and collective perspectives*. Erlbaum, Mahwah, NJ. 117–130.
- HAMILTON, D. L. et al. (1998): Perceptions of groups: The importance of the entitativity continuum. In: SEDIKIDES, C. et al. (eds): *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ. 47–74.
- HAMILTON, D. L. et al. (1994): Social cognition and the study of stereotyping. In: DEVINE, P. G. et al. (eds): *Social cognition: Impact on social psychology*. Academic Press, San Diego, CA. 291–321.
- HUNYADY GY. (1998): *Stereotypes during the decline and fall of communism*. Routledge, New York.
- HUNYADY GY. (2004): Stereotypes and “implicit social theory.” In: JOST, J. T. et al. (eds): *Perspectivism in social psychology: The yin and yang of scientific progress*. American Psychological Association, Washington, D.C. 187–200.
- KARLINS, M. et al. (1969): On the fading of social stereotypes: Studies in three generations of college students. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66. 5–20.
- KATZ, D. – BRALY, K. W. (1933): Racial stereotypes of one-hundred college students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28. 282–290.
- OAKES, P. J. et al. (1994): *Stereotyping and social reality*. Blackwell, Oxford.
- ROTHBART, M. – JOHN, O. (1993): Intergroup relations and stereotype change: A social-cognitive analysis and some longitudinal findings. In: SNIDERMAN, P. M. et al. (eds): *Prejudice, politics, and the American dilemma*. Stanford University Press, Stanford. 32–59.
- SAGAR, H. – SCHOLFIELD, J. W. (1980): Racial and behavioral cues in black and white children’s perceptions of ambiguously aggressive acts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39. 590–598.
- SCHNEIDER, D. J. (2004): *The psychology of stereotyping*. Guilford, New York.
- SIGALL, H. – PAGE, R. (1971): Current stereotypes: A little fading, a little faking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 18. 247–255.
- SNYDER, M. et al. (1977): Social perception and interpersonal behavior: On the self-fulfilling nature of social stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35. 656–666.
- SPENCER-RODGERS, J. et al. (2007): The central role of entitativity in stereotypes of social categories and task groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92. 369–388.
- STROESSNER, S. J. – PLAKS, J. E. (2001): Illusory correlation and stereotype formation: Tracing the arc of research over a quarter century. In: MOSKOWITZ, G. B. (ed.): *Cognitive social psychology*. Erlbaum, Mahwah, NJ. 247–259.
- WORD, C. O. et al. (1974): The nonverbal mediation of self-fulfilling prophecies in interracial interaction. *Journal of Experimental Social Psychology*, 10. 109–120.

László János

MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet

A nemzeti karaktertől a nemzeti identitásig¹

Aki figyelmesen követi Hunyady Györgynek a hazai sztereotípiakutatás megalapozásában kiteljesedő tudományos pályáját, több jeltől is arra következtethet, hogy Hunyadyt pályája kezdetétől valójában a nemzeti karakter kérdése foglalkoztatja. Bölcsészdoktori értekezését Kornis Gyuláról, a magyar nemzetkarakterológia jeles képviselőjéről írta. A sztereotípiákról írott nagydoktori értekezésében, majd az értekezés nyomán megjelentetett monográfiában is kiemelt helyet szentel a nemzeti jellem kérdéseinek. Végül, de nem utolsósorban, 2001-ben az Osiris Kiadónál megjelentetett egy *Nemzetkarakterológiák* című kötetet, amelynek bevezetőjében monografikus ígérennyel foglalja össze a nemzeti jellem kutatásának történetét. Jelen tanulmány Hunyadynak ebben a bevezetőben kifejtett azon gondolatát folytatja, hogy a korai nemzetkarakterológiák fogalmi és módszertani bizonytalanságai miatt a szociálpszichológusok elfordultak ezektől a kutatásoktól, és figyelmüket inkább a csoportpercepció, benne a nemzeti sztereotípiák módszertanilag megalapozottabb vizsgálatára irányították. A nemzetkarakterológiát „kiváltó” szociálpszichológiai irányzatok között Hunyady megemlíti az identitáskutatást is. Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy a nemzeti jellem vagy nemzeti alkat kérdésének az identitáskutatás szempontjából lényeges néhány aspektusát kibontsuk.

A nemzet vitatott kategóriája

A történészek (szociológusok, politológusok) között nincs egyetértés a nemzet mibenlétét illetően. A szociálpszichológusok ezzel szemben egyetértenek abban, hogy, legalábbis a nyugati civilizációban, az emberek számára, bárhogyan is gondolkodjanak róla, az egyik legfontosabb vonatkoztatási csoport a nemzet. Akár politikai célok érdekében „kitalált” konstrukciónak tekintjük a nemzetet, mint azt például Hobsbawm (1992) teszi, akár Andersont (1991) követve a könyvnyomtatás által teremtett kulturális térben „elképzelt közösségnek” vagy Gellner (1996) nyomán a munkamegosztás következtében létrejött modern kori képződménynek tartjuk, akár az etnoszimbolisták, például A. Smith (2004) álláspontját elfogadva azt valljuk, hogy a modern nemzetek szorosan kapcsolódnak a régi etnikumokhoz, melyek jellegzetes mitológiáit, szimbólumokat

¹ A tanulmány megírását az OTKA 81633 sz. pályázat támogatta.

és kultúrát biztosítanak számukra (magyarul lásd BRETTER–DEÁK 1995; KÁNTOR 2004; SCHÖPFLIN 2003; összefoglalóan lásd GYÁNI 2005), szociálpszichológusként azokra a nem egyszer irracionálisnak tűnő viselkedésekre kell magyarázatot adnunk, amelyek az emberek nemzeti hovatartozásából erednek.

A szociálpszichológiában a nemzet olyan csoportként jelenik meg, amelyhez az egyén érzelmileg kötődik, amellyel azonosul. Elsajátítja a csoportra jellemző kulturális szimbólumokat, részesedik a csoport múltjában, az eseményeket a csoport perspektívájából képes szemlélni, átveszi a csoportra jellemző attitűdöket, értékeket, viselkedési mintákat és megküzdési módokat. A nemzet kérdése a szociálpszichológiában három területen került előtérbe. Hagyományosan a nemzeti karakter kérdéseként, később a sztereotípiák, majd a szociális identitás problematikájaként jelent meg.

Nemzetkarakterológia

Gordon Allport klasszikus meghatározása szerint „a nemzeti karakter fogalmának tartalmát azok a közös vonások képezik, amelyek tekintetében egy nemzet tagjai minden etnikai, faji, vallási vagy egyéb különbözőségeik mellett, nézeteik és magatartásuk bizonyos alapvető modelljeiben jobban hasonlítanak egymásra, mint egyéb nemzetek tagjaira” (ALLPORT 1954: 115). Hasonlóan definiálja a nemzeti karakter fogalmát Inkeles és Levinson (1954: 983), akik a szociálpszichológia klasszikus kézikönyve (LINDSEY–ARONSON 1954) számára foglalták össze a nemzeti jellemmel foglalkozó kutatásokat: „a nemzeti karakter a személyiség olyan viszonylag tartós jellemzőire és mintázataira vonatkozik, amelyek egy társadalom felnőtt tagjai között modálisnak tekinthetők”.

A leíró tipológia szintjén a pszichológiai vizsgálódásokat megelőzően is számos kísérlet történt arra, hogy az egyes népeket jellemző tulajdonságegyütteseket megragadják. A nemzetközi példatárból elegendő itt csupán a filozófus David Hume-ra utalni, aki egyszersmind a nemzeti jellem fogalmában rejlő sztereotipizálási kockázatot is felvetette: „Okunk van arra, hogy egy franciától több szellemességet és könnyedséget várjunk el, mint egy spanyoltól, jóllehet Cervantes spanyol volt. Az angolokról természetes módon azt gondoljuk, hogy többet tudnak, mint egy dán, noha Tycho Brache (a kiváló csillagász) Dániában született” (1748: 197–198). Az egyik legkorábbi pszichológiai tárgyú munka magyar nyelven is a nemzeti jellem tárgykörében született a katolikus pap és teológus, Rónay Jácint tollából. Rónay (1847/2001) nemcsak az angol, a francia, a német, a magyar, az olasz és az orosz nemzeti jellemzőket hasonlított össze, hanem a nemek és életkorok szerinti összehasonlítást is elvégezte.

A tizenkilencedik században, illetve a huszadik század első felében a nemzeti sajátosságokat a természettől eredeztették. Le Bon (1917), Wundt (1904–1920) vagy McDougall (1920) elgondolása szerint egy nép lelki alkata a távoli múltból eredő beállítódásokkal vagy ösztönökkel jellemezhető, mely ösztönök a népcsoport természetes kialakulása során fejlődtek ki. Mint Le Bon (1917: 59) írja: „Egy nép osi lelke meghatározza az adott nép egész fejlődését. A politikai felfordulások legfeljebb árnyalni képesek ennek a léleknek a kifejeződését” vagy „egy nép kultúrája csupán lelkének külső ruházata, látható kifejeződése annak a láthatatlan léleknek, amely irányítja ot” (LE BON 1917: 64, idézi REICHER–HOPKINS 2001: 28).

A néplélek természetes esszenciájának vagy lényegének keresése a két világháború között virágzó szellemtudományos lélektan tipológiai irányzataiban új lendületet kapott. Magyarországon ezt az irányzatot Prohászka Lajos (1936), aki sok vitát kiváltott, egyebek között a Magyar Szemle nevezetes „Mi a magyar?” vitáját is inspiráló művében a német lelki alkatot a vándor, a magyart pedig a bujdosó vonásaival jellemezte, a politikai lélekről érkező Korniss Gyula (1934), illetve Lükő Gábor (1942/1987) stb. munkái képviselték. Ennek az irányzatnak sajátos leágazása Karácsony Sándor munkássága, aki a magyar észjárását a magyar nyelv strukturális sajátosságaihoz vélte megragadni. Abból a tényből, hogy „a magyar valóban szívesebben él a kapcsolt, ellentétes, következményes, választó és magyarázó mondatpárokkal, mint az ún. mellékmondatokkal, tehát mellérendelő nyelv” (KARÁCSONY 1976: 20), a magyarság olyan tulajdonságait vezeti le, mint a tekintélyi viszonyok sajátos felfogása vagy a passzív rezisztenciára való hajlandóság.

A két világháború közötti időszakban az antropológia és a szociológia területén is felleltek az etnikai csoportok jellemzőire vonatkozó kutatások. Ezekben a kutatásokban már nem a „csoportlélek”, amit Floyd Allport (1924), a szociálpszichológiában a módszertani individualizmus egyik első jelentős képviselője téves, tartalmatlan fogalomként utasított el (group fallacy), hanem a csoportot alkotó egyének jellemzői képezték a vizsgálat tárgyát. Az egyént a kultúra hordozójának és kifejezőjének tekintették, az egyénektől nyert verbális és viselkedéses adatokat a kultúrára vonatkoztatták. Ezek a többnyire leíró vizsgálatok azt voltak hivatva demonstrálni, hogy az egyének viselkedéses jellemzői és attitűdjei az adott kultúrából eredeztethetők. A kutatók által alkalmazott pszichológiai modell szinte kizárólagosan a freudi pszichoanalízis, illetve annak újabb változatai voltak. Kardiner (1945) kulturális alapszemélyisége (basic personality), Linton (1945) modális személyisége (modal personality), Fromm (1941) szociális karaktere (social character), Benedict (1946) és M. Mead (1937) kulturális személyiség irányzata, jelentős különbségeik ellenére lényegében osztoztak a fenti előfeltevésekben. Ez az irányzat a második világháborút megelőző és a világháborús és az azt követő években különösen erőteljes volt, mivel a politika támpontokat remélt tőle ahhoz, hogy a potenciális és tényleges ellenségek pszichológiai gyengeségeit kitapogassa, illetve a háborúban megtörtént borzalmakra magyarázatot találjon.

A nemzeti vagy etnikai szempont és a pszichoanalitikus értelmezési keret a kulturális pszichológiában a múlt század hatvanas-hetvenes éveitől kezdődően háttérbe szorult, és a kultúraközi vizsgálatok figyelme elsősorban pszichológiai részfolyamatok, például az érzelmfelismerés vagy az oktulajdonítás folyamatai felé fordult.

Ami a nemzetkarakterológia szellemtudományos megközelítését illeti, a nagy ívű monográfiák és esetenként heves viták dacára a szociálpszichológiában ezek a gondolatok nem vertek gyökeret. Egyetérthetünk Szekfű Gyulával, aki a Magyar Szemle *Mi a magyar?* kötetének bevezetőjében a következőket írja: „Áttanulmányozva az idegen népekről készült, tudományos igényű megalkotott jellemképeket és azok módszereit, lehangolva fordulunk el tőlük. Már az elkészített jellemrajzok tartalma is lehangoló: ha a nemzetet kívül álló készíti el, tőle idegen népről, teli van kritikával és kevés elismeréssel; a megfordított eset – csupán sugárzó megelégedés, önelégültség szolgáltatja az alapszínt, ha a nemzethez tartozó írja le népe tulajdonságait” (SZEKFŰ 1939: 9). A mai megítélés nem sokban különbözik Szekfű Gyuláétól. Kiss Zsuzsa (2011) történettudományi doktori értekezésében ugyancsak áttekinti a nemzeti karakterről

folytatott vitákat megállapítva, hogy a nemzetkarakterológiai írások és viták esszéisztikus jellegűknél fogva ritkán érik el a tudományosság szintjét.

Nemzeti sztereotípiák

Amíg a nemzeti jellem objektív megismerésére irányuló törekvések kevésbé bizonyultak sikeresnek, a nemzeti vagy etnikai csoportok szociálpszichológiai vizsgálatában a múlt század harmincas éveitől kezdődően jelentős sikereket könyvelhetett el a nemzeti sztereotípiák kutatása. Jóllehet a nemzeti sztereotípiák Katz és Braly (1933) által kezdeményezett vizsgálataiban időről időre felmerül a sztereotípiák igazságtartalmának a kérdése, vagyis az, hogy ezek a sémák mennyire valósághűen ragadják meg egy népcsoport jellemzőit, a sztereotípiakutatás hangsúlya egyértelműen a csoportok észlelésének folyamataira helyeződött át. A nemzeti sztereotípiák kutatói tehát nem egy nemzet jellemző tulajdonságaira kíváncsiak, hanem arra, hogy az észlelők egy csoportja miként észlel egy másik csoportot (vö. HUNYADY 2001: 39), illetve milyen tényezők befolyásolják a sztereotípiák alakulását. Ilyen tényező lehet például a csoportközi viszony jellege: a csoportközi konfliktus növeli a rivális csoportról alkotott kép negativitását, vagy felléphetnek egyszerű információfeldolgozási korlátok, mint amilyen például az illuzórikus korreláció: bizonyos tulajdonságok előfordulási gyakoriságáról és együtt járásáról alkotott téves elképzelés (HAMILTON 1981). A sztereotipizálás motivációs és kognitív hátterével kapcsolatban az elmúlt évtizedben is érdekes eredmények születtek. Leyens és munkatársai meggyőző kutatási eredményei szerint például az sztereotipizálás és diszkrimináció egyik alapfolyamata az infrahumanizáció, amikor is a külső csoport tagjait a humán esszenciák közé tartozó emberi érzelmektől megfosztjuk, és csak alapérzelmeiket tulajdonítunk a külső csoport tagjainak. A magyar nemzeti autosztereotípiáról és a magyaroknak más népekről alkotott sémáiról Hunyady (1981, 1996), illetve Csepeli (1985, 1992) közölt gazdag, bár időnként egymásnak ellentmondó eredményeket.

Nacionalizmus és nemzeti karakter

A nemzet fogalma szorosan összekapcsolódik a nacionalizmus, a nacionalista ideológia fogalmával. A nemzeti érzés kialakulásának idejét és a nacionalista ideológia hatásait illetően ismét csak eltérő álláspontok fogalmazódnak meg. Ugyanakkor magának a modern nacionalizmus gondolatrendszerének a megszilárdulását a legtöbb történész 18. század végére teszi (SMITH 2004: 39). E gondolatrendszer szerint a világ különálló nemzetekre oszlik, mindegyik nemzetnek megvan a maga speciális karaktere, a nemzetek mindenfajta politikai hatalom egyedüli forrásai, az emberek szabadságának záloga, hogy valamely autonóm nemzethez tartozzanak, és a nemzetközi béke és biztonság attól függ, hogy a nemzeteknek megvan-e az autonómiája saját államukban. Shafer (1984: 3) szerint a nacionalizmus „olyan érzés (hiedelem), amely egy csoportot, amely valóban vagy elképzeltlen közös történelemmel rendelkezik, valamint igénye van arra, hogy a jövőben is külön csoportként éljen, *egyest*. Továbbá ez az érzés *elválasztja* ezt a csoportot más hasonló csoportoktól, elsősorban más nemzetektől.”

A nacionalizmus ideológiájával szemben áll a nemzetek és a nemzeti jelleg történeti fejlődésének gondolata. E szerint a nemzet és a nemzeti jelleg nem örök és nem változatlan, hanem a történeti fejlődés eredménye. Mint Szűcs Jenő írja, egy nemzet karaktere „...nem a nemzeti lét feltétele, hanem az adott nemzeti fejlődés produktuma. Nem történelemformáló faktor, hanem a valóságos történelemformáló faktorok folyton alakuló függvénye. Nem a nemzeti lét kontinuitásának hordozója, hanem a történelmi mozgás derivátuma. Alapjában véve nem magyaráz meg semmit egy nép történelméből, hanem maga szorul magyarázatra” (Szűcs 1974: 309).

A német és amerikai nemzeti karaktert összehasonlítva Kurt Lewin is hasonló következtésre jutott: „nem az alkati vagy személyiségszerkezeti különbségek az okai a csoportok, illetve a két ország társadalmi élete közötti különbségeknek, [...] meg vagyok győződve arról, hogy a németek és az amerikaiak eltérő személyiségszerkezete maga is csupán következménye annak, hogy ezek az emberek két különböző történelmi és társadalmi berendezkedésű ország lakói” (LEWIN 2001: 267).

Szűcs Jenő, bármilyen kiváló történész is volt, nem vállalkozhatott arra a pszichológiai feladatra, hogy a történelmi folyamatok és a nemzeti karakter közötti okozati összefüggéseket feltárja, még ha egyik szellemi atyja, Bibó István a „magyar alkat eltorzulása” kapcsán korábban tett is ilyen – többek által erősen vitatott – kísérletet. (Lásd BIBÓ 1986; a kritikát illetően lásd például HANÁK 1994, aki egyebek között azt bírálja, hogy Bibó megközelítése feltételez valamiféle eredeti, torzulatlan magyar alkatot.) Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a nemzeti tulajdonságokat nem kell esszencializálni, önálló szubsztanciává tenni ahhoz, hogy alkatról beszéljünk. A nemzeti jellemzők, amint azt Bibó és Szűcs is feltételezi, történetileg alakulnak ki, ha viszont kialakultak már, akkor feltehető velük szemben a kérdés, hogy mennyire funkcionálisak, mennyire adaptívak, illetve mennyire segítik egy adott nemzeti csoport életfeltételeinek javítását. Az identitás szempontú megközelítés pontosan ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Kurt Lewin, aki szociálpszichológus volt, méghozzá a csoportok életével foglalkozó tudományág, a csoportdinamika megteremtője, meggyőződését a nemzeti jellem történeti és társadalmi gyökereiről empirikus megfigyelések, azt is mondhatnánk kvázikísérletek sorára alapozta. Mindazonáltal, a történeti folyamatok megragadására alkalmas fogalmak és elemzési eszközök híján ezeket a megfigyeléseit elsősorban a társadalmi viselkedésszabályozás normáinak eltéréseire alapozta. Például az amerikai és a német nemzeti karakter összehasonlításában a társadalmi távolságtartás normáinak kitüntetett figyelmet szentel. Mint írja: „Az amerikai panziókban az emberek szélesre tárt ajtók mellett ülnek a szobájukban, amelybe bárki beléphet. A jelek szerint az amerikaiaknak az élet bizonyos területein határozottan kisebb igényük van arra, hogy visszavonuljanak mások elől. Előfordulhat, hogy főiskolai vagy egyetemi rektorok is egész napra nyitva hagyják az irodájuk ajtaját, s így mindenki láthatja, kivel tárgyalnak és hogyan intézik az ügyeket. Az ilyen viselkedés Németországban még egy jelentéktelen hivatalnok részéről is teljesen elképzelhetetlen volna; az illető inkább hosszasan megvárakoztatná az ügyfeleket a csukott ajtaja előtt, hogy így csikarjon ki tiszteletet magának és így mutassa meg, mennyire fontos ember. Az Egyesült Államokban rossz ízlésre vall megvárakoztatni a másikat, bármilyen nagy is legyen a kettejük közötti társadalmi státuskülönbség. Ez a két ország közötti rendkívül szembeötlő eltérés annak a megnyilvánulása, hogy az amerikaiak demokratikus

eszményeikhez híven egyenjogúként tisztelik a többi embert, és általánosságban is megközelíthetőbbek, mint a németek” vagy másutt: „A személyek közötti átlagos »társadalmi távolságról« mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy az Egyesült Államokban minden szempontból kisebb lenne. Ez csupán a személyiség perifériás rétegeire nézve igaz. A személyiség intimebb, »központi« területei az amerikaiaknál a jelek szerint legalább annyira elzártak mások elől, és legalább annyira nehéz közel férkőzni hozzájuk, mint Németországban. Amerikában például a fiúk és lányok közeledése egy bizonyos pontig gyorsabban bontakozik ki, az intim kapcsolat hátrvonala ugyanakkor még világosabban meg van vonva. Németországban az emberi kapcsolatok folyamatosabban fejlődnek a nagyon periferekustól a nagyon bensőségesig. Az Amerika földjére lépő németek általában azt veszik észre, hogy újonnan érkezettként néhány hét alatt sokkal több baráttra tettek szert, mint az hasonló feltételek mellett megessett volna bárkivel Németországban. A németekhez képest az amerikaiak mintha gyorsabban és sokkal több emberrel barátkoznának. Ez a folyamat azonban egy bizonyos ponton gyakran megáll, a gyorsan szerzett barátok pedig évek múltán is ugyanolyan könnyen mondhatnak istenhozzádot, mint néhány hetes röpké ismeretség után” (LEWIN 2001: 268–269). Az okfejtés tehát a történetileg kialakult demokratikus társadalmi berendezkedés okozta társadalmi távolságszabályozás okozta nyitottabb személyiség szálán halad.

Az empirikus szociálpszichológia viszonya a történelemhez

Közel negyven esztendeje Kenneth Gergen, aki utóbb a szociális konstrukcionista szociálpszichológia apostola lett, a kísérleti szociálpszichológia jelenidejűségét és mesterkélttségét bíráló vitáiraiban a történelem jelentőségét hangsúlyozta az emberi viselkedés magyarázatában. Mint írja: „A társadalmi viselkedés döntő része visszavezethető a történelemből eredő, a történelem által kialakított diszpozíciókra. A szociálpszichológia számára a valódi kihívás az, hogy a diszpozíciók kialakulásának és működésének folyamatait megragadja” (GERGEN 1973: 319). Gergen számára a módszertani megoldást a kulturális összehasonlító vizsgálatok és a tartalom-elemzés technikáinak alkalmazása jelentette.

A kulturális összehasonlító vizsgálatoknak a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdődően komoly hagyománya alakult ki. Míg korábban ez a terület a pszichoanalitikus indíttatású kutatók terepe volt (pl. KLINEBERG 1968), a kultúra formatív szerepe az empirikus pszichológia által vizsgált jelenségekben pl. a viselkedés okaira történő kognitív következtetésben, az ún. attribúcióban, lásd például Miller (1985), az érzelmekben (ROZIN et al. 1999) vagy az énszerveződésben (MARKUS–KITAYAMA 1991) számos kultúraközi összehasonlító vizsgálat tárgyává vált. Ezekben az összehasonlításokban a kultúra általában igen tág értelemben az individualisztikus nyugati és a kollektivistikus keleti kultúrák szembeállítását jelentette (TRIANDIS 1977), de a különböző nemzeteket is eltérő kultúrákként fogják fel, amikor egyes pszichológiai folyamatok, például attitűdök vagy sztereotípiák tartalmát hasonlítják össze.

A történeti tényező a kulturális összehasonlításban Liu (LIU et al. 1999), valamint Paez (PAEZ et al. 1997) kutatásaiban vált markánssá. Pennebaker, Paez és Rimé (1997), valamint Liu és munkatársai (2005, 2007) több tucat országban elvégzett vizsgálatainak eredményei szerint a világtörténelem reprezentációjában erős konvergencia tapasztalható, amit a háborúk, különösen

a két világháború, földrészekről és országoktól független megjelenése, az események és személyiségek említésében erős Európa-centrizmus és az elmúlt évszázad, vagyis a közelmúlt eseményeinek túlsúlya jellemez. Mindazonáltal a nemzeti kulturális sajátosságok még az ilyen, a világtörténelem reprezentációjára irányuló kutatásokban is jelentkeznek. Liu és munkatársai (2009) eredményei szerint Kínában, Indiában, Kelet-Timoron, Oroszországban, Ukrajnában, Portugáliában, Törökországban és nem utolsósorban Magyarországon az államalapítást vagy az aktuális társadalmi rendszer bevezetését a legfontosabb világtörténelmi események sorába helyezték. Ugyanígy, ezekben az országokban a nemzeti múlt kiemelkedő szereplőit, például Kutuzovot, Piłsudskit, Sevcsenkót vagy éppen Mátyás királyt a világtörténelem kiemelkedő szereplőiként említették.

A kultúra ezekben a vizsgálatokban mint nemzeti kultúra jelenik meg és a kollektív nemzeti emlékezet sajátosságaival jellemzik. Hasonló nyomvonalon indult el Hilton és munkatársai (1996), valamint Liu és munkatársai (1999), akik a jelenbeli attitűdöket és döntéseket egy adott etnikai vagy nemzeti csoport történelmének a csoportban kialakított szociális reprezentációjából eredeztetik, de lényegében ugyanezt fejtik ki Bar-Tal (2001) szociális hiedelmek koncepciója.

Paez és munkatársai eredményei szerint azt, hogy mennyire hajlandóak az emberek fegyvert fogni a hazájukért, nagymértékben befolyásolja, hogy milyen reprezentációt alakítottak ki a második világháborúról. Minél jelentőségteljesebb helyet foglal el a második világháború a kollektív emlékezetben, annál inkább hajlandóak az emberek az életüket kockáztatni saját nemzetükért. Ezeknek a kutatásoknak, ha szórványszerűen is, voltak előzményei a kísérleti szociálpszichológiában. A kísérletes vizsgálatok nem a történelmi reprezentációk feltárására, hanem azokra a mechanizmusokra irányultak, amelyek révén a reprezentációk a jelenbeli gondolkodást és viselkedést befolyásolják. Gilovich (1981) például a történelmi analógiák szerepére világított rá. Amikor kísérletében az 1938-as müncheni egyezményben kicsúcsosodó megbékélési politika analógiáját aktiválta, kísérleti személyei sokkal inkább hajlandóak voltak egy fiktív európai országgal szembeni invázió gondolata mellé állni, mint azok a személyek, akiknek a figyelmét nem irányították erre az analógiára. Hasonló eredményeket kapott Schuman és Rieger (1994), akiknek az 1991-es öbölháborút megelőző vizsgálatában azok a személyek, akik a München-analógiát érvényesnek vélték a helyzetre, az átlagosnál sokkal jobban, míg azok a személyek, akik a Vietnam-analógiát látták a helyzetben, sokkal kevésbé támogatták a háború gondolatát.

A történelmi élmények lecsapódásainak hatását egy nép kritikus helyzetekben tanúsított viselkedését illetően a társadalom-lélektani folyamatokra érzékeny történészek is felismerték. Jó példája ennek Schievelbusch (2003) elemzése az 1918-as német összeomlás társadalom-lélektani okairól. Schievelbusch a korabeli német és francia eliték történelmi tapasztalatait, illetve az eliteknek a történelmi tapasztalatokból fakadó viselkedési beállítódásait hasonítja össze. Elemzése szerint a két elit sok tekintetben hasonlított egymásra. Mind a wilhelmiánus, mind a bonapartista elit hősi múltat ápolt, amelynek egyszerre voltak hősei és foglyai. Mindketten erőteljesen támaszkodtak a retorikára a hősi múlt „fényezésében”. Abban is hasonlítottak, hogy a romantikus kép fenntartására modern technológiákat alkalmaztak. Mindkettejüknél megfigyelhető volt a realiztikus politikai arányérzék elvesztése. Ugyanakkor az 1870-es francia összeomlás nem vezetett szabadeséshez. A biztonsági hálót a nemzeti büszkeség adta a 200 éves

európai hegemonia nyomán. Ezzel szemben a németek hosszú távú emlékezete a nemzeti alóbbrendűségről szólt. Azt gondolták, hogy 1870–71-gyel ezt végképp átadták a múltnak. Negyven év hatalmi politizálása után 1918-ban a múlt kísértéként tért vissza. Az összeomlás utáni kezdeti megdöbbenést követően 1870-ben Párizsban felkelés tört ki, megdöntötték a monarchiát, kikiáltották a köztársaságot, ideiglenes kormányt neveztek ki és nemzeti háborút hirdettek a külső ellenséggel szemben. Felidéztek a forradalmi múltat, meghirdették a „defensionale”-t és a „leveé en mass”-t, vagyis a nemzet védelmére harcra szólították a tömegeket. Deklarálták, hogy a vereségért az előző rezsim viseli a felelősséget. A forгатókönyv ugyanaz volt, mint 1789-ben, 1792-ben, 1830-ban, 1848-ban, sőt, ugyanez a forгатókönyv élt tovább 1940-ben is. Ugyanakkor a forradalmi, köztársasági hagyomány hiánya Németországban nem tette lehetővé egy ilyen forгатókönyvnek az érvényesülését. A rendszer megdöntése nem aktívan, hanem passzívan történt, a katonaság „leállt”, a szociáldemokrata párt nem akart forradalmat, a tehetetlenség egyfajta szabadeséshez vezetett (SCHIEVELBUSCH 2001: 196–197).

Ahogy a francia forгатókönyv tovább élt a második világháborúban, a német forгатókönyvnek is jelentős szerepe volt a hitleri fasizmus hatalomra jutásában, majd a világháborús totális vereségben. Bár az elmúlt évtizedek német története azt valószínűsíti, hogy a történelmi forгатókönyvek nem megváltoztathatatlanok és a történelmi kudarcok feldolgozása, valamint a sikerélmények képesek a kollektív emlékezetet, illetve a belőle fakadó pszichológiai beállítódásokat és cselekvésformákat – a nemzeti identitás pszichológiai jellemzőit – átalakítani, az is valószínű, hogy a „hagyományos” forгатókönyvek nem vesznek teljesen feledésbe. Mindenesetre a közelmúlt fontos eseménye, a német újraegyesítés olyan élményként vonul be a német kollektív emlékezetbe, amelyben a németek aktív és sikeres szerepet játszottak. Mindez szimbolikusan kifejeződik a berlini fal lebontásában, amit Volkan (1997: 7), szemben a kelet-európai rendszerváltások többé-kevésbé passzív jellegével, a következőképpen jellemez: „A berlini fal nem omlott össze. A falat ünnepélyesen lebontották, kőről kőre, darabról darabra, és a kődarabokat mementóként hazavihették azok, akik a falbontásban részt vettek.” Könnyű belátni, hogy ebből az élményből olyan elbeszélés kerekedik, amely a cselekvőképesség, a magabiztoság és az optimizmus érzésével ruházza fel mindazokat, akik osztoznak benne.

Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás

Itt azt kell hangsúlyozni, hogy a történelmi élmények a kollektív emlékezetben elbeszélések formáját öltik (LÁSZLÓ 2008, 2011). A korábban említett francia, illetve német forгатókönyvek is lényegében narratívumok, amelyekből kibonthatók a nemzeti identitás pszichológiai jellemzői. Mint Liu és Hilton (2005: 537) találóan megfogalmazza: „A történelem olyan elbeszéléseket nyújt számunkra, amelyekből kiderül, hogy kik vagyunk, honnan jöttünk, és merre kell mennünk. Ezek az elbeszélések meghatároznak egy pályát, amelyre ráépül a csoport identitása, megfogalmazzák a csoport viszonyát más csoportokhoz, és kijelölik a lehetséges módjait a jelenbeli kihívásokkal való megküzdésnek.”

A „nagy” történelmi elbeszéléseket, vagyis a nemzeti történelem vezérfonalát viszonylag egyszerű kivonatolni a történelmi szövegekből, legyenek azok akár történelemkönyvek, történelmi regények vagy interjúk. Wertsch (2002) például az orosz narratívumot a következőképpen

jellemzi: A kiindulópont, hogy az orosz nép békében él és nem jelent fenyegetést más népek számára. Ezt az állapotot idegen erők támadása zavarja meg. A támadás válsághoz és az orosz nép súlyos szenvedéséhez vezet. Az orosz nép hősiessen és magányosan küzdve végül felülkerekedik az agresszorokon. Az orosz történetmondás a tatároktól a második világháborúig ezt a mintázatot ismétli.

Bellah (1967) és McAdams (2006) nyomán az amerikai narratívumot a következőképpen rekonstruálhatjuk: Az amerikaiak új világot építenek a semmiből. Nélkülöznek és számos akadállyal néznek szembe, amelyeket sikeresen leküzdenek. Kivívják függetlenségüket. Éles belső konfliktusaik támadnak, amelyeket megújulás és jóvátétel követ. Bekapcsolódnak a nemzetközi konfliktusokba, veszteségeket szenvednek, ám úrrá lesznek a nehézségeken és kiterjesztik nemzetközi befolyásukat. Ez a mintázat egy klasszikus jóvátételi történet, amelynek archetípusa a kiváló amerikai történész, Connerton (1989) szerint az Ószövetség.

Mielőtt a magyar nemzeti narratívumra rátérnénk, vessünk egy pillantást egy grúz történész, Garagozov (2008) munkájára, aki a krónikák, naplók és regények alapján a következőképpen rekonstruálta az örmény történelmi elbeszélést: A kiinduló állapotban, vagyis az aranykorban az örmény nép békében élt és köztiszteletnek örvendett. Ezt ellenséges intrikák aláásták, aminek következményeként ellenséges hadak támadtak az örményekre. A támadás az örményeknek rendkívüli szenvedéseket okozott. Ám ha az örmények hűségesek maradtak hitükhöz, minden ellenséget le tudtak győzni. Ha viszont elhagyták hitüket, legyőzték őket. Ebben a történetben talán az a legérdekesebb, hogy a jóvátétel és a hit szorosán összekapcsolódik, ami talán nem is olyan meglepő, ha az örmény kereszténységnek az örmény nemzeti identitás konstrukciójában játszott szerepére gondolunk.

Végül, de nem utolsósorban a magyar narratívum sémájával több kutatásban is foglalkoztunk (LÁSZLÓ és mtsai 2002; LÁSZLÓ 2005). Ebben a történetben rendkívül hangsúlyos a dicsőséges múlt. A kezdeti nagyságot, a győzelmek sorozatát 1526-ig egyetlen negatív esemény, a tatárjárás zavarja meg, ám az is jóvátétellel (újjáépítés) zárul. A török megszállást követő évszázadokban lokális és ideiglenes győzelmek sorakoznak az ország függetlenségének helyreállítása érdekében, melyek rendre vereséggel zárultak, utoljára 1956-ban. Jóvátétel a huszadik század végéig nincs, még a rendszerváltás sem tekinthető annak, mivel bekövetkezésében a nemzeti ágencia viszonylag csekély szerepet játszott. (Ez összefügg a rendszerváltás felemás megítélésével is. Amikor vizsgálati személyeinktől a magyar történelem pozitív és negatív eseményeit kérdeztük, a rendszerváltást viszonylag csekély számban említették a pozitív események között, és voltak, akik a negatív események között nevezték meg, különösen a 2003-as adatfelvétel idején.) Az ismétlődő séma évszázadok óta az, hogy a kezdeti győzelmeket vereség követi, ellentétben például a németekkel, akik megélhették, hogy elvesztették ugyan a háborút, de megnyerték a békét. A történelmi élmények kollektív emlékezeti rögzítésének ez a formája az utóbbi évek szociálpszichológiájában alaposan elemzett ún. kollektív áldozati szerephez vezet (BAUMEISTER–HASTINGS 1997; DEVINE–WRIGHT 2003; BAR-TAL et al. 2009).

A történelmi szövegek alapján intuitív módon megragadott nemzeti narratívákban tehát jellegzetes pszichológiai beállítódások, a nemzeti identitás konstrukciójának sajátos módjai érhetőek tetten. Intuitív módon viszonylag könnyű belátni, hogy a különböző narratívák eltérő érzelmeket közvetítenek, eltérő érzelmi beállítódásokat alapoznak meg. Az orosz narratívum jellemző érzelmei a büszkeség, szomorúság, magányérzet, az amerikai narratívum bizalmat, lelkesedést,

biztonságot és reményt közvetít, az örmény narratívumban magányérzet, ragaszkodás, fájdalom és remény tükröződik, míg a magyar narratívumot a félelem, remény, lelkesedés, csalódás, pesszimizmus és szomorúság érzelmei jellemzik. Ezek azonban csupán intuíción alapuló feltételezések. Ahhoz, hogy a nemzeti narratívumokba kódolt nemzeti identitás kutatása ne jusson a korai nemzetkarakterológiák sorsára, olyan szociálpszichológiai fogalmakra és módszerekre van szükség, amelyekkel képesek vagyunk ellenőrzött, objektív módon igazolni vagy cáfolni ezeket az intuíción alapuló feltevéseket. A narratív szociálpszichológia (LÁSZLÓ–EHMANN 2012) azáltal, hogy a nagyléptékű történelmi folyamatokat a narratívum fogalmaival konceptualizálja, illetve az identitás konstrukció folyamatairól empirikus-nyelvi támpontokat tár fel a történelmi elbeszélésekben, más szavakkal ellenőrizhetővé teszi a történelmi reprezentációk, valamint az identitásfolyamatok közötti összefüggésekről alkotott hipotéziseket, pontosan erre tesz kísérletet.

Irodalom

- ALLPORT, G. W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Addison Wesley, Cambridge, MA.
- ALLPORT, F. H. (1924): *Social Psychology*. Houghton and Mifflin, Boston.
- ANDERSON, B. (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Chapter 2 & 3. Verso, London.
- BAR-TAL, D. (2001): Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as is does in the Israeli society? *Political Psychology*, 22. 601–627.
- BAR-TAL, D. et al. (2009): A sense of self perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of the Red Cross*, June.
- BAUMEISTER, R. F. – HASTINGS, S. (1997): Distortion of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves. In: PENNEBAKER, J. W. et al. (eds): *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc, Hillsdale, NJ: England. 277–293.
- BELLAH, R. (1967): Civil Religion in America. *Daedalus*, 96. 1.21.
- BENEDICT, R. (1946): *The Chrysanthemum and the Sword*. Mifflin Company, Boston: Houghton.
- BIBÓ I. (1986): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Válogatott tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 185–266.
- BRETTER Z. – DEÁK Á. (1995): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- CONNERTON, P. (1989): *How societies remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CSEPELI GY. (1985): *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Múzsák, Budapest.
- CSEPELI GY. (1992): *Nemzet által homályosan*. Századvég Kiadó, Budapest.
- DEVINE-WRIGHT, P. (2003): A theoretical overview of memory and conflict. In: CARINS, E. – ROE, M. D. (eds): *The Role of Memory in Ethnic Conflict*. Palgrave Macmillan, New York. 93–133.
- FOMM, E. (1941): *Escape from Freedom*. Farrar & Rinehart, New York.
- GARAGAZOV, R. (2008): Characteristics of Collective Memory, Ethnic Conflicts, Historiography, and the “Politics of Memory”. *Journal of Russian and East European Psychology*, vol. 46. no. 2. March-April. 58–95.

- GELLNER, E. (1996): The Coming of Nationalism and its Interpretation: the myths of nation and class. In: BALAKRISHNAN, G. (ed.): *Mapping the Nation*. Verso, London & New York. 98–132.
- GERGEN, K. J. (1973): Social psychology as history. *Journal of Experimental Social Psychology*, 2. 278–287.
- GYÁNI G. (2005): Nemzeti identitás: identitáspolitikai a történész látószögéből. In: TAMÁS P. és mtsai (szerk.): *Nemzetfelfogások: Kisebbség-többség*. ÚMK – MTA SZTAKI, Budapest. 63–70.
- HAMILTON, D. L. (1981): Stereotyping and intergroup behavior: some thoughts on the cognitive approach. In: HAMILTON, D. L. (ed.): *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- HANÁK P. (1994): Alkat és történelem. Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása. *Világosság*, 5–6. sz. 3–37.
- HILTON, D. J. et al. (1996): ‘Social Representations of History and Attitudes to European Unification in Britain, France and German’. In: BREAKWELL, G. M. – LYONS, E. (eds): *Changing European Identities*. Butterworth Heinemann Linacre House, Jordan Hill, Oxford. 275–295.
- HOBBSBOWM, E. (1992): *Nations and Nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. 2nd edn. Cambridge University Press, Cambridge.
- HUME, D. (1748): Of National Characters. In: *Three Essays, Moral and Political*. Andrew Millar, Edinburgh & London. Reprinted in MILLER, E. F. (1987) (ed.): *David Hume: Essays, Moral, Political and Literary*. Liberty Fund, Indianapolis. 197–215.
- HUNYADY GY. (1981): Kognitív komplexitás személyek és ideológikus tárgykörök megítélésében. *Pszichológia*, 1. 71–78.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 553.
- HUNYADY GY. (2001): Mi lenne velünk sztereotípiák nélkül? *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56/2. 213–238.
- INKELES, A. – LEVINSON, D. J. (1954): The study of modal personality and socio-cultural systems. In: LINDZEY, G. (ed.): *Handbook of social psychology*. Vol 2. Holt, Rinehart and Winston, New York. 977–1020.
- KÁNTOR Z. (szerk.) (2004): *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- KARÁCSONY S. (1976): *A magyar észjárás*. Magvető, Budapest.
- KARDINER, A. (1945): The Concept of Basic PErsonality Structure as an Operational Tool in the Social Sciences. In: LINTON, R. (ed.): *The Science of the Man in the World Crisis*. Columbia University Press, New York. 107–122.
- KATZ, D. – BRALY, K. (1933): Racial Stereotypes in One Hundred College Students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28. 280–290.
- KISS Zs. (2011): *A történeti pszichológia elmélete és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján*. Doktori disszertáció, Pécs.
- KORNIS GY. (1934): *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I–II. köt. Franklin, Budapest.
- LÁSZLÓ J. (2005): *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Pszichológiai Horizont 3. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- LÁSZLÓ J. (2008): The science of Stories: An introduction in Narrative Psychology. Routledge, New York and London. In: CHRISTIE, D. (ed.) (2011): *The Encyclopedia of Peace Psychology*. Wiley-Blackwell, San Francisco. 687–691.

- LÁSZLÓ J. – EHMANN B. (2012): Narrative Social Psychology. In: FORGAS J. P. et al. (eds): *Social cognition, communication and narratives*. Sydney Symposium of Social Psychology, Psychology Press, N.Y. *in press*.
- LÁSZLÓ J. és mtsai (2002): Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. *Pszichológia*, 22(2). 147–161.
- LE BON, G. (1917): *Aphorismes du temps present*. Flammarion, Paris.
- LEWIN, K. (2001): Az amerikai és német társadalom közti szociálpszichológiai különbségekről. In: HUNYADI GY. (szerk.): *Nemzetkarakterológiák*. Osiris, Budapest. 7–50.
- LINDSEY, G. – ARONSON, E. (eds) (1954): *Handbook of Social Psychology*. Addison-Wesley P.C., Reading, Massachusetts.
- LINTON, R. (1945): *The Cultural Background of Personality*. Appleton-Century, New York.
- LIU, J. H. – HILTON, D. J. (2005): How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and Their Impact on Identity Politics. *British Journal of Social Psychology*. 537–556.
- LIU, J. H. et al. (1999): ‘Social Identity and the Perception of History: Cultural Representations of Aotearoa/New Zealand’. *European Journal of Social Psychology*, 29. 1021–1047.
- LIU, J. H. et al. (2005): Social Representations of Events and People in World History Across Twelve Cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36. 2. 171–191.
- LIU, J. H. et al. (2009): Representing World History in the 21st Century: The Impact of 9/11, the Iraq War, and the Nation-State on Dynamics of Collective Remembering. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, July 2009. vol. 40. no. 4. 667–692.
- LÜKŐ G. (1942/1987): *A magyar lélek formái*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- MARKUS, H. – KITAYAMA, S. (1991): ‘Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation’. *Psychological Review*, 98. 224–253.
- MCADAMS, D. P. (2006): *The Redemptive Self: Stories Americans Live by*. Oxford University Press.
- MCDUGALL, W. (1920): *The Group Mind. A Sketch of the Principles of Collective Psychology With Some Attempt to Apply Them to the Interpretation of the National Life and Character*. Putnam, New York.
- MEAD, M. (1937): *Cooperation and Competition Among Primitive Peoples*. McGraw-Hill, New York.
- MILLER, J. (1984): Culture and the development of everyday social explanation. *Journal of Personality*, 46. 961–978.
- PAEZ, D. et al. (1997): Social Processes and Collective Memory: A Cross-Cultural Approach to Remembering Political Events. In: PENNEBAKER, J. W. et al. (eds): *Collective Memory of Political Events*. Erlbaum, Mahwah, New Jersey.
- PENNEBAKER, J. W. et al. (eds) (1997): *Collective Memory of Political Events: Social psychological perspectives*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.
- PROHÁSZKA L. (1936): *A vándor és a bujdosó*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- REICHER, S. – HOPKINS, N. (2001): *Self and Nation*. Sage, London.
- RÓNAY J. (1847/2001): Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfi és életkorok jellemzése lélektani szempontból. In: HUNYADI GY. (szerk.): *Nemzetkarakterológiák*. Osiris, Budapest.

- ROZIN, P. et al. (1999): The CAD Triadhypothesis: A Mapping Between Three Morale Motions (Contempt, Anger, Disgust) and Three Moral Codes (Community, Autonomy, Divinity). *Journal of Personality & Social Psychology*, 76. 574–586.
- SCHÖPFLIN GY. (2003): *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.
- SHAFFER, B. C. (1983): Bourgeois Nationalism in the Pamphlets on the Eve of the French Revolution. *Journal of Modern History*, Nr. 10. 19–38.
- SCHIVELBUSH, W. (2003): *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Metropolitan Books, New York.
- SCHUMAN, H. et al. (1994): Collective memories in the United States and Lithuania. In: SCHWARZ, N. – SUDMAN, S. (eds): *Autobiographical Memory and the Validity of Retrospective Reports*. Springer-Verlag, New York. 313–333.
- SMITH, A. D. (2004): A nemzetek eredete. In: KÁNTOR Z. (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Rejtjel Kiadó, Budapest. 204–229.
- SMITH, A. D. (1992): Nationalism and the Historians. *International Journal for Comparative Sociology*, XXXIII. No. 1–2. 58–80.
- SZEKFU GY. (szerk.) (1939): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- SZÜCS J. (1973): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető, Budapest.
- TRINADIS, H. C. (1994): *Culture and Social Behaviour*. McGraw-Hill, New York.
- VOLKAN, V. (1997): *Blood Lines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. Westview Press, Boulder, Colorado.
- WUNDT, W. M. (1904–1920): *Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache*. Engelmann, Leipzig.
- WERTSCH, J. V. (2002): *Voices of Collective Remembering*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Radikálisként élni: nemzeti radikálisok gondolkodási mintái Magyarországon

I. A magyar nemzeti tudat- és érzésvilág kutatása

 nemzetre vonatkozó ideológiai és hétköznapi tudáselemek vizsgálatának nemzetközi viszonylatban is úttörője Hunyady György, aki a múlt század hatvanas éveinek végétől kitartóan és egyre tökéletesedő empirikus vizsgálati technikával követi nyomon a magyar társadalom különböző rétegeiben a „magyar” szó által mozgósított érzelmi és gondolati tartalmakat. A nemzet különleges társadalmi nagycsoport. Hunyady kutatási megközelítésének érdeme, hogy a nemzet különlegességét az időben, történeti létében jelöli meg, ami azonban nemhogy akadályozza, hanem egyenesen inspirálja a kutatót a nemzet jelenének kutatására. E megközelítés a nemzetet egyszerre képes múltként, jelenként, sőt jövőként kezelni, miközben a kutatói figyelem nem pusztán az egészre, hanem az egészt hordozó egyénre irányul. Miként Hunyady írja: „a nemzet nem merül ki a ma több-kevesebb egyértelműséggel közösséget vállaló állampolgárok összességében. Mint történeti képződmény összefűz holt, élő és születő generációkat, mint társadalmi képződmény az együttes tevékenységben is testet ölt és a létrehozott anyagi és szellemi termékekben is tárgyasul. Kifejlett és pregnáns példája lehet egy olyan csoportnak, amely az egyént kiformalja, felöleli, szolgálatába állítja, s jobb esetben emlékezetében megőrzi. Az egyén számára elsősorban adottság: úgy lehet vállalni, ahhoz képest lehet rá hatást gyakorolni, amilyen” (HUNYADY 1996: 46).

Hunyady György szilárd pályát épített a nemzet érzés- és tudatvilág kutatásával foglalkozó magyar szociológusok és szociálpszichológusok számára. Az idők változásával a kutatások színeképe a nemzetközi összehasonlítással bővült, melyek lehetővé tették a magyar nemzeti identitás érzelmi és gondolati képleteinek Európa történeti régióinak kontextusában való újraértelmezését (ÖRKÉNY és mtsai 2007).

A rendszerváltás egyik várt, bár nem kívánt következményeként megjelentek a nemzeti érzés- és tudatvilág szélsőséges változatai, melyekben a magyar nemzet történetének traumái, feldolgozatlan és nyugvópontra soha nem juttatott konfliktusai élnek tovább. Az államszocializmus korlátozott nyilvánossága eleve nem kedvezett az előítéletesség, különböző kisebbségi csoportok nyílt diszkriminációja megjelenésének, s ha a kutatások felszínre is hoztak félelemteli jeleket, azt lehetett hinni, hogy azokat az idő elmossa, békévé oldja. Nem így történt. A rendszerváltás újraindította az 1945-ben erőszakkal megállított órát, s sok mindenről kiderült, hogy bár elmúltnak hittük, nem múlt el egészen. Ahogyan távolodott a magyar társadalom a rendszerváltás indító pillanatától, annál inkább visszatért a szélsőségesség, a kisebbségellenesség, a megkülönböztető indulat, a másság elviselhetetlensége. A modernizáció ellenkezőjére váltott.

II. „Egyedül vagyunk”

Az újraéledt szélsőségség, a nemzet jelszávába kapaszkodó radikalizmus érzelmi és gondolati tartalmainak feltárása végett 2010 őszén egy nagyobb vizsgálat készült, melynek eredményei könyv alakban is megjelentek (CSEPELI és mtsai 2011). Ebben a cikkben a vizsgálat nemzeti radikalizmussal foglalkozó részleteit ismertetjük, összehasonlítva az országos reprezentatív minta és egy nemzeti radikális szervezet tagjaiból toborzott alminta tagjainak válaszait ugyanazon kérdésekre.

Az első kérdés azt a problémát feszegette, hogy a megkérdezett milyen szempontok alapján tart valakit a magyar nemzet tagjának. Az 1. táblázaton bemutatott eredmények kapcsán két fontos megfigyelést tehetünk. Az első megfigyelés arra vonatkozik, hogy az országos reprezentatív minta tagjait láthatóan jobban aktivizálta a kérdés, mint a nemzeti radikálisokat. Az utolsó, legtagabb meghatározásnak teret engedő alternatívát leszámítva az országos reprezentatív minta tagjai körében minden meghatározási szempont elnyerte a többség egyetértését. A nemzeti radikális alminta tagjai körében viszont a hét szempont közül csak három olyan szempont akadt, melyet a többség a magyar nemzet tagjaként való külső meghatározás szempontjaként elfogadott, s az egyetértési arányok e szempontok alapján is alatta maradtak annak, amit az országos reprezentatív minta esetében láttunk.

A magyar felmenők léte mindkét minta esetében vezető szempontnak számít akkor, ha a magyar nemzethez való tartozás kritériumainak megállapításáról van szó. Az országos reprezentatív minta esetében a magyar anyanyelv ugyanilyen súllyal esik latba, a radikálisok esetében az anyanyelv súlya már csekélyebb. Különösen számottevő a különbség a magyar állampolgárság kritériuma esetében. Az országos reprezentatív minta tagjai körében az állampolgárság 83%-os aránnyal szerepel, míg a nemzeti radikálisok körében ez a szempont csak 38% esetében esik latba akkor, ha valakinek a nemzeti azonosságát kell megítélni.

Egészeiben véve azt látjuk, hogy a nemzeti radikálisok jóval szűkebbre állítják a szűrőt, ha arról van szó, hogy kit tekintsenek magyarnak, s kit nem. Ugyanakkor mindkét mintában feltűnő, hogy a nemzeti meghatározás egyik szempontja lehet az is, hogy valaki a történeti Magyarország területén született-e vagy sem, s láthatóan kisebbségben vannak mindkét mintában azok, akik a bevándorlók számára is megengednék a „magyar” azonosítás lehetőségét.

1. táblázat. Ön szerint magyarnak tekinthető-e az, ... (%)

	Igen	
	országos minta (m = 1000)	radikális minta (n = 100)
...akinek felmenői magyarok voltak?	87	80
...akinek magyar az anyanyelve?	87	64
...aki magyar állampolgár?	83	38
...aki a mai Magyarország területén született?	78	43
...aki magyarnak vallja magát?	71	52
...aki Nagy-Magyarország területén született?	65	41
...aki a mai Magyarországon akar élni és dolgozni?	46	38

A magyarként való azonosítás mellett arra is kíváncsiak voltunk, hogy a megkérdezettek önmagukat milyen érzelmi és gondolati szerkezetben határozzák meg magyarként. A kérdőívben Dekker és Malova skáláját alkalmaztuk, melyet a holland és szlovák szerző a nemzeti azonosulás mérésére dolgozott ki. Ez a skála húsz állítás segítségével méri a nemzeti azonosulás tudásszociológiai modellje szerint elkülöníthető szintjeit (CSEPELI 1992). A modell a nemzeti kontextusban megjelenő spontán, pozitív érzés, kedvelés, büszkeség, preferencia, felsőbbrendűség és nacionalista azonosulás szintjeit különíti el. A 2. táblázatban bemutatjuk, hogy a skála egyes állításai milyen mérvű egyetértésre találtak az országos reprezentatív minta tagjai és a radikális al minta tagjai körében.

2. táblázat. A magyar azonosulás jellemzői az országos reprezentatív minta és a radikális al minta tagjai körében (átlagok)

	Országos minta (m = 1000)	Radikális minta (n = 100)
Magyarnak érzem magam.	4,8	4,99
Szeretem a magyar nyelvet.	4,7	5,00
Azt érzem, hogy Magyarország a hazám.	4,6	4,85
Szeretem Magyarországot.	4,6	4,97
Életem nagy részét inkább Magyarországon szeretném leélni, mint bármely más országban.	4,5	4,86
Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.	4,4	5,00
Jó érzés magyarnak lenni.	4,4	4,95
Úgy érzem, közös gyökerek, közös származás köt össze a magyarokkal.	4,4	4,93
Általában kedvelem a magyar népet.	4,4	4,90
Büszke vagyok arra, hogy magyar állampolgár vagyok.	4,4	4,86
Általában jobban szeretem a magyar népet, mint más népeket.	4,2	4,70
Büszke vagyok Magyarországra.	4,2	4,73
Általában jobban szeretek magyarokkal érintkezni, mint más országból jövő emberekkel.	4,0	4,32
Azt érzem, hogy a magyarok egy nagy családot alkotnak, amelyhez én is tartozom.	4,0	4,68
Büszke vagyok arra, amit a magyarok véghezvittek.	4,0	4,85
Magyarország a legjobb ország, ahol élni lehet.	3,5	4,47
Szerintem minden magyarnak Magyarországon kellene élnie.	3,4	4,38
Általánosságban a magyarok különbek a nem magyaroknál.	3,3	4,16
Jobb lenne, ha a nem magyarok elköltöznének Magyarországról.	3,0	3,21
A magyaroknak nem szabadna keveredniük másokkal.	2,9	4,19

A táblázat egyértelműen azt mutatja, hogy a nemzeti radikálisok az országos reprezentatív minta tagjaihoz képest a nemzeti érzés- és tudatvilág valamennyi dimenziójában jóval intenzívebben élik meg magyar hovatartozásukat. A különbség finomabb mintázatainak felderítése végett mindkét minta adatainak főkomponens-elemzést végeztünk. Az országos reprezentatív minta tagjainak válasza alapján két főkomponenst tudunk elkülöníteni. Az első főkomponens az *inkluzív nemzetfelfogásnak* felelt meg, a második főkomponens az *exkluzív nemzetfelfogást* mérte. Az inkluzivitás jeleként értelmeztük, ha a válaszadó úgy adott hangot a nemzeti hovatartozása okán átélt pozitív érzéseknek, hogy közben nem jelezte a határokat, melyeken túl a pozitív érzések már nem terjednek. Legerőteljesebben Magyarország szeretete, a nemzeti büszkeség, a nyelv szeretete jelentkezik ebben a mintázatban. A hangsúly nem a más nemzetekkel szembeni elkülönülésen, hanem a magyarság belső értékei melletti érzelmi azonosuláson van. Az *exkluzív nemzetfelfogás* ezzel szemben erőteljesen lehatárolja az érzelmi közösséget, melyen túl a negatívan értékelt „idegenség” kezdődik. A második főkomponens a magyarság földrajzi és kulturális elkülönülését hangsúlyozza, azt sugallván, hogy aki magyar, az nem „nem magyar”.

A két, egyébként egymástól nem független főkomponens alapján klaszteranalízist végeztünk, mely négy csoportot eredményezett. A legnagyobb arányú (34%) csoport tagjaira az inkluzív nemzetfelfogás jellemző. 24% azok aránya, akik nemzeti hovatartozására az exkluzív jellemző. Mindkét főkomponens együttesen a minta 30%-a esetében volt jelen. Csekély, mindössze 11% azok aránya, akik kívül maradnak a nemzeti azonosulás mindkét mintáján.

A nemzeti radikális al minta esetében a két főkomponens erőteljesebben korrelál. Klaszteranalízist végezve azt láttuk, hogy a nemzeti radikálisok 91%-a esetében mindkét főkomponens jellemzi nemzeti azonosulásukat.

3. táblázat. Ön szerint mi jelképezi leginkább a magyarságot?

	Országos minta N = 1000	Radikális al minta n = 100
Himnusz	4,8	4,97
Piros-fehér-zöld zászló	4,8	4,93
Címer	4,7	4,93
Szózat	4,6	4,96
Szent Korona	4,5	4,94
Vérszerződés	3,9	4,70
Turulmadár	3,7	4,98
Aranybulla	3,7	4,32
1849-es Függetlenségi nyilatkozat	3,7	4,54
Nagy-Magyarország-térkép	3,7	4,74
1989-es elfogadott Alkotmány	3,6	2,40
Árpásávós zászló	3,2	4,83

A jelképek minden nemzet életében fontos, mással nem pótolható szerepet töltenek be. E szerep lényege a nemzeti közösség megjelenítése a kollektív érzelmi térben mind a nemzeti ingroup, mind a nemzeti outgroupok tagjai számára. Az egyes jelképek integráló ereje attól függ, hogy milyen mértékben képesek aktiválni a kollektív történeti képzeletben rögzült „kognitív archeológiai” rétegeket. A 3. táblázat mutatja be, hogy a kérdőívben felsorolt 12 magyar nemzeti jelkép milyen fogadtatást nyert a válaszadók körében.

A táblázat ugyanazt a tendenciát mutatja, melyet már kimutattunk a nemzeti érzés- és tudatvilág tartalmaival kapcsolatos válaszok alapján. A nemzeti radikálisok kevésbé szelektív és intenzív módon viszonyulnak a jelképekhez, kivéve a rendszerváltást emblematikusan megjelenítő 1989-es Alkotmányt, mely láthatóan kívül esik a számukra magasra értékelt tartozmányon. Ezzel szemben az országos reprezentatív minta tagjai körében szórnak az egyes jelképekre adott átlagok.

Az országos minta tagjainak válaszai alapján három főkomponenst tudunk elkülöníteni. Az első főkomponensbe a narratív jelképek kerültek (Aranybulla, 1849-es Függetlenségi nyilatkozat, Vérszerződés, 1989-ben elfogadott Alkotmány). A második főkomponens a „kognitív archeológia” szempontjából ősinek mondható jelképeket egyesíti (Szent Korona, turulmadár, Nagy-Magyarország-térkép, árpásávós zászló). A harmadik főkomponensbe a modern politikai térben most használatos jelképek kerültek (Himnusz, Szózat, címer, piros-fehér-zöld zászló). A nemzeti radikálisok számára az ősi jelképek esnek elsősorban latba.

A magyar nemzetre vonatkozó auto- és heterosztereotípiákra vonatkozó korábbi kutatási eredmények alapján tudjuk, hogy a magyar önmeghatározás egyik legfontosabb eleme az a nézet, miszerint a magyarok „egyedül vannak”, „árvák”, s ráadásul nincs, aki segítene rajtuk (CSEPELI 2002; VÁSÁRHELYI 1995; HUNYADY 1996; SZABÓ 2009).

Mindkét minta tagjait megkérdeztük arról, hogy véleményük szerint mely nemzetek tartoznak a magyaroknak segítők, illetve a magyaroknak ártók sorába. A segítség és az ártás mértékére vonatkozó átlagokat kivonva egymásból minden egyes nemzet esetében létrehoztunk egy indexet, mely azt mutatja, hogy egészében az adott nemzetet a válaszadók szerint inkább a segítség vagy az ártás jellemzi a magyarokhoz való viszonylatában.

A 4. táblázat azt mutatja, hogy mindkét minta tagjai körében az az általános meggyőződés, miszerint a magyaroknak más nemzetek a múltban inkább ártottak, semmint segítettek. (A listából sajnálatos módon kimaradtak a lengyelek, akikkel kapcsolatosan feltehetően ez a tendencia nem jelentkezett volna.) Az országos reprezentatív minta tagjai leginkább a németeket, a cigányokat és az oroszokat látják ártó szerepkörben. A legkevésbé ártóknak az angolokat, amerikaiakat és a horvátokat tartják a megkérdezettek.

A nemzeti radikálisok a kínaiak kivételével az összes többi nemzetet negatívabban látják, mint az országos reprezentatív minta tagjai. Első számú célpontjaik a szomszéd nemzetek (szerbek, románok, szlovákok, osztrákok). E rendben a horvátok képezik a kivételt, bár a mérleg velük kapcsolatosan is negatív.

4. táblázat. Nemzeti outgroupoknak tulajdonított ártó és segítő potenciál (1–5)

	Ártottak		Segítettek		Egyenleg	
	OM	NR	OM	NR	OM	NR
Angolok	2,2	3,3	2,2	2,0	-0,02	-0,96
Amerikaiak	2,6	3,5	2,4	2,1	-0,15	-1,05
Horvátok	2,2	2,6	1,9	2,2	-0,26	-0,39
Zsidók	2,7	4,2	2,4	2,1	-0,35	-1,68
Franciák	2,4	3,7	2,0	1,8	-0,37	-1,28
Osztrákok	2,6	4,0	2,2	1,8	-0,42	-1,96
Kínaiak	2,4	2,1	1,8	2,1	-0,52	0,00
Szerbek	2,6	4,0	1,8	1,5	-0,61	-2,39
Szlovákok	2,7	4,1	1,8	1,5	-0,70	-2,44
Románok	2,9	4,2	1,9	1,5	-0,86	-2,58
Oroszok	3,6	4,1	2,5	2,0	-1,04	-2,01
Cigányok	3,1	3,8	1,7	1,6	-1,20	-1,93
Németek	3,8	3,5	2,2	2,7	-1,45	-0,62

A nemzeti radikális retorika szerkezetét vizsgáltuk, amikor arra kértük a válaszadókat, hogy jelezzék, milyen mértékben értenek egyet négy állítással, melyeket a szokványos nemzeti radikális diskurzusból vettünk. Az eredményeket mutatjuk be az 5. táblázaton.

5. táblázat. Nemzeti radikális állítások (1–5 között, átlagok, minél magasabb az érték, annál nagyobb mérvű az egyetértés)

	Országos minta (n = 1000)	Radikális alminta (n = 100)
Magyarországnak vissza kellene szereznie korábbi vezető szerepét a Kárpát-medencében.	3,7	4,7
Az árpádsávos zászló a magyar történelem része, ezért érthetetlen, hogy miért támadják.	3,3	4,6
Trianon igazságtalanságát csak az elcsatolt területek visszacsatolásával lehetne jóvá tenni.	3,2	4,5
Magyarországnak nem kellett volna csatlakoznia az Európai Unióhoz.	3,1	4,3

A négy állítás egységes ideológiai szerkezetet képez a válaszadók tudatában. A főkomponens-elemzés egyetlen főkomponenst eredményezett. A főkomponens a variancia 44%-át magyarázta meg. Legnagyobb súllyal a trianoni béke igazságtalanságát hangsúlyozó állítás, valamint a Kárpát-medencében betöltött hajdani vezető szerep visszaszerzésének igénye szerepelt a főkomponensen. Az árpádsávos zászlóra vonatkozó állítás, valamint Magyarország EU-tagságának kétségbevonása kisebb súllyal volt jelen.

A radikális alminta esetében a már ismert tendencia bukkan fel ismét: minden állítás esetében igen nagymérvű az egyetértés, beleértve Magyarország EU-tagságának elutasítását is, mely az országos reprezentatív minta tagjai körében kevésbé jelentkezik.

Ha az eredményeket a teljes vizsgálat tárgyát képező „új tekintélyelvűség” tükrében nézzük, azt mondhatjuk, hogy a radikálisokra jellemző kizáró, archaizáló, paranoid vonásokkal terhes nemzetkép egy általánosabb tünetcsoport része. A nemzeti radikálisok világképét a romantikus, heroizáló látásmód, a nézetekhez való makacs ragaszkodás, a nézetrendszer zártsága jellemzi, ami az átláthatatlannak, bonyolultnak és idegennek tartott világ okozta szorongás redukciójára szolgál. A nemzeti radikalizmus világképét valló személyt negatív sztereotípiákból és előítéletekből épített fal választja el a zsidóktól és a cigányoktól. A nemzeti radikálisok szemszögéből nézve a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenség magától értetődő, de csak akkor, ha a csoportok közötti viszonyt eleve meghatározza a „felsőbbrendűség” és az „alacsonyabbrendűség”, melynek oka a természet adta különbözőség. A tisztán társadalmi úton létrejött, osztályalapú egyenlőtlenségek elfogadása viszont idegen a nemzeti radikalizmustól. Ellenkezőleg, a nemzeti radikálisok a nemzet tagjai között a javak elosztásában egyenlőséget akarnak.

E sajátos, csak a sajátuk vallott nemzet tagjai számára kívánatosnak tartott szocializmus előképe a második világháború végén pár hónapig vezető szerepet betöltő nyilas párt ideológiájára megy vissza. A 6. táblázat azt mutatja, hogy a nyilasok nemzetiszocialista programja az országos reprezentatív minta tagjai egy részétől sem idegen, és a program egyes pontjai (fizetések maximalizálása, államosítás) a nemzeti radikális alminta tagjai körében ma is népszerűek. Az antiszemita programpont elfogadójának aránya jelentősen különbözik a két mintában. A nemzeti radikálisok 40%-a egyetért az antiszemita ponttal, míg az országos minta tagjai körében az egyetértés 15%-os. A nyilas program magánélettel kapcsolatos, szélsőséges és kegyetlen pontjai viszont nem találnak egyetértésre egyik körben sem.

6. táblázat. A nyilas párt programpontjaival való egyetértés (egyetértők aránya %-ban)

	OM (n = 1000)	NR (n = 100)
Havi fizetések maximalizálása	53	75
A magántulajdonban lévő iparvállalatok államosítása	21	62
Osztálymentes magyar munkaállam	17	21
Tervutasításos rendszer	15	16
Zsidómentes Magyarország	15	40
A gyermektelen házasságok felbontása	3	0
Melegek (homoszexuálisok) kötelező ivartalanítása	6	27
A házasság betiltása meddő személyek számára	3	0
A rossz családfők leváltása és helyettük az állam által jelölt családfő kinevezése	5	0
Egyedülálló nagykorú férfiak és nők csak állami otthonban lakhatnak	4	0

III. „Ők” és „Mi”

Cikkünk előző fejezetében felfigyelhettünk arra, hogy a nemzeti radikálisok nemzetfelfogása zárt, a saját nemzet és az idegenek között megvont határ áthághatatlan, s ráadásul igen szűkre szabott. A magyar nemzeti csoport tagságával kapcsolatos felfogás tisztázása végett a nemzeti radikális szervezet egyes vezetőivel és tagjaival fókuszcsoportos vizsgálatot folytattunk le (CSEPELI és mtsai 2011: 168–202). E vizsgálat eredményeinek fényében már nem lepődhetünk meg azon, hogy a nemzeti radikálisok a vérségi meghatározási szempont kivételével rendre kevéssé alkalmazzák a magyar azonosítás során azokat a szempontokat, amelyeket az országos reprezentatív minta tagjai többségükben a nemzeti azonosítás szempontjaiként elfogadnak és alkalmaznak.

A szűkre szabott határok közé zárt nemzeti csoport képzete egyúttal azzal a vizsgálati eredménnyel is összhangban van, mely szerint a megkérdezettek, de a nemzeti radikálisok különösen az üldözött, magányos, ellenségektől körülvelt ország képét dédelgetik magukban.

A fókuszcsoportos interjúk szövegeinek elemzése azt mutatja, hogy a nemzeti radikálisok nemzetképét elsődlegesen az elhatárolódások jellemzik. A válaszadók sokkal biztosabban tudták megmondani, hogy kik az „Ők”, mint azt, hogy kik tartoznak a „Mi” csoporthoz.

Az „Ők” csoport legtagabb körét a *külső ellenségek* képezik, akiket sem a magyarok nem tartanak magyarnak, sem ők nem tartják magukat magyarnak. Ugyanakkor idegenkednek a magyaroktól, sőt ott ártnak nekik, ahol bírnak, s ez így van már hosszú idő óta.

A nem magyarok második kategóriája a *belső ellenségek*, akik meghatározása jóval nehezebb, mint a külső ellenségeké. A belső ellenségek ugyanis azt állítják magukról, hogy magyarok, de nem azok, hiszen a „szívük nem magyar”. A nem magyar szív azonban kívül van a fizikai realitáson, ezért észrevétele, azonosítása csak metafizikai alapon lehetséges.

A *zombik* ugyancsak az „Ők” csoport tagjait gyarapítják. Velük találkozik a nemzeti radikális, ha shoppingolni megy. Az ő hazájuk a pláza, a shopping center, templomuk a Tesco, testük-lelkük a fogyasztói társadalom áldozata.

A nemzeti radikális szemében a *multikulti* testesíti meg mindazt a szorongást, amit egy zárt gondolkodású, magát a világtól merev korlátokkal elbarikádoló férfi és nő érezhet. A multikulti a szokások, ízlések, szexuális preferenciák, divatok sokfélesége és változékonysága miatt riasztó.

A *zsidók* az „Ők” csoport nevesített esetei, akárcsak a *cigányok*. Egyik kategória sem képezi részét a „Mi” csoportnak. A fókuszcsoportos interjúkban nem találkoztunk nyílt antiszemita hitvallással. A cigányellenesség a „rendes cigány” – „nem rendes cigány” ellentét álarca mögé rejtőzik.

A *megtévesztettek* a nemzet tartalékai. Ők lehetnének a nemzeti radikális propaganda célcsoportja. A megtévesztettség egyébként nem új jelenség. A nemzeti radikálisok Szent István óta nyilvántartják ezt a kategóriát, melynek tagjai restek „igazi” magyarok lenni.

A *semlegesek*, akik „nincsenek velünk, de nincsenek ellenünk sem”. Őket is meg lehetne s meg kellene győzni, de a megkérdezett nemzeti radikálisok úgy látják, hogy a meggyőzésre nincs elég eszközük és erejük.

A *magyarok*, mint láttuk, elsődlegesen genetikai meghatározottságaik révén azok. Magyar-
rá a legnagyobb eséllyel az válhat, akinek magyar vér csörgedezik ereiben. A vérségi kötelék révén a magyarok egy nagy családot alkotnak, melyet azonban nemcsak a vér, hanem az erkölcs-

közösség is összeköt. S ezen a közösségen belül van a szervezet, melynek tagjai a magyarok szolgálatára esküdtek fel. Az ő magyarságuk szolgálat.

E cikk tanulságainak összefoglalása nem lehet jobb, mint az eskü szövege, melyet a szervezet tagjai tesznek le, mielőtt taggá válnának. Íme a szöveg:

„Egy Igaz Teremtő Úr Isten!

Dicső őseink iránti tisztelettől és utódainkért érzett felelősségtől vezérelve, szabad akaratomból én, X. Y. esküszöm, hogy életemet a Szent Korona által sugallt egyetemes és örök isteni törvényekhez igazítom.

Fogadom, hogy szülőhazámat, az öröktől fogva létező Kárpát Hazát, minden külső és belső ellenségtől megvédelmezem, ha kell, életemet és véretem föláldozva is. De tiszteletben tartom az élet szentségét, földi és élő környezetünket segíték megőrizni utódaink számára.

Fogadom, hogy békében a köz javát szolgálom, magyar testvéreim boldogulására családom, nemzetem és az emberiség fölemelkedésén munkálkodom. Őseink reánk bízott hagyatékát, nemzetünk élő műveltségét igyekszem megőrizni és gyermekeinknek átadni. Vállalásomban Jézus Urunk irgalma, a Boldog Asszonyunk szeretete, és a Szent Korona oltalma vezessen.

Isten engem úgy segítjen!”

Irodalom

- CSEPELI GY. és mtsai (2010): *Új tekintélyelvűség*. Apeiron, Budapest.
- CSEPELI GY. (1992): *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest.
- CSEPELI GY. (2002): *A nagyvilágban e kívül... Nemzeti érzés- és tudatvilág Magyarországon 1970–2002*. Jószöveg, Budapest.
- DEKKER, H. – MALOVA, M. (1997): *Nationalism and its explanations. Paper presented at the first Dutch-Hungarian conference on interethnic relations*. NIAS, Wassenaar.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÖRKÉNY A. és mtsai (2007): *Nemzeti érzés és európai identitás*. Arktisz, Budapest.
- SZABÓ I. (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon 1867–2006*. L'Harmattan, Budapest.
- VÁSÁRHELYI M. (1995): *Rendszerváltás alulnézetben. Domináns véleményáramlatok, közkeletű ideológiák a rendszerváltás néhány sarkalatos társadalmi-gazdasági kérdéséről. 1994 novemberéig folytatott vizsgálatok*. Pesti Szalon, Budapest.

Nguyen Luu Lan Anh

ELTE PPK Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ

Etnokulturális folytonosság, identitás és akkulturáció

Az utóbbi időben egyre több kutatás foglalkozik az etnikai-kulturális identitás kérdésével. A nemzeti, etnikai identitás témakörében különösen érdekes a kettős kötődésűek vizsgálata (HUNYADY 2010). Jelen tanulmány egy olyan újonnan bevándorolt csoporton keresztül próbálja bemutatni az identitás- és akkulturációs stratégiák működését, akiknek származási országát mind földrajzi, mind kulturális értelemben nagy távolság választja el Magyarországtól, de itt élnek, és nem kevesen közülük itt tervezik saját és gyermekeik jövőjét. A Magyarországon élő vietnami fiatalok és családjaik, valamint közösségük bevonásával végzett kutatásainkat¹ olyan szempontok vezérelték, amelyeket Hunyady György mutatott be és olyan konzekvensen képviselt munkásságában. Az egyik a többszintű elemzés, az egyéni folyamatokon túllépve a csoport, illetve társadalmi szint figyelembevétele. Ilyen a társadalmi közérzet görcső alá vétele a pszichológiában sokat vizsgált egyéni szubjektív jólléten túl (HUNYADY 2010). Egy másik szempont a múlt-jelen-jövő spektrumot átfogó *idői*, és a különböző nemzeteket, országokat magába foglaló, *térben kitágított* dimenzióban való gondolkodás és vizsgálódás (HUNYADY 1996, 2004).

A vietnami fiatalok etnikai-kulturális identitáskonstrukcióját, fejlődését tágabb kontextusba helyezve próbáltuk megragadni. Egyrészt ezeket más, magyarországi csoportokhoz viszonyítjuk: a bevándorló vietnami csoport mellett más, etnikai-nemzeti és történelmi kisebbségekhez tartozó (német, roma, szlovák) fiatalok etnikai-kulturális identitását, identitásfejlődését is vizsgáljuk. Másrészt nemcsak maguk a fiatalok, hanem szüleik, valamint a vietnami közösség identitásstratégiái is vizsgálatunk tárgyát képezik. Az identitás, különösen az etnikai identitás fejlődése nem érthető meg egyedül az egyéni folyamatokra koncentrálva, a családot és a közösséget is figyelembe kell venni (PHINNEY–ONG 2007). Harmadrészt az etnikai-kulturális identitásstratégiákat az akkulturáció tágabb keretében vizsgáljuk. Az akkulturáció egy másik kulturális csoporttal való (huzamosabb) találkozás következményeként, az egyénben, illetve a csoportban fellépő változásokra vonatkozik (BERRY 2003). Ebben a keretben az identitás kérdése

¹ A kutatásokat a TÁMOP 4.2.1./B-09/KMR-2010-00 -03 és OTKA K68279, valamint az Európai Integrációs Alap IRM/TKFO/364-2/2010 projekt keretében végeztük. Az e tanulmányban bemutatott adatok és eredmények Barna Máriával, Győri Jánossal, Szabó Mónikával, Szemán Dénessel és Várhalmi Zoltánnal, valamint sok más munkatársammal közösen végzett munkának köszönhetőek.

arra vonatkozik, hogy ebben a kettős – vietnami és magyar – kötődésben kinek, minek érzi magát az egyén. Hogyan jelennek meg a különféle (európai, ázsiai, magyar, vietnami) identitások? A szülő, a közösség milyen irányba szeretné formálni a felnövekvő generáció identitását a jövőben és ennek érdekében mit tesz a jelenben? A gyökereknek milyen támogató, irányjelölő szerepet tulajdonítanak, vagy éppen elszakadási pontként tekintenek rá?

A továbbiakban röviden bemutatjuk a magyarországi vietnami közösséget, majd az egyéni és családi akkulturációs és identitásstratégiákat, ezt követően pedig a közösség identitást erősítő törekvéseit hétvégi nyelvviskolák kapcsán. Hunyady munkája nyomán különös hangsúlyt fektetünk a nyelv és az etnikai-kulturális identitás közötti összefüggésekre.

Vietnami bevándorlók Magyarországon

Bár a közvélemény meglehetősen magasra taksálja a bevándorlók és egyéb kisebbségek számát Magyarországon (KREKÓ–JUHÁSZ 2012), ugyanakkor nehéz pontosan megbecsülni a bevándorlók számát (HÁRS 2010). Leszögezhető, hogy más európai országokhoz képest egészen elenyészőnek mondható a bevándorlók jelenléte, ráadásul jelentős részük határon élő magyar etnikumú. A huszadik század második felétől ösztöndíjas egyetemistaként, különböző szakmai és tudományos továbbképzéseken részt vevőként, elvéve szakmunkásként, mindenesetre kizárólag valamilyen hivatalos keretben szervezeten itt tartózkodó vietnamiak száma nem haladta meg a pár százat. A rendszerváltás után vállalkozóként, családegyesítési célból, tanulmányvégzés céljából, de már többségében magánutakon ide került vietnamiak száma a régebb óta itt tartózkodókkal együtt 4–5 ezerre tehető. Ezzel a számmal a kínaiak után ők lehetnek a második legnépesebb, Európán kívülről bevándorló csoport Magyarországon.

A külföldi állampolgárok legnagyobb számát a magyar anyanyelvű határon túliak teszik ki. A nem magyar ajkúaknak két nagyobb csoportja rajzolódik ki: a multinacionális cégeknél dolgozó, nem túl jelentős számú, ún. „nyugatiak” vagy gazdagnak tekintett külföldiek, amerikaiak, nyugat-európaiak (és japánok) mellett a másik csoporthoz sorolhatóak a többnyire alacsonyabb státusszal asszociált kínaiak, vietnamiak, mongolok, afgánok, különböző arab és fekete afrikai országból származók (FEISCHMIDT–NYÍRI 2006). Ez a két csoport a szakirodalomban (MONTREUIL–BOURHIS 2001) a többségi társadalom által „értékes”-nek és „nem értékes”-nek tekintett migráns kategóriának felel meg. A közbeszéd nemigen tartja a magyar társadalom, illetve magyar kulturális élet szerkesztésének sem az „értékes”-nek, sem a „kevésbé értékes”-nek tekintett csoportot.

Egy 2009-es, hat különböző bevándorlócsoporthoz bevont vizsgálatból (ÖRKÉNY–SZÉKELYI 2010) kiderült, hogy a vietnamiak tartózkodnak a leghosszabb ideje, átlagban 14 éve Magyarországon. A vizsgált mintában a vietnamiaknak van a legtöbb magyar iskolába járó gyermekük. Ilyen hosszú távú migráns létben még komolyabb feladatot jelent a családoknak, hogy miként nőnek fel a gyerekeik, a magyarországi boldogulással együtt hogyan vigyék tovább a vietnamiságot.

A korántsem homogén vietnami csoporton belül sokan kereskedelemről élnek. Gazdasági tevékenységükről az utóbbi időben született munkáknak köszönhetően (VÁRHALMI 2008) már egyre több információ áll rendelkezésre. A kifejezetten pszichológiai irányultságú munkák még váratnak magukra.

A konfuciánus hagyományok által is erőteljesen befolyásolt vietnami kultúrában a tanulásnak központi szerepe van. Különböző európai országokban, többek között Magyarországon élő kínai migránsok körében kimutattuk (NGUYEN LUU et al. 2009), hogy a tanulásnak rendkívül fontos értéket tulajdonítanak. Szinte kivétel nélkül mindegyik megkérdezett szülő azt állította, hogy minden más szempontot maga mögé szorítva a jó iskolázatásnak van a legfontosabb szerepe abban, hogy sikeres, boldog jövőjük legyen a gyermekeiknek. Nem ritka, hogy a tanulásban látják a társadalmi mobilitás egyedüli lehetőségét, és ez korántsem csak a középosztálybeli családokra jellemző. A tanulásba vetett hit és az ebbe való befektetés még jobban érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az emberi cselekvések, döntések értelmezési egysége ebben a kultúrában nem az egyén, hanem a család. Nem ritka, hogy az első generációs szülők saját társadalmi mobilitásukról, szakmai karrierjükéről lemondva, diplomás létükre piacokon folytatnak kereskedői tevékenységet, hogy többek között gyerekeik továbbtanulásához tudjanak elegendő anyagi tőkét szerezni (BARNA és mtsai 2012). A gyerekek tanulása összefüggésben áll a szülői önfeláldozással, az egész család stratégiájával és a tervezéssel. A velük szemben támasztott magas tanulmányi és teljesítményelvárás sem független ezektől.

Különösen a gazdasági okokból kivándorolt családoknál tapasztalhatóak a szigorú elvárások a gyermekekkel szemben (DION 2006). Boneva és Frieze (2001) szerint eleve azok a személyek választják a kivándorlást az otthon maradás mellett, akiknek nagyobb a teljesítménymotivációjuk. Elképzelhető, hogy így az eleve magas teljesítménymotivációval rendelkező szülők magas teljesítményt várnak el gyerekeiktől, többek között a tanulás terén. Mivel a származási kultúra fontos részét képezi a tanulás, az erre irányuló nagy szülői motiváció nem független a gyökerek, származási kulturális hagyományok, az etnikai kulturális folytonosság ápolására vonatkozó motivációtól sem. Mindez nem jelenti azt, hogy a migráns gyerekeket általában és a vietnami gyerekeket különösen mindenben tudják támogatni a szülők a tanulás és a teljesítmény terén és a magas szülői motiváció önmagában biztos záloga lenne az iskolai sikereknek.

Egyéni és családi identitás, akkulturáció és identitásstratégiák – az etnokulturális folytonosság iránti motiváció

A Berry-féle akkulturációs modell (2003) értelmében az etnokulturális csoporthoz, valamint a tágabb (befogadó) társadalomhoz való viszonyulás mentén beszélhetünk a különböző akkulturációs stratégiákról. Eszerint attól függően, hogy az egyén

- a) a saját etnokulturális csoportbeli hagyományainak, saját etnokulturális identitásának fenntartásához; illetve
- b) a befogadó társadalommal, annak különböző csoportjaival való kapcsolatkereséshez pozitívan vagy negatívan viszonyul-e, beszélhetünk
 - integrációról (mindkettőhöz pozitív viszonyulás);
 - szeparációról (pozitív, negatív viszonyulás);
 - asszimilációról (negatív, pozitív viszonyulás);
 - marginalizációról (mindkettőhöz negatív viszonyulás);mint akkulturációs stratégiákról.

A többségi társadalomnak a különböző etnikulturális csoportok akkulturációjával kapcsolatos attitűdje ennek mintegy pandantjaként lehet

- multikulturális,
- szegregációs,
- olvasztótégely-jellegű,
- kirekesztő.

Ez a bidimenzionális modell szakított a korábbi felfogással, mely szerint az akkulturáció kezdeti pontjánál még teljesen a régi kultúra hatása alatt állt az egyén, idővel azonban – sikeres akkulturáció esetében – teljesen az új kultúra értékeit vallja, ennek a szokásait követi, a régiékkal felhagy és csak az új kultúra tagjának érzi magát. A bidimenzionális modell érvényességét nagy kiterjedésű – 13 ország bevándorló és többségi serdülőit és szüleiket is bevonó – vizsgálatban bizonyította Berry és munkatársai (BERRY et al. 2006).

Bourhis (1997) viszont egy ötödik lehetőséget is beiktatott: az ún. individualisztikus viszonyulásmódot, amely kizárólag az egyéni választáson alapuló, a kulturális csoportokhoz való kötelező tartozás szükségességét elvitató álláspont.

A Berry-modellnek megfelelően az etnikai-kulturális identitás lehet

- *integrált vagy bikulturális/multikulturális* (például vietnaminak és magyarnak is érzi magát);
- *szeparált* (csak vietnaminak vallja magát);
- *asszimilatív* (csak magyarnak érzi magát);
- *marginális* (egyiknek sem érzi magát; Bourhis terminusával individualisztikusnak is nevezhető, hiszen az egyén számára nem fontos a csoporthoz való tartozás) (PHINNEY 2003).

Az etnikai identitás vizsgálatához mérhető elemekre van szükség. Phinney (2003) három etnikai kulturális identitási elemet vázol fel:

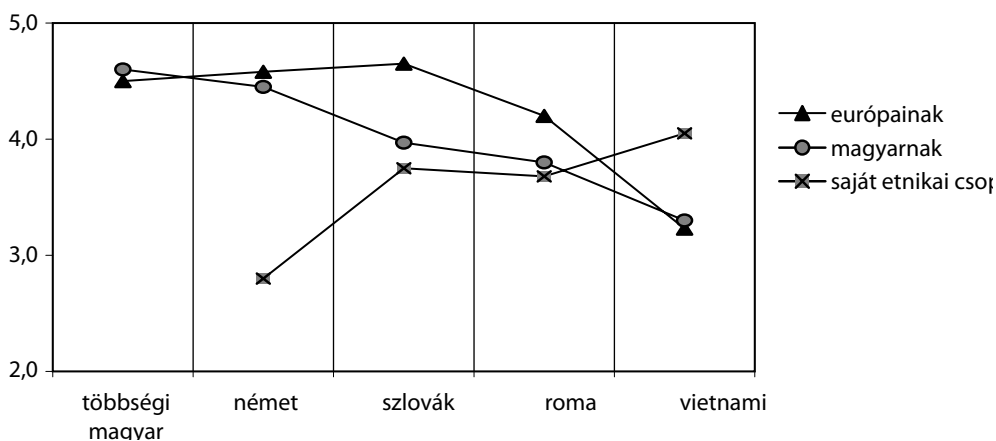
1. az etnikai énidentifikáció (etnikai öncímke);
2. az etnikai identitás erőssége és értéke (csoporthoz való tartozással, csoport iránti elköteleződéssel kapcsolatos érzések);
3. az etnikai identitás fejlődési szintje (az egyénben, az egyén által mennyire tudatosan vizsgáltak, elemzettek a saját csoporthoz kapcsolatos érzések, ismeretek, azaz mennyire érett az etnikai identitás).

A Multicsoportos etnikai identitás skála (Multigroup Ethnic Identity Measure – MEIM) az etnikai identitás iránti elköteleződés alszáláját („erős kötődést érzek a saját etnikai-kulturális csoportomhoz”), illetve az etnikai identitás explorációjának alszáláját adja ki („gyakran beszélgettem más emberekkel, hogy többet tudjak meg az etnikai-kulturális csoportomról”). Az etnikai identitásfejlődés pozitív eredménye az elért identitás. Az ezzel rendelkező személyek magas pontszámot mutatnak mindkét alszálán. A fejlődés során biztosabbá váló etnikai identitás együtt jár más csoportok iránti nagyobb elfogadással, sikeresebb adaptációval, jobb pszichológiai jólléttel.

Az etnikai identitás és fejlődése vizsgálatához a kérdőíves módszer mellett interjút és fókuszcsoportos módszert is alkalmaztunk. A kvalitatív (interjú, fókuszcsoport) módszereknek előnye, hogy általuk mélyebb információ nyerhető a folyamatról, a változásról, a megkérdezettek percepciójáról, arról, hogyan élik meg különböző identitásaikat és milyen az ezek közötti viszony. Vizsgálatainkban olyan, magyar iskolába járó vietnami fiatalokat kerestünk fel, akik 14–18 éves kor között vannak, legalább öt éve élnek Magyarországon és mindkét szülejük vietnami.

A gyerekek mellett a szüleiket is bevontuk a vizsgálatba. A vizsgálat eredménye a következő mintázatokat mutatta.

Interjúinkban az etnikai öncímke tekintetében – arra a kérdésre, hogy elsősorban minek tekintik magukat etnikai értelemben – a legtöbbször vietnaminak mondják magukat a megkérdezettek. Ennél kevesebben említik a bikulturális címkét, azaz vietnamiak és magyarok. Ezt a mintázatot megerősítik egy különböző migráns csoportokhoz tartozókkal végzett interjúk vizsgálatban² kapott eredményeink. A leggyakrabban a származást, utána a bikulturális identitást említették, ezt követte a vallás, amire azonban kizárólag muszlim országokból származók utaltak. Elvértve szerepelt csak magyar, illetve európai, transznacionális vagy világpolgár (individualisztikus) identitás. Abban, hogy a származási helynek fontos szerepe van az identitásban, hasonlóságot mutat a szülőt és a gyereket jellemző generációs helyzet. Eltérés egyedül a bikulturális identitás esetén található, amit a fiatalok generációja gyakrabban említ. Kérdőíves vizsgálatunkban,³ melyben összevetjük a magyarországi többségi, valamint etnikai-nemzeti és történelmi kisebbségekhez tartozó (német, roma, szlovák) fiatalok etnikai-kulturális identitását, az összes többi kisebbségi csoporttól eltérően egyedül a vietnami fiataloknak erőteljesebb a saját etnikai csoportjukhoz való tartozásuk érzete, mint a magyarsághoz, illetve az európaisághoz kapcsolható etnikai-kulturális identitásuk ($F = 11, p = 0,00$).

1. ábra

A kérdésekben említett négy kategória közül a vietnami válaszolók még a vietnamisághoz képest is magasabb értéket mutatnak az ázsiai identitással kapcsolatban (5 fokú skálán 4,12 vs. 4,35 átlag). A saját etnikai csoporthoz való érzés magas értéke önmagában nem magyarázható a különbözőségi posztulátummal – tudniillik, hogy az egyének magukkal kapcsolatban elsősorban azt emelik ki fontos információként, ami megkülönbözteti őket az aktuális környezettől

² Ebben a vizsgálatban konfuciánus (20 fő, ebből 11 kínai, 9 vietnami), valamint muszlim hagyományú migráns csoportokhoz tartozókat (20 fő) kérdeztünk és többek között kitértünk az etnikai identitásra is.

³ A kérdőíves vizsgálatunkban összesen 330 fő 14 és 19 év közötti alany vett részt, ebből 65 német, 46 szlovák, 99 roma és 17 vietnami csoporthoz (is) tartozik, 103 többségi magyar.

(McGUIRE–McGUIRE 1984) –, merthogy ez nem mutatható ki a többi kisebbségi csoport esetében. Az ázsiaiakhoz való tartozás azonban inkább ennek köszönhető.

A vietnami fiatalok esete világos példája annak, hogy az etnikai identitás, illetve ennek alakulásfolyamata az egyéni és családi tényezők, valamint a tágabb – etnikai közösségi és befogadó társadalmi – kontextus kölcsönös hatásainak szövevényes összefonódásait tükrözi. A szülők szemszögéből jelentősebbnek tűnik a magyarság a gyerekekben, mint amennyire maguk a gyerekek számolnak be erről. A szülők nagyobb szakadékot látnak a saját maguk és gyermekeik akkulturációs és identitásstratégiái között, a gyerekekben nagyobb asszimilációs törekvést vélnek látni. Megjegyzendő: vannak esetek, amikor a fiatalok válasza is igazolja, hogy részben megalapozott a szülők e véleménye.

Ez a mintázat a többi migráns csoporttal végzett vizsgálatunkban is megtalálható. Ez rámutat a szülők rejtett vagy kevésbé rejtett félelmekre, hogy a gyerekeik „elmagyarosodnak”, miközben a gyerekeikhez hasonlóan, bennük is él az az elképzelés, hogy „látható kisebbségi”-ként talán soha nem fogja őket a többségi környezet teljes mértékben magyarnak tekinteni. A többség által percipiált képre kérdezve, hogy a magyar környezetük kinek-minek gondolja őket, a fiataloknak egyértelműen az a válaszuk, hogy vietnaminak. Ez a többség által tulajdonított etnikai címke állandónak tűnik a szemükben.

Egyik 17 éves interjúalanyunk, aki 3 éves korában került Magyarországra, azt mondta, hogy „60 év múlva is vietnaminak fognak tekinteni”. Sokan rendelkeznek azzal az élménnyel, hogy mint általában az európaiak, a magyarok sem tudnak különbséget tenni a különböző ázsiai nációk tagjai között. Ahogyan Vietnamban minden európai külsejűben különböző történelmi időszakokban franciát vagy orosz, netán amerikai láttak/látnak a hétköznapi emberek, úgy ezeket a gyerekeket gyakran kínaiaknak nézik. Helyzettől függően gyerekek csúfolódásaiként vagy jámbor összetévesztésként élik meg ezt. Mindkét esetben gyakori a „nem kínai vagyok, hanem vietnami” reagálás, egyrészt a mások általi kategorizálás kellemetlen érzéseit redukáló mechanizmusként, másrészt az „optimális megkülönböztettség” (BREWER–PICKETT 2006) megnyugtató érzésének elérése érdekében. Ezek a gyerekek egyszerre érezhetik a kínaiak hatalmasan nagy csoportjától megkülönböztetve magukat – a már említett Kerekó és Juhász (2012) tanulmányban országos reprezentatív mintán végzett felmérés szerint a magyar válaszolók a lakosság átlagban 5,7%-ára teszik a kínaiak számát –, miközben a saját etnikai csoporthoz való tartozás megnyugtató érzését is átélhetik.

Ugyanakkor a szülők gyakran említik azt is, hogy időben hogyan változik, hogyan erősödik a gyerekeik etnikai identitása. Egy szülő például arról számolt be, hogy a 15 éves gyermeke annak ellenére, hogy még nincs egészében tisztában azzal, „mit is jelent pontosan vietnaminak lenni” – azaz Phinney (2003) terminusai szerint az ő esetében még nem következett be az „elért” etnikai identitás szakasza –, aktívan érdeklődik vietnami gyökerei iránt, s erősebbé válik benne a származási csoporthoz való tartozás pozitív érzése. Ennek különböző jeleiről így ad számot a szülő: „Most már nem szeretné, hogy pl. Gábor, vagy valamilyen magyar neve legyen, mint egyszer említette kisebb korában. Sőt, barátaival nem a korábban használt Szoninak (magyarosított verzió), hanem vietnamiásan, Sonnak szólíttatja magát. Arra is büszke, hogy tud még egy nyelvet (a vietnami).”

Az etnikai címke tartós, sokadik generáción is túlmutató jelenlétére a legkülönbözőbb országokban élő migráns csoportok, különösen az ún. látható kisebbségek esetében van példa

(LIEBKIND 2006; PHINNEY 2003). Ráadásul még akkor is csak a származási csoporttal azonosulnak a migránsok, és nem a befogadó csoporttal (vagyis: csak etnikai címkét használnak öndefiníciójuk során), ha ugyanannyi befogadó csoportbeli barátjuk van, mint ahány származási csoportbeli, és szívesen teszik magukévá a befogadó kultúrának különböző elemeit (LIEBKIND 2006; SNAUWAERT et al. 2003). Vizsgálatainkban is bebizonyosodott, hogy miközben erőteljes az etnikai identitás dominanciája (szeparált identitás túlereje), a többségi társadalommal való kontaktus nagymértékűnek mondható. Kérdőíves vizsgálatunkban a kis minta ellenére is szignifikáns különbség mutatható ki a magyarokkal és a vietnamiakkal való barátkozás között az előbbi előnyére (5 fokú skálán 4,82 vs. 4,47 átlag, $t = 2,098$, $p = 0,50$). Ez részben annak is köszönhető, hogy nincsenek olyan sokan könnyen elérhető közelben vietnami fiatalok, és így csak bizonyos kor után – az etnikai identitásfejlődéssel összefüggően feltehetően általában csak serdülőkor után – keresik intenzívebben más, azonos etnikai csoporthoz tartozó fiatalok társaságát.

Mind a kérdőíves, mind pedig az interjú vizsgálatunkban kitértünk arra, hogy kik azok a személyek, akikkel közelebbi kapcsolatban állnak, akikkel tanácsokat adnak, támogatást nyújtanak egymásnak, akikkel számíthatnak egymás figyelmére. A válaszadóink átlagosan összesen öt személyt említhetnek. Valamennyivel több vietnami személyt említenek, mint magyart (31 vs. 24 személy), azaz ha mélyebb kapcsolatokra kérdezzük, a szülők fontos szerepe miatt is magasabb értéket mutat az etnikai, mint a befogadó csoport, míg a „barátkozás” általános fogalmához több befogadó társadalmi, többségi személyt említenek. De mindenképpen fontos szerepet játszik mindkét csoport, azaz kontaktus szintjén inkább az integratív stratégia az általános, az inkább szeparált identitási stratégia ellenére.

Kérdőíves vizsgálatunkban arra is rákérdeztünk, hogy a mindennapi tevékenységeik során a válaszadóink mennyire használnak vietnami és mennyire inkább magyar „kulturális termékeket” az olyan kultúrafogyasztói tevékenységek során, mint például a könyv olvasás, zenehallgatás, ételek fogyasztása, társasági együttlét stb. A magyar kulturális fogyasztás valamennyivel magasabb átlaga ellenére (5 fokú skálán 3,60 vs. 3,07) ezen a téren nem mutatható ki szignifikáns különbség. Ezek szerint a vizsgálati személyeink a kapcsolatkeresés és fenntartás (kontaktus), valamint a kultúraadoptálás tekintetében kifejezetten integratív stratégiát követnek, míg az identitási címke használatában vagy az etnikai-kulturális identifikáció terén inkább szeparálódó stratégiát mutatnak.

Liebkind (2006), valamint Snauwaert és munkatársai (2003) szerint pszichológiailag igénybe vevőbb a nem származási csoporttal való identifikáció, mint a vele való kontaktus, vagy különböző elemeinek (pl. a nyelv, gondolkodás, szokások) adoptálása. A különböző magyarországi migráns csoportok tagjai kevéssel a bevándorlásuk után már sokkal könnyebben számolnak be arról, hogy helyi barátaik vannak, a magyarokhoz hasonlóan gondolkodnak, magyar szokásokat követnek, semmint hogy azt állítsák magukról, hogy ők magyarnak (is) érzik és tekintik magukat (BARNA és mtsai 2012).

Az etnikai identitás két különböző eleme, a Phinney által megfogalmazott exploráció és az elköteleződés között szignifikáns a kapcsolat, de a korreláció mérsékelt foka egyben azt is jelzi, hogy nem két, egymást átfedő elemről van szó ($r = 0,555$, $p = 0,012$). Vagyis a saját etnikai csoporttal történő identitás iránti érdeklődés nem a befogadó társadalomba való beilleszkedés kárára történik. Az akkulturáció kimenetelét mutató szociokulturális adaptáció (BERRY 2003)

– vagyis hogy hogyan boldogul az egyén a befogadó társadalomban a mindennapi életében – egyik fontos eleme, az iskolai teljesítmény, valamint az exploráció között szerény, de szignifikáns összefüggés található ($r = 0,135$, $p = 0,048$).

Annak ellenére, hogy egyedül a vietnamiaknál tapasztalható az etnikai identitási címke dominanciája a többi identitástípushoz képest, ők sem mutatnak szignifikánsan erőteljesebb elköteleződést az etnikai-kulturális csoport iránt, mint a többi csoportba tartozók. Így az valószínűsíthető, hogy ez a dominancia leginkább csak a címkézés/öncímkézés szintjén működik. Egyedül a németekre jellemző az alacsonyabb mértékű elköteleződés (PHINNEY–ONG) a másik három csoporthoz képest (6–30 skálán német: 16,6 pont; roma: 21,3; szlovák: 21,8; vietnami: 23,8 pont) ($F = 9,1$, $p = 0,00$).

A magyar iskolába járó vietnami gyerekek jól beszélnek mind a magyar, mind pedig a vietnami nyelvet. Mind a kérdőíves vizsgálatunkból, mind pedig az interjúkból egyértelműen kiderült, hogy ezek a fiatalok jobban tudnak magyarul, mint vietnamiul (5 fokú skálán 4,8 vs. 2,56 átlag). A magyarnyelv-ismeretük olyan magas, hogy egyéni különbség inkább csak a származási nyelv kompetenciájában és használatában mutatható ki közöttük.

A közös nyelv megtalálásának, a biztos és sikeres kommunikációnak a nehézsége nem csak a vietnami migráns családokban tapasztalható. Kínai családok is beszámolnak hasonló helyzetéről. A muszlim családokban felnövő gyerekek – akik sokkal élesebb különbséget látnak a saját értékrendjük, a családon belüli világuk és a befogadó országban található értékek (egyáltalán a családon kívüli világ és a saját családjuk) között – sokkal jobban beszélnek a származási nyelvéket, mint az ázsiai családokban felnövő gyerekek. Magyarországi etnikai és történelmi kisebbségi csoportokat is magába foglaló kérdőíves vizsgálatunkban a vietnamiakkal együtt a magyar nyelvet mindegyik csoport (t-érték $-4,4$ -től $-18,2$ -ig terjed, $p = 0,00$) inkább használja, mint a saját csoport nyelvét, s a magyarnyelv-használat mértékében sincs különbség közöttük. A származási csoport nyelvének ismeretében viszont szignifikáns csoportközi eltérést találtunk ($F = 62,266$, $p = 0,00$): a kisebbségi nyelven működő iskolákba járó szlovák és német ajkúak jobban beszélnek eredeti nyelvéket, mint a vietnamiak, akik viszont jobban beszélnek a saját nyelvéket, mint amennyire a roma fiatalok a sajátjukat. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy ez az eredmény bizonyos értelemben műterméknek is tekinthető, mivel a romungró csoport tagjai eleve magyar nyelvet beszélnek.

A családon belüli nyelvhasználatra jellemző, hogy míg a gyerekek szinte kivétel nélkül jobban beszélnek a magyar nyelvet, addig a szülők a vietnami nyelvvvel boldogulnak jobban. Partner- és témaspecifikus nyelvhasználatról számolnak be mind a gyerekek, mind pedig a szülők. A szülők és gyerekek közötti kommunikáció jellemző nyelve a vietnami, vagy legalábbis a szülők vietnamiul beszélnek a gyerekekhez, akik sokszor magyarul szólnak hozzájuk. A testvérek, az ismerős vietnami gyerekek egymás között azonban legtöbbször magyarul beszélnek, ez a „gyereknyelv”. Megjegyzendő, hogy a gyerekek, fiatalok egymás közötti vietnami nyelvhasználat a vietnami nyelvtudás igazi lakmuszpapírja: csak a legkompetensebb gyerekek, a legkövetkezetesebb, legnagyobb erőfeszítést tevő szülők esetében valósul meg. Témától függően váltanak a nyelvek között, ha a szülők is tudnak magyarul. Iskolai, illetve a szokásos, családon belüli kommunikációhoz elegendő vietnami szókincset meghaladó témák esetében átváltanak a magyarra. Igazán kényes vagy komplex kérdések megbeszéléséhez azonban sokszor már nehezen találnak közös nyelvet.

Vizsgálatainkból egyértelműen kitűnik, hogy a minél sikeresebb beilleszkedés mellett a migráns szülők gyerekeikkel kapcsolatos nevelési céljai között fontos helyet kap a származási nyelv elsajátítása, ami egyben biztosítja a származási identitás fenntartását, a családon belüli zökkenőmentes kommunikációt, a rendkívül fontosnak tartott családi kohéziót – a legfontosabb támaszt egy többé-kevésbé idegen világban –, a tágabb származási családdal való kapcsolattartást.

A szülői törekvés még jobban érthető, ha figyelembe vesszük, hogy szignifikáns összefüggés található a saját nyelv használata és a Phinney-féle etnikai csoport közötti elköteleződés között ($r = 0,477$, $p = 0,05$).

Az akkulturációkutatások alapmodelljeként említett Berry-modell – integráció, szeparáció, asszimiláció, marginalizáció stratégiákkal – nem számol a hosszú távú akkulturációval (WARD 2008). Colleen Ward doktorandusz hallgatója, Gezentsvey (2008) kidolgozott egy ún. etnokulturális folytonosság iránti motiváció nevű konstruktumot, amely azt tartalmazza, hogy mennyire fontos a személynek és mit tesz az etnokulturális csoportja folytonosságának fenntartása érdekében. Ebben a gondolatmenetben nemcsak az egyén akkulturációs stratégiája függ a csoporttól mint tágabb kontextustól, hanem az, hogy amit az egyén tesz, hosszú távon kihat a csoport, a közösség sorsára is. A kisebbségi lét egyfajta identitásfenyegetettséget jelent (BREAKWELL 1986; LIEBKIND). Csoportszinten mind jelenben észlelhető fenyegetett helyzete (például a csoport alacsony gazdasági helyzete, megkérdőjelezett értékei), mind a jövőben várható fenyegetés (pl. nem látható kisebbségnél a teljes asszimiláció, a beolvadás fenyegetése) jelenthet komoly kihívást. A vietnamiak esetében – lévén látható kisebbség és a többség által kívül maradtnak tekintett „örökké idegen” – nem áll fenn a teljes beolvadás veszélye. Annál inkább realisabbnak látják a szülők az interjúkban azt a veszélyt, hogy amellet, hogy sosem lesznek teljesen „igazi magyarok” a gyerekeik, „igazi vietnamiak” sem lesznek, ha nem ápolják a nyelvi, kulturális hagyományokat, a szövevényes vietnami társas viszonylatokat, és meg fog-nak rekedni a két világ között. Emiatt is tartják fontosnak az etnokulturális folytonosság ápolását. Gezentsvey konstruktumában ennek három különböző szintje neveződik meg, amelyek a következőképpen nyilvánulnak meg a vietnami szülőkkel készített interjúkban:

1. Egyéni szinten fontosnak tartják a vietnami szokások megtartását, különösen az ünnepekét. Örülnek, hogy a gyerekek részt vesznek, érdeklődnek a vietnami ünnepek iránt.

2. Családi szinten fontosnak tartják ezek továbbvitelét, továbbadását a gyerekeknek, de figyelembe veszik, hogy Magyarországon élnek a gyerekek is, ők is, és mindenekelőtt a Magyarországon való boldogulást kell szem előtt tartani.

3. Csoportszinten beszélnek a vietnami közösség sorsa iránti érdeklődésről. A hazához, a születési helyhez, a gyökerekhez stb. mély érzések kötik őket, érzik az összefonódást a többi vietnamival.

Nem ritka az a jelenség, hogy hazájukból elszármazott emberek sokkal erőteljesebben ragaszkodnak az eredeti, régi kulturális értékekhez, szokásokhoz, mint az óhazában maradtak, akik körül természetesen változik idővel a világ és bizonyos értelemben az értékek és szokások is. Csillag Zsófia mesterszakos szakdolgozati munkájában (2012) az Argentínában élő magyar közösség körében is ezt a mintázatot találta. Benet-Martinez (2012) ezt – más szerzők munkáira is hivatkozva –, „kulturális betokosodásnak” (cultural encapsulation) nevezi. Erre a jelenségre is reflektálnak a vietnami szülők, amikor a hagyományok, értékek átadásáról beszélnek.

Az etnikulturális folytonosság iránti motiváció (MEC) és az etnikai identitással kapcsolatos exploráció és elköteleződés között szignifikáns összefüggések találhatók. Minél inkább érdeklődnek és elköteleződnek a bevándorlói csoportok tagjai saját etnikai csoportjuk iránt, annál magasabb az etnikai-kulturális folytonosság iránti törekvésük. A fiatalok jövőbe vetített MEC-értékei – „Majd amikor saját gyerekeik lesznek...” – és az exploráció között $r = 0,50$, $p = 0,04$, míg saját MEC-érték és elköteleződés $r = 0,715$, $p = 0,001$ a korreláció. Még a szülők MEC-értéke és a gyerekek exploráció és elköteleződés mutatója esetében is hasonlóan szignifikáns az összefüggés ($r = 0,636$, $p = 0,006$, illetve $r = 0,682$, $p = 0,003$). Úgy látszik, a szülők törekvése eredményre talál. Olyan összefüggés is elképzelhető, hogy látván a gyerekek érdeklődését, a szülők még jobban igyekeznek a gyökerek irányába visszavezetni a fiatalokat. Sajnos a kutatásaink korlátozott elemszáma miatt a lehetséges mediáló tényezők szerepét sem tudjuk tesztelni.

A nyelvvel kapcsolatos szülői, családi törekvések és a fiatalok tervei egyértelműen mutatják az integrációs stratégiát. Egyrészt nemcsak a vietnami nyelv tanulását szorgalmazzák, hanem a magyar nyelv tökéletes elsajátítását és még legalább egy-két, esetenként több idegen nyelv megtanulását is. Ez jól tükrözi a kelet-ázsiai kultúrára jellemző idődimenziót, melyben nemcsak a jelen, illetve a jövő, hanem mind a múlt, mind a jelen, mind a jövő mintegy egymásba fonódva jelenik meg a mindennapi gondolkodásban és a mindenkori tervezésben, vagy éppen a múlton, ezek tapasztalatain való gondolkodásban (BRILEY 2009). A kelet-ázsiai idővel kapcsolatos gondolkodásban nagyon hangsúlyos szerepet kap az a fajta érvelés, miszerint a mindenkori cselekvéseknek komoly kihatása lehet a jövőre. Mivel nem lehet tudni, hogy hol fognak élni a fiatalok, így minden eshetőségre fel kell készülni. Ha visszamennek Vietnamba vagy majd valamelyik ázsiai országban kötnek ki – mert ott a sok gazdasági potenciál –, a vietnami nyelv- és kultúraismeret birtokában egy jelentős ázsiai kultúra beavatott ismerőjeként nagyobb boldogulási eséllyel fog rendelkezni a fiatal. Ugyanebből az okból tanulnak páran más ázsiai nyelveket is: ha Európában marad vagy egy másik kontinensre megy, jól jön majd egy vagy több világnyelv ismerete. Azon kívül, hogy a múlt, a gyökerek miatt kell tudni jól a vietnami nyelvet, a jelen miatt a magyart, a jövő miatt az angol és más nagy nyelveket, legalább a vietnami nyelvtanulással kapcsolatban láthattuk, hogy nem csak ilyen egy az egyben megfelelés lenne érvényes. A származási nyelv és kultúra a jövő érdekeit is szolgálja a múlthoz, a gyökerekhez kapcsolódó kötelezettségek mellett.

Közösségalapú akkulturáció: vietnami hétvégi nyelviskolák

Az utóbbi időben egyre nagyobb igény fogalmazódott meg az akkulturációt kutatók körében azon a téren, hogy szükség van az elemzési szintek kiterjesztésére: ún. közösségalapú akkulturáció-kutatásokra van szükség (WARD–KAGITCIBASI 2010). Az etnikai identitás fejlődésének kutatása is azt mutatja, hogy annak függvényében, milyen a saját etnikai csoport helyzete a tágabb társadalmon belül, más és más identitásstratégiák bizonyulnak sikeresebbeknek (LIEBKIND 2006; PHINNEY 2003).

Kutatásunkban is említik a szülők, hogy a vietnami nyelvnek nincs olyan értéke a magyar társadalomban, mint például az angol nyelvnek. A gyerekek sokszor azért nem beszélnek viet-

namiul, mert más gyerekek csúfolják emiatt őket. A kisebbségi (migráns) nyelveknek gyakran alacsonyabb a státuszuk, mint a többségi nyelveké. A nyelv státusza, a nyelvnek tulajdonított érték összefügg a nyelvet beszélő csoport relatív státuszával. A kommunikációelméletekben sokat említett etnolingvisztikai vitalitás (LANDRY–BOURHIS 1997) – az, amely ahhoz vezet, hogy egy csoport nem vész el a többi között, hanem különálló, kollektív entitásként lép fel a csoportközi kontextusban – fontos meghatározója annak, hogy mennyire használják ezt a nyelvet. Ha számottevő létszámú csoportról van szó, amely intézményi kontrollal – azaz formális és informális képvisellel – rendelkezik a különböző intézményekben, ha magas a státusza, azaz elismert a nyelvi közösség történelmi, kulturális stb. presztízse akár helyi, akár nemzetközi értelemben, nagy etnolingvisztikai vitalitású csoportról beszélünk.

Az etnolingvisztikai vitalitás fenti meghatározása determinisztikusnak hat. A közösség azonban lépéseket tehet a kisebbségi nyelvvel kapcsolatos felfogás változtatása érdekében, legalábbis közösségen belül. A magyarországi vietnami közösségben az utóbbi időben olyan törekvések találhatók, mint például nyári táborok, hétfégi vietnami nyelviskolák szervezése. Vizsgálatunkban interjúmódszert és részt vevő megfigyelést alkalmaztunk az egyik hétfégi nyelviskola szinte minden foglalkozásán és rendezvényén való részvétellel. Budapesten két ilyen hétfégi vietnami nyelviskola működik, kisebb-nagyobb megszakításokkal. Mindkettő szervezőjével, tanárával készítettünk interjút arról, hogy milyen motivációk és célok találhatók nyelvtanítás, nyelvtanulás kapcsán, milyen akadályokat látnak, milyen lehetséges megoldásokat javasolnának.

A nyelviskolákat a közösség szervezi, különböző korú, különböző nyelvi kompetenciákkal rendelkező gyerekek számára. A nyelvtanítás, nyelvtanulás mögött a következő motivációkról, célokról számolnak be a nyelviskolák szervezői, tanárai.

1. A gyerekek vietnami nyelvi készségeinek fejlesztése: az elsődleges praktikus cél a szókincs bővítése annak érdekében, hogy több témában, mélyebb szinten tudjanak kommunikálni. A bővítés másik frontja az olvasás és íráskészségeket illeti, mert általános tapasztalat, hogy jobban tudnak beszélni a migráns vietnami fiatalok, mint olvasni és írni. Az írás-olvasás ugyancsak kibővíti a kommunikációképes témákat. A helyes kiejtés elsajátítása is gyakran említett cél. A vietnami nyelv intonációnyelv, a kiejtéséhez sok nyelvi gyakorlatra van szükség; ha valaki nem anyanyelvi szinten beszéli, a kiejtés javítását nagymértékben segíti, ha (intonációs jelekkel is ellátott) írott szövegben is tudja követni a beszédet.

2. A kultúra és identitás megőrzése az egyik legfontosabb motiváció és cél. Gyakran említették a nyelviskolák szervezői, oktatói a gyökerek védelmét, hogy elkerüljék azt a szegényt, hogy valaki nem tudja a saját anyanyelvét. A vietnami identitás megőrzésében és megerősítésében látják az egyetlen elfogadható megoldást egy olyan emigrációs csoport számára, amely a befogadó társadalom szemében örökké idegen marad. A vietnami nyelv a vietnami értékek (központban a családi értékekkel), életstílus, szokások átadásának eszköze. Az egyik tanár így fogalmazott: „A vietnami szülők szeretnék, hogy gyermekeik ismerjék a vietnami értékeket, de nincs meg a közös nyelvük ezek átadásához”. Szinte az összes vietnami jeles ünnepet vagy közösen ünneplik, vagy órákon beszélnek róluk. Egyben a vietnami ünnepek magyar „megfelelőjéről” is beszélnek. Ilyen a holdújév és a szilveszter, illetve a karácsony, az ősz közepe ünnep – amely Vietnamban a gyerekek ünnepe – és a gyermeknap.

3. A közösségépítés komoly eszközét látják a nyelviskolákban. Erősíti a közösségen belüli összetartást, az együttes cselekvést, a „mi” érzést. Fontosnak tartják a nyelviskolák szerepét abban is, hogy tudatossá tegyék a vietnami nyelv tanulásának, tanításának jelentőségét a közösségben. „Elértük a célunkat, ha a szülő azt mondja, hogy nem írhatja be hozzánk a gyerekét, hanem ő is meg tudja tanítani neki a nyelvet. Otthon fogja írni, olvasni tanítani a gyerekét” – így beszélt erről egy tanár. Fontos értéké, közbeszéd tárgyává kezdett válni az utóbbi pár évben, hogy melyik család gyermekei milyen jól tudnak vietnamiul. Így bizonyos értelemben „mozgalommá” vált, hogy jobban tanuljanak vietnamiul a gyerekek. A közjó szolgálatának igénye is rejlik a megkérdezettek szerint a nyelviskolák mögött, ami nem független a szervezők saját élettörténetétől, élményeitől. A migráció kezdetén általában nehéz anyagi helyzetben voltak, nem volt lehetőségük gyermekeik vietnami nyelvre való tanítására. Mintegy saját kárukon is tanulva megpróbálják behozni az elvesztett lehetőséget azzal, hogy a vietnami nyelv és kultúra átadásával kulturális és szociális tőkét biztosítsanak a közösség fiataljainak.

4. Érzelmi, családi, társas aspektusokat is gyakran említettek. A nyelv által lehetővé tett mélyebb, jobb kommunikáció segíti a családi összetartást, csökkenti a szülők és a gyerekek közötti szakadékot. Ha érzelmileg közelebb hozza a szülőket és a gyerekeket, ez segítheti őket egy olyan problémában, ami lojalitáskonfliktusnak is nevezhető. Sokszor a szülők munkája miatt magyar dadus tölti a legtöbb időt a gyerekekkel. Bizonyos kor után a szülőkhöz való kötődést veszélyeztetettnek látja a szülő. Az árnyalt családi és társas viszonyulásokat (például a rendkívül komplex megszólításokat) is csak a vietnami nyelv segítségével tudják elsajátítani a gyerekek. A Vietnámban maradt nagyobb család tagjaival való kapcsolattartást is segíti.

5. Személyes fejlődést és integrációt segítő szerepet is tulajdonítanak a nyelvtanulásnak, nyelvtanításnak interjúalanyaink. Azzal érvelnek gyakran, hogy a tudás gazdagabbá, értékesebbé teszi az egyént, különösen a saját származási kultúra és nyelv tudása. Ha eggyel több nyelvet, kultúrát ismernek a vietnami fiatalok, mint a kortársaik, ez tágabb választási lehetőséget biztosít nekik. A vietnami nyelv relatíve alacsony státuszának tudatában igyekeznek a második generáció számára elmagyarázni, hogy pluszérték, előny a vietnami identitás, nyelv és kultúra, de ezek birtoklása nem automatikus. Mivel úgy érzik a szervezők, hogy a szülőknek korlátozott az ideje, kapacitása – s nemritkán a magyar kultúráról való ismeretük is gyenge –, a nyelviskolában a magyar kultúrát is kell közvetíteni a vietnami gyerekek számára. Vagyis a nyelviskoláknak nem célja a gyerekek magyar kultúra iránti orientációját gyengíteni, hanem csak azt igyekeznek nyomatékosabbá tenni, hogy a sikeres beilleszkedéshez szükséges a magyar nyelv és kultúra minél tökéletesebb elsajátítása, miközben a gyerekeknek a vietnami nyelvet és kultúrát is meg kell ismerniük.

6. A megkérdezett szülők a jövőre vonatkozó kilátásokat is fontosnak tartják megemlíteni. A jövővel kapcsolatban fentebb már említettük, hogy nemcsak a gyökerek ápolása, hanem a jövő munkapiaci lehetőségei miatt is szükséges a vietnami nyelv fejlesztése.

A fenti optimista képet árnyalja, hogy sok nehézséget, akadályt is említettek a megkérdezettek. Nem látnak elég motivációt minden szülőben. Mivel csak heti egy alkalommal van órájuk, sok feladat marad a szülőkre, hogy otthon gyakoroltassák, felügyeljék a gyerekek leckéit. A szülők azonban – valószínűleg időhiány miatt – sokszor nem tesznek eleget ennek. Sok család esetében azt látják a szervezők, tanárok, hogy csak a szülő szeretné, hogy járjon a tanfolyamra, a rendezvényekre a gyereke. „Szinte nehezebb tanulót találni, mint tanárt” – mondta az egyik

iskola főszervezője. Eleve túl nagy nyomásnak vannak kitéve a gyerekek, az iskolai teendők mellett az angol, magyar, matematika pluszórák és a jó iskolákban a felkészülés elszippant minden időt, energiát a vietnami nyelv tanulása elől. A gyerekeknek sokszor nehéz elmagyarázni, hogy miért is fektessenek be annyi energiát egy olyan nyelvbe, amelynek nem látják direkt funkcióját a családon belüli használaton kívül. Mindenképpen biztató azonban, hogy nemcsak a vietnami, hanem más magyarországi migráns családokban is igaz, hogy azzal együtt, hogy a második generációk tagjai nagyobb autonómiát szeretnének, mint amennyit feltétlenül szükségesnek tartanak a szülők, a családi összetartást a szülőkhöz hasonlóan a gyerekek is fontos értéknek tartják (BARNA és mtsai 2012). A családi összetartást elősegítő szerepe miatt van mindig remény arra, hogy nemcsak a szülők, hanem a gyerekek is fontosnak tartják a származási nyelv tanulását.

A megoldást az iskola fontos kulturális szerepében látják a megkérdezettek. Ha a vietnami nyelv tanfolyam valamilyen formában kapcsolódik az iskolához – akár extrakurrikuláris tevékenységként, akár szakkörként stb. –, annak megnő az értéke a gyerekek és a szülők szemében. Ezzel mintegy legitimmé válik a kisebbségi nyelv nemcsak a gyerekek, a család, hanem az iskolai intézmény számára is.

Összefoglalásképpen idézzük Phinneytől és Ongtól (2007), hogy „a biztos etnikai identitás fejlődése és fenntartása pozitív következményekkel jár a migránsokra, közösségeikre és a tágabb társadalomra egyaránt” (PHINNEY–ONG 2007: 65). A különböző migránsközösségek etnikai-kulturális identitásstratégiáinak vizsgálata közelebb vihet a célhoz.

Irodalom

- BARNA M. és mtsai (2012): *Az én házam egy keleti ház a nyugati világban. Nemi szerepek és beilleszkedés a konfuciánus és muszlim hagyományú országokból származó bevándorlók körében*. ICCR Budapest Alapítvány, Budapest.
- BENET-MARTÍNEZ, V. (2012): Multiculturalism: Cultural, personality, and social processes. In: DEAUX, K. – SNYDER, M. (eds): *Handbook of personality and social psychology*. Oxford University Press. 623–648
- BERRY, J. W. (2003): Conceptual approaches to acculturation. In: CHUN, K. et al. (eds): *Acculturation: Advances in theory, measurement and application*. APA Books, Washington, D.C. 17–37.
- BERRY, W. B. et al. (2006): *Immigrant Youth in Cultural Transition: Acculturation, Identity, and Adaptation Across National Contexts*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- BONEVA, S. C. – FRIEZE, I. F. (2001): Toward a concept of migrant personality. *Journal of Social Issues*, 57(3). 477–492.
- BOURHIS, R. Y. et al. (1997a): Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach. *In International Journal of Psychology*, 32. 369–386.
- BREAKWELL, G. M. (1986): *Coping with threatened identities*. Methuen, London.
- BREWER, M. B. – PICKETT, C. L. (2006): A társas én és a csoportidentifikáció: a beolvadás és az elkülönülés motivációja a személyközi és a kollektív identitásban. In: FORGAS J. – WILLIAMS, K. D. (szerk.): *A társas én*. Kairosz Kiadó, Budapest. 297–316.

- BRILEY, D. A. (2009): Looking forward, looking back: cultural differences and similarities in time orientation. In: WYER, R. S. et al. (eds): *Understanding culture. Theory, research and application*. Psychology Press. 311–328.
- CSILLAG ZS. (2012): *Az Argentinában élő magyarok története, identitása*. Interkulturális pszichológia és pedagógia mesterszakos szakdolgozat. ELTE PPK, Budapest.
- DION, K. K. (2006): On the development of identity: Perspectives from immigrant families. In: MAHALINGAM, R. (ed.): *Cultural psychology of migrants*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ. 299–314.
- FEISCHMIDT M. – NYÍRI P. (eds) (2006): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- GEZENTSVEY, M. A. (2008): *Journeys of Ethno-cultural Continuity: Comparing the long-term acculturation of Jews with Maori and Chinese*. Unpublished PhD thesis. Victoria University of Wellington, New Zealand. <http://researcharchive.vuw.ac.nz/bitstream/handle/10063/824/thesis.pdf?sequence=1>
- HÁRS Á. (2010): Migráció harmadik országokból a statisztikai adatok tükrében. In: ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. (szerk.): *Az idegen Magyarország: bevándorlók társadalmi integrációja*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. http://www.mtaki.hu/kutatasi_programok/bevandorlok_magyarorszagon/02_statisztika_Hars.pdf
- HO, J. – BIRMAN, D. (2010): Acculturation gaps in Vietnamese immigrant families: impact on family relationships. In *International Journal of Intercultural Relations*, 34. 22–33.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (1999): A nyelv szerepe a nemzeti azonosságtudatban. In: GLATZ F. (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 137–142.
- HUNYADY GY. (2004): *A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák*. Mindentudás Egyeteme. Előadás: 2004.03.22. <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/32-a-nemzetek-jelleme-%C3%A9s-a-nemzeti-sztereot%C3%ADpi%C3%A1k.html>
- HUNYADY GY. (2010): *A közérzet társadalmi hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- KREKÓ P. – JUHÁSZ A. (2012): Honnan jönnek, hányan vannak, mit csinálunk velük? In: SIK E. – SIMONOVITS B. (szerk.): *Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon. Migráns esélyek és tapasztalatok*. TÁRKI, Budapest. 6–30.
- LANDRY, R. – BOURHIS, Y. (1997): Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16. 23–49.
- LIEBKIND, K. (2006): Ethnic identity and acculturation. In: SAM, D. L. – BERRY, J. W. (eds): *Cambridge handbook of acculturation psychology*. Cambridge University Press, Cambridge. 78–96.
- MCGUIRE, W. J. – MCGUIRE, C. (1984): A spontán énkép alakulása az egyén különbözősége alapján. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Szociálpszichológia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- MONTREUIL, A. – BOURHIS, R. Y. (2001): Host majority acculturation orientations towards “valued” and “devalued” immigrants. In *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(6). 718–739.
- NGUYEN LUU, L. A. et al. (2009): Kínai bevándorló családok gyerekeinek integrációja és szociális támogatottsága. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. 139–156.
- ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. (2009): *Az idegen Magyarország*. Hat migráns csoport összehasonlító elemzése. http://www.mtaki.hu/kutatasi_programok/bevandorlok_magyarorszagon/04_survey_Orkeny_Szekelyi.pdf

- PHINNEY, J. S. (2003): Ethnic identity and acculturation. In: CHUN, K. M. et al. (eds): *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research*. APA, Washington, D. C. 63–82.
- PHINNEY, J. S. et al. (2007): Positive intergroup attitudes: The role of ethnic identity. *International Journal of Behavioral Development*, 31. 478–491.
- PHINNEY, J. S. – ONG, A. D. (2007): Ethnic identity development in immigrant families. In: LANSFORD, J. E. et al. (eds): *Immigrant Families in Contemporary Society*. Guilford Press, New York. 51–68.
- SNAUWAERT, B. et al. (2003): When integration does not necessarily imply integration: Different conceptualizations of acculturation orientations lead to different classifications. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34. 231–239.
- WARD, C. (2008): Thinking outside the Berry boxes: New perspectives on identity, acculturation and intercultural relations. *International Journal of Intercultural Relations*, 32. 105–114.
- WARD, C. – KAGITCIBASI, C. (2010): Applied acculturation research: Working with, for, and beyond communities. *International Journal of Intercultural Relations*, 34. 186–189.

Erős Ferenc

MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet

A megkésett forradalmár

Ez az írás megkésett reflexió egy megkésett forradalmár, John T. Jost amerikai szociálpszichológus *Őnalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* című könyvéről (JOST 2003). Folytatása annak a recenzióknak, amelyet *A leegyszerűsítés géniusai* címmel 2003-ban írtam azokról a szociálpszichológiai könyvekről (Fritz Heider, William J. McGuire, Leon Festinger, Robert Zajonc, Serge Moscovici munkáiról), amelyek a Hunyady György által szerkesztett *A szociálpszichológia klasszikusai* című sorozatban jelentek meg az Osiris Kiadó gondozásában (ERŐS 2003). Ezzel a sorozattal azonban nem ért véget Hunyady György állhatatos, hosszú évtizedekre visszanyúló erőfeszítése szociálpszichológiai alapművek – könyvek, tanulmánykötetek, szöveggyűjtemények – bemutatására, a társadalomlélektani kultúra magyarországi meghonosítására és népszerűsítésére.

Az újabb Osiris-sorozatban, amely „A szociálpszichológia második évezrede” nevet viseli, mai szerzők köteteit – John T. Jost könyve mellett Jim Sidanius és Felicia Pratto (2003), Mahrazin Bananji (2003), valamint Ariel W. Kruglanski (2005) műveit – jelentette meg. A szociálpszichológia kortárs művelőinek írásait közreadó sorozat tematikusan és koncepcionálisan is jól illeszkedik az előző, klasszikusoknak tekinthető műveket közreadó sorozat kötetéhez. Ezek az újabb munkák folytatják az amerikai, elsősorban kísérleteken alapuló kognitív szociálpszichológia hagyományait, kombinálva azt más tradíciókkal, így a szociális konstruktivizmus ama irányával, amelyet többek között a már ugyancsak a klasszikusok közé sorolható Kenneth J. Gergen neve fémjelez. Az újabb sorozat kötetéhez, csakúgy, mint a korábbiak legtöbbjéhez, Hunyady írt bevezető tanulmányt, amelyben részletesen bemutatja és elemzi az adott könyv szerzőjét, munkásságának tudományos kontextusát, szellemi háttérét. Ezek a bevezetések jól reprezentálják a sorozatszerkesztő saját munkásságát is, amelyben a kísérleti, kognitív szemléletmód mellett a kezdetek óta meghatározó módon jelen van a történelmi és a politikai szál is.

Az *Őnalávetés a társadalomban* című kötet – amely valójában nem önálló monográfia, hanem válogatás John T. Jost zömükben társszerzőkkel együtt írt tanulmányaiból – az újabb Osiris-sorozat egyik legfigyelemreméltóbb darabja, már csak azért is, mivel különösképpen jellemző rá a fent említett integratív törekvés. Ennek a törekvésnek az elméleti alapjait, tudománytörténeti és filozófiai háttérét Jostnak Arie W. Kruglanskival közösen írt cikkében (*A szociális konstruktivizmus és a kísérleti szociálpszichológia elidegenedése: a szakadás története és a megbékélés kilátásai*, JOST 2003: 327–367) találjuk meg. A konstruktivizmus és az experimentalizmus közötti történelmi kompromisszum egyik feltétele a szerzők szerint az, hogy a konstruktivisták lazítsanak „a posztmodernhez való hűségükön” (JOST 2003: 364), vagyis relativista episztemológiájukon; a másik feltétel pedig az, hogy az empirikus, kísérletező kutatók törekedjenek az

általuk vizsgált jelenségek társadalmi relevanciájának, történeti kontextusának, a társas világról alkotott közös tudások és jelentések létrejöttének megértésére.

Josték „megbékélési” programja a megújulás szándékának jegyében készült, annak jelzéséként, hogy az amerikai szociálpszichológusok egy jelentős körében feltámadt haló poraiból a társadalomkritikai beállítottság, a nagyobb léptékű, makroszintű társadalmi kérdésekkel való foglalkozás igénye. Programjuk nemcsak a múlt század negyvenes-ötvenes éveire jellemző harcoss társadalmi és politikai aktivitást (Kurt Lewin szellemiségét) elevenítette fel, hanem aktualizálta a hatvanas-hetvenes években fellépő nyugat-európai szociálpszichológiának azt a retorikáját is, amellyel az európaiak az akkori *mainstream* amerikai szociálpszichológia „objektívnek” és „értékmentesnek” hirdetett empirizmusával és pozitívizmusával szemben határozták meg tudományukat. E „lázadók” (Henri Tajfel, Serge Moscovici és munkatársaik, tanítványaik) azt hirdették, hogy a szociálpszichológiának ki kell lépnie abból a vákuumból, ahová steril laboratóriumi módszerei révén önmagát zárta be; az elszigetelt egyén elvont tudománya helyett igazi, releváns kérdésekkel foglalkozó társadalomtudománnyá kell válnia. Fel kell tehát hagynia az „establishment” szolgálatával, a fennálló hatalmi és politikai viszonyok apológiájával: a „rend” tudománya helyett a „mozgalom” tudományává kell válnia.¹

A rendszerigazolás elmélete ugyancsak szakítani kívánt a „fő áram” rendpárti, rendszerigazoló tendenciáival, amelyek a kilencvenes évektől kezdve újra elárasztották a szociálpszichológiát, részben az időközben lezajló „kognitív forradalom” nyomán, részben pedig az olyan – redukcionista szemléletű – paradigmák hatására, mint amilyen a szociobiológia és az evolúciós pszichológia. Az új biologizmus, mint Jost és Kruglanski hangsúlyozza, „azzal fenyeget, hogy átveszi az uralmat a szociálpszichológia fölött – a jelek szerint a szociálpszichológusok beleegyezésével – azáltal, hogy népszerű magyarázatokat ad a viselkedés nemmel, státusszal, hatalommal és más, történelmileg, kulturálisan és politikailag megkonstruált tényezőkkel kapcsolatos különbségeire” (JOST 2003: 358). A rendszerigazolás elméletének legnagyobb riválisa e tekintetben a Sidanius és Pratt által kidolgozott *szociáldominancia-elmélet*, amely olyan, evidenciáknak látszó szociobiológiai magyarázatokon alapul, amelyek Josték szerint „alapvetően a csoportok közötti státuszkülönbségek esszencialista igazolását kínálják”, és ily módon maguk is „legitimáló mítoszokká” válnak (JOST 2003: 451) – noha Sidanius és Pratt többször figyelmeztet arra, hogy a csoportdominancián alapuló szerveződés evolúciós magyarázata nem jelenti a társadalmi hierarchiák és egyenlőtlenségek szükségszerű mivoltának elfogadását és igazolását.

A rendszerigazolás elmélete ezzel szemben éppen a „legitimáló mítoszokat” kívánja leleplezni. Fő kérdése az, hogy az alávetettek, az elnyomottak, a hátrányos helyzetű, kisebbségi csoportokhoz tartozók miért fogadják el, sőt, miért tartják többnyire elkerülhetetlennek azt a rendszert, amelynek közvetve vagy közvetlenül ők maguk is kiszolgáltatottjai és áldozatai, akár nemzedékek hosszú során át. A történelemből számos példát tudunk hozni a legitimáló mítoszok hatékonyságára és fennmaradására, de persze az ellentéteikre is, azokra a forradalmi tanokra és ideológiákra, amelyek „anyagilag erővé válnak” megdöntik az addig szükségszerűnek, a természet, az istenek vagy az uralkodó hatalma, karizmája által megszenteltnek tűnő rendszereket.

¹ Lásd erről részletesebben: ERŐS 1994.

Jostékat azonban nem annyira ezek a kihívások, a társadalmi viszonyokat radikálisan átalakító forradalmi eszmék érdeklik, hanem azok, amelyek fenntartják és igazolják a fennálló rendszereket. A rendszerigazoló, önálvétő narratívumok „nagy” alakzatai (például a vallási, történelmi és nemzeti mítoszok, a messianisztikus küldetésstudat, az összeesküvés-elméletek) helyett ők azonban elsősorban a hétköznapi gondolkodás „kis narratívumait”, a különféle, többnyire *ad hoc* módon a körülményekhez igazított racionalizációkat vizsgálják, azokat, amelyek (még vagy már) nem alkotnak koherens ideológiát, mindazonáltal adott állapotok, helyzetek, történések és viselkedések elfogadtatására alkalmasnak bizonyulhatnak. Vagyis: a hátrányos helyzetben lévő csoportok tagjai – különösen akkor, ha helyzetükből nem látnak reális, konkrét kiutat – hajlamosak lesznek adottként elfogadni a status quót, sőt „megideologizálni” a státuszbeli különbségeket, az esélyegyenlőtlenségeket, jogosnak ismervé el a velük szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetéseket, olykor akár az ellenük irányuló erőszakot is. Ehhez különféle disszonancia-csökkentő, önigazoló, sztereotipizáló kognitív eljárásokat vesznek igénybe, ily módon „a kognitív, a motivációs és a társadalmi tényezők mind ahhoz vezetnek, hogy az emberek megmagyarázzák, igazolják és racionalizálják a fennálló helyzetet” (JOST 2003: 382).

A rendszerigazolás teóriája mindazonáltal meglehetősen eklektikus halmaza különféle korábbi elméleteknek és elmélettöredékeknek. Josték a társas identitás elméletét, az igazságosság kutatását és az ideológia marxista-feminista (sic!) elméleteit, valamint William McGuire „perspektivista tudományelméletét” tartják legfőbb forrásaiknak (JOST 2003: 421); de sok más előzményt is felsorolnak, így a kognitív egyensúlyra, illetve disszonanciára és az önigazolásra, a sztereotípiák-képződésre, valamint a tekintélyelvűségre, a dogmatizmusra, a motivált társas megismerésre és a kognitív konzervativizmusra vonatkozó klasszikus elméleteket és empirikus kutatásokat.

Ezen előzmények és érintkezési pontok közül hármat emelnék ki. Az első a kognitív disszonancia elmélete, amelynek logikájából merít legtöbbet a rendszerigazolási hipotézis, azt állítva, hogy „a hátrányos helyzetű csoportok tagjai bizonyos körülmények között az előnyös helyzetű csoportok tagjainál is nagyobb valószínűséggel támogatják a status quót” (JOST 2003: 563). A rendszerigazolási elmélet annyiban megy túl a kognitív disszonancia hagyományos, Heidertől és Festingertől eredeztetett felfogásán, hogy itt nem csupán az én védelméről van szó – például a személyes felelősség áthárításáról, a *groupthink* („csoportgondolkodás”) anonimitásába való elrejtőzésről, amelynek mechanizmusait oly remekül ábrázolja Elliot Aronson *Történetek hibák... (de nem én tehetek rólok)* című könyvében (2009) – hanem a társadalom stabilitásának védelméről is, amely mindaddig működik, amíg egy válság „nem elég nagy a fennálló rendszer bukásához, és valamilyen új status quo kialakulásához vezet, amelyet azután igazolni és magyarázni lehet” (JOST 2003: 564).

A második fontos előzmény a „minimáliscsoporthatár-hipotézis”, illetve a szociális identitás Henri Tajfel nevéhez fűződő csoportközi elmélete, amely a saját csoport előnyben részesítését mint fő motivációs tényezőt emeli ki. Josték szerint azonban a szociális identitás elméletének képviselői „csupán az elemzés egyéni és csoportszintjét” dolgozták ki, ezzel szemben a rendszerigazolás elmélete „a társadalmi rendszernek az ideológiai és strukturális szükségleteit is figyelembe veszi”, és „éppen azokra a társadalmi és pszichológiai akadályokra mutat rá, amelyek a hátrányos helyzetű csoportok tagjait gátolják a pozitív társas identitás kialakításában” (JOST 2003: 416). Ez fontos különbség, amely élesen elválasztja egymástól a szociális identitás múlt

század végi és a rendszerigazolás huszonegyedik századi teóriáját. Az európai szociálpszichológusok annak idején, a hatvanas-hetvenes évek nagy kulturális és társadalmi átalakulásai közepette, nagyrészt a diákmozgalmak hatására reális esélyt láttak a hátrányos helyzetű csoportok (nők, bevándorlók, etnikai, vallási, kulturális, életformabeli kisebbségek stb.) emancipálására, identitásuk pozitív irányú átalakulására. Ebben az értelemben az európaiak valóban a „mozgalom tudományát” kívánták kifejleszteni, ideológiai municiót szolgáltatva mindehhez többek között a „kisebbségi befolyásolás” Moscovici által kidolgozott elméletével.

Jost és kollégái „megkésett forradalmárként” hasonló szándékkal és elkötelezettséggel kívánnak társadalmilag releváns szociálpszichológiát művelni. Nem könnyű azonban megmondani, mitől lesz „releváns” valamely szociálpszichológiai kutatás vagy elmélet. A múlt század végi emancipációs törekvések jelentős része, legalább szimbolikus formában, megvalósult (például 1968-ban ki láthatta előre, hogy negyven év múlva Barack Obamát választják az Egyesült Államok elnökévé, a 2012-es választásokon győztes François Hollande francia elnök kormánya pedig felerészt nőkből áll majd). Ugyanakkor a világot napjainkban dúló válságok újabb és újabb csoportközi feszültségeket és konfliktusokat gerjesztenek, globális szinten is; folyamatosan újratermelik a már leküzdeni vélt hátrányos helyzeteket és diszkriminációkat, új ellenségeképeket kreálnak, felelevenítve a rasszizmus és a xenofóbia jól bevált mintáit. A megkésett forradalmár pedig csupán rezignált módon konstatálni kényszerül azt a pszichológiailag mélyen beágyazott legitimációs szükségletet, amely rögtön beindul akkor is, ha egy rendszer valamilyen oknál fogva mégiscsak megdől, és helyébe új lép – már ha a „rendszer váltások” ilyen egyszerűen zajlanának.

A harmadik fontos előzmény a tekintélyelvűség egész problémaköre, amelyet Jost – több szerzőtársával együtt – részletesen elemez a kötet egyik fejezetét alkotó tanulmányban is („A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés”, JOST 2003: 515–625). Az autoritárianizmus kutatásának lassan egy évszázados története visszautal arra a kérdésre, amelyet az első világháború utáni nagy forradalmi hullám elültével tettek fel – ugyancsak megkésett forradalmárok (Wilhelm Reich, Erich Fromm, Max Horkheimer, Theodor Wiesengrund-Adorno és mások). Vajon miért cselekszenek az emberek saját (osztály)érdekeik ellen, miért igazolják a rendszert, ahelyett hogy megdöntnék azt, miért támogatnak forradalmi pártok helyett konzervatív, jobboldali pártokat, miért hagytak hatalomra jutni fasiszta diktátorokat? „Hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a kulturális fejlődés adott fokán ember-mészárszéket állítottak fel Európa közepén?” – tette fel a kérdést Mérei Ferenc a második világháború után, *Az együttes élmény* című munkájában (MÉREI 1947: 5), és ez a kérdés mindmáig az egyik legkihívóbb kérdés maradt a társadalom-lélektan számára. Egyik tanulmányában Hunyady hivatkozik Dorwin Cartwright amerikai szociálpszichológus egykori „meghökkenítő tételére”, mely szerint „az a személy, aki a legnagyobb hatást gyakorolta a tudományág [vagyis a szociálpszichológia] történetére, az Hitler volt” (HUNYADY 2009: 502).

A korai, pszichoanalitikus orientációjú szociálpszichológusok, szociológusok, filozófusok számára kézenfekvő volt válaszukat az elfojtás, különösen a szexuális elfojtás freudi tanából eredtetni, párhuzamot vonva a családon belüli elfojtás és a társadalmi elnyomás között, amely mind az egyén, mind a társadalom szintjén rendszerigazoló ideológiákhoz, illúziókhöz, hamis tudathoz, Sartre kifejezésével „rossz hithez” (*mauvais foi*) vezet. Mindezt azonban magának a freudi elméletnek a további fejlődése, a klasszikus pszichoanalitikus ösztönton érvényvesztése tette

túlhaladottá; annak ellenére, hogy maga a probléma, vagyis az, hogy milyen erők dinamizálhatnak embereket gonosz, embertelen cselekedetek végrehajtására, a hatalomnak való korlátlan engedelmességre, semmit sem veszített érvényességéből. A freudi elfojtásméleletet a szociálpszichológiával kombináló törekvések csúcspontja, egyben legvitatottabb teljesítménye volt Adornónak és munkatársainak *A tekintélyelvű személyiség* című műve, amelynek dekonstrukciója – „defreudizálása”, „kognitivizálása”, depolitizálása és relativizálása – a társadalomra vonatkozó attitűdök, nézetek, hiedelmek, sztereotípiák kutatásának új hullámaint indította el. Mindebben nagy szerepe volt a politikai tényezőknek, elsősorban annak, hogy az európai gyökerű antifaszizmus baloldalisága összeütközésbe került a hidegháborús korszak kommunistaelenességével. Ez volt a történelmi háttére annak a fordulatnak, amelynek során a politikailag elkötelezett, markánsan „rendszerkritikus” szociálpszichológia maga vált – explicit vagy implicit módon – rendszerigazolóvá.² A rendszerigazolás kritikájához való visszatérés – amelyre Josték is töreksenek – újra és újra felveti az adornói hagyományok újraértékelésének és tágabb tudomány- és ideológiatörténeti kontextusba való helyezésének szükségességét. Az *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* ebből a szempontból is figyelemre méltó hozzájárulás.

Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy milyen rendszerről is van szó, amikor rendszerigazolásról beszélünk. A „rendszer” ugyanis Jostéknál meglehetősen körvonalazatlan és általános fogalom: „családokban, intézményekben, szervezetekben, szociális csoportokban, kormányokban és a természetben társadalmi elrendezéseket” értenek rajta. A rendszerigazolás tehát olyan pszichológiai folyamat, amelynek során „igazolunk bizonyos fennálló feltételeket, körülményeket, legyenek azok szociális, politikai, gazdasági, szexuális vagy jogi jellegűek, egyszerűen azért, mert léteznek” (JOST 2003: 46). Ebben a tág értelemben mindannyian rendszerigazolók vagyunk, pusztán azért, mert elfogadunk rajtunk kívül álló elrendezéseket, például a nyelvet vagy más kulturális szabályrendszert, amelyhez (olykor tudattalanul is) igazodunk. A rendszerigazolás elméletének egyik úttörője ebben a vonatkozásban George Orwell *1984* című regénye, amely megmutatja, hogy a legfőbb „rendszerigazoló” voltaképpen maga a nyelv, pontosabban, a *deszematizált* nyelv. „Minden fogalmat, amelyre egyáltalán szükség lesz, egyetlen szóval fogunk kifejezni, s ennek az egy szónak a jelentése szigorúan meg lesz határozva. Valamennyi fölösleges szó jelentését el fogjuk törölni és felejteni” – fejtegeti a kutatási osztályon dolgozó Syme Winstonnak, a regény hősnének (ORWELL 1989: 61), utat mutatva a *mainstream* szociálpszichológia teljes technicizáltságra törekvő nyelvezetének is.

A „rendszerigazolás” a magyar olvasó számára elsősorban a *politikai* rendszer igazolását jelenti. A Kádár-rendszer igen gazdag választékot kínált a rendszerigazolásokhoz, a nyílt behódolástól a kifinomult apologetikákig. Ez alól természetesen a társadalomtudományok nagy része, így a szociálpszichológia sem volt kivétel. Jól tudjuk, hogy a diktatúrák bukása után különösen megnő az önigazoló, a történelmet újraíró, a múltat, a személyes élettörténetet az új elvárásokhoz igazító ideológiák jelentősége: Esterházy Péter sokat idézett mondása szerint „nagy a nyüzsgés a damaszkuszi úton”.

² A tekintélyelvű személyiség történetéről és fogadtatásáról lásd részletesebben: ERŐS 2001: 191–238.

Ezért is izgalmas kérdés, hogy a – tartalmilag és stílusban is – amerikai kontextusban kialakított rendszerigazolási elmélettel mit lehet kezdeni a történelmi traumákat feldolgozni képtelen, állandó legitimációs válságokkal küzdő posztkommunista társadalmakban, mint például Magyarországon, ahol a szociálpszichológia sem tudja ellátni korábbi rendszerigazolói funkcióját, mivel nincs olyan stabil rendszer, amelyet egyáltalán igazolni volna érdemes. Hunyady Györgynek az utóbbi években publikált tanulmányai, amelyek olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint például a kontraszelekció, az értékvesztés, a társadalmi közérzet dinamikája, jól mutatják a rendszerigazolási elmélet alkalmazásának lehetőségeit, egyszersmind korlátait is. Hunyady pontos diagnózist ad a „közérzet hullámveréseiről”, az „elégedetlenség spiráljáról”, az „érzelmi színezetű társadalomképnek” a közgondolkodásban való eluralkodásáról (HUNYADY 2010), melynek egyik következménye, hogy a pszichológiában is diadalmaskodni látszik az „affektív ellenforradalom”, az „irracionalitás újratertjedő társadalmi kultusza” (HUNYADY 2009: 504). Hunyady munkái e tekintetben a racionalitás utolsó bástyáit jelentik a magyar szociálpszichológiában, amely hosszú utat tett meg a rendszerigazolástól a rendszerkritikáig.

Irodalom

- ARONSON, E. (2009): *Történetek hibák... (de nem én tehetek róluk)*. Ab Ovo, Budapest.
- BANANJI, M. (2003): *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ERŐS F. (1994): *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Budapest.
- ERŐS F. (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Budapest.
- ERŐS F. (2003): A leegyszerűsítés gényusai. *Budapesti Könyvszemle*, 2003/3. 240–252. Újra megjelent: In: ERŐS F. (2007): *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jászöveg Kiadó, Budapest. 27–49.
- HUNYADY GY. (2009): A közgondolkodás és a közérzet társadalomlélektana. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. 3. 497–512.
- HUNYADY Gy. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág, Budapest.
- JOST, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KRUGLANSKI, A. W. (2005): *A zárt gondolkodás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MÉREI F. (1947): *Az együttes élmény*. Officina, Budapest.
- ORWELL, G. (1989): *1984* (SZIJGYÁRTÓ I. ford.). Európa Kiadó, Budapest.
- SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (2003): *A társadalmi dominancia*. Osiris Kiadó, Budapest.

John T. Jost

New York University

Ideológiák, társadalmi rendszerek és a csoportokra vonatkozó értékelések szerkezeti dinamikája

„Mozaikesszé” Hunyady György professzor tiszteletére

„A személyek kategóriái és az ezekhez kapcsolódó sztereotípiák nem önmagukban állnak, hanem valamiféle rendszernek az összetevői. Metaforikusabban fogalmazva: a sztereotípiák a teljes társadalomról alkotott mozaikkép darabkái. Az ember nem csupán egyéni társait vagy embertársainak a csoportjait ismeri meg, de megpróbál valamiféle képet alkotni a teljes társadalomról és a teljes emberi világról is, amelyben öneki és társainak helye van egy többé-kevésbé stabil környezetben” (HUNYADY 2004: 189, kiemelések nélkül).

A szociálpszichológusok nemzetközi közössége örök hálával tartozik Hunyady professzornak azokról az éles szemű elemzésekért, amelyeket angol nyelven is kiadott könyveiben olvashatunk (HUNYADY 1998a, 1998b). Megközelítése mindkét munkájában kellőképpen eklektikus és integratív: a sztereotipizálás és az ideológia társadalmi, kognitív és motivációs funkcióira építve igyekszik megérteni a közvéleményt. A két könyv legfigyelemreméltóbb vonása, hogy a szerző ritkán élvezhető betekintést ad az olvasónak a nagy léptékű történelmi változások, specifikusan a Közép- és Kelet-Európában a 20. század második felében végbemenő változások szociálpszichológiai dinamikájába. Hunyady (2004) szerint az emberek „burkolt társadalomelméletet” alkotnak, és úgy gondolja, hogy „a társadalmi fogalmak belső konzisztenciája mindaddig fenntartja a sztereotípiákat, míg maga a világ – s ezzel az általános kép – drámaian meg nem változik az egyéni tapasztalatok és a közgondolkodás számára” (198. o.; lásd még DIEKMAN–EAGLY 2000).

Hunyady (1998b) könyvét egy olyan zseniális elméleti feltevéssel kezdi, amely Walter Lippmann (1922) hagyományaihoz méltóan egyesíti a szociálpszichológiát és a politikatudományt – nevezetesen, hogy „az ideológiák a közgondolkodásban sztereotípiák formájában élnek” (19. o.). Hunyady elutasítja Converse (1964) és mások azon híres gondolatát, mely szerint elkövetkezett „az ideológia vége”, vagyis hogy az átlagpolgárok alapján véve ideológiamentesen gondolkodnak. Hunyady (2004) szerint a sztereotípiák és a csoportokra vonatkozó értékelések az ideológia igencsak hétköznapi eszközei; „a teljes társadalomról alkotott mozaikkép darabkái” (189. o.). Más szóval hiba tehát „lekicsinyelnünk a hétköznapi emberek ideológiai érzékenységét és válasz készségét” (199. o.; lásd JOST 2006 hasonló következtetését).

Hunyady (1998a, 1998b) kimerítően katalogizálta mindazokat az eszméket, sztereotípiákat és csoportokra vonatkozó értékeléseket, amelyeket a magyar gyerekek, serdülők és felnőttek a magukénak vallottak egy változásokkal teli harmincéves periódusban. Ezek közt találunk olyan alapvető politikai fogalmakkal kapcsolatos mentális asszociációkat, mint az ország, a nemzet, a hazafiasság, a bevándorlás, a társadalmi osztály, a foglalkozás, a társadalmi fejlődés vagy a történelmi változások. Kutatásai vizsgálták sztereotíp nézeteket és értékeléseket rengeteg társadalmilag és politikailag releváns csoportról, köztük az oroszokról, németekről, amerikaiakról, románokról, lengyelekről, franciákról, britekről, kínaiakról, szerbekről, szlovákokról, cigányokról, zsidókról, munkásokról, értelmiségiekről, parasztokról, kapitalistákról, hivatalnokokról, diákokról, bankárokról, tanárokról, katonákról, és még sorolhatnánk. Hunyady kutatásai összekapcsolják a hagyományos kvantitatív módszereket a nyílt végű, kvalitatív technikákkal, amelyek használatát egyik közeli amerikai kollégája, William J. McGuire is nagyra tartotta (McGuire 1973, 1983; McGuire–McGuire 1991; lásd Hunyady 2004).

Amit Hunyady nekünk és a tudománynak adott, az nem kevesebb, mint annak teljes leírása, hogy a magyarok milyen és hányféle társas kategóriát használtak a 20. századi világtörténelem egyik legfontosabb fordulata előtt, alatt és után. Nincs is talán senki másnak ilyen munkássága a szociál- vagy a politikai pszichológia területén, amely ilyen történelmi kontextusba ágyazott, politikailag releváns adatbázist tartalmazna, melyen tanulmányozhatók az egy társadalomra és az őt alkotó csoportokra vonatkozó attitűdök, nézetek és értékelések, illetve mindezek tartalma, szerkezete és funkciói. Hunyady (1998b), akire kétségtelenül hatással volt édesanyja, H. Balázs Éva (maga is prominens történész, lásd pl. Balázs 1997), megrendítően írta le, mi volt a jelentősége a magyar nemzet számára 1956-nak, amikor magyarok százezrei mondtak nemet a sztálinista Szovjetunióknak és várták reménykedve a nemzetközi segítséget, ami megvédi őket a szovjetektől – de hiába (lásd még Molnár 2001). A magyaroknak fájdalmas politikai leckéket kellett megtanulniuk, Hunyady pedig bemutatja, hogyan alakították ezek a tapasztalatok évtizedeken keresztül a nemzeti tudatot. Szinte mellékesen vet oda igen tanulságos, éleslátásról tanúskodó mondatokat:

„A kommunisták szocializmusának egyaránt volt erőssége és gyengéje, hogy egyszerre volt eszmerendszer és politikai mozgalom, később politikai rendszer és világhatalom. A két szerep erősíti és korlátozza is egymást. Figyelemreméltó eszmerendszer az, amely képes megragadni a tömegeket és átalakítani a világot, viszont szükségszerűen elveszíti tiszta idealizmusát, amint magába gyűjti a bűnök, problémák és kudarcok történelmi hordalékát. Magas színvonalú politizálás az, amely a történelmi tapasztalat által kiérlelt filozófiai mélység ígéretén keresztül fogalmazza meg céljait és elveit, ám nyomban elveszíti ésszerűségét és hatékonyságát, amint elavult absztrakciókhoz ragaszkodva erőszakot próbál tenni a társas viszonyok valóságán” (28. o.).

Hunyady gondolatainak szofisztikáltsága és kifinomultsága dialektikusan megmutatja nekünk az ideológia paradox természetét: az ideológia egyszerre potens és – amikor elszakad a valóságtól – impotens. Hunyady gondolatmenete jól ragadja meg, hogy csakis a társadalmi és politikai valóság közös reprezentációjának létrejötte ösztönözheti az embereket arra, hogy tömegesen álláspontot váltsanak (vö. Jost 2006), és hogy ugyanaz az ideológia milyen gyorsan és megjósolhatatlanul válhat idejétműlttá és a cinizmus, a csalódottság, sőt, a neveltségessé tétel céltáblájává.

A kommunista pártosságtól a kapitalizmus támogatásáig vezető pszichológiai átmenet

Hunyady (1998a, 1998b) dokumentálta, milyen változások mentek végbe a magyar közvéleményben 1981 és 1991 között az életszínvonallal, a gazdasági fejlettséggel, a politikai befolyással és a szubjektív jólléttel kapcsolatban. Az 1989-ben kezdődő, a kommunista rendszertől a piacgazdasáig vezető változásoknak köszönhetően (lásd még WEGENER 2000) Hunyady adatai természetes kísérletként értelmezhetők a társadalomtudósok számára, vagyis olyan ritka alkalmaként, amikor megfigyelhetjük a különböző társadalmi és politikai rendszerekhez való pszichológiai kötődés változásait. Amikor 1973-ban, majd 1981-ben újra megkérdezték a magyar válaszadókat, hogy melyik a világon a gazdaságilag leggyorsabban fejlődő ország, a megkérdezettek első számú válasza mindkét alkalommal a Szovjetunió volt. Amikor 1991-ben újra föl-tették a kérdést, a leggyakoribb válasz az Egyesült Államok lett.

Azt is megkérdezték, mely országokban van az embereknek a leginkább lehetőségük arra, hogy beleszóljanak a politikába. 1975-ben és 1981-ben a leggyakrabban említett országok a Szovjetunió, Magyarország és Németország voltak. 1991-ben viszont már az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország. Amikor a megkérdezetteknek azt kellett megmondani, mely országokban a „legelégedettebbek” az emberek, 1981-ben a három leggyakoribb válasz ismét a Szovjetunió, Magyarország és Németország volt. A magyarok 1991-ben viszont már úgy gondolták, hogy az angolok, az amerikaiak és a franciák a legelégedettebbek. Ezek az eredmények igen erőteljesen demonstrálják, hogyan alakulhatnak át a legitimitással és a jólléttel kapcsolatos nézetek a status quo történelmi változásai nyomán; az emberek igazolják az új rendszert (vagy állapotot), amint az kiszorítja helyéről a régit – ez pedig összhangban van a rendszerigazolási elmélet dinamikus előrejelzéseivel (lásd pl. KAY et al. 2002).

Az ilyen eredmények értelmezésekor persze figyelembe kell vennünk a társas kíváncsiság és az énbemutatás problematikáját egy olyan kommunista rendszerben, amely büntette a szabadgondolkodást és a társadalomkritikát. Amennyiben viszont van valamiféle kapcsolat a magyar válaszadók nyilvánosan vállalt véleménye és privát nézetei között – és gyanítanunk kell, hogy legalább némi megfelelés van, ha másért nem, akkor az önértékelés (BEM 1972) és a kognitív diszsonancia csökkentése miatt (pl. WICKLUND–BREHM 1976) –, akkor Hunyady valami valóban lenyűgöző jelenséget talált. Úgy tűnik, sikerült dokumentálnia valami olyasmit, amit leginkább úgy nevezhetnénk, hogy az ideológiai hűség és a morális igazolás kommunizmus és kapitalizmus közti pszichológiai váltása. Hunyady alapos kutatásai (1998a, 1998b) rávilágítanak az egyén azon hajlamára, hogy megmagyarázza és igazolja a társadalmi rendszert, „amelyben őneki és társainak helye van egy többé-kevésbé stabil környezetben” (HUNYADY 2004: 189; lásd még JOST–VAN DER TOORN 2011).

A „szegény, de boldog” és a „gazdag, de boldogtalan” sztereotípiák rendszerigazoló funkciója

Mint Hunyady (1998b) rámutatott, a laikus vagy hétköznapi elméletekben van „egy érdekes pszichológiai előfeltevés”, mely szerint „az életszínvonal és az elégedettség között inverz kapcsolat van” (85. o.). A megkérdezettek tehát úgy vélik, hogy a gazdaságilag igen fejlett országok

polgárai nem olyan boldogok, mint a kevésbé fejlett országok lakói. A legtöbb ember ezenkívül úgy gondolja, hogy a bankárok és az üzletemberek intelligensebbek és iskolázottabbak más dolgozóknál, de kevésbé barátságosak és jó humorúak. A munkatársaimmal az Egyesült Államokban, Olaszországban, Angliában és Izraelben végzett vizsgálatok ennek a „komplementer sztereotipizálásnak” számos hasonló példáját mutatták ki (pl. JOST et al. 2005; KAY et al. 2007). Mint Hunyady (1998b) megjegyzi, a közvélemény a jelek szerint elutasítja a „pénzen vett boldogság” lehetőségét. Lehetséges, hogy bizonyos szinten szükségünk van rá, vagy szeretnénk, hogy ezt hihessük. Még gyakoribb talán az az érzés, amit egy, a *The New Yorker* magazinban megjelent karikatúra fejez ki, amelyen egy apa ezt mondja az őt megdöbbenet hallgató gyerekeinek: „A nagypapa olyan vidékről származik, ami egy nyomorúságos, bűzös porfészek és ahol mindenki mindig boldog” (lásd JOST et al. 2001: 372).

Hunyady (1998b) gondolatából kiindulva Aaron Kay és én azt figyeltük meg, hogy az irodalomban, a filmekben és a tömegkultúrában igen gyakoriak az olyan ábrázolások, amelyek szerint a szegények boldogabbak és becsületesebbek, mint a gazdagok (KAY–JOST 2003). A legkülönbözőbb művekben, mint például Molière *A fősvény*, Charles Dickens *Szép remények* és *Karácsonyi ének*, F. Scott Fitzgerald *A nagy Gatsby*, Hermann Hesse *Sziddhárta* és Orson Welles *Aranypolgár* című alkotásaiban található olyan jellemzéseket, amelyekben tükröződik egyfajta egyenlősítő tendencia, mely a vagyoni különbségeket „kiegyensúlyozza” más, kompenzáló vonásokkal vagy jellemzőkkel. Hogy a szegényeknek és elnyomottaknak ilyen kiegyensúlyozó jellemzőket szokás tulajdonítani, arra Bertrand Russell (1950) is felfigyelt *Az elnyomottak jobb erkölcsé (The Superior Virtue of the Oppressed)* című munkájában:

„Az oly csoportok iránti csodálatnak, melyekhez csodálójuk nem tartozik, meglehetősen különös példája az elnyomottak: az alávetett nemzetek, a szegények, a nők és a gyermekek jobb erkölcsébe vetett hit. A tizenharmadik század, miközben elhódította az indiánoktól Amerikát, nyomorgó bérmunkásokká tette a parasztságot és véghezvitte az ipari forradalmat annak minden korai kegyetlenségével, nagy előszeretettel szelvelgett «a nemes vademberről» és „a szegények egyszerű életéről” (58. o.).

Az ilyen „komplementer” (vagy kompenzáló) sztereotípiák valóban meglehetősen gyakoriak (lásd még FISKE et al. 2002; KERVYN et al. 2010; YZERBYT et al. 2005). Blasi és Jost (2006) például több száz Google-találatot számoltak össze olyan, látszólag ellentmondásos angol kifejezésekre, mint a „happy vagrant” (kb. „vidám csöves”) és a „carefree vagabond” (kb. „gondtalan csavargó”).

Kay és Jost (2003) szerint az emberek azzal is fenntarthatják – Bem és Bem (1970) találó kifejezésével élve – „az egyenlőség illúzióját”, hogy a gazdagok által élvezett anyagi előnyök mellett hiányosságokat vélnek látni a boldogság és az erények területén, ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a szegények szűkölködését ellentételezik más előnyös tulajdonságok. Hipotézisünk szerint az ilyen komplementer sztereotípiák segítenek aládúcolni a társadalmi és a gazdasági rendszer legitimitását, amennyiben az emberek így azt hihetik, hogy mindent összesítve a jutalmak és a terhek nagyjából egyenlően oszlanak meg a társadalomban. Úgy tűnt számunkra, hogy ezt a hipotézist már több szerző is fölvetette, tesztelni viszont még nem tesztelték (LANE 1962; LERNER 1980; lásd még GLICK–FISKE 2001; JACKMAN 1994).

Konkrétan azt a lehetőséget vizsgáltuk meg, hogy ha az emberek a „szegény, de boldog” (és a „gazdag, de boldogtalan”) sztereotípiákkal találkoznak, akkor – legyenek ők maguk akár

szegények, akár gazdagok – igazolni fogják a társadalomban fennálló gazdasági egyenlőtlenséget (KAY–JOST 2003). A kutatások fókuszában tehát nem az állt, hogy ezek a reprezentációk önmagukban véve mennyire elterjedtek, hanem az, hogy milyen ideológiai hatásai vannak, ha a résztvevők a „szegény, de boldog”, „gazdag, de boldogtalan”, „szegény, de becsületes”, „gazdag, de becstelen” emberek sztereotípiáival találkoznak. Ezért kísérleti módszert alkalmaztunk, hogy kimutassuk a Hunyady (1998a, 1998b) által dokumentált sztereotípiák motivációs alapjait és ideológiai következményeit. Azt találtuk, hogy még ha incidentálisan is találkoztak a résztvevők a komplementer sztereotípiá-mintapéldányokkal, az is növelte az általános vagy diffúz rendszerigazolási kérdőívekben elért pontszámaikat (vagyis e mintapéldányok hatására inkább gondolták úgy, hogy a társadalmi intézmények és állapotok igazságosak és legitímek).

Az eredményeket kibővített formában megismételtük két, Lengyelországban elvégzett kísérletben is. Figyelembe vettük, hogy a válaszadók baloldalisága vagy jobboldalisága befolyásolhatja a komplementer (az áldozatot felnagyító) és nem komplementer (az áldozatot leicsinylő) sztereotípiák hatását a rendszer észlelt legitimitására (lásd KAY et al. 2009). A résztvevők vagy a komplementer feltételben szerepeltek, ahol két barát közül a szegényebbikről azt olvashatták, hogy boldogabb, mint gazdag társa, vagy pedig a nem komplementer feltételben, ahol a gazdagabbik barátot egyúttal boldogabbnak is mutattuk be, mint a szegényebbet. Azt találtuk, hogy a baloldali politikai nézeteket valló lengyel válaszadók körében a rendszerigazolás mértéke szignifikánsan magasabb volt a komplementer, azaz a „szegény, de boldog”, illetve „gazdag, de boldogtalan” ingerhelyzetben. A jobboldaliak rendszerigazolása viszont magasabb volt, amennyiben a nem komplementer, tehát a „szegény és boldogtalan”, illetve „gazdag és boldog” mintapéldányokkal találkoztak. Hasonló, bár gyengébb hatás volt megfigyelhető, amikor a boldogságot lecséréltük becsületességre, vagyis a „szegény, de becsületes”, illetve „gazdag, de becstelen” (komplementer), vagy a „szegény és becstelen”, illetve „gazdag és becsületes” (nem komplementer) mintapéldányait mutattuk be. A válaszadók kérdőívvel mért politikai beállítottsága tehát befolyásolta, milyen hatással vannak a szegényekre és gazdagokra vonatkozó komplementer és a nem komplementer reprezentációk a rendszerigazolásra lengyel kontextusban (lásd KAY et al. 2009).

A társadalmi rendszer strukturális és dinamikus hatásai a csoportok értékelésére

Hogy felfedezzük Hunyady (1998a, 1998b, 2004) elemzésének igen gazdag elméleti és empirikus tartalmát az ideológiák, a társadalmi rendszerek és a csoportok iránti attitűdök strukturális és dinamikus viszonyairól – „a teljes társadalomról alkotott mozaikkép darabkáiról” (HUNYADY 2004: 189) –, három kísérletet végeztem el Magyarországon Hunyady professzor nagylelkű támogatásával (lásd még JOST et al. 2003: 76–79). Mivel ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeit sohasem publikáltuk, ez a fejezet kettős célt szolgál: szellemi tisztelgés az apósom előtt, és annak bemutatása, hogy végül is milyen eredményeket kaptunk.

A kutatási program vezérgondolata sokat köszönhet McGuire (1968, 1981, 1990) elméletének az emberi gondolatrendszerek szerkezetéről és dinamikájáról (lásd még HASTIE–RAWSON 2004; HUNYADY 2004; JOST–HARDIN 2011). Elgondolásunk szerint az egyén fejében élő nézetrendszer

(vagy ideológia) egyik területének helyzeti aktiválása vagy megváltoztatása tovaterjedő hatásokat idéz elő a nézetrendszer más, távolabbi területein. György és én konkrétan azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy ha emlékeztetjük a magyar válaszadókat valamelyik társadalmi rendszer (a szocializmus vagy a kapitalizmus) támogatottságára vagy elutasítottságára a magyar történelem során, az megjósolható, az ingernek megfelelő változásokhoz vezet különböző társadalmi csoportok értékelésében. Más szavakkal, ezeket a kísérleteket úgy terveztük meg, hogy azonosíthassuk azokat az oksági kapcsolatokat, amelyeket Hunyady (1998a, 1998b) részletes történelmi elemzése induktívan feltételezett, ám deduktívan nem mutatott ki.

Úgy éreztük, a magyar kontextus ideális terep arra, hogy megvizsgáljuk, hogyan kapcsolódik a rendszerhez a csoportok értékelése – a legtöbb magyar állampolgár ugyanis (különösen az idősebbek) élt a kommunista és a kapitalista rendszerek idején is, és találkozott mind a kettőnek az ideologikus igazolásaival. Egyebek mellett azt vártuk, hogy a magyarok számára nagyon is jól ismertek az egyenlőség és a szabadság közötti ellentmondások (ROKEACH 1973). Vizsgálatunk arra a történelmi tényre épült, hogy a magyarok 1956-ban felkeltek a kommunizmus kemény, szovjetek által rájuk kényszerített változata ellen. Bár a felkelést véres harcokban leverték, a magyarok bátor ellenállása mind a mai napig a kollektív büszkeség forrása. A forradalom 50. évfordulóját övező ideológiai polarizáció és intenzív érzelmi reakciók szintén ma is meglévő politikai jelentőségét igazolják (THORPE 2006). Az 1956 utáni évtizedekben a kommunista uralomnak egy enyhébb változata valósult meg Kádár János vezetésével. Amikor a berlini fal 1989-ben leomlott, a magyar állampolgárok (ahogy a lengyelek és a csehek is) kulcsfontosságú szerepet játszottak a szocializmustól a kapitalizmushoz vezető átmenetben.

1. vizsgálat:

A szocialista és a kapitalista rendszer előhangolásának hatásai a csoportok értékelésére

Első kísérletünkben, amelyet 2001 táján végeztünk, György és én 106 budapesti és szegedi egyetemistát véletlenszerűen három kísérleti feltétel: a szocializmust előhangoló, a kapitalizmust előhangoló és az előhangolás nélküli kontrollfeltétel valamelyikébe helyeztünk. (A résztvevők között 59 nő és 47 férfi volt, az életkoruk 19–28 között alakult, az életkor átlaga: $M = 21,92$; $SD = 2,25$.) A két előhangolási helyzetben a résztvevőket arra kértük, nyílt kérdésre adott válaszban írják meg, szerintük miért maradhatott fenn az adott rendszer a magyar társadalomban. Konkrétan a *szocialista rendszer előhangolásának* feltételében a résztvevők ($n = 36$) ezt a bekezdést olvashatták:

„Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a magyarok szerint miért volt lehetséges, hogy Magyarország annyi éven keresztül működött szocialista vagy kommunista rendszerben. *Kérjük, magyarázza el a saját szavaival, ön szerint miért létezhetett Magyarországon ilyen sokáig a szocialista rendszer, és miért tekinti sok ember az 1989-es változások előtti Kádár-korszakot olyan időszaknak, amikor nyugalom volt és viszonylag magas életszínvonal.*”

A kapitalista rendszer előhangolásának feltételébe sorolt résztvevők (n = 35) hasonló szöveget kaptak:

„Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a magyarok szerint miért tért át Magyarország az elmúlt években a szabadpiaci rendszerre. *Kérjük, magyarázza el a saját szavaival, ön szerint miért vezették be a szabad piaci rendszert Magyarországon, és miért érzi sok ember úgy, hogy az 1989-es változások utáni korszak nagyobb szabadságot és gazdasági lehetőségeket ad.*”

A kontrollfeltételben szereplő válaszadók (n = 35) nem kapták meg egyik bekezdést sem.

A résztvevők mindannyian kitöltötték a „*Szabadpiaci ideológia*” skálát, amely a kapitalista (kontra szocialista) gazdasági rendszerek iránti attitűdöket méri (lásd JOST et al. 2003: 77). A kapitalizmuskála két kapitalizmuspárti, két kapitalizmusellenes, két szocializmuspárti és két szocializmusellenes tételből áll (alfa = ,66). A tételek között például olyan állítások szerepelnek, mint „a piacgazdaságban komoly veszélyt jelent a korrupció és a kizsákmányolás” (fordított pontozással), „a szocializmus csökkenti az egyéni ambíciót és a munkára irányuló motivációt”. A résztvevőket arra is megkértük, hogy nullától („nagyon kedvezőtlenül”) tízig („nagyon kedvezően”) terjedő skálán jelezzék, hogyan viszonyulnak 13 különböző társadalmi csoporthoz: az amerikaiakhoz, az arisztokratákhoz, a bankárokhoz, az üzletemberekhez, a cigányokhoz, a magyarokhoz, az ipari munkásokhoz, az értelmiségiekhez, a zsidókhoz, a menedzserekhez, a parasztokhoz, a vallásos emberekhez és az oroszokhoz.

Itt csupán az elméleti szempontból legfontosabb és legérdekesebb eredményeket mutatom be. Mindenekelőtt, a kapitalista rendszerrel előhangolt résztvevők a szocializmussal előhangoltakhoz képest szignifikánsan pozitívabban ítélték meg az amerikaiakat, az arisztokratákat, a bankárokat, az üzletembereket és a menedzsereket (lásd *1. táblázat*).

1. táblázat. A rendszer előhangolásának hatásai a csoportértékelésekre (1. vizsgálat)

Célcsoport	Szocialista előhangolás	Kontroll (nincs előhangolás)	Kapitalista előhangolás	F-érték
Amerikaiak	4,61 ^a (1,90)	5,26 ^{ab} (2,23)	5,94 ^b (2,33)	3,38, $p = ,04^*$
Arisztokraták	4,33 ^a (1,71)	4,69 ^a (1,78)	6,00 ^b (2,31)	7,16, $p < ,001^{***}$
Bankárok	4,41 ^a (1,64)	4,69 ^{ab} (1,66)	5,63 ^b (2,26)	4,06, $p = ,02^*$
Üzletemberek	5,17 ^a (1,53)	5,41 ^{ab} (1,48)	6,17 ^b (2,26)	3,01, $p = ,05^*$
Menedzserek	5,17 ^a (1,53)	5,41 ^{ab} (1,48)	6,17 ^b (2,26)	3,98, $p = ,02^*$

Megjegyzés: A táblázatban szereplő számok a feltételekben kapott átlagok (és szórások), melyek az értékelés kedvező voltát mutatják 0 („nagyon kedvezőtlenül”) és 10 („nagyon kedvezően”) között. Az egy sorban eltérő indexszel jelölt átlagok a páronkénti összehasonlításokban szignifikánsan különböztek egymástól ($p < ,05$). Az előhangolási manipulációnak csak a szignifikáns hatásai szerepelnek a táblázatban.

Más csoportértékeléseket (például a magyarokét vagy az oroszokét) nem befolyásolt a rendszerek előhangolása. Ezek az eredmények mindazonáltal megerősítik azt az elméleti feltevésünket, hogy a különböző társadalmi rendszerek iránti pszichológiai lojalitás ideiglenes megváltoztatása messzire ható következményekkel jár az ilyen rendszerekben fontos szerepet játszó csoportok értékelésében.

Másodsor, a szabadpiac ideológiáját inkább támogató résztvevők attitűdjei kedvezőbbek voltak az arisztokraták, a bankárok és az üzletemberek iránt. Ez várható volt, bár érdemes megjegyezni, hogy az ideológia hatása ezekre a célcsoportokra szorítkozott. Más szavakkal, a rendszert előhangoló manipulációnk nem általában véve növelte az etnocentrizmust és az előítéletet, hanem olyan csoportok iránti attitűdöket módosított, amely csoportok közvetlenül összekapcsolódnak a kérdéses társadalmi rendszerrel. Harmadsor, két csoport esetében interakciót kaptunk a rendszerre vonatkozó előhangolás és a résztvevők ideológiája között – az arisztokraták és a magyarok esetében. Ezeknél a csoportoknál a kapitalista előhangolás pozitív hatása szignifikánsan erősebb volt a szabadpiaci ideológia lelkes támogatói körében. Az tehát, hogy az 1989-es eseményekről írtunk szövegeket a válaszadókkal, erősíthette a kapcsolatot a nemzeti érzület és a gazdasági ideológia között.

2. vizsgálat:

Történelmi események előhangolása rendszerkritikus gondolkodás aktiválására

Egy második kísérletben, amelyet az elsővel nagyjából azonos időben végeztünk, György és én az egyik társadalmi rendszerből a másikba történő átmenetet hangoltuk elő a résztvevőknél, hogy megállapíthassuk, vajon a rendszerek átalakulására hasonlóképpen válaszolnak-e, mint a viszonylag stabil rendszerekre. A felmért ideologikus nézetek az első kísérlethez képest kicsit mások voltak: az egyenlőség támogatását és ellenzését mértük. A fentieknek megfelelően 106 budapesti és szegedi egyetemistát véletlenszerűen három kísérleti feltétel valamelyikébe soroltunk. (A résztvevők közt 50 nő és 56 férfi volt, 19 és 30 év között, az átlagéletkor: $M = 22,05$; $SD = 2,17$.) Az első két feltétel résztvevőiben rendszerkritikus gondolkodást szerettünk volna aktiválni az 1956-os felkelés, illetve az 1989-es átmenet felidézésével, míg a kontrollfeltételben semmilyen történelmi eseményre nem utaltunk. A két történelmi előhangolási feltételben a résztvevőket arra kértük, írjanak nyílt válaszokat egy, a magyar politikátörténetre vonatkozó állítás kapcsán. Konkrétan az 1956-os feltételben szereplők ($n = 36$) a következő szöveget olvasták:

„Magyarország történelmében igen fontos szerepet játszottak *1956 eseményei*. Emberek ezrei tiltakoztak a kommunista rendszer és a Szovjetunió ellen, követelve a társadalmi változást... Ma a legtöbben egyetértenek abban, hogy 1956-nak ezek a szereplői bátor és jó emberek voltak, értékes ideálokkal. Ezek az események megmutatják, hogy *az emberek elég erősek ahhoz, hogy szembeszegüljenek az elnyomással*. Egyetért mindezzel vagy sem?”

Az 1989-es feltételbe soroltak (n = 35) hasonló bekezdést olvastak:

„Magyarország történelmében igen fontos szerepet játszottak *1989 eseményei*. Emberek ezrei vettek részt a régi rendszer társadalmi és politikai lebontásában, követelve a gazdasági és politikai szabadságot... Ma a legtöbben egyetértenek abban, hogy 1989-nek ezek a szereplői erkölcsös és jó emberek voltak, értékes ideálokkal. Ezek az események megmutatják, hogy *az emberek elég erősek ahhoz, hogy szembeszegüljenek az elnyomással*. Egyetért mindezzel vagy sem?”

A kontrollfeltétel résztvevőit (n = 35) semmilyen történelmi eseményre sem emlékeztettük.

A résztvevők mindannyian kitöltötték az „*Egyenlőséggel szembeni ellenállás*” skálát (Opposition to Equality, azaz OEQ; lásd JOST–THOMPSON 2000), amely a Szociális Dominancia Orientáció Skála egyik alszkálája (PRATTO et al. 1994). A skálában olyan állítások szerepeltek, mint például: „Minden csoportnak egyenlő esélyeket kell adni az életben” (fordított pontozással), és „ha egyenlően bánánk a különböző csoportokkal, az több gondot okozna, mint amennyit megoldana” (alfa = ,69). Kitöltötték a 17 tételből álló *Gazdasági rendszerigazolás* (Economic System Justification – ESJ) skálát is, amely azt méri, mennyire észlelik a válaszadók a gazdasági körülményeket és intézményeket legitimnek és tisztességesnek (JOST–THOMPSON 2000). Lássunk néhány példátétele ebből is: „A társadalmi osztálykülönbségekben a dolgok természetes rendje tükröződik” és „számos okunk van rá, hogy a gazdasági rendszert igazságtalannak tartsuk” (fordított pontozással; alfa = ,66). A takarékoság kedvéért a két skálát egyesítettük, így létrehoztuk az *egyenlőségellenes ideológiát* mérő, 25 tételből álló skálát (alfa = ,79). Ezt a változót úgy kezeltük, mint amely potenciálisan moderálja a történelmi előhangolásnak a csoportok értékelésére gyakorolt hatását.

A vizsgálat résztvevőit ezután arra kértük, hogy nullától („nagyon kedvezőtlenül”) tízig („nagyon kedvezően”) terjedő skálán jelezzék, hogyan viszonyulnak 18 különböző társadalmi csoporthoz: az amerikaiakhoz, az arisztokratákhoz, a bankárokhoz, az üzletemberekhez, a kommunistákhoz, a fasisztákhoz, a cigányokhoz, a homoszexuálisokhoz, a magyarokhoz, az ipari munkásokhoz, az értelmiségiekhez, a zsidókhoz, a menedzserekhez, a parasztokhoz, a vallásos emberekhez, a románokhoz, az oroszokhoz és a nőkhöz. Regresszióelemzéseket végeztünk, amelyekben független dummy változóként kezeltük az 1956-ra és 1989-re vonatkozó előhangolást, független és folytonos változóként az egyenlőségellenes ideológiát, valamint a kettő centrált interakcióját. A függő változók az egyes csoportok értékelései voltak.

Mint az előző esetben, úgy ennél a kísérletnél is csak röviden foglalom össze az eredményeket. Először is, az 1956-os felkeléssel előhangolt résztvevők szignifikánsan kedvezőbb attitűdökkel viszonyultak a magyarokhoz, az arisztokratákhoz, az ipari munkásokhoz és a parasztokhoz, mint a kontrollfeltétel résztvevői (lásd 2. táblázat). Úgy vélem, ezek az eredmények arra utalnak, hogy az esemény nemzeti büszkeséget váltott ki a válaszadókból. A nemzeti büszkeségnek ez az erősödése viszont a jelek szerint nem külső csoportok rovására következett be, amint Mummendey, Klink és Brown (2001) brit és német mintákban megfigyelték (vö. ESSES et al. 2005). Az 1956-tal előhangolt résztvevők marginálisan kedvezőbb attitűdökről számoltak be az amerikaiakkal és az értelmiségiekkel, vagyis a Szovjetunióval feltehetően szintén szemben álló csoportokkal kapcsolatban. Másodszor, az 1989-es eseményekkel előhangolt résztvevők *semelyik* csoportértékelésben sem különböztek a kontrollfeltétel szereplőitől, ami arra

utal, hogy a vizsgálat idején a legtöbb válaszadó gondolkodása nagyon hasonló lehetett ahhoz, amit a több mint egy évtizeddel korábbi események emlékei vagy a rájuk való utalás kiválthattott. Ez az eredmény arra utalhat, hogy a(z észlelt) társadalmi stabilitás korszakai a társadalmat alkotó csoportok reprezentációjának és értékelésének stabilitásával járnak együtt. Ez nagy vonalakban összhangban van Hunyady (2004) azon gondolatával, mely szerint „a társadalmi fogalmak belső konzisztenciája mindaddig fenntartja a sztereotípiákat, míg maga a világ – s ezzel az általános kép – drámaian meg nem változik az egyéni tapasztalatok és a közgondolkodás számára” (198. o.).

2. táblázat. Az 1956-tal történt előhangolás, az egyenlőségellenes ideológia és a kettős interakciójának hatásai a csoportértékelésekre (2. vizsgálat)

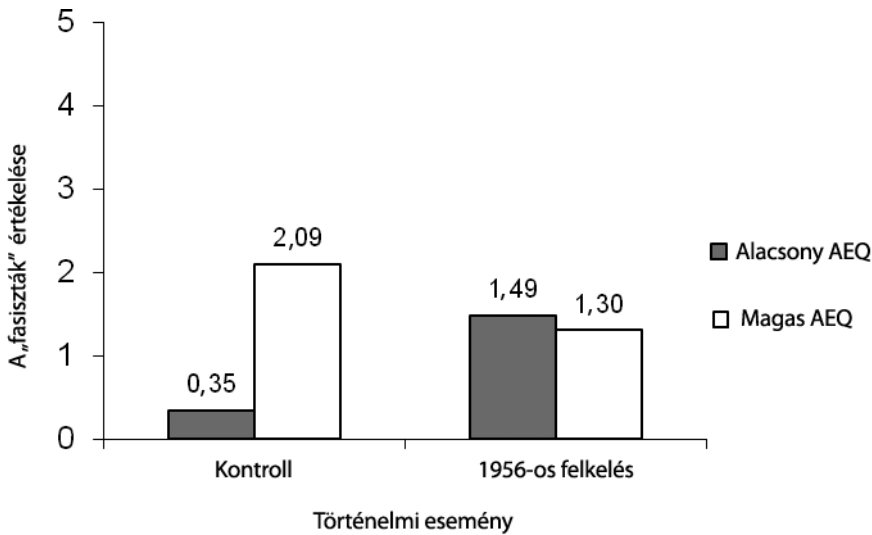
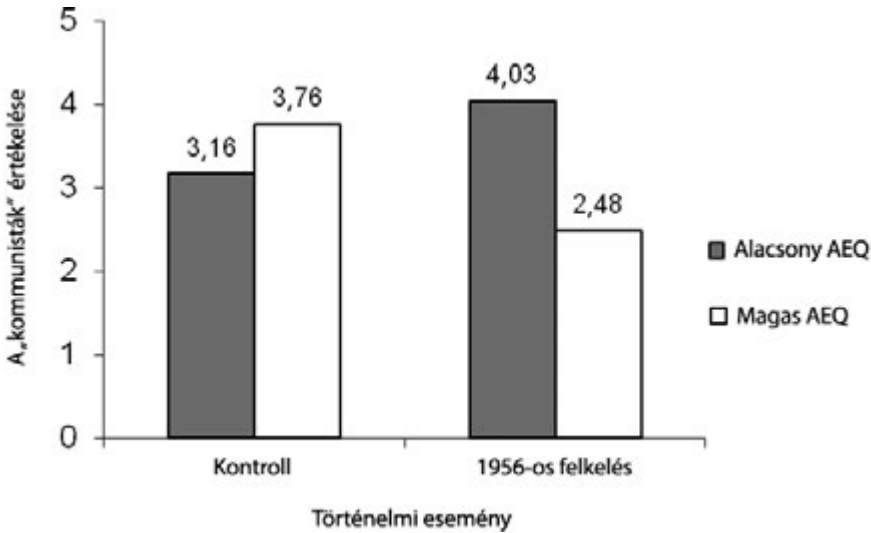
Célcsoport	1956-os előhangolás	Egyenlőségellenesség	Kettős interakció
Amerikaiak	,21*	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>
Arisztokraták	,26*	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>
Kommunisták	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>	-,31 [†]
Fasiszták	<i>n.s.</i>	,40*	-,31 [†]
Magyarok	,24*	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>
Ipari munkások	,25*	-,40*	<i>n.s.</i>
Értelmiségiek	,19*	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>
Parasztok	,27*	<i>n.s.</i>	<i>n.s.</i>
Oroszok	<i>n.s.</i>	-,34 [†]	<i>n.s.</i>

Megjegyzés: A táblázatban szereplő számok standardizált regressziós együtthatók (béták) olyan modellekből, amelyek magukban foglalták az 1989-es előhangolást mint dummy változót, valamint az egyenlőségellenesség és az 1989-es előhangolás interakcióját (ezek nem szignifikánsak, ezért nem tüntettük fel őket).

* $p < ,05$ † $p < ,10$

Harmadszor, az egyenlőségellenes ideológiát magukénak valló résztvevők kevésbé kedvezően ítélték meg az ipari munkásokat és az oroszokat, és szignifikánsan kedvezőbben a fasisztákat. Negyedszer, a kommunisták és a fasiszták iránti attitűdökben marginálisan szignifikáns interakciós hatást kaptunk az 1956-os előhangolás és az egyenlőségellenes ideológia között. Az interakciók ábrázolása némiképp eltérő mintázatokat jelez a két célcsoport esetében (lásd *1. ábra*). Kissé meglepő módon az egyenlőségellenes ideológia nem függött össze a kommunisták értékelésével a kontrollfeltételben ($r = ,12$, $p = ,50$), ugyanakkor negatívan járt együtt a kommunisták iránti attitűdökkel az 1956-os előhangolás feltételében ($r = -,31$, $p = ,07$). A fasiszták értékelésével ezzel szemben pozitívan járt együtt az egyenlőségellenesség a kontrollfeltételben ($r = ,45$, $p = ,01$), de nem az 1956-os előhangolás feltételében ($r = -,04$, $p = ,81$) – a két korreláció különbsége statisztikailag szignifikáns volt, $Z = 2,11$, $p < ,05$ (kétoldali próba). Az 1956-os előhangolás tehát a jelek szerint élesítette az ideológia és a kommunisták iránti attitűd kapcsolatát, ugyanakkor tompította az ideológia együtt járását a fasiszták iránti attitűddel.

A 2. vizsgálat eredményei mindenesetre azt mutatják, hogy ha kicsit felrúzzuk a mai magyarok történelmi emlékeit az 1956-os felkelést (de nem az 1989-es átmenetet) illetően, az több különböző társadalmi csoport iránt is megváltoztatja az attitűdjeiket, a változás jellege pedig némely esetben a válaszadók általános ideológiai beállítottságán múlik.

1. ábra. Az 1956-os előhangolás hatása a kommunisták (fent) és a fasiszták (lent) értékelésére az egyenlőségellenességben magas és alacsony pontszámú résztvevőknél (2. vizsgálat)

3. vizsgálat:

A rendszer által elkövetett atrocitásokért viselt kollektív felelősség előhangolása

Harmadik és egyben utolsó kísérletünkben azt akartuk megvizsgálni, milyen hatása van a Magyarországon létezett totalitárius rendszerek által elkövetett történelmi bűnökért viselt kollektív felelősség érzésének (lásd pl. DOOSJE et al. 1998; WOHL et al. 2006). Azt akartuk manipulálni, mennyire észlelik a válaszadók felelősnek a magyarokat a fasiszta és a kommunista rendszerek idején elkövetett atrocitásokért, és hogyan hat ez a különféle társadalmi csoportok iránti attitűdökre. Talán ez volt a legérzékenyebb témájú és legambiciózusabb a kísérleteink közül. Abból kiindulva, hogy a csoportokról szóló értékelések a társadalmi rendszerek iránti attitűdökhöz vannak láncolva, György és én azt feltételeztük, hogy ha ideiglenesen kiugróvá teszünk valamely konkrét társadalmi rendszert (például a fasiszmust vagy a kommunizmust) és mozgásba hozzuk a kognitív diszonzancia redukciójának mechanizmusait a kollektív történelmi bűnökkel kapcsolatban, akkor változásokat figyelhetünk meg társadalmi csoportok értékelésében, amennyiben ezek az értékelések egyúttal az előhangolt rendszerek igazolásai. Mint látni fogjuk, a hipotézist az eredmények csak részben támasztották alá.

Vizsgálatunkban 150 budapesti és szegedi diákot véletlenszerűen négy feltételbe soroltunk. (A résztvevők nemi megoszlása 71 nő és 79 férfi, az életkoruk 17–27 év között volt, az átlagéletkor $M = 21,05$, $SD = 2,14$.) Független mintás 2×2 -es elrendezést alkalmaztunk, melyben az egyik független változó a kollektív felelősség (nagy vagy kicsi), a másik a rendszer (fasiszmus vagy kommunizmus) volt. A *kommunizmusért viselt nagy felelősség* feltételében szereplő résztvevők például a következő instrukciót olvashatták:

„A legtöbben úgy gondolják, hogy a kommunista rendszer rossz következményeiért *legalább részben a magyarok felelősek*. Ez azért van így, mert a kommunista rendszert ugyan a Szovjetunió hatására vezették be Magyarországon, *de nem létezhetett volna a magyar nép együttműködése nélkül.*”

A *kommunizmusért viselt kis felelősség* feltételének résztvevői ehelyett ezt olvasták:

„A legtöbben úgy gondolják, hogy a kommunista rendszer rossz következményeiért a magyarok *nem* tehetők felelőssé. Ez azért van így, mert a kommunista rendszert a Szovjetunió kényszerítette Magyarországra.”

A *fasiszmusért viselt nagy felelősség* feltételében ez volt az instrukció:

„A legtöbben úgy gondolják, hogy az 1940-es években fennállt fasiszta rendszer rossz következményeiért *legalább részben a magyarok felelősek*. Ez azért van így, mert a náciizmusra jellemző intézkedéseket ugyan Németország hatására vezették be Magyarországon, *de ez nem lett volna lehetséges a magyar nép együttműködése nélkül.*”

Végül a *fasiszmusért viselt kis felelősség* feltételébe sorolt résztvevők ezt olvasták:

„A legtöbben úgy gondolják, hogy az 1940-es években fennállt fasiszta rendszer rossz következményeiért a magyarok *nem* tehetők felelőssé. Ez azért van így, mert a náciizmusra jellemző intézkedéseket Németország kényszerítette Magyarországra.”

Ahogy az előző kísérletekben, úgy a résztvevőket most is arra kértük, hogy nullától („nagyon kedvezőtlenül”) tízig („nagyon kedvezően”) terjedő skálán jelezzék, hogyan viszonyulnak a legkülönbözőbb társadalmi csoportokhoz: ebben az esetben az amerikaiakhoz, az arisztokratákhoz, a bankárokhoz, az üzletemberekhez, a kommunistákhoz, a fasisztákhoz, a cigányokhoz, a homoszexuálisokhoz, a magyarokhoz, az ipari munkásokhoz, az értelmiségiekhez, a zsidókhoz, a menedzserekhez, a parasztokhoz, a vallásos emberekhez, a románokhoz, az oroszokhoz és a nőkhöz.

Bár a legtöbb csoportértékelést nem befolyásolták a rendszer és a kollektív felelősség kísérleti manipulációi, azért akadt néhány sokatmondó hatás. A résztvevők érthető módon kevésbé kedvezően értékelték a magyarokat a két nagy felelősséget implikáló feltételben (lásd a 3. táblázatot). Az észlelt kollektív felelősség növekedése tehát mindkét rendszer esetében csökkentette a nemzeti azonosulást. Kissé meglepő, de a kommunisták értékelése ugyanezt a mintázatot követte; vagyis a magyar diákok a kommunistákat nemcsak a „kommunizmusért viselt nagy felelősség” feltételében értékelték negatívabban, hanem a „fasizmusért viselt nagy felelősség” feltételében is. Ez izgalmas, de váratlan eredmény, hiszen a fasiszta rendszer Magyarországon megelőzte a kommunista hatalomátvételt, a fasiszták és a kommunisták pedig egymás ádáz politikai ellenfelei voltak a huszadik század közepén. Elképzelhető, hogy a kommunizmus és a fasizmus hasonlóságai (a szabadság hiányának vonatkozásában) fontosabbnak bizonyultak a válaszadók történeti tudatában, mint a különbségeik (az egyenlőség értékét tekintve – vö. ROKEACH 1973).

3. táblázat. A kollektív felelősség manipulációjának hatása a magyarok és a kommunisták értékelésére (3. vizsgálat)

Célcsoport	Az előhangolt rendszer	Kis felelősség	Nagy felelősség
Magyarok	kommunizmus	8,10 ^a (2,19)	7,80 ^b (1,90)
	fasizmus	8,80 ^a (1,61)	7,87 ^b (1,94)
Kommunisták	kommunizmus	3,67 ^a (2,29)	2,73 ^b (2,07)
	fasizmus	3,43 ^a (2,50)	2,72 ^b (1,96)

Megjegyzés: A táblázatban szereplő számok az egyes feltételekben kapott átlagok (és szórások), melyek az értékelés kedvező voltát mutatják 0 („nagyon kedvezőtlenül”) és 10 („nagyon kedvezően”) között. Az egy sorban eltérő indexszel jelölt átlagok a páronkénti összehasonlításokban szignifikánsan különböztek egymástól ($p < ,05$). A kollektív felelősség manipulációjának csak a szignifikáns hatásai szerepelnek a táblázatban.

Egyes csoportok: az oroszok, az ipari munkások, az amerikaiak és a menedzserek negatívabb értékelést kaptak, amikor a kommunizmust tettük kiugróvá, mint amikor a fasizmust (lásd a 4. táblázatot). Az nem túl meglepő, hogy a magyarok negatívabban értékelték az oroszokat és az ipari munkásokat a kommunizmus említésekor, mivel ezek a csoportok szorosan kapcsolódtak a kommunista rendszerhez. Kevésbé nyilvánvaló, hogy miért is kaphattak pozitívabb értékelést az amerikaiak és a menedzserek, amikor a fasizmust (és nem a kommunizmust) tettük

kiugróvá. Lehet, hogy a kísérletben nem sikerült elérnünk, hogy a résztvevők valóban nagy vagy kis kollektív felelősséget érezzenek a kommunizmus és a fasiszmus idején különböző csoportok ellen elkövetett atrocitásokért. Amint azonban az előző két kutatásban, úgy itt is azt találtuk, hogy amennyiben különböző társadalmi rendszerekre emlékeztetjük a résztvevőket, az végső soron hatással van különböző csoportok értékelésére. A 3. vizsgálat eredményei legalábbis fölvetik a lehetőséget, hogy a kommunizmus szelleme még a fasiszmusnál is taszítóbb a mai magyar fiatalok számára – talán mert nem olyan régen ért véget. Mindenesetre reméljük, hogy az ebben a fejezetben bemutatottakhoz hasonló kutatások hasznosak lehetnek Hunyady professzor egyik további kedvenc tudományos témájának, a „társadalmi közérzetnek” – vagyis a társadalmi és politikai klíma kognitív és motivációs alapjainak, egy 2008. március 6-ai akadémiai beszédében is érintett témának – a vizsgálatában (lásd HUNYADY 2009).

4. táblázat. A kommunista és a fasiszta rendszer előhangolásának hatása a csoportértékelésekre (3. vizsgálat)

Célcsoport	Kollektív felelősség	Kommunizmus	Fasiszmus
Oroszok	kicsi	4,70 ^a (1,91)	5,47 ^b (2,03)
	nagy	4,20 ^a (2,51)	4,90 ^b (1,58)
Ipari munkások	kicsi	6,20 ^a (1,81)	6,80 ^b (2,35)
	nagy	5,33 ^a (2,58)	6,50 ^b (1,63)
Amerikaiak	kicsi	4,30 ^a (2,18)	4,56 ^b (2,21)
	nagy	4,00 ^a (2,30)	5,17 ^b (1,66)
Menedzserek	kicsi	4,77 ^a (2,46)	5,57 ^b (2,14)
	nagy	4,40 ^a (2,57)	5,17 ^b (2,04)

Megjegyzés: A táblázatban szereplő számok az egyes feltételekben kapott átlagok (és szórások), melyek az értékelés kedvező voltát mutatják 0 („nagyon kedvezőtlen”) és 10 („nagyon kedvező”) között. Az egy sorban eltérő indexszel jelölt átlagok a páronkénti összehasonlításokban szignifikánsan különböztek egymástól ($p < ,05$). A rendszer előhangolásának a szignifikáns hatásai szerepelnek a táblázatban.

Zármegjegyzések

Jelen írás bevallottan több darabból összerakott, impresszionisztikus, „mozaikjellegű” esszé, mely több olyan különböző, ám egymással összefüggő tudományos témát érint, melyek iránt kitűnő apósom és én egyaránt érdeklődünk. Nagy élvezettel – és néha megdöbbenéssel – tünődünk és töpren-günk a történelem, a társadalom, az ideológia, a közvélemény, a sztereotípiák, a csoportértékelések, a társadalmi stabilitás és változás megannyi elméleti és metaelméleti kérdéséről. Lehet, hogy a Györggyel folytatott sziporkázó beszélgetések hatására végzett empirikus kutatásaim nem adtak határozott választ a föltett ambiciózus kérdésekre, de vigasztalódhatom G. K. Chesterton kaján bölcsességével, mely szerint „ha valamit érdemes csinálni, akkor érdemes rosszul is csinálni”.

Úgy tűnik nekem, hogy az itt bemutatott kísérletek megerősítik Hunyady (2004) bölcs gondolatát, mely szerint „a személyek kategóriái és az ezekhez kapcsolódó sztereotípiák nem önmagukban állnak, hanem valamiféle rendszernek az összetevői” (189. o.). Magyarán, a csoportok, a társadalmi rendszerek és az ideológiák iránti attitűdök jelentős mértékben összefüggenek. A társadalmi intézmények és állapotok reprezentációi és értékelései egyértelműen hatást gyakorolnak az egyén társadalmi csoportokról, köztük a saját csoportjáról kialakított reprezentációira (vö. STANGOR–JOST 1997; lásd még DOISE 1986). Konkrétabban: a különböző társadalmi rendszerek kognitív kiugrósága és hozzáférhetősége dinamikusan hat a csoportok iránti attitűdök jellegére és szerkezetére, valószínűleg kognitív (DIEKMAN–EAGLY 2000; HUNYADY 2004; JOST–HARDIN 2011; MCGUIRE 1968) és motivációs okokból (JOST–HUNYADY 2002; JOST et al. 2005; KAY et al. 2002). Úgy tűnik, az egyének hajlamosak a társadalmi csoportokat oly módon értékelni, hogy azzal megerősítsék és fenntartsák ezeknek a rendszereknek a jellemzőit (pl. DEUTSCH 1985; HUNYADY 1998a, 1998b; KAY et al. 2007). Amikor a fennálló társadalmi rendszer elnyomó vagy kizsákmányoló, a csoportértékeléseknek szerencsétlen következményei lesznek a társadalmi igazságosság szempontjából (JOST–KAY 2010) – amennyiben fenntartják a sztereotípiákat, köztük a kizsákmányoltakról alkotott komplementer sztereotípiákat (KAY–JOST 2003), ezáltal is megerősítve a káros közállapotokat (JOST–BANAJI 1994). Mindebből az következik, hogy a sztereotipizálás és az előítéletek csökkentésének célszerű, bár bonyodalmas módszere magának a társadalmi rendszernek a megváltoztatása (pl. ALLPORT 1954; COX 1948/1959; JOST–HAMILTON 2005). Mint Hunyady (2004) rámutatott: „mélyreható változások mennek végbe [...] a társadalmi körülmények változásait követően” (198–199. o.).

Akik a szociálpszichológia területén vagy valamely határos tudományban munkálkodunk és osztjuk Hunyady György (1998a, 1998b, 2004) szenvedélyes érdeklődését a történelem, a politika és a kultúra iránt, mindannyian hálásak lehetünk neki, amiért szofisztikált elemzésekben kimutatta az ideológiák, társadalmi rendszerek és csoportértékelések összefüggését, s amiért kimerítően ábrázolta a magyar nemzeti tudatot. Munkája felbecsülhetetlenül értékes támpont bárki számára, aki meg akarja érteni, az egyén hogyan „próbál valamiféle képet alkotni a teljes társadalomról és a teljes emberi világról is, amelyben őneki és társainak helye van egy többé-kevésbé stabil környezetben” (HUNYADY 2004: 189). Aki ezzel próbálkozik, legyen bár laikus vagy társadalomtudós, járjon akár kudarccal vagy csupán részsikerekkel, mélyen emberi és bátor vállalkozásban vesz részt.

Epilógus

1994 nyarán kezdtem levelezni Hunyady György professzorral. Doktori disszertációm témavezetője, William J. McGuire bátorított, hogy az EAESP lengyelországi nyári egyeteme után látogassak el Budapestre, Prágába és Bécsbe, és keressem fel Hunyady professzort. Kötelességtudóan megérkeztem Budapestre az egyik első publikációm fénymásolatával, és buzgón telefonáltam az irodájába, hogy időpontot kérjek. Amikor megtudtam, hogy a Balatonnál van a családi nyaralóban, szereztem némi papírt a diákszállóban és gyorsan írtam egy levelet, amelyet a cikkemmel együtt elküldtem az irodai címére. Nagy meglepetésemre Hunyady professzor pár hét múlva válaszolt, miután volt olyan kedves és elolvasta – és a jelek szerint értékelte is –

cikkünket a sztereotipizálásról, az ideológiáról és a „rendszerigazolásról” (JOST–BANAJI 1994). Mint kiderült, mindegyik téma mélyen rezonált a munkássága központi kérdéseivel.

Néhány évvel később, tulajdonképpen véletlenül találkoztunk Santa Barbarában, amikor György meglátogatta David Hamiltont, én pedig ugyanazon a tanszéken tanítottam. Az első találkozásunkból a leginkább György humorérzékére emlékszem: ironikus szellemességre és szkepticizmusára, amelyet árnyaltan és választékosan fejezett ki egy számára idegen nyelven is. Említette, hogy konferenciát tervez Budapesten; ezek a tervek végül 1999 őszén váltak valóra, és akkor örökre megváltozott az életem. Nem csupán lehetőséget kaptam rá, hogy nyilvánosan fejezzem ki legnagyobb szakmai elismerésemet Hunyady professzor (1998b) impresszív kötete (*Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*) iránt, de ekkor találkoztam későbbi feleségemmel (és szerzőtársammal, lásd JOST–HUNYADY 2002, 2005) – György ragyogóan okos, gyönyörű és hozzá hasonlóan ironikus humorú lányával, Orsolyával. Amikor ezekre az időkre emlékezem, csak Márai Sándort, György egyik kedvenc íróját tudom idézni:

„Nem, csakugyan nem vagyok szerény ezekben az években. A világ az enyém, megtaláltam a nőt, akinek minden szavát, testének és lelkének minden üzenetét tökéletes visszhanggal fogadom, gazdag vagyok, rangom van, az élet teljes fényében nyílik előttem, harmincéves vagyok, szeretem az életet...” (MÁRAI 1942/2007: 133).

Miután Orsival 2001-ben összeházasodtunk, György második apám lett számomra; rendületlenül támogatott és káprázatosan sok témában és alkalommal adott lényeglátó személyes és szakmai tanácsokat.

A családi találkozások újra és újra ráébresztenek arra, hogy a történeti tapasztalatok – amelyek tudományunk mondanivalójába akarva-akaratlanul beszüremkednek – mennyire különfélék. Egy csopaki születésnap ebéden a két unoka – egyikük Éva lányom, aki György édesanyja után kapta a nevét – olyan ebédlőasztal alatt csúszik-mászik, amely alatt anyósom, Zsuzsa bújt meg kisgyermekkorában, amikor Földet és a társadalmat újrendező második világháború bombatámadásai elérték a vidéki Magyarországot. Nem túlzás azt mondani: György és családja mélyen ható történelmi eseményeket élt át, köztük hirtelen, olykor kataklizmaszerű átmeneteket egyik társadalmi rendszerből a másikba, a csoportközi viszonyokban messzre vezető következményekkel. A társadalomtudomány és a világ nagy szerencséjére György (1998a, 1998b, 2004) lefordította keserű (és édes) személyes, családi és kulturális élményeit a szociálpszichológia tudományos nyelvére. Örülök, hogy ebből az alkalomból kifejezhetem neki hálámat.

Irodalom

- ALLPORT, G. W. (1954): *The nature of prejudice*. Perseus Books, Cambridge, MA.
- BALÁZS E. H. (1997): *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: An experiment in enlightened absolutism*. Central European University Press, Budapest.
- BEM, D. J. (1972): Self-perception theory. *Advances in Experimental Social Psychology*, 6. 1–62.
- BEM, S. L. – BEM, D. J. (1970): Case study of a nonconscious ideology: Training the woman to know her place. In: BEM, D. J. (ed.): *Beliefs, attitudes, and human affairs*. Brooks/Cole Publishing Co., Belmont, CA. 89–99.

- BLASI, G. – JOST, J. T. (2006): System justification theory and research: Implications for law, legal advocacy, and social justice. *California Law Review*, 94. 1119–1168.
- CONVERSE, P. E. (1964): The nature of belief systems in mass publics. In: APTER, D. E. (ed.): *Ideology and discontent*. Free Press, New York. 206–261.
- COX, O. C. (1948/1959): *Caste, class, & race: A study in social dynamics*. Monthly Review Press, New York.
- DEUTSCH, M. (1985): *Distributive justice: A social-psychological perspective*. Yale University Press, New Haven.
- DIEKMAN, A. B. – EAGLY, A. H. (2000): Stereotypes as dynamic constructs: Women and men of the past, present, and future. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26. 1171–1188.
- DOISE, W. (1986): *Levels of explanation in social psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- DOOSJE, B. et al. (1998): Guilty by association: When one's group has a negative history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75. 872–886.
- ESSES, V. M. et al. (2005): Attitudes toward immigrants and immigration: The role of national and international identities. In: ABRAMS, D. et al. (eds): *The social psychology of inclusion and exclusion*. Psychology Press, Philadelphia. 317–337.
- FISKE, S. T. et al. (2002): A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82. 878–902.
- GLICK, P. – FISKE, S. T. (2001): An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. *American Psychologist*, 56. 109–118.
- HASTIE, R. – RAWSON, K. A. (2004): Dynamic networks and other thought systems: Remote ramifications of a focused persuasive communication. In: JOST, J. T. et al. (eds): *Perspectivism in social psychology: The yin and yang of scientific progress*. American Psychological Association, Washington, D.C. 53–68.
- HUNYADY GY. (1998a): *Characterization of social categories in psychological and social context*. Eötvös University Press, Budapest.
- HUNYADY GY. (1998b): *Stereotypes during the decline and fall of communism*. Routledge, New York.
- HUNYADY GY. (2004): Stereotypes and “implicit social theory.” In: JOST, J. T. et al. (eds): *Perspectivism in social psychology: The yin and yang of scientific progress*. American Psychological Association, Washington, D.C. 187–200.
- HUNYADY GY. (2009): A társadalmi közérzet percepciója: problémátörténet és aktualitás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. 289–312.
- JACKMAN, M. R. (1994): *The velvet glove: Paternalism and conflict in gender, class, and race relations*. University of California Press, Berkeley, CA.
- JOST, J. T. (2006): The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61. 651–670.
- JOST, J. T. – BANAJI, M. (1994): The role of stereotyping in system justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33. 1–27.
- JOST, J. T. et al. (2003): Fair market ideology: Its cognitive-motivational underpinnings. *Research in Organizational Behavior*, 25. 53–91.
- JOST, J. T. et al. (2001): Conflicts of legitimation among self, group, and system: The integrative potential of system justification theory. In: JOST, J. T. – MAJOR, B. (eds): *The psychology*

- of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations.* Cambridge University Press, New York. 363–388.
- JOST, J. T. – HAMILTON, D. L. (2005): Stereotypes in our culture. In: DOVIDIO, J. et al. (eds): *On the Nature of Prejudice: Fifty years after Allport.* Blackwell, Oxford. 208–224.
- JOST, J. T. – HARDIN, C. D. (2011): On the structure and dynamics of human thought: The legacy of William J. McGuire for social and political psychology. *Political Psychology*, 32. 21–57.
- JOST, J. T. – HUNYADY O. (2002): The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13. 111–153.
- JOST, J. T. – HUNYADY O. (2005): Antecedents and consequences of system-justifying ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, 14. 260–265.
- JOST, J. T. – KAY, A. C. (2010): Social justice: History, theory, and research. In: FISKE, S. T. et al. (eds): *Handbook of social psychology.* 5th ed. Vol. 2. Wiley, Hoboken, NJ. 1122–1165.
- JOST, J. T. et al. (2005): System-justifying functions of complementary regional and ethnic stereotypes: Cross-national evidence. *Social Justice Research*, 18. 305–333.
- JOST, J. T. – THOMPSON, E. P. (2000): Group-based dominance and opposition to equality as independent predictors of self-esteem, ethnocentrism, and social policy attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology*, 36. 209–232.
- JOST, J. T. – VAN DER TOORN, J. (2011): System justification theory. In: VAN LANGE, P. A. M. et al. (eds): *Handbook of theories of social psychology.* Sage, London.
- KAY, A. C. et al. (2009): Left-right ideological differences in system justification following exposure to complementary versus noncomplementary stereotype exemplars. *European Journal of Social Psychology*, 39. 290–298.
- KAY, A. et al. (2002): Sour grapes, sweet lemons, and the anticipatory rationalization of the status quo. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28. 1300–1312.
- KAY, A. C. – JOST, J. T. (2003): Complementary justice: Effects of “poor but happy” and “poor but honest” stereotype exemplars on system justification and the implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85. 823–837.
- KAY, A. C. et al. (2007): Panglossian ideology in the service of system justification: How complementary stereotypes help us to rationalize inequality. *Advances in Experimental Social Psychology*, 39. 305–358.
- KERVYN, N. et al. (2010): Compensation between warmth and competence: Antecedents and consequences of a negative relation between the two fundamental dimensions of social perception. *European Review of Social Psychology*, 21. 155–187.
- LANE, R. E. (1962): *Political ideology: Why the American common man believes what he does.* Free Press, New York.
- LERNER, M. J. (1980): *The belief in a just world: A fundamental delusion.* Plenum, New York.
- LIPPMANN, W. (1922): *Public opinion.* Harcourt, Brace, Jovanovitch, New York.
- MÁRAI S. (1942/2007): *A gyertyák csonkig égnek.* Helikon Kiadó, Budapest.
- MCGUIRE, W. J. (1968): Theory of the structure of human thought. In: ABELSON, R. P. et al. (eds): *Theories of cognitive consistency: A sourcebook.* Rand McNally, Chicago. 140–162.
- MCGUIRE, W. J. (1973): The yin and yang of progress in social psychology: Seven koan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26. 446–456.

- MCGUIRE, W. J. (1981): The probabilistical model of cognitive structure and attitude change. In: PETTY, R. et al. (eds): *Cognitive responses in persuasion*. Erlbaum, Hillsdale, NJ. 291–307.
- MCGUIRE, W. J. (1983): A contextualist theory of knowledge: Its implications for innovation and reform in psychological research. *Advances in experimental social psychology*, 16. 1–47.
- MCGUIRE, W. J. (1990): Dynamic operation of thought systems. *American Psychologist*, 45. 504–512.
- MCGUIRE, W. J. – MCGUIRE, C. V. (1991): The content, structure, and operation of thought systems. In: WYER, R. S. JR. – SRULL, T. K. (eds): *Advances in social cognition*. Volume IV. Erlbaum, Hillsdale, NJ. 1–78.
- MOLNÁR M. (2001): *A concise history of Hungary* (A. Magyar, transl.). (*Under Soviet domination 1945–1990*. 295–337.) Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- MUMMENDEY, A. et al. (2001): Nationalism and patriotism: National identification and out-group rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40. 159–172.
- PRATTO, F. et al. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 20. 1–24.
- ROKEACH, M. (1973): *The nature of human values*. Free Press, New York.
- RUSSELL, B. (1950): The superior virtue of the oppressed. In: RUSSELL, B. (ed.): *Unpopular essays*. Simon & Schuster, New York. 58–64.
- STANGOR, C. – JOST, J. T. (1997): Individual, group, and system levels of analysis and their relevance for stereotyping and intergroup relations. In: SPEARS, R. et al. (eds): *The social psychology of stereotyping and group life*. Blackwell Publishing, Malden, MA. 336–358.
- THORPE, N. (October, 2006): *Hungary divided on uprising anniversary*. BBC News, Budapest. Retrieved online December 4, 2006 from: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6075886.stm>
- WEGENER, B. (2000): Political culture in post-communist transition – A social justice approach: Introduction. *Social Justice Research*, 13. 75–82.
- WICKLUND, R. A. – BREHM, J. W. (1976): *Perspectives on cognitive dissonance*. Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- WOHL, M. et al. (2006): Collective guilt: Emotional reactions when one's group has done wrong or been wronged. *European Review of Social Psychology*, 17. 1–37.
- YZERBYT, V. Y. et al. (2005): Not competent but warm. Really? Compensatory stereotypes in the French-speaking world. *Group Processes and Intergroup Relations*, 8. 291–308.

Ervin Staub

University of Massachusetts at Amherst

A népiirtás és az ahhoz kapcsolódó tömeges erőszak gyökerei és megakadályozása¹

Néhány szó Hunyady György professzor jelentős munkásságáról

*H*unyady professzorral egy kis konferencián találkoztam az Egyesült Államokban, sok évvel ezelőtt, azóta pedig számos szakmai rendezvényen ott is és Magyarországon is. Hunyady professzor bámulatra méltóan sokféle szakmai tevékenységet folytatott, figyelemre méltó sikerekkel mind a kutatás, mind a tudományosság, mind pedig a tanítás terén. Amennyire a messzi távolból és alkalmanként Magyarországra tett utazásaim alapján meg tudom ítélni, tanszékvezetőként és dékánként kiváló szervező is. Azt hiszem, az ő személye több okból is fontos a magyar pszichológia számára. Az egyik az, hogy új részterületeket honosított meg Magyarországon, például a politikai pszichológiai képzés indításával. Egy másik, hogy kapcsolatokat épített más országok pszichológusaival, akik aztán Magyarországra jöttek tanítani és beszélgetni a diákokkal. Jól emlékszem, amikor meghívott engem az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahol magyarul tartottam előadásokat a politikai pszichológiáról – kimerítő élmény volt, mivel tizennyolc éves koromban hagytam el Magyarországot, és pszichológiai tanulmányaimat és munkámat már teljes egészében az Egyesült Államokban végeztem.

Hunyady professzor kutatási területei nagyon fontosak. Jelentős erkölcsi és társadalmi implikációi vannak. Az egyik területe a sztereotípiakutatás: annak vizsgálata, milyen képek élnek az emberek fejében más csoportokról, különösen, ami a negatív képeket illeti. A sztereotípiák lehetnek teljesen hamisak. Gyakran enyhe mértékben igazak a csoport néhány tagjára, de jelentősen eltúlozzák és a csoport minden tagjára alkalmazzák őket. Ha tudatában vagyunk, hogy a sztereotípiák eltúlzott képek, és gyakran tévesen alkalmazzák őket, az rendkívül fontos az előítéletek – vagy ahogy én hívom: a mások leértékelése – elleni küzdelemben. Mint a jelen kötetbe írt fejezetem is megmutatja, a leértékelés központi szerepet játszik a csoportok más csoportok elleni agressziójában.

¹ A következő elemzés forrása Staub (1989) és különösen Staub (2011); mindkét könyvnek és a jelen fejezetnek is forrása volt ugyanakkor mások munkája. Számos különböző példára utalok, elsősorban azonban a ruandai népiirtás és a holokauszt példáit használom.

Hunyady professzor azt is vizsgálta, hogyan hatnak az emberekre a társadalmi feltételek, például milyen hatást gyakorolt a kommunizmus bukása többek között a kisebbségek iránti attitűdökre. A nehéz életkörülményeknek, így a gazdasági helyzet romlásának, a politikai zűrzavarnak és a nagy társadalmi változásoknak igen erőteljes a hatásuk. Az ilyen feltételek és pszichológiai hatásuk, valamint az általuk beindított társadalmi folyamatok gyakran vezetnek bűnbakképzéshez és olyan destruktív ideológiák megjelenéséhez, amelyek egyes csoportokat ellenségnek kiáltanak ki. Amint egy csoport egy másik, általa ellenségnek tekintett csoport ellen fordul, gyakran beindul a folyamat egyfajta evolúciója, melynek során egyre erősödik az ellenségesség és az erőszak.

A fejezetben szélsőséges erőszakról, többek között népirtásról írok, de a népirtás társadalmi feltételei, valamint pszichológiai és társadalmi folyamatai kevésbé intenzíven is jelen lehetnek a társadalomban és kisebb mértékű ellenségeskedéshez is vezethetnek a csoportok között. Jelen vannak például most, amikor ezeket a sorokat írom 2011 szeptemberében, az Egyesült Államokban. Remélem, Hunyady professzor kutatásai növelhetik az e kérdésekkel kapcsolatos tudatosságot Magyarországon, és hozzájárulnak a harmonikus társadalmi folyamatokhoz és a társadalmi békéhez.

Mi motiválja a népirtások és tömeggyilkosságok elkövetőit? Hogy alakulnak ki ezek a motivációk? Hogyan szűnnek meg az egész embercsoportok megölésével szembeni gátlások? Milyen feltételek ösztönzik az embereket népirtásra? A kultúrák és társadalmak milyen jellemzői, az elkövetők és a tétlen szemlélők milyen pszichológiai folyamatai járulnak hozzá a népirtáshoz? Hogyan előzhető meg az erőszak? Ha pedig már megtörtént, hogyan segíthető elő a megbékélés, hogy ne következzenek be további erőszakos cselekmények?

A tömeggyilkosságokhoz és a népirtáshoz vezető hatások nagymértékben átfednek. A népirtás megelőzéséről és megbüntetéséről szóló ENSZ-egyezmény így határozza meg a népirtást: „olyan cselekedetek, melyek célja valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges elpusztítása”. A népirtás elleni egyezmény nem tisztázza kellőképpen, hogy mit is jelent a „részleges”, vagyis hogy mikor számít egy csoport *egyes* tagjainak megölése népirtásnak és mikor nem. Az sem szerepel benne, hogy politikai csoportok elpusztítása népirtás lenne.

A népirtásról szóló ENSZ-egyezmény megjelenése óta számos meghatározás született a jelenségre. Az enyém Helen Fein (1993b: 24) definíciójához áll a legközelebb, aki a népirtást így határozta meg: „az elkövető tartós és céltudatos cselekménye, mely arra irányul, hogy egy embercsoportot közvetlenül vagy közvetve fizikailag elpusztítson a csoporttagok biológiai és társadalmi reprodukciójának megakadályozásával, még akkor is, ha az áldozat megadja magát vagy nem jelent fenyegetést az elkövetőre nézve”. Saját meghatározásom szerint a népirtás az, amikor „egy kormány vagy valamely csoport emberek egy egész csoportjának megsemmisítésére törekszik, akár közvetlenül a meggyilkolásukkal, akár pedig azzal, hogy olyan körülményeket idéz elő, melyek halálukhoz vagy szaporodóképtelenségükhöz vezetnek” (STAUB 2011: 100). A népirtással szemben a tömeggyilkosságot így definiálom: „egy csoport tagjainak megölése (vagy más módon történő elpusztítása) az egész csoport megsemmisítésének szándéka nélkül, vagy nagyszámú ember megölése”, akár a csoporttagság szempontjának megjelenése nélkül (STAUB 1989: 8).

Az erőszak és annak pszichológiai és társadalmi alapjai fokozatos evolúción mennek keresztül. Amikor a tömeges erőszakhoz vezető feltételek már jelen vannak és egyfajta evolúciójuk

figyelhető meg, nem lehet megjósolni, milyen jellegű erőszak lesz a végeredmény (STAUB 2011). A tömeggyilkosság ugyanakkor valószínűbbé teszi a későbbi népirtást (HARFF 2003), így a népirtáshoz vezető út egyik állomása lehet. A megelőzésnek tehát a csoportok közti növekedő erőszakra kell összpontosítania, nem pedig specifikusan a népirtásra. Ha csak a népirtásra figyelünk, az tulajdonképpen gondot okoz. Miközben a nemzetközi közösség rendszerint passzívan viszonyul még a népirtáshoz is, még ennél is kevésbé érzi kötelességének, hogy cselekedjék, ha tömeggyilkosságról vagy intenzív kölcsönös erőszakról van szó. Miközben a nemzetek és az ENSZ a definíciókról vitatkoznak, vonakodnak nevén nevezni a népirtást, hogy kibújhassanak a cselekvés kötelessége alól.

A népirtás több hatás közös eredménye. Idesorolhatók az adott társadalom körülményei, kultúrájának jellemzői, a mindezekből következő pszichológiai hatások és társadalmi folyamatok, a politikai rendszer, az erősödő erőszak, valamint pszichológiai és társadalmi alapjai, továbbá a belső és külső szemlélődők tértelensége vagy bűnrészessége. Minél több ilyen hatás van jelen, és minél kevesebb olyan, amely gátolná az erőszak evolúcióját, annál valószínűbb, hogy népirtásra kerül sor. A már elkezdődött népirtás megállítására és az előrejelző tényezők szerint hamarosan elkezdődő tömeges erőszak megelőzése nagyon fontos feladat. A korai megelőzés viszont mind emberi, mind anyagi értelemben kevésbé költséges (LUND 2009; STAUB 2011). Ritkán került rá sor, de sokkal hatékonyabb lenne, ha gátolnánk vagy akár átalakítanánk azokat a folyamatokat, amelyek tömeges erőszakhoz vezetnek. Ez kellene, hogy legyen a nemzetközi közösség célja.

Népirtásra ösztönző tényezők vagy kiindulópontok, valamint ezek pszichológiai és társadalmi hatásai

A nehéz életkörülmények kategóriájába tartoznak a súlyos gazdasági problémák, a társadalom nagymértékű politikai szervezetlensége, a nagy és gyors társadalmi változások, vagy mindezek együtt. Harff (2003) szerint a szegénység nem jár együtt a népirtással. Esettanulmányok azonban azt mutatják, hogy a gazdasági helyzet *romlása* lehet a csoportközi erőszak kiindulópontja (DAVIES 1962; GURR 1970; STAUB 1989). A csoportok közötti egyenlőtlenség, amelyhez a szegénység is hozzátartozik, szintén olyan társadalmi folyamatokat indíthat be, amelyek erőszakhoz vezetnek.

A nehéz életkörülmények intenzív pszichológiai hatást gyakorolnak az emberekre. Frusztrálják az olyan alapvető és egyetemes pszichológiai szükségleteket, mint a biztonság, a pozitív identitás, a hatékonyság érzete és a kontroll, a másokhoz tartozás, az autonómia és a világ megértése (STAUB 1989, 2003, 2011). A nehéz életkörülmények és az alapszükségletek frusztrációja jelentik a kiindulópontját az olyan további pszichológiai és társas vagy csoportfolyamatoknak, amelyek ugyan bizonyos mértékben kielégítik ezeket a pszichológiai szükségleteket, ám nem kezelik a valódi társadalmi problémákat és így a helyzet a csoportok közötti erőszak felé fejlődik.

A nehéz életkörülményekre adott válaszul az egyének a csoportok felé fordulnak, hogy bennük leljék meg az identitást, a biztonságot és a valahová tartozást. A saját csoportot úgy emelik föl, hogy a többit leértékelik, és idővel tesznek is azért, hogy másokat lealacsonyítsanak.

Önképük vagy identitásuk védelmében a másik csoportból bűnbakot képeznek, s így tartják fenn világmépüket, miközben tehetetlenek nehéz életük problémáival szemben. Olyan ideológiák jelennek meg, amelyek reményt és jobb életet kínálnak (nacionalizmus, kommunizmus, nácizmus, hutu hatalom Ruandában és így tovább), ugyanakkor destruktívak abban az értelemben, hogy ellenségeket jelölnek ki, akikkel „el kell bánni” (ami végső soron gyakran az elpusztításukat jelenti), hogy megvalósulhasson az ideológia. A bűnbakképzés és a destruktív ideológiák a csoportot mások ellen fordítják. Az emberek az alapvető szükségletek frusztrációjára válaszolhatnak pozitív módon is – például összefoghatnak, hogy megvalósíthassanak valamilyen konstruktív elképzelést a jobb jövőért. Az élet valódi nehézségeinek leküzdése viszont nehéz; időt és kitartást igényel. Az emberek ezért olykor, különösen bizonyos kulturális jellegzetességek megléte esetén, olyan csoportokba tömörülnek vagy olyan vezetőkhöz fordulnak, akik bűnbakképzés és destruktív ideológiák, vagyis a szükségletek destruktív kielégítése felé terelik őket. Mindezek olyan csoportfolyamatot indítanak be, amely a tömeges erőszakhoz vezető evolúció kiindulópontja lehet (lásd FAURE 2008; STAUB 1989, 2003, 2011).

A nehéz életkörülmények legtöbb vonatkozása együttesen volt megfigyelhető a tömeges erőszak jól ismert eseteiben. A gazdasági helyzet jelentősen romlott Németországban a nácik hatalomra kerülése előtt, valamint Ruandában, az egykori Jugoszláviában és még a szudáni Darfúrban is. Ezekben az országokban a tömeges erőszakot politikai zűrzavar, valamint politikai és társadalmi változások előzték meg.

A csoportok és különösen az identitáscsoportok közti konfliktus ugyancsak népirtásra ösztönző tényező vagy kiindulópont. A csoportközi konfliktus és a népirtás tanulmányozása korábban különálló kutatási területek voltak, részben talán azért, mert a holokaustt, a zsidókkal szemben elkövetett népirtás volt a népirtás korán és leggyakrabban vizsgált esete. A holokaustot megelőzően a németek és a zsidók közt nem volt valószínű konfliktus, legfeljebb a nácik gondolataiban. A csoportközi konfliktus ugyanakkor, különösen amikor tartóssá, kezelhetetlenné és erőszakossá válik, gyakran a népirtás kiindulópontja vagy népirtásra ösztönző körülmény lehet (STAUB 2011).

A konfliktus foroghat létfontosságú anyagi érdekek körül, mint amilyen például a terület, amelyen egy csoport élhet, vagy a víz mint erőforrás. 1945 óta számos esetben a népirtásnak egy más jellegű anyagi konfliktus volt az oka, még hozzá a társadalom domináns és alárendelt csoportjai közötti ellentét (FEIN 1993a). A konfliktusoknak viszont még akkor is léteznek pszichológiai összetevői, amikor objektív anyagi okai vannak. Ilyen pszichológiai tényező például a másik csoport leértékelése, az iránta érzett bizalmatlanság és félelem. Ráadásul, ha a konfliktus tartósan bizonyul, továbbá erőszakossá és kezelhetetlenné válik (vagyis nem oldódik meg), akkor ezek a pszichológiai tényezők egyre intenzívebbé válnak. A konfliktus alapvető szükségleteket frusztrál. A résztvevők a másik csoportot fogják a konfliktusért felelősnek, továbbá hibásnak és erkölcstelennek tartani, míg a saját ügy igazságosnak, a saját csoport erkölcsösnek tűnik (BAR-TAL 2000; CROCKER et al. 2004, 2005; KELMAN-FISHER 2003). Ezek a pszichológiai tényezők mindkét csoportban és mindkét csoportnak a másiktól fenntartott képében – mintegy tükröződő jelleggel – jelen vannak, ami különösen megnehezíti a konfliktus megoldását.

Az identitással kapcsolatos kérdések gyakran jelen vannak a konfliktusokban, illetve fokozatosan egyre fontosabbá válnak bennük. A kevesebb hatalommal, erőforrással és privilégiummal

rendelkező, illetve kevésbé jól élő csoportok tagjai gyakran faji, etnikai vagy vallási vonatkozásban is különböznek az előnyösebb helyzetű csoportok tagjaitól. A megkülönböztetés alapját képezhetik a nyelvi és a kulturális különbségek is: az értékek, nézetek, a viselkedéses előírások, az események észlelése és értelmezése, valamint a különböző alapvető szükségletek, például a kapcsolatok, az identitás és az autonómia eltérő fontossága. A nagyobb hatalmú csoportok hajlamosak ellenállni a kevésbé előnyös helyzetű csoport követeléseinek, például a nyelvhasználatról vagy az identitás más kifejezéseivel kapcsolatban, vagy a nagyobb társadalmi részvételt illetően. Ennek során bármelyik csoport tagjai erőszakhoz folyamodhatnak.

Itt kell számot vetnünk az ideológiák szerepével. A nagyobb hatalommal rendelkező csoport jogait és kiváltságait rendszerint valamilyen, többletjogaikat és privilégiumaikat igazoló világnézet is támogatja – olyan felfogás, hogy helyzetüket eszüknek, szorgalmuknak, múltbeli teljesítményüknek vagy eredendő felsőbbrendűségüknek köszönhetik. A domináns csoportok tehát nemcsak a jogaikat és kiváltságaikat védik, hanem az identitásukat, a világban elfoglalt helyüket és a világról alkotott képüket is. A kutatók már vizsgálták a legitimáló ideológiákat, például a szociális dominancia orientációt, amelyek igazolják a hatalmasok és kiváltságosok dominanciáját (SIDANIUS–PRATTO 1999), valamint a rendszerigazolást, amely igazolja az éppen fennálló társadalmi állapotokat (JOST et al. 2004), és azt találták, hogy ezeknek széles körben érvényesülő hatásaik vannak.

A régi időkben gyakoriak voltak a hódítások, amelyekkel a tömeggyilkosság is együtt járt (KIERNEN 2007). Ezeket a nemzetek anyagi érdekei és vágyai, valamint vezetőik dicsőségvágya motiválta. A modern időkben a hierarchiában magasabban álló csoportok igyekeznek megszerezni a földet és a természeti erőforrásokat akár közvetlen erőszak révén, akár úgy, hogy olyan feltételeket teremtenek más csoportok számára, hogy azzal elpusztítják a környezetüket és az életük fenntartásához szükséges javakat. A területfejlesztés például sok helyen az ott élő bennszülöttek súlyos szenvedését vagy akár kipusztulását okozta (TOTTEN et al. 1997). Az ilyen önérdékvezérelt konfliktusokban a nehéz élethelyzet nem feltétlenül tömeges erőszakot kiváltó tényező. Mindig jelen van ugyanakkor a másik csoport leértékelése és más, tömeges erőszakhoz vezető hatások.

A népirtás gyakran háborúban történik. Van, hogy az ellenséggel szemben nyilvánul meg, mint például a ruandai polgárháborúban (ahol a népirtás kezdetekor tűzszünet volt). Más esetekben az áldozatok olyasvalakik, akik nem vesznek részt a háborúban – ilyen például a holokauszt esete. A háború egyébként is jelentős erőszakkal jár, ami könnyebbé teszi a további erőszakot. A háború továbbá lehet ürügy is az erőszak olyan csoport ellen fordítására, amellyel szemben már amúgy is erős ellenségesség alakult ki, és/vagy amelyet már korábban ideológiai ellenségnek bélyegeztek.

A csoportközi konfliktus és a nehéz életkörülmények mint kiváltó tényezők gyakran kéz a kézben járnak. A nehéz életkörülmények fokozhatják a kevésbé privilegizált csoportok elégedetlenségét. Nem kell ugyanakkor mindkét körülménynek fennállnia. A holokauszt előtt nem volt igazi konfliktus a németek és a zsidók között. Az utóbbiak békés kisebbséget alkottak Németországban, persze nem a náciak szerint. A hutuk és a tuszik közti ruandai konfliktusnak ezzel szemben hosszú története van. A hutuk és a tuszik részben a vagyont és a hatalmat illetően különböznek, részben pedig – tisztázatlan mértékben – etnikailag (DES FORGES 1999; MAMDANI 2001; STAUB 2011). Világos különbség az identitásban van köztük. 1959 előtt

a tuszik voltak a domináns fél, a belga fennhatóság alatt pedig nőtt a dominanciájuk és a hutuk elnyomottsága. Egy 1959-es forradalom után a hutuk kerültek hatalomra, a tuszikat megvetették, hátrányosan megkülönböztették és néha tömegesen meg is ölték őket. Az 1994-es népirást súlyos gazdasági problémák, politikai káosz és polgárháború előzte meg.

A pusztítás folyamatainak evolúciója

A szélsőséges erőszak nem csak úgy történik; az ellenségeskedés és az erőszak fokozatosan alakul és válik egyre rosszabbá. Ez a fejlemény elkerülhető vagy megállítható, ha a társadalomnak minden egyes alcsoportja együttműködik, hogy enyhítsék a nehéz életkörülményeket, vagy ha a csoportok elkötelezettek a konfliktus tárgyalásos és engedményeken alapuló megoldása iránt. A szükségletek kielégítésének és a különbségek megvitatásának ezeket a konstruktív módokat ritkán alkalmazzák. A csoportok ehelyett bűnbakot képeznek a másiktól, destruktív ideológiákat alkotnak, egymást hibáztatják a konfliktusért, és hamarosan ártnak is egymásnak. Ez pszichológiai és viselkedéses evolúcióhoz vezethet. Az egyének, de a csoportok is a tapasztalatból tanulnak. Miközben bántalmaznak másokat, változni kezdenek a tettek, de változik az egész társadalom is, amelynek részei. Ez az evolúció lehet egyoldalú is, vagy, mint az erőszakos konfliktusok esetén, kölcsönös.

Akik másoknak ártnak, azoknak igazolniuk kell a cselekedeteiket. Leértékelik azokat, akiket bántalmaztak; hozzászoknak vagy habituálódnak a velük szembeni diszkriminációhoz és erőszakhoz. Mind az elkövetők hajlamosak erre, mind pedig a passzív szemlélők, akik tudják, mi történik, de nem tesznek ellene. Az *igazságos világba vetett hitre* támaszkodnak – úgy hiszik, hogy a világ igazságos, ezért akik szenvednek, valami módon rá is szolgálnak (LERNER 1980). A fokozódó leértékelés *morális kirekesztéshez* vezet: az áldozattá váló csoportot kizárják az erkölcs hatóköréből, vagyis azon emberek köréből, akikre az erkölcsi értékek és szabályok érvényesek (FEIN 1979; OPOTOW 1990; STAUB 1989, 2011). Az erőszak elkövetői az emberi életet és jólétet óvó értékeket olykor le is cserélik másokra, például a tekintélynek való engedelmességre vagy a csoport iránti lojalításra. Végső esetben bekövetkezhet az *erkölcs kifordulása* is: az ellenségnek kijelölt csoport tagjainak megölése lesz a helyes. Az erőszak evolúciója során mind az egyének, mind a társas viselkedés szabályai változnak. Új törvények és új intézmények születhetnek az áldozatok elleni fellépés támogatására, például velük szemben eljáró külön hivatalok vagy félkatonai csoportok (STAUB 1989, 2011).

Bizonyos esetekben ezen a téren folyamatos haladás figyelhető meg. Gyakran vannak azonban szünetek is, olyan időszakok, amikor nincsenek újabb fejlemények. Az addig kialakult elemek viszont a kultúra mélyszerkezetének részei maradnak, és ahogy a körülmények változnak, a folyamat újraindulhat. A holokauszt idején például a náci a zsidókkal szemben olyan becsmérlő propagandát és olyan szimbólumokat – például a megkülönböztetésképpen kötelezően viselt sárga csillagot – alkalmaztak, amelyekre volt példa már korábbi történelmi korokban is. Törökországban 1894–1896 között tömegesen ölték meg örményeket, amit 1915–1916-ban népirtás követett. Ruandában is többször ölték meg tömegesen tuszikat a népirtás előtt. A korábbi tömeggyilkosságok különösen veszélyesek, mert elképzelhetővé és pszichológiailag hozzáférhetővé teszik a tömeggyilkosságot és a népirtást (STAUB 2011; lásd még HARFF 2003).

A destruktív szükségletkielégítés valószínűségét növelő kulturális jellemzők

A kultúra bizonyos jellemzői növelik annak valószínűségét, hogy nehéz időkben vagy csoportközi konfliktus esetén bekövetkezzenek a fent leírt pszichológiai reakciók és események.

A „mi és ők” gondolkodásmód, a kulturális leértékelés, valamint az ellenségeskedés ideológiai alapvetően fontosak a tömeges erőszak megjelenésében. A leértékelés lehet kevésbé intenzív (a másikat lusták, nem olyan okosak és így tovább), vagy egyre erősebb (a másikat fél manipulatív, erkölcstelen, veszélyes, olyan ellenség, amely meg akarja semmisíteni a saját csoportot). Laboratóriumi vizsgálatok szerint, ha valaki csak fültanúja, ahogy leértékelnek egy másik embert, az már a vele szembeni ártalomkøzøshoz vezethet, még ha az illető nem is jelent fenyegetést (BANDURE et al. 1975). A népirtásokkal kapcsolatos esettanulmányok szerint különösen azokból a csoportokból válik nagy valószínűséggel áldozat, akiket erkölcsileg rossznak vagy fenyegetőnek ítélik, még ha egyébként viszonylag jó soruk is van a társadalomban – mint például a zsidókból Németországban, a tuszibokból Ruandában vagy az örményekből Törökországban (STAUB 1989).

Az emberben erős a hajlam, hogy másokat a „mi” és az „ők” kategóriáiba soroljon. Ennek teljesen triviális okai lehetnek. Az identitás kis különbségeken is alapulhat. Az emberek néha különösen ellenségesek azokkal szemben, akik csupán egy kicsit különböznek az ő csoportjuktól. Az antiszemitizmus kialakulhatott a korai keresztények azon szükségletéből, hogy saját külön identitást alakítsanak ki maguknak. A bolsevikok gyűlölték a mensevikeket, akik csupán kevésbé különböztek tőlük. Az eretnekeket hevesen üldözték.

Két csoport közt néha igen erős kölcsönös ellenségeskedés alakul ki. A másikat ellenségnek, magukat a másikat fél ellenségének látják. Az, hogy ők a másikat csoport ellenségei, az identitásuk részévé válik. Ez megkönnyíti és valószínűbbé teszi a heves erőszak alkalmazását. Az erőszak evolúciójának részeként kialakulhat az *ellenségeskedés ideológiája* – ugyanakkor, ha ez az ideológia már egy korábbi történelmi időszak során kialakult, viszonylag stabil is lehet a két csoport egymáshoz való viszonyában (STAUB 1989, 2011).

A tekintély túlságos tisztelete a társadalomban megnehezíti az emberek számára, hogy kezelni tudják a kiváltó tényezőket. Ha hozzászoktak, hogy vezetik őket, nagyobb valószínűséggel hallgatnak a vezetőikre és veszik tekintetbe a csoportokkal kapcsolatos ideológiákat. Ha csoportjuk egyre inkább árt egy másik csoportnak, nem valószínű, hogy szembeszállnának ezzel. Ugyancsak valószínűbb, hogy követik az erőszakra vonatkozó közvetlen parancsokat. A náci Németországban, Ruandában és a legtöbb más olyan országban, ahol népirtást vagy tömeggyilkosságot követtek el, a kultúra, a gyermeknevelési szokások és a hierarchikus társadalmi szervezetek erős tekintélytiszteletre ösztönöztek.

A monolitikus (és nem pluralisztikus) kultúra és a tekintélyelvű politikai rendszerek elősegítik a nehéz életkörülményekre vagy a csoportközi konfliktusokra adott destruktív válaszokat. Minél változatosabbak az értékek egy társadalomban és minél nagyobb az emberek szabadsága, hogy ezeket kifejezzék, annál kevésbé valószínű a népirtáshoz vezető folyamat evolúciójája; az emberek annál nagyobb valószínűséggel szállnak szembe ezzel a folyamattal. Ez a pluralizmus egyik vonatkozása. A másikat pedig az, hogy a társadalomban létező minden csoport tagjainak joguk és lehetőségük van, hogy a közéletben részt vegyenek (STAUB 2011); hangot adhatnak a problémáiknak, hozzáférnek a médiához, részt vehetnek az üzleti és a politikai életben.

A pluralizmus és a tekintélyhez való viszony függ a kultúrától és a kormányzati rendszertől is. A tekintélyelvű rendszerekben valószínűbb és ugyanakkor kormányzati politikaként is folytatható a tömeggyilkosság (FEIN 2007; RUMMELL 1994) – akár az olyan, nagyszámú ember elleni erőszak, akik lehetnek ugyan különböző identitáscsoportok tagjai, de a rendszer politikai ellenfelei vagy ellenségei, akár másfajta tömeges erőszak. Demokráciák nem valószínű, hogy tömeggyilkosságot kövessenek el; különösen igaz ez az érett demokráciákra, ahol a demokratikus berendezkedést civil szerveződések is erősítik. Az Egyesült Államok és más demokráciák ugyanakkor támogattak olyan elnyomó, diktatórikus rendszereket, amelyek erőszakot követnek el a saját népükkel szemben. Néha erőszakhoz és háborúhoz folyamodnak másokkal, különösen nem demokratikus országokkal szemben (STAUB 2011).

A múltbeli áldozattá válás vagy szenvedés gyógyítatlan sebeinek súlyos pszichológiai hatásai vannak. A csoportok gyakran a múltbeli traumára összpontosítanak, amely így mintegy szemüveggé válik, amelyen keresztül a világot nézik (VOLKAN 1997, 1998). Ha egy csoport a múltban áldozati szerepbe került, a gyógyulás fontos a további erőszak megelőzése szempontjából. Gyógyulás nélkül az adott csoport továbbra is lealacsonyítottnak és sérülékenynek érzi magát, a világot pedig veszélyesnek látja. Nehéz időkben vagy új konfliktussal szembekeverülve az ilyen csoportok erősen szükségét érezhetik, hogy megvédjék magukat. Úgy viselkedhetnek, hogy azt ők csupán szükséges önvédelemnek tartják, pedig viselkedésük valójában már az erőszak másokkal szembeni további elkövetése (STAUB 1998, 2011).

Ha egy társadalomban régóta alkalmaznak agressziót a konfliktusok megoldására, az hozzáférhetővé teszi az erőszakot mint a következő konfliktusra vagy a nehéz életkörülményekből fakadó ellenségességre adható választ. Mind nagyszámú eset statisztikai elemzése (HARFF 2003), mind pedig esettanulmányok (STAUB 1989, 2011) arra utalnak, hogy ha egy társadalomnak erőszakos a múltja, az növeli az erőszak újbóli megjelenésének esélyét.

A tanúk vagy szemlélők szerepe az identitáskonfliktusok rosszabbodásában

A szemlélők passzivitása nagymértékben bátorítja az elkövetőket, mert segít nekik elhinni, hogy amit tesznek, az helyes. A szemlélők olyan tanúk, akik helyzetüknél fogva tudhatják (bár gyakran inkább nem akarják tudni), mi történik, és akár tehetnének is valamit. A szemlélők sajnos gyakran passzívak. Folytatják rendes tevékenységüket, ezáltal gyakran akár belső, akár külső szemlélőként bűnrészessé válnak az erőszakban.

A belső tanúk részt vesznek az áldozatok ellen dolgozó diszkriminatív rendszer működtetésében. Az elkövetőkhöz hasonlóan ők is leértékeléssel, az igazságos világba vetett hittel és más módokon igazolják passzivitásukat. Ők is részesei a folyamat kifejlődésének, és hozzájárulnak az erőszak evolúciójához csoportjukban vagy társadalmukban. Ezek a szemtanúk ugyanannak a társadalomnak a tagjai, mint az elkövetők, így ők is belsővé tették az áldozattá váló csoport kulturális leértékelését és a tekintély tiszteletét. Ráadásul nehéz is az embernek a saját csoportjával szembeszállnia, különösen súlyos életproblémákkal vagy csoportközi konfliktusokkal terhes időkben. A szemtanúk gyakran eltávolítják magukat az áldozatoktól, hogy csökkentsék empátiájukat és büntudatukat, amitől egyébként szenvednének (STAUB 1989, 2011). Ahogyan változnak, egyes tanúkból elkövetők válnak (LIFTON 1986).

A külső tanúk, vagyis más csoportok és más nemzetek ugyancsak hajlamosak a passzivitásra, folytatják rendes tevékenységüket, vagy akár segítik is az elkövetőket. Az Egyesült Államok és más országok nagyvállalatai például folytatták üzleti tevékenységüket a náci Németországban az 1930-as években is, dacára az erősödő zsidóüldözésnek és a náci rendszer brutalitásának minden vélt ellenségével szemben. Franciaország a polgárháború alatt katonai támogatást nyújtott a ruandai kormánynak, pedig a tuszik ellen óriási gyűlöletkampány zajlott, és a hutuk olykor tömegesen öltek meg tuszi civileket. A támogatás a népirtás idején is folytatódott (MALVERN 2004). Franciaország segített abban is, hogy az elkövetők fegyvereikkel és nehézfelszerelésükkel együtt elmenekülhessenek, amikor egy tuszik vezette lázadócsoporthoz vezető a népirtásnak. Az elkövetők további Ruanda elleni támadásai fontos szerepet játszottak abban, hogy háború tört ki a szomszédos Zaire, új nevén Kongói Demokratikus Köztársaság területén. A háború még évekig tartott, és 2011-ig közel hatmillió halálos áldozatot követelt. A nemzetek hagyományosan nem tekintették magukat erkölcsi ágenseknek. Vezérlő értékük a nemzeti érdek volt – a gazdagság, a hatalom és a befolyás. Egyes nemzeteket néha egy másik országhoz, vagy annak egy bizonyos csoportjához fűződő szálak késztetnek arra, hogy a tetteknek nyújtsanak támogatást – mint a franciák a ruandai kormánynak –, és ne azoknak az embereknek, akiket bántalmaznak (STAUB 2011).

A vezetők és az elitek fontos szerepet játszanak a társadalmi feltételek alakításában és befolyásolásában. A tömeggyilkosság vagy a népirtás lehetőségét az teremti meg és az teszi valószínűvé, hogy milyen hajlandóság él az emberek nagy részében, milyen a társadalom helyzete, milyenek a csoportközi konfliktusok, és mik a jellemzői az adott kultúrának. Az emberek olyan vezetőket választanak vagy olyan vezetők felé fordulnak, akik megfelelnek a hajlandóságaiknak és kielégítik éppen aktuális szükségleteiket. A már hatalmon lévő vagy éppen emelkedő vezetők, ideértve az ideológiai mozgalmak vezetőit is, ugyanakkor mind maguk is a feltételek hatása alatt állnak, mind használják ezeket a céljaik elérése érdekében.

Ezek a vezetők megpróbálhatnak békés, konstruktív eszközökkel boldogulni a társadalmi problémákkal és a csoportok közötti konfliktusokkal. De kereshetnek ellenségeket is, és cselekedhetnek oly módon, hogy az erőszakra ösztönöz. Bűnbakot képezhetnek, destruktív ideológiákat kínálhatnak, propaganda segítségével erősíthetik a potenciális áldozatokról kialakult negatív képet, és a feljük irányuló ellenségességet. Intézményesíthetik a médiában a gyűlölködést, félkatonai csoportokat hozhatnak létre, vagy más egyéb intézményeket, amelyek elősegíthetik az ellenségeskedést és szolgálják az erőszakot. Úgy tűnhet, a vezetők gyakran pusztán azért teszik mindezt, hogy támogatást szerezzenek és növeljék a hatalmukat. A megelőzés szempontjából fontos őket is úgy tekintenünk, mint társadalmuk tagjait, akikre hatnak az életkörülmények és a csoportközi konfliktusok, és akik legalábbis részben saját maguk és népük alapvető pszichológiai szükségleteit igyekeznek kielégíteni. Vannak ugyanakkor tisztán destruktív vezetők is. A vezetők és az egyéb elkövetők is lehetnek *alvók* (STEINER 1980), vagyis olyan személyiségek, akik normális időkben normálisan viselkednek, ám a társadalmi káosz és fejtelenség közepette hajlamossá válnak az ellenségességre és az erőszakra (lásd még ZARTMAN 1989).

Az intenzív csoportközi erőszak megelőzése

Az erőszak megállítása és a kései megelőzés

Amikor már jelentős mértékű erőszak történt, vagy amikor a fent bemutatott előrejelző tényezők oly mértékben jelen vannak, hogy az erőszak elszabadulására kell számítani, határozott cselekvésre van szükség. Az ilyen kései megelőzéssel, ahogyan a korai megelőzéssel kapcsolatban is azok a fontos kérdések, hogy mit kell elérnünk, hogyan és kinek kell cselekednie.

Ha egy válsághelyzetre adott válaszról és a már folyamatban lévő tömeges erőszak megállításáról van szó, akkor a megelőzés eszközei a vezetőkkel és az országokkal szembeni fenyegetések, szankciók és bojkott, és végső esetben a katonai beavatkozás. Gyakran egyikre sem kerül sor, vagy csak túl későn vagy hatástalanul. Ruandában például nem történt semmi ilyesmi – számos ország repülőgépeket és katonákat küldött, hogy kimenekítse a saját polgárait, azt üzenve így az elkövetőknek, hogy a ruandai polgárokkal tetszésük szerint bánhatnak (HATZFELD 2003; MALVERN 2004).

A szankciók és a bojkott sokszor azért nem működik, mert egyes országok nem vesznek részt bennük vagy nem tesznek eleget nekik. Ráadásul a szankciók és a bojkott – ahogyan a Szaddam Husszein Irakja elleni bojkott is (RICHARDSON 2006) – bár nagy szenvedést okoz a lakosság-nak, a vezetők gyakran nem törődnek ezzel és maguk személy szerint nem elég érintettek ahhoz, hogy változtassanak a politikájukon. A szankciók és a bojkott egy újabb megközelítése a vezetőkre összpontosít: a pénzügyeikre, bankszámláikra és az utazási szabadságukra. A széles körű szankciók hatékonyabbak lehetnek olyan országokkal szemben, ahol van olyan jelentős, iparral és kereskedelemmel foglalkozó réteg, amelynek az érdekeit a szankciók sértik, és akik befolyásolni tudják a vezetőket és a politikai rendszert – ez történt például Dél-Afrikában. Ott ráadásul belső aktorok is küzdöttek az apartheid rendszer ellen, ami szintén fontos volt a szankciók hatékonysága szempontjából.

Néha elengedhetetlen a katonai beavatkozás. Mint a Népiirtás Megelőzésére Szervezett Munkacsoport, melynek elnökei Madeleine Albright és William Cohen voltak (ALBRIGHT–COHEN 2008), utalt rá, a katonai beavatkozás nem egyszerű igen vagy nem kérdése. Szomszédos országban tartott hadgyakorlat például elbátortalaníthatja a vezetőket és az elkövetőket. Egy megfelelően nagyméretű békefenntartó erő jelenléte ugyanilyen hatással lehet. 2001-ben Macedóniában az albán kisebbség és a kormányerők közötti harcokat követően a békefenntartók időt és teret biztosítottak a vitás kérdések megtárgyalásához. Lehet persze, hogy azért is voltak ilyen hatékonyak, mert már zajlott több korai beavatkozási folyamat is. A lakosság ellenséges érzületét például olyan újságcikkek igyekeztek csökkenteni, amelyek megmutatták, mennyire hasonlóan élnek az ország különböző etnikai csoportjaihoz tartozó emberek. Egyéb tevékenységek pedig előkészítették a terepet a kormányzat számára, hogy új törvényekben foglalkozzon az albán kisebbség sérelmeivel és növelje annak jogait (BURG 1997; STAUB 2011).

Hogy hatékonyak legyenek, a békefenntartóknak gyakran az ENSZ engedélyére, kiképzésre és harci felszerelésre van szükségük. A harc azonban általában ellentétes az ENSZ szabályaival és gyakorlatával. A békefenntartókat, legalábbis papíron, azért küldték, hogy a jelenlétükkel gátolják az erőszakot, vagy hogy fenntartsák a már megszületett békemegállapodást. Amikor az erőszak fellángolt, nem volt szabad cselekedniük, és gyakran saját magukat sem

tudták megvédeni. Egyre világosabb, hogy a békefenntartóknak – nevüket nézve talán paradox módon, feladatukat nézve viszont elengedhetetlenül – képeseknek kell lenniük a harcra, hogy fenntartsák a békét. A katonai beavatkozáshoz mint végső eszközhöz pedig gyors reagálású csapásmérő erőt kellene létrehozni. Ennek állandó és az ENSZ ellenőrzése alá tartozó haderőnek kell lennie, mivel a nemzetek gyakran vonakodnak a saját katonáik harcba vetésétől, még szélsőségesen súlyos válsághelyzet esetén is. Egy ilyen katonai egység létrehozása elengedhetetlen, még ha vele kapcsolatban számolni kell is nemzetközi ellenállással.

A már folyamatban lévő erőszak megállítására és a válságokra adott válaszhoz különböző készenléti intézkedésekre van szükség. A már idézett munkacsoport jelentése szerint például az Egyesült Államokban nincs olyan kormányzati szerv, amely népirtással vagy tömeges atrocitásokkal kapcsolatos válságokra reagálhatna, és nincsenek cselekvési tervek sem, amelyeket válsághelyzet esetén elő lehetne venni. Ez minden bizonnyal más országokban is így van.

Bár a fenyegetések, a szankciók, a bojkott, a békefenntartás és a katonai beavatkozás időnként mind szükségesek lehetnek, meg kell kísérelni, ha későn is, az emberi érintkezést, az emberi cselekvést, a párbeszédet, a tárgyalást és a közvetítést. A késői megelőzés eseteiben a diplomácia hatékonyságához magas pozíciójú szereplőket kell bevonni. 2008-ban például Kenyában egy vitatott választási eredményt követően került sor csoportközi erőszakra. Kofi Annan egykori ENSZ-főtitkár több ország, köztük az Egyesült Államok külügyminiszterei, valamint szomszédos országok elnökei közreműködésével végül gyors megegyezés született a hatalom megosztásáról (CARSON 2008). Bár ez az egyezmény a régebb óta fennálló problémákat nem oldotta meg, az erőszaknak véget vetett. Az ilyesfajta konfliktuskezelés a megoldás nélkülözhetetlen előjátéka. A nagyon magas pozíciójú vezetők, például az amerikai elnök többnyire nem szívesen vesznek részt ilyesmitben, feltehetően azért, mert ha nem sikerülne megoldani a válságot vagy megállítani az erőszakot, az rontaná a megítélésüket. Ha viszont bevonódnak, annak óriási hatása lehet.

Romeo Dallaire tábornok, az ENSZ ruandai békefenntartóinak parancsnoka figyelmeztetést kapott a készülődő népirtás tervéről, de hiába kérte az ENSZ politikusaitól, hogy begyűjttesse és megsemmisíthesse azokat a machetákat (hosszú és éles pengéjű bozótívágó késeket), amelyekkel a népirtást az elkövetők végrehajtani tervezték, majd végre is hajtották. Mi történhetett volna, ha az ENSZ vagy számos ország égisze alatt befolyásos külső vezetők léptek volna kapcsolatba a ruandai vezetőkkel? Mi történhetett volna, ha kapcsolatba lépnek a ruandai kormányt feltétel nélkül támogató franciákkal (MALVERN 2004)? Vagy mi történhetett volna, ha Bill Clinton elnök egy asztalhoz ültetett volna szerb, horvát és bosnyák vezetőket nagyhatalmak és szomszédos országok vezetőivel, amikor az egykori Jugoszláviában elszabadult az erőszak (STAUB 2011)? A nagy hatalmú vezetők számos esetben gyakorolhatnak igen erős befolyást, különösen, ha tisztelik is őket és bíznak is bennük.

Korai megelőzés

A korai megelőzést kezdeményezhetik és előmozdíthatják a külső szemtanúk, de a belsők szerepe kulcsfontosságú. A korai megelőzésnek a lakosságra és a vezetőkre kell irányulnia, valamint a társadalom azon elemeire, például a médumokra, melyek fölfelé és lefelé is képesek hatni

(LEDERACH 1997; STAUB 2011). A korai prevenció egyik célja olyan struktúrák létrehozása, melyek az erőszakot kevésbé valószínűvé teszik. Ilyenek például azok a struktúrák, amelyekben az emberek együtt dolgoznak valamilyen közös célért, vagy a demokratikus intézmények, amelyek elősegítik, hogy mindenki részt vegyen a társadalom életében, és mindenkivel tisztességesen bánjanak. Az intézményeknek ugyanakkor hiába van bizonyos mértékig saját életük, az emberek hozzák létre, tartják fenn és változtatják meg őket. Hogy az emberek olyan intézményeket akarjanak létrehozni vagy olyanná akarják tenni az intézményeket, hogy azok elősegítsék a békét és megelőzzék az erőszakot, az emberekben pszichológiai változásnak kell végbemennie.

A nehéz életkörülményekre adott korai válaszok csökkenthetik ezen körülmények rosszra ösztönző erejét. A nagy világgazdasági válság után a Roosevelt-kormányzat például olyan intézkedéseket hozott, amelyek mérsékeltek a válságnak az emberekre gyakorolt hatását. Azzal, hogy munkát adtak nekik, az emberekben egyfajta közösség érzetét is létrehozták, mert az emberek együtt nézhetek szembe a nehézségekkel, és úgy érezhették, hogy az ország törődik velük. A szegény országoknak pénzügyi segítségre van szükségük, hogy kezdeni tudjanak valamit a romló gazdasági helyzettel. Kormányaik azonban egyébként is nagyon sokat tehetnek azért, hogy az emberek egy közösséghez tartozónak érezzék magukat, segíthetnek az identitás és az emberi kapcsolatok pszichológiai szükségleteinek kielégítésében, és mindezekon keresztül biztonságérzetet teremthetnek.

A „másik” iránti pozitívabb attitűdök kialakítását célzó lépések alapvetően fontosak az erőszak megelőzésében. Különösen akkor, amikor a potenciális áldozati csoport elleni erőszak evolúciójában már valamiféle „haladás” mutatkozik, például egyre erősödő nyilvános leértékelés és diszkrimináció, illetve akkor, amikor erősödik az identitás- vagy érdekcsoportok közti konfliktus.

A pozitívabb attitűd létrehozásának egyik módszere a csoportok tagjai közötti *kontaktus* elősegítése. Mind a szociálpszichológiai kutatások, mind pedig az ellenséges vagy előítéletes csoportok tagjait összehozó gyakorlati programok tapasztalatai azt mutatják, hogy a jelentős, komoly érintkezés pozitívabb attitűdökhöz vezet (lásd PETTIGREW–TROPPE 2006, valamint STAUB 2011 áttekintését). Különösen hasznos, ha az emberek együtt dolgozhatnak valamilyen, mind a két csoport számára kedvező eredményért, például közös projektekben vagy a csoportok külön céljai fölött álló közös célokért. Minél inkább kedveznek a feltételek az ilyen kapcsolatok természetes előfordulásának, annál jobb. Azonos intézményekben dolgozó, jó munkakapcsolatot ápoló hinduk és muszlimok léptek már fel robbanásveszélyes helyzetben, hogy megelőzzék az erőszakot (VARSHNEY 2002). Az együttműködő tanulási technikákat alkalmazó iskolákban a többségi és a kisebbségi csoporthoz tartozó diákok szorosan együttműködnek a közös feladat megoldásában, ami pozitív attitűdöket és interakciókat eredményez (ARONSON et al. 1978). Mint azonban Anstey és Zartman (2011) megjegyzi, az egymás mellett élő különböző csoportok tagjai közötti érintkezés ellenségességet is szülhet. Az emberek számos okból értékelhetik le a másikat, például annak fizikai megjelenése, kultúrája, értékei és életmódja miatt, vagy azért, mert az egyik csoport kizsákmányolja a másikat, és ezt igazolja a másik leértékelésével (STAUB 1996). A különböző csoportokhoz tartozó emberek gyakran csak nagyon felszínesen érintkeznek (DEUTSCH 1973); az egymás mellett élő, ám egymással kapcsolatokat nem ápoló emberek könnyebben reagálnak a különbségekre azzal, hogy leértékelik egymást.

A leértékelés elkerüléséhez szükséges mind a másik fél emberszámba vétele azáltal, hogy mit mondunk róluk, mind pedig a szoros érintkezés.

A párbeszéd a kontaktus egyik fontos formája. Szolgálhatja a csoportok közti gyakorlati kérdések megbeszélését, például problémamegoldó projekteken vagy műhelyekben (KELMAN 2008). Lényegesebb vonatkozása viszont az, hogy elősegíti a kölcsönös megértést és a bizalmat, ami révén a csoportok jobban meg tudják oldani a gyakorlati problémákat és betartják az egyezségeket.

A másik fél emberszámba vétele rendkívül fontos az attitűdök megváltoztatásában. A vezetők azzal vehetnek részt ebben, hogy miképpen beszélnek a másik csoportról és hogyan tárgyalnak a vezetőivel. Az iskolák azzal, hogy minden csoport gyermekeit tisztelettel kezelik, és azzal, hogy mit tanítanak az egyes csoportokról, arra ösztönzik a gyerekeket is, hogy tiszteljék egymást.

Macedóniában az egyik konstruktív megelőzési akció keretében különböző etnikai csoportokhoz tartozó újságírók gyűltek össze, hogy írjanak a különböző csoportokhoz tartozó emberek életéről, ami egyébként elég hasonló volt, majd a cikkeket mind közölték a különböző csoportok újságaiban. A cikkeken minden csoportot emberszámba vettek, a kapcsolatuk pedig befolyásolta, hogy a későbbiekben hogyan írtak a csoportok viszonyáról (BURG 1997).

A múlt sebeinek begyógyítása és bizonyos kollektív emlékek csökkentik annak a valószínűségét, hogy az áldozatok szükségtelen erőszakhöz folyamodjanak vagy hogy az elkövetők újra megtegyék, amit korábban. Csoportközi erőszakot követően a gyógyulást leginkább csoportos tevékenységekkel érdemes elősegíteni, mivel az erőszak és az áldozatok tapasztalatai is csoporttagságon alapulnak, az érintett társadalmak pedig sokszor kommunálisak vagy közösségek (ROSOUX 2001; STAUB–PEARLMAN 2006). A gyógyulás része lehet, hogy az érintettek elmondják, mi történt, a megemlékezésben pedig a társadalom minden tagja részt vesz. Ha túlságosan a fájdalmas múltra összpontosítanak, az káros lehet és hozzájárulhat egyfajta „választott trauma” kialakulásához. A múlt feletti gyász mellett értékes a jobb jövőbe vetett bizalom is. Mind a túlélők, mind az elkövető csoport tagjainak gyógyulását elősegítheti, ha elismerik az embermentők szerepét, vagyis az elkövetői csoport azon tagjait, akik az erőszak idején élethez próbáltak menteni. Hozzájárulhat ehhez az igazságtétel és az erőszak gyökereinek megértése is.

Még ha csak az egyik csoport követ el erőszakot a másikkal szemben, a tettesek akkor is hajlamosak az áldozat hibáztatására. Kölcsönös erőszak esetén pedig mindkét csoport a másikat hibáztatja. A múltból más eseményeket emelhetnek ki, és különösen az események értelmezésében különböznek. Ha sikerül valamilyen közös történelemképet kialakítani köztük, az része a konfliktus megoldásának és csökkenti a további erőszak valószínűségét (ROSOUX 2001; STAUB 2011; ZARTMAN–KREMENYUK 2005). Ez részben azt kívánja, hogy megváltozzék a csoport kollektív emlékezete, amit megkönnyít a múltbeli trauma gyógyulása. A történészeknek fontos szerepük lehet ebben. Izraelben a kollektív emlékezet eredetileg úgy tartotta, hogy a palesztinok az 1948-as háború idején azért távoztak, hogy meneküljenek az erőszak elől, illetve a vezetők is arra bátorították őket, hogy a rövidnek szánt háború idejére átmenetileg távozzanak. Új szemléletű történészek egy csoportja kimutatta, hogy ez részben igaz ugyan, de sok palesztint elűldöztek (MORRIS 2004). Az új felfogás lassan terjedt az izraeli társadalomban. Csoportközi konfliktus esetén bizottságokat lehet alakítani, hogy megvizsgálják a tényleges

történeteket és a kollektív emlékezetet, és valamilyen közös történelemképet hozzanak létre – ami kompromisszumokat is követelhet (STAUB 2011).

Ha megértjük az okokat és hatásokat, amelyek népirtáshoz és identitás- vagy érdekcsoportok közti erőszakhoz vezetnek, valamint megértjük a megelőzés útjait, az jelentősen hozzájárulhat a hatékony megelőzéshez. Ruandában végzett munkánk első szakaszában társaimmal műhelyeket és tréningeket szerveztünk különböző csoportoknak (helybeli csoportokkal foglalkozó facilitátoroknak, országos vezetőknek, helyi vezetőknek és újságíróknak). A tréningeknek volt két fontos elemük: segítették a csoportközi erőszakhoz vezető hatások megértését, ahogyan azt ebben a fejezetben is kifejtettük, valamint megmutatták, milyen traumatikus hatása van az erőszaknak az emberekre. A tréningeken megvizsgáltuk továbbá a megelőzés és a megbékélés lehetőségeit, ami része lehet az erőszak megelőzésének is az ellenséges csoportok között, de megelőzheti az erőszak kiújulását is.

A tuszi–hutu vegyes csoportokban zajló tréningeken a résztvevők előadásokat hallgattak és kimerítően megvitatták az elhangzott gondolatokat, amelyek a ruandai népirtásra alkalmazva erős bevonódást keltettek bennük. Más helyről vett példákat használtunk, de a résztvevők maguk fedezték fel és vitatták meg, hogy a tömeges erőszakhoz vezető hatások mennyire voltak jelen Ruandában. A jelek szerint a folyamat a tömeges erőszak okainak mély *tapasztalati megértéséhez* vezetett (STAUB 2006, 2011; STAUB–PEARLMAN 2006; STAUB et al. 2005; WOLPE 2005; ZARTMAN–KREMENYUK 2005). A tréning során a múlt eseményeit fogalmakhoz kapcsoltan beszéltük meg, és nem arra koncentráltunk, hogy ki mit tett. Ez pozitív értelemben vonta be a beszélgetésbe az ellenségeskedő csoportok tagjait és korlátozta az érzések erősségét. Az ilyen tréningek értékes előkészítő fázisai lehetnek a konfliktusmegoldó módszereknek, a párbeszédnek és a tárgyalásnak.

A tréningek kiterjesztéseként a La Benevolencija nevű holland civil szervezettel közösen oktató jellegű rádióműsorokat is készítettünk, ugyanazt a konceptuális anyagot és megközelítést alkalmazva, Ruanda után Burundiban és Kongóban is (STAUB 2008, 2011; STAUB et al., publikálatlan anyag). Mindegyik országban több különféle rádióműsort adtunk, köztük tájékoztató és az igazságszolgáltatással kapcsolatos programokat is. Az egyik legfontosabb a rádiódrama volt, ahol az oktatási tartalom a történetbe volt beágyazva. Ruandában a „Musekweya” („Új hajnal”) című adás két falu konfliktusáról szólt, a történetben pedig mind szerepeltek a konfliktusokat okozó, az elmérgesedést megakadályozó és a megbékélést szolgáló tényezők. Mind az eredeti tréning (STAUB et al. 2005), mind pedig a ruandai rádiódrama (PALUCK 2009; STAUB 2011; STAUB–PEARLMAN 2009; STAUB et al. 2010) értékelései azt mutatták, hogy az attitűdökben változás következett be, például a másik csoport tagjaival szembeni pozitívabb hozzáállás és több empátia, a trauma tüneteinek enyhülése, *feltételes megbocsátás*, továbbá a viselkedés is megváltozott, a résztvevők és a hallgatók függetlenedtek a tekintélytől és hajlandóbbnak mutatkoztak, hogy nyilvános vitákban hangot adjanak a véleményüknek.

Az eseményekről író sajtó és a rádióban és a televízióban sugárzott oktató jellegű programok tájékoztathatják az embereket és tudatosíthatják bennük, hogy aktív szemtanúként befolyásolhatják az eseményeket. A média így növelheti annak valószínűségét, hogy a tanúk nem csupán passzívan szemlélnek az eseményeket, hanem korán bevonódnak, mielőtt a destruktív ideológiák szélsőségesé válnak, kialakul az erőszak és a cselekvés nagyon veszélyessé válik. Igaz, minden egyes személynek csupán korlátozott hatása van a csoportra, és az is igaz, hogy régebben

nehéz volt értesületeket megosztani és közösséggé szerveződni, az internet révén azonban ma már mindez könnyebb – akár ártalmas tettek, például a terrorizmus érdekében, akár pozitív cselekedetekért.

A konstruktív ideológiák a megelőzés fontos eszközei. Az eszméknek nagy a hatalmuk, főleg az érzelmeket mozgósító eszméké. A társadalmi viszonyokra és emberi kapcsolatokra vonatkozó pozitív elképzelések reményt adhatnak az embereknek nehéz időkben és a konfliktus közepeén. A konstruktív víziók, amelyek minden csoportnak teret adnak és mindenki számára nyitottak, hogy részt vegyen a megvalósításukban, gátolhatják vagy meg is törhetik a destruktív eszmék hatalmát. Az izraeliek és a palesztinok számára ilyen konstruktív elképzelés lehet például a gazdasági közösség, amely anyagilag jobba teszi az emberek életét, és békét is teremt (PERES 1995; STAUB 2011).

Ruanda jelenlegi vezetői látszólag konstruktív, ám problematikus elképzeléssel álltak elő: „mindannyian ruandaiak vagyunk, nincsenek hutuk és tuszik”. Igyekeztek száműzni a közbeszédből az utóbbi megjelöléseket és a csoportok közötti viszonyok nyilvános tárgyalását. Az identitás csoportok viszont erősen elkötelezettek az identitásuk iránt, a közös, fölérendelt csoporttagság pedig úgy fogadható el a legkönnyebben, ha mellette lehetséges az is, hogy az ember valamelyik etnikai csoport tagjaként megtartsa részidentitását is (DOVIDIO et al. 2009; STAUB 2011). Hatékonyabb volna tehát az a konstruktív elképzelés, mely szerint a jövőben az emberek magukat és egymást ruandainak tekintik, de azon belül megengedett a pluralizmus, valamint a múlt- és jelenbéli különbségekről szóló beszéd. Ezen keretek közt továbbra is lehetne tiltani a gyűlöletbeszédet, amely a népirtás velejárója és egyik okozója is volt. Ez jó elképzelés lehet, a megvalósítása viszont nem könnyű feladat, különös tekintettel arra, hogy a tuszik olyan, éppen hatalmon lévő kisebbségi csoport, amely nemrég népirtást szenvedett el, s amely ezután maga is tömegesen ölte meg a másik csoport tagjait (főleg hutu menekülteket Kongóban), és úgy érzi, védekeznie kell az ezzel kapcsolatos vádak ellen, miközben a többségi csoport jelentős része még mindig ellenséges.

A konstruktív csoportok révén pozitív módon elégíthetők ki az alapszükségletek, és alternatívát kínálnak a konfliktusra és a destruktív ideológiai mozgalmakra összpontosító identitás csoportokkal szemben. Nehéz időkben az emberek a csoportokban keresnek menedéket – az etnikai csoportjukban, vagy más, már kialakult identitás csoportban, vagy valamilyen ideológiai csoportban –, ám ezek a csoportok túlságosan is gyakran destruktívak. Az ilyen csoportokban viselt tagság és az általuk kialakított ideológia segít kielégíteni a biztonság, a kapcsolódás és az identitás szükségleteit, valamint elősegíti a hatékonyságot is, amennyiben az emberek az ideológia által előírt célok megvalósításán munkálkodnak. A mindenki számára nyitott, pozitív célokat megfogalmazó konstruktív csoportok – legyen szó akár kicsi és korlátozott, akár nagyszabású társadalmi célokról – fontos alternatívát kínálhatnak a nehéz időkben. Számos ilyen csoport lehetséges: gazdasági projekteken, társadalmi változást célzó projekteken dolgozó, valamint egyéb csoportok. Ha a társadalomban vannak ilyen fajta stabil csoportok, vagy olyanok, amelyeket az élet problémáinak megoldására hoztak létre, az csökkenti annak a valószínűségét, hogy az emberek destruktív ideológiai mozgalmak felé fordulnak (STAUB 2011).

Az erőszak gyökereivel, pszichológiai hatásaival és megelőzésével kapcsolatos képzést nagyon fontos, hogy a vezetők megkapják. Ruandában műhelykeretek közt nyújtottunk ilyen képzést az ottani vezetőknek. Ezután gyakorlatokat végeztettünk velük, konkrétan azt kellett

megítélniük, hogy a kormány tervezett vagy éppen bevezetett intézkedései növelik vagy csökkentik az esélyt az erőszakra. A foglalkozásainkon részt vevő miniszterek, bizottsági vezetők, elnöki tanácsadók, főbírók és mások intenzíven bevonódtak a tréningekbe (STAUB 2011; STAUB–PEARLMAN 2006). A Woodrow Wilson Centerből Howard Wolpe és társai elérték, hogy Burundiban a tuszi és hutu vezetők szoba álljanak egymással, valamelyest megismerjék egymást és bízni kezdjenek egymásban, és megtanulják a hatékony interakcióhoz szükséges készségeket (WOLPE 2005; WOLPE–MCDONALD 2008). Az ilyen tréningek változáshoz vezethetnek a vezetők intézkedéseiben és gyakorlatában, a másik csoport iránti attitűdjeikben, valamint az arra való képességükben, hogy párbeszédet folytassanak és gyakorlati kérdéseket oldjanak meg. Ha ezek a tréningek rendszeressé válnak a vezetők számára, az nagy előrelépés lehet az erőszak megelőzésében.

A demokratizálást és a fejlesztést sokan tekintik a megelőzés eszközeinek. Fontos azonban, hogy méltányosak legyenek és ne növeljék, hanem csökkentsék a különbséget az erősebb és a gyengébb csoportok között (HAMBURG 2007). A demokrácia elősegíti a pluralizmust és mérsékli a tekintélytisztelést. Éppen az érett demokráciákban különösen valószínűtlen a belső erőszak. Az érett demokráciához hatékony civil intézményekre és széles körű részvételre van szükség. Ahhoz, hogy mindez létrejöjjön – például, hogy az igazságszolgáltatás egyenlően bánjon az emberekkel –, be kell következnie néhány pszichológiai változásnak a már említettek közül, például a másik fél iránti attitűdökben.

Ki akadályozza meg a népirtást?

Az ENSZ népirtás elleni konvenciói és más, az emberi életet és jogokat védő elvei mellé 2005-ben az ENSZ közgyűlése elfogadta a Védelmi Felelősség Elvét (Principle of Responsibility to Protect), mint azt a jelen kötet Franz Cede által írt fejezete bemutatja. Eszerint elsősorban az egyes országoknak kell megvédeniük a polgáraikat. Ha nem teszik, más országok felelősek lesznek azért, hogy foglalkozzanak a kérdéssel és beavatkozzanak. Sajnos még mindig nem tették egyértelművé, hogy az elv mikor és hogyan lép érvénybe, és hogyan kell ilyenkor cselekedni. Az ENSZ főtitkára kinevezte Francis Denget a népirtás megelőzése érdekében tevékenykedő főtitkárhelyettesé.

Ha csökkenteni akarjuk vagy meg akarjuk szüntetni a népirtások, a tömeggyilkosságok, valamint a hozzájuk vezető identitás csoport-konfliktusok veszélyét, akkor az ENSZ-nek és tagországainak fontos szerepet kell vállalniuk a megelőzésben. Az ENSZ hatékonysága nagyrészt a tagországok viselkedésén múlik. A korai prevencióhoz a nemzetközi, de sok esetben az egy országon belüli civil szervezetek is hozzájárulhatnak. De hogyan lehet dolgozni velük? Albright és Cohen (2008) munkacsoportja az Egyesült Államoknak azt javasolta, hogy különböző kormányzati szervek munkatársaiból hozzon létre olyan magas szintű csoportot, amely koordinálja az amerikai választ. Szükséges lenne ugyanakkor az is, hogy legyenek az amerikai kormányban – és más országok kormányaiban is – olyan magas rangú személyek, akik közvetlenül felelősek az információgyűjtésért és a megelőzés kezdeményezéséért. A külügyminisztériumokban a tömeges erőszak megelőzésére szolgáló központi hivatalokat kellene létrehozni (STAUB 2010). A hivatalnokoktól csak akkor várható el, hogy távoli országok problémáival foglalkozzanak,

hogy eltökéltek legyenek a cselekvés mögötti politikai akarat létrehozására, és hogy előkészítsék a terepet a hatékony tettek előtt, ha ez a fő vagy egyedüli felelősségük, és a megfelelő hatalmuk is megvan hozzá.

Az idézett munkacsoport, melynek tagjai magas rangú kormánytisztviselők és kongresszusi képviselők voltak, felvetette, hogy a kormányzati szervezetek válaszainak összehangolásához valamilyen közös szervre van szükség. A csoport tagjai nagyon tapasztalt emberek, és általában igazuk is van. De valószínűleg nincsenek eléggé tudatában, hogy milyen pszichológiai változások mennek végbe az emberek fejében, hogyan rendeződnek át az értékek és a célok, amikor elsődlegesen valamilyen más munkáért felelősek és más munkát végző kollégáknak felelősek, a népirtás és a tömeges atrocitások megelőzése pedig legfeljebb másodlagos feladat. Ez alapján úgy tűnik, a fenti javaslatoknak megfelelően (részletesebben lásd STAUB 2011) lennie kellene egy független, külön hivatalnak, valamint egy különböző kormányzati szervek munkatársait összefogó csoportnak, melynek tagjai lennének e hivatal munkatársai is. A hatékony megelőzés esélyei jobbak, ha a különböző országok hivatalnokai egymással, az ENSZ-szel, a fontos civil szervezetekkel és a kormányuk más szerveivel összehangoltan működnek.

Az Egyesült Államok Holokauszt Múzeuma, a United States Institute for Peace és más intézmények ma is képeznek szakembereket és elősegítik a területről szóló tudás gyarapodását. A David Hamburg (2007) által javasolt Nemzetközi Népirtás-megelőzési Központok szintén olyan intézmények, ahol gyarapodhat a tudás és ahol vezetők, kormányhivatalnokok és népirtás-megelőzési szakemberek alapos képzést kaphatnak.

Ahhoz, hogy a rendszer elősegítse a megelőző lépéseket, és ahhoz, hogy a kormányok reagáljanak messze zajló eseményekre, állampolgári fellépésre van szükség. A darfúri erőszak ellen tiltakozó nagy állampolgári mozgalomnak valószínűleg volt szerepe abban, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság 2009 februárjában emberiesség elleni bűnökkel vádolta meg Szudán elnökét. Bár a szudáni kormány azonnal elutasítván reagált, a félelmek dacára Darfúrban 2009 végére szinte megszűnt az erőszak. 2011-ben sajnos újra kitört az erőszak Szudánban, például a dél-kordofáni Nuba-hegységben. Egy folyamatosan változó világban egy hivatalos vád nyilvánvalóan nem elég.

Oktatás és a konstruktív csoportok révén az állampolgárok rájöhetnek mind arra, milyen fontos a tömeges erőszak megelőzése, mind arra, mi az ő szerepük ebben. Ha az állampolgárok követelik, akkor a vezetők létre fogják hozni azokat az intézményeket, amelyek őket, a vezetőket és országaikat mozgásba lendítik, hogy reagáljanak a válságra, rendszeressé és folyamattossá téve a korai megelőzést.

Irodalom

- ALBRIGHT, M. – COHEN, W. (2008): *Preventing genocide: A blueprint for U.S. policy makers. Task Force Report*. U.S. Holocaust Museum, Washington, D.C.
- ARONSON, E. et al. (1978): *The jigsaw classroom*. Sage, Beverly Hills, CA.
- BANDURA, A. et al. (1975): Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims. *Journal of Research in Personality*, 9. 253–269.

- BAR-TAL, D. (2000): *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Sage, Thousand Oaks, CA.
- BURG, S. L. (1997): *Preventing ethnic conflict: Macedonia and the pluralist paradigm*. Presented at the Woodrow Wilson Center, February 19. Retrieved June, 21, 2009 from http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=topics.print_pub&doc_id=18947&group_id=7427&topic_id=1422&stoplayout=true
- CARSON, J. (2008): *Ambassador Carson speaking on the panel "What Went Right, What Went Wrong in Kenya" at the Conference on the Prevention of Genocide*. Organized by the State Department, Washington, D.C. October 30.
- CROCKER, C. et al. (2004): *Taming intractable conflicts*. United States Institute for Peace, Washington D.C.
- CROCKER, C. et al. (eds) (2005): *Grasping the nettle*. United States Institute for Peace, Washington D.C.
- DAVIES, J. (1962): Towards a theory of revolution. *American Sociological Review*, 27(1). 5–18.
- DES FORGES, A. (1999): *Leave none to tell the story: Genocide in Rwanda*. New York Human Rights Watch.
- DEUTSCH, M. (1973): *The resolution of conflict: Constructive and destructive processes*. Yale University Press, New Haven, CT.
- DOVIDIO, J. F. et al. (2009): Commonality and the complexity of “we”: Social attitudes and social change. *Personality and Social Psychology Review*, 12(1). 3–20.
- FAURE, G. O. (2008): Demonizing. *PINPoints*, 30.
- FEIN, H. (1979): *Accounting for genocide: Victims and survivors of the Holocaust*. Free Press, New York.
- FEIN, H. (1993a): Accounting for genocide after 1945: Theories and some findings. *International Journal of Group Rights*, 1(1). 79–106.
- FEIN, H. (1993b): *Genocide: A sociological perspective*. Sage, London.
- FEIN, H. (2007): *Human rights and wrongs: Slavery terror, genocide*. Paradigm, Boulder, CO.
- GURR, T. (1970): *Why men rebel*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- HAMBURG, D. (2007): *Preventing genocide: Practical steps toward early detection and effective action*. Paradigm, Boulder, CO.
- HARFF, B. (2003): No lessons learned from the Holocaust? Assessing risks of genocide and political mass murder since 1955. *American Political Science Review*, 97(1). 57–73.
- HATZFELD, J. (2003): *Machete season*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- JOST, J. T. et al. (2004): A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25. 881–920.
- KELMAN, H. C. (2008): Reconciliation from a social-psychological perspective. In: NADLER, A. et al. (eds): *The social psychology of intergroup reconciliation*. Oxford University Press, Oxford and New York. 15–32.
- KELMAN, H. C. – FISHER, R. J. (2003): Conflict analysis and resolution. In: SEARS, D. et al. (eds): *Political psychology*. Oxford University Press, Oxford. 315–357.
- KIERNEN, B. (2007): *Blood and soil: A world history of genocide and extermination from Sparta to Darfur*. Yale University Press, New Haven, CT.

- LEDERACH, J. P. (1997): *Building peace: Sustainable reconciliation in divided societies*. United States Institute of Peace Press, Washington, D.C.
- LERNER, M. (1980): *The belief in a just world: A fundamental delusion*. Plenum Press, New York.
- LIFON, R. J. (1986): *The Nazi doctors: Medical killing and the psychology of genocide*. Basic Books, New York.
- LUND, M. S. (2009): Conflict prevention: Theory in pursuit of policy and practice. In: ZARTMAN, I. W. et al. (eds): *Handbook of conflict resolution*. Sage, Thousand Oaks, CA. 285–321.
- MALVERN, L. (2004): *Conspiracy to murder: The Rwanda genocide*. Verso, London.
- MAMDANI, M. (2001): *When victims become killers: Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- MORRIS, B. (2004): *The birth of the Palestinian refugee problem revisited*. Cambridge University Press, Cambridge.
- OPOTOW, S. (1990): Moral exclusion and injustice. *Journal of Social Issues*, 46(1). 1–20.
- PALUCK, E. L. (2009): Reducing intergroup prejudice and conflict using the media: A field experiment in Rwanda. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(4). 574–587.
- PERES, S. (1995): *Battling for peace*. Random House, New York.
- PETTIGREW, T. – TROPP, L. (2006): A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(4). 751–783.
- RICHARDSON, L. (2006): *What terrorists want: Understanding the enemy*. Random House, New York.
- ROSOUX, V. (2001): *Les usages de la mémoire dans les relations internationales*. Bruylant, Brussels.
- RUMMEL, R. J. (1994): *Death by government*. Transaction, New Brunswick, NJ.
- SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (1999): *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press, New York.
- STAUB, E. (1989): *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. Cambridge University Press, New York.
- STAUB, E. (1996): The cultural-societal roots of violence: The examples of genocidal violence and of contemporary youth violence in the United States. *American Psychologist*, 51(1). 117–132.
- STAUB, E. (1998): Breaking the cycle of genocidal violence: Healing and reconciliation. In: HARVEY, J. (ed.): *Perspectives on loss*. Taylor & Francis, Washington, D.C. 231–241.
- STAUB, E. (2003): *The psychology of good and evil: Why children, adults and groups help and harm others*. Cambridge University Press, New York.
- STAUB, E. et al. (2005): Healing, reconciliation, forgiving and the prevention of violence after genocide or mass killing: An intervention and its experimental evaluation in Rwanda. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(3). 297–334.
- STAUB, E. (2006): Reconciliation after genocide, mass killing or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery and steps toward a general theory. *Political Psychology*, 27(6). 865–895.
- STAUB, E. (2008): Promoting reconciliation after genocide and mass killing in Rwanda – and other post-conflict settings. In: NADLER, A. et al. (eds): *Social psychology of intergroup reconciliation*. Oxford University Press, New York. 395–423.

- STAUB, E. (2011): *Overcoming evil: Genocide, violent conflict and terrorism*. Oxford University Press, New York.
- STAUB, E. – PEARLMAN, L. A. (2006): Advancing healing and reconciliation. In: BARBANEL, L. – STERNBERG, R. (eds): *Psychological interventions in times of crisis*. Springer-Verlag, New York. 213–245.
- STAUB, E. – PEARLMAN, L. A. (2009): Reducing intergroup prejudice and conflict: A commentary. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(4). 588–594.
- STAUB, E. et al. (2010): Understanding the roots and impact of violence and psychological recovery as avenues to reconciliation after mass violence and intractable conflict: Applications to national leaders, journalists, community groups, public education through radio, and children. In: SALOMON, G. – CAIRNS, E. (eds): *Handbook of peace education*. Psychology Press, New York. 269–287.
- STAUB, E. et al.: *Public education through radio to prevent violence, promote trauma healing and reconciliation, and build peace in Rwanda and the Congo*. www.ervinstaub.com
- STEINER, J. M. (1980): The SS yesterday and today: A socio-psychological view. In: DIMSDALE, J. (ed.): *Survivors, victims and perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York. 405–457.
- TOTTEN, S. et al. (eds) (1997): *Century of genocide: Eyewitness accounts and critical views*. Garland, New York.
- VARSHNEY, A. (2002): *Ethnic conflict and civic life: Hindus and Muslims in India*. Yale University Press, New Haven, CT.
- VOLKAN, V. D. (1997): *Blood lines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- VOLKAN, V. D. (1998): Tree model: Psychopolitical dialogues and the promotion of coexistence. In: WEINER, E. (ed.): *The handbook of interethnic coexistence*. Continuum, New York.
- WOLPE, H. (ed.) (2005): *Leadership and building state capacity*. Woodrow Wilson International Center, Washington, D.C.
- WOLPE, H. – McDONALD, S. (2008): Democracy and peace building: Rethinking the conventional wisdom. *The Round Table*, 97. 394. 137–145.
- ZARTMAN, I. W. (1989): *Ripe for resolution: Conflict and intervention in Africa*. Oxford University Press, New York.
- ZARTMAN, I. W. – KREMENYUK, V. (eds) (2005): *Peace vs. justice: Negotiating forward-and backward-looking outcomes*. Rowman & Littlefield, Lanham, MD.

*Fülöp Márta*¹

MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet

Az üzlet és a versengés reprezentációja a visegrádi országok leendő gazdasági szakemberei között: kölcsönös bizalom vagy kölcsönös előítéletek?

*M*inden társadalom jellemezhető a társas tőke milyenségével, vagyis azzal, hogy milyen minőségben képesek a társadalom tagjai közötti kapcsolatok elősegíteni az együttműködést és közös cselekvést (MATEJU 2003). A társas tőkét leggyakrabban az intézményekbe és az intézmények transzparens működésébe vetett bizalommal jellemzik, és feltételezik, hogy ennek a bizalomnak a szintje alapvetően befolyásolja a társadalmi és gazdasági fejlődést (REALO et al. 2008). A társas tőke olyan köztulajdon, amely nagyobb hatékonyságot és termelékenységet eredményez (MATEJU 2003). A társas tőkét a szakirodalom mind az egyént jellemző attribútumként, mind a közösségek és nemzetek jellemzőjeként értelmezi (PUTNAM 1993). A társas tőke fogalma kiterjeszthető bizonyos geopolitikai régiókra és jellemezhető a régiókon belüli együttműködés és csoportközi bizalom szintjével is.

Az itt ismertetett kutatási eredmények egy nagyobb kutatási program részét képezik, amelynek címe a „Társas tőke a Visegrád-országokban: versengés és együttműködés a jövő üzletembereinek nézetei szerint”. A kutatást az International Visegrad Fund úgynevezett Standard Grant-je (2007–2011) támogatta. A kutatás vezetője Fülöp Márta volt, a cseh kutatásokat Jelena Petrucijova (Ostrava Egyetem), a lengyel kutatásokat Beata Krzyvosz-Rynkiewicz (Warminski-Mazury Egyetem, Olsztyn), a szlovák kutatásokat pedig Iveta Kovalcikova (Presov Egyetem) végezte. A kutatási eredmények tehát e négy kutató munkáját foglalják össze.

¹ Jelen tanulmány megírása során Fülöp Márta az OTKA (K 77691) támogatásában részesült.

A kutatás célja

A kutatás fő célja a társas tőke milyenségének feltárása volt az úgynevezett visegrádi országok (Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia) között az együttműködés, versengés, bizalom és felelősség értelmezésén és az üzleti életben az egymáshoz fűződő kapcsolatok megítélésén keresztül.

Visegrád már a 14. században helyet adott a közép-európai uralkodók találkozájának. 1335-ben a cseh, magyar és lengyel király azért találkozott Visegrádon, hogy megtárgyalják a királyságaik közötti lehetséges együttműködéseket és megegyeztek abban, hogy szorosabbra vonják kapcsolataikat a politika és a kereskedelem terén. Ezt a hagyományt kívánták felidézni Csehország, Szlovákia, Lengyelország és Magyarország politikusai, amikor a négy ország kormányai közötti megegyezés eredményeképp 2000-ben megalakították az International Visegrad Fundot (<http://visegradfund.org/>). A szervezet létrejöttét nemcsak az úgynevezett V4 országok földrajzi közelsége indokolta, hanem az összefonódó történelem és a közös érdekek Európán és az Európai Unión belül. Mindezen túl a visegrádi országok mindegyike poszt-szocialista ország, amelyben a piacgazdaságra és a demokratikus politikai berendezkedésre való strukturális átmenet az utóbbi két évtizedben zajlott le. A gazdasági fejlődés mind a négy ország számára központi jelentőséggel bír. A visegrádi országok közötti magas szintű együttműködés és együttműködve versengés fontos szerepet játszhat a regionális identitás megerősítésében, amely feltétele annak, hogy sikeresen tudjanak közösen részt venni és érdekérvényesíteni a gazdasági és politikai életben az Európai Unión belül és azon túl. A négy országon belül zajló összehasonlító kutatás célja az volt, hogy feltárja:

1. Milyen jelentést tulajdonítanak az üzletnek azok a cseh, lengyel, magyar és szlovák fiatalok, akik már a rendszerváltás utáni piacgazdaságban szocializálódtak, és akik jelenleg egyetemistaként gazdasági és üzleti tanulmányokat folytatnak?

2. Milyen hasonlóságok és különbségek találhatók a versengés és a társas tőkéhez tartozó további fogalmak, az együttműködés, a bizalom és a felelősség értelmezésében a négy ország leendő gazdasági szakemberei esetében?

3. Milyen attitűdökkel rendelkeznek a Visegrád-országok gazdasági és üzleti tanulmányokat folytató fiataljai az egymással való üzleti versengés és együttműködés tekintetében, mennyire bíznak meg egymásban az üzleti életben és mennyire tekintik egymást felelősségteljes üzleti partnernek?

Jelen fejezet a kutatás eredményeinek csak egy részére tér ki: az üzlet és a versengés jelentésének hasonlóságaira és különbségeire, valamint az üzleti versengésre vonatkozó preferenciákra. Az együttműködéssel, bizalommal és a felelősséggel kapcsolatos eredményekre itt most nem térünk ki.

Vizsgálati személyek

A vizsgálatban közgazdasági és üzleti tanulmányokat folytató egyetemisták vettek részt, mind a négy országban, országonként 100–100 fő (50 fő a fővárosokból, Prágából, Budapestről,² Varsóból és Pozsonyból; 50 fő pedig kisebb városokból, Ostravából, Szegedről, Olsztynból és Eperjesből). Minden fővárosi és kisebb városi csoportban azonos volt a férfiak és a nők aránya: 25 férfi és 25 nő. Összesen tehát 400 hallgató válaszolt a kutatás kérdéseire a négy országban.

Eljárás

A vizsgálat két részből állt. Az első részben az Asszociatív Csoport Analízis technikát alkalmaztuk (Associative Group Analysis, AGA), amelyet Szalay és Brent (1967), valamint Szalay és Deese (1978) dolgozott ki. A módszer a vizsgált fogalmak szubjektív jelentésstruktúrájának feltárására alkalmas. A második részben azt vizsgáltuk, hogy milyen preferenciái és attitűdjei vannak a Visegrád-országok leendő üzletembereinek a többi nemzet üzletembereivel történő üzleti versengésre és együttműködésre, milyen szintű egymás iránti bizalom jellemzi őket és milyen felelősségteljeséget tulajdonítanak egymásnak az üzleti életben. Meg kellett nevezni a leginkább preferált, valamint a legkevésbé preferált versenytársat és együttműködő partnert, illetve azt a nemzeti csoportot, amelynek az üzletembereiben a leginkább és a legkevésbé bízának meg, és akiket a legfelelősségteljesebbnek és a legkevésbé felelősségteljesnek tartanak az üzleti életben. A választásokat nyitott kérdésre válaszolva szabadon indokolni kellett.

A szubjektív jelentésstruktúra feltárása

Az Asszociatív Csoport Analízis technika (AGA) lényege, hogy a szabad asszociációk elemzése és kategorizálása alapján különbözteti meg egymástól a vizsgálatban részt vevő csoportok egyes jelenségekkel, fogalmakkal kapcsolatos reprezentációit és azt, hogy milyen szubjektív jelentést tulajdonítanak egy-egy fogalomnak.

Szalay az AGA-módszer kifejlesztése során támaszkodott Osgood és munkatársai (OSGOOD et al. 1957) kutatásaira, akik elsőként kezdtek el foglalkozni a pszichológiai jelentés kutatásával a szemantikus differenciál segítségével. Osgood hangsúlyozta, hogy a jelentés az emberi organizmus olyan válasza, amelyre meghatározott szabályok vonatkoznak, és amelyet jellegzetes diszpozíciók irányítanak.

A jelentés számos összetevőből áll és ezek az összetevők reprezentálják azt, hogy miként érti és értékeli az adott szót, illetve fogalmat egy személy. Az összetevők lehetnek élmények, képek, érzelmek, amelyek az adott hívószóval kapcsolatban az egyén élete során felhalmozódtak.

² A budapesti válaszadók a Corvinus Egyetem diákjai voltak, a vidéki válaszadók pedig a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karának hallgatói.

A szemantikus differenciálmódszer mindezt kötött és statikus formában vizsgálta, az adott fogalmat egy előre adott rendszerben, egymással ellentétes tulajdonságpárok segítségével értékeltette.

Ezt a kötöttséget helyettesítette a szabad asszociáció módszere, amit elsőként Deese (1965) alkalmazott a jelentés feltárására, hangsúlyozva, hogy nem csupán az asszociációk azok, amelyek megadják egy adott fogalom jelentését, hanem az is, ahogyan ezek az asszociációk egymással összekapcsolódva egy komplex rendszert alkotnak.

Az AGA egy olyan strukturálatlan, nyílt végű vizsgálati eljárás, amely alkalmas arra, hogy mérjen bizonyos percepciókat, attitűdöket és hiedelmeket anélkül, hogy direkt módon arra kérné a vizsgálati személyeket, határozzák meg mindezeket. A szubjektív jelentés feltárását azért tartották a kidolgozói olyan lényegesnek, mert meggyőződésük szerint a jelenségeknek tulajdonított szubjektív jelentés meghatározza a jövőbeni viselkedést, és ebben különösen azok a jelentés-összetevők játszanak szerepet, amelyek a jelenség anticipált következményeivel kapcsolatosak. A pszichológiai jelentés esetében bizonyos összetevők központosabb szerepet játszanak, mint mások, és a jelentést minden esetben átszövik az affektusok (SZALAY–DEESE 1978). Mivel az egyes összetevők nem azonos fontosságúak a jelentésben, ezért nem azonos súllyal szerepelnek benne. Vannak alapvetően fontos és mellékesebb összetevők, és a mellékesebb összetevők száma szinte végtelen lehet.

Az eljárás folyamán a vizsgálati személyektől azt kérik, hogy az adott vizsgálandó fogalommal kapcsolatban írjanak le egy perc alatt annyi asszociációt, amennyi csak eszükbe jut. Az asszociációk vizsgálata figyelemreméltóan könnyű és hatékony módszer az emberi elme tartalmának a vizsgálatára anélkül, hogy szükség lenne arra, hogy ezek a tartalmak a nyelv teljes diszkurzív formájában fejeződjenek ki. A továbbiakban ezen asszociációk elemzésén keresztül derül ki, hogy a válaszadók egy meghatározott csoportja miként gondolkodik az adott fogalommal kapcsolatban.

A módszert előszeretettel alkalmazták különféle kultúrák közötti összehasonlító kutatásokban, ahol kulturális vélekedések, nézetrendszerek feltárása volt a cél. Szalay és munkatársai számos kultúrában (pl. Kína, Tajvan, Irán, Amerika, Mexikó, Jordánia) és változatos életterületek (pl. nemzetkép, család, vallás, gazdaság, oktatás, énkép) vizsgálatára alkalmazták az eljárást (pl. SZALAY–STROHL 1981; SZALAY–DIAZ-GUERRERO 1991; SZALAY et al. 1994). Az utóbbi évtizedben a módszer egyre nagyobb érdeklődésnek örvend. Többek között az AGA-módszerrel vizsgáltak olyan politikai kifejezéseket, mint a „szocializmus” jelentéstartalma különböző kultúrákban és történelmi helyzetekben (PECJAK et al. 1994), valamint kiterjedten használták a versengés, az együttműködés, az állampolgáriság és a vállalkozás reprezentációjának kultúrák közötti összehasonlítására is (ROSS et al. 2005; FÜLÖP 2009).

Az eljárás részletes menete

1. Adatgyűjtés

A módszer igen egyszerű. Az eljárás folyamán szabad asszociációkkal dolgozunk. Egy hívószó megadása után (jelen vizsgálatban: *üzlet, versengés, együttműködés, bizalom és felelősség*) a válaszadók egymástól függetlenül minél több asszociációt leírnak a rendelkezésükre álló egy perc alatt. A vizsgálati személyek csoportos helyzetben a következő instrukciót kapták:

Most arra kérjük, hogy írja le, ami eszébe jut, amikor a „versengés” (üzlet, együttműködés, bizalom, felelősség) szót hallja. Egy perc áll rendelkezésére. Ne szelektáljon az asszociációk között, nincsen rossz vagy jó válasz, írja le őket abban a sorrendben, ahogy eszébe jutnak. Kérjük, írjon le annyi asszociációt, amennyit csak tud a rendelkezésre álló idő alatt. Próbáljon meg egyszavas válaszokat adni, kerülje a túl hosszú kifejezéseket, mondatokat!

A válaszadás név nélküli volt, a vizsgálat során mindössze a válaszadó nemét és életkorát kérdeztük.

2. Súlyozás

Az asszociációk elemzése azzal kezdődik, hogy a résztvevők által leírt asszociációkat súlyokkal látjuk el. A súlyok aszerint alakulnak, hogy hányadik helyen áll az adott szó az asszociációk sorában. A pontozás mögött az a koncepció húzódik meg, hogy minél hamarabb váltódik ki egy asszociáció, az annál stabilabb és központibb részét képezi a hívószó jelentéstartományának. A szerzők (SZALAY–BRENT 1967) egyhetes késleltetéssel megismételt asszociációs feladatot végeztetve azt találták, hogy az első asszociációs feladatban az első között megjelenő szavak a második alkalommal is nagy valószínűséggel az első asszociációk között helyezkedtek el. A konkrét súlyokat az alapján állapították meg, hogy hány százalékában tért vissza az adott asszociáció a meghatározott helyen. Az első asszociáció az esetek 61%-ában (súly: 6), a második az esetek 48%-ában (súly: 5), a harmadik az esetek 40%-ában (súly: 4) stb. tért vissza. Ennek alapján az első szó – a legelső reakció – hat súlypontot kap; a második ötöt; a harmadik négyet. A negyediként, ötödiként, hatodiként és hetediként előforduló szavak három-három súlypontot kapnak. A nyolcadik és kilencedik asszociáció kettő-kettő súlypontot, a tizedik és végül minden további szó pedig egy-egy súlypontot kap.

3. Csoportválaszlista generálása

A súlyokkal ellátott egyéni asszociációkat csoportos listába rendeztük úgy, hogy az azonos szavak egymás mellé kerültek. A cél ugyanis az egyéni válasszmintázat helyett az egyes fogalmak asszociációs térképének felrajzolása volt, vagyis a csoport által közösen osztott jelentéstartalom feltárása. A csoportos lista lehetővé teszi, hogy megállapítsuk, melyek azok a szavak, amelyeket a leggyakrabban említettek a válaszadók és melyek azok a szavak, amelyeket a legnagyobb összszúllyal említettek.

4. Fordítás

Az asszociáltatás természetesen minden országban a saját nemzeti nyelven történt. Annak érdekében, hogy az így nyert adatokat közösen tudjuk elemezni, a cseh, lengyel, szlovák és magyar asszociációkat angolra fordítottuk, majd a fordítást visszafordítással (back-translation) ellenőriztük.

5. Kategorizáció

A következő fázis a hasonló jelentésű szavak súlypontjukkal együtt történő kategóriába rendezése. Az asszociációkat mindenki a saját anyanyelvén kategorizálta, de a kategorizálást az angol nyelvű anyagon közösen egyeztetjük. Egyszerű, egyértelmű, világos, jól meghatározott kategóriák létrehozására törekedtünk, amelyek között nincs átfedés. Egy asszociáció csak egy kategóriába kerülhetett. Azok a válaszok, amelyek egyik kategóriába sem illettek, az „Egyebek” kategóriába sorolódtak. Bizonyos esetekben egy meghatározott szó több kategóriába is illeszthető lett volna; ezekben az esetekben visszatérünk az eredeti asszociációsorhoz és annak a jelentésstruktúrája alapján helyeztük el az adott szót egy meghatározott kategóriába.

6. Az adott fogalom jelentésstruktúrájának feltárása

Először minden csoportban összeadtuk az összes asszociációt (összesen hány asszociáció született az adott fogalomra), majd az összes súlyt is. Ezek után kiszámoltuk, hogy az egy-egy kategóriába tartozó szavak súlya mennyi, valamint hogy az egyes kategóriákba az összes súlyozott asszociációk (100%) hány százaléka esik. Az egyes kategóriák százalékos aránya ily módon kirajzolta a különböző jelentést hordozó kategóriák fontossági sorrendjét.

7. Statisztikai mutatók számolása

Az egyes nemzeti csoportokon belül az azonos asszociációs kategóriák különböző arányokban teszik ki a jelentésstruktúrát. Ezt statisztikailag összehasonlítottuk, s így megállapíthatóvá vált, hogy mely jelentéstartalmak azok, amelyek egy-egy országban szignifikánsan dominánsabbak, mint egy másikban.

Az adatgyűjtés folyamata

Az asszociációkat közgazdasági és üzleti tanulmányokat folytató egyetemistákkal az egyetemi órájukon vettük fel. Annak érdekében, hogy az egyes országokban teljesen azonos eljárást kövessünk, meghatároztuk a hívószavak bemutatásának a sorrendjét. Elsőként valamennyi országban az *üzlet* szóra kértünk asszociációkat, másodikként a *versengésre*, ezt követően a *bizalomra*, az *együtműködésre* és végül a *felelősségre*. Az egyes szavakra adott asszociációk gyűjtése között tipikusan egy óra telt el, ami alatt az egyetemisták az adott, szokásos egyetemi kurzusukat hallgatták. Ezzel kívántuk kiszűrni a közvetlen sorrendi hatást, vagyis azt, hogy az egyes

szavakra adott asszociációk befolyásolják a következő fogalomra adott asszociációk tartalmát. Jelen fejezetben az üzlet, a versengés és az együttműködés hívószavak asszociációs jelentéstartományával foglalkozunk, a bizalom és a felelősség fogalmának jelentéstartalmáról nem számolunk be.

Az üzleti és közgazdasági képzésen résztvevők üzletről kialakult reprezentációja a visegrádi országokban

Elsőként az *üzlet* hívószóra adott asszociációkat vizsgáltuk meg. A négy résztvevői csoport közül a szlovákok és a lengyelek adták a legtöbb asszociációt (az asszociációk átlagos száma esetükben 8,07 és 8,05), őket követték a magyar válaszadók (7,71). A cseh résztvevők lényegesen kevesebb asszociációt adtak az üzlet szóra (5,7) (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. Az asszociációk száma, az asszociációk átlagos száma és az üzlettel kapcsolatos asszociációk összszáma a négy országban

Ország	Asszociációk száma	Átlag	Súly
Csehország	570	5,70	2 331
Magyarország	771	7,71	2 688
Lengyelország	805	8,05	2 763
Szlovákia	807	8,07	2 820

A súlyozott asszociációkat jelentésstruktúrájuk alapján kategóriákba rendeztük. Az üzlettel kapcsolatos kategóriák az alábbiak lettek: pénz és pénzügyek; üzletmenet; vállalat/munka; kereskedelem/termékek; az üzlethez szükséges egyéni jellemvonások; makrogazdasági folyamatok; az üzlet negatív következményei; az üzlet pozitív velejárói és egyéb (lásd 2. és 3. táblázat).

Az eredmények áttekintése során a következőket lehetett megállapítani.

Mindegyik csoportban az asszociációk közel 25%-a a „pénz és pénzügyek” kategóriába tartozott. Az üzlet tehát mind a négy országban szorosan összefügg a pénzzel és pénzszerzéssel. A pénz kategóriája a legnagyobb kategória a cseh (25%), a magyar (24%) és a szlovák (25%) résztvevők körében, a lengyel válaszadók esetében viszont csak a második legnagyobb, amelyet a „vállalat, munka és vezetés” kategóriája (27%) előz meg.

Az üzleti folyamatok, vagyis az „üzletmenet” a legnagyobb arányt a cseh válaszadók (23%) körében érte el, a legkisebbet pedig a szlovákok (14%) körében, a magyarok és lengyelek válaszaik köztes értéket mutatnak (18%).

Az üzlet összekapcsolása a „kereskedelemmel” leginkább a magyar (12,8%) és szlovák (11%) válaszadók esetében történt, a cseh (5,7%) és lengyel (4%) válaszadók kevesebb hangsúlyt adtak ennek a szempontnak.

A „makrogazdasági folyamatok”, azon belül is a verseny mint asszociáció leggyakrabban a magyar résztvevők válaszaiban (8%) jelentkezett.

2. táblázat. Az üzlet szóra adott asszociációk különböző kategóriái

KATEGÓRIÁK	PÉLDÁK ASSZOCIÁCIÓKRA
PÉNZ/PÉNZÜGYEK	Pénz, profit, bank, tőzsde
ÜZLETMENET (ÜZLETI PARTNEREK/ÜZLETKÖTÉS/ÜZLETI STRATÉGIA)	Partnerek (üzletársak, üzletemberek), üzletkötés (tárgyalás, szerződés) üzletvitel (kockázat)
VÁLLALAT, MUNKA, VEZETÉS	Vállalat, vállalkozás, iroda, vezetés, igazgató
KERESKEDELEM ÉS TERMÉKEK	Kereskedelem, piac, tőzsde, marketing
AZ ÜZLETHEZ SZÜKSÉGES EGYÉNI JELLEMVONÁSOK (SZEMÉLYISÉG, MEGJELENÉS, KÉPZETTSÉG)	Személyiség (tekintély, hatékonyság), megjelenés (öltöny, nyakkendő), iskolázottság
MAKROGAZDASÁGI FOLYAMATOK	Verseny, gazdaság
NEGATÍV KÖVETKEZMÉNYEK (TISZTESSÉGTLENSÉG, NEGATÍV ÉRZELMEK, KUDARC)	Összeköttetések, stressz, kudarc
POZITÍV KÖVETKEZMÉNYEK	Siker
EGYÉB	Dallas, New York

3. táblázat. Az asszociációk országokénti és kategóriák szerinti százalékos megoszlása. A táblázatban szereplő értékek százalékokat jelölnek

Ország/ Kategória	Pénz	Üzletmenet	Vállalat	Kereskedelem	Jellemvonások	Makrogazdaság	Negatívum	Pozitívum	Egyéb
Csehország	24,6	23,8	16,5	5,7	10,0	4,2	8,4	1,0	1,5
Magyarország	24,1	17,8	13,5	12,8	9,6	8,1	7,5	4,8	1,4
Lengyelország	24,8	18,3	27,0	4,0	10,9	4,8	3,3	5,1	1,3
Szlovákia	25,0	14,0	20,0	11,0	8,0	2,0	4,0	9,0	2,0

Az üzlet „pozitív következményeinek és velejárlóinak” kategóriája a szlovákok körében éri el a legmagasabb százalékarányt (9%), ugyanakkor a negatív következmények kapják a legalacsonyabb súlyarányt (4%), és ez arra utal, hogy az üzletet legpozitívabban a szlovák gazdasági és üzleti tanulmányokat folytatók „értékelik.” A cseh és magyar közgazdász és üzleti tanulmányokat folytató diákok ezzel szemben a legnagyobb százalékarányban (8,4% és 7,5%) társítanak „negatív következményeket” az üzlet fogalmához.

Ha megvizsgáljuk a pozitív és negatív érzelmek és következmények arányát, akkor a cseh válaszadók lényegében nem adnak pozitív asszociációkat az üzlet szóra (1%), ezért a fogalomról alkotott kép az ő esetükben a legnegatívabb. Az eredmények alapján a szlovákok rendelkeznek a legnagyobb arányú pozitív, a csehek pedig a legnagyobb arányú negatív asszociációval az üzlettel kapcsolatban. A lengyelek több pozitív szót kapcsolnak össze az üzlettel, mint negatívát (5,1% és 3,3%); a magyarok ezzel ellentétben több negatívát (7,5%), mint pozitívát (4,8%); de mind a lengyelek, mind a magyarok válaszai a skála közepén helyezkednek el, mivel a csehek és szlovákok képviselik a negatív és pozitív végletet.

A kategóriák szerinti összehasonlítás mellett azt is meg lehet vizsgálni, hogy az egyes nemzeti csoportokban mely szavak kötődnek a legerősebben az üzlet fogalmához, melyek adják a jelentésének a központját. Itt most csak a magyar, lengyel és szlovák adatokra térünk ki. A magyar válaszadók esetében az üzlet fogalmához társuló első tíz legnagyobb súlyú szó a következő volt: pénz (335), profit/haszon (108), siker (83), tárgyalás (67), profit (66), kapcsolatok (64), gazdaság (51), verseny (50), öltöny (45), vállalat (38), vállalkozás (37). Úgy tűnik tehát, hogy a vizsgálatban részt vevő leendő magyar közgazdászok számára az üzlet a pénzzel, haszonnal, sikerrel mint eredményekkel, a tárgyalással, a versennyel és a kapcsolatokkal mint eszközökkel, az öltönnyel mint külső attribútummal és mikroszinten a vállalattal és vállalkozással, makroszinten a gazdasággal kapcsolódik össze leginkább.

A lengyel válaszadók esetében a tíz legmagasabb súlyt kapó szó a pénz (381), cég (151), vállalat (134), munka (98), üzleti vállalkozás (94), emberek (67), üzletember (57), haszon (55), siker (48), öltöny (45) volt. A lengyel válaszadók, akárcsak a magyarok, az üzlet pozitív eredményét, a pénzt, a hasznot és a sikert helyezték a középpontba, ugyanakkor jelentősen kapcsolták mindezeket az emberi tényezőhöz, az elvégzett munkához és azokhoz, akik az üzleti életben dolgoznak, vagyis az üzletemberekhez, illetve azokhoz, akik részesednek belőle, általában az emberekhez.

A szlovák válaszadók esetében ugyancsak a pénz szó kapta a legnagyobb súlyt (349), majd az üzletember (234), a piac (172), a kollaboráció (143), a profit (109), a kudarc (73), a menedzser (73), a kereskedelmi vállalat (65), a cég (55) és az idő (39) követte. Érdekes módon az öltöny (35) mint az üzleti élet egy külsődleges szimbóluma itt is az egyik legnagyobb súlyú szónak bizonyult.

A legnagyobb súlyú szavakat összehasonlítva néhány figyelemreméltó hasonlóság és különbség található. Az üzlethez minden csoportban kiemelten kötődik a pénz. A tisztességtelen üzletmenetre vonatkozó szó („kapcsolatok”) egyedül a magyar csoportban került be a jelentést leginkább hordozó szavak közé. A magyarok esetében a verseny, a szlovákok esetében a kollaboráció kötődik explicitebben az üzlethez. A lengyelek és a magyarok a sikert, a szlovákok a kudarcot kötik jobban össze az üzlet fogalmával. A gazdaság emberi oldalának, és az üzleti életet végül is működtető embereknek legfőképpen a szlovákok, de a lengyelek is hangsúlyt adtak, a magyar válaszadók között viszont nem kerültek be az emberek a legnagyobb súlyú asszociációk közé. Érdekes módon az öltöny, amelyet csak férfiak viselnek, ugyancsak országon átívelő jellemzőjének bizonyult az üzleti életnek, az öltözködési előírások olyan jellegzetesek ebben a világban, hogy fontosabb szerepet kap ez a külsőség a reprezentációban, mint az üzleti életben elengedhetetlen intézmények, mint például a tőzsde vagy a bank.

A közgazdasági és üzleti képzésen résztvevők versengésről kialakított reprezentációja a visegrádi országokban

A versengés szóra a legnagyobb számú asszociációt a szlovákok adták (8,9/fő átlagban). A legkevesebb szót, csakúgy, mint az üzlet esetében, a cseh résztvevők írták (5,56 átlagosan), a magyarok és a lengyelek pedig a két érték között találhatók (7,26 és 6,12). Lásd 4. táblázat.

4. táblázat. Az asszociációk száma, az átlagos asszociációk száma és a versengés szóra adott asszociációk teljes súlyozott értéke a négy országban

Ország	Asszociációk száma	Átlag	Súlyozás
Csehország	556	5,56	2 273
Magyarország	726	7,26	2 603
Lengyelország	612	6,12	2 322
Szlovákia	892	8,92	2 934

A versengés szóra adott asszociációkat a következő kategóriákba soroltuk: gazdaság/munka; győzelem/vesztés; motiváció/teljesítmény; negatív érzelmek/agresszió; pozitív érzelmek; emberek/versenytársak; szelekció; moralitás; szinonimák, sport. Lásd 5. és 6. táblázat.

5. táblázat. A versengés szó asszociációinak különböző kategóriái

GAZDASÁG/MUNKA	Pénz, piac, üzlet, kapitalizmus, profit
GYŐZELEM/VESZTÉS	Győzelem, nyeres, siker, előny (ebben a kategóriában minden nemzeti csoportban a győzelemmel kapcsolatos szavak tették ki az asszociációk kilencven százalékát)
MOTIVÁCIÓ/TELJESÍTMÉNY	Küzdés valamiért, fejlődés/növekedés, innováció, cél
NEGATÍV ÉRZELMEK/AGRESSZIÓ	Stressz, feszültség, háború, kegyetlenség
POZITÍV ÉRZELMEK	Öröm, izgatottság
VERSENYTÁRSÁK/EMBEREK	Versenytársak, ellenfelek
SZELEKCIÓ	Harc, erő, erősnek lenni, hatalom
MORALITÁS	Korrekttség, becsületesség, korrupció, csalás
SZINONIMÁK	Verseny, vetélkedés, konkurencia
SPORT	Sport, olimpiai játékok, futás
EGYÉB	Egyszer-egyszer előforduló szavak, amelyeket nem lehet kategorizálni (játék, pszichológia stb.)

6. táblázat. A különböző kategóriák között az asszociációk százalékos megoszlása. A táblázatban szereplő számok százalékokat jelölnek

Ország/Kategória	Gazdaság	Győz/ veszt	Motiváció/ Teljesítmény	Pozitív érzelmek	Negatív ézelmek	Szelekció	Emberek	Moralitás	Szinonimák	Sport
Csehország	18,6	24,5	7,7	8,8	9,5	1,6	6,6	5,0	4,1	5,8
Magyarország	21,7	20,2	16,8	1,1	7,1	7,0	6,3	5,9	5,6	5,0
Lengyelország	8,4	10,2	9,5	0,2	9,1	8,9	20,0	4,4	17,0	9,0
Szlovákia	7,8	21,7	12,6	0,0	5,9	0,0	7,8	6,1	11,8	5,8

A magyar asszociációk képezik talán a legdinamikusabb jelentését a versengésnek. A magyar közgazdászhallgatók a versengést legfőképpen a gazdasághoz (21,7%), a győzelemhez/vesztéshez (20,2%) és a motivációhoz és teljesítményhez (16,8%) kapcsolják. Az asszociációknak ez a három csoportja az összes asszociáció több mint a felét (58,7%) teszi ki. A versengés keménységére utal ugyanakkor, hogy összekapcsolódik a szelekcióval (7%) és sokkal inkább negatív (7,1%), mint pozitív (1,1%) érzelmek kapcsolódnak hozzá. A moralitás kategórián (5,9%) belül a moralitásra utaló szavak szerepelnek nagyobb arányban (3,7%), pl. fair play (17-es súly) és az immoralitásra utalók kisebb arányban (2,2%), pl. könyöklés (11-es súly). A semleges tartalmú szinonimák (5,6%) és sport (5%) a pozitív érzelmek és következmények (1,1%) mellett a legkisebb kategóriának bizonyultak. A válaszokból kirajzolódó versengés fogalom erősen kötődik a gazdasághoz, motiváló és teljesítményre készítő, de kegyetlen és érzelmileg megterhelő.

A cseh válaszadók esetében két fő jelentéstartalom emelkedik ki. Hasonlóan a magyarokhoz a versengést erősen a győzelemhez (25%) és a gazdasághoz (19%) kötik, ezek az asszociációk az összes asszociáció majdnem felét (43,1%) teszik ki. A versengés dinamikai aspektusa, a motiváció/teljesítmény azonban a négy csoport közül az ő esetükben a legalacsonyabb súlyú (7%, összehasonlítva például a magyar asszociációk 17%-ával). Kivételes a cseh csoportban, hogy a versengés pozitív és negatív vonatkozásai majdnem egyensúlyban vannak egymással. Valamennyi csoport közül a cseh diákoknál a legnagyobb a pozitív érzelmek súlya (8,8%), és ez jelentős különbség a másik három csoporthoz képest, mert azokban vagy egyáltalán nem jelennek meg pozitív érzelmek (szlovák: 0%), vagy csak minimálisan (lengyel: 0,2% és magyar 1,1%). A negatív érzelmek tekintetében jóval kisebb a csoportok közötti eltérés (cseh: 9,5%; lengyel: 9,1%; magyar: 7,1% és szlovák: 5,89%). A versengés kegyetlenebb formái, melyek a szelekció kategóriába sorolódtak, ugyancsak kevésbé jellemzik a cseh válaszadók versengés fogalmát (1,6%). A cseh versengés fogalom tehát talán a legpozitívabb tartalmú és erősen kötődik a gazdasághoz.

A szlovákok három legnagyobb kategóriája a győzelem/vesztés, a motiváció/teljesítmény és a viszonylag kevés tartalmat hordozó szinonimák voltak. Ezek közül legerőteljesebben a győzelem/vesztéssel (21,74%) kapcsolták össze. A teljesítményre és motivációra utaló szavak

az összes asszociáció 12,64%-át tették ki. A szinonimák 11,8%-át. A versengés tehát leginkább annak kimeneteléhez, eredményéhez kötődik, de nem kapcsolódik kiemelten egyetlen területhez sem. A gazdaságra vonatkozó asszociációk (7,8%) jóval kisebb arányban szerepelnek, mint a magyarok (21,7%) vagy a csehek (18,6%) esetében. A versengésnek csak negatív konnotációja van (6%), pozitív nincs (0%), annak ellenére, hogy a versengést szemben a magyarokkal nem kapcsolják össze a keményebb és darwinisztikusabb szelektív funkciójával (0%). A versengés morális vonatkozásai, erkölcs/moralitás mint kategória a legnagyobb arányban a szlovákok között jelenik meg (6,16%) és nagyobb arányban szerepelnek benne a tisztességtelenségre utaló kifejezések, mint a moralításra utalók (pl. csalás, megcsalás, tisztességtelen, korrupció, átverés, hazugság szemben a fair play, becsületesség, szabályok kifejezésekkel).

A lengyel közgazdász- és üzleti tanulmányokat hallgatók esetében az asszociációk legnagyobb kategóriái a versenytársak/emberek (20%) és a szinonimák (17%), vagyis két semleges és nem igazán jelentésgazdag kategória. A versengés dinamikusabb aspektusai, így a győzelem és a veszteség vagy a motiváció/teljesítmény csak az asszociációk közel egy tizedét tették ki (10,2% és 9,2%). A versengés affektív tartalmát tekintve elsősorban negatív konnotációval bír. A lengyel válaszadók pozitív érzelmeiket szinte egyáltalán nem kapcsolnak a versengéshez (0,2%), jelentős számú negatív érzelmeket viszont igen (9%). A versengés kemény darwinista, szelektív jellegét is ők hangsúlyozzák a legjobban (8,9%). A versengési területek közül a gazdasági és üzleti tanulmányokat folytató lengyel egyetemisták kicsit hangsúlyosabban kötik a versengést a sporthoz (9%), mint a gazdasághoz (8%).

Bár a vizsgálatban részt vevő fiatalok mind a rendszerváltás után, már piacgazdaságban növekedtek és szocializálódtak, pályaválasztásuk során pedig a közgazdasági és üzleti tanulmányokat választották, a közgazdaságtan és a piacgazdaság központi fogalma pedig a verseny, mégsem egyértelmű, hogy a versengés fogalma legerőteljesebben a gazdasághoz kötődik. A magyar és cseh csoportokban igen, de a lengyel és szlovák csoportban sokkal szerteágazóbb a versengés jelentéstartalma. Elgondolkodtató, hogy bár a posztszocialista társadalmakban a versengés mind a gazdasági, mind a politikai életben jelen van, és a jövőben az üzleti világban tevékenykedni kívánó szakembereknek a verseny napi életterük lesz, a fogalom sokkal inkább rendelkezik negatív, mint pozitív tartalommal, egyedül a cseh egyetemisták értékelése kiegyensúlyozott, sok negatívum mellett hasonlóan sok pozitívumot is tartalmaz.

Mélyebb betekintést tesz lehetővé a szubjektív jelentés struktúrájába, ha megvizsgáljuk, hogy melyek azok a kifejezések, amelyek a legnagyobb súllyal szerepelnek az asszociációk között, melyek azok, amelyek az egyes csoportokon belül a jelentés központi fogalmai. Ezért áttekintettük a rangsorban az első tíz legnagyobb súllyal szereplő kifejezést.

A magyar válaszadók a versengéshez legnagyobb súllyal a győzelem (nyerés, győztes, nyertes) fogalmát kapcsolták (162) és ezt követte lényegesen kevesebb súllyal a veszteség, vesztes fogalma (97). A harmadik legnagyobb súlyú szó egy szinonima, a verseny volt (81). A versengést két versengési területhez kötötték. Egyrészt a gazdasági élethez, ezen belül a piachoz (74), amelyhez szorosan kapcsolódik a nyereség/profit (49) fogalma. Másrészt a sporthoz (61), amelyben versenytárs/ak (54) vannak. A versengéshez a motivációt jelölő küzdelem szót (61) és az ellenségesebb harc (45) fogalmát is társították.

A szlovák válaszadók körében, csakúgy, mint a magyarok esetében a győzelem (győztes, nyerés) szerepelt a legnagyobb súllyal (276) és hasonlóan a magyarokhoz a győzelemhez

képeket lényegesen kisebb, de még mindig kiemelt súllyal szerepelt a vesztes (vesztes) (149). Az első tíz legnagyobb súllyal szereplő szó között megjelent a konkurencia (244) mint szinonima, amely a gazdasági versenyhez kötődik és a verseny szó (99), amely a sporthoz (37), mely maga is bekerült az első tíz legnagyobb súlyú asszociáció közé. A szlovákok a versengést a játék (71) területéhez is kapcsolják és megjelenik az ellenfél (63) és az ellenségesebb harc (63) és rivalizálás (46) fogalma is. A versengés célra irányuló és motivációhoz kapcsolódó voltát reprezentálja a cél (39) szó.

A lengyel válaszadók versengés fogalmában a legnagyobb súllyal nem a győzelem/vesztés szerepel, hanem egy szinonima, a rivalizáció (255), amely a versengésnek a negatívabb konnotációjú megnevezése (amikor nem erre a negatív háttértartalomra gondoltak a válaszadók, akkor az „egészséges rivalizáció” kifejezést használták). Inkább semleges és strukturális jellegű asszociáció (a versengési partnerek adják a versengés alapvető strukturális feltételét, ha nincsenek egymással versengő felek, akkor versengés sincs) a versengő felek (235) kifejezés. Semleges tartalmú szinonima a versengés szó változatai, a verseng/versengeni (83) és a verseny is (46). A harc (140) és a kegyetlen küzdelem (117) kifejezések ugyanakkor a versengés kemény és darwinista jellegére utalnak. A győzelem (106) kisebb összsúllyal és nem vezető asszociációként, de azért bekerült az első tíz közé. Gazdasági fogalmak nem kerültek a legnagyobb súllyal szereplő asszociációk közé, de sporttal kapcsolatosak igen. A vetélkedő (sportra értve: 99) és a sport (57) szó kapott nagyobb súlyt. A versengés reprezentációjába jelentősebb súllyal a lengyel csoportban bekerült az együttműködés (57) kifejezés is.

A lengyel, magyar és szlovák súlyozott asszociációkat összehasonlítva látható, hogy a győzelem mindhárom csoportban bekerült a legnagyobb súlyú szavak közé, legnagyobb hangsúllyal a szlovákok és legkisebb hangsúllyal a lengyelek esetében. A versengés negatív kimenetele, a vesztes világosan sokkal kevésbé tartozik a versengés szubjektív jelentéséhez, mint a győzelem. A szlovákok és magyarok esetében így is bekerült az első tíz szó közé, de a lengyelek esetében, akik amúgy is kevésbé a győzelem/vesztés keretében ragadják meg a versengés jelentését, nem. A versengés motiváló hatására a magyarok és lengyelek esetében a küzdelem, a szlovákok esetében a cél szó utal. Mindhárom ország válaszadói sok szinonimát említenek a versengés fogalmával kapcsolatban. A verseny szó mindhárom csoportban szerepel, az inkább gazdasági konnotációjú konkurencia a szlovákoknál, a negatívabb versengési folyamatokra utaló rivalizáció a szlovákoknál és a lengyeleknél jelenik meg. A lengyelek erősen a szinonimákra koncentrálnak, a versengés szó különböző alakjai, illetve a vetélkedő szó csak náluk fordul elő jelentősebb súllyal és a sok szinonima miatt az ő esetükben a versengés fogalmának központi jelentéstartalma kevésbé telített. A versengésben részt vevő felekre is mindhárom csoportban történik jelentősebb utalás. A magyarok a versenytárs szót, a szlovákok az ellenfél szót, a lengyelek a versengő felek szót említik a legnagyobb súllyal. Az ellenséges harc szó mindhárom csoportban beletartozik a versengés központi jelentésébe, a barátságos együttműködés mint parallel vagy mint ellentét azonban csak a lengyeleknél jelenik meg. A gazdaság mint versengési terület leggyértelműbben a magyar gazdasági tanulmányokat folytató válaszadóknál kerül be a versengés központi jelentéstartalmába a piac és haszon/nyereség kifejezésekkel, a szlovákok által használt szinonima, a konkurencia utalhat még a gazdaságban zajló versengésre. A versengés területei közül a sport mindhárom csoportban szerepelt, a játék mint versengési terület azonban csak a szlovákok esetében kapott hangsúlyt.

Az üzleti élet versenytársaira vonatkozó attitűdök és preferenciák

Annak érdekében, hogy feltárjuk, miként viszonyulnak a vizsgálat résztvevői a különböző visegrádi országokkal való üzleti versengéshez és együttműködéshez, mennyire bíznak meg egymásban mint üzleti partnerben, és mennyire tartják egymást felelősségteljes üzleti partnernek, az asszociációs vizsgálatot követően arra kértük a válaszadókat, képzeljék el, hogy az üzleti életben tevékenykednek és rangsorolják azt, hogy milyen nemzetiségű személyt választanának legszívesebben versenytársuknak, milyen nemzetiségűvel működnének a legszívesebben együtt, kiből bíznanak meg a legjobban, és milyen nemzetiségű üzletfelet tartanának a legfelelősségteljesebbnek. A résztvevőknek a rangsorban első, illetve a rangsorban utolsó választásukat meg is kellett indokolniuk. Például: „Képzelje el, hogy az üzleti életben dolgozik. Milyen nemzetiségű partnert választana legszívesebben versenytársának? Cseh, magyar, lengyel vagy szlovák partnert? (A válaszlehetőségek sorrendje randomizálva volt, hogy elkerüljük a sorrendi hatást.) Kérjük, rangsorolja választásait és az első, illetve utolsó válaszait indokolja meg.”

A különböző országok rangsorának összehasonlításakor nemcsak azt vettük figyelembe, hogy a válaszadók mely országokat részesítették előnyben a legtöbbször és a legkevésbé, hanem az indoklásokat is kategóriákba soroltuk: egy adott ország lakóját miért választják szívesebben, mint egy másikat.

Kivel akarnak a magyar közgazdászhallgatók versengeni az üzleti életben?

A válaszadók legnagyobb számban mind a négy országban a honfitársaikkal akarnának leginkább versengeni az üzleti életben (magyarok 40%, lengyelek 53%, csehek 44%, szlovákok 45%) (lásd 7., 8., 9. táblázat). A saját csoport választásának indokaként írt magyarázatok minden országban elsősorban az ismerősséget és a kulturális hasonlóságot emelik ki. A magyar válaszadók például a következőket írták:

„Mert a magyar piacot jobban ismerem, mint a többi.”

„Mert ezt ismerős terepnek érzem, azonos kulturális környezetbe tartozik, mint én, valamint makrokörnyezetünk és ezáltal lehetőségeink nagyon hasonlóak, tehát elsősorban a képességeken múlik a verseny kimenetele.”

„Mivel magyar vagyok, a magyarokat könnyebben kiismerem. Ezért talán könnyebb velük versengeni.”

A hasonlóság és ismerőség az üzleti versengésben előnyt jelent, könnyebbé teszi a győzelmet.

„A magyar cégekről több információt szerezhetek be, és egy magyar cég egy másik magyar vállalattal könnyebben tud versenybe kerülni és akár legyőzni azt.”

„Legjobban ismerem. Könnyebb legyőzni valakit, akit jobban ismerem.”

„A magyar gondolkodásmódot és normákat jobban ismerem, és nagyobb valószínűséggel tudom kitalálni a másik taktikáját.”

Az ismerősség és kulturális azonosság mellett az azonos nyelv használata is jelentőséggel bír.

„Ithon van, ismerem a kultúrát, szokásokat, piaci helyzetet. Emellett a közös nyelv segíthet a versenyben közös nyelvet találni.”

Az ismerősség az egyenlő esélyek miatt is fontossággal bír.

„Mert a saját nemzetiségem. Ugyanolyan környezetben nőtt fel, mint én, ugyanolyan hatások érték (nagyjából), ezért közel egyenlő esélyekkel indulunk. Ez a legtisztább.”

„Azonos kulturális lehetőségek miatt nagyobb a valószínűsége, hogy egyenrangú felek vagyunk. Illetve hasonló lehetőségeink voltak az életben.”

A válaszadók egy részét a magyar üzletféllel való versengés választásában az motiválta, hogy a magyar felet tartották a legkönnyebben legyőzhetőnek, a leggyengébb versenytársnak.

„Mert talán ez lenne a leggyengébb versenytárs.”

„Talán a legkönnyebb legyőzni a versenyben.”

Néhányan patrióta és nemzetgazdasági okokból versengenének magyar üzletfelekkel/vállalatokkal.

„Nemzethez való hűség.”

„A hazával való versenyt preferálok – ez a legjobb a gazdaság szempontjából.”

Ha nem a saját nemzetbeli üzletfelet/vállalatot részesítik előnyben, akkor a magyar hallgatók főleg a lengyelekkel (26%), illetve a csehakkal (24%) akarnak versengeni (lásd 7. táblázat).

7. táblázat. Kivel versengenének a legszívesebben és a legkevésbé a MAGYAR gazdasági és üzleti tanulmányokat folytató diákok. A számok százalékokat jelentenek

Ország	Magyar	Cseh	Szlovák	Lengyel
Első választás	40	24	10	26
Utolsó választás	20	23	42	15

A lengyelek előnyben részesítésére két fő indoklás jelent meg. Az egyik egy elismerő és pozitív képet tükröz a lengyel üzleti partnerekről. E szerint Lengyelország gyorsan fejlődő és nagy ország, ezért érdemes a lengyelekkel üzleti téren versenyezni.

„Azért tartom megfelelő partnernek a versengésben, mert elég jól fejlődnek és ezáltal megfelelő versenytársat jelentenek.”

„Lengyel, mert elég nagy kihívásnak tekintem. Nagy népesség, nagy ország, nagy lehetőségek vannak benne, ugyanakkor a fenti országok közül ez van legtávolabb, ami lehet előny is, hátrány is.”

A másik magyarázat valójában ennek az ellentéte. A lengyeleket könnyen legyőzhető, gyenge versenytársnak tartja és éppen ezért választja őket leginkább.

„Nem igazán lehet hallani a lengyelek jó üzleti kapcsolatairól, ebből arra következtetem, hogy velük szemben lenne a legnagyobb esély nyertesén végezni.”

„Nem nagyon ismerem őket, de gondolom, hogy mivel az ország gazdaságilag nem annyira sikeres, talán a lengyel üzlettárs sem, és nekem ezáltal jobb esélyeim lennének a versenyben.”

A cseh üzleti partnerekre vonatkozóan a magyarázatok egyértelműen pozitívak. Egy részük az erős és gyorsan fejlődő cseh gazdaságot emeli ki és azt, hogy egy erős versenytárral való versenyés fejlesztő lehet a magyar félre nézve is.

„Fejlett a gazdaságuk, ha velük versengünk, az minket is fejleszt, ösztönöz a felzárkózásra.”

„Gyorsan fejlődő ország, Európa szívében, jó földrajzi elhelyezkedésű, jó kapcsolatokkal.”

„Mára Magyarország helyzete az EU-n belül gazdaságilag elmaradni látszik a velünk egy időben csatlakozottaktól, és mivel ezek közül Csehország volt a felsorolásban a legfejlettebb, ezért természetesen mindenki a legjobbal akar versenyezni.”

„A cseh versengési szokások miatt, ahol nagyobb a kihívás, ott jobb a verseny, jobban ösztönzi az embert az újításokra.”

A cseheket a magyar közigazdászhallgatók erkölcsösnek és korrektnek tartják az üzletben és ezért a versenyben is.

„Azért a cseh versenyző felet választom, mert ebből a négy országból a cseh gazdasági élet a legszimpatikusabb, a legtisztább versenyt ott tudnám elképzelni.”

„Tisztességes embereknek tartom őket, nem hinném, hogy az első adandó alkalommal átvernének. Dolgos emberek.”

„Tisztességes verseny miatt. Remélhetőleg kisebb valószínűséggel nyúl tisztességtelen eszközökhöz.”

A cseh emberekkel szerzett személyes jó tapasztalatok is átsugároznak az üzleti világra.

„Voltam Csehországban és tetszett az emberek hozzáállása, viszonyulása másokhoz. Tudom, hogy ott magasabb a bizalom szintje és kisebbek az egyenlőtlenségek.”

„Egy évet dolgoztam Prágában, Csehországban, nagyon pozitív tapasztalatom volt. Megbízható, kiszámítható partnereknek, versenytársaknak gondolom/gondolnám őket.”

Csak a magyarok 10%-a akar elsősorban a szlovák üzleti partnerekkel versengeni. A válaszok két fő indok köré rendeződnek. Mindkét indok negatív tartalmú. Az egyik szerint a szlovákok gyenge ellenfelek, könnyű őket legyőzni.

„Azért, mert szegénynek találom Szlovákiát és az a benyomásom, hogy Magyarországon fejlettebb technológiák vannak.”

„Mert Szlovákia a legkisebb ország ezek közül, és itt a legtöbb az esély a győzelemre, gondolhatnánk.”

A másik a szlovák–magyar kapcsolatok feszültségeivel, a meglévő konfliktusokkal magyarázza a választást. Ezek a magyarázatok erős indulatokat tükröznek.

„A szlovák–magyar kapcsolat nem túl jó, ezért jó lenne győzni ellenük. A győzelmen túl ez külön öröm lenne.”

„Legkevésbé szimpatikus nemzetiség, konfliktus meg lehet közöttünk, ezért ha győzök, akkor nagyobb kárt okozhatok.”

Kivel akarnak legkevésbé versengeni a magyar közgazdászhallgatók az üzleti életben?

A jövődöbéli magyar üzletemberek a legritkábban választották versenytársul a szlovákokat, ezzel szemben a leggyakrabban őket rangsorolták a legkevésbé vonzó versenytársak közé (42%). A másik három csoport, köztük a magyarok, lényegesen ritkábban kerültek az elutasított csoportba. A cseheket 23%, a lengyeleket mindössze 15% utasította el. A magyar válaszadók 20%-a nem akarna magyar üzletféllel versengeni (lásd 7. táblázat).

A szlovákok erőteljes elutasítása leginkább nem gazdasági megfontolásokon alapul, egyrészt a két ország közötti reálisan meglévő politikai feszültségek és konfliktusok, másrészt tisztán érzelmi viszonyulások magyarázzák.

„Azért választanék legutoljára szlovák partnert, mert alapvetően nem lehetne vele együttműködni. A szlovák–magyar viszonyok általában nem a legjobbak, ezért szerintem ilyen vonatkozásban sem működne.”

„Itt a legrosszabb az országok közötti kapcsolat, a magyarellenesség.”

„A szlovákok hozzáállása a szlovákiai magyarokhoz nagyon nem szimpatikus, és bár ennek semmi köze a versengéshez, ez ösztönösen jött.”

„Nem kedvelem a szlovákok többségét.”

„A nép iránti elutasítás, mellőzés, tulajdonképpen ellenszenv.”

A negatív megítéléshez tartoznak, de már a gazdasági életre vonatkozóan, a szlovák üzleti élet tisztességtelenebb voltára történő utalások. Ezek a magyarázatok egyrészt összekapcsolódnak a feszült csoportközi viszonyokkal, másrészt e viszonytól független, általános megállapítások.

„Valószínűleg egy szlovák vállalatnál várhatok el legkevésbé tisztességes versenyt mint magyar.”

„Mert ők a legkevésbé sportszerűek és tisztességesek.”

A szlovákokat legkevésbé választók egy kisebbik része szakmai magyarázatot ad, és ezen belül éppen a szlovák gazdaság teljesítményének elismerése magyarázza az elutasítást, egy erős ellenfelet ugyanis nehéz legyőzni.

„Szlovákia az utóbbi 5–6 évben az újonnan csatlakozottak élbolyába került, többek között a versenyképességben is.”

„A szlovákok állítólag feltörekvőben vannak + kicsit tartok tőle, hogy ők ügyesebbek nálam.”

A cseh üzleti partnerek elutasítása két nagy magyarázatsorozatba sorolódik. Az egyik, egyben leggyakoribb magyarázat a cseh gazdaság elismerésén alapul, a másik pedig az ismeretlenséggel okolja meg a legutolsó helyen történő választást. A legtöbben azt emelik ki, hogy a csehek erős, kompetens versenytársak lennének és ezért velük szemben kicsi a győzelem esélye.

„A cseheket ügyesnek és fejlettnak találom, ami komoly problémát jelentene a versenyben való győzésben.”

„Mert én úgy gondolom, hogy talán Csehország a legfejlettebb és minél erősebb a versenytárs, én annál rosszabb helyzetbe kerülhetek.”

„Erős gazdaságú ország, erős vetélytárs.”

Amíg a leginkább preferált versenytárs esetében a kulturális hasonlóság szerepelt szempontként, addig azok, akik a cseheket legkevésbé választották, az információhiányt és a kulturális eltéréseket emelték ki.

„A gazdaságukat a legkevésbé ismerem, sok felkészülést igényelne versengeni velük.”

„Nem igazán ismerem a cseh mentalitást, cseh kultúrát, a többről is csak elképzelésem van inkább.”

„Talán tőle tartanék a legjobban az ismeretlenség és a fejlettség miatt.”

Minden ötödik válaszadó (20%) nem akar magyarokkal versenyezni. Az indokok részben hasonlóak a korábbi szempontokhoz, részben különböznek azoktól. Az egyik új szempont az izgalmas-unalmas dimenzió megjelenése. Vannak, akik szerint a más nemzetekkel való versengés izgalmasabb, illetve a magyarokkal való versengés unalmas.

„Legkevésbé találnánk különbséget azonos népcsoport esetében, és így nem találunk olyan új jellemzőket, amelyek izgalmasak lennének számunkra.”

„Már ismert mentalitás, ezért a kihívást csak a száraz versengés jelenti, nincsenek feltarandó kulturális különbségek.”

A magyar üzleti élet tisztességtelen, immorális volta a másik, ami miatt a magyar válaszadók egy része legkevésbé magyar üzletféllel szeretne versengeni.

„A magyarokkal vannak a legrosszabb tapasztalataim a tisztesség, a verseny terén, de ez valószínűleg csak azért van, mert itt élek.”

„Mert a magyarok ügyeskednek. Nem képesek versengeni. Elintézik mindent mutyizással. Ez szerintem nem verseny.”

„Csak elég megnézni mi folyik itt Magyarországon.”

„A magyar »dögölgjön meg a szomszéd tehene« mentalitás miatt. Sok magyar még akkor is keresztbe tenne, ha nem lesz belőle előnye.”

A lengyeleket csak az esetek 15%-ában jelölték meg a legkevésbé preferált versengési partnerként. A magyarázatok az erős-gyenge versenytárs dimenzió mentén helyezkednek el. A legtöbben a lengyel gazdaság erősebb voltát emelik ki.

„Legkevésbé velük versenyeznék, mert ők a legnagyobb gazdasági erővel bíró ország a felsoroltakból.”

„Sokkal nagyobb a területe földrajzilag, olcsóbb, mobilabb munkaerő van jelen az országban, gyors ritmusban fejlődő ország.”

„Lengyelország nagy, nagy felvevő piaccal, jobb nemzetközi megítéléssel.”

Kevesebben pedig éppen ellenkezőleg, túl gyengének tartják őket, nem jelentenek elég kihívást és fejlődési lehetőséget.

„Lengyelekkel, mert viszonylagos elmaradottságuk miatt szerintem kisebb kihívást jelent, mint a nyugattal megmérkőzni.”

„Nem jelent igazi versenyhelyzetet. Nem kell folyamatosan fejleszteni.”

Kivel versengenének a legszívesebben és a legkevésbé szívesen a cseh, a szlovák és a lengyel leendő gazdasági szakemberek és üzletemberek?

A cseh válaszadók (lásd 8. táblázat) egyértelműen a cseheket választják leginkább az üzleti versenyben (44%), a többi nemzet tagjai közül főleg a szlovákokkal (21%) és a magyarokkal (19%) akarnak versengeni. A legritkábban választott partnerek a lengyelek (16%). A fő érvek az ellenfél gyengeségéről szólnak, vagyis a csehek azokat a külföldi üzleti partnereket részesítik előnyben a versengésben, akiket könnyű legyőzni. (Pl. „még sohasem hallottam sikeres magyar cégről”; „a lengyeleket megköti a vallásuk”; „a szlovákok nem versengőek”.)

8. táblázat. Kivel versengenének a legszívesebben és a legkevésbé a CSEH gazdasági és üzleti tanulmányokat folytató diákok. A számok százalékokat jelölnek

Ország	Cseh	Szlovák	Lengyel	Magyar
Első választás	44	21	16	19
Utolsó választás	30	10	22	34

A cseh közgazdászhallgatók főleg a magyarokat jelölik meg, ha arról van szó, hogy kivel nem akarnak versenyezni az üzleti életben (34%). A leggyakoribb okok „a mentalitásbeli és nyelvi különbségek” voltak és ebből adódóan „a viselkedés megjósolásának a nehézsége”. A cseh diákok 30%-a határozottan nem akar saját honfitársával versenyezni az üzleti életben. Indokaik elsősorban a kompetens ellenfélre vonatkoztak, akivel nehéz megküzdeni, pl. „félek a vereségtől, mert a csehek erős, versenyképes ellenfelek, a cseh gazdaság erős”, „azonos pozícióból indulnak”, másrészt a hazai üzletemberek moralitásával, pontosabban annak hiányával magyarázták az elutasítást, pl. „ismerem a cseh természet negatív vonásait, például a sunyiságot, az üzletben való kíméletlenségüket és a szabályszegést”. A lengyelekkel (22%) azért nem akarnak versenyezni, mert „kemény és jó kereskedők”, vagy azért, mert „a lengyel gazdaság kevésbé fejlett”. A cseh résztvevők közül a legkevésbé a szlovákokat utasították el mint versenypartnereket (10%). Azok, akik őket választották, az erős ellenfelet látták bennük, akiket nehéz legyőzni, pl. „kemény és céltudatos ellenfelek” és „erős gazdaságuk” van.

Ha az első és utolsó választások arányát vesszük tekintetbe, akkor a saját csoport és a szlovákok esetében az első választások gyakoriságban megelőzik az utolsókat, vagyis a viszony inkább pozitív (csehek esetében 44% versus 30%; a szlovákok esetében 21% versus 10%). A lengyelek és a magyarok esetében viszont az arány megfordul, mindkét csoport tagjait többben utasítják el mint versengési partnert, mint amennyien preferálják őket (lengyelek esetében 16% versus 22%; a magyarok esetében az elutasítás nagyobb mértékű: 19% versus 34%).

A szlovák hallgatók legnagyobb számban honfitársaikat (45%) és a csekeket preferálják (31%) (lásd 9. táblázat).

9. táblázat. Kivel versengenének a legszívesebben és a legkevésbé a SZLOVÁK gazdasági és üzleti tanulmányokat folytató diákok. A számok százalékokat jelölnek

Ország	Szlovák	Cseh	Lengyel	Magyar
Első választás	45	31	10	11
Utolsó választás	13	9	20	56

A lengyelek és a magyarok között az első helyen választás tekintetében nem tesznek lényeges különbséget (10% lengyel és 11% magyar), viszont a legkevésbé preferált választások közé legnagyobb arányban magyarok kerülnek, több mint a szlovák válaszadók fele (56%) velük szeretne a legkevésbé versengeni az üzleti életben. Míg mind a saját csoport tagjai, mind a csehek egyértelműen sokkal inkább pozitív megítélésben részesülnek (szlovák 45% versus 13%; cseh 31% versus 9%), addig mind a lengyelek, mind a magyarok többször kerülnek a legkevésbé választottak, mint a preferáltak közé. A lengyelek esetében azonban a két szerep közötti különbség (10% preferálja őket és 20% utasítja el őket) jóval kevésbé drámai, mint a magyarok esetében, akik esetében a szlovák hallgatók 11%-a választja őket első helyen, de 56% utolsó helyen.

A lengyel résztvevőknél ugyancsak a honfitársak a legkedveltebb versengési partnerek (53%), majd a csehek következnek (26%) (lásd 10. táblázat).

10. táblázat. Kivel versengenének a legszívesebben és a legkevésbé a LENGYEL gazdasági és üzleti tanulmányokat folytató diákok. A számok százalékokat jelölnek

Ország	Lengyel	Szlovák	Cseh	Magyar
Első választás	53	9	26	7
Utolsó választás	19	10	25	38

Az indokok egyrészt kulturálisak, mert szeretik „a cseh mentalitást”, másrészt a csehek tisztességes és szabályos üzleti magatartására vonatkoznak, pl. „becsületes partnernek” tartják őket, akik „tisztá szabályokkal és logikus gondolkodással bírnak a politikában is”, harmadrészt a fejlettséget emelik ki, pl. „fejlett szomszédok”. A szlovákokat és a magyarokat sokkal ritkábban választják (9% és 7%).

A lengyelek szintén leginkább a magyarokkal (38%) nem akarnak versenyezni az üzleti életben. Azt hangsúlyozzák, hogy „óriásiak a nyelvi, kulturális és földrajzi különbségek”, és hogy „nincs információjuk a magyar piacról”, mert „nem ismerik a magyar mentalitást” és „félnek az ismeretlentől”. A második legkevésbé népszerű csoport a szlovák (25%), mert „ők a legszegegyebbek a négy ország közül”, „az országról nem a gazdasági élet jut az eszükbe, hanem a rétek és a kedves ott lakó emberek”, „mert nagyon kis ország”. A lengyel válaszadók 19%-a nem akar a lengyelekkel versenyezni. Az okok között a nemzeti szolidaritás (mert „honfitársaik”); a kompetencia miatti alacsony győzelmi esélyek (mert „erős ellenfelek, ezért nehéz lenne velük szemben bármit is elérni”, vagy „mert kemények és kegyetlenek”) és az immoralitás („mert csalnak”) szerepel. A csehek csak a válaszadók 10%-a jelöli meg, mint akivel nem akar versenyezni. Az elutasítás oka, hogy a csehek erős ellenfélnek gondolják, pl. „vállalkozó szelleműek” és „jobbak a gazdasági fejlődésben”.

Az első és utolsó választások arányát tekintve a saját csoport, a lengyelek esetében erősen pozitív a kép (53% versus 19%), a csehek (25% versus 26%) és a szlovákok (9% versus 10%) esetében kiegyenlített, míg a magyarok esetében erősen negatív attitűd rajzolódott ki (7% versus 38%).

A preferenciákat vizsgálva (lásd *11. táblázat*), úgy tűnik, hogy a régióban a csehek a legvonzóbb üzleti versenytársak, mindenki őket választja első helyen és senki nem választja őket utolsó helyen. A magyarok viszont a legkevésbé népszerűek, önmagukon kívül senki nem választja őket első helyen, viszont kivétel nélkül minden csoport az utolsó helyre sorolja őket. A lengyelek önmagukon kívül a magyar leendő gazdasági szakemberek és üzletemberek számára a legvonzóbbak, de ők ezt nem reciprokálják, számukra a magyarok a legkevésbé vonzó versenypartnerek. A szlovákokat önmagukon kívül senki nem sorolta a legelső helyre, a csehek sem, viszont csak a magyarok sorolták őket a legutolsó helyre. A szlovákok és magyarok közötti viszony egyensúlyban tűnik lenni, mindketten egymást a legkevésbé vonzó csoportnak tartják az üzleti életben. A különbség az, hogy míg a szlovákok hátrasorolását sem a csehek, sem a lengyelek nem osztják, addig a magyarokat minden csoport egyértelműen a legutolsó helyre helyezi.

11. táblázat. A leginkább és legkevésbé preferált versenytársak a legmagasabb százalékot elért választások alapján

Preferencia/Ország	Cseh	Magyar	Lengyel	Szlovák
Leginkább preferálja...	cseh szlovák lengyel	magyar	lengyel magyar	szlovák
Legkevésbé preferálja...	0	cseh szlovák lengyel	0	magyar

A versengési partnerek iránti attitűd összetevői

A legelső és legutolsó válaszára adott magyarázatok elemzése kirajzolja azt, hogy melyek azok a legfőbb dimenziók, amelyek mentén az üzleti versengés preferenciái eldőlnék. A leggyakoribb magyarázattípusok arra, hogy egy adott nemzetiségű csoport tagjával szeretne vagy nem szeretne versenyezni egy leendő üzletember, nagyon hasonlóak voltak minden egyes országban:

Az egyik legfontosabb meghatározó az adott ország gazdaságának fejlettségéről alkotott kép volt és ehhez társult az üzleti élet résztvevőinek kompetenciájáról kialakított benyomás. Mind a preferenciában, mind az elutasításban érv volt mind az erős, mind a gyenge gazdaság. Bizonyos válaszadók számára a legfőbb szempont az volt, hogy le tudják-e győzni a másik felet, ezzel összhangban a legvonzóbbnak azt a csoportot tartották, amelyiket gyengének ítélték akár gazdaságilag, akár üzleti kompetenciák tekintetében és azt utasították el leginkább, amelyikről úgy ítélték meg, hogy nincs esélyük legyőzni.

A válaszadók egy másik csoportja éppen ezzel ellentétesen, azzal a csoporttal akart leginkább versengeni, amelyiket a legfejlettebbnek talált, mert az a kapcsolat kihívást jelenthet és fejlődési és tanulási lehetőséget. A gazdaság fejlettségére vonatkozó magyarázatok akár pro, akár kontra leginkább a csehekkel kapcsolatban jelentek meg, de előfordultak a lengyelekkel és a szlovákokkal kapcsolatban is, a magyarok esetében az erős és fejlett gazdaságra való utalások azonban jórészt hiányoztak.

Az üzleti élethez szorosan kapcsolódó magyarázattípus volt az üzleti élet korrektségére, becsületességére, szabálytartására vonatkozó érv. A cseheket a többi csoport tagjai gazdasági fejlettségük melletti üzleti korrektségük miatt is választották a leginkább. A honfitársak elutasításában, illetve nemritkán egy másik nemzeti csoport utolsó helyen választásában viszont a verseny immorális volta, a csalás, a korrupció szerepelt magyarázatként.

A gazdasági fejlettség és üzleti kompetenciák szakmai szempontján túl számos nem szakmai tényező befolyásolja az üzleti életben potenciálisan kialakítandó viszonyt. Ilyen a kulturális hasonlóság és különbözőség. A válaszadók egy jelentősebb része számára a kulturális hasonlóság megnyugtató és vonzó, a másik fél „mentalitásának”, szokásainak az ismerete megkönnyíti azt, hogy a versenyben sikeresen tudjanak részt venni, hogy „kiismerjék” a versenytársat. Elsősorban ezzel indokolják minden csoportban a saját nemzeti piacon való versengés előnyben részesítését. Egy kisebb csoport számára azonban éppen ez az „ismertség” a honfitársak elutasításának oka, mert sokkal nagyobb izgalmat és kihívást jelent számukra egy más nemzetiségűvel, egy „ismeretlennel” való versengés. Úgy tűnt, hogy a „nem ismerem”, „idegen” típusú magyarázatok elsősorban a magyarokkal kapcsolatban jelentek meg, a csehek és szlovákok egymással kapcsolatban soha nem emelték ki a kulturális különbséget és ez a lengyelekkel kapcsolatban is ritka volt.

A kulturális hasonlósághoz szorosan kapcsolódik a nyelv hasonlósága, illetve különbözősége. A cseh, a szlovák és a lengyel nyelv a szláv nyelvcsaládba tartozik és erősen hasonlítanak egymásra. A magyar nyelv viszont a finnugor nyelvcsaláddhoz tartozik, a szláv nyelveket beszélő fiatal leendő gazdasági szakemberek számára idegen. Sok esetben szerepelt a magyarok „nem választásának” magyarázatai között az, hogy a nyelvük idegen, nem érthető. Ez bizonyos értelemben meglepő, hiszen az üzleti élet nemzetközi nyelve az angol, bár a szlovákok

és a csehek saját nyelvüket beszélve is tudnak egymással üzletet kötni, és ez nem kizárt a lengyelek esetében sem.³

A nem professzionális szempontok közé tartoznak a nemzetek közötti érzelmi viszonyok, amelyeket részben történelmi és aktuális politikai konfliktusok, ezektől nem független előítéletek, valamint az utazások során szerzett személyes tapasztalatok befolyásolnak. Az érzelmi szempontok leginkább a szlovák–magyar viszonyban jelentek meg, mind a magyar, mind a szlovák egyetemisták utaltak a feszült viszonyra és vagy azt fogalmazták meg, hogy „mi nem szeretjük őket” vagy azt, hogy „ők nem szeretnek minket”.

Összefoglalás

Az itt bemutatott eredmények csak egy részét képezik az elvégzett kutatásnak, de már ezek alapján is megfogalmazhatóak azok a kritikus szempontok, amelyek a visegrádi négyek gazdasági együttműködését és együttműködő versengését az üzleti életben elősegíthetik, illetve gátolhatják. A vizsgálatban részt vevő fiatal felnőttek, akik hamarosan belépnek a gazdasági és üzleti élet területére, meghatározó szerepet játszhatnak abban, hogy a régióban kialakul-e egy regionális gazdasági identitás vagy az egyes országok „egyéni”, nemzeti gazdaságokként határozzák csak meg magukat, illetve hogy a regionális működésen belül melyik ország milyen szerepre tud szert tenni. A vizsgálati eredmények alapján a cseheknek jó esélyük van arra, hogy velük a többi ország szorosabbra vonja üzleti kapcsolatait, a magyarok viszont egyértelműen a legveszélyeztetettebb csoport arra, hogy perifériás szerepbe kerüljön.

Bár számos vizsgálati eredmény utal arra, hogy a posztszocialista országokban meglehetősen negatívan értékelik a gazdaság működését, rendkívül alacsony az intézményekbe vetett bizalom, az üzleti életbeli versengést pedig alapvetően korruptnak látják mind az üzleti életen kívül, mind az üzleti életben tevékenykedők, mégis amikor a szomszédos posztszocialista országok és a saját ország üzleti élete között kell választani, akkor mind a négy vizsgált csoportban egyértelmű volt a sajátcsoport-preferencia. Saját nemzeti csoport pozitív kiemelésére Hunyady György vizsgálatai (1996) is mutattak tendenciát. Bár az üzleti élet globalizálódik, ezzel együtt zajlik az úgynevezett glocalizáció folyamata is, vagyis a lokális identitások megerősödése. Ebben a kulturális (nyelvi) hasonlóság percepciója fontos szerepet játszik, mert emberek nagy csoportján belül a saját nemzethez való tartozás tudatán túl ez adja az ismerősség – idegenség érzetét.

³ A kutatás során cseh, szlovák és lengyel kollégáim, amikor nem voltam jelen, a saját nyelvükön folytatták egymással a kutatási megbeszéléseket és tökéletesen értették egymást. Az angol nyelvre mint közvetítő nyelvre csak akkor tértek át, ha én is megjelentem. A szlovák és lengyel nyelv nem annyira evidens hasonlóságára az hívta fel a figyelmemet, amikor a szlovák kollégánő egy hosszú párbeszédet folytatott lengyel kollégánóm nyolcéves kisfiával úgy, hogy ő szlovákul kérdezett és a lengyel kisfiú lengyelül válaszolt.

Jelen eredmények mélyebb szociálpszichológiai elméleti keretbe helyezése, a visegrádi négyek történelmének összefonódásának eredményeképpen is kialakult csoportközi viszonyok értelmezése egy szélesebb tanulmány keretében fog megtörténni.

Irodalom

- FÜLÖP M. (2009): Research on social capital in the Visegrad context: the case of business and competition. In: CUNNINGHAM, P. (eds): *Human Rights and Citizenship Education*. Metropolitan University, London. 17–25.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MATEJU, P. (2003): *Trust and Reciprocity Networks: two distinctive dimensions of social capital*. Paper presented at the Workshop on Social Capital Measurement. OECD Conference, Budapest.
- PEČJAK, V. et al. (1994): Reflections of the word ‘Socialism’ in three historical periods and three countries. *Anthropos*, 26. 287–292.
- PUTNAM, R. D. (1993): ‘The prosperous community: social capital and public life.’ *American Prospect*, 4. 13.
- REALO, A. et al. (2008): Radius of trust: Social capital in relation to familism and institutional collectivism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 39. 447–462.
- ROSS, A. et al. (eds) (2006): *Teachers’ and Pupils’ Constructions of Competition and Cooperation: A three-country study of Slovenia, Hungary and England*. University of Ljubljana Press, Ljubljana. 1–266.
- SZALAY L. B. – BRENT, J. (1967): The analysis of cultural meanings through free verbal associations. *Journal of Social Psychology*, 72. 161–187.
- SZALAY L. B. – DEESE, J. (1978): *Subjective meaning and culture: an assessment through word associations*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale.
- SZALAY L. B. – STROHL, J. B. (1981): *American, Jordanian, and Other Middle Eastern National Perceptions*. Institute of Comparative Social & Cultural Studies, Washington.
- SZALAY L. B. – DIAZ-GUERRERO, R. (1991): *Understanding Mexicans and Americans: Cultural Perspectives in Conflict*. Plenum Press, New York.
- SZALAY L. B. et al. (1994): *American and Chinese perceptions and belief systems: A People’s Republic of China-Taiwanese comparison*. Plenum Press, New York.

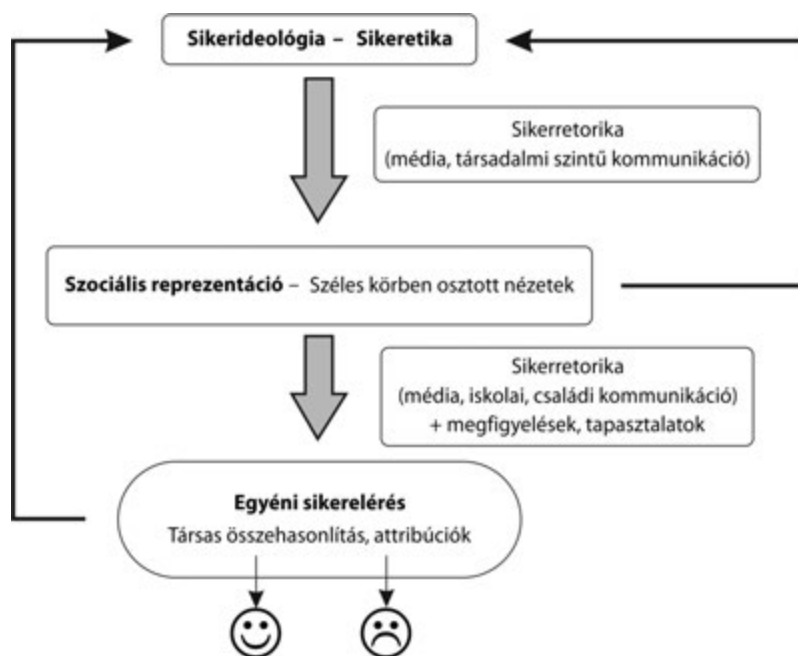
Sikerfelfogás és sikerideológia a társadalmi kontraszelekció élményébe ágyazva

A siker és sikeresség elérése a legtöbb ember számára fontos. Ez a fogalom alapvetően összekapcsolódik a szubjektív jóllét és a boldogság fogalmával. A sikeresség megélése része a személy önmagával, illetve az életével való elégedettségének. A magyar társadalomban ennek a témának központi kérdéssé válása a rendszerváltást követően jelent meg markánsan. Ennek részben politikai, ideológiai okai voltak, részben az információs forradalom és a valós, illetve virtuális vasfüggöny lebontása, valamint a globalizáció járult hozzá ahhoz, hogy az amerikai sikerkultusz egyfajta leképeződése induljon meg a magyar közgondolkodásban is. A témában eddig végzett hazai kutatások egyik legfőbb tanulsága, hogy a siker fogalma egyértelműen összekapcsolódik, sőt bizonyos mértékben össze is mosódik a gazdagság, az anyagi jólét fogalmával (VÁRINÉ–SOLYMOSSI 1999; SZABÓ–VÁRINÉ 2007; SZABÓ 2007). A másik, hogy a sikerelérés feltételez bizonyos morálisan kifogásolható, korrupt viselkedést, valamint néhány szociálisan nemkívánatos személyiségvonás meglétét a sikeres ember, és főként a sikeres üzletember működésében (FÜLÖP 2004; SZABÓ–VÁRINÉ 2007; SZABÓ 2007). A sikerideológiák kimunkálása mindig társadalmi diskurzus eredménye. A minták és modellek absztrakt reprezentációkká érnek és széles körben osztott nézetként terjednek egyrészt a társadalmi csoportok, másrészt az egyes generációk között (BAR-TAL 2000).

A sikerkönyvek, tréningek ígérete szerint az ember a pozitív gondolkodás, a kemény munka árán bármit elérhet, amit célként tűz ki maga elé. Kérdés azonban, hogy miként illeszkedik ez a felfogás a magyar kultúrában szocializálódott emberek gondolkodásmódjához, szemléletéhez. Vajon tényleg átvettük ezt a filozófiát, importáltuk az amerikai álmot, vagy kialakítottuk a magunk sajátos, „magyar álmát”? Hihető-e a magyar kulturális közegben, hogy kemény munkával gyakorlatilag bármit el lehet érni, vagy a történelmi és kulturális hatások nálunk más hangsúlyú sikeretikát hoztak létre? Ahhoz, hogy ezt a kérdést kielégítően megválaszoljuk, feltehetően széles körű interdiszciplináris szemléletű kutatásokra lenne szükség, melyre nem vállalkoztunk. Jelen tanulmányban egy országos reprezentatív mintán 2008-ban végzett kutatás eredményeit felhasználva mutatjuk be a legjellemzőbb sikerfelfogást, összevetve az ismert amerikai sikerideológiákkal (DE VITIS–RICH 1996) és rámutatunk arra, hogy ez miként illeszkedik a társadalmi kontraszelekció élményébe (HUNYADY 2002).

1. A siker mint társadalmi fogalom – mint szociális reprezentáció

A siker szó a magyar nyelvben, de más nyelvekben is összetett jelentéstartalmú kifejezés. Egyaránt utal az aktuális teljesítményre és egy absztraktabb, az élet több területét lefedő általános értelemben vett sikerességre is. Annak ellenére, hogy kétféle sikerértelmezés nem független egymástól, mégis fontos, hogy világosan különböztessük meg egymástól az ún. társadalmi sikerességet, mint egy nagyobb hatókörű, több területre is kiterjedő, társadalmilag meghatározott jelenséget, és a konkrét sikeres teljesítmény nyomán előállt aktuális élményt vagy eredményt. Érdeklődésünk fókuszában a társadalmi siker fogalma áll, melynek kulcstényezője a másoktól, a társadalomtól jövő elismerés megléte. Ezt a szempontot, és a különbségtétel fontosságát elsőként Ichheiser és Mannheim hangsúlyozta. Definíciójuk szerint a siker legfőbb kritériuma a társadalmi elismerés és a társadalomban való előbbre jutás (ICHHEISER 1970; MANNHEIM 1930). Ehhez a megközelítéshez kapcsolható Merton elmélete is. Kiemeli, hogy az egyén saját sikerfelfogással rendelkezik, amely legtöbbször visszatükrözi a társadalomban uralkodó sikerképet, de személyes tapasztalatai nyomán eltérhet attól, vagy akár szembe is fordulhat vele (MERTON 1980). Ebben az értelemben a sikerre vonatkozó elképzelés is tekinthető szociális reprezentációnak, amely nemcsak tükrözi a társadalomban uralkodó felfogást, de vizsgálja is hat annak alakulására (MOSCOVICI 1981). Az 1. ábra szemlélteti a sikerrel kapcsolatos szociális reprezentáció alakulásának és változásának lehetséges dinamikáját.

1. ábra. A sikerideológiák alakulásának és változásának empirikus modellje

Az ábrán törekedtünk összefoglalni a sikerfelfogás különböző szintjeinek főbb fogalmait, alakulásának és hatásának irányait. Az értelmezést érdemes a társadalomban meglévő sikerideológia felől indítani. Ebben a fogalomrendszerben a *sikerideológia* azt a célrendszert írja le, amelyet az adott társadalom sikerképzetként a tagjai elé vetít (MERTON 1980). Míg a *sikeretika* azoknak a módoknak és lehetőségeknek egy rendszerezett mintázata, amelyet a társadalomban a siker elérésének útjaként használnak. Egy olyan absztrakció, amely nem annyira a konkrét cselekvést, mint inkább a sikerhez vezető magatartásminták háttérében meghúzódó attitűdöket tartalmazza (DE VITIS–RICH 1996). Ezek a mintázatok a társadalmi kommunikáció (*sikerretorika*) vagy a társadalmi diskurzus során széles körben osztott nézetekké érnek. Ennek a hatásnak a közvetítői a különböző szocializációs ágensek, mint a médiumok (írott, elektronikus) és a családi vagy interperszonális kommunikáció (BAR-TAL 2000; VÁRINÉ 1999). Az így létrejött szociális reprezentációk némiképp eltérő tartalmúak lehetnek társadalmi rétegtől, iskolázottságtól függően (KATZ 1964; HYMAN 1953). A széles körben osztott nézetek aztán ismét a kommunikációs csatornákon keresztül jutnak el most már az egyénhez, aki ennek függvényében alakítja ki saját sikerfelfogását és sikeretikáját. De ezen a szinten már nagyobb szerep jut a valódi interperszonális kommunikációnak, valamint belép a megfigyelés és a modellkövetés mint az elsajátítás újabb fontos egysége. Mindezek nyomán az egyén kialakítja a saját maga számára érvényes sikerideológiát és sikeretikát. Ez a strukturált reprezentáció olykor direkt tudatos célorientációval, máskor latens szándékok formájában vezérli a viselkedést, beállítja a személy igény szintjét (MERTON 1980), és kiindulópontként szolgál a társas összehasonlításhoz a sikeresség területén. Ezekhez a mércékhez mérve önmaga és mások teljesítményét, életstílusát, elért társadalmi státuszát, a személy megítéli saját sikerességét, melynek eredményeként elégedettséget, boldogságot, vagy éppen ellenkezőleg, csalódottságot érez.

A sikerfelfogás társadalmi szintű változásának dinamikáját az adja, hogy a széles körben osztott nézetek, melyek a sikerideológiák és etikák sajátosan átszűrt leképeződései, módosulhatnak, és visszahatnak magának a sikerideológiának és uralkodó sikeretikának a formálódására (lásd *1. ábra*). Egy másik ponton pedig az egyéni sikerfelfogások, a társadalom által kínált célokkal és elérési módokkal való azonosulások jelenthetnek visszahatást a fő vagy uralkodó nézetekre. Ezáltal a társadalom fejlődése során a sikerideológiák fokozatosan átalakulnak, ahogyan a sikerelérés lehetséges módjai is változnak. Ez utóbbi változásának folyamatát dokumentálta De Vitis és Rich (1996) az amerikai társadalom történelmének különböző szakaszait elemző munkájában.

1.1. A sikerideológiák és sikerretorikák az amerikai társadalomban

De Vitis és Rich az amerikai társadalom fejlődésének dokumentumait elemezve a sikeretika négy alapvető formáját írta le, amelyek markánsan jellemzőek voltak az adott időszakban. Ezek mutatták meg az utat a kor emberének, a vágyott „amerikai álom” eléréséhez. Összefoglaló munkájukban nem csupán bemutatják ezeket, de rávilágítanak a pszichológiai irányzatokkal való párhuzamaikra is. A továbbiakban az 1996-ban megjelent könyvük alapján ismertetjük a négyféle sikeretika főbb jellemzőit.

1.1.1. A karakteretika (*character ethic*)

Az első ilyen sikerelérési mód, amelyet azonosítottak, az ún. „*karakteretika*”.

Ez a felfogás a 19. század végétől vált nyilvánvalóvá, és erőteljesen a protestáns etika hatását tükrözi. Alapvetése, hogy a szegénység, a nélkülözés segíti elő a sikerességhez szükséges személyiségvonások, karakter kialakulását. Ezek hiányában az ember jelleme nem válik kellően éretté, mivel nincs eléggé próbára téve. A karakteretika elvei szerint élő ember főbb jellemzői (és egyben a sikeressé válást elősegítő tulajdonságok): az állhatatosság, józanság, kitartás, kemény munka, takarékoság, tisztesség, becsületesség, férfiaság („*manhood*”), kötelességtudat, szorgalom, megbízhatóság, kezdeményezés és az ambíció. Ez a meggyőződés a jellem mindenhatóságát hirdeti. Eredeti formájában a karakteretika szerint a tehetség, az iskolázottság nem jelentős tényező a boldogulásban. Ez utóbbi jellemző azonban a 20. század végére „megszelídült”. Ma már az iskolázottság, a kemény munka árán elért tanulmányi teljesítményt alapvetőnek gondolják a karakteretika hívei is, hiszen ma már nem annyira nehéz fizikai munka, sokkal inkább szellemi teljesítmények révén lehet előreljutni, anyagi erőforrásokat szerezni. A karakteretika felfogásában a kudarc legfőbb okának a nem megfelelő vagy gyenge karaktervonásokat, a lustaságot, az erőfeszítés hiányát tartják.

De alapjaiban továbbra is a megfelelő karaktervonások meglétének vagy hiányának tulajdonítják az egyén társadalmi státusát, eredményességét.

A karakteretika fogalma párhuzamba állítható David Riesman belülről irányított karakter fogalmával (RIESMAN 1983). Az ember, akit a folyton változó világban, a társadalmi mobilitás ellenére a családból hozott belső irányító, tartás vezérel. Nem csábul el a különböző reklámok, propagandafogások hatására sem.

1.1.2. A tudat hatalmának etikája (*mind power ethic*)

A siker ebben a felfogásban a megfelelő lelki beállítottság és a gondolatok hatalmának függvénye. Kialakulására a gazdasági lehetőségek kitágulása, a társadalmi mobilitás erősödése mellett a pszichológiai elméletek elterjedése, egyfajta laikus pszichológiai kultúra kialakulása gyakorolta a legnagyobb hatást. Így a pszichoanalízis tanai, a hipnózis (a szuggesztív) gyakorlatának elterjedése a 19. század végétől kezdve.

Bizonyos értelemben a karakteretika tagadásából kiindulva elvetik a jellem szerepét, az aszketizmus szükségességét. Fontos tézisük, hogy a moralitást és a sikert (gazdagságot) nem szabad összekapcsolni. Nem csak a becsületes embereknek van joga a gazdagsághoz, a társadalmi felemelkedéshez. Az eszme egyik leghíresebb képviselője Marden, aki az 1900-as évek elején a Siker magazin szerkesztője, számos sikerkönyv szerzője volt. Felfogása szerint mindenki annyit ér el az életben, amennyit el tud hinni magáról (MARDEN 1908). A tudat hatalmának etikája szerint az önfejlesztésnek, a formális iskolázásnak sincs túl nagy jelentősége a siker szempontjából. A kudarc forrása szerintük nem a lustaság, hanem a negatív hozzáállás, az aggodalmaskodás, pesszimizmus.

Ennek a szellemi áramlatnak a továbbélése nyilvánul meg a pozitív gondolkodást hangsúlyozó későbbi sikerfelfogásokban és elméletekben is. Az imagináció, a sikeres kimenet mentális konstruálása és felidézése a sikerelés gyakorlati receptjeként jelenik meg sok későbbi

elméletben is (lásd pl. HILL 1972, magyar nyelven 2007). Az elmélethez kapcsolódó technikákat napjainkban is több területen használják konkrét változások vagy teljesítmények elérésére, növelésére pl. a pszichoterápia és a sportpszichológia területén is (pl. LÉNÁRT 2007).

1.1.3. Személyiségétika (*personality ethic*)

Ez az elv a jóbenyomás-keltés eszközeit tekinti a siker kulcsának, a jó fizikai megjelenést éppúgy, mint a kommunikációból sugárzó megnyerő stílust. A siker elérésének útja a jó kapcsolat-teremtés és az ügyes befolyásolás. Ennek a felfogásnak legmarkánsabb megjelenését Dale Carnegie munkáiban, ha úgy tetszik tanításaiban érhetjük tetten. (Sikerkalauz sorozata hazánkban is rendkívül népszerű, jó néhány kiadást megért: 1991, 1999a, 1999.) A személyiségétika alapja egyfajta machiavellizmus, amelyben nincs éles határ az emberek jóhiszemű befolyásolása és manipulálása között (CHRISTIE–GEIS 1970). A személyiségétika felfogása szerint sem a szerencse, sem a megelőző anyagi körülmények nem jelentősek. A siker szinte kizárólagos feltétele a jó emberismeret és a másokkal való ügyes bánásmód, befolyásolás. A személyiségétika térhódítása a közgondolkodásban elősegítette olyan pozitív változások létrejöttét, mint pl. a pszichológián belül az Elton Mayo nevével fémjelzett „human relations” megközelítés (BAKACSI 2004).

1.1.4. A szolgálat etikája (*service ethic*)

Az amerikai kultúrában kevésbé jellemző, a századfordulótól az ötvenes évekig volt erősebb hatása. Ez egy „Gospell” típusú etika. A jó és önzetlen cselekvést tekinti a sikeresség zálogának. Kulcsfogalmi a segítőkészség, jóakarát, önfeláldozás, felelősségteljesség, fáradhatatlanság, az anyagi javak fontosságának elutasítása.

Bizonyos mértékben szemben áll az előzőkkel. Itt egyetlen önérték van, hogy jónak érezhessem magam. Ez pedig akkor lehetséges, ha jó ügyeket szolgálok. Ez a gondolatmenet a pszichológiában az altruizmus és proszociális viselkedés kutatásában jelenik meg erőteljesebben, amely klasszikus vizsgálatok után a modern evolúciós pszichológiai kutatások egyik központi témájává vált (vö. BEREZKI 2009).

A De Vitisék (DE VITIS–RICH 1996) által leírt sikeretikák a történelmi, gazdasági és politikai változások nyomán egymást követően, több esetben egymásra reagálva alakultak ki, és formálódtak. Megállapítható, hogy adott fejlődési időszakban melyik volt a domináns. Napjainkban azonban mind Amerikában, mind Európában mind a négy etikaforma jelen van és ezek egyfajta keveréke adja az adott társadalom uralkodó sikerfelfogásának és sikerelérési módjának alapját. Visszatérve modellünkhöz (lásd *1. ábra*) ezek a nézetek jelennek meg a modell legfelső szintjén, és ezek válnak különböző médiumok közvetítésével széles körben osztott nézetekké. Azonban ezek a reprezentációk nem tökéletes leképeződései az eredeti retorikáknak, sokkal inkább sajátosan átdolgozott, az egyéni tapasztalatokon átszűrt nézetekként, attitűdökként nyilvánulnak meg, és befolyásolják az egyén másokról és önmagáról alkotott ítéleteit.

1.2. A széles körben osztott nézetek feltárása – sikerkutatások

A sikerfelfogás vizsgálatának területén legnagyobb hagyománnyal a klasszikus attribúciós kutatások rendelkeznek, amelyek a sikeresség és a kudarc magyarázatainak elemzéséből következtetnek az illető sikerrel kapcsolatos beállítódására. Ez a hagyomány végighúzódik a sikerkutatások teljes vonulatán, majd minden vizsgálat egyik eleme a sikeres embernek tulajdonított jellemzők és a sikert befolyásoló szituációs hatások elemzése. A kutatások tanúsága szerint az emberek a konkrét sikert éppúgy, mint a sikerességet, hajlamosabbak belső (személyes diszpozíciók vagy erőfeszítés) okoknak tulajdonítani, míg a kudarcért inkább a körülményeket okolják. Ez az énvédő torzítások működésének köszönhető (KELLEY–MICHAELA 1984). Ám ezek a mechanizmusok eltérően érvényesülnek kultúrától függően (SMITH–BOND 1993). A gazdasági sikerességgel kapcsolatos attribúciókat, az ismert kulturális hatásokon túl, még számos tényező befolyásolja, így a válaszadók kontrollhellyel kapcsolatos hite (VECCHIO 1981), politikai meggyőződése (LEWIS 1981; FURNHAM 1988) és szocioökonómiai státusa (FORGAS 1982). A sikert vagy kudarcot követő attribúcióknak nemcsak az előfeltevések szempontjából van jelentősége, hanem nagymértékben befolyásolják a személy későbbi motivációját is. Erre az összefüggésre elsőként Weiner mutatott rá (WEINER 1979). Ám az attribúcióknak nem csupán és nem is elsősorban az irányultsága jelentős a sikerfelfogás feltárása szempontjából. Sokkal fontosabb eszköz ebben a következtetések tartalmi elemzése, amely megmutathatja, hogy milyen tulajdonságokat és tényezőket neveznek meg a sikert elősegítő feltételekként. A megjelenő tartalmakban az adott társadalomban általános sikerfelfogásra és „sikeremberre” vonatkozó sztereotípiák tükröződik. Ezt a gondolatmenetet támasztja alá Moscovici elmélete a szociális reprezentáció és az attribúciós folyamatok összefüggéséről. Szerinte az attribúció mindig követi, igazolja az adott témakörre vonatkozó szociális reprezentációt (MOSCOVICI 1981, 2002). Hasonló elképzelést fogalmaz meg a rendszerigazolás elmélete is (JOST 2003).

A sikeremberről kialakított sztereotípiákat vizsgálta a rendszerváltás időszakában Magyarországon Váriné Szilágyi Ibolya és kutatócsoportja (VÁRINÉ 1999). Az attribúciók vizsgálatára épülő sikerkutatás hagyományait is magában foglaló komplex kvalitatív és kvantitatív módszereket is alkalmazó kutatásában három értelmiségi csoport (építész, közgazdász és mezőgazdász) végzős egyetemi hallgatóinak és gyakorló szakembereinek sikerfelfogását tárta fel, és elemezte a társadalmi kontextus hatásainak figyelembevételével. A kutatás eredményei arra utalnak, hogy a siker és az anyagi jólét fogalmi erősen összekapcsolódnak. A kutatás további eredménye, hogy egy adott szakma képviselőinek sikerképét az általuk választott pálya jellegzetességei is befolyásolják (pl. az agrármérnökök legfontosabb sikert hozó tulajdonságának a „határozottságot”, míg a közgazdászok a „jóinformáltságot” tartják). A vizsgálat során azonban a három értelmiségi réteg sikerességfelfogásban számos hasonlóságot is találtak. A kérdezettek két jellegzetes sikermintát írtak le. Az egyik a kiváló egyéni teljesítményre, kemény munkára és annak örömeire épülő sikerkép volt, a másik a gazdasági értelemben vett sikeresség fogalmában volt összegezhető. Ez utóbbi modell mindhárom csoportban gyakrabban jelent meg, mint az egyéni teljesítmény, Maslow kifejezésével élve, az önmegvalósítás öröme (VÁRINÉ 1999). Várinéék kutatása a rendszerváltás „pillanatában” örökítette meg a sikerreprezentációt. Ebben a vizsgálati eredményben még kevésbé érződik a változás következményeivel összefüggő csalódásból is táplálkozó elégedetlenség, frusztráció.

1.2.1. Sikerfelfogás és kontraszelekciós élmény

A rendszerváltás utáni Magyarországon a sikerfelfogás és a sikeretika is jelentősen megváltozott. A szocializmus idején politikai okból hangsúlyozott egyenlőségre törekvést egyre inkább az anyagi javak különbségében megmutatkozó sikerkép váltotta fel. A politikai-gazdasági fordulat egyes társadalmi csoportok, rétegek számára a sikerelérést sokkal egyszerűbbé tette, míg mások számára az új sikerideál egyre elérhetetlenebbé vált. Ebben az értelemben beszélhetünk a rendszerváltás veszteseiről és nyerteseiről (KOLOSI-TÓTH 2008). Azonban a gazdasági jólét, a valós jövedelmi viszonyok a sikeresség elégedettségélményének csupán egyik meghatározó elemét jelentik. A társadalmi közérzetet és benne az egyéni jóllétet erősen meghatározza, hogy az emberek miként vélekednek a siker elérésének szubjektív lehetőségéről, belátható feltételeiről és módjairól. Azaz, hogy milyen sikeretika uralkodik a társadalomban. A Gallup Intézet 1993-ban végzett és 1998-ban megismételt vizsgálatának tanulsága szerint (Gallup Int. 1998) a magyar lakosság a rendszerváltást követő első időszakban még nagyrészt úgy vélte, hogy a protekció és a gátlástalan, törtető magatartás a sikerelérés legbiztosabb útja. Az 1998-as ismételt felvételnél már kisebb elmozdulás volt tapasztalható a vélekedésekben a kemény munka és a személyes képességek fontosságának észlelése irányába. Ennek a sikeretikának az erősödése azonban elsősorban a fiatalabb és magasabb iskolázottságú rétegek körében jelent meg. A társadalom negyvenes életkori csoportja, valamint a középfokú és annál alacsonyabb végzettségűek szerint a becsületes munka és a valódi képességek kevésbé jelentősek a sikerelérésben. Ez a szemlélet megmutatkozott a sikeres üzletemberekre vonatkozó sztereotípiákban is (SZABÓ 2007). E szerint a sikeres üzletember képe lényegesen negatívabb, mint általában a sikeres emberé. A kérdezettek véleménye szerint a sikeres üzletember kevésbé becsületes és segítőkész, viszont szignifikánsan erőszakosabb, mint a sikeres ember. Nagyon hasonló eredményt kapott Fülöp Márta, amikor az üzleti életben való versengés módjairól alkotott nézetek tartalmát vizsgálta (FÜLÖP 2004). A magyar minta vélekedésében a siker és az immorális eszközökre épülő versengés kapcsolatának megjelenése kulturális összehasonlításban is kiugró jellemzőnek bizonyult. A japán mintával való összevetésben a magyarok lényegesen gyakrabban utaltak erre az összefüggésre. Az interjúk tanulsága szerint a magyarok sok esetben úgy gondolják, hogy a siker elérésében nem az egyén kiváló képességeinek, hanem a versengés során alkalmazott tisztességtelen megoldásoknak van nagyobb jelentősége (FÜLÖP 2008).

Ezek az adatok alátámasztják a Hunyady György által kontraszelekciós élménynek nevezett társadalmi közérzeti jellemző jelenlétét a magyar társadalomban (HUNYADY 2010). Elméleti felvetésében kifejti, hogy a kontraszelekció élménye akkor erősödik fel, ha a társadalom tagjai úgy érzik, nem azok kerülnek jó vagy jobb társadalmi (anyagi) helyzetbe, akik azt megérdemlik. Az érdem fogalma itt nem csupán a kemény munka és siker kapcsolatára utal, de implikálja a morális és emberi erények meglétét is. Ha a sikeres ember percepciója markánsan eltér ettől a képtől, akkor jogossá válik a kontraszelekció élményének feltételezése, amely egy társadalom „rossz közérzetét” eredményezi. Kutatásaiban több ponton tetten érte ennek a negatív beállítódásnak a jeleit. A kérdőívben alkalmazott kontraszelekció és rendszerigazolás alskálák eredményei szerint a magyar társadalomban meghatározó erővel van jelen még mindig az a felfogás, hogy a siker itt nagyobb mértékben múlik a kapcsolatokon, mint a tehetségen vagy a kemény munkán (HUNYADY 2010). Ez az eredmény különösen figyelemreméltó a korábban már említett

Gallup (1998) vizsgálattal való egybevetésben. Ahogy arra már utaltunk, közvetlenül a rendszerváltás után, majd tíz évvel később hasonló eredményeket kaptak. Ez azt sugallja, hogy a közgondolkodás e tekintetben vajmi keveset változott újabb tíz év elteltével.

Jelen kutatás célja, annak feltárása volt, hogy a magyar társadalomban milyen sikerideológiák váltak dominánssá a rendszerváltás óta eltelt húsz év alatt és ezek hogyan viszonyulnak az ismert amerikai sikermodellekhez. Valamint, hogy van-e kapcsolat a sikerfelfogás és a sikeresség szubjektív megélése között. Mivel nem egy korábbi vizsgálat megismétlése vagy egy létező modell tesztelése volt a célunk, hanem a jelenség feltárása, nem állítottunk fel konkrét hipotéziseket. Azonban a korábbi vizsgálatok eredményeiből és a társadalmi folyamatok megfigyeléséből kiindulva, megfogalmaztunk néhány előfeltevést. Ennek megfelelően feltételezzük, hogy a magyar társadalom egyedi fejlődéstörténete miatt nem lesz kimutatható egyik vagy másik sikeretika egyértelmű dominanciája. Sokkal inkább a sikeretikák egy kombinációját fogjuk fellelni a vélekedésekben. Ezen túlmenően, Hyman (1953) és Merton (1980) nyomán azt is feltételeztük, hogy az egyes társadalmi csoportok sikerfelfogásában ezek a mintázatok eltérő mértékű elfogadottsággal jelennek meg. Valamint, hogy találunk eltéréseket a magukat sikeresnek és kevésbé sikeresnek definiáló csoportok vélekedéseiben. Feltételeztük, hogy ez utóbbi csoportban több jel utal a kontraszelekcio élményére, mint a sikeresek gondolkodásában.

2. Sikermodellek, sikeretikák kombinációi a magyar társadalom sikerfelfogásában – Egy reprezentatív kutatás eredményei

A kutatást a Tárki munkatársainak segítségével és az SZTE Szociológiai Tanszékével való együttműködésben végeztük, egy több kérdés csoportból álló felnőtt lakosságra reprezentatív felmérés keretében. A mintába 1010 személy került be. A kérdőív felvételét kérdezőbiztosok végezték. A nők aránya a mintán belül 56,5%, míg a férfiaké 43,5%. A nemi megoszlás aránya a lakosságban jellemző eloszlást tükrözi, figyelembe véve, hogy az átlagéletkor 47,2 év (szórás: 16,85 év). A legfiatalabb vizsgálati személy 18 éves, a legidősebb 87 éves volt a felvétel (2008) időpontjában. A kérdezettek iskolai végzettség szerinti megoszlása is az országos tendenciát reprezentálja. Ennek megfelelően az egyes foglalkozási csoportok létszáma eltér egymástól. Az egyes csoportok elemszámát az *1. táblázat* mutatja.

2.2. Vélekedések a sikerességet meghatározó tényezőkről

Megkérdeztük a vizsgálatban részt vevőket (N = 1003 fő), hogy mennyire tartják fontosnak az általunk megadott tulajdonságokat a sikeressé válás szempontjából. A megítélést a válaszadók négyfokú skálán végezték, ahol az 1 az egyáltalán nem fontos, a 2 inkább nem fontos, a 3 inkább fontos, a 4 a nagyon fontos címkét viselte. A felkínált alternatívák majdnem teljesen megegyeztek a korábbi kutatásokban (tanár-diák kutatás) használtakkal (SZABÓ-VÁRINÉ 2007; SZABÓ 2007). Az akkori listát kiegészítettük a „törvények betartása” tényezővel, amely tartalmilag korábban a személyiségvonások között jelent meg mint „becsületes vs. becstelen” vonás. Ugyanakkor fontosnak tartottuk ezt a szempontot beemlíteni, mert korábbi kutatások azt sugallták, hogy

a magyar emberek gondolkodásában mind a piaci versenyben való sikeresség (FÜLÖP 2004, 2008), mind a társadalmi folyamatokról való gondolkodás szempontjából (HUNYADY 2010) kiemelkedő jelentőségű ez a morális aspektus.

1. táblázat. A minta jellemzői iskolai végzettség és nemek szerint

A kérdezett neme		Iskolai végzettség kategóriák			Összesen
		szakmunkás vagy alacsonyabb	érettségizett	diplomás	
Férfi	száma	248	137	53	438
	%-a mintában	24,7%	13,6%	5,3%	43,6%
Nő	száma	290	208	68	566
	%-a mintában	28,9%	20,7%	6,8%	56,4%
Összesen	száma	538	345	121	1004
	%-a mintában	53,6%	34,4%	12,1%	100,0%

A válaszadóknak egy 1–4-ig terjedő skálán kellett jelölni, hogy mennyire tartják fontosnak az adott tényezőt. Az 1–4-ig terjedő számsorhoz nem rendeltünk konkrét jelentést, csupán a két végpontot neveztük meg (1 = egyáltalán nem fontos; 4 = nagyon fontos). Az egyes tényezők megítélésének átlagait és szórásait a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat. Egyes tényezők fontosságának megítélése a sikeressé válásban (N = 1001)

Tényező	Átlag	Szórás
Jó kapcsolatai legyenek fontos emberekkel	3,68	,633
Az értelmi képességei	3,62	,613
A személyes tulajdonságai	3,56	,631
A családi környezet, amelyben nevelkedett	3,56	,723
A szerencse	3,43	,791
Az, hogy milyen az anyagi helyzete	3,39	,745
A külső megjelenése	3,28	,781
Az, hogy hol lakik (földrajzi értelemben: főváros, város, falu)	3,16	,919
A kemény munka	3,15	,861
A törvények betartása	3,12	,933
Hogy milyen tanuló volt az iskolában	2,79	,927

A 2. táblázat adataiból leolvasható, hogy a kérdezettek a korábbi kutatásokhoz hasonlóan legfontosabbnak a jó kapcsolatokat tartják. Ami egyfajta kedvező változásra utal, hogy az értelmi képességek fontossága a második helyre került. Ezt követi a személyiség és a család fontossága. A teljes lakossági mintában az iskolai előmenetel szerepét viszonylag kevesen tartják fontosnak. Ez egybehangzik a korábbi pedagógusmintán mért eredményekkel (SZABÓ 2007). A sikeretika és kontraszelekciós élmény feltárása szempontjából figyelemre méltó eredmény, hogy a kemény munka és a törvények betartása közel azonos értékkel, de az átlagok alapján kialakított fontossági sorrend végére került.

2.2.1. Különböző sikeretikák „népszerűsége” a magyar közvéleményben

A sikerhez vezető út jellemzői erősen eltérhetnek egymástól. Az elméleti bevezetőben már bemutatott modell (DE VITIS–RICH 1996) szerint négy nagy sikeretika mentén rendezhetőek a sikeressé válást elősegítő viselkedéssel és attitűdökkel kapcsolatos meggyőződések.

Ahogy azt a bevezetőben részletesen bemutattuk, De Vitis és Rich eredeti kategorizációs rendszerében négy csoportot különített el. Kérdőívünkben minden felfogást több állítás reprezentál. A reprezentáns állításokat számos kijelentés közül független, de az elméleti keretet ismerő szakértők sorolták kategóriákba. Azokat az itemeket hagytuk meg, amelyek esetében mindkét független bíráló azonos kategóriát javasolt. Így maradt tíz állítás, amely szándékaink szerint az alábbi csoportosításban képviseli a négyféle sikeretikát:

1. A karakter etikához kapcsolódó állítások:
 - Keményen dolgozik.
 - Inkább a munkának él, mint az élvezeteknek.
 - Mindig betartja a törvényeket.
2. A tudat hatalmába vetett hitet reprezentáló állítások
 - Erőteljesen hisz abban, hogy bármire képes lehet.
 - Mindig pozitívan gondolkodik.
3. A személyiség hatalmába vetett hit etikáját reprezentáló állítások
 - A kapcsolatai révén jut előnyökhöz.
 - Jól bánik az emberekkel.
 - Képes másokat befolyásolni.
4. A szolgálatetika felfogását képviselő állítások
 - Legfőbb célja, hogy mások javát szolgálja.
 - Képes és hajlandó másokért áldozatot hozni.

Ezeket kiegészítettük egy olyan állítással, amely a változásokhoz való gyors alkalmazkodás képességére, illetve ehhez kapcsolódó kockázatvállalási hajlandóságra utal. Ennek a szempontnak a beemelését a korábbi kutatások eredményei indokolták, amelyek szerint a sikeres ember egyik legfontosabb jellemzője ez a dinamikus hozzáállás (VÁRINÉ 1999; SZABÓ–VÁRINÉ 2007). Ezt a csoportot „dinamizmusetikának” neveztük el. Az alábbi állítások reprezentálják ezt a területet a kérdőívben:

- Mer kockáztatni.
- Mindig kész újítani.
- Mindig kész változtatni.

Végül szükségesnek tartottuk, hogy rákérdezzünk a siker elérésének specifikusan közép-kelet-európai modelljében jellemző „ügyeskedés” elfogadására. Ez a viselkedés nem egyértelműen immorális, de nem is teljesen legális. A törvények adta lehetőségek határait feszegető, illetve a szabályozás hiányosságait megkereső és kihasználó magatartásra utal. Az ilyen hozzáállás alapelve az, hogy ami nem egyértelműen tilos, az bizonyosan szabad. Ezt a szemléletmódot a kérdőívben egyetlen állítás vizsgálta: „Ismeri és kihasználja a kiskapukat.”

Az egyes itemek megítélésére ez esetben is négyfokú skálát használtunk. Az alternatívák egy erősödő egyetértési sorrendet képviseltek. (Az 1 = egyáltalán nem jellemző a sikeres emberre, 4 = meghatározó vonás.) Az adatokból ebben az esetben átlagot számoltunk. A kapott értékek eloszlását csökkenő sorrendbe rendezve a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat. A sikeres ember jellemzőinek megítélése (N = 909)

	Átlag	Szórás
Ismeri és kihasználja a kiskapukat.	3,43	,921
A kapcsolatai révén jut előnyökhöz.	3,42	,910
Mer kockáztatni.	3,40	,826
Mindig kész újítani.	3,39	,768
Erőteljesen hisz abban, hogy bármire képes lehet.	3,37	,768
Képes másokat befolyásolni.	3,32	,857
Mindig kész változtatni.	3,27	,773
Mindig pozitívan gondolkodik.	3,23	,822
Inkább a munkának él, mint az élvezeteknek.	2,96	,882
Keményen dolgozik.	2,92	,926
Jól bánik az emberekkel.	2,91	,953
Képes és hajlandó másokért áldozatot hozni.	2,45	,950
Mindig betartja a törvényeket.	2,39	1,022
Legfőbb célja, hogy mások javát szolgálja.	2,16	,910

A táblázat adataiból jól látszik, hogy érdemes volt kiegészíteni De Vitis és Rich eredeti rendszerét a közép-kelet-európai modell általunk megfigyelt és jellemzőnek vélt sajátosságaival, mert éppen az „ügyeskedés” jelenlétét mutató állítás volt az, amellyel a leginkább egyetértettek a kérdezettek.

A sikeres ember legfőbb jellemzőinek tartott gondolkodásmódbeli és viselkedésbeli sajátosságok a „tudat hatalma” etikáját, a „személyiségetikát” és az általunk dinamizmusnak nevezett etikát tükrözik elsősorban. A kevésbé jellemzőnek ítélt itemek pedig a „karakter” és

a „szolgálat” etikájához kapcsolódnak. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a De Vitis és Rich által leírt és egymástól elkülönültnek tartott kategóriák a válaszadók megítélésében jelentősen keverednek. Ezért fontos feltárni, hogy a kérdezettek gondolkodásában hogyan kapcsolódnak össze, milyen mintázatot mutatnak ezek a jellemzők. Ennek vizsgálatára a főkomponens-elemzés módszerét választottuk. Az eljárás eredménye szerint a magyar emberek gondolkodásában két-féle sikerideológia rajzolódik ki (a főkomponensanalízis eredményét lásd 4. táblázat). A két faktor vagy komponens a varianciák 55,76%-át magyarázza. Az első faktorban azok az itemek jelennek meg legnagyobb súllyal, amelyek a dinamikus és a személyiségetika kategóriáit képviselik, illetve itt jelennek meg a gondolat hatalma etikájára utaló itemek is. A másik faktor tartalmát leginkább meghatározó komponensek az áldozatvállalás és kemény munka, azaz a karakteretikát és a szolgálat etikáját képviselő itemek.

4. táblázat. A sikerideológiák vizsgálatának faktor* szerkezete

	Faktorok	
	1.	2.
Mer kockáztatni.	,818	
A kapcsolatai révén jut előnyökhöz.	,779	
Mindig kész újítani.	,775	
Ismeri és kihasználja a kiskapukat.	,765	
Képes másokat befolyásolni.	,752	
Mindig kész változtatni.	,704	
Erőteljesen hisz abban, hogy bármire képes lehet.	,593	
Képes és hajlandó másokért áldozatot hozni.		,778
Keményen dolgozik.		,751
Legfőbb célja, hogy mások javát szolgálja.		,747
Mindig betartja a törvényeket.		,724
Jól bánik az emberekkel.		,666
Inkább a munkának él, mint az élvezeteknek.		,440

*Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. a Rotation converged in 3 iterations.

Egy itemet („mindig pozitívan gondolkodik”) ki kellett hagyni a faktorelemzésből, mert mindkét faktorban megjelent alacsony (0,552, és 0,424) faktorsúllyal. A faktorok elrendezéséből fény derült egy értelmezési különbségre a kérdőívalkotók és a válaszadók között. A „jól bánik az emberekkel” a szakértők szándéka és értelmezése szerint a De Vitis-féle személyiségetika csoportba tartozott volna. Mivel a modell szerint az bánik jól az emberekkel, aki ügyesen befolyásol, illetve használ fel céljai elérésében másokat. A faktorstruktúra elemzése azonban megmutatta, hogy a válaszadók ezt a „jól bánik” kifejezést egyértelműen a barátságosan, kedvesen, esetleg segítőkészen konnotációval látták el, és a szolgálatetikához kapcsolták. Így a továbbiakban mi is ezt az értelmezést tekintjük mérvadónak.

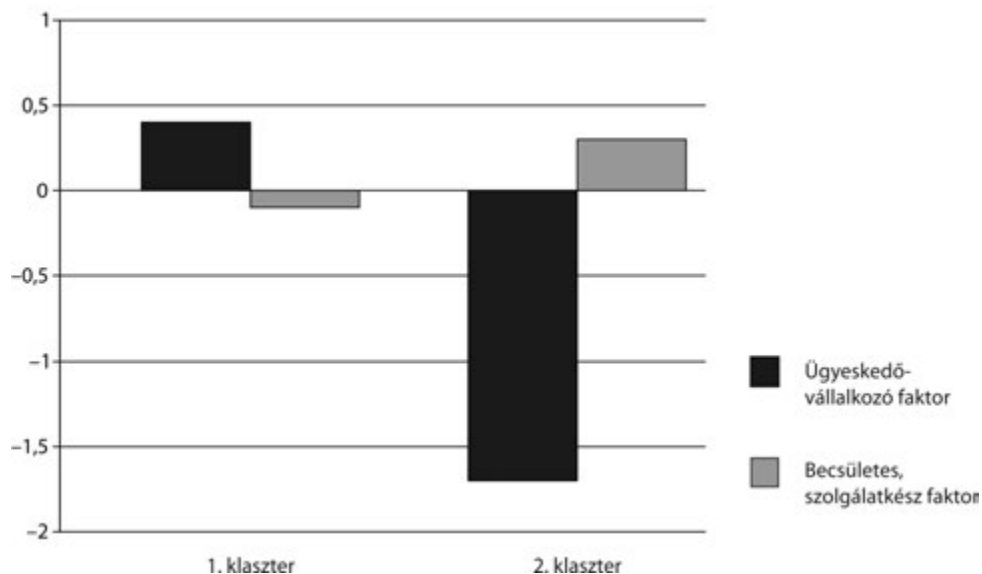
Megvizsgáltuk néhány háttérváltozó mentén, hogy vannak-e különbségek egyes csoportok között a standardizált faktorpontszám tekintetében. Elsőként a nemek szerinti összehasonlítást végeztük el. A kétmintás t-próba nem mutatott szignifikáns különbséget a férfiak és nők faktorpontszámai között. Az iskolai végzettség alapján azonban ANOVA-tesztel sikerült szignifikáns különbséget kimutatni, de csak az első faktorban ($F = 5,148, p < 0,005$). E szerint a diplomások sokkal jellemzőbbnek tartják ezt a fajta (ügyeskedő vállalkozó) érvényesülési módot, mint a szakmunkások, és az annál alacsonyabb iskolai végzettségűek.

Találtunk még különbséget a vélekedésekben a szerint, hogy a kérdezett aktív vagy inaktív (nyugdíjas, munkanélküli) státuszban van. A független mintás t-próbák eredménye szerint az aktívok mindkét faktorban szignifikánsan magasabb pontszámot adtak (1. faktor: $t = 2,057, p < 0,005$; 2. faktor: $t = 1,993, p < 0,005$). Ez arra utal, hogy a sikeresség iránti érdeklődés, illetve az erről való vélekedés erősen összefügg a személy saját sikerességlményével, illetve a siker megélésének lehetőségével. Azaz az inaktívok valószínűleg aktuálisan (vagy tartósan) kevésbé tartják fontosnak ezt a területet, és nem rendelkeznek markáns véleménnyel ezekről a jellemzőkről.

2.2.2. A sikerelérési módok mintázatai

A faktorelemzés rámutatott, hogy ez a kétféle sikeretika egymással párhuzamosan jelen van az emberek gondolkodásában, de érdekes megvizsgálni, hogy ezeknek mely kombinációját nevezhetjük széles körben osztott nézetnek. Ennek eldöntéséhez megvizsgáltuk, hogy a két faktor mentén hogyan oszlanak meg az emberek nézetei, mennyire erősen hisznek a különböző típusú sikeretikákban. A faktorok mentén létrejött standardpontszámokat alapul véve elvégeztük a klaszteranalízist, amelyet első lépésben két csoport elkülönítésére állítottunk be. Ennek eredményeként az első csoportba került a kérdezettek közel 80%-a ($N = 740$). Ezért nem is folytattuk a további csoportosítást, hiszen világossá vált, hogy melyik kombinációt tekinthetjük széles körben osztott nézetnek. E szerint a minta legnagyobb részéhez azok tartoznak, akik erőteljesebben egyetértenek azzal, hogy az ügyeskedésen és dinamikán alapuló sikeretika az, ami célra vezet és az átlagnál lényegesen kevésbé hisznek abban, hogy a becsületes és másokat szolgáló etika is érvényesülni tud. A minta kisebb hányada ($N = 181$) éppen fordítottan gondolja. Ők az átlagnál erősebben hisznek a szolgálat- és karakteretikában, és kevésbé a másik elérési módban.

Mivel ezzel a módszerrel sikerült tetten érni az uralkodó nézetet (a kérdezettek többsége egyértelműen az első klaszterbe került), érdemesnek láttuk megvizsgálni, hogy milyen jellemzők mentén különböznek a két klaszter tagjai egymástól. Az elvégzett khi-négyzet-próba eredménye szerint a válaszadó neme nem volt meghatározó ebben a tekintetben, ahogy a munkahelyi beosztás sem. A második klaszterben kissé felülreprezentálódtak a fizikai dolgozók, ezzel szemben a szellemiek és vezetők inkább az első klaszterben mutattak nagyobb arányt. Ez az eredmény azonban nem volt szignifikáns. Meghatározó szerepe volt azonban két tényezőnek. Az egyik az *iskolai végzettség*. A magasabb iskolai végzettségűek szignifikánsan nagyobb arányban jelennek meg az 1. klaszterben, míg a szakmunkás vagy alacsonyabb iskolázottságúak egyértelműen felülreprezentáltak a 2. klaszterben. Tehát az alacsonyabb iskolai végzettségűek az átlagosnál erőteljesebben hisznek a protestáns etika és a szolgálat etikájának működésében a sikerhez vezető úton, mint az érettségivel és annál magasabb végzettséggel rendelkezők (Pearson Chi-Square = 12,730^a; $p = 0,002$).

2. ábra. A sikeretika-faktorok mintázatai (1. klaszter: N = 740; 2. klaszter: N = 181)

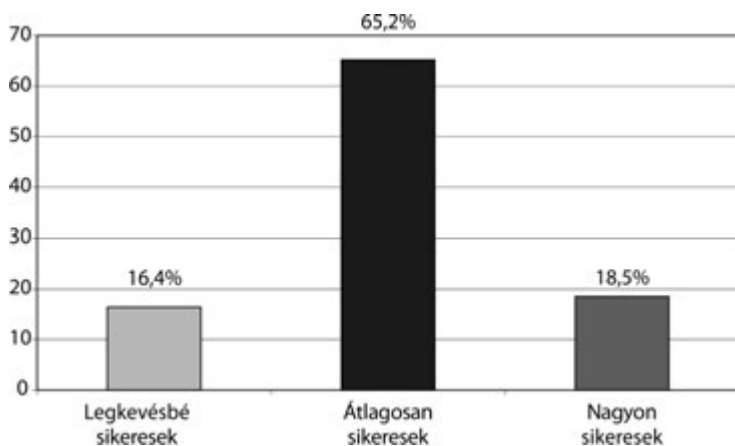
A klasztertagságot meghatározó másik tényező a *sikeresség-elégedettség szubjektív élménye* volt. Ennek vizsgálatára egy Likert-típusú skálát használtunk, amely 8 itemből állt. A tételek kialakításánál a Diener- (2000) féle étellel való elégedettség skálát vettük alapul, majd ezt dolgoztuk át a kutatás céljaihoz illeszkedő itemsorra. Az így létrejött mérőeszköz az eredmények szerint egy koherens, egyfaktoros összegző skála lett. (Magyarázott variancia = 50%; Cronbach-alfa = 0,889.) Az adatokat az 5. táblázatban mutatjuk be.

5. táblázat. A szubjektív sikeresség-elégedettség skála faktorsúlyai

Kijelentés	Faktorsúly
Elégedett vagyok a személyes kapcsolataimmal.	,771
Boldog, kiegyensúlyozott vagyok.	,750
Sikeresnek tartom magam.	,744
Elégedett vagyok a szaktudásommal, képességeimmel.	,711
Elégedett vagyok az anyagi helyzetemmel.	,689
Elégedett vagyok a társadalmi elismertségemmel.	,689
Biztonságos, kiegyensúlyozott családban élek.	,630
Véleményemre kíváncsiak, figyelembe veszik.	,627

Az egydimenziós skálából összpontszámokon alapuló szubjektív elégedettség (szubjektív sikeresség) indexet generáltunk. Megnéztük, hogy ennek a mutatónak alapján van-e különbség a klasztertagságban. A független mintás t-próba eredménye azt mutatja, hogy az 1-es klaszterbe

tartozó csoport tagjai szignifikánsan sikeresebbnek, elégedettebbnek érzik magukat, mint a 2. klaszterbe tartozók ($t = 3,823$; $p < 0,001$). Ez azt sugallhatná, hogy a becületesség-szolgálatkész sikeretikában bízók kevésbé boldogok vagy elégedettek. De ez az eredmény lehet, hogy csupán abból adódik, hogy az 1. klaszterben sokkal többen vannak. Ezért a szubjektívélegedettség-sikeresség index alapján három csoportot alakítottunk. A szórást figyelembe véve a kevésbé elégedett csoportba azok kerültek, akiknek pontszáma alacsonyabb volt, mint az átlag alatt egy szórásnyival levő érték, a nagyon sikeresek (elégedettek) csoportjába pedig azok kerültek, akiknek az átlagnál egy szórásnyival magasabb pontszáma volt. Amint azt a 3. ábra szemlélteti, a minta eloszlása lényegében közelít a normális eloszláshoz.

3. ábra. A sikeresség szubjektív megítélésének %-os eloszlása a teljes mintában (N = 959)

A szubjektív sikeresség megítélésének ezt a finomabb mutatóját alapul véve a klasztertagság eloszlása megerősítette az átlagok összevetése alapján kialakult képet. A khi-négyzet-próba eredménye szerint az 1. klaszterben létszámukhoz képest szignifikánsan alulreprezentált a legkevésbé sikeres csoport és felülreprezentált a legsikeresebb csoport. A 2. klaszterrel ez éppen fordítva igaz (Pearson Chi-Square = 10,022^a; $p = 0,007$). Ebben a legkevésbé sikeresek felülreprezentáltak, míg a legsikeresebb csoport tagjai szignifikánsan alulreprezentáltak. A részletes adatokat a 6. táblázat mutatja.

Az átlagosan sikeresek mindkét klaszterben létszámuknak megfelelően reprezentálódnak. Tehát a sikeresség élménye és a sikeretika-mintázat elfogadásának kapcsolata nem magyarázható csupán a népesebb klasztertagsággal. Az elemzés nyomán valós tartalmi kapcsolat mutatható ki a két változó között, különösen a sikerességélmény tekintetében az átlagtól erősen eltérő csoportok esetében.

6. táblázat. Keresztábra-elemzés a szubjektív sikeresség és a klasztertagság kapcsolatára

		Klasztertagság jelentése		N
		1 Inkább az „ügyeskedő vállalkozó” etika	2 Inkább a „becsületes szolgálati” etika	
A legkevésbé sikeresek	elemszám	99,0	39,0	138
	elvárt elemszám	111,0	27,0	
Az átlagosan sikeresek	elemszám	474,0	112,0	586
	elvárt elemszám	471,3	114,7	
A legsikeresebbek	elemszám	142,0	23,0	165
	elvárt elemszám	132,7	32,3	

3. Megvitatás, avagy mégsem „tisza Amerika”

Kutatásunk célja a magyar sikermodell feltárása és egybevetése az ismert amerikai sikermin-tákkal. Reprezentatív mintán végzett kutatásunkban megkíséreltük tetten érni a De Vitis és Rich (1996) által bemutatott sikeretikák jelenlétét és elfogadottságának mértékét a közgondolkodás-ban, valamint ezek kapcsolatát a megélt sikerességélménnyel.

A sikerfelfogás egészét tekintve a korábbi kutatásokkal alapvetően egybehangzó eredmé-nyeket kaptunk. A sikerben szerepet játszó tényezők fontosságának megítélése az előző ku-tatások eredményéhez képest kevésbé változott. A Gallup Intézet (1998) és Váriné (1999) ered-ményeihez hasonlóan a jó nexusok, a kapcsolat fontos emberekkel most is vezeti a fontossági rangsort. Azonban rögtön a második helyen szerepel az értelmi képességek, mint a siker egyik legfontosabb tényezője, ami annak a kedvező tendenciának az erősödését mutatja, amit a Gallup Intézet is jelzett az 1998-as mérés kapcsán. A harmadik helyen a család áll, ami szintén egy pozitív érték megnyilvánulásaként is értelmezhető. Ha azonban az első három és az utolsó három helyen álló tényezőt együttesen vizsgáljuk, akkor más értelmezést nyerhetnek. Az utolsó három helyen a kemény munka, a törvények betartása és az iskolai előmenetel áll. Ha az első és utolsó helyen álló tényezőket együttesen elemezzük, juthatunk arra a követke-zetésre, hogy a kérdezettek erőteljesebben hisznek abban, hogy valószínűbben lesz vagy le-het sikeres ember az, aki elég értelmes ahhoz, hogy gazdálkodni tudjon azokkal a jó kapcsola-tokkal, amelyek egy részét már a családjának köszönheti, amelyben nevelkedett. Valamint úgy gondolják, hogy kisebb eséllyel válhat sikeressé az, aki ezek nélkül az erények nélkül, de kemény munkával, a törvények betartásával él, és az iskolában is jó tanuló volt. Meg kell azonban jegyezni, hogy az iskolai előmenetel súlyának ilyen fokú leértékelése utalhat az is-kolai tananyag megítélésére éppúgy, mint az iskolai értékelési rendszer gyengeségeire. Ahogy ezt korábbi, pedagógusmintán végzett kutatásunk már igazolta (SZABÓ 2007). S ha az előbbi okfejtés kicsit leegyszerűsítőnek látszik is, azt talán nem túlzás állítani, hogy az első és utolsó helyen álló tényezők választásában tükröződik az a fajta kontraszelekcións élmény,

amelyről Hunyady György is beszél a társadalmi közérzet hullámveréseit bemutató tanulmánykötetében (2010).

A kutatás további kérdése az volt, hogy az ismert sikeretikák közül melyik milyen mértékben jellemző a magyar emberek sikerfelfogására. De Vitis és Rich 1996-ban publikált sikeretika-leírásában négyféle sikermodellre mutat be, amelyek az amerikai társadalom egyes fejlődési fázisaihoz kötődnek. Az eredmények azt mutatják, hogy ezeket együttesen „importáltuk” az elmúlt 22 évben, de egyik sem vált önállóan dominánssá a magyar emberek sikerfelfogásában. Ennek legfőbb oka valószínűleg a magyar társadalom és az amerikai társadalom fejlődéstörténetének különbségében keresendő. A magyar közgondolkodásban a fellelt mintázatokban a négyféle sikeretika keveredik egymással és a korábbi kutatások eredményeiből (vö. Gallup 1998; FÜLÖP 2008; HUNYADY 2010) ismert speciális közép-kelet-európainak nevezhető jellemzőkkel. Az elemzések eredményeként a sikeretika két markánsan eltérő mintázatát sikerült azonosítani. Az egyik egy olyan sikerelérési utat vázol fel, amelyben a személyiségetika a tudat hatalma etikája mellett, a dinamizmus és a közbeszédben csak ügyeskedésnek nevezett módszerek (kikapuk keresése) jelennek meg. A másik magyar sikermodell a becsületes és szolgálatkész viselkedés, azaz a karakter és a szolgálat etikájának főbb jellemzőit mutatja. A kérdezettek jelentős többsége erősebben hisz az első sikeretika-kombinációban („ügyeskedő-vállalkozó”) és kevésbé a karakter-szolgálat etikában. Ezt a képet tovább árnyalja a személy iskolai végzettsége és a megélt sikeresség élménye. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek között többen vannak, akik elkötelezettek a becsületes-szolgálatkész etika mellett, mint a magasabb iskolai végzettségűek között.

Ha elfogadjuk azt a munkamodellben is felvázolt feltételezést, hogy az uralkodó sikeretikát, mint társadalmi reprezentációt, valamilyen mértékben elsajátítjuk, és cselekvési vezérfonalként, valamint összehasonlítási keretként is használjuk saját sikerességünk megítélésében, akkor nem meglepő, hogy a sikeresség megélése is összefüggésben van sikerfelfogásunkkal, és a társadalomban uralkodó sikerképpel is. A kutatás eredményei szerint a magukat kevésbé sikeresnek érzők közül többen hisznek a karakter és szolgálat etikájában, míg a nagyon sikeresek felülreprezentáltak abban a csoportban, amelyben az ügyeskedés dinamizmus mentén látják elérhetőbbnek a sikert. Mindezek alapján tehát elmondható, hogy a magyar közgondolkodásban mindkét sikermintázat jelen van, de jelenleg szélesebb körben osztott nézet a társadalmi kontraszelekció élményét is magában hordozó „ügyeskedő-vállalkozó” sikeretika. Azonban a sikeresség élményének és az iskolai végzettségnek eredményeket árnyaló hatása, valamint további – az elemzés során feltárt, de jelen tanulmány kereteit meghaladó – különbségek elemzése arra utal, hogy bár a közgondolkodás alapvetően az előbbieken bemutatott jellegzetességeket mutatja, a sikerfelfogásnak a különböző társadalmi csoportok és rétegek körében többféle mintázata van. Ezek részletes feltárása és mélyreható összefüggéseik elemzése további kitartó kutatómunkát igényel ezen a területen.

Irodalom

- BAKACSI GY. (2004): *Szervezeti magatartás és vezetés*. Aula Kiadó, Budapest.
- BAR-TAL, D. (2000): *Shared Beliefs in Society – Social Psychological Analysis*. Sage Publication Inc.
- BERECZKEI T. (2009): *Az erény természete. (Önzetlenség, együttműködés, nagylelkűség)*. Typotex Kiadó, Budapest.
- CARNEGIE, D. (1991): *Sikerkalauz 1.: Hogyan szerezzünk barátokat, hogy bánjunk az emberekkel?* (5., átdolg. kiadás). Minerva, Budapest.
- CARNEGIE, D. (1999a): *Sikerkalauz 2.: Ne aggódj, tanulj meg élni!* 8. kiadás. Gladiátor, Budapest.
- CARNEGIE, D. (1999b): *Sikerkalauz 3.: A hatásos beszéd módszerei: a meggyőzés iskolája*. 6. kiadás. Gladiátor, Budapest.
- CHRISTIE, R. – GIES, F. (1970): *Studies in Machiavellianism*. Academic, New York.
- DE VITIS, J. R. – RICH, J. M. (1996): *The success Ethic, Education and the American Dream*. State University Press, N.Y.
- DIENER, E. (2000): Subjective-wellbeing: the science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55. 34–43.
- FORGAS, J. et al. (1982): Lay explanations of wealth: Attributions for economic success. *Journal of Applied Social Psychology*, 12. 381–139.
- FURNHAM, A. (1988): *Lay Theories. Everyday understanding of problems in the social sciences*. Pergamon Press. 125–150, 189–207.
- FÜLÖP M. (2004): Economic competition perceived by French and Hungarian adolescents. In: ROSS, A. (ed.): *The Experience of Citizenship*. CiCe Publications, London. 325–333.
- FÜLÖP M. (2008): Verseny a társadalomban – verseny az iskolában. In: BENEDEK A. – HUNGLER D. (szerk.): *VII. Nevelésügyi Kongresszus. Az oktatás közügye*. 51–74.
- GALLUP (1998): Mitől függ a boldogulás Magyarországon? 1993–1998. *Népszava*, április 11. www.gallup.hu/orszagkep.htm
- HILL, N. (2007): *Gondolkodj és gazdagodj!* Bagolyvár Kiadó, Budapest. (*Think and Grow Rich*. Wilshire Book Company, California. 1972.)
- HUNYADY GY. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése. 20 év után*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- HYMAN, H. H. (1953): The value system of different social classes. In: BENDIX, R. – LIPSET, S. (eds): *Class, Status and Power: A reader in Social Stratification*. Free Press, Glencoe, Ill.
- ICHHEISER, G. (1970): *Appearance and Reality*. Jossey-Bass. Inc. Publ., San Francisco.
- JOST, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KATZ, F. M. (1964): The meaning of success: some differences in value systems of social classes. *Journal of Social Psychology*, 62. 141–148.
- KELLEY, H. H. – MICHAELA, J. L. (1984): Az attribúció elmélete és kutatása. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Szociálpszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest. 55–116.
- KOLOSÍ T. – TÓTH I. GY. (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In: KOLOSÍ T. – TÓTH I. GY. (szerk.): *Társadalmi riport*. Táarki, Budapest. 15–46.

- LÉNÁRT Á. (2007): *Mentális fejlesztőprogram. Módszertani füzet*. ÖTM, Sport Szakállamtitkárság, Budapest.
- LEWIS, A. (1981): Attribution and politics. *Personality and Individual differences*, 2. 1–4.
- MARDEN, O. S. (1908): *“He Can Who Thinks He Can”*. Crowell & Co, New York.
- MERTON, R. K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalomstruktúra*. Gondolat, Budapest.
- MOSCOVICI, S. (1981): Social representation. In: FORGAS J. (ed.): *Social cognition: Perspectives on Everyday Understanding*. Academic Press, London.
- MOSCOVICI, S. (2002): *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- RIESMAN, D. (1983): *A magányos tömeg*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- SZABÓ É. (2007): „Sikeres embert faragni” – Pedagógusok véleménye a sikerességről és az iskola szerepéről. *Pedagógusképzés*, 1. 27–37.
- SZABÓ É. – VÁRINÉ SZ. I. (2007): Tanárok sikerképe a rendszerváltás után. *Alkalmazott Pszichológia*, IX. 3–4. 123–146.
- VÁRINÉ SZ. I. – SOLYMOSI ZS. (1999): A siker szociális reprezentációja – értelmiségi rétegek-nél. In: VÁRINÉ SZ. I. – SOLYMOSI ZS. (szerk.): *A siker lélektana*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 42–72.
- VECCHIO, R. (1981): Workers’ beliefs in internal versus external determinants of success. *Journal of Social Psychology*, 114. 199–207.
- WEINER, B. (1979): A theory of motivation for some classroom experiences. *Journal of Educational Psychology*, 71. 3–25.

Faragó Klára

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Vállalkozó szellem a tudományos élet szereplőinél¹

 tudomány társadalmi megítélésében és értékelésében nagy szerepet játszik az a felfogás, hogy mit is tekintünk a tudomány feladatának: az igazság keresését (a „tisztá megismerést”) vagy a társadalom számára való hasznosságot. Ezt a mai napig élő dilemmát így jellemzi Faragó László az 1941-ben írott munkájában:

„...racionalizmus és empiricizmus szemben állnak, de annyiban megegyeznek egymással, hogy mindkettő hisz bizonyos dolgokban, melyek a tudomány létével a lehető legszorosabb összefüggésben állnak, melyek minden tudománynak úgyszólván a létfeltételét jelentik. ...mindkettő hisz a megismerés lehetőségében, a bizonyításban és a bizonyíthatóságban, az igazságban, állításainak feltétlen és egyetemes érvényességében. ...Racionalizmus és empiricizmus – egyaránt egy átfogóbb értelemben vett racionalizmus gyermekei, egy és ugyanazon eszme tökéjéről nőtt hajtások. ...mindkét álláspont természetesnek tételezi a tudomány létét és létjogát, mindkettő maga is tudományos álláspont – az egyetlen helyes tudományos álláspont kíván lenni, csupán az egyik a tiszta, apriori elméletekre alapoz mindent, a másik viszont a tapasztalásra. Az első a matematikában, a második a tapasztalati természettudományokban keresi a tudományos ideált; az első, ha tudományra gondol, a matematika képe jelenik meg lelki szemei előtt, a másik ilyenkor inkább a technika felé tekint. Innen érthető eltérő értékelésük is. A logista az öncélú kutatás embere, aki abszolút igazságot, tehát önértéket ragad meg. Mindenképpen idealista: nemcsak a szó ismeretelméleti irányt jelentő értelmében, hanem életmódját, életeszmeit tekintve is. Idealista, mert szellemi értékekben hisz, mert érdemesnek tartja életét a külvilágtól visszavonulva, elismerésre és anyagi sikerekre nem tekintve, magát csupán az igazság kutatásának szentelve leélni. Tudományos munkáját sohasem rendeli alá gyakorlati szempontoknak: nemcsak a maga anyagi boldogulását képes másodrendű dolognak tekinteni, hanem tudományos eredményeinek, felfedezéseinek gyakorlati következményei, technikai hasznosítása is közömbös – vagy legalábbis nem legfontosabb szempont – előtte. Nem tiltakozik ugyan ellene, hogy felismeréseinek alapján új gyógyító eljárások, új technikai alkotások jöjjenek létre, ámde maga nem ebből a gyakorlati célból – vagy legalább nem csupán ebből a gyakorlati célból – fog munkájához. Fáradozásainak célja a megismerés abszolút értékével kapcsolatos:

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.1-09/1/KMR-2009-0001 támogatásával készül.

tevékenységét nem valami gyakorlati eredmény, hanem az igazság igazolja. A pszichologista² viszont a tudományt nem önmagában értékeli, hanem a technikán méri le. Innen instrumentális igazságfogalma, utilitarianizmusa, a cselekvési és gazdasági érték primátusába vetett rendíthetetlen hite. Ezért nem becsüli az öncélú kutatást, ezért tekinti merő szellemi luxusnak a tiszta tudományt. Mindazonáltal ő is hisz a tudományban, mert tudja, hogy nélküle nem lenne modern fejlődés, civilizáció, természetfölötti uralom. Ámde jogosulatlannak és értelmetlennek tartja az öncélú kutatónak a tudomány határainál való visszafordulását: az olyan tudomány, ami semmire sem jó, nem ér semmit. Éppen ezért azt tartja, hogy az »idealista« jelzőt csakis őrá lehet megokoltan alkalmazni; ideális értékek szerinte csak azok, amelyek emberi tevékenységet váltanak ki. Igaz – mondja –, hasznos és hasznos között különbséget kell tennünk, ámde miért hinnénk, hogy van »önérték«, hogy lehet más is értékes, mint az, ami hasznos. Így a tudomány is csak annyiban értékszolgálat, amennyiben hasznot hajt, ami pedig ezt nem teszi, az nem tudomány.

... Világtól elvonult kutató, csendes dolgozószoba, az élet és a világnézet kérdéseiben állást foglalni nem hivatott tudós, ma már ez a múlt fikciója. A tudomány nem jelent tiszta igazságrendszert, ... pusztá elme-folyamatot. A tudományt egzisztenciális kötöttségek fűzik az emberhez, korához, népéhez, ... a tudománynak kötelessége felismerni kötöttségét. Ámde nem csupán azért, hogy tisztultabb szemlélettel, több kritikával folytassa munkáját, hanem hogy tudatosan vállalja [...] emberhez kötött és emberformáló, korszemléletől átítatott és jövőt alakító, emberi erőktől mozgatott és emberi érdekeket szolgáló ... feladatait.”

Mai világunkban – bár az alapkutatások létjogosultságát és szerepét nem vitatják, a pragmatista nézőpont egyre hangsúlyosabbá válik. Ez tükröződik abban az egyre markánsabb tendenciában is, hogy a tudomány támogatásában – melynek finanszírozása világszerte nagymértékben állami feladat – a közvetlen gazdasági szempontból hasznot felmutatni tudó kutatásokat határozottan előnyben részesítik.

2005-ben *A tudósok miért nem menedzserek? Az interdiszciplináris képességek fontossága a tudósoknál és az üzletemberekénél* című szerkesztői levéllel indították útjára a *Journal of Business Chemistry* című folyóiratot. A szerkesztők így írnak a beköszöntőben: „A kutatás a pénz átalakítása tudássá. Az innováció a tudás átalakítása pénzzé.” A szerzők véleménye szerint a múlt században munkamegosztás jellemezte a tudósokat és a vállalkozókat, s ez elkülönült szerepeket írt elő számukra. A múlt század tudósait úgy jellemzik ezek a szerzők, mint akik elefántcsonttornyukba visszahúzódva a valóságtól elszigetelten éltek, és kutatásuk céljának, eredményének és hasznának egyértelműen a publikációikat tekintették. Arra voltak büszkéek, ha cikkük jelent meg egy neves folyóiratban, amire sokan felfigyeltek. Ugyanakkor a menedzsereket elsősorban a pénz érdekelte, a szabadalmakat fontosabbnak tartották, mint a publikációkat. Nem a tudás megteremtése, hanem a termékek eladása lebegett a szemük előtt. Ezt a békés munkamegosztást túlhaladta a kor, egyrészt azért, mert a termelőszféra individuális szereplői csak akkor tudnak fennmaradni, ha gyors ütemben állandóan megújítják egyre rövidülő életciklusú termékeiket. Szorosabbra kell tehát vonniuk a kapcsolatot a tudományos kutatókkal abból a célból,

² A pszichologista itt az empirikus tudományfelfogás híveit jelenti.

hogy a terméké fordítható felfedezéseket, találmányokat minél hamarabb hasznosíthassák. Másrészt a tudományos kutatáshoz ma már pénz, egyre több pénz kell, a tudósok tehát nem nélkülözhetik az üzleti világ anyagi támogatását. Az innováció ezért nemcsak a vállalatok kulcsfogalma, hanem a tudományos pályázatoké is.

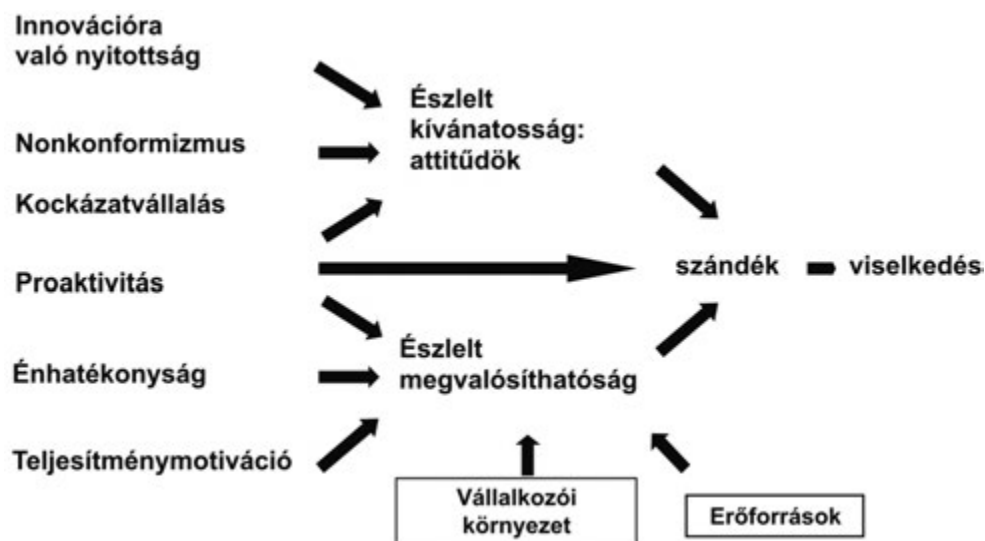
Az innováció azonban nem ugyanazt jelenti a tudósoknak és a vállalkozóknak: a tudós új módszereket vagy új eredményeket tekint innovációnak, a menedzser számára újítás az újdonságot nem tartalmazó produktum akkor is, ha újfajta fogyasztói szükséglet kielégítését jelenti. A két tábor nem érti egymást, hiszen más a motivációja. A tudomány függetlensége és a tudás létrehozása – az igazságkeresés – fontosabb a tudósok számára, mint a megtérülés, az olyan tudomány anyagi támogatását is fontosnak tartja, amiből közvetlenül nem származik anyagi haszon. A levél írói azt vallják, hogy ahhoz, hogy a két fél sikeresen együttműködhessek, olyan új típusú kutatókra van szükség, akik járatosak a vállalkozásban is, és olyan vállalkozókra, akik értenek a tudományhoz is. Ezen ismeretek és készségek kifejlesztése a felsőoktatás feladata.

Az ELTE maga is szembetalálkozott ezzel a kihívással, ezért a Pályázati és Innovációs Központon belül létrehozott egy Tudás- és Technológiatranszfer Irodát az innovációval, vállalati együttműködéssel és technológiatranszferrel kapcsolatos feladatainak ellátására. Az iroda kimondott célja, hogy „hidat” képezzen az egyetem és az ipar között, ezáltal elősegítve az egyetemen keletkezett kutatási eredmények ipari hasznosulását. Ennek érdekében fenntartja és fejleszti a nagyvállalkozásokkal, valamint állami és más, nem profitorientált szervezetekkel kialakított stratégiai partnerkapcsolatokat. Másik fő feladata az egyetem innovációs potenciáljának javítása. Ennek érdekében az iroda megvizsgálja az egyetemen keletkező kutatási eredmények (akár természettudományos, informatikai vagy humán) gazdasági hasznosíthatóságát, a kutatóknak a hasznosításhoz segítséget nyújt, illetve ipari partnert keres. Segíti és ösztönzi a spin-off cégek és tudástranszfer-vállalkozások létrehozását, működteti a szellemi tulajdonjogokkal kapcsolatos központi titkárságot (Találmányi Testület Titkársága), továbbá kapcsolatot tart hazai és nemzetközi innovációs irodákkal és szervezetekkel (ELTE-honlap: <http://pik.elte.hu/innovacio/>).

Az ELTE Pályázati és Innovációs Központ megbízásából kutatást végzünk³ annak felderítésére, hogy az ELTE oktató kutatói hogyan vélekednek a tudomány gyakorlati hasznosulásának fontosságáról, lehetőségeiről és akadályairól és mennyire tartják a hasznosulási célkitűzést feladatuknak. Szándékukban áll-e a hasznosulással aktívan foglalkozni, akár kezdeményezni vagy részt venni a találmányuk hasznosításával foglalkozó vállalkozásban? Jellemző-e rájuk a gazdasági értelemben vett vállalkozó szellem?

Ahhoz, hogy egy kutató találmányának hasznosítása érdekében vállalkozásba kezdjen, kell, hogy (i) rendelkezzen olyan személyes jellemzőkkel, amelyek illeszkednek a vállalkozói tevékenységhez, de szükséges az is, hogy (ii) motivált legyen a vállalkozásra, és (iii) lássa a siker lehetőségét is ebbéli tevékenységében. E három tényező nyomán megszülethet a szándék, amely végül elvezet a viselkedéshez. Az alábbi ábra (1. ábra) ezt a hármas feltételrendszert foglalja össze:

³ Antoni Györgyi igazgató felkérésére.

1. ábra. A vállalkozó személyi jellemzőinek, motivációjának és a környezet észlelésének hatása a viselkedésre (FLORIN et al. 2007 nyomán)

Az ábra felhívja a figyelmet arra, hogy ahhoz, hogy valaki vállalkozásba fogjon, a képességek és a pozitív attitűdök mellett az is szükséges, hogy olyanak lássa a személyes és külső környezetet, amely elősegíti, és nem akadályozza a vállalkozás megvalósítását. A vállalkozót körülvevő környezetről kialakított képnek jelentősebb szerepe van, mint a környezet objektív jellemzőinek.

Amikor a személyi vonásokat próbáltuk számba venni, felöltött bennünk az, hogy a tudósok és a vállalkozók számos közös jellemzővel bírhatnak: mindegyiküknek fontos lehet az innováció, a kreativitás, a céltudatos gondolkodás és a teljesítménymotiváció. Kutatásunk első lépéseként tehát azt a kérdést igyekeztünk átgondolni, hogy vajon a kutatói feladat és az ahhoz szükséges képességek, attitűdök és személyiségjellemzők eltérnek-e, és ha igen, miben térnek el a vállalkozói feladattól, képességektől, attitűdöktől és személyiségjellemzőktől. A szakirodalomból összegyűjtöttük azokat a vonásokat, amelyeket számos kutatás a vállalkozóknak tulajdonított (FARAGÓ–RADNÓTI 2010) és ezekkel kiegészítjük az 1. ábrában leírt személyi vonások listáját:

- teljesítménymotiváció
- innováció
- céltudatosság és célkövetés
- a lehetőségek észrevétele és megragadása (proaktivitás)
- kockázatvállalás
- függetlenség iránti vágy, és a helyzetek ellenőrzésének igénye
- belső kontroll
- optimizmus
- individualizmus: autonómia és dominanciaigény, nonkonformizmus
- az impulzív karakter
- magabiztosság (énhatékonyság)
- túlzott bizonyosság

Az első három jellemző, a teljesítményre való törekvés, az innováció, valamint a céltudatosság minden bizonnyal közös jellemzője a két csoportnak. Feltételezhetjük azonban, hogy az olyan jellemzők, mint pl. a túlzott bizonyosság, impulzivitás, magabiztosság egyenesen ellenkezik a kutatói habitussal, és hogy a kockázatvállalás, a lehetőségek észrevétele és kihasználása vagy a függetlenség iránti vágy egyes kutatókra jellemző, másokra azonban nem.

A fenti modellt alapul véve a három tényező: személyes vonások, találmányok hasznosulásával és a vállalkozással kapcsolatos vélekedések és attitűdök (észlelt kívánatosság) és megvalósíthatóság (észlelt környezet: hogyan látják a találmányok helyzetét, sorsát, a hasznosulási lehetőségeket a mai magyar körülmények között) vizsgálatára elsőként interjúkat készítettünk az ELTE kutatóival. A személyi tényezőket nem közvetlen módon vizsgáltuk, hanem a vélemények tükrében: arra kérdeztünk rá, hogy mit gondolnak arról, mely képességek jellemzik a tipikus vállalkozót és melyek a tipikus tudóst, ezek közül melyek közősek tudósoknál és vállalkozóknál.⁴

Az interjúkérdések és a megkérdezettek köre

Az interjúkérdések egyik blokkja a kutatási eredmények hasznosulásáról kialakult általános vélemények feltárására irányult: mi számít hasznosulásnak, fontos-e a hasznosulás, kinek a feladata a hasznosulás biztosítása? Ehhez kapcsolódott a magyarországi helyzet jellemzése: Magyarországon a találmányok megfelelően hasznosulnak-e, melyek a gátló és melyek az elősegítő tényezők? A második blokkban az adott kutató pályájára vonatkozó személyes kérdések után a saját kutatási eredményeinek hasznosulására irányult a kérdés, s amennyiben a kutató részt vesz vagy vett vállalkozásban, ennek a körülményeire is rákérdeztünk. A következő blokk a kutatók vállalkozással kapcsolatos attitűdjeit, motivációit vizsgálta, valamint a vállalkozáshoz szükséges képességekről kialakult nézetek feltárására irányult, és ezen képességek meglétét, illetve hiányát szándékozta feltárni. Végül arra is rákérdeztünk, hogy igénylik-e a megkérdezettek azt, hogy vállalkozói ismereteket szerezhessenek szervezett oktatási keretben.

A megkérdezettek körét az ELTE Pályázati és Innovációs Központjának vezetője jelölte ki: olyan kutatók kerültek be a mintába, akik a gyakorlatban jól hasznosítható eredményeket értek el.⁵

Az ELTE-n dolgozó 15 kutatót kérdeztünk meg, közülük 7 tudós a biológia területén (6 orvosi területen, 1 növénynevelésben), 5 tudós a fizika területén, 2 tudós az informatika és 1 tudós a társadalomtudományok területén kutat. A megkérdezettek többségének van találmánya, szabadalma. Közülük ketten a kutatás mellett vállalkozói tevékenységet is folytatnak.

⁴ A kutatást Kádi Anna PhD-hallgatóval közösen végezzük. Az interjúkat később kérdőíves vizsgálatral és személyiségtesztekkel egészítjük ki.

⁵ Ezúton mondok köszönetet a kutatóknak, akik idejüket áldozták a vizsgálatban való részvételre.

A következőkben bemutatjuk az interjúk során kirajzolódó képet:

1. Nézetek a kutatás és a kutatók feladatáról: mikor mondhatjuk azt, hogy hasznos egy tudományos munka?

A megkérdezettek a kutatások hasznát többnyire abban látják, ha az valamilyen termék, találmány, szabadalom, vagy a közjót szolgáló, életminőség-javító eredmény létrejöttéhez vezet. A létrejött termékeken, eljárásokon túl a tudomány kommunikációja a tudományos közösségnek vagy a laikusoknak a tudásbázis bővítését és ezzel a társadalom érdekét szolgálja, tehát hasznos. Kisebb hangsúlyt kapott az az álláspont, hogy az alapkutatás akkor is hasznos, ha nem lát-szik azonnal a hasznosulás, hiszen későbbi fejlesztés, innováció alapjául szolgálhat. Így az új ismeret – az alapkutatás eredményeként létrejött publikáció – is hasznot jelent.

A megkérdezettek fontosnak tartják azt, hogy az adófizetők számára igazolódjék a kutatás-
ra fordított állami támogatás. Véleményük szerint önmagában igazolja a kiadásokat, ha hasznos, az adófizetőket érdeklő problémákkal foglalkoznak. A tudomány kommunikációja, népszerűsítése is fontos eszköze annak, hogy a tudomány hasznát elismerjék a társadalomban. A tudományos ismeretterjesztés másik hozama az lehet, hogy ellensúlyozza a babonákat, téves hiedelmeket. Ez akkor érheti el a célját, ha a tudomány képes arra, hogy egységes, tudomány-
ra alapozott világnézetet sikeresen közvetítsen. A kutatók azonban veszélyesnek tartják azt, ha a kutatásokat csakis akkor fogadjuk el, ha annak konkrét hasznát közvetlenül ki lehet mutatni. Ügyelni kell véleményük szerint arra, hogy a bevezetőben említett „tisztá”, teoretikus tudomány, az alapkutatás is megfelelő támogatást kapjon a tudománypolitikában és a tudományfinanszírozásban.

A kutatók többsége nem érzi feladatának, hogy a találmányok termékké alakításában, a hasznosulás ilyenformában történő megvalósításában tevőlegesen is részt vegyen. Inkább úgy tartják, hogy mindenkinek azzal kell foglalkoznia, ami az ő feladata, a kutatónak a kutatással, a vállalkozónak pedig a vállalkozással. Ezt azzal indokolják, hogy a kutatás és a hasznosítás nem egyeztethető össze egyrészt azért, mert a kutatónak nem erre kell szánnia az idejét, másrészt nincs meg hozzá a szakértelme, harmadrészt a hasznosítás szempontjának előtérbe állítása korlátozhatja a kutató gondolati, témaválasztási szabadságát. A vélemények többsége szerint a kutatónak csupán annyi a feladata, hogy olyan dolgokkal foglalkozzon, amiben benne rejlik a hasznosítás lehetősége. Követendő példának tartják azokat a más országokban meghonosított rendszereket, ahol mecénások, inkubációs cégek vagy a kutatóintézet keretében működő intézményi háttér foglalkozik a hasznosítással.⁶

A megkérdezett kutatók tehát nem „elefántcsonttoronyból” szemlélik a világot, nem gondolják, hogy a dolgozószoba csendes homályában, a világtól elvonultan kell a tiszta tudomány

⁶ A Tudás- és Technológiatranszfer Iroda tevékenységét igen pozitívan értékelték, de mivel viszonylag rövid múltra tekinthet vissza, eddig inkább egyedi esetekben tudott csak jelentős hatást gyakorolni a hasznosítási folyamatban.

megteremtésén fáradozniuk. Elfogadják, sőt, azonosulnak azzal a pragmatista nézettel, hogy a kutatások hasznossága minősíti magát a kutatást, hogy a kutatásnak hasznosulnia kell, hogy a kutatásra fordított adóforintokat igazolni kell a társadalom előtt. Ugyanakkor nem tekintik saját feladatuknak a hasznosítás megvalósítását.

2. A magyarországi helyzet jellemzése: hogyan hasznosulnak a kutatási eredmények?

A megkérdezett kutatói elit véleménye szerint a találmányok hasznosítását a külső körülmények (magyar politikai, intézményi feltételek) inkább akadályozzák, mint segítik. Szinte kivétel nélkül osztották azt a negatív véleményt, hogy a kutatási eredmények nem megfelelően hasznosulnak Magyarországon. A válaszok indulattal telítettek voltak: „le vagyok sújtva”, „a rendszer akadályozza a kutatást”, „csoda, hogy létezik még kutatás” stb. A megkérdezettek a következő okokra hivatkoztak (a leggyakrabban említett okok a lista elején szerepelnek):

Elsősorban a pályázati pénz hiányát említették, valamint a szabadalmak magas árát és a ráfordítható pénzüsszegek szűkös voltát. A másik fő ok a pályázati rendszer anomáliái (a kontraszelekcio és az egyértelmű bírálati kritériumok hiánya, valamint az alapkutatás háttérbe szorítása, ami akadályozza az új, hasznosítható ötletek megjelenését). Harmadik ok a pályázatok hazai intézését kísérő nehézkes, bürokratikus eljárások. Negyedik okként a támogató közeg hiánya szerepelt (hiányzik a nemzetközileg is tapasztalt, a nemzetközi jogban és üzletben jártos menedzsment, a támogató, segítő szakembergárda). Ötödik szempont a külföldi befektetők elfordulása a magyar találmányok felkarolásától: Magyarország politikai és jogbiztonságának számos hiányossága, valamint a bürokratizmus elriasztja a befektetőket. Érdekes hátráltató tényezőnek tartják az ország méretét: a kis ország iparának kicsi az innovációs igénye, ezért nem tudja kellően finanszírozni az újításokat, és a csak magyarországi szabadalmakra fordított pénz nem térül meg. Az ország mérete abból a szempontból is hátrányos, hogy a tudósok nem érik el azt a „kritikus tömeget”, melynek révén az új elképzelések gyökeret ereszthetnének.

A kutatók abban is egyetértettek, hogy az ELTE nem követeli tőlük meg, hogy a hasznosulással foglalkozzanak, és nem is bátorítja, hogy a kutatók vállalkozási tevékenység formájában járuljanak hozzá eredményeik hasznosulásához. Az intézmény többnyire közömbösen fogadja, ha egyik kutatója találmányának hasznosításával próbálkozik, ugyanakkor a sikeres vállalkozóikra büszkék. A kutatói szubkultúra vegyesen fogadja a „vállalkozó kutatót”. Az ELTE Pályázati és Innovációs Központja pozitív példa, ahol az intézményi támogatás több esetben is segítette találmányok hasznosulását. Sajnos, a kezdeti támogatás ellenére, a pénzhiány miatt a szabadalmak távlati sorsa továbbra is bizonytalan.

3. A hasznosult kutatás elismerést hoz-e a kutatónak? Mit tartanak a megkérdezettek a sikeres kutató kritériumának?

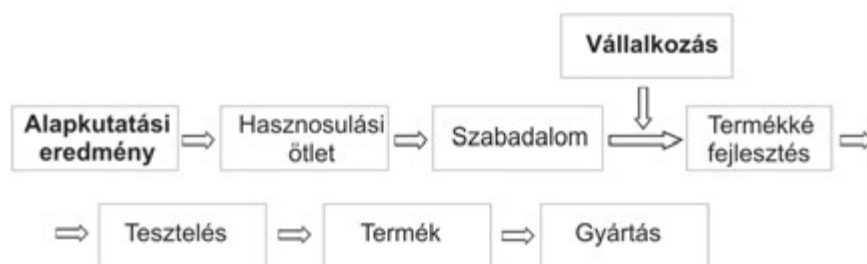
A megkérdezettek a kutatói siker objektív mutatói között említették a publikációs indexeket, és azt, ha egy kutató saját kutatócsoporttal rendelkezik. Hangsúlyozták a nemzetközi (el)ismertség

és kapcsolatok szerepét is. Kiemelték a pályázati sikereket. Az elért pozíciókat (mint pl. professzor, az MTA tagja) is idesorolták csakúgy, mint a különböző elismeréseket és díjakat. A megkérdezettek szerint Magyarországon a pozíciókat és a díjakat azonban inkább a kapcsolatok alapján, kevésbé a teljesítmény okán lehet kiemelni. A siker kevésbé kézzelfogható kritériumaként nevezték meg a növekedést, fejlődést, a másokra gyakorolt hatást és a tudás átadását, a hallgatók előtti példamutatást. Még szubjektívabb kritériumként fogalmazódott meg, hogy a siker kulcsa a kutatói munkával, eredményekkel való személyes elégedettség: az a sikeres tehát, aki elégedett saját munkájával. Többen vélekedtek úgy, hogy Magyarországon a sikeresség objektív mutatói sokszor nincsenek összhangban az elismertséggel, azaz nem járnak együtt magasabb pozícióval, több fizetéssel vagy nagyobb megbecsüléssel. Az is megfogalmazódott, hogy – szemben a külföldi példákkal – a kutatási eredmények üzleti hasznosulása, a szabadalmak száma Magyarországon nem jelenti a siker kritériumát.

4. A kutatók vállalkozással kapcsolatos attitűdjei, motivációi

Része-e a sikernek a hasznosult találmány, és az, ha a találmány hasznosítása céljából ún. spin-off (felsőoktatási intézményekből, közfinanszírozású kutatóhelyekről kiváló technológiaiintenzív vállalkozások) cég jön létre a kutató közreműködésével, vagy a kutató maga vállalkozásba kezd? A nyugati országokban nem ritka megoldás, hogy a kutató valamilyen formában részt vesz a találmánya hasznosítására létrehozott vállalkozásban.

Az előző kérdésekre adott válaszokból már kitűnik, hogy bár a hasznosulás fontos a megkérdezett kutatók szerint, sok akadály nehezíti és kevés pozitív tényező serkenti azt, hogy a kutatók az eredményeik hasznosulásán keményen dolgozzanak, esetleg spin-off cégeket hozzanak létre. Érdemes áttekintenünk a hasznosulás folyamatát (2. ábra) ahhoz, hogy világosabban láthassuk, hol is van a vállalkozás szerepe ebben a folyamatban:

2. ábra. A hasznosulás folyamata

A vállalkozó kutató nem áll meg a szabadalom megszerzésénél, hanem a termék megvalósításával is foglalkozik, aminek az egyik legfontosabb előfeltétele további anyagi források felkutatása.

A hasznosulási folyamat nehézségeit bőszégesen ecsetelték a megkérdezettek. Az egyik fő akadály a pénziány: a magyarországi szabadalom költségei még valahogy előteremthetők, de úgy gondolják, hogy a belső piac kis mérete nem garantálja a befektetések megtérülését, ezért

kizárólagosan honi szabadalmak megszerzését nem gondolják célravezetőnek. Mivel a nemzetközi szabadalom árát a honi állami források nem fedezik, a nemzetközi szabadalmak megszerzésében jártas tőkeerős befektető biztosíthatja csak a hasznosulást. Több tényező akadályozza, hogy a külföldi befektető felkaroljon egy magyar projektet: elsősorban a magyar jogrendszer és politikai rendszer kiszámíthatatlansága, az ebből származó bizalomhiány, valamint a túlburjánzó bürokrácia. Mindezek következtében a találmányok hasznosítására alapított vállalkozást nagyon kockázatos tevékenységnek tartják.

Az, hogy egy kutató vállalkozást létesít-e, vagy abban részt vesz-e, saját döntésének eredménye. Döntése függ egyrészt az előzőekben bemutatott környezeti feltételektől, valamint attól is, hogy milyen attitűdökkel, hiedelmekkel rendelkezik a vállalkozással kapcsolatban, és hogyan ítéli meg saját ilyen irányú képességeit.

Kíváncsiak voltunk arra, milyen motívumokat tulajdonítanak a – többségükben vállalkozással nem foglalkozó – kutatók azoknak, akik vállalkozásba fognak. A válaszokból kirajzolódó szempontok között anyagi motívumokat (üzleti haszon, meggazdagodás, megélhetési kényszer, további kutatásához pénz megszerzése), eredményességi célokat (minél több emberhez eljusson az eredménye, csak így biztosíthatja a találmány hasznosulását), az autonómia igényét (függetlenség biztosítása), valamint személyes fejlődésre vonatkozó célokat (önmaga kipróbálása) érhetünk tetten.

Következő kérdésünk arra vonatkozott, hogy *maga a megkérdezett vállalkozna-e*. Az előbbi negatív vélemények ellenére meglepően sokan eljátszottak egy esetleges vállalkozás gondolatával. Megemlítették, hogy korábbi attitűdjeikkel ellentétben, amikor még a szabadalom megszerzésétől is ódzkodtak, ma már elképzelhetőnek tartják, hogy részt vegyenek egy vállalkozásban. Erre főként az indítaná őket, ha a vállalkozás segítségével a találmány egy a társadalom számára nagy haszonnal bíró termékben realizálódna, vagy ha a vállalkozás további kutatásokhoz erőforrást tudna biztosítani.

A megkérdezettek többsége azonban nem szándékozik a jövőben sem vállalkozni. Ők mindannyian a vállalkozói képességek hiányára hivatkoztak, mint például a szakértelem, érzék a vállalkozáshoz, kockázatvállalási képesség, hit a vállalkozói eredményességben, vezetői képességek.

5. *A vállalkozáshoz szükséges képességek és tulajdonságok a megkérdezettek szerint*

A korábbiakban már bemutattuk, hogy a szakirodalomban milyen képességeket és tulajdonságokat találtak meghatározónak a vállalkozók jellemzésekor. Felhívtuk a figyelmet arra is, hogy e vonások feltételezésünk szerint több ponton is átfedőek a kutatókra jellemző vonásokkal, hiszen feladatuk sok szempontból hasonló. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért álljon itt még egyszer a vállalkozókra jellemzőnek talált vonáslista.

Az első három vonás véleményünk szerint a kutatókra is jellemző:

- teljesítménymotiváció
- innováció
- céltudatosság és célkövetés

- a lehetőségek észrevétele és megragadása (proaktivitás)
- kockázatvállalás
- függetlenség iránti vágy, és a helyzetek ellenőrzésének igénye
- belső kontroll
- optimizmus
- individualizmus: autonómia és dominanciaigény, nonkonformizmus
- az impulzív karakter
- magabiztosság (énhatékonyság)
- túlzott bizonyosság

Megkérdeztük a kutatókat arról (1. táblázat), látnak-e különbséget, illetve hasonlóságot e kétféle szerep között, *szerintük milyen képességek szükségesek a vállalkozáshoz, és milyenek a kutatáshoz* (vastagon szedtük a szakirodalom által is azonosított tulajdonságokat).

1. táblázat. A vállalkozók és a kutatók jellemzői a megkérdezettek szerint

A vállalkozók és a kutatók közös jellemzői	Különbségek	
	Vállalkozó	Kutató
<ul style="list-style-type: none"> – Újdonságkeresés (innováció) – Szakértelem (eltérő a két szakmánál) – Intuíció, ötletek – Kitartás, rendszeret – Pragmatizmus – Kompromisszumkészség – Józan logika – Energia – Helyzetfelismerés, helyzetértékelés 	<ul style="list-style-type: none"> – Rövid, gyors, felszínebb – Profitorientáció – Kockázattűrés – Intuíció – Divergens gondolkodás – Üzleti ismeretek – Nagyobb fegyelem – Vezetői képességek (gyors döntés, határozottság, magabiztosság, önbizalom) 	<ul style="list-style-type: none"> – Hosszú, lassú, alaposabb – Megszállottság – Biztonságkeresés – Szabálykövetés a végrehajtásban – Konvergens gondolkodás – Erkölcsi szempontok

Az innováció fontosságát mindkét csoport közös jellemzőjének tartják. Úgy vélik, hogy a kompromisszumkészség, rendszeret szintén sajátja mindkét csoportnak, holott a vállalkozók pszichológiai leírásakor éppen a nonkonformizmus és az impulzivitás szerepét hangsúlyozza a szakirodalom. Az energia, kitartás, józanság, helyzetfelismerés – azaz a hatékony viselkedést megalapozó tulajdonságok és képességek – szintén mindkét csoport leírásában szerepelnek.

A különbségeket főként a kockázathoz fűződő viszonyban fogalmazzák meg: míg a vállalkozó lényeges tulajdonsága a kockázattűrés, addig a kutatók biztonságorientáltak írják le magukat. Idekapcsolódik a döntésekre rendelkezésre álló idő kérdése is: a kutatónak van ideje arra, hogy megvárja, amíg kiérlelődnek eredményei, a vállalkozónak gyors döntéseket kell hoznia. A gyors döntéshozatal nem illeszkedik a kutatói beállítódáshoz. A magabiztosság, önbizalom szintén a sikeres vállalkozáshoz szükséges jegy, a kutatóknál a kritikus gondolkodás csökkenti a túlzott önbizalmat. Az intuíciót és a divergens gondolkodást is inkább tulajdonítják a vállalkozóknak, a kutatói munkában a szabálykövetést, a lassú, alapos munkát, a konvergens gondolkodást

eredményesebbnek tartják. Értérendszerbeli különbségek feltételezésére utal, hogy a kutatók erkölcsi szempontok érvényesítését tulajdonítják maguknak, míg véleményük szerint a vállalkozók számára az ilyen értékeket a siker pragmatikus szempontja háttérbe szorítja.

Úgy tűnik, a kutatók a vállalkozók alapvető vonásait többnyire helyesen azonosítják, és a kialakult kép egészében pozitív. Az odaítélt tulajdonságok kreatívna, pragmatikusna és hatékonyna írják le a vállalkozókat, olyanokna, akik megfelelő ismeretekkel és vezetői képességekkel rendelkeznek. A sikeres vállalkozó képe él a sztereotípiában, mert azokat a kevésbé nyilvánvaló jellemvonásokat, amelyek a vállalkozás sikerét sokszor veszélyeztetik (optimizmus, és az ezzel járó túlzott magabiztosság, individualizmus és nonkonformizmus, impulzivitás), nem ismerik fel. A sikeres vállalkozó képébe beletartozik az a negatív sztereotípiá is, hogy a vállalkozók kizárólag profitorientáltak, az erkölcsi szempontokra nem érzékenyek, felszínesek és rövid távú célokban gondolkodnak.

Interjúalanyainktól megkérdeztük, hogy mit gondolnak arról, ők maguk *rendelkeznek-e a vállalkozáshoz szükséges személyes képességekkel*.

A saját magukna tulajdonított képességek az innovációs és intellektuális, valamint a szociális képességekna vonatkoznak. A hiányzó vonások listája hosszabb volt: a motivációt, a magabiztosságot, a stressztűrést, továbbá általános vállalkozói készségek és speciális ismeretek hiányát, valamint a kockázat kerülését említették. A vállalkozóktól való elhatárolódást tükrözi a „túl idealista vagyok a vállalkozáshoz” megjegyzés is.

Szükségesnek tartanak-e a kutatók egy *vállalkozói ismeretek és készségek megszerzésére irányuló képzést*?

Bár a legtöbben úgy nyilatkoztak, eddigi pályájuk során gyakran előfordult, hogy szükségük volt menedzseri képességekna, üzleti ismeretekna, mégis erősen megoszlottak a vélemények abban, szükség van-e arra, hogy az akadémiai intézetek/egyetemek speciálisan a tudósokra szabott üzleti képzést (gazdasági, jogi és vezetői ismeretek) indítsanak. A melléte szóló érvek a találmányok megvédésének elősegítését és a vállalkozások elindításához szükséges ismeretek megszerzését emelték ki. Az ellenérvekben viszont visszaköszön az a felfogás, hogy nem a kutató feladata a hasznosítás, a tudomány és az üzlet külön szakma, a hasznosításra létre kell hozni a megfelelő szervezeteket.

6. A vállalkozó kutató példája

A megkérdezett kutatók között egy volt csak olyan, aki saját tőkéjét befektetve aktívan vállalkozik. Partnereivel létrehozott egy külföldi székhelyű nemzetközi befektetők részvételével alapított részvénytársaságot a szabadalom hasznosítására. A szabadalom megszerzését és a hasznosítást az ELTE és egy pályázat is támogatta. Érdemes megvizsgálni, hogy egy olyan személy véleménye, aki céget alapított találmánya hasznosítására, eltér-e, és milyen kérdésekben tér el nem vállalkozó kutatótársai véleményétől.

A megkérdezett az ELTE-t úgy értékeli, hogy az kifejezetten támogatja a kutatás hasznosítását és a vállalkozói tevékenységet, sőt, ezt el is várja a kutatóktól. Szerinte a hasznosulás és az üzleti hasznon egyértelműen összefügg, azaz akkor hasznosul a kutatás, amikor az annak eredményeként létrejött termék bekerül az iparba új anyagként vagy új technológiaként. Úgy véli,

a kutatásra fordított forrásokat a hasznosuló alapkutatások igazolják. A többiekkel ellentétben a kutatások hasznosításával való foglalkozást egyértelműen a kutatók feladatának tartja. Véleménye szerint Magyarországon a fő probléma nem elsősorban a tudománypolitika hibás voltában és a tudományra fordított anyagi források hiányában keresendő, hanem az ország méreteiből következően a piac szűkös voltában és a nemzetközi jogban és üzletben járatos menedzsment, a támogató, segítő szakembergárda kialakulatlan állapotában rejlik. Ugyanakkor hibásnak bélyegzi azt a hazai tudományfinanszírozási gyakorlatot, amely eltolja a támogatási, pályázati rendszert a hasznosítás irányába, hiszen alapkutatás szükséges az új, hasznosítható ötletek kifejlesztéséhez. Szerinte a sikeres kutatónak a naprakész, a szabadalmakra is kiterjedő tájékozottság a legfőbb ismérve, hiszen még a saját találmányok, illetve azok jelentőségének a felismeréséhez is tájékozottság szükséges. A tudósok vállalkozási motivációiról a következőképpen nyilatkozik:

„Ha egy kutató rájött valamire, valami újat fedezett fel, az olyan feszítő érzés, hogy mindenkinek szeretné elmondani, miközben nem lehet, mert a felfedezését ellopják. Ezért indítja el a szabadalmaztatási és a hasznosítási folyamatot, ezért kezd vállalkozásba. A szakmai érték kibontása, megvalósítása büszkeséggel jár, de persze a pénz is fontos. A vállalkozás azonban idegölő, stresszes, nagyon feszített életmód. Kevés idő marad a családra. De jó színvonalú emberekkel dolgozhat, olyan intellektuális közegben élhet, ami nagyon vonzó, amiben jól érzi magát, ami boldogsággal jár. Nem a pénz motiválja, hanem ez.”

Érdekes különbség az is, hogy a többiekkel ellentétben szerinte a kutatói tevékenységhez nagyobb mértékű kockázatvállalás szükséges, mint a vállalkozói tevékenységhez: „A bizonytalanság a kutató számára természetes alapérzés. Az üzletember a rá bízott pénzeket kezeli, ezért mások elvárásainak kell megfelelnie, ami stresszes, ezért az üzletember a bizonytalanságot is nehezebben kezeli.”

A vállalkozás kockázatát a következőkben látja: „Az EU-szabadalom megszerzése a legnagyobb kockázat. Az is kockázat, hogy a vállalkozó tudós tud-e az embereivel és a befektetőivel jó kapcsolatban maradni. Aztán, az is kockázat, hogy az eltervezett új technológia a gyakorlatban tényleg tud-e majd működni, meg tud-e valósulni.”

Véleménye szerint hasznosak és szükségesek a vezetői képességek, üzleti, szerzői, találmányi/ipari jogvédelmi ismeretek, és hasznos lenne, ha az akadémiai intézetek, egyetemek speciálisan a tudósokra szabott üzleti képzést indítanának.

7.

Az interjúk végén megkérdeztük a kutatókat arról, hogyan, milyen *metaforával tudnák leírni azt*, hogy a vállalkozás mit jelent az ő számukra.

Idézzük fel a metaforák egy csoportját, amely rávilágít a vállalkozásokkal kapcsolatos rejtett, nem feltétlenül tudatos attitűdökre, értékelésekre:

- Húzóerő
- Lehetőségek, kapunyitás
- Kaland, élménytúra, kihívás
- Aranymosás: fáradságos, de ha bejön, hasznos

- Robot, ami sétál a földön, jól halad, de az élőlényekhez képest mesterséges
- Játék, ami egy úton halad előre, de mindkét oldalon mocsár szegélyezi ezt az utat és vigyázni kell, hogy ne essen bele a mocsárba
- Kutatás: szabad madár; vállalkozás: kalitkába zárt madár
- Távoli, másnak való világ, anyagi célok
- Fölösleges teher
- Üzleti taposómalom

A metaforák a kutatók vállalkozással kapcsolatos ambivalens érzéseit tükrözik: kívánatos, de veszélyes, lehetőséget nyújtó, de korlátok közé szorító, értékes, de kissé lebecsülendő tevékenység a vállalkozás.

Konklúziók

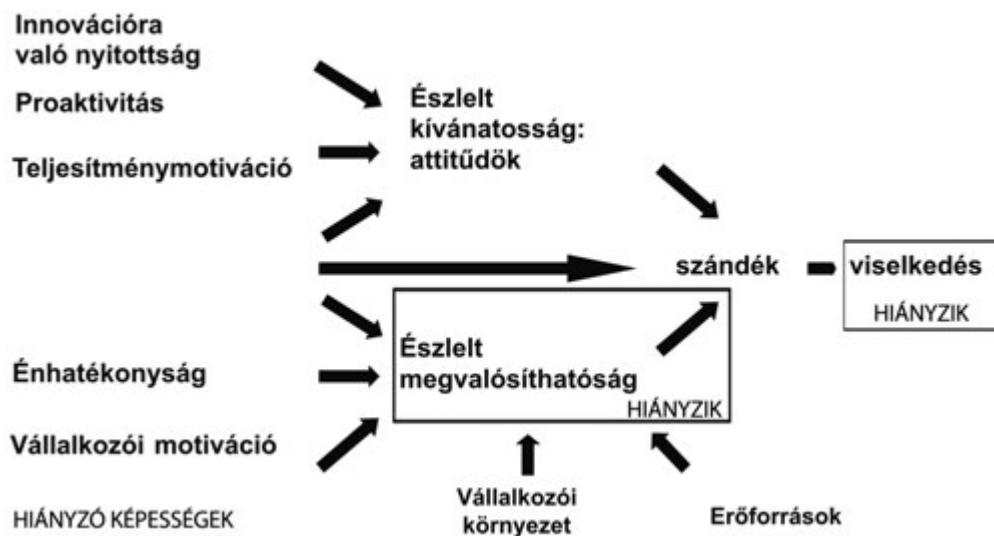
A tudomány önmagában jutalmazó, hiszen olyan változatos és izgalmas, szellemi kihívást jelentő tevékenység, amelyben az intellektuális kalandozás során ismeretlen területek felkutatása, új dolgok felfedezése zajlik. Társadalmi jelentősége is vitathatatlan, hiszen bővíti a rendelkezésre álló ismeretek tárházát, továbbépíti az emberiség kultúráját. A tudományos kutatás nem minden ága fordítható át közvetlenül a gyakorlatba, de a kutató feladatának tekintheti azt is, hogy gondolkozzék azon, eredményeit hogyan és hol lehetne felhasználni, a gyakorlatba segítő céllal átültetni. Vannak azonban a tudománynak olyan területei, amelyek kézzelfogható, az emberi életminőséget közvetlenül befolyásoló eredményeket produkálnak szinte azonnal: technikai eszközöket, technológiákat, gyógyszereket. A kutatói tevékenység maga ezekben az esetekben sem arra irányul, hogy egy olyan konkrét termék, mint pl. az okostelefon vagy egy új gyógyszer megjelenjék a piacon. Mégis, manapság a kutatók egy jelentős hányada elkíséri a felfedezését a hasznosulás útján azért, hogy ez a hasznosulás minél hatékonyabban megtörténhessék, a felfedezés ne vesszen el a találmányok tengerében, a jogi eljárások útvesztőiben, a bürokrácia hálójában vagy a befektetők rövid távú érdekeinek buktatói között, esetleg azért is, hogy saját maga is élvezze a felfedezésből származó anyagi hasznot. Az innovációs kényszer a vállalati szereplőket is ösztönzi arra, hogy partnerként tekintsék a tudóst, igényeljük azt, hogy végigkísérje a felfedezést a megvalósulás útján.

Vizsgálatunk során a magyar kutatói elit néhány olyan reprezentáns tagjának attitűdjeit, véleményét kívántuk megismerni, akiknek a kutatásai kézzelfogható, közvetlenül hasznosítható eredményeket ígérnek. Interjú módszerrel folytatott vizsgálatunk arra irányult, hogy a találmányok hasznosulásával kapcsolatos vélekedéseket körüljárjuk, megismerjük, hogy Magyarországon a kutatók milyen segítő és akadályozó tényezőkkel szembesülnek a hasznosítási erőfeszítések során, és azt is, hogy milyen mértékben nyitottak a kutatók arra, hogy vállalkozásalapítás, vállalkozásban való részvétel formájában még tevőlegesebben legyenek részesei és motorjai a hasznosulási folyamatnak.

A kutatók vállalkozással, vállalkozókkal kapcsolatos nézeteiből ambivalenciát olvashatunk ki. Az ambivalencia megmutatkozik abban, hogy bár nem tekintik feladatuknak, hogy felfedezésük hasznosításával foglalkozzanak, ugyanakkor közülük sokan nem idegenkednek az üzleti

tevékenységtől. Szintén ambivalenciáról árulkodik, hogy az üzleti élet szereplőiről, a vállalkozókról megfogalmazott sztereotip képben a sikeres vállalkozó jelenik meg az ő intellektuális, szervezőképességeiről és motiváltságáról elismeréssel szólnak. Mindamelllett, ellentétben a kutatókkal, a sikeres vállalkozó kicsit felszínes, rövid távra tekint, és elsősorban anyagi érdekek által vezérelt, magasabb rendű erkölcsi értékek nem foglalkoztatják. Kérdés, hogy a vállalkozókkal kapcsolatos negatív kép vajon általános társadalmi sztereotípiák lenyomata-e, és mint ilyen, akadályozza-e azt, hogy a kutatók maguk is megbarátkozzanak a vállalkozás gondolatával? Az ellentmondásos érzéseket jelzi az is, hogy bár a kutatók a saját motivációikat, képességeiket és ismereteiket nem tartják elegendőnek üzleti tevékenység folytatásához, mégsem érzik szükségét az üzleti területen folyó képzésnek.

Tanulságos visszatérnünk a vállalkozói késztetéssel kapcsolatos ábrákra (3. ábra), hogy összefoglaljuk, mi serkenti és mi gátolja, hogy a kutatók aktívabban, vállalkozóként részt vegyenek a találmányok hasznosításának folyamatában:

3. ábra. A vállalkozói késztetés a tudósoknál

A meglévő és hiányzó tényezők hatásmechanizmusának figyelembevételével arra a következtetésre juthatunk, hogy a környezeti feltételek hiánya erőteljesen befolyásolja a megvalósíthatóságra vonatkozó nézeteket. Az észlelt kívánatosság szempontjából ambivalens nézetekkel találkoztunk, többen hajlanának arra, hogy kedvezőbb környezeti feltételek mellett nagyobb részt vállaljanak a hasznosításból, akár vállalkozzanak is. Több olyan képességet (pl. nyitottság, elfogadás) soroltak fel, amely jó adottság lehet ezen attitűdök erősítéséhez. A hiányzó képességek, ismeretek fejleszthetőek, kompenzálhatóak lehetnek. A kutatás tanulságaképpen nem akarjuk azt sugallni, hogy a kutatóknak mindenképpen vállalkozókká kell válniuk, de ha ez a társadalmilag kívánatos és célravezető eszköze a találmányok hasznosulásának, akkor az ilyen irányú aktivitásuk fokozásának, motiválásának nézeteik, attitűdjeik ilyen irányba történő befolyásolásának a kulcsa elsősorban a környezeti feltételek megváltoztatásában keresendő. Számunkra

igen meggyőző a vállalkozó kutató bemutatott példája, nézeteinek másokhoz viszonyított átalakulása. A vállalkozás számára sok nehézséggel, áldozattal járt, de a körülmények kedvező volta, benne az egyetem által nyújtott segítség, sokkal kedvezőbb irányba módosította a vállalkozással kapcsolatos attitűdjeit.

Ez az írás Hunyady György professzor számos nagyhatású képessége közül fáradhatatlan és gyümölcsöző tudományszervezési és tudománymenedzselési tevékenysége előtt kíván tisztelni.

Társadalmi szempontból aktuális és releváns kérdést próbáltunk megválaszolni a társadalomról és a magyar közéletéről gondolkodó kutatók véleményének tükrében. Rámattunk a nézetek ellentmondásosságára, formálódásukban a sztereotípiák szerepére. A kirajzolódó kép megértését, értelmezését nagyban formálta az a szellemi inspiráció, amit Hunyady György munkássága jelent számunkra.

Irodalom

- FARAGÓ K. – RADNÓTI I. (2010): Személyiségvonások befolyása a vállalkozói kockázatvállalásra. *Pszichológia*, 30. 2. 111–141.
- FARAGÓ L. (1941): *Racionalizmus és irracionálisizmus a mai tudományban*. A Magyar Tudományos Akadémia 1941-ben kiírt pályázatára beadott díjnyertes mű (kézirat). 1–40. 8.
- FLORIN, J. et al. (2007): Fostering Entrepreneurial Drive in Business Education: An Attitudinal Approach. *Journal of Management Education*, 31. 17–42.
- PICKER, S. et al. (2005): Why are scientists not managers!? The Importance of Interdisciplinary Skills in Business and Science. *Journal of Business Chemistry*, 2. 1. 1–3.

Ujhelyi Adrienn

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Online csoportok percepciója

*„Az internet nem jó és nem rossz – csupán jellemző. Tükör.
Úgy tűnik, ami ennek révén keletkezik, nem radikálisan új.
A hálólét örökli a társadalmi lét megannyi nyűgét és nyavalyáját.”*
(ROPOLYI 2006)

Az internet társas életünk egyik meghatározó színterévé vált. A hatvanas évek néhány összekötött gépéből mára egy az egész világot, több százmillió embert összekapcsoló interaktív hálózati médium született. A korai évek speciális felhasználóinak köre (jellemzően fiatal, fehér, technikai érdeklődésű férfiak) kiszélesedett, mára a tipikus netező profilja a nyugati országokban majdnem reprezentatív a népesség egészére (Nielsen Netratings 2009). Az internet robbanásszerű elterjedésének elsődleges oka nem technológiai érdekességében vagy praktikumában rejlik: sikere szociális jellegének köszönhető. Lehetővé teszi a másokkal való kommunikációt, a kapcsolatok kialakítását és fenntartását, egyszóval az ember társas szükségleteinek tág aspektusát elégíti ki. Az online társas élet számtalan területe közül azért választottuk az online csoportok percepciójának témakörét, mert véleményünk szerint egyrészt ezek társadalom-lélektani vizsgálata hiányzik leginkább, másrészt mert a diszciplína ehhez a területhez tud legértékesebben hozzájárulni.

Az internet gyökeres változást hozott a közösségek hálózati kommunikációjában (VÁLYI 2004). Lehetővé vált, hogy a közösség kilépjen lokális meghatározottságából, meghozza alulról szerveződve, melynek hatására a közösségek szerkezete is megváltozott: „a helyi közösségekre jellemző erős kötelékek és a tagok között feszülő sűrűszövésű kapcsolathálót felváltották a flexibilis, laza szövésű, gyengébb kötelékekre, illetve közös érdekekre vagy érdeklődésre épülő hálózatos kapcsolati struktúrák, s ma az egyén általában egyszerre több ilyen laza közösségnek tagja” (WELLMAN 2001, idézi VÁLYI 2004: 47). Az ilyen csoportosulások egyik legkorábbi leírását Rheingold (1993) adta: „a virtuális közösségek olyan társadalmi gyülekezetek, amelyek az interneten tűnnek fel, ha ehhez elég ember a megfelelő emberi érzésekkel nyílt megbeszéléseket folytat, és személyes kapcsolatok hálóját alkotja a kibertérben” (RHEINGOLD 1993: 5). Ez a meghatározás megvilágítja az online csoportok kettős természetét: számítógép által közvetített, de személyes kapcsolatokon nyugvó közösség.

Az online csoportok külső megítélése fontos lehet mind a megfigyelők, mind a csoporttagok szempontjából. Az, hogy milyenek észleljük a különböző közösségeket, befolyásolja csatlakozási motívációnkat, a tagok percepcióját, saját velük kapcsolatos viselkedésünket és az attitűdünket.

Csoportpercepció a szociálpszichológiában

A csoportok észlelésével kapcsolatos vizsgálatok már a kezdetektől (ALLPORT 1954) leginkább a sztereotípa és kategorizáció magyarázó elveiben gondolkodtak. E kutatások az előítéletek és csoportközi konfliktusok kognitív alapjait próbálták feltárni. Ma négy fő koncepció adja az ilyen kutatások elméleti keretét (részletesen lásd HAMILTON et al. 1998, 2004; magyarul HUNYADY 2006), melyek mindegyike (homogenitás, esszencializmus, ágencia [a hatékony cselekvés képessége], entitativitás) a csoportpercepció egy-egy lényeges elemére reflektál. Jelen vizsgálat ezek közül a legutolsót emeli ki, legfőképp azért, mert a rendkívül kevés, kifejezetten az online csoportokra vonatkozó kutatás is erre a fogalomra épül.

Az entitativitás fogalma

Campbell 1958-ban vezette be a kifejezést a szakirodalomba. A szó azt jelöli, hogy egy adott közösség mennyire csoportszerű, mekkora a „létezési foka”. A koncepciót a szociálpszichológia homlokterébe Hamilton és Sherman 1996-os cikke emelte újra, mely a csoportészlelést és a személyészlelést hasonlította össze (HAMILTON–SHERMAN 1996). A szerzők szerint a személyekről és a csoportokról kialakított reprezentáció létrehozásának folyamata kontinuumként képzelhető el, ahol az adott entitás helyzetét az határozza meg, hogy mennyire látjuk azt egységesnek, koherensnek. A dimenzió egyik végén az egyének állnak, a különböző csoportok pedig az egyenes különböző pontján foglalnak helyet, hogy hol, azt olyan tényezők határozzák meg, mint a közelség, a hasonlóság, a közös sors, a közös cselekvés vagy a koherencia. Az entitativ csoport tehát nem túl nagy, van valamilyen alapvető természete, a határai világosak és szilárdak, a csoportnak van története, a csoporttagok hasonlítanak egymásra, egymással kommunikációban állnak és fontos számukra a csoport. Az empiria részben megerősítette az előzetes elképzeléseket, részben egymásnak ellentmondó eredményekre jutott: például a csoportvariabilitást és csoportnagyságot egyes kutatók meghatározónak tartják (MCGARTY et al. 1994), mások egyáltalán nem találták annak (MULLEN 1991). Lickel és munkatársai szerint az interakció mennyisége, a közös cél, és az identitásban betöltött szerep a legfontosabb (LICKEL et al. 2001). Brewer (BREWER et al. 2004) elmélete szerint a kisebbségi csoportokat mindig entitativabbnak látjuk a többségénél. Az észlelt entitativitás függ a csoport típusától is, ezt bizonyította Lickel és munkatársainak (2000) kutatása, melyben kimutatták, hogy a leginkább entitativ csoportok az olyan intim csoportok, ahol magas a tagok hasonlósága és kölcsönös függése, valamint az interakció is gyakoribb. Az entitativitás lényegében tehát két aspektusból tevődik össze (BREWER et al. 2004): az egyik a lényegi összetevő, mely a pszichológiai attribútumokat takarja (vonás, sztereotípa); a másik pedig a dinamikus rész, mely a folyamatokra és funkciókra koncentrálna (célok és tervek).

A percipiált entitativitás és az arra vonatkozó elvárások fontos következményekkel járnak. Befolyásolják például az információfeldolgozást, egyénpercepció esetén például hajlamosak vagyunk spontán diszpozicionális ítéletet hozni, a viselkedéses információkra jobban emlékezni, valamint az inkonzisztens információt alaposabban feldolgozni (MCCONNELL et al. 1994). Minél entitativabb egy csoport, a vele kapcsolatos információfeldolgozás annál jobban hasonlít a személypercepcióhoz, hajlamosabbak vagyunk tehát azonnali ítéletet alkotni, kevésbé támaszkodunk

az emlékezeti folyamatokra (McCONNELL et al. 1994). Amennyiben mégis, akkor más módon tároljuk az emlékezetünkben: inkább absztrakciók és mintapéldányok formájában (JOHNSON–QUELLER 2003). A magasabb entitativitású csoportokkal kapcsolatban inkább sztereotipizálunk (CRAWFORD et al. 2002.), negatívabban ítéljük meg és fenyegetőbbnek látjuk azokat (ABELSON et al. 1998; CASTANO et al. 2003).

A legfontosabb kiindulópont, amit kutatásunkban felhasználtunk, az Lickel és munkatársai 2000-ben született tanulmánya volt, mely „valódi” csoportok entitativitáspercepciójával foglalkozik és a csoportok tanulmányozásának egy empirikusan megalapozott keretrendszerét alakította ki (LICKEL et al. 2000). A tanulmány célja hármast tartalmazott: (1) egyrészt a különböző csoportok észlelt entitativitásának felmérése és összehasonlítása, illetve az entitativitással leginkább összefüggő tényezők megtalálása; (2) másodsorban a csoportok kategorizálása; (3) továbbá a csoporttagság hatásának felmérése az észlelt entitativitásra. Az első részben negyven teljesen különböző csoportot (pl. egy család tagjai, szobatársak, egy politikai párt tagjai, ugyanazon vizsgára készülő, egy zenekar, nők, doktorok...) kellett a résztvevőknek kilenc – a szakirodalom szerint fontos – tényező mentén megítélni. A vizsgált tulajdonságok: csoportszerűség, a csoporttagok életében betöltött fontossága, a tagok közti interakció mértéke, hogy mennyire közelebb a céljaihoz, mennyire tudnak közösen cselekedni, a tagok hasonlósága, a csoport átjárhatósága, mérete és tartóssága. További feladat volt a csoportok szabadon választott szempontok szerinti kategorizálása. Az eredmények szerint az észlelt entitativitást leginkább az interakció, a csoport fontossága, a tagok hasonlósága, a közös célok és a közös cselekvési képessége határozza meg. A szabad kategorizáció eredményeképp a szerzők négy fontos csoporttípust azonosítottak, melyek erősen különböznek a mért változók tekintetében: intim csoportok (*barátok, család, partner*), feladatcsoportok (*munkatársak, bizottság*), társadalmi kategória (*nők, feketék, amerikaiak*) és laza társulások (*bankban sorban állók, azok, akik szeretik a komolyzenét*).

Online csoportok entitativitása és anonimitása

Online közösségek percepciójával kapcsolatban nem könnyű szakirodalmi előzményeket találni. Kévszám az empirikus vizsgálat, inkább teoretikus leírásokat találunk arról, hogy mennyire élhető meg (és ítéhető meg kívülről) csoportként egy online közösség (RHEINGOLD 1993; TURKLE 1996).

E közösségek kapcsán az entitativitással kapcsolatban fontos tényezőként merülhet fel az anonimitás. Első ránézésre a két jellemző egymást kizárónak tűnik: olyan közegben, ahol nem láthatjuk a többiekét, nem figyelhetjük meg, hogy mennyire hasonlítanak hozzánk, nehezen alakulhat ki a „mi” érzés, nehezebben észleljük azt egy összetartó, koherens csoportnak. Ha azonban elfogadjuk, hogy az észlelt hasonlóság nem feltétlenül a személyes ismertségen, hanem egy azonosulási folyamaton keresztül jön létre, akkor feltételezhető, hogy személyes kapcsolat hiányában is észlelhetünk entitativitást egy csoportot (HOGG–MORELAND 1993). Ez esetben az anonimitás és az entitativitás nem feltétlenül egymást kizáró tényezők.

A két jellemző szisztematikus vizsgálatára *Az egyéniségvesztés társasidentitás-modelljének* (REICHER et al. 1995) tesztelése során került sor. A koncepció szerint, amikor a csoporttagok anonimitása magas, az a csoport észlelt egységére oly módon lesz hatással, hogy növeli az észlelt koherenciát, hiszen minél kevesebbet tudnak a tagok egymás egyéni jellemzőiről, annál inkább

a közös, csoportidentitást erősítő, prototipikus információk kerülnek előtérbe. Ez a társadalmi identitás deperszonalizációs hatásának modellje. Kevésbé definiált csoportban ezzel ellentétes hatást, az egyéniség felerősödését figyelték meg. Az eredmények szerint tehát az entitativitás mértéke alacsonyabb lesz, ha az egyének identitása kiugróvá válik. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az elmélet szerint az anonimitás két típusa (kognitív és stratégiai) különböző hatással vannak az entitativitásra. A fent vázolt folyamat az előbbi esetében érvényes.

A kutatás célja

A kutatásban a felvezetőben ismertetett, csoportok észlelt entitativitását vizsgáló kutatás (LICKEL et al. 2000) online közegben való megismétlését tűztük célul. E vizsgálat két szakaszból állt, az elsőben azt kívántuk feltárni, hogy a célszemélyek (az internetet önbevallás alapján jól ismerő, naponta legalább egy órát és azt legalább két éve használó emberek) képesek-e azonosítani az általunk megnevezett csoportokat, illetve hogy a lickeli szempontokat tudják-e értelmezni ebben a kontextusban. A második szakaszban a már előtesztelt kérdőív nagyobb mintán való felvétele zajlott. Mindkét kutatás lebonyolításában az ELTE PPK Pszichológiai Intézetének hallgatói¹ vettek részt.

Elővizsgálat

Az első lépés az volt, hogy a kiinduló kutatáshoz hasonlóan összegyűjtsünk olyan online csoportokat, amelyeket az internetezők többsége feltehetőleg ismer, illetve fontos további szempont volt, hogy a spektrumot minél jobban lefedjük: az értékelendő csoportok között legyen szinkron (*egy chatszobában beszélgetők*) és aszinkron módon kommunikáló (*egy fórum rendszeres hozzászólói*), kifejezetten kis (*két e-mailező ember*) és kifejezetten nagy létszámú (*internetezők*), főleg online működő (*Youtube-felhasználók*) és hibrid (*egy flashmob*) is. A megfontolások alapján kiválasztott 24 csoport az 1. táblázatban látható.

1. táblázat. Az elővizsgálatban szereplő 24 online csoport

Egy chatszobában beszélgetők, egy blog hozzászólói, egy hírlevélre feliratkozottak, Wikipedia-szerkesztők, klánok, iwiv-felhasználók, egy flashmob, E-bayezók,	Facebook-felhasználók, két e-mailező ember, Twitterezők, egy híroldalt olvasók, online önszolgáltató csoport, online szerepjátékosok, Youtube-felhasználók, bloggerek,	Internetezők, egy fórum moderátorai, egy szexoldal előfizetői, egy fórum rendszeres hozzászólói, Honfoglaló- játékosok, torrentezők, zenei portálok fórumozói, egy adott társ keresőn regisztráltak
---	---	--

¹ A csoport tagjai: Magos Anna, Simkó Zsófia, Somos Eszter, Szentpéteri Katalin.

A kérdőívet kitöltők feladata az volt, hogy kilenc tulajdonság mentén értékeljék a közösségeket, egy ötfokú Likert-skálán (1 = egyáltalán nem jellemző, 5 = teljes mértékben jellemző). Lehetőséget biztosítottunk a nem tudom válaszra is, mivel el akartuk kerülni a válaszadási kényszert azok esetében, akik nem rendelkeztek kellő információval az adott területen. A tulajdonságok kijelölésekor a Lickel-féle vizsgálat (LICKEL et al. 2000) szempontjaiból indultunk ki (*csoportszerűség, közös célok, közös cselekvés, tagok közti hasonlóság és interakció, fennállás időtartama, csoport zártsága és fontossága*), de a *csoporthoz tartozás* tulajdonságot *anonimitásra* cseréltük, mert az internetes csoportok méretének megbecslése meglehetősen problémás (nagy számok, gyorsan változó méret, az egyénnek nincs tudomása feltétlenül a többi tagról), az anonimitás viszont kifejezetten fontos jellemzőjük. *(A kérdőívet lásd a mellékletben.)*

Az elővizsgálat résztvevői online kérdőívünk linkjét kapták meg, a kérdésekre interneten válaszoltak. Kiválasztásuk legfőbb szempontja az volt, hogy – saját bevallásuk szerint – jól ismerjék az internet világot. Összesen 24 nő és 27 férfi (51 fő) töltötte ki megfelelően a tesztort. Az átlagéletkor 26 év (15–65 év között), a szórás pedig 9,33 volt. A napi internetezéssel töltött idő átlagosan 3–4 óra volt, a megkérdezettek negyede 1–5 éve, felük 5–10 éve használja a netet. Mivel az első vizsgálat tulajdonképpen elővizsgálatként szolgált, az eredmények elemzésénél csak néhány alapvető kérdésre vártunk választ: (1) megvizsgálni, hogy tudják-e értelmezni a kitöltők a szempontjainkat, nem okoz-e nehézséget számukra azok megválaszolása online csoportok esetében; (2) ismerik-e az általunk összegyűjtött csoportokat. Az első kérdésre megnyugtató válasz született: a szempontok értelmezhetőek, online csoportok leírásánál sem okoz gondot használatuk. Egyetlenegy olyan tulajdonság sem volt, melyre szignifikánsan kevesebb válasz érkezett volna a többinél. Az internetes csoportok csoportszerűség-átlaga (vagyis az arra a kérdésre adott válaszaik eredménye, hogy mennyire látják az adott csoportot „teljesen olyanak, mint egy csoport”) összesítve 2,71 lett. A megkérdezettek leginkább az önszolgáltató csoportokat (4,13), a legkevésbé pedig egy szexoldal látogatóit találták (1,60) csoportszerűnek *(2. táblázat)*.

A csoportok ismertsége azonban nem volt megfelelő, egy részüket egyáltalán nem ismerték a megkérdezettek, ezért nem is tudtak válaszolni a feltett kérdésekre. Az összes, az internetes csoportokra vonatkozóan érkezett válasz 51,1%-a „nem tudom” volt. Személyekre lebontva a hiányzó értékeket, átlagosan 122,65 „nem tudom” válasz érkezett. A szórás 49,98 volt (legkisebb felvett érték: 28, a legnagyobb: 212). A nem tudom válaszok és a kor vagy nem között nem volt együtt járás. További tanulság, hogy a kérdőív kitöltése rendkívül időigényesnek bizonyult, úgy tűnik, sokkal tovább kellett gondolkodniuk a válaszon, mint hagyományos csoportok esetében.

Az elővizsgálat eredményei alapján a kérdőív felülvizsgálatra szorult. Mind a kérdőív időigényessége, mind a kitöltési nehézségek azt indokolták, hogy rövidíteni kell, mely több szempont alapján történt. Egyrészt az eredeti célkitűzés szerint a lehető legnagyobb változatosságot próbáltuk megtartani, másrészt azokat a csoportokat, amelyek a legkevésbé voltak ismertek, ki kellett zárni. E megfontolások alapján az alábbi csoportok maradtak benn: *egy chatszobában beszélgetők, egy blog hozzászólói, egy hírlevélre feliratkozottak, Facebook-felhasználók, két e-maillező ember, egy adott társskeresőn regisztráltak, internetezők, bloggerek, egy fórum moderátorai, Youtube-felhasználók, iwiv-felhasználók, egy híroldalt olvasók, online szerepjátékosok, egy szexoldal előfizetői, egy flashmob.*

2. táblázat. Az elővizsgálat eredményei: entitativitásátlagok és szórás. A táblázatban nagybetűvel jelöltük azokat a csoportokat, amelyeket a megkérdezettek több mint fele tudott jellemezni.

Csoportok	Csoportszerűség- átlag	Szórás			
			Twitterezők	2,70	1,337
online önszolgáltató csoport	4,13	0,835	EGY BLOG HOZZÁSZÓLÓI	2,50	1,052
klánok	4,00	0,535	Wikipedia-szerkesztők	2,44	1,149
egy fórum rendszeres hozzászólói	3,76	0,910	EGY CHATSZOBÁBAN BESZÉLGETŐK	2,34	1,066
EGY FÓRUM MODERÁTORAI	3,74	0,991	EGY HÍRLEVÉLRE FELIRATKOZOTTAK	2,27	1,452
online szerepjátékosok	3,60	1,056	YOUTUBE-FELHASZNÁLÓK	2,08	1,260
EGY FLASHMOB	3,25	0,957	EGY ADOTT TÁRSKERESŐN REGISZTRÁLTAK	1,89	1,023
zenei portálok fórumozói	3,17	1,115	E-bayezők	1,82	0,982
FACEBOOK-FELHASZNÁLÓK	3,14	1,337	torrentezők	1,82	0,958
KÉT E-MAILEZŐ EMBER	2,96	1,490	INTERNETEZŐK	1,73	1,106
IWIW-FELHASZNÁLÓK	2,92	1,318	EGY HÍROLDALT OLVASÓK	1,66	1,083
HONFOGLALÓ-JÁTÉKOSOK	2,83	1,206	egy szexoldal előfizetői	1,60	0,966
BLOGGEREK	2,80	1,281	Összesen	2,71	

Fővizsgálat

Az új kérdőív tehát a fent említett 15 online csoport 9 (az elővizsgálatban is használt) tulajdonság mentén történő értékelésére kérte a személyeket. A csoportértékeléseket kiegészítettük egy szabad kategorizációs feladattal (ez megelőzte az előbbi feladatot), melynek lényege az volt, hogy a megkérdezettek a csoportokat saját szempontjaik alapján² kategóriákba rendezték.

² A pontos instrukció: „Kérem, rendezze az alábbi csoportokat nagyobb kategóriákba. Hogy mi alapján és hány kategóriába, az teljesen önön múlik, de kérem, hogy egy csoportot csak egy kategóriába tegyen.”

A kérdőív (lásd 1. melléklet) szociodemográfiai (nem, kor) és néhány kiegészítő kérdést is (naponta internethasználat mennyisége, mióta használják a világhálót) tartalmazott. Ez utóbbiakkal csak azt kívántuk tesztelni, hogy valóban a megcélzott csoport tagjait sikerült-e megtalálnunk.

A kutatás célkitűzései

A kutatás legfontosabb törekvései a következők voltak:

1. Kimutatni, hogy milyen entitativitásértékekkel rendelkeznek az egyes csoportok, illetve az online csoportok átlagát összevetni a valódi csoportokat vizsgáló kutatásból származó adatokkal.
2. Megvizsgálni, hogy az egyes tényezők milyen módon függnek össze az entitativitással, különös tekintettel az anonimitásra.
3. Megvizsgálni, hogy milyen alapvető kategóriákból vagy dimenziókról beszélhetünk az online csoportok osztályozásánál és ezek megfeleltethetőek-e bármilyen módon a valódi csoportok kategóriáinak.
4. A tulajdonságértékelő feladatban, előre meghatározott szempontok alapján kapott és a kategorizálási feladat spontán klasztereit összevetni.

A minta jellemzői

A fővizsgálat résztvevői is online töltötték ki a kérdőívet, melynek linkjét e-mailben kapták meg. A minta összetétele: 79 nő és 63 férfi (összesen 142 fő). Az átlagéletkor 24,6 év (16–61 év között). Mivel – ahogy az már az elővizsgálatból is kitudott – az online csoportokat kevesen ismerik, és leginkább azok, akik régóta és sokat használják az internetet, célunk az volt, hogy ilyen személyeket keressünk. E feltétel különösen megnehezítette az idős korosztály mintába emelését. Sajnos nem sikerült annyi 50 év felettit összegyűjteni, hogy az lehetővé tegye a korosztályok szerinti összehasonlítást (3. táblázat).

3. táblázat. A minta összetétele

	Férfiak	Nők	Összesen (illetve átlag)
N	63,0	79,0	142,0
Kor	25,2	24,1	24,6
Tapasztalat	5,2	4,7	4,9

A megkérdezettek minden nap használják az internetet, átlagosan 2,7 órát. A legtöbben kb. 5 éve használják azt, de a minta negyede több mint 10 éve. Ez utóbbi két kérdésre adott válaszból egy ún. *tapasztalat* mutatót hoztunk létre. Az elérhető értékek 2–8 között vannak, két pontot az kapott, aki kevesebb mint egy éve használja az internetet, és naponta kevesebb mint egy órát. Maximális pontot az kapott, aki saját bevallása szerint több mint 10 éve netezik és naponta

több mint négy órát használja. A felhasználók többsége 4–6 pontot kapott (80%), ez alatt csak 5%-uk, felette pedig 15%-uk. Nemi különbség nem volt ebben a tekintetben. További mutatót alakítottunk ki az entitativitás összetevőit mérő itemek átlagából (*csoportszerűség, közös célok, közös cselekvés, tagok közti hasonlóság és interakció, fennállás időtartama, csoport zártsága és fontossága*). A csoportszerűség és az entitativitás ez esetben szinonimákat jelöl, de így kívántuk megkülönböztetni az itemet és a képzett mutatót.

Eredmények

Mindenekelőtt azt vizsgáltuk meg, hogy érkezett-e minden csoport jellemzéseként annyi válasz, hogy az adatokat statisztikai elemzésnek vethessük alá. Szerencsére ezúttal a válasz pozitív volt. Az alábbi táblázat (4. táblázat) mutatja az egyes csoportok ismertségét. Nemi különbség nem volt, a tapasztalat viszont fontos tényezőnek bizonyult. A legtapasztaltabbak (a *tapasztalat* mutató alapján három egyenlő csoportba osztott megkérdezettek felső harmada) jóval több csoportot azonosítottak ($\chi^2 = 12,23$, $df = 2$, $p < 0,05$).

4. táblázat. A csoportok azonosítási aránya

Csoportok	Férfiak (N = 63)	Nők (N = 79)	Tapasztalat- lanok (N = 47)	Tapasztaltak (N = 47)	Összesen (N = 142)
Internetezők	63	79	47	47	142
Egy chatszobában beszélgetők	63	79	47	47	142
iwiw-felhasználók	63	79	47	47	142
Két e-mailező ember	63	79	47	47	142
Facebook-felhasználók	63	77	45	47	140
Egy híroldalt olvasók	63	77	46	47	140
Youtube-felhasználók	55	70	41	46	125
Online szerepjátékosok	55	67	41	45	122
Egy blog hozzászólói	52	69	32	45	121
Egy hírlevélre feliratkozottak	51	67	31	43	117
Egy flashmob	47	62	28	40	109
Egy adott társ keresőn regisztráltak	45	60	29	39	105
Egy szexoldal előfizetői	46	59	26	39	105
Egy fórum moderátorai	45	63	25	39	104
Bloggerek	42	59	24	36	101

5. táblázat. A különböző csoportok csoportszerűség- és anonimitásátlaga

Csoportok	Csoport-szerűség-átlag	Szórás	Csoportok	Anonimitás-átlag	Szórás
Egy fórum moderátorai	3,17	1,17	Egy híroldalt olvasók	4,40	1,06
Facebook-felhasználók	3,15	1,25	Egy szexoldal előfizetői	4,12	0,91
Online szerepjátékosok	3,14	1,28	Youtube-felhasználók	3,81	1,10
Két e-mailező ember	3,13	1,42	Internetezők	3,55	1,09
Egy társkeresőn regisztráltak	2,08	1,07	Egy chatsobában beszélgetők	3,48	1,13
Egy flashmob	3,02	1,04	Egy hírlevélre feliratkozottak	3,47	1,57
Bloggerek	2,72	1,13	Online szerepjátékosok	3,34	1,10
iwiw-felhasználók	2,72	1,28	Egy blog hozzászólói	3,26	1,18
Egy chatsobában beszélgetők	2,35	1,03	Egy flashmob	3,01	1,00
Egy blog hozzászólói	2,31	1,09	Egy fórum moderátorai	2,94	1,19
Egy szexoldal előfizetői	1,98	,89	Egy társkeresőn regisztráltak	2,71	1,06
Youtube-felhasználók	1,88	1,07	Bloggerek	2,64	1,00
Internetezők	1,78	1,01	Két e-mailező ember	1,28	0,75
Egy hírlevélre feliratkozottak	1,67	1,14	iwiw-felhasználók	1,24	0,63
Egy híroldalt olvasók	1,49	,84	Facebook-felhasználók	1,21	0,56
Összesen	2,43	0,51	Összesen	2,81	0,44

Entitativitás és anonimitás

A következő táblázatban (5. táblázat) a csoportszerűség és az anonimitás értékeket mutatjuk be. Ehhez a résztvevők összes csoportértékelésének az átlagát számítottuk ki. (Mivel a korábbiakban nem találtunk nemi különbséget, a továbbiakban nem vizsgáljuk e tényező szerepét, kutatási célunk szempontjából nincs is jelentősége.) Jól láthatóan a kitöltők e két szempontból változatosnak találták a felsorolt közösségeket. A legmagasabb érték a *moderátorokhoz* tartozott (3,17), a legkevésbé csoportszerűnek pedig a *híroldalak olvasóit* találták (1,49). Az internetes

csoportok *entitativitás* mutatója összesítve 2,43 lett, szemben a valós csoportok 3,08-as átlagával³ (LICKEL et al. 2000). Az anonimitásértékelések átlaga 2,8 lett. A legmagasabb érték a híroldalaké volt (4,40), míg a legalacsonyabb a Facebookhoz tartozott (1,21).

Mivel a kutatás egyik kiemelt célja az entitativitás és az anonimitás kapcsolatát feltárni, a csoportszerűség és az anonimitás korrelációját csoportokra bontva is megvizsgáltuk. Szignifikáns együtt járást csak néhány csoportnál találtunk: egy *blog hozzászólói* ($r = 0,329$, $p < 0,01$); egy *híroldalt olvasók* ($r = 0,420$, $p < 0,01$); egy *hírlevélre feliratkozottak* ($r = 0,437$, $p < 0,01$); és egy *chatszobában beszélgetők* esetében ($r = 0,451$, $p < 0,01$).

Az entitativitáspercepciót befolyásoló tényezők

Ezután a változók közti összefüggéseket kívántuk feltárni, ehhez pedig egy *korrelációs mátrixot* hoztunk létre (6. táblázat), mely az összes résztvevő összes csoportra vonatkozó tulajdonosságértékelési átlagainak együtt járását mutatja (Spearman-féle rangkorreláció). A *csoportszerűséggel* az *interakció* ($r = 0,469$; $p < 0,01$), a *hasonlóság* ($r = 0,472$; $p < 0,01$), a *közös cél* ($r = 0,410$; $p < 0,01$), illetve a *közös cselekvés* ($r = 0,491$; $p < 0,01$) járt együtt legszorosabban. Erős kapcsolat mutatkozott még a *közös cél* és *hasonlóság* ($r = 0,571$; $p < 0,01$), a *közös cselekvés* és *hasonlóság* ($r = 0,481$; $p < 0,01$), valamint a *közös cél* és *közös cselekvés* ($r = 0,446$; $p < 0,01$) között. Negatívan csak a *rövidtávúság* korrelált a többi tényezővel. Az *anonimitás* egyáltalán nem mutatott együtt járást az *csoportszerűséggel*, kizárólag a *fontossággal* állt szignifikáns, de nem túl erős negatív korrelációban ($r = -0,213$; $p < 0,05$).

6. táblázat. A különböző változók közötti korrelációk (a táblázatban csak a szignifikáns összefüggések vannak feltüntetve (* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$))

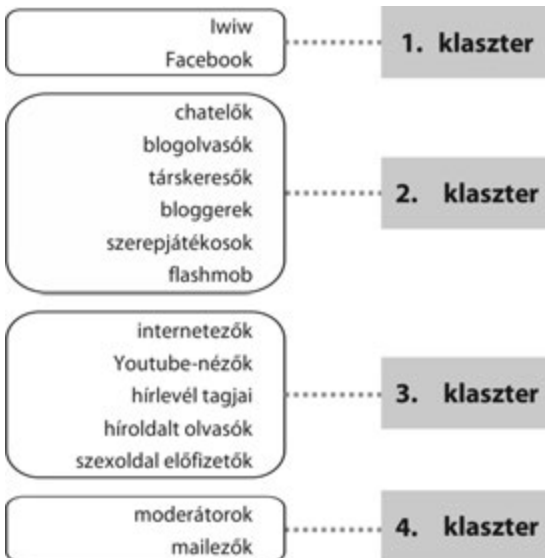
	Anonimitás	Csoportszerűség	Fontosság	Interakció	Hasonlóság	Közös cél	Rövidtávúság	Zárttság	Közös cselekvés
Anonimitás			-0,213*						
Csoportszerűség			0,278**	0,469**	0,472**	0,410**	-0,199*	0,185*	0,491**
Fontosság				0,372**	-	0,266**	-0,274**	-	0,346**
Interakció					0,241**	0,197*	-0,313**	-	0,364**
Hasonlóság						0,571**	-	0,371**	0,481**
Közös cél							-	0,145	0,446**
Rövidtávúság								-	-
Zárttság									0,342**
Közös cselekvés									

³ Korrigált érték, az eredeti vizsgálat kilencfokú skálával dolgozott.

Hogy a változók közti kapcsolatok feltárását pontosítsuk, *többszörös lineáris regresszió-analízist* (stepwise regresszió) is elvégeztünk a 142 fő 15 csoportra vonatkozó értékelésén. A hét tényező (a csoportszerűséget itt kivettük, hiszen az explicite ugyanarra kérdez rá) entitativitást bejósoló erejét elemeztük ily módon, tehát vetettük össze az entitativitásmutató értékével. Az eredmények azt mutatják, hogy a *tagok közti interakció* ($\beta = 0,314$), a tagok közti *hasonlóság* ($\beta = 0,279$) és a *közös cselekvés* ($\beta = 0,243$) bírt a legnagyobb predikatív értékkel. Néhány további változó szintén hozzájárult az entitativitás percepciójához: *fontosság* ($\beta = 0,104$) és a *közös cél* ($\beta = 0,126$). A többi tényező nem gyakorolt lényegi hatást. A többszörös determinációs együttható értéke ($R^2 = 0,398$) alapján elmondható, hogy a tényezők együttesen az entitativitás-értékelések varianciájának majdnem 40%-áért felelnek. Eredményeink meglehetősen hasonló képet mutatnak, mint Lickel és munkatársai valódi csoportokon végzett kutatásai. Náluk az *interakció* ($r = 0,58$), a *fontosság* ($r = 0,5$), a *közös cél* ($r = 0,41$), a *közös cselekvés* ($r = 0,37$), illetve a *hasonlóság* ($r = 0,45$) bizonyult legmeghatározóbbnak.

Az online csoportok kategóriái

Az eddigi eredmények tehát azt mutatják, hogy a fenti tényezők közül jó néhány erősen korrelál az entitativitással. A következő elemzéssel azt szeretnénk volna feltárni, hogy a különböző csoportok mögött áll-e valamilyen magasabb csoportosítási szempont, olyan rendszer, amelynek kategóriái hasonló tulajdonságprofillal írhatók le. Ennek érdekében először egy 15 x 8 mátrixot hoztunk létre, melyben minden cella egy adott csoport adott tulajdonsága mentén történt értékelésének az átlagát tartalmazta.

1. ábra. A tulajdonságlistás klaszteranalízis eredménye

Annak érdekében, hogy az így kapott nagyobb kategóriák entitativitását össze tudjuk hasonlítani, a klaszterképző tulajdonságok közül kivettük a csoportszerűséget. Ezután egy hierarchikus algoritmussal meghatároztuk a klaszterek számát és a klaszterközéppontokat, azután egy *k-mean* klaszteranalízist is lefuttattunk, 2 és 6 közötti klaszterszámot megjelölve. Az elvégzett analízisek alapján a legstabilabbnak a négyklaszteres megoldás bizonyult (1. ábra).

Annak érdekében, hogy feltárjuk, a kapott klaszterek között van-e különbség csoportszerűség szempontjából (hiszen ezt a tulajdonságot kivettük a klaszterképzők közül), varianciaanalízissel kiszámítottuk a klaszterek értékeléseit, mely statisztikai próba szignifikáns eredményt hozott: $F = 39,23$, $p < 0,01$. Post hoc-tesztel (Newman–Keuls) pontosítva az eredményt azt kaptuk, hogy a legmagasabb értéket a 4. klaszter kapta (3,12), ezután következett az 1. (2,85) és 2. (2,72) klaszter, majd a 3. (1,61). A páronkénti összehasonlítás azt mutatja, hogy az 1 és 2. klaszter kivételével minden más összevetés szignifikáns különbséget ad ($p < 0,05$). A klaszterek könnyebb leírása érdekében kiszámoltuk a klaszterek 9 tulajdonság mentén mutatott átlagértékeit (7. táblázat).

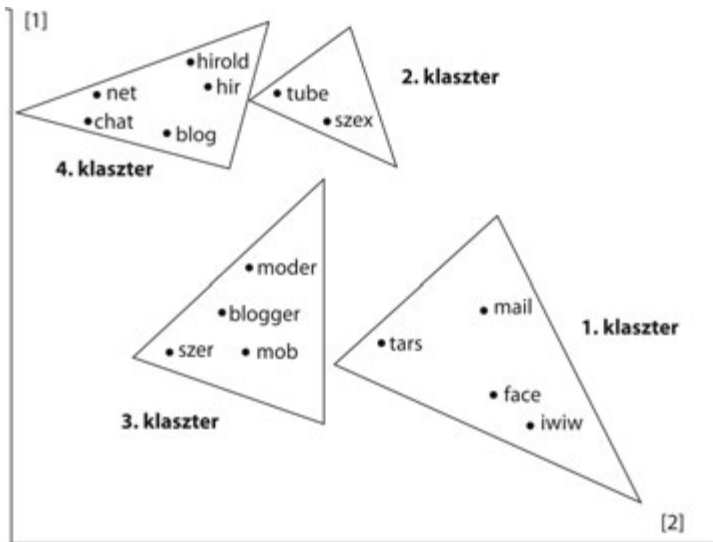
7. táblázat. A kapott klaszterek és tulajdonságprofiljuk

	1. klaszter (N = 2)		2. klaszter (N = 6)		3. klaszter (N = 5)		4. klaszter (N = 2)	
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás
Csoport-szerűség	2,85	1,28	2,72	1,00	1,61	1,01	3,12	1,41
Anonimitás	1,22	0,56	3,02	1,13	4,12	0,9	2,12	1,18
Fontosság	3,09	0,96	3,51	0,93	2,84	1,36	3,92	0,97
Interakció	4,10	1,03	3,56	1,21	1,92	1,27	4,12	0,89
Hasonlóság	2,03	1,09	2,82	1,07	2,12	1,21	3,32	0,93
Közös cél	2,40	1,06	3,22	1,77	2,86	1,33	3,87	1,03
Rövidtávúság	1,98	0,82	2,71	0,77	2,56	1,05	2,32	0,98
Zártság	1,82	1,01	2,01	1,09	1,43	0,91	3,82	0,87
Közös cselekvés	2,38	1,17	2,72	1,12	1,78	1,23	3,72	1,12

Az 1. klasztert alacsony anonimitás jellemzi, nyitottság és magas interakció. Idetartoztak az *iwiv-* és a *Facebook-felhasználók*, vagyis az ún. közösségi oldalak. A 2. klaszter csoportjait az előzőnél magasabb anonimitás jellemzi, a csoportok fontosak a tagok számára, interakció jellemzi őket, illetve közös a céljuk. Idetartozott a *chatelők*, a *blogolvasók*, egy *társskereső regisztráltak*, a *bloggerek*, a *szerepjátékosok* és egy *flashmob*. Ezeket a csoportokat az interaktív, kapcsolaton alapuló jelleg tartja össze. A 3. klaszter jellemzően nem entitativ, kifejezetten anonim, nyitott, a tagokat kevés dolog köti össze, interakció sincs közöttük. A klaszterbe 5 csoport tartozik: *internetezők*, *Youtube-felhasználók*, az *egy hírlevélre feliratkozottak*, *egy híroldalt olvasók* és a *szexoldal-előfizetők*. Ezek jellemzően nagy tömeget érintenek. Az *utolsó klaszter* jellemzője, hogy fontos a tagok számára, akik hasonlóak egymáshoz, céljuk megegyezik, zártak, képesek közösen cselekedni és sok közöttük az interakció. Idetartoznak a *moderátorok* és *két e-mailező ember*.

A szabad kategorizációs feladat eredménye

A vizsgált személyek átlagosan 4,5 kategóriát hoztak létre (3 és 7 között). E kategóriákból egy 15 x 15 együtt járási mátrixot hoztunk létre oly módon, hogy minden cella azon kitöltők számát tartalmazta, akik a két csoportot egy kategóriába helyezték. Minél nagyobb a szám, annál hasonlóbbnak látják a két csoportot a résztvevők. A háttérstruktúra feltárása érdekében először egy multidimenziós térképre helyeztük az adatokat. Az elemzést többször elvégeztük, és az 1–6 dimenziós megoldások stresszértékeit összehasonlítva (sorrendben: 0,233; 0,087; 0,067; 0,044; 0,026) a kétdimenziós megoldást mutatjuk be (2. ábra).

2. ábra. A szabad asszociációs klaszteranalízis eredménye kétdimenziós térben ábrázolva

Az első dimenzió egyik végpontján a *híroldalt olvasók*, a *hírlevélre feliratkozottak*, a *netezők* és *Youtube-felhasználók* állnak. A másik végponton a *Facebook* és az *iwiw felhasználói*. E dimenzió viszonylag könnyen értelmezhető: a csoportok elhelyezkedése alapján az anonimitást takarja. A második dimenzió egyik végpontját olyan csoportok jellemzik, mint a *chatelők*, *netezők* és *szerepjátékosok*, a másik oldalon pedig a *Facebook- és iwiw-felhasználók*. Ez a dimenzió sokkal nehezebben értelmezhető, ezért további analízisnek vetettük alá. A dimenziók értelmezését segítő e skálaértékeken egy többszörös lineáris regresszióanalízist is lefuttattunk, melynek eredményét a 8. táblázat mutatja (a változók beléptetése egyszerre történt). Ennek segítségével könnyebben jellemezhetjük a dimenziókat, mivel a β -értékek megmutatják, hogy az egyes tulajdonságok mennyiben járulnak hozzá az adott dimenzióhoz.

Összességében elmondható, hogy az MDS-eredmények alapján kirajzolódó struktúrát leginkább az *interakció* befolyásolja ($R^2 = 0,77$), továbbá meghatározó még a *csoportszerűség* ($R^2 = 0,69$), és a *hasonlóság* is ($R^2 = 0,65$). A legkisebb szerepe a *rövidtávúságnak* ($R^2 = 0,41$) és a *zártaságnak* ($R^2 = 0,49$) van. Ha dimenziókra bontva vizsgáljuk meg a számokat, azt láthatjuk, hogy az 1. dimenzió leginkább az *anonimitás* ($\beta = 0,71$) alapján különíti el a csoportokat,

míg a 2. dimenzió a *csoportszerűség* ($\beta = 0,46$), *interaktivitás* ($\beta = 0,68$) és *hasonlóság* ($\beta = 0,58$) hármását foglalja magában.

8. táblázat. A többszörös lineáris regresszióanalízis eredménye

	1. dimenzió	2. dimenzió	R ²	F	df
Csoportszerűség	0,32	0,46	0,69	31,32	3,34
Anonimitás	0,71	0,39	0,58	29,43	3,34
Fontosság	0,44	0,38	0,61	36,01	3,34
Interakció	0,46	0,68	0,77	51,02	3,34
Hasonlóság	0,32	0,58	0,65	38,32	3,34
Közös cél	0,29	0,40	0,53	23,62	3,34
Rövidtávúság	-0,21	-0,31	0,41	12,11	3,34
Zártság	0,17	0,22	0,49	15,15	3,34
Közös cselekvés	0,22	0,32	0,55	25,13	3,34

A két klaszteranalízis eredményeinek összevetése

Hogy a két különböző feladatból származó eredményeket direkt módon is összevethessük, a kategorizációs feladat eredményein is elvégeztünk egy *k-mean* klaszteranalízist, az előbbihez hasonló módon, vagyis 2–6 közötti klaszterszámot megjelölve. Ezúttal is a négyklaszteres megoldás bizonyult legstabilabbnak, maguk a klaszterek azonban némiképp más képet mutatnak. *1. klaszter*: Facebook-felhasználók, két e-mailező ember, egy adott társ keresőn regisztráltak, iwiw-felhasználók. A *2. klaszter* csoportjai: egy szexoldal előfizetői, a Youtube-felhasználók. *3. klaszterbe* tartoznak: a bloggerek, a flashmob, az online szerepjátékosok, és egy fórum moderátorai. Az *4. klaszterbe* kerültek: egy chatszobában beszélgetők, egy blog hozzászólói, az egy hírlevélre feliratkozottak, az egy híroldalt olvasók és az internetezők.

A tulajdonságlista és a szabad asszociációs klaszteranalízis eredményét összevetve jól látható a különbség: míg az első feladatnál, annak természetéből fakadóan a csoportosításnál meghatározóbbak voltak az előre megadott tulajdonságok (anonimitás, interakció, közös cél), a szabadon történő kategorizációnál más szempontok hatása is érezhetővé vált. Az első esetben kizárólagos klasztert alkotó Facebook- és iwiw-felhasználók kiegészültek a két e-mailező emberrel és a társ keresőn regisztráltakkal (1. klaszter), akiket összeköt az a tény, hogy ezekben a csoportokban az egyén *saját nevén szerepel*, általában *identitását felvállalva* vesz részt a közösségben. A szexoldal-előfizetők és a Youtube-felhasználók (2. klaszter) összekötő eleme lehet a két csatorna *hasonló modalitása*, vagyis az, hogy e két internetes közeget a szöveges mellett (vagy helyett) a képi, illetve mozgóképi információ jellemzi. A bloggereket, a flashmobot, az online szerepjátékosokat, és egy fórum moderátorait (3. klaszter) egységesíti a *személyesség*, illetve az adott *közösség fontossága* az egyén számára, illetve az a tény,

hogy ezekben a közösségekben az *aktív részvétel* a jellemző. A 4. klaszter csoportjai jellemzően *passzív felhasználókat* takar, akikre *anonimitás* jellemző: blogolvasók, chatelők, híroldalt olvasók, internetezők, hírlevélre feliratkozottak.

Diskusszió

Az eredmények közül az egyik legfontosabb az, hogy az offline⁴ csoportoknál alkalmazott csoportjellemzők online csoportok esetében is értelmezhetőek (LICKEL et al. 2000). Utóbbiaknál alacsonyabb az észlelt entitativitás, de a vizsgálati személyek ugyanúgy látnak különbségeket az egyes csoportok csoportszerűsége között, mint az offline csoportok esetében. A megfigyelők számára létezik néhány kiemelt tulajdonság (interaktivitás, hasonlóság, közös cselekvés és cél), amelyek alapvetően befolyásolják a csoportok entitativitásának megítélését, és ezek a szempontok ugyanazok, melyek az offline csoportoknál is meghatározónak bizonyultak. A kutatás megkezdésekor amellet érveltünk, hogy a csoportméret valószínűleg nem olyan fontos online csoportok esetében, de az eredmények azt mutatják, hogy mégis kategóriaképző tényezővé válhat. Ez annak fényében átgondolásra, esetleg további vizsgálatra érdemes tanulság, hogy a szakirodalom jó része azt taglalja, mennyire téves az online csoportok méretének becslése, nincs mire támaszkodni, hiszen magában az interakcióban sokkal kevesebben vesznek részt látható módon, mint amennyien figyelemmel kísérik a közösség életét, a csoport tagjának vallják magukat, és kitüntetett pillanatokban ennek tanúbizonyságát is adják (KATZ 2003).

Az előre megadott tulajdonságok mentén történő értékelés alapján négy nagy kategóriát tudunk elkülöníteni: (1) közösségi oldalak; (2) kapcsolatorientált, interaktív csoportok; (3) nagy, anonim, kevésbé entitativ csoportok; (4) zárt, nagyon entitativ közösségek. Ezek leginkább az interakció, az entitativitás és az anonimitás mértékében különböztek egymástól. Az előre megadott tulajdonságok, illetve szabad kategorizáció alapján megmutatkozó klasszifikáció eltérése azonban azt is felfedte, hogy az offline csoportok esetében használatos tulajdonságok nem ragadják meg teljesen az emberek fejében létező online csoportokkal kapcsolatos reprezentációkat. A multidimenzionális skálázás alapján kapott dimenziók alapján elmondható, hogy a társas jelenlét, személyes bevonódás is fontos jellemzője az online világnak, illetve számít az a netes közeg is, amely a csoport kontextusát adja, és leginkább a modalitásával írható le. Ezek azonban nem felváltják, inkább kiegészítik az anonimitás és entitativitás dimenzióit. Ez utóbbiak viszonyáról az derült ki, hogy rendkívül bonyolultan függnek össze, feltárára vár, hogy milyen kontextuális tényezők befolyásolhatják az együtt járást. Az anonimitás és az entitativitás általánosan nem korrelált, de amikor csoportokra lebontva is megvizsgáltuk, azt találtuk, hogy az emberek fejében van egy olyan kategória (a szabad asszociációs feladat 4. klasztere), ahol a kető együtt jár (idetartoztak az egy blog hozzászólói, egy híroldalt olvasók, egy hírlevélre feliratkozottak és az egy chatszobában beszélgetők). Vagyis megerősítést nyert az a szakirodalomban már megfogalmazódott – de elsőre paradoxnak tűnő – gondolat, hogy bizonyos helyzetekben

⁴ A jelző a köznyelvben használt valódit helyettesíti, elkerülendő annak értékterheltségét.

minél anonimebb egy közösség, annál inkább csoportszerűbbnek látjuk. Az eredmény jelentősége az, hogy a korábbi tanulmányokban ezt csak laboratóriumi körülmények között, rövid időre létrehozott közösségeknél vizsgálták (SASSENBERG–POSTMES 2002).

Érdekes részeredmény, hogy a válaszolók legcsoportszerűbbnek a moderátorokat látták. Ők tulajdonképpen az internet „cenzorai”, azok, akik a különböző fórumokon (esetleg blogokon vagy online játékoknál) monitorozzák a hozzászólásokat, törlik az oldal által nemkívánatosnak (rasszistának, kirekesztőnek, személyeskedőnek...) ítélt tartalmakat. Személyüket legtöbbször homály fedi, gyakran a „törzsgárdából”, a legtöbbet hozzászólók közül kerülnek ki. Mivel keveset lehet róluk tudni, az emberek fejében egy homogén, összetartó, misztikus testületként reprezentálódnak.

Kitekintés

Az online közösségek sikerének egyik titka talán az, hogy a mai elfoglalt, individuális társadalomba egy kis kollektivitást csempésznek. Másrészt az elmúlt években meghatározóak lettek az olyan alkalmazások (wiki, blog, Flickr, BitTorrent, közösségi oldalak), amelyekben kifejezetten dominál a másokkal való interakció, az együttműködés, a csoportokban való részvétel (ezt nevezték el az évszázad elején web 2-nek) (O'REILLY 2005). A technológia továbbfejlődése is az aktívabb online közösségi életet támogatja: a mobileszközök elterjedése, az internet helyhez kötöttségének csökkenése a gyors közösségmozgósítás eszközüvé teszi az internetet, és az e közösségekben való részvétel az identitáskommunikáció egy meghatározóbb része lehet (PINTÉR 2008). Ha megértjük működésüket, felépítésüket, azt, hogy miért csatlakoznak hozzájuk oly sokan, hogy milyenek látják őket az emberek kívülről és belülről, talán segítséget nyújthat abban, hogy „jól” kezeljük azokat. Ez a tudás fontos része lehet annak a manapság sokat emlegetett, de homályosan definiált komplex készségrendszernek, amelyet digitális írástudásnak hívunk. E tanulmány egy apró lépést tett az online valóság és a társas interakciók szisztematikus leírása felé, amelyet remélhetőleg – a szerző részéről biztosan – még sok hasonló követ majd.

Irodalom

- ABELSON, R. P. et al. (1998): Perceptions of the collective other. *Personality and Social Psychology Review*, 2. 243–250.
- ALLPORT, G. W. (1954): *The nature of prejudice*. Addison-Wesley, Reading, MA.
- BREWER, M. B. et al. (2004): Dynamic Entitativity: Perceiving Groups as Actors. The psychology of group perception: Perceived variability, entitativity, and essentialism. In: YZERBYT, V. et al. (eds): *The psychology of group perception: Perceived variability, entitativity, and essentialism*. Psychology Press, New York, NY, US.
- CASTANO, E. et al. (2003): The Perception of the Other in International Relations: Evidence for the Polarizing Effect of Entitativity. *Political Psychology*, 24. 3. 449–468.
- CRAWFORD, M. T. et al. (2002): Perceived Entitativity, Stereotype Formation, and the Interchangeability of Group Members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83. 5. 1076–1094.

- HAMILTON, D. L. – SHERMAN, S. J. (1996): Perceiving persons and groups. *Psychological Review*, 103. 336–355.
- HAMILTON, D. L. et al. (1998): Perceiving social groups: The importance of the entitativity continuum. In: SEDIKIDES, C. et al. (eds): *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Erlbaum, Mahwah, NJ.
- HAMILTON, D. L. et al. (2004): Perceiving the groupness of groups: Entitativity, homogeneity, essentialism, and stereotypes. In: YZERBYT, V. et al. (eds): *The Psychology of Group Perception: Contributions to the Study of Homogeneity, Entitativity and Essentialism*. Psychology Press, Philadelphia, PA.
- HOGG, M. A. – MORELAND, R. L. (1993): Studying social processes in small groups. *British Journal of Social Psychology*, 32. 107–110.
- HUNYADY GY. (2006): Csoportok percepciója. In: *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Eöt-vös Kiadó, Budapest.
- JOHNSON, A. L. – QUELLER, S. (2003): The mental representations of high and low entitativity groups. *Social Cognition*, 21. 101–119.
- KATZ, J. (2003): *Lurking the Lurkers*. <http://slashdot.org/features/98/12/28/1745252.shtml>
- LICKEL, B. et al. (2000): Varieties of groups and the perception of group entitativity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78. 223–246.
- MCCONNELL, A. R. et al. (1994): On-line and memory-based aspects of individual and group target judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67. 173–185.
- MCGARTY, C. et al. (1994): The Effects of Salient Group Memberships on Persuasion. *Small Group Research*, (25) 2. 267–293.
- MULLEN, B. (1991): Group composition, salience and cognitive representations: The phenomenology of being in a group. *Journal of Experimental Social Psychology*, 27. 291–323.
- NIELSEN NETRATINGS (2009): *Online Audiences*.
- O'REILLY, T. (2005): *What is web 2.0?* O'Reilly Network. 2005.09.03.
- PINTÉR R. (2008): Blogok és wikik: a felhasználók által létrehozott tartalmak úttörői. *Információs Társadalom*, 1. 10–19.
- REICHER, S. et al. (1995): A social identity model of deindividuation phenomena. In: STROEBE, W. – HEWSTONE, M. (eds): *European Review of Social Psychology*, 6. 161–98.
- RHEINGOLD, H. (1993): *The Virtual Community* (online).
- ROPOLYI L. (2006): *Az internet természete*. Typotex Kiadó, Budapest.
- SASSENBERG, K. – POSTMES, T. (2002): Cognitive and strategic processes in small groups: Effects of anonymity of the self and anonymity of the group on social influence. *British Journal of Social Psychology*, 41. 463–480.
- TURKLE, S. (1996): Virtuality and its discontents: Searching for community in cyberspace. *The American Prospect*, 24 (1). 50–57.
- VÁLYI G. (2004): Közösségek hálózati kommunikációja. *Szociológiai Szemle*, 4. 47–60.
- YZERBYT, V. Y. et al. (2000): The primacy of the ingroup: The interplay of entitativity and identification. In: STROEBE, W. – HEWSTONE, M. (eds): *European Review of Social Psychology*. Wiley, Chichester.

1. melléklet: Internetes csoportok kérdőív

Egy, az ELTE Pszichológiai Intézetben folyó kutatás keretében az interneten működő közösségeket szeretnénk megvizsgálni. Az alábbi kérdések azt firtatják, hogy a netezők milyenek látják ezeket a csoportokat. Nincsenek jó vagy rossz válaszok, a véleményét szeretnénk megtudni. Válaszait természetesen név nélkül kezeljük.

Köszönjük a közreműködését!

Nem: férfi nő

Kor:

Mióta használja az internetet?

Több mint 10 éve 5–10 éve 1–5 éve kevesebb mint egy éve

Naponta mennyi ideig használja?

Kevesebb mint 1 óra 1–2 óra 3–4 óra több mint 4 óra

Kérem, rendezze az alábbi csoportokat nagyobb kategóriákba. Hogy mi alapján és hány kategóriába, az teljesen önön múlik, de kérem, hogy egy csoportot csak egy kategóriába tegyen.

Csoportok	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	Nem ismerem
Egy chatszobában beszélgetők											
Egy blog hozzászólói											
Egy hírlevélre feliratkozottak											
Facebook-felhasználók											
Két e-mailező ember											
Egy adott társkeresőn regisztráltak											
Internetezők											
Bloggerek											
Egy fórum moderátorai											
Youtube-felhasználók											
iwiw-felhasználók											
Egy híroldal olvasók											
Online szerepjátékosok											
Egy szexoldal előfizetői											
Egy flashmob											

Kérem, értékelje az összes csoportot a megadott szempontok alapján: (1. egyáltalán nem jellemző; 5. teljes mértékben jellemző)

Egy chatszobában beszélgetők

	1.	2.	3.	4.	5.
A csoport anonim					
Teljesen olyan, mint egy csoport					
Nagyon fontos a tagok számára					
A tagok között sok az interakció					
A tagok nagyon hasonlóak					
A tagok céljai közösek					
A csoport rövid távú					
A csoport zártkörű, nehéz hozzá csatlakozni					
A csoport képes közösen cselekedni					

Ez a feladat ismétlődött ugyanilyen módon a többi csoportra vonatkozóan is: egy blog hozzájáruló, egy hírlevélre feliratkozottak, Facebook-felhasználók, két e-mailező ember, egy adott társkeresőn regisztráltak, internetezők, bloggerek, egy fórum moderátorai, Youtube-felhasználók, iwiw-felhasználók, egy hírdalt olvasók, online szerepjátékosok, egy szexoldal előfizetői, egy flashmob *(a szerző megjegyzése)*.

II.

Politika és történelem a szociálpszichológia nézőpontjából

Terestyéni Tamás

MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

Adalékok állam és piac közgondolkodásbeli értelmezéséhez

Értékzavar és kiábrándulás

Közvélemény-kutatások és különféle társadalomtudományi vizsgálatok szerint Magyarországon a Nyugat felé irányt vevő rendszerváltással, illetve az új társadalmi berendezkedéssel kapcsolatban a lakosság körében számos jele mutatkozott értékzavaroknak, csalódásoknak, ellenérzéseknek, nyugatos/nem nyugatos értékűtközéseknek, a Kádár-rendszerbe való visszavágyódásnak (lásd például BUDA 1999; VÁSÁRHELYI 2005). A kilencvenes évek közepén ezek az értékűtközések és feszültségek indították az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportot arra, hogy vizsgálatosorozatot indítson a lakoságnak a Nyugattal, a nyugati típusú társadalomszerveződéssel kapcsolatos nézeteiről és attitűdjeiről.

Az először 1996-ban ezer fős országos reprezentatív mintán végzett, majd 2004-ben és 2006-ban megismételt kérdőíves adatfelvételekben a Nyugat fogalmát – a szokásos társadalomtudományi idiómát követve – azzal a társadalmi-gazdasági-politikai formációval és egyben kulturális hagyománnyal azonosítottuk, amelyet – mint Max Weber-i értelemben vett ideáltípust – kapitalista piacgazdaságukkal, parlamenti demokráciájukkal és polgári tradícióikkal legpregnansabban Nyugat-Európa és Észak-Amerika fejlett országai, valamint Ausztrália képviselnek (TERESTYÉNI 1996, 2004, 2011). A keresztény gyökereket is bevonva a jellemzésbe, ez az a része a világnak, amely Samuel Huntington nem kis részt vallási meghatározottságú civilizációs paradigmájában egyértelműen elválik az összes többi civilizációtól, így az ortodox, az iszlám, az afrikai, a hindu, a latin-amerikai, a kínai és a japán világtól. Az általánosan jellemző alapvonások kiemelésén túl nem térhettünk ki a nyugati civilizációhoz tartozó országok közötti egyedi különbségekre, valamint arra, hogy ezen a körön kívül is több olyan, a fejlődés élvonalába tartozó ország, illetve régió (civilizáció) létezik – mindenekelőtt Japánt és Dél-Koreát említhetjük –, amely piacgazdaságot és parlamentáris demokráciát működtet. Mint Huntington maga is leszögezte, „a modernizáció nem feltétlenül jelent nyugatiasodást. [...] A világ alapjaiban mindinkább modernné válik, és mind kevésbé lesz nyugati” (HUNTINGTON 1998: 116).

A Nyugat felé tartó átmenet lényegének, a rendszerváltás politikai-gazdasági átalakulásai által hátrahagyott régi és a megcélzott „új” világnak a jellemzésére Karl Popper közismert „zárt társadalom – nyitott társadalom” megkülönböztetését használtuk (POPPER 2001). A nyitott társadalom paradigmája főképpen olyan értékeket és elveket fog egybe, amelyek a liberalizmus, a liberális társadalomszemlélet sajátjai, és a zárt társadalomé olyanokat, amelyek mindezeknek

az ellentétei. Azonban, mint ismeretes, a *liberális*, illetve *liberalizmus* terminusok erősen terheltek egymásnak ellentmondó értelmezésekkel. Például sokan úgy értik őket, mint a *konzervatív*, illetve a *konzervativizmus* ellentétét, mások viszont éppen arra vonatkoztatják, amit az előbbi táborba tartozók konzervatívon értenek. Vannak, akik klasszikus liberalizmusról beszélnek, és ezt az Adam Smith nevével fémjelezhető közgazdasági hagyománnyal, a „láthatatlan kéz” metaforával megjelenített piaci mechanizmussal, a vállalkozás szabadságával, az állampolgárok autonómiájával és törvény előtti egyenlőségével azonosítják. És vannak, akik abból kiindulva, hogy a klasszikus liberalizmus eszméi a piacgazdaságot és parlamentáris demokráciát működtető országokban lényegében már megvalósultak, a liberalizmus jelszavával a társadalmi, etnikai, kulturális kisebbségek egyenjogúságát és szabadságjogait hirdetik. (Minderről lásd például LUDASSY 1992 írásait.) De említhetnénk azt is, hogy a hazai politikai aktorok közül némelyek a *nemzeti* és a *keresztény* ellentéteként használják a *liberális* jelzőt, mégpedig gyakran szitokszóként, „hazaáruló, népnyúzó, jött-magyar” jelentésben, nem ritkán a *ballib(erális)* összetételben, amelytől nem idegen az a konnotáció, hogy itt a baloldal nemzetietlen kommunista változataról van szó. A mi szóhasználatunkban *liberalizmus*, illetve *liberális* semmi egyebet nem jelentenek, mint a piacgazdaság, a parlamentáris demokrácia, az állampolgári egyenlőség, szabadság és autonómia együttesével megvalósuló klasszikus liberális berendezkedést, amelyet a Nyugat meghatározó sajátosságának tekintünk.

Kutatási eredményeink szerint a magyar társadalomban mindhárom vizsgált évben jelentős hányadot – az adatfelvételekben feltett kérdések legnagyobb részénél túlnyomó többséget – képviseltek azok a polgárok, akik a társadalom céljaival, a gazdaság optimális szerveződésével, a piaci versennyel, az állam szerepével, az individuum kötelességeivel és jogaival, a vagyoni differenciálódással és más hasonló kérdésekkel kapcsolatban többnyire paternalista és antiliberális nézeteket és attitűdöket hordtak magukban, és több-kevesebb határozottsággal és következetességgel elutasítónak mutatkoztak a fejlett Nyugat alapvonásainak jellemzésére használt nyitott társadalom paradigma klasszikus liberális értékeivel, elveivel, latens társadalmi stratégiáival szemben. Azt tekintve, hogy az ország politikai-gazdasági elitjének a zöme – legalábbis a nyilatkozatok és a retorika szintjén – egyetérteni látszik abban, hogy az ország számára csakis egy versenyképes piacgazdaság hozhatja meg a fellendülést, és annak ellenére, hogy 1989 óta megtörténtek a piacgazdaság kiépítésének alapvető lépései, némileg meghökkenítő, hogy a piaci verseny szerepével és szükségességével kapcsolatos liberális attitűdöt kifejező kijelentéseket a kérdezettek nagy hányada, mintegy háromnegyede-kétharmada még az Európai Unióhoz való csatlakozás után is elutasította. Ennél is nagyobb volt azonban a piacgazdaság térnyerésével erősödő vagyoni különbségekkel és egyenlőtlenségekkel szembeni ellenérzés, ami fokozott igazságosságigényt is tükrözhet, de sokaknál bizonyára ott munkál mögötte a szocialista korszakban hivatalosan erőteljesen kultivált egyenlőségérték és alighanem némi szociális irigység és intolerancia is (ami persze a kedvezőtlen helyzetűek és a nincstelenek részéről aligha meglepő). Maga a piaci verseny is úgy értelmeződött a túlnyomó többség gondolkodásában, mint ami növeli a szociális különbségeket azáltal, hogy egy kisebbséget gazdaggá tesz, a nagyobb hányadot viszont elszegényíti. Szorosan összefügghet mindezzel az az állami paternalizmus iránti széles körű igényről tanúskodó vizsgálati eredmény is, hogy a kérdezetteknek több mint a fele szerint az emberek tisztas megélhetéséről elsősorban az államnak kell(ene) gondoskodnia.

A paternalista-antiliberális beállítódás oly erős és általános, hogy az alapvető demográfiai-társadalmi ismérvek szerint vett csoportok között alig differenciál: lényegében minden csoportban közel azonosan nagy arányban vannak jelen az állami gondoskodás igényét hordozó és a piaci verseny egyeduralmát elutasító nézetek és attitűdök. Az emberek és csoportjaik között nem annyira a paternalista-antiliberális, sokkal inkább a liberális-individualista vélekedések elfogadása eredményez különbséget. A paternalista-antiliberális alaphangszerelés még azokban a csoportokban – így a férfiak, a fiatalabb korosztályok, a magasan iskolázottak, az urbanizált településeken lakók és a vagyonosabbak között – is tetten érhető, amelyekben egyébként a viszonylag legerősebb az egészében véve gyengébb és szűkebb körű liberális-individualista beállítódás. A pártok szimpatizánsainak társadalmi-gazdasági vonzalmai is hasonló képet mutatnak: legyen szó jobb- vagy baloldaltól, a nagy pártok hívei között többségben vannak a paternalista, nem nyugatos értékeket és elveket elfogadók, és a liberális-nyugatosakat elutasítók.

Az erősen jelen lévő paternalista-antiliberális beállítódás sokféle ideológiai-világnézeti forrásból táplálkozhat, esetleg élesen ellentmondókból is. Például a piaci verseny és a nagy vagyoni különbségek elutasításában vagy éppen a szintén jól tetten érhető rendpártiságban meghúzódhat mögötte szélsőséges bolsevizmus, nosztalgia a Kádár-rendszer iránt, szociáldemokrata irányultság, ultraliberális balosság, népnemzeti tradicionalizmus, keresztény életelvek, pánmagyarság, harmadikutasság és még sok más. Nagyon valószínű azonban, hogy nemcsak és nem elsősorban ideológiai-világnézeti alapokról eredeztethető a klasszikus liberalizmus elemeit elutasító beállítódás, hanem jelentős részt olyan élethelyzetekből, amelyek szükségképpen a nyitott társadalom modelljének liberalizmusa és individualizmusa ellen hangolnak: a lecsúszó rétegek, a munkanélküliek, a piaci verseny körülményei között magukat bizonytalanul érzők a rendszerváltásban mintaként megélezott Nyugatnak nem azt az arcát tapasztalják hazai földön, amelyet saját jelenük és jövőjük szempontjából vonzónak találhatnának.

Vizsgálatsorozatunknak ezek a nyugatos-liberális értékrend elutasítását és a rendszerváltásból való kiábrándultságot jelző eredményei egybevágóan számos hasonló kutatásnak, nem utolsósorban Hunyady György munkáinak megállapításaival. Egy 2007 és 2008 fordulóján végzett nagyszabású szociálpszichológiai kutatása szerint (HUNYADY 2009):

„a vizsgálati személyek kifejezetten drámai összképet nyújtanak a társadalmi közérzet általuk észlelt változásairól az utóbbi 5–10 évben. 71%-uk szerint az emberek elégedetlenebbek, 67% szerint kedvetlenebbek, több mint felük mondja, hogy pesszimistábbak, kevésbé barátságosak, illetve agresszívebbek lettek.

A kérdezettek kisebb, de nem lebecsülendő hányada, 30%-a adott számot arról a negatív tendenciáról, hogy az emberek egyre *kevésbé megbízhatóak és becsületesek*.

A társadalom jellegzetes érzelmi állapotáról, alaphangulatáról szólva a minta langy *kétségét* fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy nálunk kulturált, vidám, fegyelmezett, demokratikusan öntudatos, nyitott, bizalomteli lenne a közhangulat (e skálaértékek átlaga rendre 4 alatt marad a hétfokú skálán).

A vizsgálati személyek egy válaszcsoportba fogták az *agresszió és frusztráció* jeleit: szerintük durva önérvényesítés jelentkezik a társadalomban, romboló düh jelent meg az utcákon, és ezzel együtt mondják ki, az emberek többsége kifejezetten elégedetlen.

Erőtéljes volt az egyetértés azzal, hogy *korrupt a politika és az üzleti élet* atmoszférája, és ezzel összhangban a kérdezettek elvetették, hogy nálunk pezsgő üzleti élet lenne, a többség érdeklődne a politika iránt, és ritka optimizmus hatná át az embereket.

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a vizsgálati személyek kifejezetten egyetértettek azzal, hogy a társadalom nagy többsége szerint a közállapotok ma bizonytalanok és *kétségbeejtőek, illetve felháborítóak* és megérették a változásra. [...] A minta 71%-a állította, hogy az emberek *nagy többsége csalódott* a húsz év előtti reményeiben és várakozásaiban” (HUNYADY 2009: 297).

Ellenérzések a piaccal szemben

A kutatási eredmények fényében felvetődik a kérdés: ha ilyen jelentős mértékű a rendszerváltás nyomán kialakult társadalmi-gazdasági viszonyokkal szembeni ellenérzés, ha a nyugatos-liberális társadalomszerveződés hazai földön csak meglehetősen csekély támogatásra, annál inkább széles körű elutasításra számíthat, akkor vajon nem kellene-e felülvizsgálni a Nyugathoz való csatlakozást megcélzó rendszerváltást, legalábbis a piaci mechanizmussal, a versennyel, az állam visszaszorításával kapcsolatos irányultságát? A kétségeket, az elbizonytalanodást és az ellenérzéseket nem kis mértékben táplálják és erősítik olyan, a médiában és a közéletben gyakran és nyomatékosan megfogalmazódó megállapítások és nézetek, amelyek a nyugatos-liberális társadalomszerveződés problematikus vonásaira, vele szemben az állami koordináció előnyeire hívják fel a figyelmet. Íme két jellegzetes érvelés a piaci koordinációval szemben az állami javára.

Akadnak, nem is kevesen, akik a popperi zárt társadalom/nyitott társadalom dichotómiának napjaink viszonyaira történő alkalmazását teljesen értelmetlennek vagy legalábbis torzítóan leegyszerűsítőnek tartják, mondván, hogy manapság ez a szembeállítás egyáltalán nem felel meg a Nyugat realitásainak, hiszen az idesorolható országok életében, ha az Amerikai Egyesült Államokéban nem is maradéktalanul, de a nyugat-európaiakéiban feltétlenül, a szolgáltató állam és a szociáldemokrata, szocialista, labour-ista, demokrata párti erők, valamint a szakszervezetek számos olyan, a mindennapi politikai-társadalmi gyakorlatba mélyen beépült értéket és mechanizmust – például a versenyt korlátozó állami beavatkozások iránti igényt és az egyenlőség felé húzó igazságosságelveket – képviselnek, amelyek a mi felsorolásunkban a zárt társadalom jellemzői közé tartoznak. Így aligha vonható kétségbe, hogy a szociális piacgazdaság viszonyai között a piaci verseny értékmérő szerepe egyáltalán nem korlátozatlan, és az államnak a fejlett Nyugat-országokban is igen fontos szerepe van mind a gazdaság szervezésében, mind az elosztás (viszonylagos, a többség által elfogadható) igazságosságának biztosításában. Ebben a vonatkozásban fontos hivatkozás lehet Soros György példája is, aki hosszú időn keresztül a klasszikus liberalizmus értelmében vett nyitott társadalom elkötelezett híve és propagátora volt, de manapság, nem utolsósorban az amerikai lakásépítés-finanszírozási anomáliák következtében kiobbant pénzügyi-gazdasági világválságra reagálva – mintegy revideálva, de teljességükben nem megtagadva korábbi nézeteit – a leghatározottabban úgy nyilatkozik, hogy a modern (vagy posztmodern) kor társadalmi, ha valóban minél több ember számára minél nagyobb jólétet és minél nagyobb szabadságot kívánnak biztosítani, nem mondhatnak le a piaci folyamatokat

valamiképpen egyensúlyban tartó állami beavatkozásokról és a nem tisztán piac- és versenyelvű szabályozások alkalmazásáról.

A hol az amerikai jelzáloghitel-piac 2007. évi összeomlásától, hol a Lehman Brothers Holding Inc. 2008. szeptember 15-i csődjétől számított pénzügyi válság megrendítő hatása alatt sokan hajlamosak temetni a piacot és a kapitalista gazdaságot, és állami beavatkozás, állami szabályozás, állami tervezés után kiáltanak, szinte minden rossz forrásának a piacot nyilvánítva és dicsfénybe vonva az állami vezérlést, az erős államot.

„Figyelemre méltó, hogy az a szellemi kör, amely a leghangosabban szokta a közép-kort sötétként emlegetni – nem utolsósorban azért, mert az emberek akkor hittek a csodákban –, ugyanilyen hangerővel sulykolta Európa fülébe, hogy létezik, velünk él, itt van köztünk egy nagy csoda, egy nagy varázslat, amely minden társadalmi problémát megold: a piac. Az állami ellátórendszerek, az egészségügy, a nyugdíjrendszer, az oktatás és a közlekedés legjobb működtetője is a piac lehet. Mindent piacosítani kell. A piac szent, de legalábbis szent tehén, a piac morális, a piac önszabályozó. A piac megadja a választ arra a kérdésre is, mi jó az embernek. Aki kételkedni mert a piac mindenhatóságában, a nagy varázslatban, azt eretneknek bélyegezték, maradinak, konzervatívnak skatulyázták, aki nem képes követni a modern világot. Sőt, aki nem értett a szép szóból, hamar a veszélyes és szélsőséges alakok listáján találhatta magát. A nagy csoda szemünk láttára, a legnagyobb világnyilvánosság előtt befuccsolt. A nagy varázslatról szóló mítosz összeomlott. A világ ma a varázslatvesztés időszakát éli. A varázslat ugyan nem sikerült, ellenben hatalmas pénzek tűntek el. A világ a saját bőrén tapasztalja meg, hogy a piac sem pénzügyi, sem erkölcsi értelemben nem képes önszabályozásra, és nem is lehet, mert nem tévedhetetlen.

A piac megtéveszthető, félrevezethető, védtelen az emberi mohósággal és kapzsisággal szemben. Ezt a leckét tanulja most a Nyugat. Most tanulja azt a leckét, hogy az emberi élet néhány létfontosságú területét legjobban megszervezni és működtetni mégis csak a nem piaci, azaz nem profitszerzés érdekében társult közösségek, vagyis a nemzetek és azok ágensei, az államok képesek. Sőt, a gazdasági zuhanás okozta első pánik enyhültével a – még ha csak átmenetileg is – szelídülni látszó viharfelhők mögül az a felismerés is kivillan, hogy a nemzeti közösség irányította állam nem csupán az egészségügynek, az oktatásnak, a nyugdíjrendszernek, a közbiztonságnak jobb gazdája, mint a piac, hanem a piac okozta összeomlás elkerülésének is az állam a záloga, sőt magának a piacnak is az állam lehet a megmentője. Az elszabadult és önmagát a szakadék szélére sodort világ gazdaságot az államnak, a nemzeti közösség választott vezetőinek, a politikusoknak kell kihúzniuk a slamasztikából.” (ORBÁN 2009)

Némileg sarkítva a hivatkozott piackritikus álláspontokat, indító kérdésünket úgy fogalmazhatjuk át, vajon valóban helytálló-e az ezredforduló közeli évtizedek eseményeiből azt a következtetést levonni, hogy ideje lenne a piacot, a piaci versenyt, a piaci mechanizmust – és vele persze a nyugatos-liberális társadalmi berendezkedést – meghatározóan állami koordinációra, állami szabályozásra, az állam ellenőrző és irányító intézményeire cserélni?

Vezérlésvű versus szabadságelvű szerveződés

Mint mindenféle társadalmi együttélést, a Nyugat társadalmait is együttműködések tartják össze. A társadalmi-történeti evolúció az együttműködéseknek két alapvető szerveződési módját termelte ki: (központi) vezérlésvűt és szabadságelvűt. Ezeknek sajátosságait az alábbi táblázat gyűjti egybe.

1. táblázat.

Központivezérlés-elvű szerveződés	Szabadságelvű szerveződés
Szervezetszerű munkamegosztás	Piac, piaci csere
Ésszerűség, tervezettség	Verseny
A központi vezérlés szelektál	A piac szelektál
Technológiai-logisztikai tudás	Piaci tudás
Korlátozott autonómia, kötött szerepek	Autonómia, egyéni felelősség
Végrehajtás, rutin	Kreativitás, innováció, útkeresés
Egyszínűség, egyféléesség	Sokszínűség, sokféléesség
Közös érdek, egység, összefogás	Egyéni érdek, érdekütközés, alku
Merevség, rugalmatlanság	Rugalmasság, változékonyság
Célirányosság, egyfelé tartás, irányíthatóság	Szétfutó, nehezen irányítható
Mechanikus szolidaritás	Organikus szolidaritás

Ott, azokon a területeken, ahol olyan közszükségletekről van szó, amelyeknek kielégítése az összes ágensnek, a társadalom egészének egyformán érdeke, és kielégítésük szabadságelvű piaci szerveződésben nem látszik biztosítottnak, az tűnik természetesnek, hogy központi vezérlésű szerveződések jönnék létre. Ilyen terület az állami lét, mindenekelőtt a populáció külső támadások és belső bomlasztások, valamint természeti csapások elleni védelme, a biztonság szükségletének kielégítése. Ennek a funkciónak a megfelelő szintű megvalósítása nyilvánvalóan a populáció minden tagjának érdeke (most tekintsünk el attól, hogy ellenérdekeltek, árulók, dezertőrök, lázadók mindig akadhatnak). Az is nyilvánvaló, hogy ez a funkció nem megvalósítható szabadságelvű piaci szerveződésben: idegen támadásnak nem tudna hatékonyan ellenállni egy olyan közösség, amelynek védelme egymással is versengő, rivalizáló fegyveres ágensekre, egymással is hadakozó hadseregekre lenne bízva. A hatékony védelemhez egységre, összefogásra, egységes hadseregre és egyetlen egységes vezérkarra, azaz központi koordinációra, egységes katonai szervezetre van szükség, amelyben mindenkinek megvan a maga szerepe, feladata és mindegyik résztvevőtől a feladat fegyelmezett végrehajtását várják.

De az államot fenntartó és működtető szervezetek mellett belső felépítésüket tekintve központi vezérlésűek a gazdaság intézményi-szervezeti ágensei, a vállalatok is (és persze minden olyan szervezetszerű képződmény, amelyet valamilyen funkció ellátására, például érdekképviseletre és -érvényesítésre, gyógyításra, oktatásra és hasonlókra hoztak létre és működtetnek,

például pártok, kórházak, iskolák stb.). A vállalatok arra a célra jönnek létre, hogy egy konkrét szükséglet, illetve kereslet kielégítésével pénzt, nyereséget termeljenek a befektetőknek. Erre a célra felépítenek egy szervezetet (gyárat, műhelyt, szolgáltatót egységet), és (emberi) ágenseket, munkaerőt alkalmaznak a szervezet szerepeinek betöltésére, feladatainak végrehajtására. Értelemszerűen minden érintettnek érdeke, hogy a szervezet jól működjön, kielégítse a megcélzott szükségletet és nyereséget termeljen, és nyilvánvaló az is, hogy mindez nem lenne elérhető, ha a közreműködők nem a szervezetben rájuk háruló feladatot végeznék, hanem egyéni érdekeiket követve, saját piacokat, külön utakat keresnének. Az emberiség társadalmi-történeti evolúciójának egyik vonulatát az egyre nagyobb, egyre kiterjedtebb, egyre komplexebb és legfőképpen egyre hatékonyabb célracionális központi vezérlésű szervezetek létrejötte jelenti, mint például a nagy nemzetközi repülőterek, a nagy légitársaságok és szállítótársaságok, a számos országban működő nagy autógyárak (Ford, General Motors, Toyota, Volkswagen stb.) és más multinacionális nagyvállalatok (Microsoft, Philips, Siemens, Tesco stb.), a nagy egyetemek és kutatóintézetek, NASA stb., és természetszerűleg központi vezérlésű komplex szervezetek a modern államok és szövetségeik (NATO, EU).

Ott viszont, ahol sokféle szükséglet vár kielégítésre és sok ágens áll készen erre a szükségletkielégítő funkcióra, vagyis sok ágens várja szükségleteinek kielégítését attól, hogy hozzájárul sok más ágens szükségleteinek kielégítéséhez, továbbá nem képzelhető el, illetve nem jelentkezik olyan központi vezérlésű szervezet, amely képes egyensúlyba hozni e sokféle, mennyiségében és minőségében állandóan változó szükségletet és e sok, számtalan módon érdektagolt és állandóan mozgásban lévő ágensi tömeget, ott tehát, ahol a vezérléselv nem számíthat sikerre – Friedrich von Hayek szavait idézve, ennek a sikernek a feltételezése végzetes önhittség lenne (HAYEK 1992) –, megvan az esélye életképes szabadságelvű piaci szerveződés kialakulásának.

Az állam szerepéről

Az állam a fentiek értelmében szükségképpen vezérléselven működő intézmény, amelynek alapfunkciója, hogy biztosítsa egy népességnek (a nemzetállamok kialakulásától egy-egy nemzetnek), illetve vezetőinek egy terület feletti hatalmát, önrendelkezését, szuverenitását. A Nyugat világában az állam az évszázadok során fontos differenciálódásokon ment keresztül, amelyek ugyan nem szüntették meg vezérléselvű lényegét, viszont annak hatására, hogy a társadalomszerveződésben számos vonatkozásban egyre erősebben érvényesült a szabadságelv, fokozatosan átértelmeződött a funkciója és átalakult a működésmódja.

Kezdhetjük azzal, hogy bár az állam vezérléselvű eszközei felett meghatározóan mindenütt a politikai hatalom birtokosai, az uralmon lévők, a kormányzó erők rendelkeznek, a nyugati típusú fejlődésben a társadalmi differenciálódás folyamatában az állam fokozatosan elvált és függetlenedett attól, hogy éppen kik kormányoznak, milyen csoportok, milyen pártok vannak uralmon, és ebben az elválásban szigorú szabályok formálódtak arra vonatkozóan, hogy a hatalom aktuális birtokosai, az éppen kormányzó erők miképpen férhetnek hozzá az állam eszközeihez. A modern nyugati típusú társadalmakban az állam, bár személyi állománya természetszerűleg az idő múlásával cserélődik, szervezeti felépítése módosulhat és változhatnak a módszerei, mint

intézmény és szervezet kormányzatokon és generációkon keresztül fennmarad és biztosítja a társadalom rendjét, folyamatosságát, fennállását. Mindeközben számos alkotmányos és törvényi garancia felügyeli, hogy a kormányzati hatalom birtokában senkinek, semmilyen erőnek ne legyen módja abszolút uralkodóként vagy diktátorként önkényesen, ellenőrizetlenül, saját kénye-kedve szerint használni az eszközeit (legfőképpen a fegyveres erőit). Jellemző adalék, hogy a nyugati civilizáció nyelveiben az „állam”-ot jelentő szavak etimológiailag a szuverenitási igényre és a konstitutív jellegre utaló, de az uralkodás, a kormányzat szempontjából semleges kifejezésre, a latin „állni” jelentésű *stare* igére, illetve az „állás, státusz” jelentésű *status* főnévre mennek vissza (angol *state*, német *Staat*, francia *état*, olasz *stato*, lengyel, cseh és horvát *stan*, portugál és spanyol *estado* stb., magyar tükörfordításban *állam*), az oroszban viszont az eltérő társadalomfejlődés szemléletes jeleként az „állam”-ot jelentő *gaszudarsztvo* szó az „uralkodó”, a „monarcha”, a „legfőbb úr” jelentésű *gaszudar* szóból ered, amiben mintha csak az abszolút uralkodó francia XIV. Lajosnak tévesen tulajdonított (HAHNER 2010), de az egyeduralom lényegét jól kifejező és ezért aztán sokszor emlegetett mondás köszönne vissza a modernitás előtti történelmi időkből: „Az állam én vagyok.”

A harmadik rend felemelkedésével, a piacgazdaság kezdeményeinek megjelenésével, az állampolgári autonómia, részvétel és képviselői igényének megerősödésével az állam alapfunkcióival kapcsolatos közfelfogás is kezdett átalakulni. Tulajdonképpen az állami lét kezdeteitől fogva az állam alapfunkcióját évezredek keresztül az általa átfogott népesség féken tartásával, az uralkodó rend elfogadtatásával és az uralkodó (csoport) akaratának végrehajtásával azonosították és legfőbb eszközének a fegyveres erőt, illetve az erőszakkal való fenyegetést tekintették. Ha voltak is a közszükségletek kielégítését szolgáló tevékenységei, például a Római Birodalomban élelmiszerellátás, közműépítések, kiöregedett katonákról való gondoskodás stb., az állam fő feladatát a rend védelmében, a külső fenyegetések visszaverésében, a fennálló viszonyok őrzésében, a lázadások elnyomásában és a lázadók, a rendbontók megbüntetésében, a nép – ha kellett, akkor fegyveres erővel történő – féken tartásában látták. Az államnak ezzel a katonai-rendőri, elnyomó, féken tartó, az erőszakra és a megfélemlítésre épülő felfogásával szemben, nem utolsósorban a felvilágosodás eszméinek hatására megjelent és a 19. század második felétől határozottan megerősödött egy olyan értelmezés, amely egyfelől az államban egyre nagyobb szerepet szánt különféle közszükségletek – közbiztonság (rendfenntartás), közlekedés, közvilágítás, csatornázás, személtakarítás, közoktatás, a nincstelenekről, a munkaképtelenekekről, a betegekről és az öregekről való gondoskodás stb. – közösségi eszközökkel történő kielégítésének, másfelől mindezeket és persze az olyan klasszikus állami funkciókat is, mint a hon- és rendvédelem, a közigazgatás, a lakosság-nyilvántartás, az adóbeszedés, a vámigazgatás stb. olyan közszolgáltatásként gondolta el, amelyekben az állam a polgárait nem alattvalóként, hanem szerződéses partnerként, egyenrangú ügyfélként kezeli. Természetesen ennek a szolidaritás értékei felé is nyitott (köz)szolgáltató államnak is megmaradnak az erőszak eszközeivel fenyegető hagyományos hon- és rendvédelmi feladatai, de tevékenységében egyre nagyobb hangsúlyt és részt kapnak az ezeken túlmutató szükségletkielégítő tevékenységek és az elidegenítő bürokratikus hatalmaskodásokkal szemben az együttműködő, partnerkereső, a szolidaritást erősítő megoldások. Így a modern szolgáltató állam által megvalósított társadalmi alrendszerben a cselekvéseket nem csupán az államhatalom stabilitását szem előtt tartó bináris kódok, értékduálók minősítik és szelektálják, mint például „az államhatalmat erősíti/nem erősíti”,

„hatékony/nem hatékony”, hanem a szolgáltató jelleget érvényesítők is, például „emberarcú, barátságos/bürokratikus, hatalmaskodó”. (Zárójelben megemlítjük, hogy az állam a különféle szolgáltatási feladatainak ellátására, például a közterületek takarítására, személtelhordásra, tömegközlekedésre vagy akár egészségügyi vagy oktatási szolgáltatásokra pályázatással szerződéses alapon nem állami tulajdonú és a piacon is versenyző szervezeti és emberi ágenseket is alkalmazhat.)

A szolgáltató állam kiépülése nyomán kezdett formálódni a jóléti állam fogalma, illetve igénye. „A gazdasági növekedés és a modern társadalom működésrendje immár sehol sem tartható fenn anélkül, hogy az állam klasszikus jogalkotói, védelmi és rendfenntartói szerepei mellé ne társulnának az állampolgárok jólétét biztosító funkciók. [...] A jóléti állam meghatározó intézményi pillérei – átfogó nyugdíjrendszerek, államilag szervezett és/vagy felügyelt közoktatási és közegészségügyi szolgálatok, a társadalmi szolgáltatások szerteágazó hálózatai, valamint az adókból fedezett jövedelmi redistribúció bizonyos formái – rendre kiépültek és meglepően rövid időn belül gyökeret eresztettek” nemcsak a gazdaságilag legfejlettebb és leggazdagabb, hanem a kevésbé fejlett és kevésbé gazdag, feltörekvő országokban is (SZALAI 2007: 22). A jóléti állam az igazságos társadalomnak azt a képzetét közelíti, amely a társadalmi javak elosztásában a lehető legnagyobb mértékben érvényesíti az igazságosság és a méltányosság elveit. (Ezekről az elvekről lásd RAWLS 1997.)

A piac szerepéről

A társadalmi-történeti evolúció a materiális szükségletek kielégítésére, a társadalom gazdasági funkcióinak ellátására évezredek előzmények (a pénz megjelenése, az ártermelés kibontakozása, a kereskedelem és a munkamegosztás elmélyülése stb.) után az újkor hajnalán termelte ki a vállalkozás szabadságára, az autonóm ágensek versenyére és cserékben manifesztálódó együttműködésére épülő, a keresleti-kínálati viszonyok által szabályozott, szabadságelvű piaci szerveződést. Persze a történelem során a gazdasági szükségletek kielégítésében a spontán, evolutív szabadságelvű folyamatok mellett, nemritkán azok ellenében, vezérléselvű megoldások is fontos szerephez jutottak. Gyakran megtörtént, hogy a legfőbb hatalom a gazdasági ágensek és erőforrások egy részét állami-hatalmi eszközökkel központi céloknak, például élelmiszerellátási feladatoknak, nagyméretű és hosszan tartó építkezéseknek, háborús erőfeszítéseknek (a hadsereg fejlesztése, erődítések, flottaépítés stb.) rendelte alá, és így a gazdaság egy részét vagy egészét központi vezérlésű struktúrába és működésbe szorította.

Itt természetesen nem arról van szó, hogy a gazdaság szervezeti ágenseinek, a vállalatoknak, műhelyeknek, gyáraknak, üzemeknek, cégeknek, társaságoknak milyen a belső felépítésük, a belső struktúrájuk és működésük – célracionális indíttatásukból adódóan ez szükségképpen mindig vezérléselvű –, hanem hogy a gazdasági tevékenységre képes emberi és szervezeti ágensek miképpen hangolódhatnak össze, miképpen koordinálódhatnak a társadalom materiális szükségleteinek kielégítésére, miképpen szerveződik az együttműködésük a gazdasági funkciók ellátására, vagyis hogyan valósítja meg a társadalom a rendelkezésre álló erőforrásokból a materiális szükségleteinek kielégítését. Ha szabadságelvű piaci szerveződésben, akkor az ágenseket a piaci mechanizmus, a keresleti-kínálati viszonyok koordinálja; ha központivezérlés-elvű

szerveződésben, akkor az ágensek koordinálását, az erőforrásoknak a szükségletekhez rendelését egy központi hatalom, rendszerint az állam végzi. Az előbbi esetben a „rentábilis/nem rentábilis”, az utóbbiban a „hatalmat erősíti/nem erősíti” a cselekvéseket minősítő és szelektáló bináris kód, a meghatározó értékduál. Kornai János a vezérlésselvű megoldáson belül még egy további megkülönböztetést tett aszerint, hogy a vezérlő központ, adott esetben az állam, miképpen gyakorolja a hatalmát a gazdasági szándékai megvalósítása érdekében: erőszakos koordinációról beszélhetünk, ha erőszakos eszközöket, fegyveres erőt, rekvirálást, fenyegetést használ (például ez történt Magyarországon a Rákosi-korszakban: erőszakos államosítás és kolhozosítás, vállalatvezetők börtönbe vetése, padlássöpörések, internálások stb.), és bürokratikusnak nevezhetjük a koordinációt, ha az állam – a gazdaság összes szervezeti ágensét (vállalatokat, gyárat, üzemeket, szövetkezeteket) a tulajdonában tartva – központi tervezéssel, minisztériumi apparátussal, hivatali utasításokkal és humánpolitikai eszközökkel, mindenekelőtt vállalatvezetői kinevezésekkel irányítja a gazdaság működését (KORNAI 2007).

Mint tudjuk, a Szovjetunióban és az uralma alá hajtott kelet-európai országokban ideológiai megfontolások és voluntarista modernizációs törekvések jegyében a minden ízében államivá tett gazdaság egészét központi vezérléssel szervezték meg, kezdetben egyértelműen erőszakos, majd – ahol és amikor a diktatúra lazított a szorításán és „puhábbá” vált – bürokratikus koordinációt kényszerítve a gazdasági ágensekre. A kommunista párt által felügyelt minisztériumok és tervhivatalok bürokratái határozták meg, „számították ki”, hogy a szocialista tervgazdaságnak nevezett központi vezérlésű gépezetben mit és mennyit kell termelni, mire kell fordítani az erőforrásokat, hogyan kell a vállalatoknak együttműködniük, miből mennyit használhatnak fel, mit és mennyit fogyaszthatnak az állampolgárok (persze kedvezményekkel kiemelve a hatalmi pozíciókat elfoglaló nomenklatura tagjait) stb. Az a természetes történelmi fejlődést, az evolutív folyamatokat megszakító és mérhetetlen áldozatokat követelő több évtizedes kísérlet, hogy országok teljes gazdaságát központi vezérléssel szervezzék meg és működtessék, a szovjet típusú rendszereknek az 1980/90-es évek fordulóján bekövetkezett összeomlásával látványosan kudarcot vallott, történelmi zsákutcának bizonyult (HAYEK 1991, 1992): a tervutasításos szocialista gazdaságok végül is nem bírták a versenyt a kapitalista piacgazdaságokkal.

A szovjet típusú gazdaságirányítás kudarca azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy minden olyan központi vezérléses lépés, amelyet kormányok, államok gazdasági ügyekben tettek, illetve tesznek, eleve kárhozatos lenne vagy bukásra lenne ítélve. Először is látnunk kell, hogy ahhoz, hogy a kormányok, államok eleget tudjanak tenni mindazoknak a funkcióknak, amelyeknek betöltése rájuk hárul (vagy azért, mert az államon kívül nincs más alkalmas ágens, vagy azért, mert az állam, illetve a politikai hatalom aktuális birtokosa magának tartja fenn e funkciók működtetésének jogát), olyan erőforrásokra – mindenekelőtt természetesen pénzre – van szükségük, amelyeket elsősorban a gazdaságból szerezhetnek meg. Szabadságelven működő gazdaságban ennek legtermészetesebb módja a gazdaság ágenseinek az adóztatása, olyan adótörvények, adójogszabályok megalkotása és végrehajtása, amelyek a kormány, az állam, a költségvetés számára biztosítják a szükséges forrásokat. (Vezérlésselvű tervgazdaságban minden bevétel és haszon, persze ha egyáltalán mutatkozik ilyen, az államhoz folyik be.) Az adóztatás, bár természetesen teher az ágenseken, önmagában még nem jelent rendszertorzító beavatkozást a piacgazdaság szabadságelvű és piaci működésébe, de csak akkor nem, ha eleget tesz alapvető

igazságossági elveknek és a jogállamiságnak, nem ismer sem jutalmazó, sem büntető kivételezéseket, és az elvonás nem olyan nagymértékű, hogy veszélyeztetné az ágensek versenykedvét és versenyképességét.

Alakulhat azonban úgy, hogy a kormányzat, illetve az állam úgy véli, bizonyos vállalatoktól vagy ágazatoktól többet remélhet, ha azok dinamikusabban fejlődhetnek, ezért különféle kedvezményekben részesíti őket: csökkenti az adóterhelésüket, állami garanciát nyújt a hitelfelveleikhez, kedvezményes hitelekkel támogatja befektetéseiket, államközi megállapodásokkal igyekszik piacot szerezni számukra, elengedi vagy átvállalja tartozásaikat stb. Az ilyen és hasonló kedvezmények, támogatások természetesen már beavatkozást jelentenek a piac működésébe: a kedvezményezett, támogatott vállalatok és vállalkozások versenyelőnyökhöz jutnak, illetve a többiek szükségképpen hátrányos helyzetbe kerülnek. Nem ritka az sem, hogy az országok saját gazdaságukat, saját vállalataikat, hazai piacukat védeni igyekeznek a külföldi versenytársaktól: ha a törvények, a versenyszabályok megengedik, de sokszor a tiltások ellenére is, megkísérelhetik védővámokkal, extra adókkal, speciális szabályokkal, állami tulajdonszerzéssel távol tartani a konkurenciát. (Magyar vonatkozásban jó példa lehet erre a MOL védelme az osztrák, illetve az orosz nyomulással szemben 2007 és 2009 között.)

Megtörténik az is, hogy az állam maga is vállalkozóként jelenik meg valamilyen piacon: a magáncégek tőkeszegénysége, vállalkozásképtelensége vagy valami egyéb ok miatt maga alapít vállalatot, illetve épít(tet) gyárat, üzemet vagy magántulajdonú vállalkozást vásárlás vagy kisajátítás, államosítás útján állami tulajdonba vesz, aztán tulajdonát maga üzemelteti a piaci környezetben. Elvileg semmi akadálya annak, hogy állami tulajdonú cégek a piaci verseny aktív és sikeres szereplői legyenek, a gyakorlatban mégsem tűnik egészen alaptalannak az aggodalom, hogy állami tulajdonlásnál a vállalatok, illetve azok vezetői esetleg nem a piacnak, nem a versenynek, hanem piacon kívüli szempontoknak, hatalmi-bürokratikus nyomásoknak, politikai megfontolásoknak és/vagy korrupciós csábításoknak akarnak megfelelni, esetleg egyszerűen csak lazán veszik a piaci verseny követelményeit arra számítva, hogy az állam nem hagyja a tulajdonát tönkremenni, hanem ha szükséges, akkor a költségvetésre támaszkodva kisegíti minden bajból.

Állam és piac kiegyensúlyozottságának lehetősége és szükségessége

Az állam gazdasági szerepvállalása állandó viták tárgya. A liberális, neoliberais közgazdászok, mint Friedrich von Hayek és Milton Friedmann és az osztrák és a chicagói közgazdasági iskola más képviselői úgy tartották, hogy jobb, ha az állam minél kevésbé folyik bele a gazdaság működésébe, mert a gazdaság ágenseinek szabad, *laissez-faire* piaci mozgását korlátok köze szorító állami beavatkozások végső soron a verseny és a teljesítmény visszafogásának irányában hatnak. Az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság hatásaival eredményesen szembeszálló John Maynard Keynes és követői viszont azon a nézetten voltak, hogy a magán-szektor ágenseinek társadalmilag nem felügyelt piaci döntései végeredményként drámai egyensúlyvesztéshez, a piac összeomlásához, válsághoz vezethetnek, és a stabilitás csak úgy tartható meg, illetve nyerhető vissza, ha az állam a közszféra képviselőjében különféle eszközökkel, például a fogyasztás serkentésével és a beruházások támogatásával beavatkozik a gazdaság piaci

folyamataiba. A második világháború után a Nyugat gazdaságai többé-kevésbé a keynes-i úton jártak, a hetvenes évek elejétől, a még 1944-ben Bretton Woodsban (USA) rögzített nemzetközi valutaátváltási rendszer összeomlásától viszont inkább az állami szerepvállalást kevésbé jó szemmel néző, neoliberális *laissez-faire* megközelítés vált uralkodóvá egészen az új évezred első nagy pénzügyi válságának kirobbanásáig, amikortól ismét hangsúlyosan megfogalmazódott a piac szabályozásának, kordák közé szorításának szükségessége.

Mielőtt azonban – Orbán Viktorhoz csatlakozva – megkongatnánk a lélekarangot a piac felett, próbáljunk higgadt fejjel számításba venni néhány, az ügyben mindenképpen figyelmet érdemlő körülményt. Mindenekelőtt természetesen azt, hogy a gazdaságnak és a társadalom egyéb funkcióinak teljes mértékben az állam, az állami vezérlés alá rendelése a szovjet típusú szocialista-kommunista berendezkedésben egyszer már egyértelműen csődöt mondott. E hosszú és fájdalmas történelmi tapasztalat birtokában igencsak kérdésesnek és veszélyeket rejtőnek tűnik a piac száműzése és az erős állam utáni vágyakozás (természetesen nem a jól működő, hatékony, szolgáltató, netán a jóléti állam iránti igény kelt aggodalmat).

Aztán azon is elgondolkodhatunk, hogy a 2007/2008-ban kirobbant pénzügyi válságot az elemzők többsége szerint nem a piacnak, a piaci mechanizmusnak, a piacgazdaságnak, a kapitalizmusnak valamiféle leküzdhetetlen antagonizmusa, belső ellentmondása, veleszületett rendszerhibája okozta, hanem az, hogy az USA-ban a piac néhány ágense olyan pénzügyi termékekkel (rendkívül kedvező, szinte semmilyen önerőt nem igénylő jelzáloghitelekkel) jelent meg, amelyek mögött nem volt valóságos fedezet, sok intézményi pénzügyi ágens viszont felelőtlen mohóságtól hajtva származtatott alapok formájában tovább kínálta e termékeket szerte a világon, óriási üres buborékká fújva fel a már eleve kétséges megbízhatóságú árut. Való igaz, hogy a piac nem érzékelte és nem tartotta távol a veszélyt, hanem egy darabig csak növelte a buborékot, ezt azonban a piaci mechanizmusnak, a piacgazdaságnak felróni ugyanolyan balgaság lenne, mintha egy vásárcsarnokot bezárnának azért, mert néhány kofa rossz minőségű, romlott árut szózott rá a vevőkre, vagy ha felszámolnák a labdarúgást és a sportfogadást amiatt, mert fény derült egy óriási totócsalásra. Csaló, megtévesztő, hamis színekben játszó ágensek bármely szerveződésben feltűnhetnek, ezt tehát önmagában nem lehet egyetlen szerveződés szükségképpen bekövetkező rendszerhibájának, eredendő belső fogyatékoságának tekinteni. A csalások, a rossz minőségű termékek, a felelőtlen mohóság ellen persze védekezni kell, erre szolgál a piacnak, a piaci tevékenységnek, az ágensek és a termékek piacra engedésének a (jogi) szabályozása, így egyebek között a kétséges minőségű termékekkel való üzletelés tiltása és a szigorú ellenőrzés, amely még a kedvezőtlen folyamatok elburjánzása, az üres buborékok megjelenése előtt képes lehet jelezni és megakadályozni a bajt. Súlyos hiba lenne azonban a szabályozást és az ellenőrzést a piac állami vezérlésnek való alávetésével azonosítani, mert ez valójában a piac megszüntetésével lenne egyenlő.

A szabályok megalkotásában és a szabályok szerinti működés ellenőrzésében viszont szerepet lehet és kell is juttatni az államnak, hiszen nem szerencsés, ha kizárólag a piacon üzletileg érdekelt ágensek kezében van a többi ágens ellenőrzése. (Tanulságos ebből a szempontból, hogy a pénzügyi válság arra is rávilágított, azoknak a pénzügyi minősítő intézeteknek némelyike, amelyek maguk is piaci szereplők, hamis képet adott a pénzpiaci szereplők valóságos helyzetéről.) A piac szabályozása és működésének állami-hatósági ellenőrzése azonban nem a piacnak államra való cserélését, piacgazdaság helyett állami tervgazdaság bevezetését jelenti,

hanem éppen a piac megerősítését a piaci mechanizmust zavaró, megtévesztő, álságos elemek kiszűrésével, távol tartásával.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Keynes és követői, amikor állami beavatkozásokkal remélték a kapitalista piacgazdaságot egyensúlyban tartani, egyáltalán nem a piac állami áthangszerezésére, vezérléselvű átformálására, állami vezérlésű tervgazdaságra gondoltak (KEYNES 1967, 1991). Szemeik előtt egy olyan vegyes felépítésű, de *meghatározóan szabadságelvű* gazdaság lebegett, amelyben az állami szektor, az állami tervezés, az állami felügyelet kiegészíti, szabályok, keretek között tartja a magánszektor, a piaci versenyt, a piaci mechanizmust, de az alap a vállalkozás szabadsága és a piaci magángazdaság marad, és – képes kifejezéssel élve – semmiképpen sem kerül bilincs a piacot koordináló Adam Smith-féle láthatatlan kézre. Ebben a megközelítésben piac és állam, mint szabadságelvű és vezérléselvű szerveződések egymást kölcsönösen kiegészítő, komplementer viszonyban, egymást kölcsönösen segítő együttműködésben állnak, aminek legjobb példáit sokan a skandináv országok többnyire szociáldemokrata kormányzású jóléti piacgazdaságaiban látják (SEBESTYÉN 2007).

Az is világosan kell látni, hogy az állam jóléti funkciói is csak piacgazdasági és demokratikus viszonyok között tudnak valóban gyümölcsözően működni. Így – a legteljesebb mértékben egyetértve azzal, hogy a modern nyugati társadalmak számos tekintetben messze túlléptek a klasszikus liberalizmus és individualizmus eszményein – semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető tényt, hogy a *soziale Marktwirtschaft* vagy a *big society* gazdaságszervező, piacsabályozó és szociális teljesítményei egyáltalán nem számolták fel, hanem csak keretek közé szorították a kapitalista termelési módot, mintegy korrigálták a piac és a verseny nemkívánatos szélsőségeit, és a jóléti állam széles körű szociális gondoskodása a legkevésbé sem tette feleslegessé a piaci mechanizmusokat, a piaci versenyt, illetve az állampolgárok individuális erőfeszítéseit, az egyének felelősségvállalását sorsuk alakításában. „A jóléti állam létrejöttének [...] a politikaival egyenrangú gazdasági-társadalmi előfeltétele a magántulajdonra épülő piaci viszonyok dominanciája, azaz az tulajdonosok, valamint a velük a polgári szerződés-kötés írott és íratlan szabályai szerint kapcsolatra lépő civil szereplők társadalmi jelenléte” (SZALAI 2007: 24). Miközben tehát természetesen a legkevésbé sem áll szándékunkban a fejlett nyugati társadalmakban megtestesülő értékvilágot kizárólag a klasszikus liberalizmusra redukálni, úgy véljük, hogy a Nyugat sikerességéhez a klasszikus liberális értékek és elvek meghatározó módon járultak hozzá a történelem folyamatában, és járulnak hozzá ma is.

Az európai szociális és kulturális értékeket és hagyományokat a zászlaján hirdető Európai Unió is csak akkor érhet el sikert ezeknek az értékeknek és hagyományoknak az őrzésében és erősítésében, ha nem elzárkózni igyekszik – állami-bürokratikus védőfalak mögé bújva – a globális piacokon folyó versenytől, hanem megkísérel alkalmazkodni hozzá. „Európa választást előtt áll. Vagy folytatja az életet a szokásos mederben, és elfogadja a lassú, de folyamatos hanyatlást, vagy pedig reformokat kezdeményez. [...] Európának nem arra van szüksége, hogy még több állami pénzt költsön el különféle programok miriádjaira. Európának reformokra van szüksége, amelyek ösztönzőket hoznak létre, és hajlamossá teszik a lakosságot arra, hogy keményebben és többet dolgozzon, vállaljon kockázatokat és újítson. Európának több versenyre van szüksége, nem pedig több közpénzből finanszírozott infrastruktúrára. [...] Az európaiak akkor kerülhetnek el a hanyatlást, ha nem «védelmet» követelnek a piaci kihívásokkal szemben, hanem megpróbálnak megfelelni azoknak” (ALESINA–GIAVAZZI 2008: 25, 220).

Végezetül arra szeretnénk emlékeztetni, hogy az emberi közösségek fennmaradásának, a környezetükhöz való sikeres alkalmazkodásuknak a tulajdonképpeni végső forrása az emberi szellem, az emberi kreativitás, az emberi leleményesség, az emberi tetterő, amely állandóan keresi, kutatja az új megoldásokat, a szorult helyzetekből kivezető utakat. Ez a szellem, ez a kreativitás, ez a tetterő – a történelmi tapasztalatok szerint – ott tud leginkább virágozni, ott tud leginkább hasznosulni, ott tudja megelélni a fennmaradásnak, a sikeres alkalmazkodásának a lehetőségeit, ahol szabadság, szabad mozgás, szabad társulás, piac, verseny uralkodik, vagyis szabadságelvű szerveződésben.

Demokratikus megoldásokra várva

A nyugatos szabadságelvű érvelés a piacgazdaság és általában a piac, a piaci mechanizmus, a piaci verseny mellett persze nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi van akkor, ha egy társadalomnak, egy közösségnek, egy ország népének a jelentős hányada, esetleg a többsége – mint Magyarország esetében is – nem nagyon hajlamos azonosulni a Nyugat szabadságelvű liberális értékeivel és ódzkodik a belőlük következő piaci megoldásoktól. Ez a kérdés élesen vetődik fel napjaink Görögországában és a mediterrán Dél-Európa többi gyengélkedő országában, ahol az aktuális híradások szerint az emberek nem nagyon akarják elfogadni a piacgazdaság megerősítésének az Európai Unió által javasolt, komoly megszorításokkal járó módját. A válasz alighanem az lehet, hogy a szabadságelvű piaci megoldások elfogadtatása, a hasznosságukról való meggyőzés nem annyira a piacgazdaságnak, hanem sokkal inkább a Nyugat másik nagy találmányának, a demokratikus politikai berendezkedésnek, a demokratikus hatalomgyakorlásnak a feladata.

Irodalom

- ALESINA, A. – FRANCESCO, G. (2008): *Európa jövője. Reform vagy hanyatlás*. Gondolat, Budapest.
- BUDA B. (1999): Identitás és kommunikáció a posztkommunista világban. In: SÁRKÖZY E. (szerk.) (1999): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAHNER P. (2010): *100 történelmi tévhit*. Animus, Budapest.
- HAYEK, F. A. VON (1991): *Út a szolgáshoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HAYEK, F. A. VON (1992): *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HUNTINGTON, S. P. (1998): *A civilizációk összezapása és a világtrend átalakulása*. Európa, Budapest.
- HUNYADY GY. (2009): A társadalmi közérzet pszichológiája: problémátörténet és aktualitás. MTA akadémiai székfoglaló előadás. *Pszichológiai Szemle*, 2009/2.
- KEYNES, J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KEYNES, J. M. (1991): *A békeszerződés gazdasági következményei*. Európa, Budapest.

- KORNAI J. (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LUDASSY M. (szerk.) (1992): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai. I–II*. Atlantisz, Budapest.
- ORBÁN V. (2009): Jobboldali korszak Európában. *Magyar Nemzet*, 2009. július 25.
- POPPER, K. R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- RAWLS, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SEBESTYÉN T. (2007): Az állam térvesztése az évszázados térhódítás után. *Polgári Szemle*, 3. évf. 9. szám. 2007. szept.
- SZALAI J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TERESTYÉNI T. (1998): Nyugat felé félúton. *Szociológiai Szemle*, 1998/1. 41–65.
- TERESTYÉNI T. (2004): Az Európai Unióval kapcsolatos közérdeklődés. *Jel-Kép*, 2004/4. 53–70.
- TERESTYÉNI T. (2011): *Kompország a Nyugat iskolájában. A társadalmak szerveződéséről*. Gondolat, Budapest.
- VÁSÁRHELYI M. (2005): Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

Berkics Mihály

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Burkolt társadalomelmélet és rendszerkritikus sztereotípiák¹

1. Rendszerigazoló sztereotípiák

 társadalmi viszonyok észlelésével kapcsolatos egyik legfontosabb jelenlegi elmélet a rendszerigazolás elmélete. Alapgondolata szerint az emberek motiváltak arra, hogy a világot igazságosnak lássák (LERNER 1980), s ez az igényük megjelenik a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok igazságosságának észlelésében is (JOST–HUNYADY 2002). Ezt a motívumot személyiségváltozók (például a rend és struktúra igénye), továbbá társadalmi tényezők (például ideológiák) is erősítik (JOST–BANAJI 1994; JOST et al. 2004). A rendszerigazolást a sztereotípiák is szolgálják: ha az előnyös helyzetű csoportok tagjaira „jobb”, a hátrányosakéira „rosszabb” tulajdonságok jellemzőek, akkor végeredményben mindenki „megérdemli” a helyzetét (JOST–BANAJI 1994; JOST et al. 2001).

Míndezek a nézetek egymással összekapcsolódva koherens rendszert, társadalmi ideológiát alkotnak. A sztereotípiák ugyanis nem csupán, s nem is elsősorban önmagukban értelmezendők. Mint Hunyady György (2004) kifejti, egy adott csoportra, például nemzetre, társadalmi rétegre, foglalkozásra vagy nemre vonatkozó sztereotípiának igazán úgy van értelme, hogy közben az észlelőknek vannak más, hasonló csoportokra vonatkozó, ám eltérő tartalmú sztereotípiái is. Az egyes csoportokról kialakított képek pedig hasonlóságaik és különbségeik alapján rendszerbe szerveződnek, a nemzeti sztereotípiák esetében például egyfajta „kognitív világtérképet” alkotnak, a társadalmi sztereotípiák esetében pedig „burkolt társadalomelméletet” (HUNYADY 2004).

A különböző társadalmi helyzetű, nemzeti vagy etnikai hovatartozású és nemű személyek csoportjairól kialakított és fenntartott sztereotípiák a kutatások eredményei szerint két alapvető dimenzióban szerveződnek (FISKE et al. 2002, 2006): a barátságossággal, illetve a társas-morális megítéléssel, valamint a kompetenciával és a sikerrel kapcsolatos megítélések mentén. Fiske és munkatársai (2002, 2006) szerint ez evolúciós magyarázatra vezethető vissza. A sztereotípiák

¹ Jelen tanulmány a szerző 2010. januárban sikeresen megvédett doktori (PhD-)disszertációjában szereplő 1. vizsgálat bemutatásának rövidített, szerkesztett változata. (BERKICS M.: *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése*. Doktori (PhD-)disszertáció, ELTE Pszichológiai Doktori Iskola.)

a gyors és viszonylag erőfeszítésmentes társas megismerés eszközei, az embereknek pedig a túléléshez elsősorban két dolgot kell mielőbb megtudniuk más csoportokról: azt, hogy ezek mennyire versengenek velük, azaz mennyire tekinthetők barátoknak vagy ellenségnek; valamint azt, hogy mennyire képesek céljaik elérésére, azaz mennyire kompetensek.

E két dimenzió a rendszerigazolás szempontjából azért fontos, mert a rendszerigazoló sztereotípiák jelentkezése a fenti gondolatmenet alapján szinte magától értetődően várható az utóbbiban, vagyis a kompetencia dimenziójában. Amennyiben valaki a társadalmilag kevésbé sikeres vagy hátrányos helyzetű csoportokat ebben a dimenzióban leértékeli, azzal tulajdonképpen igazolja a rendszert. Kísérleti helyzetben, manipuláció keretében adott hamis információ hatására például a válaszadók leértékelik a kevésbé sikeresnek feltüntetett csoport kompetenciáját, legyen az akár a saját, akár a másik csoport (JOST 2001). Hasonló leértékelést mutatnak a sztereotípiák manipuláció nélküli, kérdőíves vizsgálatai (JOST et al. 2004; JOST et al. 2005). A kevésbé sikeres csoportot leértékelő sztereotípiák implicit mérőeszközökkel, például implicit asszociációs teszttel a társas megismerés nem tudatos szintjén is kimutathatók (JOST et al. 2002).

Érdekes eredmények születtek a státuszhoz és a sikerességhez közvetlenül nem kapcsolódó másik sztereotípiadimenzióban: a barátságosság szerinti, avagy társas-morális megítélésekben. A rendszerigazolási elmélet egyáltalán nem zárja ki, hogy a hátrányos helyzetű csoportokat az észlelők ebben a dimenzióban akár *magasabbra* értékeljék, mint az előnyös helyzetűeket. A „szegény, de boldog/becsületos” és a „gazdag, de boldogtalan/becstelen” emberekről kialakított sztereotípiák hozzájárulhatnak a rendszer igazolásához, amennyiben a kevésbé sikeres csoportokat a társas-morális dimenzióban történő felértékeléssel „kárpótlják”, s ezzel arra motiválják az észlelőt, hogy passzív maradjon, s ne kérdőjelezze meg a rendszer legitimitását. Kay és munkatársai (KAY–JOST 2003; KAY et al. 2005) kísérleti manipuláció keretében mutattak be résztvevőiknek ilyen sztereotípiákat megtestesítő mintapéldány-leírásokat, s azt tapasztalták, hogy ezek erősítik a rendszer igazolását a válaszadók körében. Jost és munkatársai (2005) kérdőívvel mért sztereotípiáknál találták ugyanezt fejlett kapitalista demokráciákban (Olaszországban, Angliában és Izraelben). Kay és munkatársai (2007) olyan eredményekről is beszámolnak, amelyek a hatást a megismerés nem tudatos szintjén, implicit mérőeszközzel is kimutatták. A kísérleti manipulációval végzett kutatások eredményeit lehet úgy értelmezni, hogy a résztvevők „igazságos rendszerbe vetett hitét” fenyegették a bemutatott mintapéldányok, s ez vezetett a rendszerigazolás erősödéséhez. A kérdőíves felmérésekben kapott eredmények viszont arra utalnak, hogy általánosabb hatásról van szó, összhangban azzal az értelmezéssel, hogy az alacsony státuszú csoportok társas-morális felértékelése mintegy „kárpótlás” a hátrányos helyzetért (vö. FISKE et al. 2002 az ambivalens sztereotípiákról a kompetenciában le-, melegszívűségben viszont felértékelt csoportokról).

2. Rendszerigazolás Magyarországon

A rendszerigazolás vizsgálatának érdekes terepe lehet Magyarország. Az 1989/90-es rendszer-váltás gyökeresen változtatta meg nem csupán a gazdasági és a politikai rendszert, de a társadalom szerkezetét, rétegződését, valamint az emberek nézeteit, sztereotípiáit és attitűdjeit is (lásd

pl. HUNYADY 1996, 2010). A korábban hivatalosan az egyenlőség és az együttműködés elveire épülő, ugyanakkor a politikai szabadságjogokat korlátozó szocialista társadalmi rendszer helyébe a demokratikus piacgazdaság elvileg versengésre és teljesítményre épülő modellje lépett. A rendszerváltás ugyanakkor a szabadságjogok biztosítása mellett egyenlőtlenséget is hozott, nem szüntette meg teljesen a közvélemény kontraszelekcio-élményét (HUNYADY 2010), s az új rendszer igazságosságával szemben a kutatásokban megkérdezettek jelentős része komoly kétségeknek ad hangot (lásd pl. FÜLÖP 2008b; Magyar Gallup Intézet 1998; HUNYADY 2006; ÖRKÉNY 1997; ÖRKÉNY–SZÉKELYI 2000; SZABÓ–VÁRINÉ 2007; SZÉKELYI et al. 2005).

Ezek a kedvezőtlen vélekedések gyakorlatilag legalább a rendszerváltás óta élnek a magyar társadalomban. Már Örkény (1997) 1991-ben és 1996-ban elvégzett vizsgálataiban is megfigyelhető, hogy a megkérdezettek igazságtalanságélménye valamiféle belenyugvó passzivitással társul (például a vizsgált mintegy tucatnyi ország közül a magyarok a 3. legmagasabb mértékű egyetértést mutatták azzal az állítással, hogy „társadalmi igazságosság nem létezik”). Ugyanezen adatokat elemezve Csepeli és munkatársai (2004) a meritokrácia észlelése helyett visszahúzódot és irigységet, a sikerrel szembeni gyanakvást, a piacgazdaság fokozódó elutasítását, rendszerkritikát, valamint általános kiábrándulást mutató eredményeket kaptak. A Magyar Gallup Intézet (1998) 1993-as és 1998-as felméréseiben a válaszadóknak mindkét alkalommal nagyobb aránya tulajdonította a sikert a tisztességtelenségnek és a kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és a kemény munkának.

A rendszerkritikus magyar társadalomban a siker és a verseny fogalma legalábbis gyanús. Székelyi és munkatársainak (2005) vizsgálatában fiatal-középkorú, legalább érettségivel rendelkező férfiak (tehát a sikerhez kedvező adottságokkal rendelkező személyek) – a Gallup-felmérésekben találtakhoz hasonló sikerattribúciók mellett – élesen elkülönítették, hogy mik a siker feltételei a mai magyar társadalomban, s egy ideális társadalomban mi kellene, hogy legyen. Tanárok mintáján hasonló eredményekről számolt be tulajdonságskálákat alkalmazva Szabó és Váriné (2007; lásd még VÁRINÉ–SOLYMOSSI 1999), valamint nyílt kérdőíves és mélyinterjúval végzett kutatások alapján Fülöp (2008a, 2008b; FÜLÖP et al. 2004). Ugyanő a versengéssel kapcsolatos, több mint egy évtizede folyó vizsgálataiban rendszeresen kapott olyan eredményeket, amelyek ugyancsak értelmezhetők a demokratikus kapitalista rendszer kritikájaként.

Fülöp Márta és munkatársai (pl. FÜLÖP 2002; FÜLÖP–BERKICS 2002; FÜLÖP–BERKICS 2007; FÜLÖP–OROSZ 2006) többféle módszerrel (nyílt és zárt kérdőívekkel és mélyinterjúkkal), többféle mintában (középiskolások, egyetemisták, tanárok és üzletemberek között) is rendre azt találták, hogy a Magyarországon jellemző – persze nem kizárólagos – elképzelések szerint a versengés inkább rossz, mint jó, és hogy szükségszerűen vele jár az immoralitás és az agresszió. A megkérdezett magyar tanárok például brit kollégáikkal ellentétben nehezen tartották összeegyeztethetőnek a jó állampolgár fogalmát a vállalkozással és a versengéssel (FÜLÖP et al. 2001, 2004). Az eddigi nyílt kérdőíves kultúrközi – Magyarországot elsősorban fejlettebb országokkal (USA, Kanada, Nagy-Britannia, Japán) összehasonlító – vizsgálatok szerint a versengés megítélésében a moralitás mint szempont megjelenése főként a magyar válaszadókra jellemző, akik a versengést e szempontból negatívan ítélik meg (FÜLÖP 2008a). Magyar középiskolások között még a gazdasági oktatásban részt vevők is komoly fenntartásokkal tekintettek a versengő piacgazdaságra (FÜLÖP–BERKICS 2002). Egy több száz vállalati középvezetővel végzett kutatásban

pedig a résztvevők túlnyomó többsége számolt be a magyar gazdasági életet átszövő és megrontó tisztességtelenségről és korrupcióról, még hozzá gyakran mindjárt az interjú első egy-két kérdése után, még jóval a külön erre a témára vonatkozó kérdés előtt (FÜLÖP–OROSZ 2006).

A szociálpszichológiai vizsgálatok között ugyancsak a társadalmi igazságosság kedvezőtlen megítélését mutatják Hunyady György vizsgálatai (pl. 2006, 2010). A kontraszelekción és a társadalmi viszonyok megítélésével kapcsolatos, számos tételt és több faktort tartalmazó attitűdskálán a válaszadók politikai nézeteiktől majdnem függetlenül adtak viszonylag pesszimizmus és kedvezőtlen képről árulkodó válaszokat – csupán a mindenkori kormánypártiak javára mutatkozó némi árnyalatnyi különbség, de az is az általánosan kedvezőtlen megítélés hátterén (HUNYADY 2010). A különböző társadalmi szereplők, illetve különböző társadalmi kategóriákat képviselő személyek (pl. nagyvállalkozó és hajléktalan) sztereotípiamegítélései a közállapotok észlelésének ambivalenciáját mutatták. Miközben a sikeresebb csoportokat a válaszadók felértékeltek a sikerhez kapcsolódó tulajdonságokban, erkölcs és tisztesség tekintetében a társadalom legkevésbé sikeres tagjánál, a hajléktalannál is kedvezőtlenebbül ítélték meg őket (HUNYADY 2006; lásd még BERKICS et al. 2006). Az elégedetlenséget és pesszimizmust jól szemlélteti az a látványossága miatt kiragadott eredmény is, mikor a megkérdezettek a helyzetüket leginkább megérdemlő csoportnak a szerencsejátékok nyertesait tartották (HUNYADY 2008).

3. A vizsgálatról

Vizsgálatunkban a társadalmi igazságosságra vonatkozó nézeteket és azok együtt járásait mértük fel reprezentatív mintás, kérdőíves kutatás során.² A válaszadókkal felvett kérdőív számos különböző, többnyire Likert-típusú skálát, valamint néhány nyílt kérdést tartalmazott. A kutatás mérőeszközei közül arra a néhányra koncentráltunk, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak a rendszerkritikus társadalmi sztereotípiákkal kapcsolatos kérdéseinkhez. Kérdéseink és hipotéziseink három pontban foglalhatók össze:

1. A társadalmi sztereotípiákkal kapcsolatban azt vártuk, hogy a Fiske-féle sztereotípiatartalom-modellben azonosított két dimenzió: a kompetencia és a barátságosság mentén szerveződnek majd (FISKE et al. 2002).
2. Korábbi kutatásaink alapján ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy a legsikeresebb társadalmi csoportok megítélése a két dimenzióban ambivalens lesz: a kompetencia dimenziójában magas, a barátságosság/kedvesség társas-morális dimenziójában viszont alacsony (lásd pl. BERKICS et al. 2006).
3. Megvizsgáltuk továbbá, hogy a sztereotipikus megítélésekből milyen „burkolt társadalomkép” (lásd HUNYADY 2004) bontakozik ki.

² Az adatfelvételt az NKFP által finanszírozott, az MTA Pszichológiai Kutatóintézete, az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kara, valamint a Budapesti Corvinus Egyetem kutatói által közösen végzett kutatási projekt keretében került sor. (Cím: „A versenyképesség egyéni, társadalmi és intézményes feltételei”; szám: 5/0049/04; az ELTE PPK részéről a kutatók: Hunyady György, Nguyen Luu Lan Anh, Kiss Paszkál, Pörzse Katalin, Berkics Mihály; a teljes projekt vezetője: Fülöp Márta.)

3.1. Minta

A vizsgálat 800 felnőtt (18 éven felüli) megkérdezettből álló, nem, kor és lakóhely szerint országosan reprezentatív mintával készült. A megkérdezetteket 2006. február-március folyamán az akkori nevén Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivataltól kapott adatok alapján kérdezőbiztosok keresték fel, akik személyes interjú keretében vették fel velük a számos zárt és néhány nyílt mérőeszközt is tartalmazó kérdőívet.

3.2. Mérőeszközök

3.2.1. A rendszerigazolási skála

Ezt a skálát Kay és Jost (2003) fejlesztette ki annak mérésére, hogy a válaszadó mennyire hajlamos a fennálló társadalmi, gazdasági és politikai rendszer igazolására. A nyolctételes, kilencfokú, Likert-típusú skála elvileg egydimenziós, mivel egyetlen konstruktumot mér. Eredetileg az amerikai viszonyokkal kapcsolatos nézetek vizsgálatára tervezték, ezért a speciálisan az USA társadalmára vonatkozó tételeket a skála fordításakor természetesen a magyar viszonyokra adaptáltuk. A tételek és a megbízhatósági mutatók az 1. táblázatban láthatók.

1. táblázat. A rendszerigazolási skála

Megbízhatóság: Cronbach-alfa = ,80	Itemmaradék-korreláció
Mindenkinek van esélye arra, hogy gazdag és boldog legyen.	,64
A magyar állam tevékenysége általában jó célokat szolgál.	,64
A magyar politikai rendszer nagyjából megfelelően működik.	,70
A magyar társadalomban az emberek rendszerint azt kapják, amit megérdemelnek.	,47
A magyar társadalom nagyjából igazságos.	,65
Magyarországon élni a legjobb a világon.	,42
A magyar társadalmat radikálisan át kellene alakítani. (fordított tétel)	,26
A magyar társadalom évről évre egyre rosszabb. (fordított tétel)	,36

Mivel ilyen skálát adatfelvételünk előtt még nem alkalmaztak Magyarországon (az igazságos világba vetett hitet már mérték, ha nem is országos reprezentatív mintán, lásd pl. SALLAY–KROTOS 2004; BERKICS et al. 2006), fontos volt megbizonyosodnunk arról, hogy a skála szerkezetileg érvényes, vagyis valóban a mérni kívánt konstruktumot ragadja meg. Jelen vizsgálatban ezt az igazságos világba vetett hittel mért – várhatóan pozitív – korreláció révén tettük meg, ahogyan Kay és Jost (2003) is. Az ő vizsgálatukban a két skála korrelációja ,67 volt, s a miénkben is szignifikánsan pozitív: $r = 0,56$, $p < ,001$.

3.2.2. A rendszerigazolás vizsgálata társadalmi sztereotípiákkal

A rendszerigazolás elmélete szerint a fennálló társadalmi viszonyok igazolásában a sztereotípiák is komoly szerepet játszanak. Kutatásunkban ezért a rendszerigazolást kétpólusú tulajdonságskálákon mért társadalmi sztereotípiákkal is vizsgáltuk. A válaszadókkal különböző társadalmi csoportok egy-egy mintapéldányát ítéltettük meg nyolc-nyolc tulajdonságpár mentén. A tulajdonságpárok sorrendjét úgy variáltuk, hogy tartalmuk szerint különböző jellemzők következzenek egymás után, valamint hogy a felsorolásban hol a tulajdonságpár pozitív, hol pedig a negatív tagja szerepeljen elsőként. Ezeket a 2. táblázat foglalja össze – a jobb áttekintés érdekében a tényleges bemutatási sorrend helyett mindig a pozitív tulajdonságot említve elsőként, és a tulajdonságpárokat tematikus sorrendben mutatva.

2. táblázat. A sztereotípiák vizsgálatában alkalmazott tulajdonságpárok

Tulajdonságpár pozitív tagja	Tulajdonságpár negatív tagja
okos	buta
tehetséges	tehetségtelen
szorgalmas	lusta
kitartó	nem kitartó
boldog	boldogtalan
népszerű	népszerűtlen
becsületes	becstelen
jóindulatú	rosszindulatú

Mint látható, a tulajdonságpárok között szerepeltek olyanok, amelyek relevánsak a társadalmi státus szempontjából (az első négy pár mindenképpen), valamint olyanok is, amelyek a sztereotipizált csoportnak nem a státus, hanem a társas-morális dimenzió mentén elfoglalt helyét mérik föl (feltételezésünk szerint a második négy, s különösen az utolsó két pár). A tulajdonságpárokat azért így módon állítottuk össze, hogy vizsgálhassuk a rendszerigazolási elmélet sztereotípiákra vonatkozó hipotéziseit, amelyeket megfogalmazóik szintén a státusreleváns és a státusirreleváns tulajdonságok megkülönböztetésével teszteltek (vö. JOST et al. 2004; JOST et al. 2001; KAY–JOST 2003; KAY et al. 2005). Ez a megkülönböztetés egyúttal jól illeszkedik a sztereotípiatartalmak modelljéhez is (FISKE et al. 2002), amely szerint az emberek a különböző csoportokat két alapvető dimenzió, a kompetencia (vö. státuszreleváns tulajdonságok) és a melegszívűség (vö. státuszirreleváns tulajdonságok) mentén észlelik.

A megkérdezetteket arra kértük, hogy a nyolc tulajdonságpár mentén nyolc, különböző társadalmi csoportokat reprezentáló ingerszemélyt ítéljenek meg hétfokú, bipoláris skálán. A megítélt ingerszemélyek listáját a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat. A sztereotípiavizsgálatban szereplő ingerszemélyek

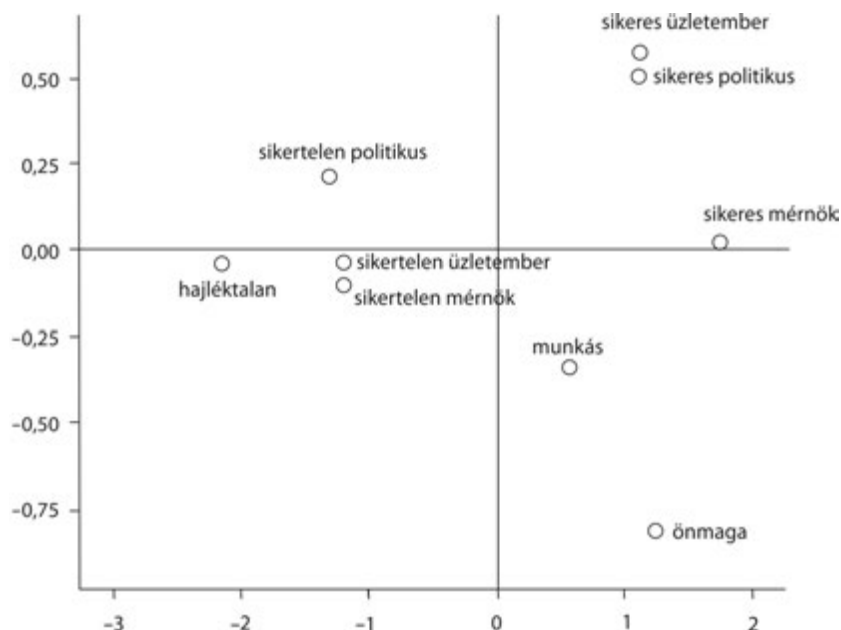
Sikeres magyar üzletember	Sikertelen magyar üzletember
Sikeres magyar politikus	Sikertelen magyar politikus
Sikeres magyar mérnök	Sikertelen magyar mérnök
Magyar munkás	
Magyar hajléktalan	

Mint látható, a nyolcingerszemély közül hat magas státusú csoportot reprezentál, kettős bontásban: három foglalkozási csoport „sikeresek”, illetve „sikertelenek” címkézett tagjait ítéltük meg. Ehhez járul két – különböző mértékben – alacsonyabb státusú társadalmi csoport, a munkás és a hajléktalan. A „magyar” jelzõt azért tettük oda minden esetben, hogy egyértelművé tegyük: hazai társadalmi csoportok megítélésére vagyunk kíváncsiak (ennek kicsi, de nem elhanyagolható hatása lehet, lásd BERKICS et al. 2006). Ugyanezekben a skálákon a válaszadók saját magukat is jellemezték, így összesen kilenc megítéléssorozatot kaptunk.

3.3. A sztereotípiák szerkezete

Feltételeztük, hogy a különböző társadalmi csoportokat reprezentáló célszemélyek megítélései mögött a Fiske és munkatársai (2002) által is azonosított két dimenzió: a kompetencia és a barátságosság húzódik meg. A sztereotípiák szerkezetét ezért első lépésben többdimenziós skálázással (MDS) vizsgáltuk, kétdimenziós szerkezetet keresve. A megítélt célszemélyek közötti távolságok alapját az egyes tulajdonságpárokban kapott átlagos megítéléseik különbségei (euklideszi távolságai) képezték. Az elemzés valóban el is tudta helyezni a sztereotípiákat két dimenzióban: a modell illeszkedését mutató stresszérték ,015 volt, a magyarázó erőt mutató R^2 pedig ,999. A megítélt társadalmi kategóriák MDS-térképe a 4. ábrán látható.

A megítélések elsősorban a vízszintes dimenzióban tértek el (ezt akkor láthatjuk igazán, ha megnézzük a dimenziók skálázását az MDS-térkép alján és bal szélén). Ebben a dimenzióban a sikeres mérnök megítélése a legmagasabb, ezt követi az önmegítélés, majd a sikeres üzletember és a sikeres politikus megítélése. Valamivel kevésbé pozitív értékelést kap a munkás, egyértelműen negatívát a három „sikertelen” célszemély (mérnök, politikus és üzletember), s a legnegatívabban a hajléktalan. A kategóriák elhelyezkedése azt mutatja, hogy ezt a dimenziót értelmezhetjük a kompetencia, illetve a siker dimenziójaként. A függőleges dimenzióban a sikeres üzletember pontszáma a legmagasabb, ezt követi a sikeres, majd a sikertelen politikus. Nagyjából közepen, egy magasságban helyezkedik el a sikeres mérnök, a sikertelen üzletember és a sikertelen mérnök, valamint a hajléktalan. Hozzájuk képest lejjebb helyezkedik el ezen a tengelyen a munkás, és messze a lelegejebb az önmegítélés. A dimenziót azonosíthatjuk a Fiske-féle modell barátságosság-dimenziójával, avagy a társas-morális megítéléssel – csak mint az ábrából is láthatjuk, ezen az MDS-térképen ebben a dimenzióban a negatívabb pontszám jelenti a pozitívabb megítélést. (Mint a későbbiekben látni fogjuk, ezt az értelmezést faktorelemzés is megerősítette.)

1. ábra. A kategóriajellemzések MDS-térképe

Feltűnő, hogy miközben a válaszokban kompetencia szerint világosan elkülönültek az egyes csoportok, a társas-morális dimenzióban elsősorban a sikeres célszemélyek megítélései, valamint a munkásra és az önmagára vonatkozó megítélések tértek el. Ez a sztereotípiatartalmak modellje segítségével magyarázható is: Fiske és munkatársai (2002) szerint a kedvesség/barátságosság dimenziója a versengésből ered: a hajléktalan, valamint az elnevezésükben is sikertelennek címkézett célszemélyek pedig definíció szerint nem versenyképesek (bár ezzel együtt azért felhívjuk a figyelmet a „sikertelen politikus” kedvezőtlen társas-morális megítélésére). Feltűnő az is, hogy a társas-morális dimenzióban a sikeres üzletember és a sikeres politikus megítélései a dimenziónak az önmegítéléssel ellentétes végén találhatók: ez legalábbis a közállapotokkal és azok igazságosságával kapcsolatos ambivalens érzésekre utal (vö. pl. a sikeres emberekről kialakított képpel: SZABÓ-VÁRINÉ 2007; a közállapotok megítélésével: HUNYADY 2006; a versengéssel: FÜLÖP 1999). Érdekes az is, hogy a társadalmi sztereotípiáknak ezen a „térképén” a válaszadók önmagukat milyen messzire helyezik mind a sikertelen, mind pedig a kifejezetten sikeres társadalmi csoportoktól.

Hogy a sztereotípiákat részletesebben is elemezhesük, faktoranalízist végeztünk, amely a megítéléseket az egyes résztvevők szintjén is megőrzi faktorpontszámok formájában. A sztereotípiamegítéléseket olyan faktorelemzésnek vetettük alá, ahol egy esetnek, azaz megfigyelési egységnek egy résztvevő egy célszemélyre adott megítéléseit vettük. Összesen tehát 9 x 800, azaz 7200 esettel dolgoztunk. Magyarán, a nyolc különböző célszemélyre és a válaszadóra magára vonatkozó megítéléseket mind egyetlen faktoranalízisben vizsgáltuk, hogy aztán a megítélt személyeket az átlagos faktorpontszámok szerint elhelyezhesük a kapott dimenziók mentén. Fiske sztereotípiatartalom-modelljének megfelelően (FISKE et al. 2002) ismét két dimenzióra számítottunk: a kompetencia státussal és sikerrel kapcsolatos, valamint a barátságosság/kedvesség

társas-morális dimenzióira. Azt vártuk, hogy négy tulajdonságpár kerül majd az előbbibe (okos-buta, tehetséges-tehetségtelen, szorgalmas-lusta, kitartó-nem kitartó), míg a másik négy az utóbbiba (boldog-boldogtalan, népszerű-népszerűtlen, becsületes-becstelen, jóindulatú-rosszindulatú).

Az elemzés valóban két faktort eredményezett, melyek együtt a variancia 69,8%-át magyarázták. A második faktor azonban a vártnál gyengébb volt, mivel csak két tulajdonságpár került bele: a „jóindulatú-rosszindulatú” és a „becsületes-becstelen”. A boldogságot és a népszerűséget a válaszadók ezek szerint inkább a kompetenciával és a sikerrel összefüggő tulajdonságként értékelték. Az eredményeket a 4. táblázat mutatja be.

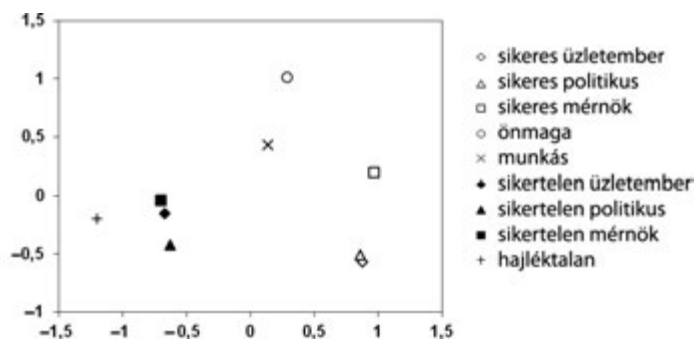
4. táblázat. A jellemzések faktorszerkezete a mintában

	1. faktor: kompetencia, siker, státus	2. faktor: barátságosság, moralitás
Magyarázott variancia (%)	45,8	24,0
Tételek és faktorsúlyok:		
Kitartó – nem kitartó	,835	
Boldog – boldogtalan	,796	
Okos – buta	,782	
Tehetséges – tehetségtelen	,760	,314
Szorgalmas – lusta	,733	,417
Népszerű – népszerűtlen	,719	
Jóindulatú – rosszindulatú		,874
Becsületes – becstelen		,866

Megjegyzés: főkomponens-analízis varimaxforgatással. A ,25 alatti faktorsúlyok nem szerepelnek a táblázatban. A tulajdonságpároknál mindig a magasabb érték jelenti a pozitívabb megítélést.

Az egyes célszemélyek megítéléseinek faktorpontszámaiból a többdimenziós skálázáshoz hasonlóan itt is létrehoztuk a jellemzések „térképét”, mely a 2. ábrán látható.

Az ábrán a korábban látott MDS-térképhez igen hasonló a megítélt célszemélyek elrendeződése. A vízszintes tengelyen a kompetencia és a sikeresség dimenzióját látjuk: a válaszadók ebben felértékelték a sikeresnek címkézett célszemélyeket, valamint kisebb mértékben önmagukat és a munkást is – leértékelték viszont a sikertelennek címkézett célszemélyeket, leginkább a hajléktalant. A megítélés társas-morális dimenziójában ugyanakkor elsősorban a viszonylag sikeresebbnek ítélt személyeket különböztették meg: önmagukat, s kisebb mértékben a munkást és a sikeres mérnököt pozitívan, a sikeres üzletembert és politikust pedig egyértelműen negatívan értékelték. A faktoranalízis tehát megerősítette azt a képet, amelyet az előbb az MDS-térkép révén nyertünk.

2. ábra. A jellemzések tere a faktorpontszámok alapján

A faktorelemzést ugyanakkor elsősorban nem az MDS-eljárással kapott struktúra ellenőrzésére végeztük el, hanem abból a célból, hogy az egyes célszemélyekre az egyéni válaszdók szintjén is értelmezhető faktorpontszámaink legyenek.

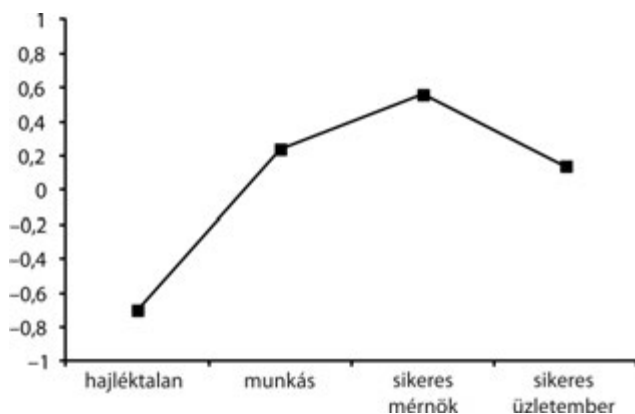
3.4. Sztereotípiák és rendszerigazolás: implicit társadalomkép

A válaszdók „implicit hierarchikus társadalomképének” (vö. HUNYADY 2004) vizsgálatához négy olyan célszemély megítéléseit vetettük össze, akik a társadalmi hierarchiában egymáshoz képest viszonylag jól meghatározható módon helyezkednek el. Vizsgált „társadalomképünk” csúcán a „sikeres magyar üzletember” áll. (Lehetett volna a sikeres magyar politikus is, mint az MDS-térképen és a jellemzések faktorelemzéséből kapott „térképen” is láttuk, a kettő megítélése majdnem azonos. Mégis inkább az üzletembert választottuk, hogy kizárjuk a válaszdóknak a konkrét magyar politikusokról, pártokról és a magyar politikai életéről alkotott képe és nézetei szerepét.) A következő, szintén inkább „fent” elhelyezkedő, de a válaszdók által valószínűleg kevesebb gyanakvással szemlélt társadalmi kategóriát a „sikeres magyar mérnök” jeleníti meg. Az összehasonlításban a következő szereplő az „alsó-közép” társadalmi kategóriának megfelelő „magyar munkás”, a sort pedig az egyértelműen „legalul” elhelyezkedő „magyar hajléktalan” célszemélye zárja.

A megítélések faktorpontszámaira 4 x 2 x 3-mas elrendezésű, háromszempontos vegyes varianciaanalízist végeztünk, a következő független (a harmadik esetében kvázifüggetlen) változókkal: 1. célszemély (sikeres üzletember, sikeres mérnök, munkás, hajléktalan); 2. megítélési dimenzió (kompetencia vagy barátságosság/társas-morális dimenzió – eddig az összetartozó mintás szempontok); 3. a válaszdó klasztere (rendszerigazoló, elégedetlen, vagy cinikus – ez a független mintás szempont). Az utolsó szempontról még nem esett szó, ezért némi magyarázatot igényel. A vizsgálat résztvevőit klaszterelemzéssel három csoportba soroltuk a fennálló társadalmi-gazdasági-politikai rendszerhez való viszonyuk szerint. Ehhez a rendszerigazolási skála pontszáma mellett egy másik kérdőív eredményeit is felhasználtuk, amely azt mérte, mennyire háborodik fel a válaszdó, ha jelentős aktorok (politikusok, vállalkozók, cégek) részéről immorális magatartást tapasztal. Az elemzés három klasztert eredményezett. „Rendszerigazolónak” azokat címkéztük, akikre viszonylag magas rendszerigazolás és viszonylag erős felháborodás volt

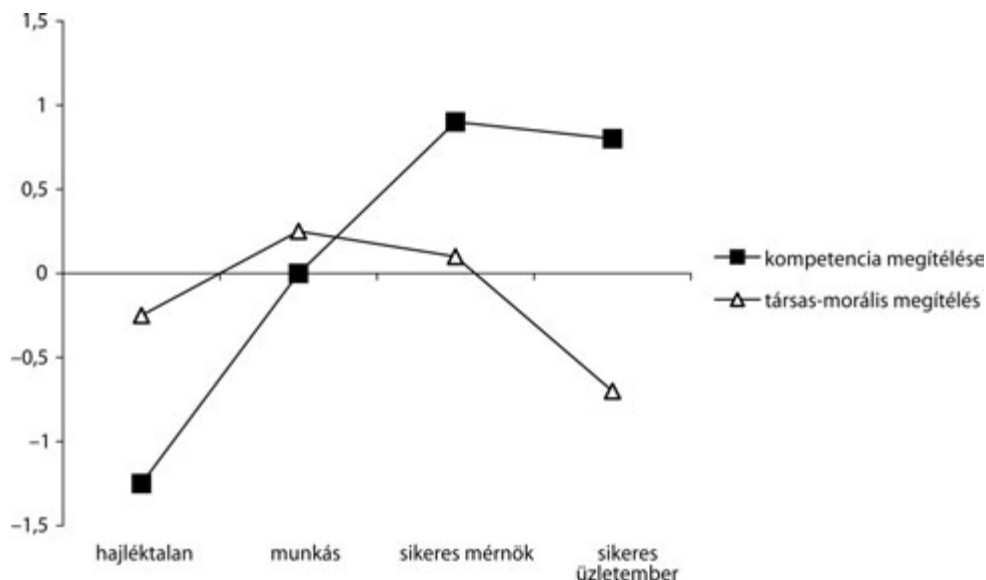
jellemző. Az „elégedetlenek” csoportja rendszerigazolásban kifejezetten alacsony, felháborodásban viszont kifejezetten magas átlagpontoszámot ért el. Végül a „cinikus” klaszterbe tartozókat alacsony-közepes rendszerigazolás, ugyanakkor a felháborodás hiánya (tulajdonképpen az anomia iránti közöny) jellemezte. (Részletesebben lásd BERKICS 2007, 2010.)

A főhatások közül elsősorban a célszemélyé volt érdekes: a különbség a „hierarchikus társadalomkép” négy szereplőjének megítélései között. Ez a főhatás szignifikáns volt ($F(3) = 739,910$, $p < ,001$), a megítélés viszont nem lineárisan függött össze a „hierarchiában” feltételezett hellyel, hanem a „felső-közép” szinten elhelyezkedő sikeres mérnök esetében lett a legmagasabb, ezt követte a munkás, majd a sikeres üzletember, s végül a hajléktalan megítélése. Ebben a főhatásban persze még összemosódnak a kompetencia dimenziójában és a társas-morális dimenzióban adott megítélések. Az eredmény a 3. ábrán látható.

3. ábra. A négy társadalmi kategória megítélése: főhatás

Megvizsgáltuk természetesen a célszemély és a megítélési dimenzió kettős interakcióját is. Az interakció statisztikailag erősen szignifikáns volt: $F(3) = 589,781$, $p < ,001$. Az eredmények a 3. ábrán láthatók. A kompetencia megítélései nagyjából követik az elemzésben implikált „társadalmi státushierarchiát” (a két „felső” kategória viszont nagyjából azonos értékelést kapott). A sztereotípiák a kompetencia dimenziójában tehát igazolják a rendszert (a „fent” lévők a legkompetensebbek, a „legalul” lévő hajléktalan a legkevésbé). A társas-morális értékelésben ugyanakkor fordított U alakú összefüggést látunk: a munkás megítélése a legpozitívabb, amit követ a sikeres mérnöké. A hajléktalan társas-morális megítélése már inkább negatív – ami nem is meglepő, tekintve, hogy a magyar társadalomban a szegénység belső okokat feltételező magyarázatai is tapasztalhatóan jelen vannak (ÖRKÉNY 1997; ÖRKÉNY–SZÉKELYI 2000) –, de még mindig pozitívabb, mint az e dimenzióban legkedvezőtlenebbül megítélt sikeres üzletemberé (vö. HUNYADY 2006 sztereotípiavizsgálatával, melyben a válaszadók a nagyvállalkozónál becstelenebbnek ítélték a hajléktalant). A kapott mintázat a közállapotok megítélésének ambivalenciájáról árulkodik: a hierarchia különböző régióiban elhelyezkedő személyek eltérő kompetenciájuk alapján „megérdemlik” helyzetüket, a társas-morális dimenzióban kapott megítéléseik alapján viszont nem.

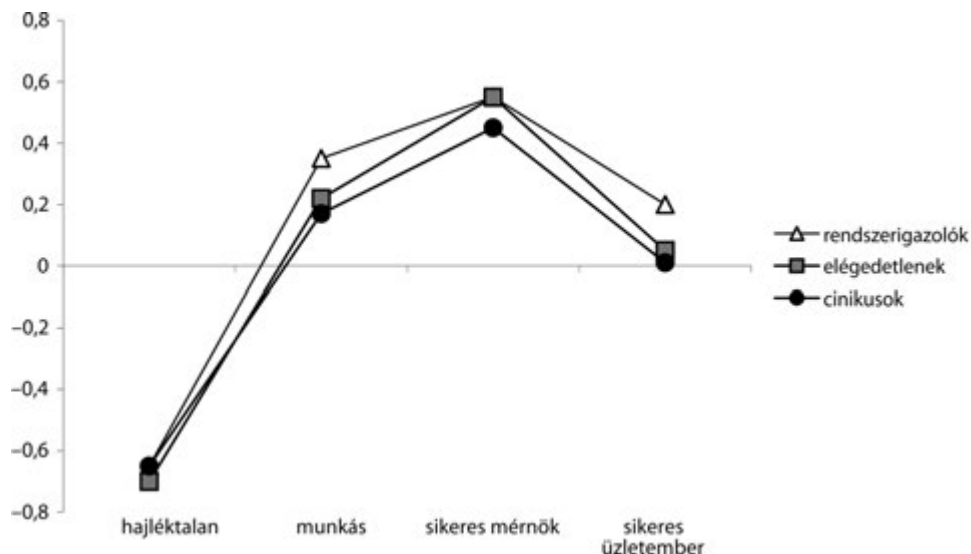

4. ábra. A négy társadalmi kategória megítélése a két dimenzióban

Míndez Jost és munkatársai (2005; lásd még pl. KAY–JOST 2003; KAY et al. 2005) eredményeire emlékeztet, melyek szerint a „szegény, de becsületes” és a „gazdag, de becstelen” emberek mintapéldányainak bemutatását a rendszerigazolás növekedése követi. Értelmezhetjük tehát a társas-morális dimenzióban kapott eredményeket is egyfajta rendszerigazolásként? Először is, ne feledjük, hogy Kay és Jost (2003) vizsgálatában független változóként manipulált és bemutatott mintapéldányok szerepeltek, itt pedig tulajdonságpárok bipoláris skáláin történő megítéléssel mértük a válaszadók – vélhetőleg tartós – társadalmi sztereotípiáit. A „szegény, de becsületes” és a „gazdag, de becstelen” (azaz komplementer) mintapéldányokkal történő alkalmi szembesülés egy amúgy inkább a rendszerigazolásra hajló társadalomban (mint az USA-ban) a fenyegetett rendszerigazoló nézetek erősödését válthatja ki, különösen a rendszerigazolásra egyébként is hajlamos (pl. a protestáns munkaetika elveit nagyobb mértékben elfogadó) válaszadóknál. Kay és Jost (2003) vizsgálatában pontosan ez is történt, és az eredményeket is így értelmezzük. Itt viszont kérdőívvel mért, vagyis valószínűleg tartósan meglévő sztereotípiákról van szó, amelyek nem rövid távon fenyegetik, hanem hosszabb távon hatva egyenesen aláássák a rendszerigazoló tendenciákat. Ráadásul vizsgálatunk mintájában a „boldog” és a „népszerű” tulajdonságai a társas-morális dimenzió helyett a másikba, a kompetencia/sikeresség dimenziójába kerültek (vö. 4. táblázat).

Jost és munkatársai (2005) ugyanakkor kérdőívvel mért (azaz nem független változóként manipulált) sztereotípiákkal kapcsolatban is kimutatták a komplementer sztereotípiák rendszerigazoló hatását olasz, angol és izraeli mintákban. A mi vizsgálatunk magyar mintájában mégsem értelmezhető ez a fajta sztereotipizálás rendszerigazolásként, mert a sikeres üzletember társas-morális dimenzióbeli leértékelése éppen a rendszerrel szemben kritikusabb megkérdőjeleztekre, az elégedetlenekre és a cinikusokra volt jellemző, és nem a rendszerigazolóokra. Az 5. ábrán látható eredmény tehát inkább tekinthető a rendszer igazolását és bírálását is tartalmazó, ambivalens társadalomképnek.

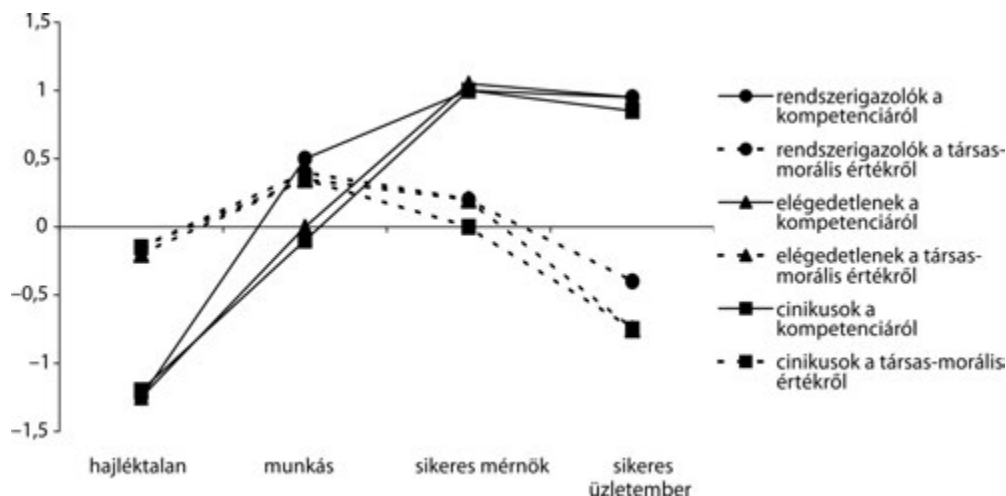
A klasztertagság e hatásait a varianciaanalízisben kettős és hármas interakciók mutatták. A megítélt célszemély és a válaszadó klasztertagsága közötti kettős interakció szignifikáns volt: $F(6) = 3,339$, $p < ,01$. Az interakció az 5. ábrán látható.

5. ábra. A négy társadalmi kategória megítélése a három klaszter tagjai által

Mint az ábrán is láthatjuk, a hajléktalant nagyjából mindegyik klaszter tagjai ugyanúgy ítélték meg – a különbségek a három másik kategória jellemzésében jelentkeztek. E három kategóriát az elégedetlenek klaszterének tagjai különböztették meg a legélesebben, a másik két klaszter tagjaihoz képest viszonylag magasan értékelve a mérnököt, viszonylag alacsonyan az üzletembert és közepesen a munkást. A rendszerigazoló és a cinikus klaszter tagjai nagyjából ugyanakkora különbséget tettek a három kategória megítélésében, de a rendszerigazolók megítélései kedvezőbbek voltak. Magyarán: a „társadalomból kiszorult” hajléktalanhoz képest a rendszerigazolók jobban kiemelték a másik három kategóriát, mint a cinikusok. Ez nagyjából meg is felel annak, amit a rendszerigazolással és a cinizmusmal kapcsolatban várhatunk. Az elégedetlenek klaszterének tagjai az előbbi kettőtől nem a kiemelés mértékében, hanem a kiemelt három kategória közötti különbségtételben tértek el. (Az utóelemzésként elvégzett $3 \times 3 \times 2$ -es varianciaanalízisben a három klaszternek a három kategóriáról két dimenzióban adott ítéleteit elemeztük, a klaszter és a kategória interakcióját keresve és megtalálva: $F(4) = 4,141$, $p < ,01$.)

A képet tovább árnyalja a három szempont (célszemély, megítélési dimenzió, válaszadói klasztertagság) hármas interakciója ($F(6) = 3,540$, $p < ,01$), melyet a 6. ábrán láthatunk.

6. ábra. A négy társadalmi kategória megítélése a három klaszter tagjai által, két dimenzióban: hármas interakció

A 6. ábrán látható interakciót a három szempont bonyolult egymásrahatása, valamint a hármas interakciót elhalványító nagy főhatások és „célszemély x dimenzió” kettős interakció miatt nem könnyű tömören értelmezni, de az interakcióért felelős eltérések azért észrevehetőek. A három klaszter válaszadói között nem volt különbség abban, ahogy a négy társadalmi kategóriát kompetencia tekintetében értékelték. (Az utóelemzésként csak a kompetencia-megítélésekre végzett 4 x 3-as varianciaanalízisben az interakció nem lett szignifikáns.) A társas-morális dimenzióban viszont hasonló különbséget látunk a három klaszter között, mint a dimenziókkal nem számoló kettős interakcióban (vö. 5. ábra): a hajléktalant nagyjából azonosan értékelik, a másik három kategóriánál viszont a rendszerigazolók pozitívabb, a cinikusok negatívabb, az elégedetlenek pedig a kategóriák között érzékenyebben különbséget tevő megítéléseket adnak. Ezt az utóelemzésként csak a három kategóriának csak a társas-morális dimenzióbeli megítéléseire végzett 3 x 3-as (kategória x klaszter) varianciaanalízis is megerősíti: ebben a két tényező interakcióját kerestük, és szignifikánsnak is találtuk: $F(4) = 4,318$, $p < ,01$.

Végezetül az önjellemzést is megvizsgáltuk – mint említettük, a megkérdezettek a tulajdonásgskálákon saját magukat is jellemezték –, abból a célból, hogy kiderüljön: lehet-e a rendszer bírálatának valamilyen önigazoló funkciója. Az önjellemzés két dimenziója, valamint a skálán mért rendszerigazolás közti korrelációk igen gyenge, ugyanakkor éppen ezzel ellentétes hatást mutattak. A társas-morális dimenzióban mért önmegítélés nem korrelált a rendszerigazolással, a kompetenciára vonatkozó önmegítélés viszont pozitívan járt együtt vele: $r = ,141$, $p < ,01$. Ezzel összhangban lévő eredményt hozott a három klaszter (rendszerigazoló, elégedetlen, cinikus) összehasonlítása a két megítélési dimenzióban 3 x 2-es vegyes varianciaanalízissel. Az eredmények közül a klaszter főhatása volt szignifikáns: $F(2) = 8,926$, $p < ,001$. A rendszerigazolók átlagos önjellemzése volt a legmagasabb ($M = ,718$), ezt követte az elégedetleneké ($M = ,629$), és a cinikusoké volt a legalacsonyabb ($M = ,539$ – a három alminta átlagai a Tukey-féle *post hoc* összehasonlítás szerint páronként is $p < ,05$ szinten különböznek egymástól).

4. Összefoglalás

Vizsgálatunkban a rendszerigazolást és a rendszerigazoló (esetünkben inkább rendszerkritikus) sztereotípiákat vizsgáltuk meg nemre, korra és lakóhelyre nézve reprezentatív magyar mintán. A rendszer igazolása és az igazságos világba vetett hit vizsgálatunk magyar mintájában is a várt pozitív irányban korrelált. Ez nem csupán a rendszerigazolási skála érvényességét mutatja, de arra is utal, hogy a vizsgált két attitűd a magyar válaszadók esetében is hasonló, illetve egymással átfedő motívumokból fakadhat.

A vizsgálat mind elméleti, mind módszertani szempontból sokat merít Hunyady György munkásságából. A társadalmi sztereotípiákról Hunyady (1996) nyomán MDS-eljárással „térképet” hoztunk létre, a sztereotípiákat pedig nem egyesével, hanem mint „burkolt társadalomelméletet” (HUNYADY 2004) kifejező rendszerként vizsgáltuk. A különböző társadalmi kategóriákról alkotott sztereotípiákban mutatkozó különbségek a válaszadók szkeptikus és ambivalens társadalomképéről árulkodnak (vö. HUNYADY 2010). A megkérdezettek a sikeres embereket felértékeltek a kompetenciával kapcsolatos tulajdonságokban, s ennyiben, de csak ennyiben elismerik a siker mögött rejlő érdemeket. A társas-morális dimenzióban adott – nemegyszer lesújtó – leértékelés ugyanakkor a sikerrel, s így végső soron a társadalmi-gazdasági rendszerrel szembeni ambivalenciát és fenntartásokat mutatja (vö. HUNYADY 2006 a kontraszelekcióról). Az eredmények aligha magyarázhatók oly módon, ahogyan a rendszerigazolási elmélet az ilyen, a két dimenzióban ellentétes értékelést mutató „komplementer” sztereotípiákat kezeli. A sikeres kategóriák társas-morális leértékelése ugyanis éppen a célszemély megkérdőjelezhetőbb moralitású foglalkozása esetében („üzletember”, „politikus”) jelentkezett, de nem a kevésbé megkérdőjelezhetőnél („mérnök”); s elsősorban a rendszerrel szemben kritikus „elégedetlen”, kisebb mértékben pedig a „cinikus” klaszterbe került válaszadókra volt jellemző, s még kevésbé a rendszert (legalábbis a többiekhez képest) inkább igazolókra. A klaszterek között ugyanakkor csak viszonylag enyhe (bár szignifikáns) különbségek mutatkoztak a konszenzuálisnak tekinthető rendszerkritikus sztereotípiák hátterén.

Eredményeink tehát illeszkednek a hazai kutatások azon sorába, mely szerint a magyar közvélemény nagy része legalább a rendszerváltás óta fenntartásokkal és gyanakvással tekint a társadalmi, politikai és gazdasági rendszerre, valamint a sikeres emberekre és magára a sikerre. Az eredményekben nincs jele annak, hogy ez az elégedetlenség valamiféle motivált, önigazoló torzítás lenne: a rendszerigazolókat önértékelése volt a legmagasabb. Megbízható adatok hiányában persze csak találgathatunk, hogy ez az elégedetlenség mennyire volt jellemző a rendszerváltás előtt. Érdekes ebből a szempontból felidézni Hunyady (2001) azon gondolatát, mely szerint a társadalomtudományi kutatásokban évtizedeken keresztül gyűjtött adatok egy idő után lehetőséget adnak a különböző történeti korszakok összehasonlítására és a társadalmi változások vizsgálatára. Ő maga is ebben a megközelítésben tárta fel a sztereotípiák változásait a rendszerváltás előtti és utáni adatok összevetésével (HUNYADY 1996). A rendszerigazolással kapcsolatban – a kérdés természetéből adódóan – az 1989/90 előtti korszakból nincsenek megbízható adataink, a rendszerváltás óta viszont zajlanak az ilyen témájú kutatások (lásd pl. HUNYADY 2010 összefoglalását a témában végzett saját kutatásairól). Remélhetőleg folytatódhatnak is, és bár a jövő társadalmi, gazdasági és politikai változásait nem sejtethetjük előre, abban biztosak lehetünk, hogy a társadalmi viszonyok percepciójával kapcsolatos kutatási eredmények – ilyen vagy olyan szempontból – érdekesek lesznek.

Irodalom

- BERKICS M.: *Burkolt társadalomelmélet és rendszerkritikus sztereotípiák.*
- BERKICS, M. (2007): Cold-hearted cynics vs concerned citizens: Re-visiting the notion of social-political cynicism and its relationship to citizenship. In: ROSS, A. (ed.): *Citizenship Education in Society*. CiCe, London. 645–656. http://learning.londonmet.ac.uk/cice/docs/2007_645.pdf
- BERKICS M. (2010): *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése.* Doktori (PhD-)disszertáció. ELTE Pszichológiai Doktori Iskola.
- BERKICS M. és mtsai (2006): Contextual effects on system-justifying stereotypes and just world beliefs. *Applied Psychology in Hungary*, 7–8. 99–123.
- CSEPELI GY. és mtsai (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piaccgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 2004/1. 3–35.
- FISKE, S. T. et al. (2006): Universal dimensions of social cognition: warmth and competence. *Trends in Cognitive Sciences*, 11. 77–83.
- FISKE, S. T. et al. (2002): A (gyakran kevert) sztereotípiatartalom modellje: A kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. In: HAMILTON, D. et al. (eds) (2006): *A társak és a társadalom megismerése.* Osiris Kiadó, Budapest. 315–388.
- FÜLÖP M. (1999): Students' perception of the role of competition in their respective countries: Hungary, Japan, USA. In: ROSS, A. (ed.): *Young citizens in Europe*. University of North, London. 195–219.
- FÜLÖP M. (2002): A versengés kulturális tükörben. In: CZIGLER I. és mtsai (szerk.): *Az általánosítól a különöségig.* Gondolat Kiadói Kör – MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Budapest. 337–357.
- FÜLÖP M. (2008): Paradigmaváltás a versengéskutatásban. *Pszichológia*, 28. 2. 113–140.
- FÜLÖP M. (2008b): Verseny a társadalomban – verseny az iskolában. In: BENEDEK A. – HUNGLER D. (szerk.): *Az oktatás közügy.* A VII. Nevelésügyi Kongresszus programja. 51–74.
- FÜLÖP M. – BERKICS M. (2002): Economic education and attitudes towards enterprise, business and competition among adolescents in Hungary. In: HUTCHINGS, M. et al. (eds): *Young People's understanding of economic issues in Europe*. Trentham Books, Stoke-on-Trent. 129–153.
- FÜLÖP M. – BERKICS M. (2007): A győzelemmel és a veszéssel való megküzdés mintázatai serdülőkorban. *Pszichológia*, 27. 194–220.
- FÜLÖP M. – OROSZ G. (2006): *The perception of economic competition and the competitive strategies of Hungarian business people.* IAREP-SABE Paris, July 5-9, Conference Proceedings, CD-ROM, 1–12.
- FÜLÖP M. et al. (2004): Entrepreneurs and/or citizens. A comparison of English and Hungarian teachers' views on enterprise and the good entrepreneur in a competitive world. *Applied Psychology in Hungary*, 5–6. 23–46.
- FÜLÖP M. et al. (2001): Being a good citizen, competitor and entrepreneur in Hungary and in Britain: Utopia or reality? In: ROSS, A. (ed.): *Learning for a Democratic Europe*. CiCe, London. 295–300.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (2001): Történelem és pszichológia: folytatódó diskurzus. *Alkalmazott Pszichológia*, 4. 21–34.

- HUNYADY GY. (2004): Social stereotypes and „implicit social theory”. In: JOST, J. T. et al. (eds): *Perspectivism in social psychology. The yin and yang of scientific progress*. APA, Washington. 187–200.
- HUNYADY GY. (2006): A kontraszelekció pszichológiája. In: HUNYADY GY.: *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 233–268.
- HUNYADY GY. (2008): *A társadalmi közérzet pszichológiája: problémátörténet és aktualitás*. Székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián. MTA, 2008. március 6.
- HUNYADY GY. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- JOST, J. T. (2001): A külső csoport előnyben részesítése és a rendszerigazolás elmélete: kísérleti paradigma a szocioökonomiai sikeresség sztereotípiatartalomra gyakorolt hatásának vizsgálatára. In: JOST, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 109–136.
- JOST, J. T. et al. (2001): A self, a csoport és a rendszer legitimálásának ellentmondásai: az elméleti integráció lehetősége a rendszerigazolási elmélet segítségével. In: JOST, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 80–106.
- JOST, J. T. et al. (2004): A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25. 881–919.
- JOST, J. T. – BANAJI, M. R. (1994): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: JOST, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 29–61.
- JOST, J. T. – HUNYADY O. (2002): The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, 13. 111–153.
- JOST, J. T. et al. (2005): System-justifying functions of complementary regional and ethnic stereotypes: Cross-national evidence. *Social Justice Research*, 18. 305–333.
- JOST, J. T. et al. (2002): A rendszerigazolás nem tudatos formái: a magasabb státusú csoportok iránti implicit és viselkedéses preferencia. In: JOST, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 379–416.
- KAY, A. C. – JOST, J. T. (2003): Complementary justice: Effects of „poor but happy” and „poor but honest” stereotype exemplars on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85. 823–837.
- KAY, A. C. et al. (2007): Panglossian ideology in the service of system justification: How complementary stereotypes help us to rationalize inequality. In: ZANNA, M. (ed.): *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 39. Elsevier, San Diego, CA. 305–358.
- KAY, A. C. et al. (2005): Victim derogation and victim enhancement as alternate routes to system justification. *Psychological Science*, 16. 240–246.
- LERNER, M. J. (1980): *The belief in a just world: A fundamental delusion*. Plenum Press, New York.
- MAGYAR GALLUP INTÉZET (1998): *A siker magyar útja. A Gallup vizsgálata arról, hogy az emberek szerint mitől függ a boldogulás Magyarországon*. <http://www.gallup.hu/Gallup/self/polls/nepszava/nepszava9.html>
- ÖRKÉNY A. (1997): *Hétköznapi igazsága*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- ÖRKÉNY A. – SZÉKELYI M. (2000): Views on social inequality and the role of the state: Posttransformation trends in Eastern and Central Europe. *Social Justice Research*, 13. 199–218.
- SALLAY H. – KROTOS H. (2004): Az igazságos világba vetett hit fejlődése: japán–magyar kultúrközi összehasonlítás. *Pszichológia*, 24. 233–252.
- SZABÓ É. – VÁRINÉ SZILÁGYI I. (2007): Tanárok sikerképe a rendszerváltás után. *Alkalmazott Pszichológia*, 10. 123–145.
- SZÉKELYI M. és mtsai (2005): *A siker fénytörései*. Sík Kiadó, Budapest.
- VÁRINÉ SZILÁGYI I. – SOLYMOSSI ZS. (szerk.) (1999): *A siker lélektana. Szociálpszichológiai és szociológiai tanulmányok a sikerről*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

A tekintély színe és fonákja

 rendszerváltás után hazánkban és más posztkommunista országokban végzett szociológiai és pszichológiai vizsgálatok egyszerre mutattak ki a társadalomban anomikus tüneteket (értékvesztés, az irányát adó tekintélyek és normák hiánya), és az autoritarianizmus erős, meggyökerezett mintázatait. A tekintélynélküliség és a tekintélyelvűség ezen, első ránézésre paradoxnak tűnő párhuzamossága ugyanakkor nem csak a posztkommunista társadalmakra jellemző. Valóban egymás ellenpontjai, vagy esetleg egymás komplementerei a tekintélyelvűség és az anómia? A tanulmány e terület szakirodalmának vázlatos áttekintése, illetve a hazai tekintélyelvűség- és anómiakutatások vizsgálata segítségével keresi a választ erre a kérdésre. Hunyady György empirikus vizsgálataiban a hatalomhoz és a tekintélyhez való viszony problematikája visszatérően megjelenik, a tanulmány ezekre építve vázolja fel a két elméleti irányzat szintézisének lehetőségét. Az empirikusan még igazolandó következtetés szerint az anómia és a tekintélyelvűség jól elkülöníthető, de szorosan összefüggő jelenségek: a tekintélyelvűség az anomikus közállapotokra adott elutasító pszichológiai válasz, mely éppen a társadalomban keletkezett „tekintélyvákuum” kitöltését célozza.

A társadalomtudósok tekintélyekhez való viszonya hagyományosan ambivalens. Amennyiben egy társadalom elveszíti irányt és mintát adó normáit, intézményeit és vezetőit, a társadalomtudósok általában a devianciák melegágyának számító „anómiás” állapotról beszélnek. A politikai intézmények és a beléjük vetett bizalom megingását a demokratikus rendszerre nézve veszélyes kortünetként (vagy egyenesen körtünetként) azonosítják a társadalmi rendszerek kutatói. Ha csak ezen kutatásokra fókuszálunk, az a benyomásunk keletkezhet, hogy a társadalomtudományok főáramához tartozó kutatók szerint az erős normák, intézmények és tekintélyek rendszere a jól működő társadalmak záloga. A kutatásoknak egy másik (a politikai pszichológiában jóval hangsúlyosabb) területe azonban éppen a tekintélyekhez, normákhoz és intézményekhez való túlzott ragaszkodás árnyoldalaira hívja fel a figyelmet. A konvencionális tekintélyekhez (vallás, politikai vezetők, hagyományos értékek) görcsösen ragaszkodó személyeket a szociálpszichológia a nem túl hízelgő „tekintélyelvű” címkével látja el, a tekintélyszemélyeknek való feltétlen és kritikátlan engedelmességre, a behódolás politikai, társadalmi veszélyeire és történelmi rémtettekben játszott szerepére pedig visszatérően felhívja a figyelmet.¹

¹ Ez még akkor is igaz, ha egyes kutatók (lásd pl. MILGRAM 1974, SIDANIUS–PRATTO 2005) ehhez hozzátézik, hogy a tekintélyeknek való engedelmességre, alárendelődésre és a hierarchiába szerveződésre

A tekintélyhez való viszony problematikáját a két kutatási irány eltérő (az anómiakutatások, például MERTON 1956/2002; ANDORKA 1993; BLOKKER 2010), inkább szociológiai, míg a tekintélyelvűség-kutatások (például ADORNO et al. 1950; ALTEMEYER 1998; DUCKITT 1989; ERŐS és mtsai 2001) inkább pszichológiai, tudományos kiindulópontból és szinte éppen ellentétes problémafókusszal közelíti meg: az anómiakutatások a tekintélyek gyengeségét, a tekintélyelvűség-kutatások pedig a túl erős tekintélyeket értelmezik társadalmi problémaként. Bár a vizsgált társadalmi jelenségek nagyon hasonlóak, a két kutatási területnek nem alakultak ki az érintkezési felületei, az anomia és a tekintélyelvűség kutatói inkább mintha tudomást sem vennének egymásról.

És bár a két kutatási irány nagyon ritkán találkozik egymással, sokszor ugyanazon országokban mutatják ki egyidejűleg mindkét jelenséget: a szélsőséges normanélküliséget és a szélsőséges norma-, hagyomány- és tekintélykövetést. Könnyen lehet, hogy a tekintélyek és normák anomikus hiánya és a tekintélyelvűség valójában csak látszólag mondanak egymásnak ellent, és valójában egymást kiegészítő, egymásra épülő, vagy legalábbis közös tőről fakadó jelenségekről beszélhetünk. Van-e, és ha igen, miben rejlik az összefüggés az anomia és a tekintélyelvűség társadalom-lélektani képletei között? Mi a magyar társadalom viszonya a tekintélyekhez? A tanulmány ezen kérdésekre kísérel meg magyar és nemzetközi kutatásokat felhasználva, de azok következtetésein túlnyúlva magyarázatot adni.

Tekintélynélküliség és tekintélyfetiszizmus: eltérő hagyományok, összetartó vizsgálatok

A normákat hiányoló anómiakutatások és a szolgai normakövetés anomáliáit feltáró tekintélyelvűség-kutatások megközelítése közti gyökeres eltérés visszavezethető a két kutatási terület „alapító atyáinak” eltérő társadalomelméleti szemléletmódjára és kezdeti kutatások némileg eltérő (majd később egyre inkább konvergáló) történelmi-társadalmi kontextusára is.

Az anomia fogalmát a szociológiában Durkheim (1897/2003) honosította meg, akit a 19. század végének legtöbb társadalomtudósához kapcsolódóan az új tömegtársadalmak problémái foglalkoztattak. A magyar szakirodalomban gyakran „elidegenedésként” is utalnak rá (pl. ANDORKA 1992; CSEPELI és mtsai 1998). Durkheim az anomíát, azaz a normanélküliséget egy olyan korban vizsgálta, amikor általános volt az abbéli félelem (melyet a tömeglélektan több klasszikusának munkái is tükröznek), hogy a társadalom eltömegesedése és hirtelen átalakulása anarchisztikus politikai állapotokat eredményezhet. Bár Durkheim megközelítésmódja nem rokonítható az elitista, arisztokratikus, konzervatív szemléletmódú, tömeglélektani teoretikusokéval (Durkheim megközelítése inkább a polgári társadalom szempontjait tükrözte), a modern társadalmakban tapasztalt egyes jelenségeket (a társadalmi normák fellazulását, a régi normák eltűnését az újak megjelenése nélkül) egyértelműen kedvezőtlen fejleménynek tartotta. Ezt jól

az embereknek alapvető hajlamuk van, hiszen a törzsfeljődés során ez biztosította az egyének túlélését csoportok tagjaiként.

mutatja maga a fogalomválasztás is: a görög eredetű kifejezés ugyanis eredetileg „törvényenkívüliséget”, „törvényenlküliséget” jelent.

Az anómia- és devianciakutatások ősforrásának számító, az *Öngyilkosságról* (1897/2003) című művében kifejti, hogy amikor hiányoznak a társadalom működését és a közösségek viselkedését szervező egyértelmű szabályok, a zavarodottság és a dezorientáltság uralkodik el az egyének viselkedésében is. Az anómia céltalanság és irányvesztettség állapota, mely a hagyományos tekintélyek és normák megrendülésével is összefügg. Ez a társadalmi konstelláció pedig a devianciáknak, azaz a társadalmi normaszegéseknek (például magának az öngyilkosságnak) a melegágya.

Az anómia- és devianciakutatások legfőbb újdonságának az számított, hogy olyan jelenségekre, melyeket addig hagyományosan individuálpszichológiai tényezőkkel vagy mikroszociológiai összefüggésekkel magyaráztak (például az öngyilkosságot a depresszióval, a bűnözést az egyéni pszichopatológiákkal), jellegzetesen társadalmi magyarázatokat adott. Az anómiaelméletek „ars poeticája” egyes problémák olyan szociológiai magyarázata, mely elégtelennek minősíti és elutasítja az individuálpszichológiai és pszichopatológiai megközelítést. Az anómia-kutatás tehát eredetileg deklarálta „antipszichológiai” és strukturális hangsúlyú. Durkheim például úgy gondolta, hogy az öngyilkosság alapvetően társadalmi és nem egyéni okokra vezethető vissza: az „anomikus öngyilkosság” alapvetően a társadalmi értékek és normák devalválódásával, az elidegenedettséggel és a céltalansággal függ össze, mely „a kollektív rend zavarainak”, a válságoknak, illetve a társadalmi átalakulásnak (konkrétan a modern szekularizálódó ipari tömegtársadalmaknak) a jellemzői. Durkheim úgy gondolta, hogy bár a vallások között van különbség (a protestánsok a vizsgálata szerint például nagyobb arányban lettek öngyilkosok, mint a katolikus vagy a zsidó vallásúak), a vallások olyan közös normarendszert teremtenek, mellyel az elszemélytelenedett tömegtársadalmakban élő, közösségi kötelekeit elvesztő, anomikus egyén nem rendelkezik. A társadalom normákon alapuló szabályozó hatásának érvényesülése és a devianciák (pl. öngyilkossági arány) között tehát összefüggés van. Összegezve tehát: Durkheim elképzelése szerint a társadalmi anomáliák egyik fő forrása az erős tradicionális normarendszer meggyengülése és felbomlása.

A frankfurti iskola szellemi terméke, az Erich Fromm (1941/2002) által elővételezett, majd Adorno és munkatársai (1950) által szisztematikusan kutatott és formába öntött Tekintélyelvű Személyiség Elmélete megalkotására ezzel szemben egy olyan történelmi időszakban, Durkheim alapvetése után fél évszázaddal került sor, amikor nem a kaotikus társadalmi állapotok kialakulása jelentette a legfőbb társadalmi kihívást és politikai fenyegetést, hanem talán éppen ellenkezőleg, az, hogy ezen állapottól való félelem a Nyugat legfejlettebb társadalmait taszíthatja az állammal szembeni szolgálalkú engedelmességbe (Erich FROMM 1941/2002 megfogalmazásában ez a „Menekülés a Szabadság elől”). A náci hatalomra kerülésének idején, illetve a második világháborút megelőzően történelmi tapasztalattá vált, hogy az egyre hatékonyabbá váló bürokratikus államszervezetek, illetve az ezeket kormányra kerülve felhasználó autoriter politikai mozgalmak totális irányítást gyakorolhatnak teljes társadalmak és az azokban feloldódó individuumok felett, és hogy a konformitás, a hagyományos normáknak való szolgálai alárendelődés gyakorlatilag mindennek engedelmeskedő gépekké – Hannah Arendt találó kifejezésével élve „reakciónyalábokká” – redukálja az egyéneket.

A marxizmus és a pszichoanalízis összeházasításán munkálkodó frankfurti iskola tagjai – akik éppen az individuálpszichológiai és társadalmi strukturális magyarázatok kombinációjára

törekedtek – a felülről oktrojált társadalmi normák egyéni kezdeményezéseket elnyomó veszélyét hagyományosan is erősnek tekintették. A „létező fasizmus” bukását követően, a második világháború után érdeklődésük a „velünk élő fasizmus” felé fordult, amikor Adornoék kiterjedt vizsgálatsorozat keretében igyekeztek bizonyítani, hogy az előítéletes, a tekintélyeknek alárendelő karakter nemcsak Németország „szülőtte”, hanem a polgári, kapitalista társadalmak mindegyikében (így a nyitottságára mindig is büszke Amerikai Egyesült Államokban is) jelen van és fenyegeti a törékeny demokratikus rendszereket. Bár a tekintélyelvűség a szociálpszichológusokat valójában mindig leginkább az előítéletek miatt érdekelte, és nem kifejezetten a tekintélyekhez való ambivalens viszony miatt (maga a kutatási irány is az előítélet-vizsgálatokból bomlott ki – lásd pl. HUNYADY 2006; FÁBIÁN 1999), annyi mindenképpen elmondható, hogy a szociálpszichológia ezen kutatási irányzat által is meghatározott főárama a túlzott tekintélytiszteletet kezdettől fogva egyértelmű problémaként, a csoportközi kirekesztésnek, erőszaknak és szélsőséges társadalmi-politikai ideológiáknak és válaszoknak a jellegzetes kiindulópontjaként azonosítja.

A „hagyományos” társadalmi keretekben gondolkodó anómiaelméletek és a pszichoanalitikus ihletettséggű (freudi és frankfurti) teóriák a társadalmi struktúrához való eltérő szemléletmódját sarkosan, de érzékletesen fogalmazza meg Robert Merton (1956/2002, kiemelés – K. P.), aki a durkheimi anómiaelméletet a funkcionális szociológia szemléleti keretében fejlesztette tovább.

„A funkcionális elemző [...] a társadalmilag deviáns viselkedést éppúgy a társadalmi struktúra részének tartja, mint az alkalmazkodó viselkedést. Ez a szemlélet élesen szembenáll azzal az – erősen a freudi elméletben gyökerező, s az újfreudianusok, például Fromm írásaiban is megtalálható – téves feltevésével, hogy a társadalom struktúrája korlátozza az ember állandó és veleszületett impulzusainak szabad kifejeződését, s ennek megfelelően az ember, hogy szabaddá váljék, időnként nyíltan fellázad e köztötségek ellen. Ezt a szabadságot a társadalom hagyományos képviselői nem tartják valami nagyra, s azonnal bűnösnek, betegesnek vagy társadalmilag veszélyesnek bélyegzik. A fenti elmélet politikai filozófiája természetesen a nyers anarchizmus; jóindulatú anarchizmus például Fromm esetében, néha azonban, mint Freudnál vagy Hobbesnál, rosszindulatú anarchizmus. Szerintük az emberek azért lépnek egymással társadalmi egyezésre, hogy megvédelmezzék magukat ennek a rosszindulatnak a hatásaitól. A társadalmi struktúrát mindkét esetben szükséges rossznak tekintik, amely az ellenséges impulzusok szabad kifejeződéséből jön létre, majd pedig korlátozza ezen impulzusokat. Az ilyen anarchisztikus elméletekkel szemben a funkcionális elemzés a társadalmi struktúrát aktívnak tekinti. [...] Ha a társadalmi struktúra megnyilvánulásaiiban korlátoz is bizonyos hajlamokat, helyettük viszont megteremt másokat.” (kiemelés – K. P.)

Általában kijelenthető tehát, hogy az anómiaelméletek és a hozzájuk kapcsolódó devianciakutatások jellemzően a társadalom hagyományosabb, konzervatívabb szemléletéből indulnak ki, a társadalmi „rendet” tekintik alapállapotnak és az ahhoz való igazodást tartják társadalmilag kívánatosnak. A frankfurti irányzat szellemi örökségéhez kapcsolódó tekintélyelvűség-kutatók ezzel szemben hagyományosan a túlzottan olajozottan működő és az individuumot maga alá gyűrő hagyományos társadalmi rendet tekintik veszélyforrásnak.

Az anómia elméletének Durkheim utáni követői és tekintélyelvűség-kutatók közötti különbség azonban valójában már egyáltalán nem szakadékszerű, sőt, a két kutatási hagyomány között számos találkozási pont tapintható ki.

Merton elmélete szerint például a normák követése és a normák áthágása egyaránt a társadalmi struktúra funkcionális részét alkotja – amiből az is következik, hogy társadalmi struktúra egyik nélkül sem létezne. Az anómiát és ezzel összefüggésben a devianciát a társadalmi célok és az azok eléréséhez vezető eszközök össze nem illésében látta. Ráadásul, ezen jelenségeket az elmélet nem feltétlenül tekinti társadalmi vagy akár egyéni szempontból eleve diszfunkcionálisnak, hiszen a társadalmi változásokhoz (melyek kedvező irányba is mutathatnak) elengedhetetlen a célok és az eszközök bizonyos mértékű diszkrepanciája (például az intézményes célokkal és eszközökkel szemben is ambivalens Lázadók tevékenysége): „a deviáns viselkedés bizonyos formáit pszichológiailag éppen annyira normálisnak fogjuk találni, mint az alkalmazkodó viselkedést, s emiatt kétségbe vonjuk majd azt a felfogást, amely egyenlőségelet tesz a deviancia és a pszichológiai rendellenesség között” (MERTON 1956/2002: 214).

Merton elméletében a társadalmi normákhoz és eszközökhöz való alkalmazkodás szerint különböző típusokat különböztetett meg. A stabil társadalmak gerincét alkotó Konformista a célokat és az eszközöket is elfogadja. Az Újító (aki jellegzetesen alsó osztályokhoz tartozik) a kívánt társadalmi célokat új, intézményesen tiltott eszközökkel kívánja elérni – például gazdasági bűnözés révén. A Visszahúzó (idetartoznak a „klasszikus” deviánsok: például a kábítószer-élvezők) mindkettőt elutasítja, a Lázadó pedig mind a célokkal, mind az eszközökkel szemben ambivalensen viselkedik. A Ritualista, bár nem azonosul a társadalmi célokkal, az eszközöket azonban mechanikusan alkalmazza – ami az alsó középosztály körében jellegzetes viselkedésmód. A „valódi” deviánsoknak Merton elmélete alapján azonban elsősorban a társadalomból kivonuló „Visszahúzókat”; illetve a boldogulás hagyományos útjait áthágó „Újítók” tekinthetőek.

Merton elmélete és leírása a deviancia különböző típusairól kifejezetten felkínálja a tekintélyelvű személyiség és az anómiaelmélet szintézisének lehetőségét. Triviális feltételezésnek hangozhat, hogy a tekintélyelvű személyiség vagy attitűdegyüttes (melyet a társadalom alapértelmezett, tradicionális normáihoz való merev és túlhajtott ragaszkodás jellemez) elsősorban a konformisták körében lehet különösen jellemző. Merton írása ugyanakkor, mivel elsődlegesen a devianciákkal foglalkozik, a „devianciahiányos”, társadalmi stabilitást és folytonosságot biztosító konformisták leírására nem fektet hangsúlyt. Merton elméletének logikáját követve talán azt mondhatjuk: azon tradicionális vagy éppen tekintélyelvű társadalmakban, ahol a kulturálisan elfogadott célok nagyon erősen előírják a hagyományos tekintélyeknek és intézményeknek való behódolást, ott a konformizmus mint a többséghez igazodás – legalábbis az attitűdök szintjén – szükségszerűen összefügg a tekintélyelvűséggel. A modern, liberális és toleráns alapértékeket hangsúlyozó és elváró társadalmakban (mint például a mai skandináv országokban) a tekintélyelvűség éppen hogy szembemegy a többséggel és annak normáival. Merton szerint viszont elsősorban a kispolgárság (az alsó középosztályhoz tartozók) ritualizmusa az a jelenség, mely jól leírható a tekintélyhez és a normákhoz való görcsös ragaszkodással. Merton leírása az alsó középosztálybeli Ritualistákról egyértelműen a Tekintélyelvű Személyiség Elméletének hatását és megközelítését tükrözi: „Az alsó középosztálybeli szülők ugyanis általában folyton arra készítetik gyermekeiket, hogy teljesítsék a társadalom erkölcsi megbízásait. Ugyanakkor

a felemelkedés a társadalmi ranglétrán itt valószínűleg kevésbé sikeres, mint a felső középosztály körében. Az erőteljes fegyvelmezés annak érdekében, hogy az uralkodó erkölchöz igazodjanak, csökkenti a II. fajta alkalmazkodás (Újítás) valószínűségét, ugyanakkor fokozza a III. fajta alkalmazkodás (Ritualizmus) esélyeit. A szigorú nevelés következtében sokakban súlyos aggályok ébrednek. Az alsó középosztály jellegzetes szocializációs mintái tehát éppen annak a karakterstruktúrának a kialakulása felé hatnak, mely legjobban hajlik a ritualizmusra [...]. Noha meglehetősen ismertek ennek az adaptációs típusnak a pszichodinamikai mechanizmusai és összefüggésbe hozták őket a családon belüli fegyvelmezés és szocializáció mintázataival, még jelentős szociológiai kutatásokat kell végezni, hogy megmagyarázzuk: feltehetően miért gyakoribbak ezek a minták bizonyos társadalmi csoportokban és rétegekben, mint másokban.” (MERTON 1956/2002: 233–234) Merton egyetértőleg idézi a „jóindulatú anarchistaként” aposztrofált Frommnak azt a gondolatát is, mely szerint az alsó középosztály „egész életmódja, szűklátókörűsége, elszigeteltsége és ellenséges érzületei” a szocializáció eredményeképpen az anális karakterstruktúrát alakították ki ebben a társadalmi rétegben (MERTON 1956/2002: 234). Merton a ritualistákra jellemző deviáns magatartásformák között a „túlalkalmazkodás”, a „túlzott egyetértés” tüneteit emeli ki.

Merton gondolatai alapján tehát az anómia és a túlzott normakövetés és tekintélytiszteltet nem függetlenek egymástól: az anómiás helyzetre adott deviáns reakciók egy típusa, a ritualizmus egybevág a tekintélyelvű személyiség és magatartás klasszikus leírásával.² Ezen túl további példákkal is kimutatható ugyanakkor a tekintélyelvűség és az anómia Merton-féle felfogása közti párhuzam:

- Szinte azonos a társadalmi kontextus, ahol az eredeti elmélet teljes spektrumában kibontásra kerül: mind Merton, mind Adorno a második világháború utáni Amerikában írta tanulmányát. Hasonló ráadásul Merton megállapítása is Adornoéhoz: a túlhajtott versengés az amerikai kultúra (Adornoéknál a kapitalista rendszer) azon eleme, amely anomikus viszonyokat szül.
- Merton a tekintélyelvű személyiség elméletével teljes összhangban a család szocializációs szerepének fontosságát hangsúlyozza az anómiás helyzetből kibomló devianciatípusok kialakulásában. A család ráadásul nemcsak a személyes viszonyok szempontjából fontos, hanem mert annak a társadalmi csoportnak a jellegzetes viselkedésmintáit, de tapasztalatait és szorongásait is közvetíti (sokszor rejtett, automatikus és akaratlagos módon is), amelyben a gyermek

² A kispolgári ritualizmus mertoni felfogása így talán egyetlen pontban különbözik látványosan a frankfurtiakétól (még ha Merton erre a különbségre expliciten nem is mutat rá). Míg Mertonnál a ritualista társadalmi célokkal és normákkal szembeni elutasítása sokszor tudatos (pl. az egyén tudatosan lejjebb szállítja igény szintjét, és nem törekszik nagy anyagi sikerre és elismerésre), a tekintélyelvűség eredeti felfogása szerint ez az elutasítás csak a tudattalanban van jelen. Míg Merton azt hangsúlyozza: „A szigorú nevelés következtében sokakban súlyos aggályok ébrednek” (233); a frankfurtiak elsősorban azt hangsúlyozzák: a túlfegyvelmező apával – mint a társadalmi normák hordozójával és szimbólumával – szembeni ellenérzésekből származó szorongáskeltő feszültségnek a „túlzott kompenzációja” idézi elő a hagyományos tekintélyekhez való görcsös ragaszkodást. Az egyén a tudattalanjába fojtja az apjával szembeni gyűlöletét, ami reakcióképzéssel egyfajta túlzott idealizációba, az apai elvárások és ennek részeként a társadalmi normák túlzottan merev kiszolgálásába fordul.

felnő. Az osztály- és családi szocializáció ilyen egységben kezelése szintén a tekintélyelvű személyiség elméletének központi gondolata.

– Mindkét elméletben nagyon hangsúlyos a társadalmi struktúra szerepe, hiszen nemcsak az anómia, a tekintélyelvűség is rétegspecifikus – elsősorban az alsó középosztályhoz köthető.

– Nagyon feltűnő ezzel összhangban, hogy a későbbi empirikus vizsgálatok is nagyon hasonló társadalmi rétegekben mutatják ki az anómiás gondolkodást, mint a tekintélyelvűséget (az alacsony iskolázott, lecsúszottabb, idősebb státuszvesztő csoportok körében). Sőt, már az ötvenes években végzett kezdeti amerikai vizsgálatok is összefüggést találtak az anómia és a tekintélyelvűség között (Roberts és Rokeach 1956-os amerikai mintán végzett vizsgálata például $r = 0,37$ -es korrelációt mutatott ki).

– Nagyon hasonlóak továbbá azok a társadalmi körülmények, amelyek anomikus/tekintélyelvű válaszokat hívnak elő. Merton gondolatai ezen a ponton jól illeszkednek ugyanakkor a tekintélyelvűség modern, szituacionista megközelítéséhez is. Egy helyütt ugyanis úgy fogalmaz: „*A társadalmi ritualizmust követő személy fenyegetőnek és bizalmatlanságot keltőnek érzett helyzetre úgy reagál, hogy még fokozottabban tapad a biztonságos rutinhoz és az intézményes normákhoz*” (MERTON 1956/2002: 269). A külső (egzisztenciális, az identitást érintő vagy éppen a csoport normáival szembeni) fenyegetés éppen azok a tényezők, melyeket a tekintélyelvűség szituacionista értelmezései kiemelnek mint a tekintélyelvű társadalmi válaszokat erősítő tényezőket. Már a tekintélyelvűség elméletét elővételező Fromm (1941/2002) is kiemelte, hogy a fasiszmus erősödését részben azok a fenyegető társadalmi-gazdasági körülmények tették lehetővé (háborús helyzet, gazdasági válság), amelyek az egyének kiszolgáltatottságának, védtelenségének érzését növelték: az emberek egy jelentős részének erre adott jellemző reakciója lett a tekintélynek való behódolás általi „menekülés a szabadság elől”. Az Egyesült Államokban mind a harmincas évek világgazdasági válságának (SALES 1973), mind az 1978–1982 közötti időszak intenzív diplomáciai és hidegháborús konfliktusokkal, illetve recesszióval, energiaválsággal, magas munkanélküliséggel és inflációval jellemezhető korszakának idejében kimutathatóan erősödött a tekintélyelvűség (DOTY et al. 2002). Jost, Kruglanski és Sulloway (2003) is azt emeli ki, hogy a bizonytalanság, illetve a félelem és fenyegetés azok a tényezők, amelyek erősíthetik az egyénben a tekintélyelvűséghez kapcsolható társas-kognitív motívumokat (mint például a dogmatizmus és a csoportalapú dominancia), amelyek végül konzervatívabb válaszokhoz vezetnek. Idekapcsolhatjuk továbbá Kruglanski (2005) elméletét is, aki szintén a sok esetben tradicionalista, előítéletes válaszokban kifutó kognitív lezárás szituatív előfeltételeként fogalmazza meg a fenyegetettség- és bizonytalanságérzést. A pszichoanalízisből és egzisztenciális filozófiákból is merítő terrorkezelés elmélete (SIMON és mtsai 1997) pedig leegyszerűsítve azt állítja, hogy a halálfélelmet indukáló vagy legalábbis a halandóság tényét tudatosító helyzetek emocionális következményeként az egyének hajlamosak visszahúzódni saját kulturális világnézetük biztonságát és az élet értelmére magyarázatot nyújtó, de sablonos és sztereotip gondolkodást eredményező menedékébe. Ennek megfelelően az emberek és csoportok ilyen helyzetben inkább konzervatív válaszreakciókat adnak: a hagyományos, „kéznél lévő” világnézeteket, normákat, tekintélyeket „veszik elő” és ragadják meg, és erősebben elítélik azokat a csoportokat, amelyek más világnézetet vallanak.

Anómiakutatások Magyarországon

A Magyarországon végzett kutatásokban rendszerint egyszerre köszön vissza a magyar társadalom anómikus állapota és tekintélyelvű beállítottsága, mint a rendszerváltást megelőző és azt követő társadalmi folyamatok és élmények együttes „terméke”.

Az anómiás állapotot az empirikus kutatásokban jellemzően bizonyos értékmintázatok hiányával, illetve a deviáns viselkedésformák Durkheim, illetve Merton által elemzett formáinak (bűnözés, korrupció, öngyilkosság és más szociálpszichiátriai zavarok, alkoholizmus és más dependenciák) jelenlétével, illetve az anómiás állapotot mérő, kifejezetten erre szakosodott skálákkal szokás megragadni. Utóbbira példa Andorka (1993) anómia-kérdőíve, mely a hazai anómiakutatások talán leggyakoribb mérőeszköze.³

Andorka Rudolf a rendszerváltás után (1992) egyértelműen arra utal: a társadalmi integráció válságjelenségei már a rendszerváltást megelőzően is számos formában és tünetjelenségben megjelentek: egyfajta általános értékválságban, társadalmi és társas elidegenedésben, illetve a céltalanság, értelmetlenség, a tehetetlenség érzésében. Sőt, Andorka szerint ezeknek az anómikus folyamatoknak a rendszerváltás előidézésében is fontos központi szerepük volt, hiszen a társadalmi és rendszerszintű anomáliák észlelése hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom tagjainak jelentős része alapvető változásokat akart a társadalomban: a rendszerváltás utáni évtizedben „az anómia és az elidegenedés nőtt, az erkölcsi és értékválság erősödött a magyar társadalomban”. Ezt alapvetően a kezdetben totalitárius, utána autoriter szocialista rezsim azon jellemzőjében vélte felfedezni, hogy a tízezres nagyságrendű elit kivételével az ország lakosainak nem volt beleszólásuk a közügyekbe, és kiszolgáltatottnak érezték magukat. A rendszer sikertelen volt a társadalmi modernizációban, ez pedig oda vezetett, hogy „*a magyar társadalomban elterjedtek az olyan személyiségjegyek, amelyek kevésbé alkalmasak a gazdaságban és társadalomban való eredményes tevékenykedésre*” (ANDORKA 1992: 321). Egy későbbi munkájában azonban úgy találta: a rendszerváltás utáni évek inkább kedvező tendenciát hoztak, és alapvetően az anyagi vesztesek között erősödött fel az anómikus viszony: „*1990-től 1994-ig nem látszik egyértelmű növekedés, sőt egyes kérdéseknél a csökkenés jeleit is fel lehet fedezni. Az anómiára és elidegenedésre utaló válaszok (az ember nem tudja, miben higgyen; nincs értelme tervezni; az életnek nincs értelme; az önbizalom hiánya) sokkal gyakoribbak azokban a társadalmi rétegekben, amelyek a rendszerváltás során hátrányosabb helyzetbe kerültek*” (ANDORKA 1996, 10). Ezen megközelítésben tehát az anómia a rendszerváltás előtt a tekintélyelvű rendszer(ek) anomáliáinak, utána pedig a növekvő társadalmi egyenlőtlenségnek lett egyfajta következménye.

Spéder, Paksi és Elekes (1998) tanulmányában a rendszerváltás első éveit követő 1992 és 1997 közötti időszakot áttekintve javuló tendenciát tapasztalt a közvetlen anómiaindikátorok

³ Ez az adaptált eszköz, melyet (CSEPELI és mtsai 1996 is felhasznált vizsgálataiban) kilenc kijelentés segítségével tulajdonképpen az elidegenedés négy dimenzióját méri: (1) a hatalomnélküliséget, (2) az értelmetlenséget, (3) a magányt és (4) a negatív önértékelést. Andorka (1996) ugyanakkor egyes tanulmányaiban Hankiss és munkatársainak (1978) négykérdéses anómiavizsgáló mérőeszközét használja.

terén, és az anómia közvetett indikátorának tekinthető lelki problémákra utaló tünetek vonatkozásában is, ugyanakkor az elégedettség terén inkább romlást tapasztaltak. Az anómiához szorosán kapcsolódó normaszegés mutatója pedig tovább erősödött. Ezzel szemben a Táрки 2001-es vizsgálata⁴ szerint az ezredforduló utánra az anómia nem csökkent tovább, hanem kismértékű növekedést mutatott a '97-es adatokhoz képest. Egyértelműen csökkent viszont – igaz, szintén kismértékben – a normaszegés szükségességének elfogadottsága. Ez utóbbi jelenség a vizsgálat alapján a kelet-európai országokban azonban így is leginkább a magyarokra volt jellemző. A Táрки átfogó vizsgálata az 1994 és 1997 közötti adatok összevetése alapján azt állapította meg: „Az anomikus jelenségek tekintetében az elmúlt másfél évtized igen figyelemre méltó pozitív irányú változásokat hozott, azonban mindenképpen fel kell hívni a figyelmet azokra a társadalmi-demográfiai csoportokra (alacsony iskolázottság, idősek, községekben élők), amelyekben az anomikus tünetek halmozódása figyelhető meg.”⁵ A gyakori normaszegésre vonatkozó eredmények tökéletes összhangban vannak Gelfand és munkatársai (2011) vizsgálatával, mely Magyarországot⁶ a vizsgált 33 ország közül a harmadik leginkább „laza” kultúrájú országgént azonosította, ami azt jelenti, hogy a magyarok körében gyengék a társadalmi normák és a deviáns viselkedést magas szinten tolerálja a társadalom.

Összességében tehát az anómiavizsgálatok alapján egy olyan posztiszocialista társadalom képe rajzolódik ki előttünk, melyben a rendszerváltást követő években tetőzött az elidegenedés érzése, és bár azóta némi csökkenést mutatott, a normaszegés továbbra is szinte normának tekinthető.

Tekintélyelvűség-kutatások hazánkban

A tekintélyelvűség-kutatások nem meglepő, visszatérő eredménye, hogy a diktatórikus, totalitárius és autoriter rezsimok szocializációs tapasztalatai következtében a tekintélyelvűség a demokratikus átalakulások utáni évtizedekben is jól kimutatható. A hazai vizsgálatok (bár azonos módszertannal elvégzett nemzetközi összehasonlító kutatások hiányában) rendszerint a magyar társadalom tekintélyelvűségére mutattak rá, mely egyes jelek szerint tovább erősödhetett a rendszerváltást követő években. Fábián (1996) szerint a rendszerváltás okozta identitás- és státuszvesztésre elsősorban a középosztály esetében a növekvő tekintélyelvűség volt a válasz, mely a pozitív identitás helyreállítását szolgálta (hozzátehetjük: a munkásosztály tekintélyelvűsége eredendően is jóval magasabb volt, mint a középosztályé). Hazánkban a kilencvenes években végzett tekintélyelvűség-vizsgálatok egyértelműen aláhúzták ennek az attitűdnek a meghatározó jelentőségét a társadalomban (jobb- és baloldalon egyaránt) (ENYEDI és mtsai 2001),

⁴ <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a552.pdf>

⁵ Az eredmények azonban nem teljesen egyirányúak: Kopp és Skrabski (2008) vizsgálatai például az azt követő, 2002 és 2006 közötti időszakban az anómiás mutatók és a szabályszegés erős emelkedését mérték. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a882.pdf>

⁶ A magyarországi adatfelvételt Fülöp Márta végezte.

és jelentős szerepét az előítéletek szerveződésében. Egy friss, elsősorban a Sidanius-féle szociálisdominancia-orientáció (SDO)-skálával végzett vizsgálat (CSEPELI és mtsai 2011) is az „új tekintélyelvűség” magas szintjét mutatta ki a társadalomban.

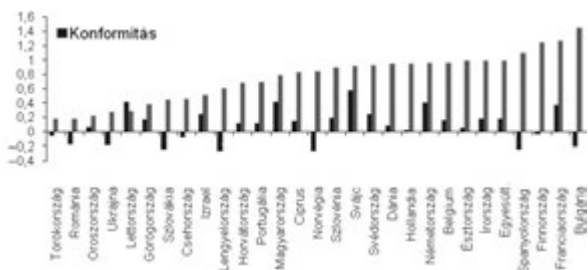
Mivel olyan adatsor sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre, melynek alapján a hazai tekintélyelvűség rendszerváltás utáni alakulása, vagy akár a „klasszikus” tekintélyelvűség-skálák (Adorno-féle F, Rokeach-féle D, Altemeyer-féle RWA) más országokhoz mutatott szintje összehasonlítható lenne, ilyen összefüggéseket csak más adatok felhasználásával olvashatunk ki. A Tárki Inglehart módszertanán alapuló értékvizsgálatai (KELLER 2009) például ellentmondásos képet mutatnak: Magyarország a világ értéktérképén nem *tradicionális-vallásos*, hanem inkább modern, *világi-rationális* értékorientációval rendelkezik – azaz a hagyományos, vallásos világnézet (mely közel áll a tekintélyelvűség egyik dimenziójához, a *konvencionálizmushoz*) nem erős hazánkban. Nemzetközi szinten is kiemelkedő ugyanakkor a magyarok „*gondolkodási zártsága*”, mely a kutatásban a más emberekhez, új eszmékhez és a közügyek formálásához való viszonyt jelentette⁷ – ez pedig hajlamosíthat mind a tekintélyelvű alárendelődésre, mind a tekintélyelvű agresszióra.

Ami a trendeket illeti, a European Values Survey adatbázisán végzett vizsgálat 1998 és 2008 között enyhén csökkenő trendet mutatott ki a tekintélyelvűség terén Magyarországon (DE REGT et al. 2011). A Political Capital Institute radikális jobboldali eszmék iránti fogékonyságot mérő Derex-indexének egyik alindexe, a tekintélyelvűséggel rokon Jobboldali Értékorientáció értékében gyakorlatilag nem volt érdemi változás 2002 és 2009 között,⁸ és annak értéke (a legutóbbi mérésben 27%) is belesimult a régiós átlagba (KREKÓ és mtsai 2011).

A European Social Survey adatbázisa (ESS 2008) lehetőséget ad arra is, hogy az Altemeyer (1998) által a tekintélyelvűség szempontjából fontos három Schwartz-féle (2003) értékdimenzio vonatkozásában összevessük a magyar adatokat a többi európai országgal. Az említett cikk azt mutatta, hogy a Konformitás és a Tradicionalizmus értékei a jobboldali tekintélyelvűséggel (RWA), a Hatalom értéke pedig a szociális dominanciaorientációval (SDO) mutattak számottevő együtt járást. Van Hiel és munkatársai (2004) alapján az RWA-t és a hozzá kapcsolódó Konformitás és Tradicionalizmus értékeket autoriter alárendelődésként, az SDO-t és a vele összefüggő Hatalom értékét autoriter dominanciaként konceptualizálhatjuk. Az adatok alapján úgy tűnik: az autoriter dominancia tekintetében Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el (a Hatalom tekintetében a 28 ország rangsorában a 19. helyen); míg az autoriter szubmisszióhoz tartozó értékek vonatkozásában a középmezőnyben (a Tradicionalizmus terén 19. helyezés a 28-ból), illetve az élmezőnyben (a Konformitás terén 3. a 28-ból) vagyunk.

⁷ „Az önkifejezés értékei tengely meghatározásakor megvizsgáltuk, hogy a kérdezettek mennyire bíznak az emberekben, mennyire érzik úgy, hogy sorsukat képesek befolyásolni, mennyire megengedők a homoszexualitással kapcsolatban, írtak-e már alá petíciót, és fontosnak tartják-e a szólásszabadság védelmét és a kormánydöntésekbe való beleszólást.”

⁸ Az ESS 2002-as hullámának hazai adatfelvétele 2009 elején zárult le.

1. ábra. A Schwartz-féle Konformitás, Hatalom és Tradicionalizmus értékek országos átlagai a European Social Survey 4. hullámának (2008) adatfelvétele alapján

A magasabb számértékek az adott érték nagyobb fontosságát jelzik az adott országban

A hazai adatok alapján tehát összességében úgy tűnik, a magyarok értékmintázata és ideológiai nézeteinek tartalma kevésbé, erős konformizmusuk, bizalmatlanságuk és zárt gondolkodásuk azonban inkább hajlamossítja őket az autoriter beállítottságra.

A rendszerváltás utáni magyar társadalom viszonya a tekintélyekhez: Hunyady György vizsgálatai

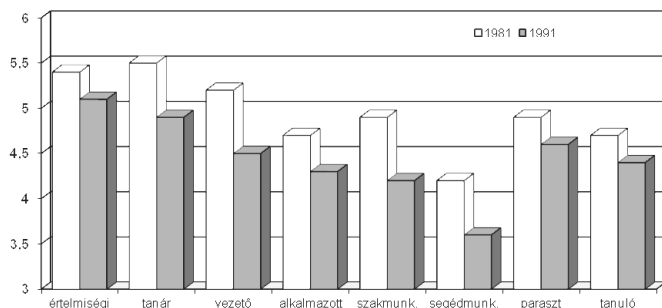
Hunyady György a rendszerváltást megelőzően és követően végzett kognitívstílus-vizsgálatai (lásd HUNYADY 1996, 1998) a hatalmat fetiszizáló tekintélyelvűség erős és mélyen gyökerező mintázatait rajzolták ki a magyar társadalomban. A történelmi személyiségek és korszakok jellemzése az autoriter politikai vezetők és rezsimek minimum ambivalens, de egyes esetekben inkább idealizáló megítélését tárta fel. Mindez nem meglepő annak tükrében, hogy a 20. század magyar történelme alapvetően a különböző színvetű tekintélyelvű rezsimek váltakozásának jegyében telt.

A rendszerváltás idején Magyarországon a társadalmi kategóriák értékelésében azonban a tekintélyek általános megroppanása tükröződött, ami egy irányzékait vesztett társadalom képét tárta elénk. A nyolcvanas és kilencvenes évek elején végzett vizsgálatok összevetése azt mutatta, hogy a szocialista rendszer által eszményített társadalmi csoportok (pl. munkások) értékelésének az ideológiai irányváltással jól magyarázható mintázata mellett visszaesett a társadalomban a hagyományosan modellként, normák forrásaként és a hatalom intézményes birtokosaként szolgáló csoportok értékelése is, mint a tanárok, a vezetők vagy éppen az értelmiségiek (HUNYADY 1996). Ezek a változások ugyanakkor részben még mindig magyarázhatóak a „rendszerváltás” politikai szociológiai természetével, mely alapvetően mégiscsak a korábbi politikai, gazdasági és szellemi elit (természetesen szükségszerűen csak részleges) lecserelődésével, illetve pozícióvesztésével jár együtt. Ezen az alapon nem magyarázható ugyanakkor az „apa” értékelésének visszaesése, mely azonban az előbbi adatokkal összeolvasva valóban az absztrahált társadalmi tekintélyek szerepének általános gyengülésére utal (mivel kollektív személyes élményt nem feltételezhetünk ezen változás mögött).

A rendszerváltás tehát kikezdte és részben lerombolta a hagyományos tekintélyi struktúrákat – úgy tűnik azonban, hogy az azt követő két évtized nem volt képes újakat építeni ezek helyébe.

Az intézményes tekintélyek szerepét a magyar társadalomban nem sikerült helyreállítani. Ez visz-
szatükröződik abban is, hogy a rendszerváltás után a politikában egyfajta értékvesztés volt: a pár-
tok sztereotip értékjellemezése hanyatlott és egyre inkább „egymásra csúszott” – ami azt is je-
lenti, hogy egyre kevésbé vélik úgy az állampolgárok, hogy a pártok erős értéktörekvéseket
fejeznek ki, és hogy a különböző értéktörekvések érdemben elkülönítik a politikai erőket egy-
mástól. A hit és a hagyomány a legkevésbé fontosak a társadalmi értékpreferenciában: a hagyo-
mányos jobboldali-konzervatív értékek tehát a rendszerváltást követően nem mutattak látványos
erősödést. A társadalmi-gazdasági-politikai intézmények megítélése rendszerint kedvezőtlen,
ezek közül is kiemelkednek a politikai választások aktorai, a pártok és az összetételében elv-
ben a választók akarát tükröző parlament. A politikai intézményekbe vetett bizalmatlanság pe-
dig összefügg azzal is, hogy ezen intézményeket erősen korruptként ítélik meg a választók
(HUNYADY 2010). A kedvezőbbben megítélt intézmények (mint például a Magyar Tudományos
Akadémia) általános jellemzője, hogy a hétköznapi életszférától és a politikától távol esnek, és
a közvélemény kevés információval rendelkezik tevékenységükről. Összességében elmondha-
tó, hogy a politikai elit semmiképpen nem kínálna azonosulásra alkalmas tekintélyeket, sokkal
inkább elrugaskodási pontokat, melyekkel szemben (pl. korrupt, vitatkozó, álproblémákkal fog-
lalkozó elit) megfogalmazható az egyén álláspontja és a „tisztább, jobb” közállapotok iránti
vágya. A gazdasági elit megítélése azonban hasonlóan lesújtó.

A mai magyar társadalomban oly erős kontraszelektív élményvilágból (HUNYADY 2006)
egy olyan társadalom képe tárul elénk, melyben a gazdasági-politikai vezetők nem érdemeik,
hanem a teljesítményük szempontjából irreleváns tulajdonságaik (kapcsolataik, rokonságuk,
középszerűséggel társuló lojalitásuk) révén nyerik el pozíciójukat. A „fent lévők” tehát közel
sem követendő mintát nyújtó tekintélyek, akik erős jelleműeknek, jó képességeiknek és magas
teljesítményüknek, hanem éppen hogy ezek hiányának: gerinctelenségüknek és szervilis közép-
szerepüknek köszönhetik előrelépésüket. Érdekes és egyben szimptomatikus eredmény, hogy
a magyar válaszadók mind a társadalmi hierarchiában „lent” (pl. hajléktalan, munkanélküli),
mind a „fent” (nagyvállalkozók, politikai vezetők) helyet foglaló csoportokról úgy látják: nem
érdemlik meg helyzetüket, és akik a magyarok szerint egyedül kiérdemlik, amit kapnak, a sze-
rencsejátékok nyertesei. A státuszviszonyoknak ez a bizarr, feje tetejére állított, megítélése je-
lentősen hozzájárul ahhoz, hogy a mai magyar társadalom alapélménye a rossz közérzet
(HUNYADY 2009), és összefügghet azzal, hogy Magyarországon a társadalmi igazságosság meg-
ítélése kedvezőtlenebb, mint a fejlett nyugati demokráciákban, és a rendszerigazolás tendenci-
ái alig kimutathatóak (BERKICS 2008). A rossz közérzet a társadalomban alapvetően összefügg
azzal, hogy a magyarok sarkos ítélete szerint gyakorlatilag „senki sem azt kapja, amit megér-
demel”, az érdemek és a javak eloszlása egymással fordítottan arányos. A közviszonyok ilyen
megítélése az anomikus társadalom prototípusát vetíti elénk, melynek tagjai az értékek, normák
szabályzóerejét olyan gyengének érzik (erre utal GELFAND et al. 2011 vizsgálata is), hogy
az csak torz és korrupt társadalmi berendezkedést termelhet újra.

2. ábra. Társadalmi kategóriák értékelése a rendszerváltást megelőzően és követően: a tulajdonságítéletek súlyozatlan átlaga (HUNYADY 1996)

Az ábrán 7 fokú skálán való átlagos értékelések láthatóak (a magasabb szám kedvezőbb értékelést jelez)

A szintézis felé?

Hunyady György rendszerváltás utáni kutatásaiból tehát egy a közállapotokkal, a közintézményekkel, a javak eloszlásával és elosztásával kapcsolatban szélsőségesen elégedetlen társadalom képe vetül elénk, mely az általa kívánt értékeket sem a hétköznapi életviszonyok, sem a közélet szférájában nem látja visszatükröződni. A rendszerváltás után irányát vesztett, szinte minden szempontból anomikus tünetekkel jellemezhető társadalomban inkább a tekintélyek, normák kaotikus hiányát láthatjuk, mint rendezett, erős rendszerét.

Hogyan kapcsolható össze ez az anomikus helyzet a magyar társadalom erős és növekvő tekintélyelvűségéről szóló tudományos kutatásokkal (lásd pl. CSEPELI és mtsai 2011), illetve a 2010-es választások eredményében, a jobboldali pártok földcsuszamlásszerű győzelmében visszaköszönő evidens politikai pszichológiai tapasztalattal, a rend- és tekintélyigény növekvő szerepével?

A társadalom autoriter irányba fordulásához nincs szükség arra – ahogyan azt Adorno és munkatársai (1950) eredetileg feltételezték –, hogy a tekintélyelvűség „kultúrája” családi szocializációs hatások révén a társadalomba ivódjon, hiszen a tekintélyelvűség reaktív módon, külső hatások eredőjeként is megjelenhet. (A 20. század totalitárius és autoriter rezsimeinek szocializációs hatása – ahogy arra fentebb is utaltunk – ugyanakkor jól megalapozza a tekintélyelvűségekre való hajlamot Magyarországon).

Hunyady György 2008-as kutatásai már egyértelműen kimutatták, hogy a társadalmi elégedetlenség a tetőfokára hágott: „2008 hajnalára már kialakultak azok a társadalmi-szellemi közállapotok, a mindenre kiterjedő elégedetlenségnek az az érzelmi-gondolati közege, amely egyfelől a tarthatatlanság alapélményét, részben a gyökeres váltás elkerülhetlenségének érzését általánossá tette” (HUNYADY 2010, 235). Ezen tendencia logikus folytatásaként a 2010-es értékvizsgálatban a rend és a szociális biztonság és a gazdasági hatékonyság iránti igény erősödését, illetve a tolerancia és a hagyomány értékének visszaszorulását lehetett megfigyelni (HUNYADY 2011). Az ország közvéleménye a társadalom-lélektani szempontból is kiemelt jelentőségű 2006–2010 közötti időszakban szinte minden korábnál nagyobb elégedetlenséggel szemlélte a kaotikusnak és züllöttnek érzett közállapotokat, és erre mintegy válaszként a hatékonyság

igénye, a rend és a biztonság óhaja erősödött fel a társadalomban.⁹ A magyar társadalom 2006-tól folyamatos megszorításokban megnyilvánuló gazdasági válságot, ezzel összefüggő módon társadalmi-politikai válságot, és mindennek következtében permanens fenyegetettségérzést élt át. Nem meglepő, hogy amennyiben az állampolgárok elégedetlenek a közügyekkel, a kormányzati teljesítménnyel és a jogállami intézmények működésével, akkor a megoldást az erősebb vonalvezetésű, határozottabb kormányzásban látják. Ez a felismerés pedig jól illeszkedik mind a fent említett megközelítésekhez, melyben a tekintélyelvűség a fenyegető és válságos körülményekre adott válaszként jelenik meg, mind pedig az autoritarianizmus szociálisidentitáselmélet-alapú magyarázatához, mely szerint a tekintélyelvűség a fenyegetett csoportidentifikációra adott válasz, melynek funkciója az erős, pozitív társas identitás helyreállítása (DUCKITT 1989).

Egy korábbi tanulmányban (GIMES és mtsai 2009) Hunyady György fentebbi eredményével összhangban „tekintélyvákuumnak” neveztük a magyar társadalmat jellemző állapotot, hozzátéve: „*a tekintélyek iránti erősödő igény általános oka, hogy a mai magyar társadalom teljességgel nélkülözi a mintát és értékeket adó tekintélyeket*” (18. o.). Hasonló megállapításra jutott később Csepeli, Murányi és Prazsák (2011: 23) is: „*az új tekintélyelvűséget nem a tekintély megélete, hanem hiánya termeli*”.

A fentiek alapján talán megkockáztatható egy olyan (további vizsgálatokban feltárandó) állítás, hogy az anómia szociológiai és a tekintélyelvűség pszichológiai fogalma voltaképpen szoros összefüggésben áll egymással. Bár nem feltétlenül azonos egyéneken és csoportokban találkozunk össze a két tényező, bizonyos, hogy az anómia táplálja a tekintélyelvűséget. Az anómia az ok, a tekintélyelvűség az okozat, az anómia a „diagnózis”, a tekintélyekhez és rendhez ragaszkodás a „terápia”. A norma-, cél- és tekintélynélküliség érzése a probléma meghatározása, amire a rendre és hagyományos tekintélyekre hivatkozó autoriter beállítottság jelenti a választ. Míg az anómia a romlott, züllött, dekadens Jelen, a tekintélyelvűség a (politika)ilag is artikulált) Szebb Jövő ígérete. A társadalmi és politikai értékvesztettség, a rossz közérzet, a kontraszelekció élményéből kialakuló általános hanyatlásérzés lehet ugyanis az élményanyag, ami indokolttá teheti a tekintélyeket fetisizáló és a saját csoportot más csoportok rovására helyzetbe hozni akaró radikális válaszokat. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a tekintélyelvűség öntudatos képviselői, ideológusai saját magukat és céljaikat éppen az anomikus társadalommal szemben határozzák meg.

⁹ Hasonló következtetésre jutott Fábíán (1999) is a rendszerváltás társadalom-lélektani hatásával kapcsolatban a kilencvenes években végzett tekintélyelvűség-vizsgálataiban.

Irodalom

- ADORNO, T. W. et al. (1950): *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York.
- ALTEMEYER, B. (1998): „The other authoritarian personality”. *Advances in Experimental Social Psychology*, 30. 48–92.
- ANDORKA R. (1992): Társadalmi változások és társadalmi problémák (1940–1990). *Statistikai Szemle*.
- ANDORKA R. (1992): Társadalmi változások és társadalmi problémák (1940–1990). *Statistikai Szemle*. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1992&szam=04-05&old=15&lap=24
- ANDORKA R. (1993): „Elégedetlenség, elidegenedés, anomia.” In: SIK E. – TÓTH I. GY. (szerk.): *Egy év után... Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok*. 3. 97–111.
- ANDORKA R. (1996): A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 3–26.
- ANDORKA R. (1996): *Merre tart a magyar társadalom?* Antológia, Lakitelek.
- ARENDE, H. (1951): *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace and World, New York.
- BLOKKER, P. (2010): Constitutionalism and Constitutional Anomie in the New Europe. Università degli Studi di Trento. *Dipartimento Di Sociologia E Ricerca Sociale*, Quaderno 53.
- BERKICS M. (2008): *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése*. Doktori disszertáció. http://pszichologia.phd.elte.hu/vedesek/2009/PhD_disszertaci_Berkics_Mihly.pdf
- CSEPELI GY. és mtsai (1998): „Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények.” In: KOLOSI T. és mtsai (szerk.): *Társadalmi Riport*. Tárki, Budapest. 458–489.
- DE REGT, S. et al. (2011): Trends in authoritarianism: Evidence from 31 European countries. *The International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*, Vol. 3. issue 1. 395–404. http://www.sobiad.org/eJOURNALS/journal_IJSS/archives/2011_1/sabrina_deregt.pdf
- DOTY, R. M. et al.: Threat and Authoritarianism in the United States: 1978–1987. In: JOST, J. – SIDANIUS, J. (eds): *Political psychology: Key readings*. Taylor and Francis, New York. 86–108.
- DUCKITT, J. (1989): Authoritarianism and group identification: A new view of an old construct. *Political Psychology*, 10. 63–84. 635.
- DURKHEIM, É. (2003): *Az öngyilkosság*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ENYEDI ZS. és mtsai (2001): Tekintélyelvűség és előítélet: újabb magyarországi vizsgálatok. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Sztereotípiakutatás*. Osiris Kiadó, Budapest. 391–403. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a552.pdf>
- ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008): Data file edition 4.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- FÁBIÁN Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- FROMM, E. (1941/2002): *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- GELFAND, M. J. et al. (2011): Differences between tight and loose cultures: a 33-nation study. *Science*, Aug 19. 333(6045):937.
- GIMES G. és mtsai (2009): *Látlelet 2009 – a szélsőjobboldal megerősödésének okai*. A Political Capital Magyar Antirasszista Alapítvány megbízásából készített tanulmánya. http://maraalapitvany.hu/upload/latlelet_2009.pdf

- HANKISS E. és mtsai (1978): *Életmód, életminőség, értékrendszer*. Országos Vizsgálat. Alapadatok. I–III. MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- HUNYADY GY. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (1998): A kognitív stílus kutatása. In: *Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 165–202.
- HUNYADY GY. (2006): *A szociálpszichológia történeti olvasatai. A kontraszelekció pszichológiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 233–268.
- HUNYADY GY. (2009): A társadalmi közérzet pszichológiája: problémátörténet és aktualitás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. 289–312.
- HUNYADY GY. (2011): Érzelmi atmoszféra, értékvilág és demokráciafelfogások a politikai váltás évében. In: *Magyarország politikai évkönyve (2011)*: DKMKA, Budapest.
- JOST, J. T. et al. (2003a): A politikai konzervatívizmus mint motivált társas megismerés. In: *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 525–617.
- KELLER T. (2009): *Magyarország helye a világ értékterképén*. Tárki, Budapest. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf
- KREKÓ P. és mtsai (2011): A szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet növekedése Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, XX/2. 54–82.
- MERTON, R. K. (1956/2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MILGRAM, S. (1974): *Obedience to Authority: An Experimental View*. Tavistock Publications, London.
- ROBERTS, A. H. – ROKEACH, M. (1956): Anomie, Authoritarianism, and Prejudice: A Replication. *American Journal of Sociology*, 61. 355–358.
- SALES, S. M. (1973): Threat as a factor in authoritarianism: An analysis of archival data. *Journal of Personality and Social Psychology*, 28. 44–57.
- SCHWARTZ, S. H. (2003): Univerzálíák az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In: VÁRINÉ SZILÁGYI I. (szerk.): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 105–154.
- SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (2005): *A társadalmi dominancia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SIMON, L. et al. (1997): “Terror management and cognitive-experiential self-theory: Evidence that terror management occurs” (in the experiential system). *Journal of Personality and Social Psychology*, 72. (5). 1132–1146.
- SPÉDER ZS. és mtsai (1998): Anómia és elégedettség a ’90-es évek elején. In: KOLOSI T. és mtsai (szerk.): *Társadalmi Ríport*. Tárki, Budapest. 490–513.
- VAN HIEL, A. et al. (2004): The Impact of Need for Closure on Conservative Beliefs and Racism: Differential Mediation by Authoritarian Submission and Authoritarian Dominance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 30. No. 7. 824–837.

Tardos Róbert

MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

Az önéletrajzíró válaszdó – tíz év múltán

Választáskutatói tanulmányaink során Angelusz Róberttel a kilencvenes évek második felében kezdtünk komolyabban foglalkozni azokkal a szisztematikus torzításokkal, amelyek a személyes voksok retrospektív kifejezéséhez, a korábbi választásokon leadott szavazatok kérdőíves felidézéséhez, s ezen belül a korábban győztes, s általában a nagyobb pártok utólagos felértékelődéséhez, a vesztes, illetve kisebb pártok emlékezetből való kikopásához kapcsolódtak.¹ Ha szerzőtárs barátom megérte volna, és ezúttal is közös közreműködés merült volna fel, könnyen lehet, hogy ugyanez a téma lett volna ehhez az első ötlet. Az emlékezet élettörténeti és társadalmi tényezőinek együttese, a kollektív emlékezet, az éles fókuszok és vakfoltok társadalmi konstrukciója, s a közvetlen téma, a pártpreferenciák tartalmi érdekessége és megismerésének módszertani buktatói egyaránt szerepet játszottak abban, hogy az idevonatkozó tanulmányok gyakran felidézett, kedvenc írásaink közé tartoztak.² És talán hasonló mozzanatok játszottak abban is szerepet, hogy a történeti tudat és az ideológiai orientációk fonák vonásaival, öngazoló és múltszépítő tendenciáival kitüntetetten foglalkozó Hunyady György (így 2006) érdeklődését is felkeltette néhány idevonatkozó megállapítás.³ Ha e kötet keretei közt a témát most felelevenítem, ezt nem csupán a jelzett személyes vonatkozások és érdeklődési szálak motiválják. A kérdés vizsgálatához újabb kutatási adalékok is rendelkezésre állnak, nem beszélve arról, hogy az aktualitás sem veszett el, ha jó néhány keretfeltétel meg is változott közben. Persze érdektelenebb is lenne mindez, ha csupán a régi megállapítások megerősítéséről, a korábbi vizsgálódások egyszerű újrarájzásáról volna szó.

¹ Folyóirat-publikációk után az idekapcsolódó elemzések *Pártok között szabadon* című kötetünk (ANGELUSZ–TARDOS 2000) I. 3. és III.1. fejezeteiként is megjelentek.

² Angelusz Róbertet mindvégig meglévő és a kilencvenes években különösen erőteljesen kibontakozott tudásszociológiai (azon belül is olyan kognitív vonatkozásokra, például a közgondolkodásban meglévő optikai csalódások, vagy kitüntetetten az ún. pluralizmus ignorancia jelenségére irányuló) érdeklődése igen fogékonnyá tette a személyes és kollektív emlékezet torzulásaival összefüggő kérdéskörök iránt is (lásd ANGELUSZ 2000).

³ Lásd *A kontraszelekció szociálpszichológiája* című akadémiai székfoglalóját (2002).

Kemény és puha adatok, a retrospektív torzítás értelmezési verziói

Az adott területi korlátok között csak röviden fogok visszatérni arra a kutatási előzményre (ANGELUSZ–TARDOS 1995), amely a retrospektív vonatkozások egy tartalmilag sem mellékes eleméhez, a pártpreferenciákat meghatározó tényezők között az egykori MSZMP-tagsághoz, illetve ennek családi/network összefüggéseire kapcsolódott. Mindenesetre ez a vizsgálódás már erőteljesen előtérbe hozta az akár múltbeli vonatkozó voksra, akár pártállásra vonatkozó önbesorolás módszertani buktatóit, amelyek persze mindig felmerülnek azokban az elvileg egyszerűbb esetekben, amikor a kutatás fókuszja nem a jövőbeli politikai viselkedésre vonatkozó „puha”, hanem a korábbi döntéseken alapuló, elvileg „kemény” adatokra irányul. Hasonló problémákba ütközhetünk már a pártválasztással kapcsolatos mobilitás ilyen jellegű fluktuációra vonatkozó elemzéseink esetében is (így ANGELUSZ–TARDOS 1992, hozzátehetjük, a módszertani nehézségeknek ez a típusa nem pusztán a politikai viselkedés, hanem akár a triviálisabb személyi adatok terén is felmerül – és itt nem is kell feltétlenül olyan eleve problematikusabb vizszatekintő mutatókra gondolni, mint a szülők iskolai végzettsége, foglalkozása, vagy akár a személyes életkor, hiszen még a személyes iskolai végzettség vagy foglalkozás – és nem is feltétlenül a foglalkozási életpálya – megismételt felvételi adatai is számottevő eltérésekről adtak számot).

A múltbeli voksokról való megnyilvánulások érvényességének módszertani szempontú vizsgálata annál is kézenfekvőbb célpont lehetett, mivel az egyes választások részvételi arányairól és listás eredményeiről rendelkezésre álló statisztikák ehhez számos más társadalmi jellemzőhöz képest valóban „keményebb” háttéradatokat, egészében igen jó kiindulópontot nyújtanak. A részvételi statisztikákkal összevetve visszatérő tapasztalat – s e tekintetben a nemzetközi tapasztalatok is többé-kevésbé egybecsengenek, legfeljebb az eltérés mértékében s a jellemző társadalmi közegeit tekintve láthatók különbségek –, hogy a válaszadók összességükben rendre „felülbecslik” a megelőző választásokon való megjelenést. E szokásszerű demoszkópiai megfigyelésen túl a jelenség értelmezése már több kérdést vet fel: mennyiben játszanak szerepet az emlékezés kognitív korlátjai, esetleg a múltbeli részvétel felidézését bonyolító tárgyi körülmények – például a hazai esetben a több választási forduló vagy az egymást rövid időn belül követő országgyűlési és önkormányzati választások –, és mennyiben az adott viselkedéshez kapcsolódó normatív várakozások, a válaszadói viselkedésben megjelenő konformitáshatások, az észlelt „társadalmi kívánatossággal” összefüggő torzítások. A retrospektív pártpreferenciáknál, múltbeli voksok esetében ehhez képest bonyolítja a helyzetet, hogy kontextusról kontextusra, szituációról szituációra változik annak jellege, mértéke, hogy az általánosan tapasztalt tendenciák (mint a jelen preferenciák visszavetítése, a győzteshez, vagy győztesnek látszóhoz való csatlakozás múltbeli érvényesítése, a kisebb pártok visszamenőleges leértékelése, a vonzerejüket, népszerűségüket veszítő pártok, a parlamentből kiesők fokozatos elfeledése) milyen jelleggel, mértékben jutnak érvényre.

Hartmut Esser (1986) emlékezetes tanulmánycímével élve „*Hazudhatnak-e a válaszadók?*” valójában nem feltétlenül szükséges a tények szándékos hamisítását feltételeznünk ahhoz, hogy a retrospektív torzításokat értelmezni tudjuk. Ezt azért sem árt – talán a felidézett írásainkhoz képest is erősebben – hangsúlyozni, mivel a jelenséggel kapcsolatban kézenfekvően alkalmazott autobiográfiai fogalom valóban szemléletes asszociációi könnyen sugallhatják ezt

a többé-kevésbé pejoratív értelmezési irányt.⁴ Ahogy azonban maga a hivatkozott cikkben foglalt kérdés alaphangsúlya is erről szól, a válaszadói magatartás – nem csak az értékelő beállítódásokat, akár a kifejezetten kognitív tartalmakat tekintve – a mi felfogásunkban is komplexebb, többretegű képződményként írható le. Egyes összetevőit az interjúszituáció jellege más-más módon mozgósítja attól függően, hogy a kutatók és vizsgálati alanyok, közvetlenebbül a kérdezők és a megkérdezettek közti interakció során az interjúszituáció jellege milyen módon kódolódik az utóbbiak által a kifejezetten nyilvánostól a magánbeszélgetésig terjedő skálán, illetve hogy a társadalmi kommunikáció általános viszonyai – az esetleges tabutémák, vagy pusztán az elismert és a kevésbé bevett nyilvános témák konkrét együttese – e végpontok milyen elkülönülését kondicionálják. A válaszadás során egyaránt szerepet játszik a szituáció észlelt komolysága, vélt téje – esetleges veszélye –, nem beszélve olyan technikai körülményekről, mint az interjú ritmusa, a köznapi interakciótól eltérő lineáris jellege, amelyek egyaránt annak az első, legkézenfekvőbb – és legbiztonságosabbnak tűnő – automatikus reagálásnak a „lehívását” alapozzák meg a válaszadói repertoár – szűkebben vagy bővebben rendelkezésre álló – „készletéből” (lásd erről ZALLER 1992), amelyhez képest más szituációban, más gondolkodási feltételek között esetleg jelentősen eltérő válaszok adódhatnak.

A retrospektív szavazat önéletrajzi jellege pejoratív értelmezésének tompításában olyan általánosabb kutatásmetodológiai problémák, episztemológiai viták is szerepet játszanak, amelyek az eltelt időszak során, az elmúlt egy-két évtizedben kerültek előtérbe. A múltbeli voksok formálódásának szélesebb beágyazottságával a kollektív emlékezet társadalmi konstruálásának fogalmi keretében annak idején magunk is foglalkoztunk. Ha nem is feltétlenül a társadalomkutatás empirikus megközelítéseivel kapcsolatos általános szépszis talaján, az ilyen típusú kritikai álláspontok erősödő meglétével indokolt volt számot vetni (e tudománylogikai dilemmákról, több ponton éles vitákról egy többszörösen reflexív gondolati kontextusban lásd BOURDIEU 2005). Egy két évvel ezelőtti – történetesen egy tiszteletkötetben megjelent – írásban az objektivitás kérdéskörének dilemmái kapcsán (TARDOS 2009) magam is hangsúlyosan utaltam arra a (tényleges vagy látszólagos) ellentmondásra, amely a szubjektív torzítások feltárásának és kontrollálásának igénye, az ilyen témák fókuszba állítása, és nem is annyira a tudományos tárgyyszerűség megvalósítása, de e tárgyyszerűség külső kultiválása között fennállhat (s melynek kimenetele nem utolsósorban maga a kutatási folyamat belső hangsúlyain s külső prezentálásán múlik).

Perzisztencia, stabilitás és a panelkutatások kumulált lehetőségei

A kilencvenes évek második felében végzett vizsgálódásaink (legalábbis az 1990-es választásokon leadott szavazatokat tekintve) viszonylag nagyobb időtávon, hosszabb időszoron alapultak

⁴ Azonban a retrospektív torzítás körülményeivel, lehetséges mérséklésével foglalkozó egyes szerzők (így SCHACHAR–ECKSTEIN 2007) maguk is úgy fogalmazzák, hogy a jelen preferenciáik alapján ily módon visszavetítő válaszadók hazudnak az adott esetben.

és kereshettek választ nem utolsósorban arra a kérdésre, hogy az időbeli távolság, a retrospektív tárgytól való távolodás milyen mértékben járul hozzá a választásstatisztikai adatoktól, a pártokra leadott szavazatok tényleges eloszlásától való eltávolodáshoz. Ahogyan a kilencvenes évek eleji első többpárti választások időpontjától egyre távolabb kerültünk, és ahogyan egyre több múltbeli voks és az arról való emlék rakódott egymásra, úgy vesztett módszertani plauzibilitásából a kezdetekig részletekben visszamenő szavazási múlt kérdésésének lehetősége. Míg a személyes élettörténetnek például a foglalkozási vagy családi életút vonatkozásai a személyes identitás központi elemeit fogják át – amelyeknek egyes állomásairól az emberek többnyire részletes, időpontokhoz, konkrét váltásokhoz viszonylag jól kötődő emlékekkel rendelkeznek –, kevésbé mondható el ugyanez a politikailag nem annyira aktív szavazóközönség jelentős részéről (s különösen öt-hat választás távolából, és nem utolsósorban azokban az egyáltalán nem ritka esetekben, amikor több párt választása is előfordult a múltbeli voksok között, tipikus, bár nem kizárólagos módon a pártok népszerűségének változásait többé-kevésbé közvetlenül követve). A Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány égisze alatti Magyar Választáskutatás Program felvételei során a 2003-as Politikai Tagolódás vizsgálat esetében még szerepeltek az 1990-ig visszanyúló múltbeli vokskérdések, a későbbiekben ilyen részletességgel erre már nem, csak a legutolsó választásra vonatkozóan került sor (e felvételek módszertani dokumentációját lásd: www.választáskutatás.hu). A Részvétel és képviselő projekt 2008-ben és 2009-ben lefolyt panelfelvételei ezt a hiányt bizonyos pluszlehetőségekkel kompenzálták (az idevonatkozó kérdőíveket lásd szintén a fenti honlapon). A legfontosabbak közt említhető maga a panelfelvétel körülménye, amely nem csupán az időben bekövetkező változások nyomán követését, hanem (például a múltbeli voksok esetében) a korábbi információk kiegészítésének lehetőségét, voltaképpen egy múltbeli aktussorozat emlékezetbeli elemeinek fokozatos feltöltését kínálja. De módszertani szempontból nem jelentéktelen az a most bevezetett kérdéssorozat, az az újonnan alkalmazott általánosított retrospektív technika sem, amely az immár két évtizedes időtáv egyedi választásaira vonatkozó, külön-külön aligha megvalósítható kérdések sorozata helyett eleve nagyobb időtávra irányult, több választást együttesen átfogva. A kérdésblokk első lépésben a bevont pártokra való bármikor korábban történő szavazásról érdeklődött, majd pozitív válasz esetén ennek gyakoriságára vonatkozó kérdést foglalt magába. Míg a kérdéssorozat keresztmetszeti jellegű – egy alkalommal történő – alkalmazása is a tágabb múltbeli szavazási repertoár megközelítését teszi lehetővé, még inkább így lehet ez a panelfelvételek több hullámának együttes felhasználása esetén, az egy-egy hullámban kieső – véletlenül vagy kevésbé véletlenül elfeledett – szavazási mozzanatok korrekciója, kölcsönös kiegészítése révén.

Ez a rövidre fogott dolgozat nem igazán alkalmas annak a demoszkópiai körülménynek a részletes tárgyalására, amely az utóbbi egy-két évtizedben a címelérés fokozatos romlásával, ennek okai közt a válaszadási készség mérséklődésével függ össze. Ha a survey reprezentativitás mennyiségi oldalán ilyen problémákkal van dolgunk, különösen nagy teher hárul a felvételek olyan minőségi mozzanataira, mint az egyedi adatok, adategyüttesek pontossága, információtartalma, egészében véve ezek lehetséges „keményítése”. Noha például a jövőbeli szavazási szándékokhoz, preferenciákhoz, politikai attitűdökhöz képest a múltbeli szavazási szokások esetében mindenképpen tényszerűbb mozzanatokról van szó, ez utóbbiak együttesét is felfoghatjuk olyan – közvetetten megfigyelt – latens változókként, amelyeket az itemsorozatok, esetleg a különböző felvételek során kinyilvánított válaszok közvetlen adatainak együttesével

kísérlünk megközelíteni. Egészében véve, minél több ilyen információnk van, annál nagyobb a vizsgált viselkedési aktusok, a múltbeli szavazatok valóságközei közelítésének esélye (többhullámos elnyúló panelvizsgálatok esetében az időbeli távoldás romló emlékezési feltételei szabhatnak itt bizonyos korlátot). Persze nem kell feltétlenül egy kalap alá vennünk minden olyan szavazót, aki egyik vagy másik alkalommal történetesen valamely pártra adta voksát, azokkal, akik minden egyes alkalommal kitartottak az elsőként választott politikai erő mellett. S itt nem is csak a megbízhatóság módszertani kérdéséről van szó (az egyszeri említéseknél nagyobb valószínűséggel tételezhetünk fel véletlenszerűen becsúszott retrospektív megnyilvánulást, netán alkalmilag „kicsúszott” szavazást). Tartalmi hozadékként, több hullám együttes figyelembevételével olyan szavazói tipológiák körvonalazhatók, amelyek az egyes pártok hűséges támogatói magját azok holdudvarszerű gyűrűjétől, illetve az esetleges, szituatív jelleggel fluktuáló csoportjaitól különbözteti meg.⁵ Voltaképpen még az egyedi szavazási aktusra, tipikus esetben a legutolsó választásra vonatkozóan sem zárható ki a szavazók ilyen jellegű retrospektív alapú csoportosítása.⁶

A bemutatandó eredmények közül az elsőként sorra kerülő táblázat ez utóbbi hagyományosabb típusú egyszerű retrospektív adatokra, a megelőző 2006-os választásokon leadott szavazatokra épül a már említett 2008-as és 2009-es panelfelvételek alapján.⁷ A panelvizsgálat kiinduló 2008-as felvétele mintegy háromezer fős országos (területileg rétegzett) reprezentatív mintát foglalt magába, melynek a következő hulláma során a válaszadóknak gyakorlatilag a felét, 1523 személyt sikerült ismét felkeresni. A felvételekre mindkét év esetében tavasszal – nagyrészt májusra koncentrálva, de a felvételek paneljellegével és minőségi céljaival összefüggésben mintegy öt-hat hétre széthúzva – került sor (2008-ban a márciusi népszavazást követően, 2009-ben a júniusi EP-választást megelőzően; a felvételek módszertani dokumentációját lásd www.választáskutatás.hu).

A szóban forgó alapadatokat az *1. táblázat* első néhány oszlopa tartalmazza, háttérinformációként mindjárt kiegészülve a legközvetlenebbül összevethető választásstatisztikával, az adott választás első fordulójának listás szavazatmegoszlásával. A retrospektív alapadatokhoz a már jelzett módon egy-egy panelválaszó két hullámból származó válaszait egybefoglaló kumulált adatok társulnak. A következő oszlopok a retrospektív szavazat emlékezeti perzisztenciáját (százalékos) átfedési, illetve (az átfedés várható értéktől való eltérésének mértékét jelző) esélyhányados mutató révén jellemzik.

⁵ Ezekkel a kapcsolathálózati összefüggéseket is tartalmazó vonatkozásokkal a következő elemzések egy részmozzanata külön foglalkozik; a felvetett elméleti vonatkozásokban mindenekelőtt Fuchs (2001), egy tágabb értelemben Erickson (1997), s még tágabban Converse (1964) klasszikus munkája érdemel figyelmet.

⁶ Ha a szokásosan alkalmazott kérdés tételszerűen az első forduló listás szavazásra vonatkozik is, az egyéni jelöltekre leadott második szavazat és a második forduló voks ténye érthetően egybemosódik ezzel a megkérdezettek számottevő részének emlékezetében.

⁷ Noha a szóban forgó 2009-es felvétel a panelmintarészt az adott területi egységekről újabb válaszadók bevonásával ismét mintegy 3000 főre egészítette ki. Jelen elemzések csak az előbbi panelmodult foglalják magukba, erre is felhasználva a négy alapváltozón – iskolai végzettség, életkor, nem, településtípus – és mindkét éven alapuló súlykorrekciót. (A súlyozott és súlyozatlan változat közti eltéréseket jellemezve, a két vezető pártot tekintve a két évben félésszázaléknyi vagy kisebb különbségek adódtak.)

Mivel a mostani elemzés – nem utolsósorban a cikluson belüli rendkívül jelentős pártpreferencia-átrendeződéssel összefüggésben – az aktuális támogatottság alakulására, s ennek az adott kérdésben játszott szerepére külön súlyt helyez, a táblázat egy következő blokkja az erre vonatkozó 2008-as és 2009-es alapadatokat is tartalmazza, amelyek gyakorlatilag előrevetítették a 2009-es Európa Parlament és a 2010-es országgyűlési választások eredményeit. Az (előbbi perzisztenciajellemzőkhöz hasonlóan képzett) pártpreferencia-stabilitás mutatókat követően a táblázat utolsó modulja az utóbbiakra vonatkozó tényszerű adatokat, háttérstatisztikákat tartalmazza.

1. táblázat. Retrospektív szavazatok és aktuális pártpreferenciák alap- és kumulált adatai, perzisztencia- és stabilitásmutatói (százalékos, illetve átfedési esélyhányados – sztenderdizált reziduális – keresztábra-mutatók; a DKMKA MVP 2008–09-es panelvizsgálat, illetve a 2006-os és 2010-es országgyűlési és a 2009-es EP-választás tényadatai alapján)

	Választási eredmény (tény)		Retrospektív 2006-os szavazat				Aktuális („most vasárnap”) pártpreferencia				Választási eredmény (tényadatok)	
			Alapadatok		Kumulált adatok	Perzisztencia		Alapadatok		Stabilitás		
	2006 orsz.vál.	2008. tavasz	2009. tavasz	2008 és 2009	átfedés	odds	2008. tavasz	2009. tavasz	átfedés	odds	2009 EP-vál.	2010 orsz.vál.
Fidesz (-KDNP)	42,0%	48,5%	48,4%	56,4%	82,1%	20,6	46,8%	45,0%	75,4%	21,0	56,4%	52,7%
MSZP	43,2%	35,6%	35,0%	45,8%	74,6%	18,9	20,7%	16,4%	56,6%	18,2	17,4%	19,3%
SZDSZ	6,3%	3,3%	2,4%	4,8%	49,2%	15,0	1,6%	2,0%	34,0%	12,7	2,2%	–
MDF	5,0%	2,5%	2,7%	3,8%	55,0%	16,8	3,0%	1,8%	20,0%	7,2	5,3%	2,7%
MIÉP–Jobbik	2,2%	1,1%	1,4%	1,8%	50,0%	15,5	0,1%	0,3%	–	–	–	0,03%
Jobbik	–	–	–	–	–	–	,4%	3,1%	26,1%	14,7	14,8%	16,7%
Egyéb párt	1,2%	1,0%	1,3%	–	–	–	1,6%	1,7%	–	–	3,9%	8,6%
NT,VH	–	8,1%	8,8%	–	–	–	25,9%	19,1%				

Forrás: DKMKA MVP Részvétel és képviselő 2008–2009 panelvizsgálat

Az eredmények nagyrészt megerősítik a korábbi tapasztalatokat a választások egészét tekintve a sikeres pártok felül-, s a versenyben lemaradók alulbecslésére vonatkozóan a múltbeli szavazatok felidézésekor. Ha az utolsó listás voksok felelevenítésekor bizonytalan (de a választáson való részvételükről beszámoló) vizsgálati személyek válaszait kiszűrjük, a Fidesz esetében a táblázatban foglalt adatokhoz képest valamivel nagyobb, mindkét évben tíz százalék körüli értéket ért el a szóban forgó retrospektív többlet, míg az MSZP esetében négy-öt százalékot ugyanez negatív előjellel. Egybecseng a korábbi megfigyelésekkel a 2008-ban és 2009-ben működő kisebb parlamenti pártok, az SZDSZ és az MDF jelentősebb (mintegy ötven százaléknál)

retrospektív szavazati vesztesége is (amely hasonló vagy némileg kisebb volt a parlamentből már korábban kiesett, de a Jobbikkal való átmeneti választási szövetség, és annak közben történt felfutása révén az emlékezeti térképen némiképp átpozicionálódott MIÉP esetében). A pártok összességét tekintve mindkét évben húsz-huszonöt százaléknyi az eltérés a leadott voksok tényleges eloszlásához képest. Ez némiképp alacsonyabb, mint a korábbi esetben a hasonló érték az 1990-es és 1994-es választásokra vonatkozóan adódott az ezeket két-három évvel követő felvételek adataiból. (A választásoktól távolodva némiképp növekvő módon, ezek az összesített különbségek akkor huszonöt és harmincöt százalék között mozogtak; nem mellékes körülmény, hogy több parlamenti párt szerepelt még, ami önmaga is az összes eltérés némi növelése irányában hatott.)

Az eltérések részben még a fenti adalékokhoz kapcsolódnak. Míg az 1990-es és 1994-es választásokra vonatkozóan a felülbecslő torzulás mindkét esetben nagyrészt az adott választáson aratott győzelem tényéhez kapcsolódott (az MDF-re, majd az MSZP-re vonatkozóan), s akkor is fennállt (1993-ban, illetve 1996-ban), amikor az adott pártok jelentősen veszítettek már korábbi támogatásukból, a mostani eset e tekintetben számottevően eltért: az első hullám alkalomával már 2008-ban is a Fidesz tűnik fel „győztes”, s az MSZP „vesztes pártként” (így a vizsgálat középpontjában álló retrospektív értelemben). Noha közvetlen adalékokkal nem rendelkezünk, de a közvetlenül megelőző 2008. márciusi népszavazáson való részvétel és voksolás kérdőíves összefüggései is azt sugallják, hogy az adott referendum választáshoz fogható átrendeződéseket eredményezett – illetve erősített meg hosszabb távra – a pártpreferenciák terén. A korábbiakhoz képest a retrospektív szavazatok illékonyságának bizonyos mérséklődésére – a felidézett/tényleges voks említett különbségének némi csökkenésén kívül – a két panelévet tekintve a felidézett szavazatok meglehetősen stabil eloszlása utal. (Talán nem felesleges itt is megemlíteni a válaszadók személyének az egyes mintákon belüli panelszerű azonosságát; az egyévnyi időtáv a két hullám között ugyanakkor meglehetősen nagy volt ahhoz, hogy jelentősebb panelhatás, pusztán az ismétlődésből adódó válaszkonzisztencia komolyabban ne jöjjön számításba.) De nemcsak a két év közti mintán belüli változás mértéke igen alacsony (pártonként jóval az egy százalékos átlag marad), hanem az egyénenkénti fluktuáció is; a paneladatok megléte, s az ezen alapuló perzisztenciamutatók erről ezúttal közvetlen felvilágosítással szolgálnak, s megerősítik a már jelzett tendenciákat a felfelé és lefelé tendáló, de mindenképp a nagyobb és kisebb pártok retrospektív vonzereje közti eltérésekről. A táblázatban foglalt adatok kiegészítéseként: a magas szavazati koncentrációból adódóan (a két vezető párt támogatói a szavazói mintaszegmens több mint 80%-át tették ki) a Fidesz és az MSZP esetében megfigyelt magas perzisztenciamutatók nagyrészt a populáció egészére is vonatkoztathatók (így a két év adatai közti átfedés háromnegyed körüli értéket ért el, míg az esélyhányados-mutatók a kisebb pártok esetében is viszonylag jelentősek, a várható értéket legalább tizenötször meghaladók voltak).

A szavazati koncentráció és a politikai homofília szerepe

Külön vizsgálatot érne meg, hogy az ilyen értelmű (pusztán adatmegbízhatósági szempontból kedvezően értékelhető) állandóság esetenként nem emlékezeti torzulás rögzülését tükrözi-e. A rendelkezésre álló adatok, elvégzett elemzések alapján a megfigyelt perzisztencia néhány

lehetséges forrása közelíthető meg. Fontos e tekintetben maga az időtényező: az egymást követő választások sorozata mindenképpen növelhette a részvétel és szavazási szokások rutinszerűségét, s az ezzel kapcsolatos beidegződéseket. Nem mellékes persze az az ezzel kapcsolatos tartalmi vonás sem, hogy a kilencvenes évek második felétől a hazai pártrendszer folyamatos koncentrációja, majd homogenizációja ment végbe (ennek bizonyos összefüggéseiről lásd ANGELUSZ–TARDOS 2011), s ez az – eleinte nagyobb tömbökre, majd pártokra vonatkozóan is érvényesülő – leegyszerűsödés önmagában is a pártszimpátiák spektrumának, az opciós tér heterogeneitásának a szűkülését, egészében a szavazási mobilitás mérséklődését eredményezte. Ha pedig már végbement egy jelentősebb átrendeződés – és ahogy a fenti táblázat adatai is jelzik, ez 2006 és 2008 között gyakorlatilag már teljesen megtörtént –, a 2010-es választások felé haladva a következő években már aránylag stabilan fennmaradt.⁸ S ahogy a retrospektív voksokat tekintve meglehetősen perzisztencia rajzolódott ki az egyes hullámok egyéni szintű panelösszevetései alapján, közel olyan átfedési és esélyhányados-mutatókkal találkozhatunk az aktuális pártpreferenciák 2008-as és 2009-es adataira vonatkozóan (tegyük hozzá, míg az előbbi esetben, azonos tárgyra vonatkozóan elvben nem annyira meglepő a szóban forgó egybeesés magas foka, a pártpreferenciák esetében nem volna elvi akadálya a fluktuáció bármilyen fokának).

A pártpreferenciák koncentrálódása-homogenizálódása, a jelen panelvizsgálat által is nyomon követett időbeni alakulása és a retrospektív szavazatok közti szoros kapcsolatot világosan tükrözi a Függelékben közölt *F1 táblázat*, amely itt már csak a válaszadók nagy többségét magába foglaló Fidesz- és MSZP-szavazatokra fókuszál, és a szóban forgó múltbeli voks-, illetve aktuális pártpreferencia-adatokat időben kumuláló eredményeket tartalmaz. A mindkét vonatkozásban öt-öt kategóriát magába foglaló skála pólusain az egyik vagy másik párt iránt – retrospektív jelleggel vagy aktuálisan – ismételten elkötelezett, közbülső helyén az „ingázó”, egyik vagy másik irányba „átszavazó” típusok szerepelnek (a pólusoktól egy fokra pedig a két nagy pártra egy alkalommal szavazó – a másik alkalommal bizonytalan, vagy valamelyik kis pártot említő – válaszadók). E mutatók felhasználása révén a retrospektív voks és az aktuális pártpreferencia, illetve ezek időbeli alakulása közötti rendkívül szoros összefüggés mutatkozik. A szóban forgó együtt járást, rokon kapcsolatot megjelenítő átlócellák az esetek közel háromnegyedét foglalják magukba, s ennek felel meg a keresztábra-összefüggés szorosságát kifejező rendkívül magas érték is ($C = ,78$).

E keretek közt csupán érintőlegesen foglalkozhatunk a pártpreferenciák beágyazódásában minden bizonnyal jelentős szerepet játszó network mozzanattal, a személyes kontaktusok politikai jellegével (a fent hivatkozott tanulmányunk részletesen foglalkozott ez utóbbiak tömb-

⁸ Így a Fidesz és az MSZP támogatottsága közti két és félszeres, háromszoros különbség, amely már csak enyhén nőtt 2008-ról 2009-re. Sőt miközben együttes támogatottsági arányuk valamelyest csökkent e min-tán belül – s ez a Fideszt is érintette –, ez a lemorzsolódás nem az SZDSZ és MDF mindkét évben gyenge (és a szétesés későbbi fejleményeit is előrevetítő) támogatottságának, hanem a Jobbik oldalán jelent meg (amelynek választottsága – igaz, még igen alacsony kiinduló szintről – már itt is többszörösére nőtt). A politikai szintéren csak 2009-ben megjelent LMP-ről a pártpreferencia-kérdések még nem, csak a 2009-es politikai pozíciógenerátor (pártnetwork) kérdéssorozat szolgáltatott bizonyos adalékokat.

szerű különválásával, homofil jellegének felerősödésével a 2009-es második panelhullám során bevezetett politikai pozíciógenerátoros technika eredményeit felhasználva). A *Függelékben* közölt *F2 táblázat* a kontaktusok politikai színezetének, egynemű vagy heterogén volta és a retrospektív szavazatok jellege közti összefüggéseket vizsgálja (az előbbit illetően a tágabb ismeretségi kapcsolathálózat viszonylag erősebb kötésű szegmensére, az utóbbi tényezőcsoport esetében már a megelőző öt választás egészét bevonó válaszsorozaton alapuló tipológiára is építve), s ha nem is az előző összefüggéshez hasonló mértékű, de ezekben az esetekben is igen pregnáns kapcsolatokat jelez ($C = ,45$, illetve $,43$ a rövidebb, illetve a hosszabb távú viszonylatban). Akár a rövidebb, akár a hosszabb távú retrospektív vonatkozást tekintjük, a homogén politikai kontaktusokhoz – akár a Fidesz, akár az MSZP oldalán – a múltbeli voks politikai színezetben és időben lényegesen határozottabb válfajai kapcsolódnak (a két-két időbeli és pártbeli vonatkozást tekintve, a szóban forgó politikai kontaktustípusok esetében a kétharmadtól a négyötödig terjedt – sőt az MSZP esetében ezt valamelyest még meg is haladta – a kongruens és időben tartós retrospektív voksok aránya). Ahogy az előző összefüggés esetében, itt sem egyszerűbb a kauzális irány (s egyáltalán e kapcsolatok kauzalitásának) kérdése, ahogyan az elmúlt évek networkirodalmának néhány újabb eredménye, főként diffúziós megállapításai kapcsán meg is élénkült az erre vonatkozó vita.⁹

Míg ezek a kapcsolati mechanizmusok további beható vizsgálatokat igényelnek – ha témánk szempontjából nem is tűnnek elsődleges jelentőségűeknek –, azok az alaperedmények, amelyek a múltbeli voksok hosszabb távú megközelítéséből adódnak, önmagukban is tanulmányozásra érdemesek. Bizonyos fokig már az előzőekben bemutatott *1. táblázat* rövidebb távú retrospektív adatainak kumulált eredményei is a realitáshoz közelítő eloszlásokat eredményeztek (ahogy ezt az illető táblázat negyedik oszlopa jelezte). Ugyanez még inkább elvárható a hosszabb távú megközelítés, az erre vonatkozó kérdéssorozat alkalmazása alapján.¹⁰

Szemben a rövid távra vonatkozó retrospektív szavazatokkal, ahol viszonyítási alapul pontos választásstatisztikák állhatnak rendelkezésünkre, több választás együttesére vonatkozóan ugyanez már nem mondható el, még ha tehetünk is közelítő becsléseket az egyes pártokra leadott legnagyobb szavazatarány, a különböző választások során a pártlistán való szereplésük száma, s nem utolsósorban szavazóik korösszetétele (illetve a sikeresebb szereplésük óta eltelt idő s a feltehető mortalitási ráta) figyelembevételével. Egy-két esetet (mint például a támogatóit tekintve annak idején igen magas átlagéletkorú, s aránylag sikeres szerepléseiket tekintve még a kilencvenes évekhez kapcsolódó Kisgazdapártot és a Munkáspártot) leszámítva, feltételezhetjük, hogy az elért legnagyobb szavazatarányukhoz képest valamivel magasabbra tehető az egyes pártok időben összesített szavazói köre. Bár az adatokkal akár külön-külön pártonként

⁹ A dohányzási szokásoktól a magas vagy alacsony testsúly témáig, a kapcsolathálózati homofília és különböző jelenségek networkszerű sűrűsödése közt megfigyelt kapcsolatok, a lehetséges hatásmechanizmusok különböző értelmezési irányai jelentősen eltérnek egymástól.

¹⁰ „1. Kérem, gondoljon vissza azokra az országgyűlési választásokra, amelyeken az elmúlt egy-két évtizedben részt vett, és válassza ki a VÁLASZLAP-ról azokat a pártokat, amelyekre egy vagy több alkalommal szavazott ezek során. HA SZAVAZOTT RÁ: 2. Hány alkalommal szavazott a ...-ra, egyszer, több alkalommal, vagy mindig, ahányszor szavazott?”

részletesebben is foglalkozhatnánk (a Fidesz esetében például valószínűsíthetjük, hogy a 2008–2009-es választások egy része már megelőlegezte e kérdésnél a 2010-es szavazatát), egészében véve a táblázat kiemelt oszlopának adatai, az időben kumulált múltbeli szavazatarányok valószínűségi közelinek tűnnek. Egyedi felvételek egyedi retrospektív adataival ellentétben – ahol egyes pártok az előforduló választárányok alapján szinte már a feledés homályába tűnnek – az itt alkalmazott megközelítés alapján reálisan elemezhető retrospektív nagyságrendben tűnnek fel. Sőt, ahogy az előfordulások összesítése (akár csak a Fidesz és az MSZP együttesének száz százalékos jóval meghaladó összege is) jelzi, mindez olyan válaszkombinációkban – esetenként politikai tömbök közötti együttes előfordulásokban – jelenik meg, amely a politikai preferenciák múltbeli konfigurációinak behatóbb elemzéséhez is alapul szolgálhat.

2. táblázat. A megelőző egy-két évtized szavazási szokásaira vonatkozó retrospektív adatok (N = 1523)

	2008		2009		2008–2009		Perzisztencia (odds)
	Előfordult ilyen szavazat 1990–2006	Ebből többször (mindig)	Előfordult ilyen szavazat 1990–2006	Ebből többször (mindig)	Előfordult	Ezen belül: mindkét-szer	
Fidesz	49,9	37,0	52,4	40,2	64,6	38,0	18,5
MSZP	40,9	29,5	44,0	31,8	54,1	30,9	20,6
SZDSZ	9,6	3,5	9,8	3,7	14,5	4,9	17,6
MDF	13,6	1,0	11,6	2,1	20,7	4,5	10,3
MIÉP	2,1	0,5	3,1	0,5	4,2	1,1	15,5
FKGP	4,0	0,8	4,6	0,5	7,4	1,2	9,6
Munkáspárt	1,8	0,9	3,0	1,2	4,2	0,6	9,4

Forrás: DKMKA MVP Részvétel és képviselő 2008–2009 panelvizsgálat

Jelen tanulmány főként metodológiai kérdésein túl, legalább felvillantani érdemes egy-két további, tartalmilag sem érdektelen eredményt, akár a korábbi tapasztalatok megerősítésével. Ezek egyszerre utalnak a múltbeli voksok felidézésével kapcsolatos bizonytalanság, pontatlanság iskolázottsági összefüggésére – egészében véve a várt irányban a kulturális szint emelkedésével –, másfelől a társadalmi pozíciónak az előbbi tendenciát bizonyos fokig keresztező szerepére. Így nemcsak az évek közti pártpreferencia-váltás, hanem a retrospektív szavazat (politikai tömböket is átfogó) vegyes típusa is a foglalkozási csoportok közt a – politikai hullámverésekre, trendváltásokra érzékenyebben reagáló – magasabb szintű vezető állásúak közt fordult elő az átlagost jóval meghaladó arányban. Módszertani és tartalmi érdekességgel is rendelkeznek a bevezetőben érintett további retrospektív kérdéskörrel, az egykori MSZMP-tagság előfordulásának felidézésével kapcsolatos (a ma negyven éven felüli korosztályokra vonatkozó) adalékok. Az egy-egy évben igen alacsony előfordulás a szóban forgó két évet kumulálva már ez esetben is reális nagyságot ért el (ahol e szegmensben belül – a retrospektív válaszok itteni csekély átfedésével összefüggésben – egy szűk mag és egy nagyobb terjedelmű, aktuális

politikai attitűdjeiben ugyanakkor kevésbé kontúros gyűrű volt elkülöníthető egymástól a szóban forgó adatok alapján).¹¹

Ha e dolgozat módszertani hangsúlyai voltak erőteljesebbek, abban az alkalmazott új megközelítések mellett az empirikus társadalomkutatás aktuális problémái, a kérdőíves survey-technikák bizonyos megerősítésének igénye is közrejátszott. Talán nem erőltetett ismét hangsúlyozni a retrospektív szavazás¹² témájának kitüntetett szerepét, ahol az érvényesség vizsgálatát tekintve kivételes adottság a tényleges szavazatok eloszlásával rendelkezésre álló kontroll-lehetőség. Valójában a téma relevanciája túlmegy a politikai-ideológiai, s persze az ilyen szempontból nyilván közvetlenül érintett történeti tudat kérdéskörökön. Bár a pártpreferenciák vizsgálatához képest ritkábban jön szóba a retrospektív/aktuális/szándék jellegű megkülönböztetés, a kérdőíves vizsgálatok során alkalmazott kérdések számottevő része (a szokásosan alkalmazott, legegyszerűbb szociodemográfiai adatokat is beleértve) voltaképpen retrospektív adatokra irányul. Jelen vizsgálódás panelfelvételen alapuló, kumulatív számbavételt is alkalmazó megoldásai vélhetően kedvező üzenetekkel szolgálhatnak az ilyen adatok iránt továbbra is nyitott kutatók számára. Mindez jó hír lehet Hunyady György számára is, akinek közelmúltban megjelent, egészen friss elemzéseket magában foglaló kötete (HUNYADY 2010) jól illusztrálja a közelmúlt történetének, ideológiai-politikai viszonyainak, közgondolkodásának tanulmányozásában megnyilvánuló, s remélhetőleg még hosszan folytatódó kutatói vitalitást.

¹¹ Míg az egykori MSZMP-tagságra vonatkozó retrospektív válaszarány 2008-ban még 6 és fél, 2009-ben (az illető almintákon belül) már csak négy és fél százalékos volt, a kumulatív verzió közel nyolc százalékos előfordulást jelzett (melyen belül ugyanakkor csak mintegy másfél százalékos volt a mindkét esetben egykori párttagságról beszámoló aránya. (Ez utóbbi körben ugyanakkor mind a retrospektív, mind az aktuális pártpreferenciát illetően igen magas, háromnegyed, illetve kétharmad kerüli volt a stabilan MSZP-t választók aránya, míg a bizonytalanabb gyűrűn belül ez számottevően alacsonyabb volt – igaz, az előbbinél az ötven százalék feletti, az utóbbinál az egynegyedtel meghaladó arány is lényegesen magasabb, mint a népesség egyéb részében, ahol ezek az előfordulások csak huszonöt, illetve tíz százalék körül mozogtak).

¹² Ha a jelen téma szempontjából nem is közvetlenül releváns, a retrospektív szavazás témájának szubsztantív vonatkozásairól szólva nem volna szerencsés megfeledeznünk arról a – hasonló elnevezésű – kutatási irányról, amely a választási döntésekben meghatározó szerepet juttat egy-egy párt kormányzati teljesítményének, különös tekintettel a megfogalmazott célkitűzésekhez képest elért gazdasági eredményekre (lásd FIORINA 1981).

FÜGGELÉK

F1 táblázat. Az aktuális pártpreferencia és a retrospektív szavazatok összefüggése a DKMKA MVP 2008-as és 2009-es felvételeinek panelfelvétele alapján (százalék, sztenderdizált reziduális, N = 800)

			Pártpreferencia (a Fidesz és MSZP választása szempontjából) a 2008-as és 2009-es panelfelvételek alapján						Total	
			Fidesz, mindkét év	Fidesz, egy év	Fidesz és MSZP (1-1 év)	MSZP, egy év	MSZP, mindkét év	Sem, sem		
2006-os retrospektív szavazat 2008-ban és 2009-ben	Fidesz, mindkét év	% of Total	41,4%	3,5%	,3%	,0%	,0%	,8%	45,9%	
		Adj. Resid.	22,6	-2,9	-6,2	-8,4	-11,8	-6,8		
	Fidesz, egy év (és MSZP nem)	% of Total	2,0%	3,4%	,3%	,0%	,0%	,4%	6,0%	
		Adj. Resid.	-1,9	10,3	-6	-2,3	-3,2	-,7		
	Fidesz és MSZP (egy-egy év)	% of Total	2,8%	2,4%	4,1%	,4%	,1%	,4%	10,1%	
		Adj. Resid.	-3,8	3,7	13,4	-1,9	-4,0	-1,8		
	MSZP, egy év (és Fidesz nem)	% of Total	,0%	,9%	,4%	2,6%	,0%	2,0%	5,9%	
		Adj. Resid.	-6,6	,8	,0	8,5	-3,2	6,1		
	MSZP, mindkét év	% of Total	,8%	,8%	1,4%	6,5%	16,9%	3,8%	30,0%	
		Adj. Resid.	-16,5	-5,1	-1,4	7,7	19,3	2,2		
	Sem, sem	% of Total	,0%	,3%	,0%	,0%	,0%	1,9%	2,1%	
		Adj. Resid.	-3,9	,1	-1,1	-1,4	-1,9	11,4		
	Total		% of Total	46,9%	11,1%	6,4%	9,5%	17,0%	9,1%	100,0%

* $p < ,000$, $C = ,776$.

F2 táblázat. 2006-os, illetve 1990 és 2006 közti retrospektív szavazatok és politikai kontaktustípusok (százalék, sztenderdizált reziduális N = 556, illetve 934)

Ismeretségi körön belüli pártkapcsolat jellege, közelebbi kontaktusok alapján (politikai pozíciógenerátor)							
2006-os választás retrospektív szavazata (2008-as és 2009-es felvételek alapján)			Homogén Fidesz	Heterogén (Fidesz, MSZP)	Homogén MSZP kontaktus	Sem, sem	Total
Fidesz mindkétyszer	% within fidmszsnw		75,8%	44,5%	1,5%	38,3%	42,6%
	Adj. resid.		7,4	,6	-7,2	-1,6	
Fidesz egyik évben	% within fidmszsnw		7,1%	3,3%	1,5%	7,2%	5,2%
	Adj. resid.		,9	-1,4	-1,4	1,6	
Fidesz és MSZP (egy-egy évben)	% within fidmszsnw		7,1%	11,5%	12,1%	12,4%	11,2%
	Adj. resid.		-1,4	,2	,3	,7	
MSZP egyik évben	% within fidmszsnw		2,0%	5,5%	3,0%	7,7%	5,4%
	Adj. resid.		-1,6	,1	-,9	1,8	
MSZP mindkétyszer	% within fidmszsnw		6,1%	34,1%	81,8%	31,1%	33,6%
	Adj. resid.		-6,4	,2	8,8	-1,0	
Sem, sem	% within fidmszsnw		2,0%	1,1%	,0%	3,3%	2,0%
	Adj. resid.		,0	-1,0	-1,2	1,8	
Total		% within fidmszsnw	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N			99	182	66	209	556
Retrospektív szavazási szokás az 1990 és 2006 közti választásokat tekintve (a Fidesz és az MSZP előfordulása szempontjából) a 2008-as és 2009-es panelfelvétel alapján			Homogén Fidesz	Heterogén (Fidesz, MSZP)	Homogén MSZP kontaktus	Sem, sem	Total
Fidesz előfordult, MSZP nem	% within fidmszsnw		66,0%	31,0%	2,2%	34,1%	34,8%
	Adj. resid.		8,4	-1,6	-6,9	-,4	
Fidesz és MSZP is	% within fidmszsnw		19,9%	31,4%	14,1%	28,7%	26,8%
	Adj. resid.		-2,0	2,1	-2,9	1,2	
MSZP előfordult, Fidesz nem	% within fidmszsnw		5,0%	29,0%	82,6%	24,6%	28,7%
	Adj. resid.		-6,8	,1	12,0	-2,5	
Sem Fidesz, sem MSZP	% within fidmszsnw		9,2%	8,6%	1,1%	12,7%	9,7%
	Adj. resid.		-,2	-,8	-2,9	2,7	
Total			100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N			141	290	92	411	934

Forrás: DKMKA MVP Részvétel és képviselet 2008–2009 panelvizsgálat

* p < ,000 mindkét esetben, C = ,445, illetve ,432

Irodalom

- ANGELUSZ R. (2000): *A láthatóság görbe tükrői*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- ANGELUSZ R. – TARDOS R. (1992): Pártmobilitás – választások között. In: ANDORKA, R. és mtsai (szerk.): *Társadalmi riport*. Társki, Budapest. 376–395.
- ANGELUSZ R. – TARDOS R. (1995): A választói magatartás egy mögöttes pillére. *Politikatudományi Szemle*, 4. (3). 5–18.
- ANGELUSZ R. – TARDOS R. (2000): *Pártok között szabadon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ANGELUSZ R. – TARDOS R. (2011): Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In: TARDOS R. és mtsai (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. DKMKA, Budapest.
- BOURDIEU, P. (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- CONVERSE, P. E. (1964): The Nature of Belief Systems in Mass Publics. In: APTER, D. E. (ed.): *Ideology and Discontent*. The Free Press, New York. 206–261.
- ERICKSON, B. (1997): The Relational Basis of Attitudes. In: WELLMAN, B. – BERKOWITZ, S. D. (eds): *Social Structures: A Network Approach*. Cambridge University Press, Cambridge, UK. 99–121.
- ESSER, H. (1986): Können Befragte lügen? Zum Konzept des „wahren Wertes“ im Rahmen der Erklärung von Situationseinflüssen bei der Befragung. *Kölner Zeitschrift für Sozialpsychologie und Soziologie*, 38. 2. 314–336.
- FIORINA, M. P. (1981): *Retrospective voting in American national elections*. Yale University Press, New Haven.
- FUCHS, S. (2001): *Against Essentialism: a Theory of Culture and Society*. Harvard University Press, Cambridge.
- HUNYADY GY. (2002): *A kontraszelekció pszichológiája*. Székfoglaló előadás. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HUNYADY GY. (2006): *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- SHACHAR, R. – ECKSTEIN, Z. (2007): Correcting for bias in retrospective data. *Journal of Applied Econometrics*, 22. 657–675.
- TARDOS R. (2009): És mégis: objektivitás. In: SOMLAI és mtsai (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas, Budapest. 11–41.
- Zaller, J. (1992): *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge University Press, Cambridge, NY.

Frank Tibor

ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet

'Public Morale' – az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése a második világháború előestéjén

 Az Egyesült Államokat 1941. december 7-én japán légitámadás érte a Hawaii-szigeteken, ahol Pearl Harbornál, Honolulu mellett, japán bombázók megtámadták az USA hadiflottájának itt állomásozó egységét, és súlyos csapást mértek a tengerészeti bázisra. Több mint 2400 tengerész és katona esett el, több mint ezren sebesültek meg, 15 különféle hadihajó süllyedt el vagy kapott végzetes találatot (egyikük roncsai ma is megtekinthetők a tengerben a föléje épített turistahídról), 188 repülőgép pusztult el. Franklin Delano Rooseveltnél, az elnök (1882–1945) másnap, december 8-án nagy erejű beszédet mondott a Kongresszus mindkét háza előtt, melynek nyomán az Egyesült Államok (egyetlenegy képviselőházi ellenszavazattal) hadat üzent a Japán Császárságnak.¹ Japán, Németország és Olaszország december 10–11-én hadat üzent az Egyesült Államoknak. Amerika belépett a világtörténelem legnagyobb konfliktusába (BRINKLEY 2010: 666–667; JONES 1976: 630; GARRATY 1979: 690).

Public morale: közszellem, közgondolkodás, közvélemény

Pearl Harbor egyike az Egyesült Államok nagy nemzeti traumáinak, jelentősége a Lincoln- és a Kennedy-gyilkossághoz, a New York és Washington, D.C. elleni 2001. szeptember 11-i légitámadáshoz fogható. A traumát mindig készületlenség okozza vagy fokozza, Pearl Harbor esetében ez azonban csak részben volt igaz. A háborúba lépés kényszere a valóságban nem érte váratlanul az Egyesült Államokat, az amerikai katonai hírszerzés előre jelezte a várható támadást (GARRATY 1979: 689). Miközben azonban az európai diktatúrákkal és Japánnal szemben egyre növekedett az ellenszenv, majd az irtózat, az amerikai külpolitikában kialakult internacionalizmus és izolacionizmus konfliktusa, s ez a kortársi amerikai publicisztikában a háborúba lépés előtt egyre erősebb visszhangot váltott ki (BUELL 1940: 90; FLYNN 1956: 293–298). A hosszú

¹ F. D. Roosevelt beszéde: <http://www.historyplace.com/speeches/fdr-infamy.htm> (Letöltés ideje: 2012. január 24.)

évtizedek óta, lényegében az első világháború végétől tartó izolacionista külpolitika, a gazdasági világválság és az amerikai közvélemény bezárkózása viszonylag felkészületlenné tette az országot egy új világháborúra. Ez a felkészületlenség különösen a közgondolkodás, a világgal szembeni mentalitás terén volt jellemző és veszélyes. Az elfordulás a nagyvilágtól, a háborús lehetőséggel való számolás hiánya nem – vagy nem elsősorban – a védekező vagy támadó hadműveletekre, a fegyverkezés mértékére és színvonalára, a hadászati tervezésre és a külpolitikára vonatkozott, bár sok szempontból ott is hagyott kívánnivalót maga után (BRINKLEY 2010: 667–668). Bár a Roosevelt-kormányzat (1933–1945) fokozatosan (és Roosevelt újraválasztási kampánya közepette különösen óvatosan) igyekezett kinyitni az országot a távolabbi világ fenyegető jelenségei előtt (FLYNN 1956: 297–298), a *public morale*,² azaz a közgondolkodás, a közvélemény, a köztudat, a társadalmi nyilvánosság igazából mégis felkészületlen maradt, hiányzott a közakarat, a gondolati közösség a totalitárius hatalmak mind nyilvánvalóbb háborús kihívásával szemben. Nem mintha az országnak ne lett volna tapasztalata, gyakorlata a világháborús propaganda, a propagandaháború terén, amelyből derekasán kijutott az amerikaiaknak az első világháború során. Akkor ezeket a műveleteket George Creel (1876–1953) irányította a *Committee on Public Information* (1917–1919) élén, működésük nagyban hozzájárult Amerika akkori győzelméhez.³ A bizottság neves munkatársai közé tartozott Edward L. Bernays (1891–1995), a propaganda egyik legkorábbi, bécsi születésű amerikai szakértője és Vira Boarman Whitehouse (1875–1957), aki Németországban végzett amerikai propaganda- és – bizonyára – kémtevékenységet (MANNING-ROMERSTEIN 2004). Creel akkori módszereihez hozzátartozott „Amerika reklámozása” (CREEL 1920), a film felhasználása, de esetenként nem idegenkedett a cenzúrázás, a hazugságok, a híresztelés gyakorlatától sem. Mindehhez támogatást kapott Woodrow Wilson elnöktől (1856–1924), aki jó néven vette munkatársától azoknak az eszközöknek a felhasználását, amelyeket ő maga elnökként nem engedhetett meg magának. Kritikusai, közöttük a befolyásos publicista, Walter Lippmann (1889–1974) szemére vetették a polgári szabadságjogok megsértését, arrogáns politizálását, cenzúrájának válogatás nélküli módszereit (STEEL 1980: 125–126, 141–147; FLEMING 2003: 335; LUSKIN 1972: 36). Egészen azonban a Creel-bizottság jól töltötte be akkoriban még szokatlan munkakörét, megfelelően hangolta össze tevékenységét Wilson elnökkel és kormányzatával, és nyomot hagyott Woodrow Wilson nevezetes 14 pontján és a Párizs környéki békéken (így Trianonon) is (FRANK [szerk.] 2002: 54–57).

Az Egyesült Államok nemzetközi politikai bezárkózása a két világháború között bezárta az amerikai gondolkodást is. Ennek egyik legelső jele Wilson elnök Népszövetség-tervének Amerikán belüli megbuktatása, a Párizs környéki békék szenátusi ratifikálásának megtagadása volt. Három cikluson át meghíusult a demokrata kormányzás, s egy hosszú izolacionista periódus bontakozott ki. Amerika ismét a leköszönő George Washington elnök (1732–1799) egykori

² E dolgozat kulcsfogalma az angol *public morale* kifejezés, amelyet a magyar közszellem, közgondolkodás, közvélemény, köztudat, társadalmi nyilvánosság kifejezésekkel igyekszem visszaadni.

³ http://en.wikipedia.org/wiki/Committee_on_Public_Information (Letöltés ideje: 2012. január 22.)

nevezetes búcsúintelmeire (1796) hallgatott, s úgy érezte, nincs köze az európai hatalmak konfliktusaihoz.⁴

Mindezek ellenére ma már bizonyított tény, hogy az Egyesült Államokban voltak olyan egyének és csoportok, akik készültek a háborúra, sőt sürgették az ország hadba lépését. Pearl Harbor meglepetés volt, de nem kevesen számítottak is erre a meglepetésre. Civil csoportok szerveződtek, amelyek elégedetlenek voltak a Roosevelt-kormányzat idevágó intézkedéseivel. Amerika háborúba lépése előtt lényegében spontán módon létrejövő testületekre bízta a közgondolkodás általános gondozását, és még 1940 júniusában, tehát Franciaország lerohanása után is arra hivatkoztak, hogy az amerikai közgondolkodás bárminemű befolyásolása a totalitárius hatalmak „propaganda malmaira”, a gondolatszabadság korlátozására emlékeztetne (Committee for National Morale 1, vö. BÖDY-URBÁN 2001: 147; BOORSTIN 1968: 224).

A Committee for National Morale

Az első ilyen szervezetek egyike a *Committee for National Morale* elnevezésű informális csoport volt, amely javaslatokat tett a helyzet tanulmányozására, és ajánlásokat fogadott el a kialakult helyzetnek megfelelő közszolgálat létrehozására. A Committee alapító elnöke a régész-műtörténész Arthur Upham Pope (1881–1969) volt, aki programadó cikkében a *morale* kifejezésről és a fogalom fontosságáról értekezett 1941-ben (POPE 1941). A *Committee for National Morale* a *Council for Democracy* elnevezésű civil lobby- és PR-csoportosulás társszervezeteként jött létre, New York-i székhellyel.⁵

A helyzet veszélyeire – jóval az amerikai hadba lépés előtt – a legelsőként Alfred E. Cohn (1879–1957) amerikai szívgyógyász figyelt fel. Cohn központi szerepet játszott a Rockefeller Alapítvány mobilizálásában. A doktor 1911-től a *Rockefeller Institute of Medical Research* orvosa volt, nem sokkal később – egészen 1944-ben történt nyugállományba vonulásáig – a szívgyógyászati laboratórium és klinikai szolgálat vezetője. Az általa vezetett laboratórium hozzájárult az anatómia, az embriológia, a fiziológia, a biokémia, a patológia és a farmakológia tudományágaiban elért amerikai eredményekhez. Dr. Cohn számos szervezet vezetője vagy fontos tagja volt. Többek között az *Emergency Committee in Aid of Displaced Foreign* (eredetileg: *German*) *Scholars and Displaced Foreign Physicians* (FRANK 2009: 303–321)⁶ égisze alatt vállalt szerepet az európai menekültek megsegítésében, és annak a mintegy

⁴ „Európának megvannak a maga elsődleges érdekeltségei, melyekhez nekünk nincs, vagy nagyon távoli közünk van. Ennek következtében Európa gyakori viszályokba bonyolódik, melyeknek indítékai alapvetően idegenek a mi érdekeltségeinktől. Ebből következően nem lehet bölcs számunkra, ha mesterséges kötelékek által belekeveredünk politikájuk hétköznapi viszálykodásaiba vagy az ott kialakuló és felbomló barátságokba vagy ellenségeskedésekbe.” Washington búcsúüzenete, 1796. szeptember 17. In: BÖDY-URBÁN (szerk.) 2001: 147. Eredetije: George Washington Farewell Address 1796. In: BOORSTIN (ed.) 1968: 224.

⁵ A Committee for National Morale fejlődés levélpapírja, d. n. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 5, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.

⁶ A szervezet irattárát ma a New York Public Library őrzi: Emergency Committee in Aid of Displaced Foreign Scholars records, 1933–1945.

másfél millió dollárnak az összegyűjtésében és elosztásában, amellyel a *Rockefeller Foundation* 1933 és 1955 között több mint 300 hontalanná vált és üldözött európai tudóst támogatott és juttatott amerikai egyetemi állásokhoz.⁷ Cohn szerepet vállalt egy sor egészségügyi szervezet, így a *New York Heart Association*, a *New York Academy of Medicine*, a *Sydenham Hospital*, a *China Medical Board*, továbbá a *Veterans Administration* és az *Asia Institute* munkájában. Nagy összeköttetésekkel szuverénül rendelkező, agilis és segítőkész közéleti ember volt, aki sokoldalúan együttműködött a Rockefeller Alapítvánnyal. Irathagyatéka végül a Rockefeller-levéltárba került (OAKHILL–ROSE 1989.: 37).

A *Council for Democracy*-t a negyvenes évek legelején hívták életre, azzal a céllal, hogy szembeálljon „minden fasiszta, náci, kommunista vagy pacifista propagandával az Egyesült Államokban”⁸ (COOK 1981: 122). Ebben a legfontosabb szerepet a *Time* magazin főszerkesztő-helyettese, a Princetoni Egyetemet végzett és később Eisenhower elnök beszédeit író C. D. Jackson (1902–1964) játszotta, aki propagandájával főleg a Charles Lindbergh neve által fémjelzett *America First* nevű szervezettel s annak izolacionista retorikájával igyekezett harcolni (BRINKLEY 2010: 179, 227, 371, 386).⁹

Alig titkoltan, a *Committee for National Morale* tagjai igyekeztek előkészíteni az Egyesült Államok részvételét az európai háborúban. A bizottság tagja volt többek között számos egyetemi tanár, publicista, külföldet járt vagy háborút viselt kommunikációs szakember, így többek között a bibliográfus Thomas W. Huntington, aki hosszan élt Olaszországban, Edmond Taylor, aki éppen akkoriban tért haza Franciaországból, s aki az amerikai közvélemény akkori állapotát a szétzúllott franciához hasonlította. Csatlakozott a bizottsághoz dr. Foster Kennedy neurológus, John Gunther, neves publicista, politikai újságíró (vö. FRANK [szerk.] 2002: 57–58) és Elmer Davis újságíró, utóbb a *United States Office of War Information* (az Egyesült Államok Háborús Információs Hivatalának) igazgatója, Robert M. Yerkes professzor, a pszichológiai hadviselés vezetője az első világháborúban, Ralph Barton Perry, a Harvard Egyetem professzora, Edward L. Munson tábornok, a hadsereg „Morale Service” hadosztályának parancsnoka és mások.

A mi számunkra különösen érdekes a magyar Faragó László [Ladislav Farago] (1906–1980) szerepe a bizottságban, akinek egy – feltételezésünk szerint nevéhez köthető – munkájával alább ismerkedhetünk meg. A történetírás már sokoldalúan kimutatta, hogy az üldözött és menekülő európai (főként német) zsidó tudósok milyen jelentős szerepet játszottak az amerikai tudományosság fejlődésében és hogyan igyekeztek ráébreszteni az országot a fenyegető háborús veszélyre. Nevezetes példa volt erre a sok ezer atomtudós, műszaki szakember és matematikus (köztük a magyar Szilárd Leó, Neumann János, Wigner Jenő, Teller Ede, Kármán Tódor), a nagy német írók, mint Thomas Mann, Bertolt Brecht, Franz Werfel, Lion Feuchwanger, s mindazok a zsidó művészek, tudósok, egyetemi tanárok, közéleti emberek, akiket Hitler Németországából menekülésre kényszerítettek (FRANK 2009: 243–349; FRANK 2010: 151–169; HARGITAI 2006; MÉSZÁROS 2008: 101–157; RÖDER–STRAUSS I–III 1980–1999).

⁷ Rockefeller Foundation Archives (Sleepy Hollow, NY: Rockefeller Archive Center, d.n.).

⁸ Lásd még http://www.sourcewatch.org/index.php?title=Council_for_Democracy (Letöltés ideje: 2012. január 24.)

⁹ Uo.

Hunyady György a harmincas évek bevándorlási hullámának az amerikai szociálpszichológia fejlődésére gyakorolt hatását elemezve arra a következtetésre jutott, hogy emögött áttételesen „a történelem, a fasizmus jelentkezése, a *fasizmus és a demokráciák* kibontakozó, világméretű *küzdelme* állt. Az Európából elszármazó pszichológusok, ha korábban sokkal ezoterikusabb, társadalmi-politikai szempontból kevésbé releváns kérdésekkel foglalkoztak is, a fölzaklató körülmények, a kényszerű menekülés hatására társadalmi-politikai problémák felé fordultak”. Hunyady itt elsősorban az Európából elmenekült lengyel–amerikai Kurt Lewin (1890–1947) munkásságára utal, de megemlíti a német–amerikai Erich Fromm (1900–1980) és Theodor W. Adorno (1903–1969) kutatásait is (HUNYADY 2002: 12–13, idézet 12.; vö. HUNYADY 2001: 7–50).

A *Committee for National Morale* tanulmányokat kezdeményezett és konferenciákat szervezett 1940 júliusa és szeptembere között. 1940 szeptemberében egy újabb csoport csatlakozott a bizottsághoz, benne olyan szaktekinetékkel, mint a Harvard Egyetemről meghívott Gordon W. Allport és Walter B. Cannon pszichológusprofesszor, illetve ugyanonnan a pszichiáter Henry A. Murray és az államtudós Carl Friedrich, vagy a New York-i Gardner Murphy professzor (*College of the City of New York*), Leonard Carmichael, az Amerikai Pszichológiai Társaság és a Tufts College elnöke, James Rowland Angell, a Yale Egyetem volt elnöke és az NBC rádiótársaság nevelésügyi igazgatója, a pszichiáter Karl Bowman és S. Bernard Wortis, a pszichoanalitikus David M. Levy, George Gallup, az Amerikai Közvélemény[kutató] Intézet (*American Institute of Public Opinion*, a későbbi Gallup Intézet) alapítója és mások (*Committee for National Morale* 2–3).

Az illusztris bizottság arra a könnyen elvárható következtetésre jutott, hogy a közgondolkodást (*morale*) segítő szolgálat létrehozása „életbevágó feladat, s hogy a közgondolkodás problémáinak megoldása nem képzelhető el megfelelően egy átfogó, alaposan szervezett szemlélet és egy-egyes ellenőrzés nélkül” (*Committee for National Morale* 3). A dokumentum tanúsága szerint az amerikai kormányzat közvélemény-formáló politikája általánosságban megfelelő, „de ahogyan a válság mélyül, és nehézségek következnek, a problémák mind súlyosabbak lesznek, és specialisták szervezett csoportjának szolgálatára lesz szükség” (*Committee for National Morale* 3).

A *Committee for National Morale*-ről szóló, minden jel szerint 1940 kora őszen kelt összefoglaláshoz-tervhez másfél oldalas mellékletet csatoltak *Introduction* (Bevezetés) címmel. Ez a kilenc pontból álló gondolatsor valószínűleg a bizottság által készített (vagy készítendő) tanulmány, illetve az általa ajánlott cselekvési terv vázlat, benne mindazon fogalmak és teendők magyarázatával, amelyekre az adott témakör megértéséhez széles körben szükség mutatkozott. A dokumentum szerint az Egyesült Államokat „a leghatalmasabb méretű, *totalitárius agresszió fenyegeti*, benne egy veszélyes háború lehetőségével, gazdasági és társadalmi feszültségekkel és az amerikai életforma teljes próbatételének lehetőségével”.¹⁰ Az irat leszögezi, hogy „a nemzet biztonsága *totalis védelmet igényel*”, s hozzáteszi, hogy „a totalis védelem rögtöni, *hatékony mobilizálást és minden* (pénzügyi, ipari, katonai, pszichológiai) *forrás* koordinálását jelenti, nemcsak azokét, amelyek ismertek, hanem azokét is, amelyeket szokásosan

¹⁰ *Introduction*. Csatolva a *Committee for National Morale* című dokumentumhoz, 1. Kiemelések az eredeti szövegben.

elhanyagolnak, vagy amelyek még felfedezésre várnak” (*Introduction 1*). Az irat szerzői kiemelik, hogy „mindezen források közül a leginkább nélkülözhetetlen a »morale« [a közszellem], amely minden más vállalkozásnak is alapja és a leggyorsabban mobilizálható. Aktuálisnak tartják Napóleon állítólagos mondását, amely szerint »a háborúban a [jobb] közmoral nyer«” (*Introduction 1*). „A jó közszellem megeremti és megsokszorozza az emberi energiákat, amelyeket a gátlások, határozatlanságok és konfliktusok megbéklyóznak. [...] Dinamikus, céltudatos és hatékony egységet képez egyén és csoport között. [...] A rossz közszellemet apátia, erőtlenség, tanácstalanság, önmagunkba, a vezetőkbe, a csoportba és a célokba vetett hit hiánya jellemzi. A meg nem felelő vagy leromlott közszellem aláaknázza a határozottságot, rombolja a kohéziót és a hatékonyságot, széthúzást provokál, pánikhoz és összeomláshoz vezet” (*Introduction 1*). Az irat VII. pontja szerint a jó közszellem „nemcsak a válságban nélkülözhetetlen, de az erőteljes nemzeti lét feltétele. [...] A jó közszellem megeremtése az egész nemzetben és ennek fenntartása egy hosszú és súlyos válságban hatalmas és nehéz feladat” (*Introduction 1*, kiemelések az eredetiben). Az irat kiemeli, hogy a most fenyegető roppant pszichológiai offenzíva fényében e probléma elhanyagolása katasztrófához vezethet. A háborús Nagy-Britannia és Franciaország példáján szemlélteti a közszellem építésének elhanyagolásával járó veszélyeket, miközben a náci Németország minden erejével továbbfejleszti az első világháborúban felépített és bevált gépezetét, amely tudományosan irányított pszichológiai offenzívát hozott létre. Összefoglalásként a dokumentum hangsúlyozza „a nemzeti szinten ellenőrzött közszellemgondozó szolgálat sürgős szükségét, amely a probléma minden aspektusával átfogóan, módszeresen és tudományosan foglalkozik majd” (*Introduction 1–2*).

Méréstechnikák

A *Committee for National Morale* 1941. február 19-i dátummal bizalmas dokumentumot tett közzé, amelyben feltárta és bemutatta a közszellem mérésének tudományos technikáit (*Scientific Techniques for Measuring Morale* 1941). A 11 oldalas, gépiratos tanulmány folytatja a bizottság korábbi gondolatmenetét, de az előzőeknél sokkal módszeresebben és szakszerűbben ad vezérfonalat a közszellem építéséhez és méréséhez. Részletekbe megy a közszellem kezelésének technikáit, eszközeit és módszertanát illetően – valóságos szociálpszichológiai tanulmány. Az alábbiakban e nagy értékű, ismereteim szerint mind ez ideig publikálatlan módszertani dokumentum kivonatolva is bőszéges ismertetését adom (*Scientific Techniques* 1941: 1).

A dolgozat legelső megállapítása szerint a közszellem építése akkor lesz hatékony, ha „a demokrácia ügyére nézve kedvező és kedvezőtlen vélemények, attitűdök és magatartások pontos ismeretére épülnek” (*Scientific Techniques* 1941: 1). Az irat megkülönböztet magas kohéziójú és alacsony kohéziójú közszellemet, s az előbbit a hatékony katonai mobilizáció sikere szempontjából alapvető fontosságúnak tartja. A katonai akciók sikerét és kudarcát nagyban befolyásolja a civil lakosság szellemisége. Ha például a szülők ellenállnak fiaik katonai behívásának, ez rontani fog az újoncok hadi szellemén és késlelteti igazodásukat a katonai szolgálathoz. Az ipari munkásság alacsony közszelleme sztrájkokhoz, munkalassításhoz és a munkaminőség romlásához vezethet. A kisebbségi csoportok meg nem értése a nemzet válságos időszakaiban zavarokhoz vezethet. Az ilyesféle félreértéseket akkor kell feltárni és kiküszöbölni, amikor

a feszültségek még nem mennek át erőszakba. „A hadsereg közszelleme ugyan katonai kérdés, amelyhez azonban a modern társadalomkutatás technikáinak teljes tárházát be kell vetni” (Scientific Techniques 1941: 2). A bizottság úgy érezte, hogy a jó közszellem nem építhető pusztán szavakból. Amennyiben a közszellem alacsony kohéziójú, változtatni kell annak gazdasági, társadalmi és politikai hátterén, okain is. Amikor a közönséget meg akarjuk nyerni a változtatásoknak, a módosításokat ugyanúgy kell tesztelni, mint ahogyan ezt a modern reklámügynökség teszi, azaz a kampány megindítása előtt mintát kell venni az adott populációból. A bizottság a közgondolkodás alakításához is a modern piackutatás eszköztárát ajánlja.

A dokumentum bevezető szakasza a nem ajánlatos módszereket szemléli.

A bizottság véleménye szerint veszélyhelyzetben nem járhatók a kommunikáció hagyományos útjai, melyek az állampolgártól a kormányzatig vezetnek. A választások ritkák, nem mérik az egyes ügyekre vonatkozó attitűdöket, és nem érnek el egyes kisebbségi csoportokat, mint amilyenek például a fegyveres erők vagy a külföldiek. A népszavazás drága és ezért ritka alkalom a véleményszondázásra. Az egyes érdekcsoportok nem képviselik a választók összességét, és gyakran etikai hátterük is kérdéses. A kormányzathoz küldött magánlevelek és táviratok elégedetlen, bár hangos kisebbségektől érkeznek különféle címzettekhez, és sohasem kerülnek egy kézbe. A postai szavazások nem arányosan képviselik a népességet, s nem teszik lehetővé azt a fajta interjútechnikát, amely a vélemények hátterében megbúvó motiváció megértéséhez szükséges lenne. A magánkezdeményezésre létrejövő véleményfelmérések a jelen célokra nem alkalmasak, miután szerkesztői cenzúrának vannak kitéve. Emellett a közönséghez intézett kérdések eredményeit a közszellem érdekében nem ajánlatos közzétenni, mielőtt a nemkívánatos helyzetben nincs változás. S végül: az újságírásban használatos kategorikus kérdések nem tárják fel azokat az attitűdöket, amelyek a közszellem mögött meghúzódnak.

A fenti alternatívákkal szemben a bizottság azokat a mérési technikákat részesítette előnyben, amelyeket pszichológusok, szociológusok, kultúr- és szociálintropológusok és piackutatók fejlesztettek ki a közszellem alapját képező közvélemény, az attitűdök és a magatartás közvetlen és közvetett mérésére. A bizottság a következő technikáktól várta a meghatározó motívumok feltárását:

1. Közvélemény-kutatás
2. Panelmódszer
3. Rádióhallgatási szokások
4. Kvalitatív társadalomkutatások
5. Rejtett indikátorok használata
6. Közvetett, objektív mutatók használata (Scientific Techniques 1941, 4–10)

A közvélemény kutatás a verbalizált attitűdök gyors és pontos kifejezését képes mérni. Alkalmas például a totalitárius ideológia behatolásának mérésére életkor, nem, gazdasági helyzet, származási ország stb. szerint. Az egyik, magánkézben lévő kutatási ügynökség például a faji előítélet tendenciáit vizsgálta közel három éven át. Minthogy a megrendelő és a kormányzat egyaránt a faji előítélet csökkentésében volt érdekelt, ezeket a módszereket és eredményeket a közszellemet vizsgáló bizottság rendelkezésére lehetett bocsájtani (Scientific Techniques 1941: 4).

A közvéleményt mérő paneltechnikák alkalmazásakor mindig egy reprezentatív mintát vizsgálnak meg, amelyet ismételten megkérdeznek. Ahelyett tehát, hogy felmérésenként mindig más

mintát képeznének, ugyanazokat a válaszadókat keresik fel, akik így egy „panelt” képeznek. E módszernek vannak előnyei és hátrányai is. Az előnyök közé sorolja a bizottság, hogy a módszer minden olyan helyzetben használható, amikor a cél egy folyamatosan tartó vagy egy bizonyos időszakban lebonyolódó eseményre vagy állapotra vonatkozó reakciók mérése. Ugyanazon személyek megismételt kérdezése lehetővé teszi, hogy megismerjük őket, és véleményüket személyes tulajdonságaikra vetítve vizsgáljuk. A kérdező és kérdezett közötti folyamatos kapcsolat részletezőbb és az okokat is magyarázó válaszokhoz vezethet. Technikailag könnyebb egyetlen jó reprezentatív mintát összeállítani, mint számosat összehozni, s noha a panel lekérdezése általában költségesebb, e módszerrel az összkidadások mégis csökkenthetők.

A panelmódszer hátrányaként jelöli meg a dokumentum, hogy a panel tagjai egyszerűen a panelba való bekerülésük révén elveszítik reprezentativitásukat. Artikuláltabbak, kritikusabbak, türelmesebbek, atipikusabbak lesznek, pusztán ismételt megkérdezésüktől. Ez a veszély mindenféleképpen fennáll, még ha a Columbia Egyetem rádiókutató részlegének e potenciális hátrány felderítésére készült felmérése ezeket a hátrányokat nem is mutatta olyan fenyegetőnek. Egy másik veszély még nagyobb: az, ha a csoport tagjainak bizonyos, nem kis hányada menet közben kivonul a vizsgálatból. A több kérdőívet kitöltő résztvevőknek értékesnek kell találniuk a kutatást, vagy pénzt kell kapniuk hozzájárulásukért. Mindent egybevetve, a panelmódszer nagyon alkalmas bizonyos típusú kutatásokhoz, előnyei számosabbak hátrányainál (Scientific Techniques 1941: 4–6).

A közgondolkodás mérésére a rádióhallgatás szokásai is alkalmasak, ha a műsorok természetével összefüggésben vizsgáljuk őket. A *Columbia Broadcasting System* (CBS) vizsgálatot végzett F. D. Roosevelt elnök 1940. december 29-i, vasárnapi nemzetbiztonsági rádióüzenetéről („A demokrácia arzenálja”),¹¹ amelynek hatását az egész országban mérték. Az eredményeket másnap délelőtt 10:30-kor jelentették telefonon. A beszédet 16,5 millió családban 53 millió ember hallgatta, vagyis a rádióhallgatók 79%-a. Ez volt a valaha is legnagyobb közönség, amely bármilyen rádióadást meghallgatott (Scientific Techniques 1941: 6–7).

A bizottsági jelentés a statisztikai technikákkal nyert mintavételt kiegészítendőnek vélte kvalitatív megfigyelésekkel is. Ahhoz – hangsúlyozták -, hogy a közvélemény és az attitűdök objektív mérésének jelentőségét jobban megérthessük, többet kell tudnunk a véleményüket nyilvánító egyének „belső életéről és személyes szokásairól... a vélemények és attitűdök nem izolált jelenségek, beleszövődnek a társadalmi folyamat komplex szövetébe” (Scientific Techniques 1941: 7). A jelentés az emberi élet összetett hátterének kvalitatív vizsgálatát három diszciplínától várja: a szociológiától a csoportszerkezet elemzését és demográfiai adalékokat, a szociálintropológiától a kulturális mintázatok és sztenderd motivációk megállapítását, a pszichiátriától és a szociális munkásoktól a diagnosztikus interjútechnikákat. A kvalitatív társadalomtudományok kiegészítik a mintavétel kvantitatív eljárásait (Scientific Techniques 1941: 7–8).

A jelentés érdekes példát hoz az amerikai közvélemény 1941 eleji alakulásáról a nemzetközi helyzet vonatkozásában. A közvélemény-kutatások már ekkor növekvő háborús készséget

¹¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Arsenal_of_Democracy (Letöltés ideje: 2012. február 5.)

mértek Japánnal szemben és Kína megsegítését sürgető attitűdöt. A kutatók kétféle motívációt láttak e tendencia mögött: *a)* a német propaganda hatását, mely Európa helyett a csendes-óceáni térségben szerette volna bevonni az Egyesült Államokat; *b)* növekvő vágyat a demokrácia megvédésére, amit azonban beárnyékkolt az Anglia megsegítésétől való ódzkodás, mivel a britek az előző háború folyamányaként még tartoztak Amerikának. Kiválasztott informátorok gondos interjúvolása és a különböző amerikai földrajzi térségek pontos társadalomképe tovább segítheti a véleményváltozások megértését (Scientific Techniques 1941: 8).

A bizottság módszertani ajánlásai között további érdekes eljárásokról olvashatunk. Vannak például a közgondolkodásnak olyan közvetett indikátorai, amelyeket el lehet rejteni a rutin-interjúkban vagy vizsgálatokban. Ilyen lehet például az, amikor munkásokat vagy tengerészeket arról faggatnak, hogy szeretnék-e magukat áthelyeztetni valamely azonos vagy éppen másfajta telephelyre, gyár- vagy tengerészeti egységbe, azonos fizetéssel vagy rangban. Ha sok ilyen áthelyezési kívánságra derül fény, akkor az adott gyártelepen vagy tengerészeti bázison biztosan rossz a közszellem. Rossz kohéziójú a közszellem ott is, ahol nagyszámú férfi menekül hazugságba, csak hogy elkerülje a katonai szolgálatot (Scientific Techniques 1941, 9).

Az 1920-as évek végétől olyan, ún. *pencil-and-paper*, vagyis önkérdőíves teszteket dolgoztak ki, amelyek révén a megkérdezettek képességeiről, készségeiről, érdeklődéséről, munkabeli ismereteiről lehetett tájékozódni, ugyanakkor a hazugságot is tetten érhatték (Scientific Techniques 1941: 9–10). Ilyen volt az amerikai pszichológusok között egykor legnépszerűbb, a személyzeti munkában használatos *Bernreuter Personality Inventory* (BPI 1933) (BROTEMARKLE 1933: 559–563; SARTAIN 1946: 255–259) elnevezésű személyiségteszt, amely egyebek mellett alapvető szellemi képességeket, komplex mentális folyamatokat, tanulási képességeket mért. A pszichiátriai szűréshez 1935-től alkalmazták a *Humm-Wadsworth Temperament Scale*-t (HUMM–WADSWORTH 1935: 163–200). A személyiség megismeréséhez, pályorientációs tanácsadáshoz kínált segítséget az E. K. Strong, Jr. pszichológus által 1927-ben kifejlesztett *Strong Interest Inventory* (DONNAY 1997: 2).¹² Ezeknek és a hozzájuk hasonló teszteknek nagy szerep jutott a hadseregben, ahol a közszellem felméréséhez nyújtottak óriási segítséget. Fontos sajátossága volt a vizsgálatnak, hogy a megkérdezett katonák sohasem tudták meg, ha hazugságon kapták őket (Scientific Techniques 1941: 9–10).

A bizottság számba vette a közgondolkodás olyan indirekt objektív mutatóit is, amelyek a neurotikusok és pszichopaták számát mutatták ki különféle időintervallumokban, vagy éppen az öngyilkossági rátát, a luxus árucikkeket érintő vásárlási szokásokat, a tőzsdeindexet, a valóságtól menekülő szórakozási formák népszerűségét vagy éppen a lincselés gyakoriságát (Scientific Techniques 1941: 10).

Befejezésül a jelentés kitért a kutatási módszerekkel való visszaélés veszélyeire, megállapítván, hogy olyan tudományos eszköz nem létezik, amelyet erkölcsi skrupulusoktól mentes

¹² http://en.wikipedia.org/wiki/Strong_Interest_Inventory; http://www.yourlifepath.com/?view=Assessments_strong
(Letöltés ideje: 2012. február 24.)

emberek ne tudnának rosszra használni. A *Morale Commission* szerint a következő elvek védhetik meg az ajánlott módszereket a visszaélésektől és – leginkább – a politika befolyásától:

- a módszereknek politikamenteseknek kell lenniük és maradniuk;
- az egyes minisztériumokban (pl. a mezőgazdasági tárcánál) végzett felméréseknek fokozatosan át kell kerülniük a civil szervezetek kezébe, és ki kell jutniuk a kormányzati befolyás alól;
- a közszellemet mérő tevékenységet a létező piackutató ügynökségek kezébe kell adni, hogy elkerülhető legyen a politikai állások kialakításának vádja;
- más honvédelmi tevékenységet is lehet szerződéses formában működtetni, noha ezt a lehetőséget kipróbálták Angliában is, ahol nem vált be, mivel a különféle szervezetek által alkalmazott technikák nem hoztak összehasonlítható eredményeket. Ezenkívül a magánszervezetek lojalitása saját klientúrájuk irányában akadályá válhat (*Scientific Techniques* 1941: 10–11).

A közszellem Magyarországon

A *Committee for National Morale* iratai között, a Rockefeller Archive Center gyűjteményében fennmaradt egy 1941 februárjában kelt bizalmas dokumentum a magyarországi közszellemről, közgondolkodásról is. Ismerve a *Committee* működését, aligha tévedünk, ha ezt az öt sűrű oldalas áttekintést Faragó Lászlónak tulajdonítjuk, noha az irat a szerző neve nélkül maradt fenn, gépiratban (*Morale in Hungary* 1941). Más nemzetek *morale*-járól egyelőre nem került elő hasonló jelentés, s csak valószínűsíthetjük, hogy készültek ilyenek.

A bizottság magyar származású tagja, Faragó László termékeny publicista volt, aki többek között a német közgondolkodás alakulását és a német propagandaszervezetek munkáját is tanulmányozta, s aki – egy egykorú dokumentum szerint – tisztában volt ezek veszélyeivel az amerikai közgondolkodásra nézve (*Committee for National Morale* 2).

A csurgói születésű Faragó sokoldalú és sok műfajú szerző volt. Előbb, 1928–1935 között a *The New York Times* berlini tudósítója volt, és közben, 1930-ban az *Associated Press* etiópiai munkatársaként is dolgozott. 1935-ben Londonba költözött, majd onnan 1937-ben, Kanadán keresztül kivándorolt az Egyesült Államokba. Itt eleinte a *Committee for National Morale* számára dolgozott, egyebek között – két munkatársával együtt – könyvet szerkesztett *German Psychological Warfare* (A német pszichológiai hadviselés) címen, amelyet a bizottság adott ki, benne számos vezető amerikai társadalomtudós tanulmányával (FARAGO et al. 1941). Feltehetően Faragóéknak ez a könyve vezette be lefelől a „pszichológiai hadviselésnek” a kötet címében is szereplő fogalmát. Ez a kötet a propaganda és a hírszerzés titkos, proaktív pszichológiai formáinak egyik vezető amerikai szaktekintélyévé avatta Faragót. Amikor az Egyesült Államok belépett a második világháborúba, a bizottság kapcsolatba került az OSS-szel (*Office of Strategic Services* – a CIA elődje, a háború alatti amerikai hírszerzés szervezeti kerete), és Faragó polgári személyként csatlakozott a haditengerészeti hírszerzéshez. Mint magyar bevándorló „ellenséges idegennek” számított, és nem dolgozhatott a hadseregnek, nem működhetett az európai fronton, ennél fogva a japánok elleni pszichológiai hadviselés amerikai egységeihez rendelték. *The Japanese: Character and Morale* (A japánok: jellemük és szellemük) címen 1946-ban könyvhosszúságú, titkosított elemzést készített a japánokról (FARAGO 1946). 1942–1946 között a *Corps Diplomatique*-nak is dolgozott.

A háború után, 1947–1950 között a Szabad Európa Rádió osztályvezetője és a *UN World* kiadója is volt. Könyveiben a hírszerzés, a lélektani hadviselés és a nemzetközi propaganda történetét dolgozta fel, több munkájából film, rádió- és tévéjáték is készült (KENYERES [főszerk.] 1994: 238; FARAGO 1954, 1962, 1966, 1967, 1971).¹³

Mindennek alapján erősen valószínűsíthető, hogy a magyarországi közgondolkodásról szóló bizottsági jelentés Ladislav Farago [Faragó László] munkája. A magyar társadalmi és politikai viszonyokban igen jártas, elsősorban (s nagy valószínűséggel saját személyes tapasztalatai alapján) tájékozott szerző jelentése hat számozott részből áll, középpontjában a náci vezérszély magyarországi térhódításával. Az elsőben a szerző a magyarországi osztályviszonyokról számol be, hat társadalmi osztályt, illetve réteget különítve el egymástól.

Az uralkodó osztály – a szerző véleménye szerint – ezer éve ugyanaz: a birtokos arisztokrácia és a nemesség. Az utolsó száz évben ezek készséges szövetségesre találtak a nagyiparosok, a bankárok, a katonatisztek sikeresen feltörekvő csoportjaiban, akiket a hagyományos elit magába fogadott. A privilegizált osztályok tökéletesen uralják a nemzeti élet minden ágát, a törvényhozást, a törvénykezést, a hadsereget, a vasutat, a postát stb. Az uralkodó osztályok azonban csak az erősen centralizált tisztviselői kar közbejöttével képesek markukban tartani az országot. A tisztviselői kar legtöbb tagja a belügyminiszter ellenőrzése alá tartozik, aki az uralkodó osztály legreakciósabb képviselői közül kerül ki, feladata a nemzeti élet minden részletének közvetlen kontrollja. A tisztviselői karban csaknem japán mintájú nacionalizmus uralkodik: készek akár meghalni is ama hitükért, mely szerint osztályérdekeik Magyarország valódi nemzeti szellemét és *raison d'être*-jét, létokát képezik. A tisztviselők exkluzív fraternitást képeznek, barátoknak, sőt szinte rokonnak tekintik egymást, s akár első látásra tegeződnek. A magyar költségvetésnek több mint 50%-át fizetésekre fordítják (Morale in Hungary 1941: 1).

Ami a burzsoáziát illeti, a nemzeti életből kiszorított zsidókon kívül alig tartozik ide valaki, akit az uralkodó osztály nem szívott volna máris magába és ha van ilyen, akkor ennek egyedüli ambíciója az, hogy ez vele is megtörténjék (Morale in Hungary 1941: 1).

A kispolgárság is nagyrészt zsidó, s ha nem az, akkor nincsenek hagyományai és kulturális színvonala erősen kétes. Ez a frusztrált osztály igen gyakran német eredetű, és fiatalabb tagjai (a diákok, a kocsmárosok fiai, a tanárok, a boltosok és a kormányhivatali szolgák) adják a magyar náci törzsközönységét.

A kis földbirtokosok vagy farmerek paraszti háttérből jönnek, eléggé konzervatívok, és tapasztalatból tudják, hogy nem okos szembeszállni a hatalommal. Dühödtlen antikommunisták, többségük gyanakvó a nációkkal szemben. Okos vezetéssel és kevesebb kormányzati nyomással azonban haladó elemmé válhatnak (Morale in Hungary 1941: 1–2).

¹³ http://en.wikipedia.org/wiki/Ladislav_Farago (Letöltés ideje: 2012. január 23.) Nagyrészt Farago *Patton: Ordeal and Triumph* (Barker, London, 1966) című könyve alapján készült a *Patton* című amerikai film 1970-ben, többek között a *The Broken Seal: The Story of Operation Magic and the Pearl Harbor Disaster* (Random House, New York, 1967) című munkája inspirálta a Pearl Harbortól szóló, 1970-es amerikai–japán filmet, „Tora! Tora! Tora!” címmel.

A parasztek az öszslakosság több mint egyharmadát képezik, szegénység és nyomor között tengődnek. Teljesen szervezetlenek, s így minden forradalmi mozgalom, akár bolsevik, akár náci, tömegével találhat közöttük lelkes tüntetőket és zavarkeltőket. Ugyanakkor emberileg jó minőséget jelentenek, és egy megfelelő agrárreform elégedett és szorgos osztályt faraghatna belőlük (Morale in Hungary 1941: 2).

Végül a munkásokat ugyan hivatalosan gyanús figuráknak tekintik, akiknek nincs beeszlása a dolgokba, jól szervezett, öntudatos tömeget képeznek, akiket a szakszervezetek nevelnek. Politikai orientációjuk meglepően stabil. A náci irányába történő gravitálásuk elhanyagolható, alacsony szinten mozog (Morale in Hungary 1941: 2). Ezek tehát az első fejezet legfőbb megállapításai.

A munka második, rövid alfejezete az egyházakról közöl megfigyeléseket. A katolicizmusról megállapítja, hogy az államvallás. A katolikus egyház hagyományai szerint reakciós, és mindig az uralkodó osztályt támogatja, különösen mivel roppant anyagi természetű privilégiumai és felbecsülhetetlen értékű földbirtokai vannak. A protestáns egyházak nem olyan arisztokratikusak és gazdagok, de alig liberálisabbak a katolikusoknál. Világi vezetőiket az arisztokraták közül választják (Morale in Hungary 1941: 2).

A hadseregről szólván a jelentés hangsúlyozza, hogy az egy ellenforradalom terméke, ennél fogva reakciós és vadul antikommunista. Kiválóan szervezett és fegyelmezett alakulatokból áll, melyeknek küzdőképessége igen jó. A jelentés keltéhez (1941. február 20.) képest mintegy négy évvel azelőttig Horthy Miklós kormányzó (1868–1957) teljes mértékben ellenőrzése alatt tartotta, az utóbbi években azonban a fiatal tisztok nagy hányada a nácihoz állt. Ha egy náci puccs törtene ki, kérdéses, hogy az egész hadsereg hűségesen támogatná-e a jelenlegi rendszert (Morale in Hungary 1941: 2). [A jelentés jóslata 1944-ben bevált, vö. SAKMYSTER 2001: 340.]

A magyar belpolitikáról szóló részben a szerző a legnagyobb hangsúllyal a zsidók jog- és tulajdonfosztásáról szól, amivel a magyar uralkodó osztály az általa gyűlölt szélsőjobb vitorlájából akarta kifogni a szelet. Minthogy a kommunistákat és a szocialistákat maguk eliminálták, többé nincsen szükségük a szélsőjobbra ahhoz, hogy ők végezzék el ezt a munkát – állapítja meg az írás (Morale in Hungary 1941: 3).

A magyar náci – írja az 1941. évi jelentés – az uralkodó osztály veszélyes riválisának számítanak. Igen nagyszámú követőjük van, akár az öszslakosság 1/3 része. Ugyanakkor megszegtottak, s nincs megfelelő vezetőjük és tehetséges képviselőjük sem. Elveik konfúzusak, országgyűlési képviselőik műveletlenek, nem kiválóak, nincs szónoki tehetségük. Minden más időben politikai kudarcra lennének ítélve és bizonyosnak látszik, hogy német segítség nélkül sohasem lesznek képesek a hatalom megragadására (Morale in Hungary 1941: 3). [A jelentésnek ez a jóslata is bevált 1944-ben.]

A kisbirtokosok pártja, a tehetséges és ambiciózus Eckhardt Tibor (1888–1972) vezetése alatt álló Kisgazdapárt jól szervezett politikai erő. Eckhardt nyíltan az angolok barátja, s egy közeli angol győzelem esetén fontos parlamenti ellenzéke lehetne a mostani uralkodó erőknak, amelyek a tengelyhatalmakhoz kötődnek (Morale in Hungary 1941: 3). [Eckhardt az irat keletkezéséhez képest alig két héttel később, 1941. március 7-én elhagyta Magyarországot, és végleg letelepedett az Egyesült Államokban, vö. KÁDÁR LYNN 2006: 66.]

A szociáldemokratákat a magyar kormányzat a Dollfuß-eset (1892–1934) miatt nem kergette szét, miután nem akarta, hogy a munkások a [magyar] náci párthoz csatlakozzanak

(vö. BUSSHOFF 1968).¹⁴ 25 év alatt e párt jó parlamenti hagyományokat épített ki. Vezetőinek jó képességei vannak, becsületesek és jó szervezők. Miután a magyar munkásmozgalomban igen kevés kommunista van (a Kommunista pártot törvényen kívül helyezték), a munkáspárt egységes és válsághelyzetben erős tengely szerepét játszhatja, esetleg a kisgazdákkal kötött szövetségben (Morale in Hungary 1941: 3).

Amint a jelentés folytatja, Magyarországon hiányzik a liberális párt, legfeljebb néhány liberális politikus maradt. A legfontosabb konzervatív-liberális politikus gróf Bethlen István (1874–1946), a náciizmus ellensége és a szövetségesek barátja. Bár az agrárkérdésben reakciós, mindenfajta diktatúrának ellensége. Ő valószínűleg Magyarország legelősebb eszű államférfija (Morale in Hungary 1941: 4).

A magyar külpolitikáról szóló V. rész azzal a megállapítással kezdődik, amely szerint a magyar vezetők azért menetelnek együtt Hitler Németországával, hogy a [magyar] náciakat a hatalmon kívül tartsák és megőrizték saját hatalmukat. A németek viszont azért nem akarnak megszabadulni a jelenlegi tapasztalt vezetőktől, mert a feltörekvő magyar náci nem mutatták még a tehetség jeleit, és feltehetően szétvernék az ország termelőképességét. Általánosan elfogadott axióma, hogy Magyarország mindaddig nem akarna szembeszegülni a német diktátumokkal, amíg a németek teljhatalmúak a kontinensen. Ha német–orosz konfliktus törne ki, a mai magyar kormány az egész nemzetet csatasorba állítaná a szovjetek ellen. Ez a bécsi döntések titka is, amelyekben a Kárpátok egész hegyvonulatát Magyarországhoz csatolták. A németek tudták, hogy a magyar hadsereg sokkal határozottabban védené meg a területét, mint a románok (Morale in Hungary 1941:4).

Az utolsó, VI. részben tárgyalja a jelentés a közgondolkodás helyzetét Magyarországon. A közérzület a szerző véleménye szerint megosztott: a földbirtokosok gyűlölik a parasztokat és fordítva, a fehérgallérosok [a tisztviselői réteg] gyűlölik a zsidókat, akiknek eltávolítása a gazdasági életből viszont komolyan megzavarta a nemzetgazdaságot. Ezenközben a tisztviselői kar, a hadsereg és a rendőrség hatékony központi irányítása összetartja az országot, és meggátol mindenfajta dezintegrációt. Zavarra ad okot azonban a nyersanyag és élelmiszer folytonosan növekvő mennyiségű németországi exportja. A cukrot, kávé, teát, a fűszereket, a húst és Magyarország főterményét, a lisztet jegyrendszerben osztják el, és még így is nehéz ezeket beszerezni. Az árak az égig mennek, noha leszorításukra szigorú rendelkezések vannak érvényben. Növekszik a félelem a német inváziótól. A náci program antiszemita ígéretei hatottak a népesség jelentős részére, és a parasztoknak tetszett a földosztás ígérete. De a német dominanciát sosem fogadták el Magyarországon. A közvélemény sokféle irányban megosztott, nincs egységes, szolid közgondolkodás egyetlen értelemben sem. Az általános vélemény az, hogy Magyarország sorsát a magyar határokon kívül fogják eldönteni. A nyilvánosság bizonytalanságai és instabilitása arra mutat, hogy az országnak bármely politikai rendszert el kell fogadnia, amelyet egy

¹⁴ Engelbert Dollfuß osztrák kancellár (1932–34) folyamatosan és provokatív módon fellépett az osztrák Szociáldemokrata Párt ellen, 1934 februárjában levett egy szocialista felkelést, majd feloszlatta a Szociáldemokrata Pártot. Így elveszítette a baloldal támogatását, éppen akkor, amikor egyre fenyegetőbbé vált a náci veszedelem Ausztriában (KEREKES 1966: 77–114).

győztes nagyhatalom támogat, s amelyet valamely okos és alapos propaganda előkészít. A magyar tömegek sorsa tisztán külső eseményektől függ, s így elégedetlenek, félnek, és sötéten látják a jövőt. Ennek folytán bármely program által könnyen befolyásolhatók, amely némi reményt ad nagyobb igazságosságra, biztonságra és stabilitásra. Az uralkodó osztályok hatékonyak, a náci hangosak, és a tömegek bizonytalanok. Imádkoznak egy megváltóért, de Adolf Hitlert (1889–1945) nem tekintik annak (Morale in Hungary 1941: 4–5).

A magyarországi helyzetet bemutató tömör összefoglalás szerepet játszhatott Magyarország megítélésének amerikai alakulásában, hatása lehetett az amerikai béketervekre (vö. ROMSICS 1992: 222–227, 230), és az ország megítélésére a második világháború alatt és után. Noha ez az irat nem tükrözte a közgondolkodás pszichológiai mérésének tudományos igényű módszereit, tagolt és tisztafejű képet adott a magyar közgondolkodás ellentmondásairól, a náci Németország és a náciizmus magyarországi percepciójáról, a „zsidókérdés” alakulásáról, a magyar szélsőjobb megítéléséről, a magyar társadalom, a belpolitikai helyzet zavarairól. Mint annyiszor, az ország képét feltehetően magyar forrásból rajzolták meg, a belső értékelés magyar közvetítőn keresztül került a nemzetközi közvélemény elé. A *Committee for National Morale* 1941 februárjában adekvát képet kapott és alkotott Magyarországról.

Összegzés

A második világháborúba történő belépése előtt az Egyesült Államokban megnőtt az érdeklődés a *public morale*, azaz a közgondolkodás, a közvélemény, a közszellem alakulása és mérése iránt, mind amerikai, mind nemzetközi vonatkozásban. E gyakorlatias, aktuális cél mellett a történelem sodrában új tudományos iskola is kifejlődött. A feladatot először civil szervezetek igyekeztek vállalni, benne a nagy egyetemek (elsősorban a Harvard) szakértői, más kiváló pszichológusok, szociológusok, kultúr- és szociálintropológusok, közvélemény-kutatók, publicisták közreműködésével.

A résztvevők egy része európai születésű amerikai, vagy zsidó származása miatt menekülésre kényszerített európai tudós vagy publicista volt. A tudományos munkálatok során hasznosították az 1920-as, 1930-as évek idevágó, új kutatási eredményeit, s ötvözték ezeket a politikai és katonai események által életre hívott korszerű újságírói fogásokkal. Mindebből izgalmas, új tudományos diszciplína született, mind az amerikai, mind a nemzetközi közvélemény természetrajzáról, alakulásáról. A kutatások és azok eredményei bizonyos mértékben megalapozták, feltehetően előkészítették a háború utáni béketárgyalások és a nemzetközi rendezés szempontjait, a háborúban részt vevő országok amerikai percepcióját és az Egyesült Államok második világháború utáni magatartását. Jelentős szerepük volt a nemzetközi hírszerzés, a háborús propaganda, a pszichológiai hadviselés amerikai módszereinek, technikáinak, szempontrendszerének az első világháborúhoz képesti továbbfejlesztésében. Egyszersmind hozzájárultak a szociálpszichológia új, interdiszciplináris hajtásának kifejlődéséhez, politika és tudomány, történelem és társadalomkutatás termékeny kölcsönhatásához.

Irodalom

Levéltári források

- Committee for National Morale, d. n. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 5, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.
- A Committee for National Morale fejlődés levélpapírja, d. n. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 5, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.
- Scientific Techniques for Measuring Morale. Committee for National Morale. Confidential. February 19, 1941. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 20, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.
- Morale in Hungary. Committee for National Morale. Confidential. February 20, 1941. A. E. Cohn Papers, RG 450, C661-U, Box 3, Folder 44, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, N.Y.

Kiadott források

- BOORSTIN, D. J. (ed.) (1968): *An American Primer*. Mentor Book, New York.
- BÓDY P. – URBÁN A. (szerk.) (2001): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BROTEMARKLE, R. A. (1933): What the Bernreuter personality inventory does not measure. *Journal of Applied Psychology*, Vol 17(5). October. 559–563.
- BUELL, R. L. (1940): *Isolated America*. Alfred A. Knopf, New York & London.
- CREEL, G. (1920): *How We Advertised America*. Harper & Brothers, New York.
- FARAGO L. et al. (eds) (1941): *German psychological warfare: survey and bibliography*. Committee for National Morale, New York.
- FARAGO L. (1946): *The Japanese: Character and Morale: Survey* (Committee for National Morale; Preliminary draft edition).
- FARAGO L. (1954): *War of Wits. The Anatomy of Espionage and Intelligence*. Funk & Wagnalls, New York.
- FARAGO L. (1962): *Strictly from Hungary*. Walker, New York.
- FARAGO L. (1966): *Patton: Ordeal and Triumph*. Barker, London.
- FARAGO L. (1967): *The Broken Seal: The Story of Operation Magic and the Pearl Harbor Disaster*. Random House, New York.
- FARAGO L. (1971): *The Game of the Foxes: The untold story of German espionage in the United States and Great Britain during World War II*. Bantam Books, New York.
- FLYNN, J. T. (1948, rev. ed. 1956): *The Roosevelt Myth*. Devin-Adair, New York.
- FRANK T. (szerk.) (2002): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Corvina Kiadó, Budapest.
- HUMM, D. G. – WADSWORTH, G. W. (1935): The Humm-Wadsworth Temperament Scale. *The American Journal of Psychiatry*, 9. 163–200.
- POPE, A. U. (1941): The Importance of Morale. *Journal of Educational Sociology*, Vol. 15. No. 4. Dec.

- ROMSICS I. (1992): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944.* Typovent, Gödöllő.
- SARTAIN, A. Q. (1946): A Study of Bernreuter personality inventory scores made by candidates for supervisory positions in an aircraft factory. *The Journal of Social Psychology*, 24. 255–259.

Szakirodalom

- BRINKLEY, A. (1992, 6th ed. 2010): *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People.* McGraw-Hill, New York.
- BRINKLEY, A. (2010): *The Publisher. Henry Luce and his American Century.* Alfred A. Knopf, New York.
- BUSSHOFF, H. (1968): *Das Dollfuß-Regime in Österreich.* Duncker & Humblot, Berlin.
- COOK, B. W. (1981): *The Declassified Eisenhower.* Doubleday Books, New York.
- DONNAY, D. A. C. (1997): E. K. Strong's Legacy and Beyond: 70 Years of the Strong Interest Inventory. *Career Development Quarterly*, Vol. 46. No. 1.
- FLEMING, Th. (2003): *The Illusion of Victory: America in World War I.* Basic Books, New York.
- FRANK T. (2009): *Double Exile. Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945.* Peter Lang, Oxford.
- FRANK T. (2010): Thomas Mann: Egy európai Magyarországon és az Egyesült Államokban. In: GÁRDOS B. és mtsai: *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben.* L'Harmattan, Budapest. 151–169.
- GARRATY, J. A. (1979): *The American Nation. A History of the United States*, 4th ed. Harper & Row, New York.
- HARGITTAI I. (2006): *Az öt világformáló marslakó.* Vince Kiadó, Budapest.
- HUNYADY Gy. (2001): A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg, Kurt Lewin írásai.* Osiris Kiadó, Budapest. 7–50.
- HUNYADY Gy. (2002): Történelemtanárok és a szociálpszichológia. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Szociálpszichológia történelemtanároknak. Tanulmánygyűjtemény.* Ökonet, Budapest. 7–16.
- JONES, P. d'A. (1976): *The U.S.A. A History of Its People and Society since 1865.* Vol. II. The Dorsey Press, Homewood, IL.
- KÁDÁR LYNN K. (2006): *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972.* L'Harmattan, Budapest.
- KENYERES Á. (főszerk.) (1994): *Magyar életrajzi lexikon (1978–1991).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KEREKES L. (1966): *Ausztria története 1918–1955.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LUSKIN, J. (1972): *Lippmann, Liberty, and the Press.* University of Alabama Press, Tuscaloosa, AL.
- MANNING, M. J. – ROMERSTEIN, H. (2004): *Historical Dictionary of American Propaganda.* Greenwood Press, Westport, CT.
- MÉSZÁROS J. (2008): „Az Önök Bizottsága”. *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichanalitikus emigráció.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- OAKHILL, E. J. – ROSE, K. W. (eds) (1989): *A Guide to Archives and Manuscripts at the Rockefeller Archive Center*. Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, NY.
- ROMSICS I. (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- RÖDER, W. – STRAUSS, H. A. (Hg.) (1980–1999): *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*. Band I-III. K. G. Saur, München–New York–London–Paris.
- SAKMYSTER, Th. (2001): *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944*. Helikon, Budapest.
- STEEL, R. (1980): *Walter Lippmann and the American Century*. Little, Brown, Boston.

Internetes források

- http://en.wikipedia.org/wiki/Committee_on_Public_Information (Letöltés ideje: 2012. január 22.)
- http://www.sourcewatch.org/index.php?title=Council_for_Democracy (Letöltés ideje: 2012. január 24.)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Strong_Interest_Inventory (Letöltés ideje: 2012. január 24.)
- http://www.yourlifepath.com/?view=Assessments_strong (Letöltés ideje: 2012. január 24.)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Ladislav_Farago (Letöltés ideje: 2012. január 23.)
- <http://www.historyplace.com/speeches/fdr-infamy.htm> (Letöltés ideje: 2012. január 24.)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Arsenal_of_Democracy (Letöltés ideje: 2012. február 5.)

Pörzse Katalin

MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

A mi 20–21. századunk

A cím elsősorban Hunyady György azon kutatásaira utal, amelyek a társadalmi, történelmi folyamatok és az ezzel összefüggő nézetrendszerek változásának, alakulásának összefüggéseire próbáltak fényt deríteni az elmúlt hosszú évtizedek alatt. Másodsorban arra is vonatkozik a cím, hogy e vizsgálatok majd mindegyikében valamilyen módon részt vettem. Együtt munkálkodásunk – rövidebb, hosszabb ideig tartó megszakításokkal – negyvenöt (!) éve alatt szinte majdnem ugyanennyi vizsgálatot bonyolítottunk le, kezdve a szociometriától, a személypercepció és sztereotípiákon át a történelmi, társadalmi, politikai nézetrendszerek vizsgálatáig. Utóbbiak azok, melynek kutatásai leginkább átnyúlnak a század- (ezred)-fordulón, hiszen ezek gondolati, módszertani alapjait a múlt század hetvenes éveinek elején a Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretein belül teremtette meg Hunyady György, illetve közösen teremtettük meg vele.

A kutatási eredmények számtalan könyvében, tanulmányában, előadásában láttak napvilágot. A hosszú évek során felhalmozott adathalmazokból mégis ki lehet emelni olyanokat, melyek alaposabb áttekintésére nem jutott ideje. Ezek feldolgozása, egységes elméleti keretbe ágyazása még hosszú évekre jelent elfoglaltságot. A jövőbeli munkálkodásához, kedvesinálónak szántam az alábbiakat, mely két múlt és két e századi vizsgálat egyes azon adatainak összehasonlítását jelentik, melyekre eddig nem került sor.

Az adatok összevetése csak elnagyolt, módszertanilag nem teljesen korrekt, hisz a hetvenes évek adatbázisa nem áll rendelkezésünkre, mivel az akkori „szobányi” számítógépek adatai csak papír formátumban voltak elérhetők. Ezért csak a tanulmányokban közölt, a teljes mintára vonatkozó adatok álltak a rendelkezésre. Így az összehasonlítások bizonyos tendenciákra, rangsorokra vonatkoznak.

1. Családtörténet

A közgondolkodással, a társadalomra vonatkozó nézetrendszerek változásaival foglalkozó sok későbbi vizsgálatot alapoztunk meg 1971-ben, amikor „Családtörténet” címszó alatt a 20. század köztudatban élő történetét kutattuk. Nem a családok tulajdonképpeni történetét, hanem a megfogalmazott családtörténelmi vélekedéseket (a társadalomtörténelmi nézetekkel való tudati viszonyukban) tanulmányoztuk.

E vizsgálatunk képezte gerincét a 2002-ben végzett kutatásunknak, melynek szintén a „Családtörténet” címet adtuk (71-ben 500 fős, 2002-ben 1000 fős országos reprezentatív mintát kérdeztünk le). A háromgenerációs családtörténet és a párhuzamos köztörténet a század különböző korszakainak értékelését is magába foglalta: „Többek között olyan kérdésekre kerestünk választ:

- hogyan érzékelik a család múltját, mennyiben látnak különbségeket e tekintetben a század különböző szakaszai között,
- a 20. század magyar történet egyes időszakait hogyan ítélik meg társadalmi aspektusból, a válaszokból kibontható-e ezeknek a periódusoknak valamiféle értékelési rendje” (HUNYADY–PÖRZSE 1976: 6).

Ebből következik, hogy arra is kíváncsiak voltunk, milyen viszonyban állnak egymással a társadalom és a család történetéről közölt benyomások, értékelések, miben összhangzik és miben tér el a kétféle megítélés. E történelmi periódusok értékelésének összevetése – a 20. és a 21. század vizsgálatok alapján – képezi az első fejezet tárgyát. A vizsgált korszakok a két vizsgálatban, mind a társadalom, mind a család életére vonatkozóan:

1. a századfordulótól az első világháborúig (1900–14)
2. a Horthy-korszak a második világháborúig (1919–39)
3. a koalíciós időszak (1945–48)
4. a fordulat évtől a személyi kultusz bírálataig (1948–53), 2002-ben: 1948–56
5. 1957–71-ig, 2002-ben: 1960–80.

1.1. Történelmi periódusok a család életében

Az erre vonatkozó kérdés így hangzott: „Milyen anyagi és társadalmi körülmények között élt ebben az időszakban az Ön családja?”

A válaszokat ötfokú skálán adták meg a kérdezettek a következő melléknévpárok között: békességben-zaklatotlan, függetlenül-kiszolgáltatotlan, jómódban-nélkülözve, megbecsülten-lenézve, elégedetten-elégedetlenül.

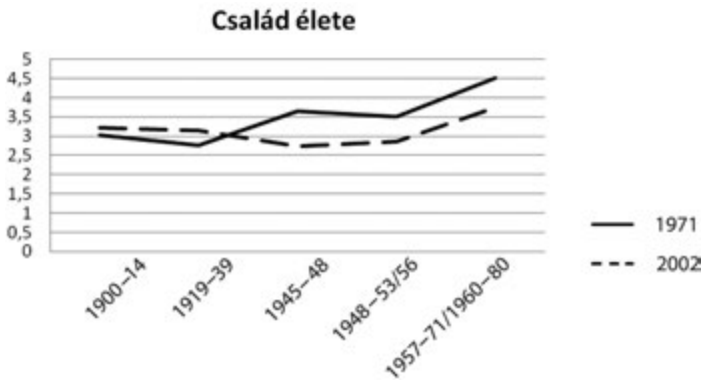
Az egyes korszakok összevetéséhez első lépésben a globális értékelés mutatóját, vagyis az öt tulajdonságskálán adott ítéletek átlagát használtuk.

Az 1971-es eredmények: „Ha egybevetjük az egyes korszakokra a minta egészétől kapott pontokat, akkor egyetlen időszak válik el élesen az összes többitől, ez pedig az 1957 utáni periódus. Érvényesül az a tendencia, hogy a 45 utáni periódusokat mind pozitívabban minősítik, mint a 45 előttiakat. (Megjegyzendő, hogy kifejezetten negatívan csak az 1919–39 közötti időszakot ítélik meg a család élete szempontjából)” (HUNYADY–PÖRZSE 1976: 61).

A 2002-es adatok esetében is kiemelkedik a Kádár-korszak a globális értékek alapján. A történelmi periódusok rangsorában ezután viszont „helyet cserélnek” a második világháború előtti és utáni időszakok. Azaz, most az 1960–80-at az 1900–14-es és a Horthy-korszak követi, majd a Rákosi-éra, s végül a koalíciós évek következnek. Egy kissé ellentmondásosnak tűnik, hogy miközben előrébb kerültek a század első felének korszakai, a személyi kultusz éveinek értékelése is – ha halványan is – relatíve pozitívabb, mint 1971-ben. Lehetséges magyarázat, hogy az 1971-es minta tagjainak értékelésében jóval nagyobb szerepet játszott a közvetlen tapasztalat.

Ha tulajdonságonként vizsgáljuk meg a korszakok értékelését, az 1971-es adatok azt mutatják, hogy az egyes pozitív tulajdonságok és a globális értékelés az esetek többségében ugyanúgy rendeződik el. Egyedül a jómódban-nélkülözve megítélési szempont képez kivételt, a kérdezettek 1945–48-nál e tekintetben kedvezőbben ítélik meg 1948–53-at.

2002-ben a globális értékelési rend minden tulajdonságpár esetében megismétlődik.

1. ábra. Családok életének értékelése a különböző korszakokban

Ha összehasonlítjuk a két időpontban készült vizsgálat eredményeit, négy tulajdonságpár esetében azt tapasztaljuk, hogy ugyanaz a profil bontakozik ki, mint a globális értékelések mentén. Kivételt a megbecsülve-kevésre becslve képez. A két világháború előtti periódusok átlaga szinte teljesen egyforma a két mintánál, a háború utániaknál viszont nagyokká válnak a különbségek, a 71-es kérdezettek átlagai jóval pozitívabbak.

Összefoglalva: a 20. század történetének a család életével összefüggésben értékelt korszakainak eltérő rendje ellenére, azok szerkezeti vonatkozásaiban bizonyos hasonlóságot is felfedezhetünk a két vizsgálatra vonatkozóan, s melynek lényegét majd negyven éve így írtuk le:

„A család múltjára vonatkozó értékelő véleménynyilvánításokban bizonyos szerepet kapott, a különböző korszakok megítélésekor mindig ugyanabba az irányba hatott a kérdezettek – mint korábban utaltunk rá, zömmel pozitív – viszonyulása családjukhoz. Ebből magyarázhatjuk a családtörténet különböző korszakai jellemzéseinek vissza-visszatérő, állandónak bizonyuló struktúráját. Úgy tűnik, hogy szinte minden kérdezett rétegnek – amikor előnyös képet kíván nyújtani a családi életről – lényegében egybevág az álláspontja abban: mi az érték a család szempontjából (belső békesség, külső megbecsülés), s mi az, aminek megkérdőjelezése nem válik rováására, sőt éppen közvetve dicséri a család előrevívő energiáit (ilyen lehet az anyagi jólét, illetve az adott helyzettel való megelégedés)” (HUNYADY–PÖRZSE 1976: 73–74).

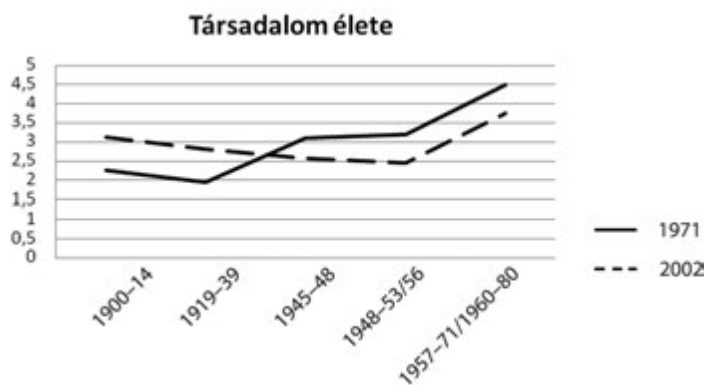
1.2. Társadalomtörténeti periódusok jellemzése

Az a történelmi keret, melybe a családok élete belerendeződött az elmúlt évszázad során, az a magyar társadalom és politika többszöri átalakulásokat hozó története volt. Így természetesen arra is kíváncsiak voltunk, hogy „az erre vonatkozó, ideologikus általánosságokban megfogalmazott és a század során többször is átfogalmazott történeti értékelések vajon milyen formában élnek a közgondolkodásban, milyen beállítódásokat fejeznek ki s milyen irányba orientálják a múlt tapasztalatainak feldolgozását” (HUNYADY–PÖRZSE 1976: 75).

Ugyanarra az öt szakaszra bontottuk a század történetét, mint a család múltjára vonatkozóan, és arra kértük a kérdezetteket, hogy a megadott tulajdonságok mentén – ötfokú skála segítségével – jellemezzék, hogy hogyan éltek ekkor általában az emberek. A felhasznált tulajdonságpárok

a következők voltak: nyugodt-küzdelmes, felszabadult-félelmekkel teli, boldog-boldogtalan, őszinte-hazug, lendületes-nehézségekkel teli.

Az 1971-es kutatás globális értékeléseit elemezve azt tapasztaltuk, hogy a család életéhez hasonlóan itt is az 1957 utáni időszak kapja a legpozitívabb összegzett pontértéket (4,5). Az ezután következő két korszak átlagértékelése már a semleges, hármas érték felé közelít. Csekély mértékben kedvezőbb az 1948–53-as, mint az 1945–48-as periódus megítélése. Átlagosan negatív értékelést kap az 1900–14 közötti korszak. A legnegatívabb értékelést egybehangzóan az 1919–1939-es időszak kapja, itt a végletesen elmarasztaló ítéletek kerülnek túlsúlyba (átlag:1,95).

2. ábra. A társadalom értékelése a különböző korszakokban

A 2002-es vizsgálatban is a társadalom életére vonatkozó globális értékelési rangsort a Kádár-korszak nyitja pozitív, de a 71-esnél jóval visszafogottabb átlaggal (3,75), melyet a századelőtől sorba következő négy korszak követ egymás után egyre csökkenő összértékeléssel. A skála hármas értéke körül ingadozik a két második világháborút megelőző időszak, és enyhén a negatív tartományba csúszik le a háborút követő két korszak.

Megnéztük, hogy az időszakok globális megítélésében mutatkozó különbségeknek mi a tartalma, azaz tulajdonságpáronként milyen eltérések mutatkoznak az egyes korszakok között. 1971-ben „a korszakok értékelési hierarchiája többnyire minden vonatkozásban újra és újra megjelenik. A koalíciós és a személyi kultusz időszaka között némileg ellentmondásos jellemzésbeli különbségek adódnak... Három kifejezetten értékelő jellegű szempontból 1945–48-at jellemzik kedvezőbben a kérdezettek (azt tartják némileg boldogabbnak, őszintébbnek, felszabadultabbnak). 1948–53 globálisan kedvezőbb minősítése tulajdonképpen abból adódik, hogy némileg lendületesebbnak érzik, és lényegesen kevésbé tartják küzdelmesnek, mint a megelőző időszakot” (HUNYADY–PÖRZSE 1976: 78). 2002-ben is csak minimális eltéréseket találunk a korszakok globális és a tulajdonságok kialakult rendjében. A kivétel az, amikor a két 1945 utáni időszakot úgy értékelik, hogy azok kevésbé voltak hazugak és félelmekkel teliek, mint a két háború előtti korszak.

1971-ben korszakonként a tulajdonságoknak szisztematikusan visszatérő hierarchiája bontakozik ki az első négy korszak jellemzésében, az 1957–1971 között eltelt idő értékelésében más

szabályszerűség tapasztalható. Az első négy korszaktól leginkább azt vitatták el, hogy azok nyugodtak és lendületesek lettek volna, s minden esetben ezektől pozitív irányba tért el az őszinte, boldog, felszabadult. Az 1957–71-ig terjedő időszakra legjellemzőbb vonás a felszabadultság, amelyhez a nyugalom áll a legközelebb, a három másik vonás statisztikailag jelentős mértékben kevésbé.

Közel sem ilyen sematikus korszakonként a tulajdonságok egymáshoz viszonyított helyzete 2002-ben. Már inkább zaklatottnak, mint nyugodtnak minősítik a 1919–56 között eltelt három korszakot, már a nyugodt felé hajlik a századelő, s a Kádár-korszaknak – a kérdezettek szerint – ez a legpozitívabb tulajdonsága. Feltűnő még, hogy az őszinteség az első három időszak esetében kiemelkedik, a Rákosi-rezsim esetében eggyel hátrébb kerül, s a Kádár-korszak esetében a többi tulajdonsághoz viszonyítva a legalacsonyabb értéket kapja. A lendületeség viszont az első két korszak esetében háttérbe szorul, a két háború utáni időszaknak legjellemzőbb vonása.

Végezetül elmondhatjuk, hogy mind a társadalom, mind a család életének múlt századi történetének értékelésében negyven év alatt egy tartalmi fordulat bekövetkezett: a második világháború előtti és utáni időszakok értékelése helyet cserélt. Ezen jellemzéseken belül a szerkezet változatlanok tűnik: a globális értékelések rávetülnek a tulajdonságok szerinti megítélésre.

Még két lényegesnek tűnő különbséget tapasztalhattunk. Az 1971-ben született ítéletek a korszakok között végletesebb különbséget mutatnak, mind a tulajdonságok, mind a globális értékelés szintjén. Ugyanakkor, 2002-ben, főleg a társadalom történetére vonatkozóan, korszakonként különböző a jellemzők hierarchiája, ami talán egy nagyobb fokú differenciáltságra utal.

2.1. A magyarságkép

A hazafiságról, a magyarságról 1972-ben készült egy vizsgálat 564 fős országos reprezentatív mintán. E kutatásban alkalmaztunk először jó néhány olyan vizsgálati eszközt, melyet aztán a 21. században is megismételtünk.

Ez a fejezet a magyarságkép vonatkozásában idéz néhány eredményt az 1972-es és a 2010-es (*Érték és érzés*) kutatások összehasonlításából (*Érték és érzés* 2010).

Első kutatási kérdésünk az volt, hogy ki tekinthető magyarnak, milyen ismérvek alapján döntik el ezt a kérdezettek. Ezért tettük fel azt az általános kérdést mindkét alkalommal, hogy: „Kit tekint Ön magyarnak?” A válaszlemez gyakoriságát és változatosságát tekintve gazdagabb válaszok születtek 1972-ben, s szimplábbak, rövidebbek 2010-ben.

Nagy vonalakban két fő részre oszthatók a választípusok. Az egyik szerint: *magyarnak lenni adottság*. 1972-ben a leggyakoribb ilyen válaszlemez (26,4%) az volt, hogy az a magyar, aki itt él és dolgozik, ez 2010-ben csak 11,6%. Negyven éve két ismérv szinte egyenlő arányban szerepelt. 12% mondta, hogy az a magyar, aki itt született, illetve 11,8%, hogy az állampolgárság számít. Ezek 2010-ben 14,6% és 6,2%, ami azt mutatja, hogy míg a Magyarországon való születés jelentősége némileg hangsúlyosabb, az állampolgárságé majdnem a felére csökkent.

Objektív kritériumként mindkét esetben a leggyakoribb válasz, hogy az tekinthető *magyarnak, akinek ősei, származása, anyanyelve* magyar. Erre hivatkozik az 1972-es kérdezettek 15,9%-a, viszont a 2010-es minta majd egyharmada: 30,8%.

A válaszelemek másik típusa arra utal, hogy a magyarsághoz tartozásnak fontos ismérve, hogy valamiféle *személyes* viszony fűzi az illetőt nemzetünkhöz, illetve országunkhoz. Az ilyen jellegű válaszok közt 1972-ben a leggyakoribb, hogy tesz az országért, magyarságért, érte dolgozik (22,4%), s ez az ismérv szinte elenyésző arányú 2010-ben (3,6%). Ugyanígy feltűnő a változás a hazafiság, hazaszeretet kritériumként való említésében: 1972-ben 15,3% az ilyen válaszok gyakorisága, 2010-ben csupán 1,7%. Van két olyan válaszelem, amely a 21. században fel sem merült, az egyik a politikai hűség (4,8%), a másik pedig a hazához való hűség, csak az lehet magyar (11,8%), aki nem disszidál. A végére maradt a talán legszubjektívebbnek tekinthető ismérv, mely szerint az a magyar, aki annak vallja, érzi, mondja magát. Így gondolta a kérdezettek 13,4%-a negyven éve, szemben a mostani 20,8%-kal.

Összességében elmondhatjuk, hogy az 1972-ben született válaszok kiegyensúlyozottak voltak az objektív és szubjektív ismérvek vonatkozásában, s ez utóbbiak esetében jóval változatosabban, mint 2010-ben. Mostanra hangsúlyossá azok a nemzeti ismérvek váltak, amelyek adottságnak tekintik valakinek a magyarságát. Ugyanakkor szemben a régebbi kiegyensúlyozottsággal, a jelen időkbén inkább polarizáltak látszanak az objektív és szubjektív válaszelemek.

Az 1972-es kutatásban „a magyar ember meghatározására tett kötetlen kísérletből is kitűnt, hogy az emberek szemében a nemzeti hovatartozás megállapításakor az országnak, mint körülhatárolt területnek és önálló államiságnak mekkora szerepe van” (HUNYADY és mtsai 1974: 59). Ezt a szerepet próbálta tisztázni néhány zárt kérdésünk, melyeket a 2010-es kérdőívben is felhasználtunk. Kérdéseink így kezdődtek: „Amikor Ön a magyar nemzetre gondol, beleérti-e ebbe...”, s folytatásként rákérdeztünk a Magyarországon élő nemzetiségekre, a szomszédos, valamint a nyugati országokban élő magyarokra.

Az adatokból kitűnik, hogy a nyitott kérdésre adott válaszokhoz hasonlóan a negyven évvel ezelőtt kérdezettek háromnegyedénél az országhatár egyet jelent a nemzethez tartozással, megosztottság tapasztalható a szomszédos országban élő magyarok esetében, s egyértelmű a nyugaton élők kirekesztése. Ezzel szemben 2010-ben nem az országhatár vagy a haza önkéntes elhagyásának elítélése működik a nemzethez tartozás meghatározásánál, hanem többségben a származás a döntő. Az itt élő nemzetiségeket, ha jóval kisebb arányban is, de a válaszok többsége szerint a magyar nemzethez tartozóknak tartják, s kb. annyian nem tartják őket magyarnak, mint a nyugati országokban élőket, de ez utóbbi esetben igen magas a döntésképtelenek aránya (17,6%). Végül is, míg 1972-ben a minta többsége csak az országban élő nemzetiiségeket sorolta a nemzethez tartozónak, addig most mindhárom csoportot.

2.2. „Büszkeség és szégyen”

A magyarsághoz fűződő viszony tisztázása céljából feltettünk olyan kérdéseket is, hogy a kérdezettek megítélése szerint mire lehetünk büszkéek, illetőleg mit kell szégyellnünk mint magyaroknak. Első kérdésünk így hangzott: „Véleménye szerint büszkének kell-e lennünk, vagy nem kell büszkének lennünk arra, hogy magyarok vagyunk?”. És ezt a kérdést feltettük arra vonatkozóan, hogy van-e, amit szégyellnünk kell.

Az elmúlt negyven év a fentiekkel kapcsolatos nézetekben a következő változásokat hozta: Kevesebben vannak most, akik szerint büszkének kell lennünk magyarságunkra, és többen,

akik szerint nem (igen: 1972: 91,5%; 2010: 71,5%, nem: 1972: 6,7%; 2010: 21,6%). Ennek megfelelően jelenleg nagyobb arányban állítják, hogy van okunk szégyenkezni (1972: 35,5%, 2010: 48,3%), s valamivel kevesebben, hogy nincs (1972: 50,3%, 2010: 45,1%), az első vizsgálatban igen nagy (14,2%) volt a bizonytalanok aránya.

A büszkeség okainak felsorolásában mindkét minta esetében a leggyakoribb annak az általános elvnek az említése (1972: 35,3%, 2010: 21,3%), hogy – bármely nemzethez tartozzék is valaki – természetesen büszkének kell lenni saját nemzetére. A magyarok történelmi, kulturális érdemeire hivatkozik a 1972-es kérdezettek 12,3%-a, a mostaniak 15,4%-a. Sokan utaltak arra negyven éve, hogy a magyarok mások szemében kivívták megbecsülésüket, jó hírnévre tettek szert (11,6%), s ezzel kapcsolatban olyan válaszok születtek, hogy mindenki szereti a magyarokat, említik sportolóinkat, művészeinket, tudósainkat. Az ilyenfajta, hírnévre való utalás a két évvel ezelőtti vizsgálatban látszólag nagyobb arányú (18,8%), de ebbe benne foglaltatik az a 13,8%, aki kifejezetten tudósainkra, feltalálóinkra hivatkozik.

Külön kiemelendő a válaszoknak egy meglehetősen általános jellemző vonása, hogy a pozitívumok mellett, éppen a pozitívumok kontrasztszerű kiemelése céljából negyven éve viszonylag sűrűn (21,5%) utaltak arra, hogy hazánk kis ország, illetőleg sok szenvedésen keresztül, nehéz feltételek között vezetett történelmi utunk, s ezek ellenére megmaradtunk, fennmaradtunk. A jelenben az ilyen típusú válaszok mindössze 5,7%-ot tesznek ki.

A többi válaszelem olyan, ami csak az egyik, vagy csak a másik minta válaszaiban szerepel. Így például 2010-ben 11% említett olyan pozitív emberi tulajdonságokat, amelyekre joggal lehetünk büszkéek. Az így válaszolóknak majdnem fele valamilyen mentális jelzöt (intelligens, okos, művelt stb.) említett, valamint utaltak vendégszeretetünkre, szorgalmunkra, morális tartásunkra is. Negyven éve viszont a válaszok 6,7%-a utalt arra, hogy országunkra, természeti szépségeinkre, illetve adottságaira is joggal lehetünk büszkéek.

Ennél jóval nagyobb arányban említik azt, hogy gazdaságilag mennyire fejlettek vagyunk (15,3%). Ez a választípus vezet át *nemzeti szégyeneink* felsorolásához, mivel gazdasági fejlettségünkre csak 1972-ben voltunk büszkéek, 2010-ben ez a szempont az indoklást adók 9,5%-a szerint szégyenünk egyik forrása (gazdasági fejletlenség, elmaradottság, szegénység).

Az 1972-ben indoklást adók majd harmada szerint legnagyobb szégyenünk a második világháborús részvételünk. Ez az ok most már nem képez külön kategóriát, hanem csak általában említik háborús és területi veszteségeinket (5,18%), s ez ilyen formában szinte ugyanilyen arányban jelent meg a válaszok között 1972-ben is. Nem találunk lényeges eltérést a két vizsgálat eredményei között abban sem, hogy általános emberi hibák is lehetnek szégyenérzetünk forrásai (21, illetve 22,3%). Ezek közül az emberi hibák közül 2010-re külön kategória lett, a szét húzás, ellentét, irigység 16,4%-os említési gyakorisággal. 1972-ben szégyenként említik még 15%-os arányban a disszidálásokat tényét, s 11,5%-ban utalnak a válaszolók 1956-ra. A háború előtti reakciós rendszerek és a felszabadulás utáni kor hibáit majd egyenlő arányban (8,1, illetve 7,5%) tartják a szégyen forrásának. A 2010-es válaszokban nem lehet ennyire konkrétan elválasztani múltunk korszakait, a szégyellnivalókat említők 11%-a általában utal történelmünk során elkövetett hibáinkra. Viszont a kérdezettek duplája (23,1%) említi jelenünk, közelmúltunk politikai hibáit, mint amelyek szégyenkezésre adnak okot.

Összefoglalva a magyarságképpel kapcsolatos változásokat, elmondhatjuk, hogy a 21. századra előtérbe kerültek a nemzethez tartozás objektív kritériumai. Az országon belül élés viszont

erősen elhalványult. Kérdezetteinket közel sem olyan nagy arányban tölti el büszkeség magyarsága miatt, és többen vannak, akik szégyenre látnak okot, mint akik nem.

3.1. Szőkétet vagy barnákat

Az előbbi két fő témakör: a 20. század történelmi korszakainak megítélése, és a magyarságkép vizsgálata a 20. században kezdődött, s a mai napig folytatódik.

A végére egy olyan problémakör került, ami kifejezetten 21. századi.

Ez pedig egy olyan kérdéssor válaszainak vázlatos bemutatása, melyet elsősorban kérdezőtechnikai eszközként dolgozott ki Hunyady György 2002-ben, hogy a kérdezés folyamán oldani lehessen a kontraszelektációs skála 50 itemének monotoniját. Így került a 28. és 29. megállapítás közé az alábbi kérdéssor:

Mit szeret Ön jobban?

12.11 Budát	vagy	12.12 Pestet	is-is
12.21 a sportot	vagy	12.22 a könyvet	is-is
12.31 a késői kelést	vagy	12.32 a késői fekvést	is-is
12.41 az időseket	vagy	12.42 a fiatalokat	is-is
12.51 az igazán becsületos	vagy	12.52 az igazán okos embereket	is-is
12.61 a kutyákat	vagy	12.62 a macskákat	is-is
12.71 a hideg	vagy	12.72 a meleg időjárást	is-is
12.81 a szőkétet	vagy	12.82 a barnákat	is-is
12.91 a régít	vagy	12.92 az újat	is-is
12.101 az erőseket	vagy	12.102 a gyengéket	is-is
12.111 a határozott	vagy	12.112 a megértő férfiakat	is-is
12.121 a gyengéd	vagy	12.122 az öntudatos nőket	is-is
12.131 a kisebb kockázatot	vagy	12.132 a nagyobb sikert	is-is
12.141 a kalandot	vagy	12.142 a nyugalmat	is-is
12.151 a biztonságot	vagy	12.152 a szabadságot	is-is
12.161 az érdekes munkát	vagy	12.162 a nagyobb jövedelmet	is-is

E kérdéssort lazításnak szántuk a vizsgálati személyek számára, én pedig ezt a fejezetet arra, hogy Hunyady György humorérzékére apellálva bemutassam e groteszkek tűnő összehasonlításokat.

Három vizsgálatban is használtuk ezt a kérdéssort (*Családtörténet* 2002, *Társadalmi nézetek és emberi kapcsolatok* 2006, *Érték és érzés* 2010), de az adatok eddig még nem kerültek feldolgozásra. Most két – az időben távolabbi – vizsgálat, a 2002-es *Családtörténet* és a 2010-es *Érték és érzés* idevonatkozó eredményeit szeretném általánosságban bemutatni.

Az egyes alternatívák, melyek közül a kérdezetteknek választaniuk kellett önmagukra, illetve az őket körülvevő világ preferenciáira vonatkoztak. Először arra térnék ki, hogy ezek a preferenciák mennyire egyformák vagy megosztóak, illetve mennyire mutatnak határozottságot vagy bizonytalanságot.

A 2002-es adatok alapján a legeggyöntetűbb válaszok abban a vonatkozásban születtek, hogy a kérdezettek a nyugalmat részesítik előnyben (73,9%) a kalanddal (14,7%?) szemben, s 67%-uk a meleg időjárásat a hideggel (10,8%) szemben. A minta több mint fele jobban preferálja a becsületes embereket, mint az okosakat, a kutyákat, mint a macskákat, a kisebb kockázatot, mint a nagyobb sikert, valamint inkább kedvelik a biztonságot, mint a szabadságot. Ennél kisebb arányban, de a gyakoribb válasz az volt, hogy jobban szeretik a könyvet szemben a sporttal, a barnákat szemben a szőkékkel, a késői fekvést szemben a késői keléssel, valamint a nagyobb jövedelmet inkább, mint az érdekes munkát. Valamivel jobban kedvelik a határozott férfiakat, mint a megértőeket, s szinte egyenlő arányban a gyengéd és az öntudatos nőket.

Három olyan kérdés van, amikor a leggyakoribb válaszok azt jelzik, hogy a kérdezettek ki-térnek a határozott állásfoglalás elől. A legtöbben (57,8%) az időseket-fiatalokat alternatíva esetében jelölik az is-is választ (bár a fiatalokat nagyobb arányban szeretik). A Buda és Pest közötti választást is nagyobb arányban kerülik el, mint adnak egyértelmű választ (néhány százalékkal többen kedvelik Budát). Szintén az állásfoglalás előli kitérés gyakorisága a legnagyobb a régi-új összehasonlításnál, s két alternatíva választása szinte egyformán alakul.

A 2010-es vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a preferenciák iránya nem változott, vagyis az egyes alternatívák közül ugyanazokat jelölték meg nagyobb gyakorisággal, mint 2002-ben. A feltűnő különbség az, hogy a frissebb adatok esetében a lehetséges 16 esetből 10-ben az is-is válaszok a legnagyobb arányúak. Ebből öt esetben a minta több mint fele így nyilatkozott. Úgy tűnik, az emberek jó része – még ilyen hétköznapi választási lehetőségek esetében is – tartózkodóbbá vált a határozott állásfoglalással szemben. Az egyértelmű véleménynyilvánítások esetén most is a nyugalom vezet a kalanddal szemben, amelyet a meleg a hideggel, a kutya a macskával, kisebb kockázat a nagyobb sikerrel, a könyv a sporttal, és a késői fekvés a késői keléssel ellentétben kerül fölénybe.

Megnéztem azt is, hogy a két vizsgálatban van-e ismétlődő szignifikáns különbség az egyes demográfiai csoportok között. Az iskolai végzettség nem igazán differenciáló tényező ebben a kérdéssorozatban. Mindkét esetben az egyetlen szisztematikus eltérés, hogy míg az érettséginel alacsonyabb végzettségűek a nagyobb jövedelmet részesítik előnyben, addig az ennél iskolázottabbak az érdekes munkát szeretik inkább. A lakóhely típusa alapján a budapestiek emelkednek ki a könyvek és az igazán okos emberek preferálásával. A községben élők viszont a nagyobb jövedelmet kedvelik az érdekes munkával szemben. Várható volt, hogy a fiatalabb korosztályok az idősebeknél jobban szeretik az újat, mint a régit, a nagyobb sikert, mint a kisebb kockázatot, és a szabadságot, mint a biztonságot. Természetes, hogy az idősebbek inkább választják a nyugalmat, mint a kalandot.

A legtöbb szignifikáns különbséget a nemek között találjuk, s ezek mindkét vizsgálatban egyformán alakultak. Így kiderül, hogy míg a férfiak a sportot, addig a nők a könyvet szeretik. A nők közül többen szeretik a macskákat, mint a férfiak közül, s ugyanígy van a barnák kontra szőkék esetében is, vagyis a nők a barnákat kedvelik jobban. Míg a nők inkább a megértő férfiakat preferálják, addig a férfiak a határozottakat. Ennek egyenes következménye, hogy a férfiak

a gyengéd nőket kedvelik, a nők pedig az öntudatos nőket. Végül nem meglepő az sem, hogy míg a férfiak szeretik a szabadságot és a kalandot, a nők inkább a biztonságot és a nyugalmat.

Láthattuk tehát, hogy az emberek hétköznapi életét, mentalitását némileg tükröző alternatívák közti választások közti markáns különbségek egy része szinte előre megjósolható, mások esetében pedig néha váratlan eredmények születtek.

3.2. 20. századi magyar történelem – szőkéket vagy barnákat

A rövid tanulmány lezárásaként, és hogy az elmúlt több mint negyven év kutatásai összeérjenek, megvizsgáltam, hogy az egyes alternatívák közül egyértelműen választók között van-e különbség más, „komoly” kérdésekre adott válaszok mentén. Evidensnek tűnt, hogy a 2002-es vizsgálatból azokat a kérdéseket választom, amelyek a 20. századi magyar történelem különböző korszakainak értékelésére vonatkoztak.

A *társadalom életével kapcsolatban* alig adódott szignifikáns eltérés az egyes preferenciák között. A Horthy-korszakot magasabbra értékeli azok, akik inkább az erőseket szeretik, mint a gyengéket. A koalíciós időszakot globálisan pozitívabbnak látják a gyengéd nőket kedvelők, szemben a határozott nőket előnyben részesítőkkal (e mögött nyilván a nemek közötti választási különbség húzódik meg). A Pestet választók átlagai magasabbak, mint a Budát választóké a Rákosi-éra értékelésében (itt valószínűleg politikai beállítottságbeli különbség van a háttérben). Végül a Kádár-korszakot azok tartják nagyra, akik inkább a nyugalmat szeretik, mint a kalandot. Ezt az eredményt két mögöttes tényező is okozhatja. Az egyik egy demográfiai különbség: az idősebbek közül többen kedvelik a nyugalmat, a fiatalok közül pedig többen a kalandot. A másik az lehet, hogy ezen időszak társadalmi életének értékelésében a legjellemzőbb vonás a nyugodtság.

A *család életének* különböző időszakainak értékelésében valamivel több, matematika-ilag jelentős eltérést találunk az egyes alternatívákat választók között. A legtöbb különbség az 1900–14 közötti időszak vonatkozásában adódott, melyet a késői fekvést, az érdekes munkát, valamint paradox módon az öntudatos nőket és a szőkéket kedvelők értékelnék magasabban.

A Horthy-korszak esetében is a szőkéket-barnákat és az érdekes munkát-nagyobb jövedelmet kedvelők között van jelentős különbség, ugyanazzal az irányultsággal. A család élete szempontjából is a koalíciós időszakot az érdekes munkát szeretők emelik ki. Egy kicsit váratlan, hogy kik látnak több pozitívumot az ötvenes években. Ők pedig a hideg időjárást, az öntudatos nőket és az érdekes munkát kedvelők. Végül a Kádár-korszakot globálisan azok értékeli jobban, akik a kisebb kockázatot részesítik előnyben a nagyobb sikerrel szemben.

Láthattuk tehát a 20. század történelmi időszakainak két szempontú értékelésének, s látszat-ra hétköznapiak tűnő preferenciák összefüggéseit. Ezek egy részét magyarázhatják a választott alternatívák mögött meghúzódó demográfiai sajátosságok (pl. szőkéket kedvelők között több a férfi). Más esetekben felsejlik a kérdezettekre jellemző tulajdonságok, attitűdök az értékeléseket befolyásoló szerepe (kaland-nyugalom, kisebb kockázat-nagyobb siker, érdekes munka-nagyobb jövedelem stb.).

3.3. Magyar nemzet – szőkétet vagy barnákat

Utolsó témakör, mellyel elemzéseimet zárom, a 2010-es Érték és érzés című vizsgálatunkban is szereplő személyes preferenciák, és a majd negyven év után megismételt, a magyar nemzetre vonatkozó kérdések összefüggéseinek bemutatása. Az egyes alternatívák közti választások közül, itt is, csak azokat emelem ki, amelyek között szignifikáns eltérés mutatkozik a magyarsággal kapcsolatos válaszokban.

A „*Kit tekint Ön magyarnak*” kérdésnél egyetlen esetben mutatkozik lényeges különbség: a határozott férfiakat szeretők jelentősen nagyobb számban mondják, hogy az a magyar, akinek ősei, származása, anyanyelve magyar. Viszont a gyengéd férfiakat előnyben részesítők szerint az, aki itt él (nemek közti különbség húzódnak a háttérben). A szomszédos országokban élő magyarokat többen a nemzethez tartozónak érzik, az igazán becsületes embereket szeretők szemben az okos embereket preferálókkal, valamint a barnákat kedvelők szemben a szőkétet kedvelőkkel. A nyugati országokban élők a könyvet és az érdekes munkát preferálók érzik inkább a magyarsághoz tartozónak (e mögött nyilván az iskolai végzettség befolyásoló szerepe állhat).

A Magyarországon élő nemzetiségeket főleg azok tekintik magyarnak, akik jobban szeretik a gyengétet, mint az erőseket. A szabadságot a biztossággal szemben előnyben részesítők határozottan a magyar nemzet részeként tekintenek az itt élő nemzetiségekre, a biztosságra vágyók bizonytalanok e kérdés eldöntésében.

A „*büszkeség és szégyen*” témakörben is találtam néhány érdekes összefüggést, melyek további elemzésre lehetnek érdemesek. A válaszok alapján milyen ember képe bontakozik ki azokról, akik szerint büszkének kell lennünk arra, hogy magyarok vagyunk? Az eredmények szerint ők olyanok, akik inkább preferálják a késői fekvést, a régít, a kisebb kockázatot és az érdekes munkát (nyilván az idősebbek többen választottak így).

Akik szerint nincs okunk büszkeségre, azok jobban szeretik Budát, az újat és a nagyobb jövedelmet. Az érdekes munkát és a barnákat preferálók szerint van okunk szégyenkezni, nekünk magyaroknak. Míg a nagyobb jövedelmet, a szőkétet és az okos embereket kedvelők véleménye alapján erre nincs okunk.

A büszkeségre okot adó tényezők említési gyakoriságában is találtunk szignifikáns különbségeket. Azt tapasztaltuk, hogy a fiatalokat szeretők tudósainkra büszkék, az időseket kedvelők pedig a magyarok pozitív emberi vonásaira, illetve arra, hogy a sok viszontagság ellenére fennmaradtunk. Akik úgy nyilatkoztak, hogy az érdekes munkát szeretik, azok között többen vannak történelmi, kulturális múltunk értékeire hivatkozók, s mivel a nagyobb jövedelmet preferálók között nagyobb számban fordultak elő „nem kell büszkének lennünk” választ adók, ők emberi hibáinkra utaltak többen.

Szégyenünk forrásának megjelölésében egyetlen alternatíva esetében van lényeges eltérés, ez pedig a kisebb kockázat, illetve a nagyobb siker közti választás. Míg az előbbi preferálók szerint történelmi és emberi hibáink miatt van okunk szégyenkezni, addig a sikerorientáltak politikai hibáinkat és gazdasági elmaradottságunkat említik lényegesen nagyobb arányban.

Grotesznek tűnhetett e két kérdéscsoport összefüggéseinek felvázolása, de úgy gondolom, hogy azok az alternatívák, amelyek a kérdezettek beállítódásaira, tulajdonságaira, mentalitásukra vonatkoztak, egész jól működtek közbülső változóként a történelmi nézetrendszereket feltárni próbáló kérdéseinknél.

Az viszont egyértelműen kiderült, hogy melyek azok az alternatívák, amelyek legjobban megosztják a kérdezetteket. Kiemelkedik – a szignifikáns különbségek száma alapján – az érdekes munka-nagyobb jövedelem megosztó szerepe. Ezt követi, fele ilyen gyakorisággal a barnák-szőkék közti választás, majd a kisebb kockázat-nagyobb siker. Legkevésbé állnak szemben a vélemények a kutya-macska, az idősek-fiatalok és hideg-meleg időjárás alternatívák közti választás esetében.

Néha evidensnek látszanak ezek az összefüggések, néha pedig váratlanok.

Ez utóbbiak tisztázása nyilván még további elemzéseket igényel annak érdekében, hogy fel tudjuk tární pl. a szőke-barna, a későn kelés-fekvés, a Buda-Pest közötti választásoknak történelmi múltunk megítélésében játszott szerepét.

Post Scriptum

Remélem, sikerült e három kis fejezettel rávilágítani arra a tényre, hogy mennyi „adatkins” áll még rendelkezésedre – a többek között – munkával eltöltendő évtizedeidre.

Irodalom

HUNYADY GY. – PÖRZSE K. (1976): *Vélekedések a XX. század történetéről és a családok múltjáról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

HUNYADY GY. és mtsai (1974): *Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HUNYADY GY. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.

HUNYADY GY. – PÖRZSE K. (2010): *A történelem és a hazafiság a közgondolkodásban: a hazai kutatások kezdetei a TK 70-es éveiben*. JEL-KÉP.

Kovács Mónika

ELTE PPK Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ

A múlt kollektív reprezentációi a jelen homályos tükrében

 A múlt Közép-Európában mindig sokkal aktuálisabbnak látszik, mint a kevésbé turbulens múlttal rendelkező országokban. A jelen és a közelmúlt változásai folyamatosan hatnak a kollektív múlt konstrukciójára: Közép-Európában minden legalább egy rendszerváltást átélt ember számára evidencia, hogy a hivatalos múlt az aktuális politikai berendezkedéssel változik. A múlt ugyanakkor nem egyszerűen a csoport-hovatartozás alkotóeleme, hanem különböző konstrukciói – amelyek szorosan összefüggnek a rendszerváltozások értékelésével – a politikai hovatartozás kódjaivá is válhatnak, alternatív vagy versengő kollektív múltakat hozva létre egy társadalmon belül.

A kollektív emlékezet egyrészt – mintegy felhalmozva a csoport történelmi tapasztalatait – kialakítja a csoport számára legkedvezőbbnek tűnő érzelmi és narratív mintázatot a múlttól, amely aztán a szocializáció során átadódik generációról generációra, mint a csoport jellegzetes megküzdési módjának modellje (lásd FÜLÖP–LÁSZLÓ 2011). Másrészt a jelen társadalompszichológiai igényei határozzák meg, hogy egyáltalán mit tekint a csoport „használható múltnak”: mi számít emlékezetre érdemes eseménynek és mi nem. Az az esemény, amely nem releváns a jelen szempontjából, kihullik a kollektív emlékezetből, különösen a kommunikatív emlékezetből (WERTSCH 2002).

A rendszerváltás utáni nyilvános megemlékezések két kulcseleme¹ egyfelől a magyar holokauszt, másfelől a sztálinista diktatúra, valamint az 1956-os forradalom vérbefojtása volt. Hunyady kutatási eredményei szerint azonban a személyes történelemkép meglepően immunisnak látszik ezekkel a témákkal kapcsolatban, nem ezek a viszonyítási pontjai, hanem a Kádár-korszak (lásd HUNYADY 2010: 173–185). Az emberek a Kádár-korszakhoz viszonyítják nemcsak a két megelőző korszakot, hanem a rendszerváltást is. A személyes reprezentációkban erős a Kádár-korszak iránti nosztalgia, annak ellenére, hogy a nyilvános diskurzus inkább negatív ezzel a korszakkal kapcsolatban.

¹ Amelyekhez harmadikként az utóbbi években a trianoni békediktátummal kapcsolatos megemlékezések csatlakoztak, például a „nemzeti összetartozás napjának” 2010-es bevezetésével és az iskolai emléknap bevezetésével.

Ha feltételezzük, hogy a jelen percepciója hozzájárul a múlt – újra és újra – értelmezéséhez azáltal, hogy sémát nyújt a múltban történtek (ki)magyarázatához, akkor meg kell vizsgálnunk azt, hogy a közelmúlt és jelen társadalmi helyzetének értelmezése hogyan vetül rá a hétköznapi emberek múltbeli szerepének értékeléséhez. Ha az emberek úgy érzik, hogy nincs kontrolljuk a jelen felett, akkor valószínűleg feltételezik majd, hogy a korábbi generációk is csak elszenvedői és nem alakítói voltak a történelemnek. Ez a séma azonban könnyen felmentést is ad az egykori és a mostani politikai passzivitásért, valamint kibúvót kínál a kollektív felelősségvállalás és büntudat alól. A következőkben arra keressük a választ, miként operacionalizálhatjuk a „múltfeldolgozásnak” nevezett kollektív emlékezeti folyamatot és értelmezni próbáljuk a magyar múltfeldolgozás sajátosságait és azok következményeit.

„Múltfeldolgozás”

Herman a pszichés trauma feldolgozásának elsődleges feltételének tartja a trauma társadalmi elismerését, azt, hogy a közösség az áldozat oldalára álljon, még akkor is, ha a trauma pillanatában az áldozat iránti közönyével és a történetek iránti passzivitásával hozzájárult a trauma bekövetgetéséhez. Herman szerint a trauma elismerése csak olyan közegben történhet meg, ahol az elkövető elvesztette hatalmát, cselekedetének ideológiája illegitimé vált (HERMAN 2003: 19–49) és a társadalom olyan értékek mellett kötelezte el magát, amelyek összeegyeztethetetlenek a saját csoport egykori értékeivel és/vagy viselkedésével.

A „múltfeldolgozás” kifejezés eredetileg a nyugatnémet társadalomnak a holokauszt múlttal való megküzdésének több évtizedes folyamatára utal (lásd KOVÁCS 2010). Ezt sokan példaként állítják más társadalmak elé, amelynek őszinte végigjárása révén a német társadalom erkölcsi győztesként szabadult meg a terhes múlt árnyékától. A folyamat legfontosabb lépései a nyilvános bűnbánat és bocsánatkérés, az anyagi kárpótlás, valamint a holokauszt oktatásának és emlékeztetének intézményesítése voltak.

A német társadalom által tett erőfeszítések jelentőségét és példaértékét nem vitatva, többen felhívták a figyelmet arra, hogy egyének társadalmi emlékezetében a szégyenteljes múlt nem biztos, hogy úgy jelenik meg, mint ahogy azt a nyilvános kollektív emlékezet folyamatosan ismételt gesztusai alapján várhatnánk. A nyilvános emlékezetben szinte teljesen tabuvá tett saját családi traumák – például a német lakosság embertelen szenvedései a háború végén vagy a háború után kollektív büntetésként a német kisebbségekre mért kitelepítések – a nyilvános kollektív emlékezet által kínált elkövető/be nem avatkozó történetek helyébe lépnek (ASSMANN 2005).

Welzer és munkatársai (2005) kutatásaiból az is kiderült, hogy a családi emlékezet és a hivatalos emlékezet közötti szakadék oka nemcsak a saját család áldozatmúltjának előtérbe kerülése, hanem a pozitív családi identitásra való törekvés is, amely során az elkövetők/be nem avatkozó családtagok fokozatosan embermentőkké-ellenállókká alakulnak át. Az interjúk során gyakran felbukkant az a történelemről alkotott implicit elmélet is, miszerint a „kisember” tehetetlenül kiszolgáltatottja a történelem viharainak, akinek nincs lehetősége érdemben változtatni az eseményeken. Ebből az implicit elméletből az következik, hogy mind a büntudat érzése, mind a felelősségvállalás csak állami szinten releváns, hiszen a „kisember” nem volt és nem

is lehetett felelős a történekekért. Ily módon létrejön egy olyan kollektív büntudat, amely személyesen senkihez sem tartozik.

Kutatásuk során német családok három generációjával készítették interjúkat a nagyszülők háborús szerepéről. Az interjúk eredménye szerint a harmadik generáció, azaz a háború után született második nemzedék tagjai ugyan sokat tudtak a nemzetiszocialista rendszerről és a holokausztról általában, ezt a tudást azonban nem kapcsolták össze saját felmenőik történetével. Sőt, saját felmenőikről éppen ezen tudás révén el sem tudták képzelni, hogy bármilyen módon a rendszer támogatói vagy a bűntettek elkövetői közé tartozhattak volna. „Ez a tény rámutat a nemzetiszocialista múltat és az azzal kapcsolatos bűnöket érintő átfogó felvilágosítás paradox következményére: minél megalapozottabb a történelmi tudás, annál nagyobb a szubjektív szükségszerűsége annak, hogy a családot megóvják ettől a tudástól. [...] Újraéled a hagyományos, bár rég meghaladottnak látszó, népszerű elmélet, amely szerint a »nácik« és a »németek« két különböző csoport tagjai voltak. A »németekre« úgy kell tekinteni, mint a félrevezetettek, kihasználtak, fiatalságuktól megfosztottak csoportjára, akik maguk is a nemzeti-szocializmus áldozatai voltak” (WELZER et al. 2005: 384).

Welzer és munkatársai 2002-es reprezentatív kérdőíves felmérése megerősítette a korábbi kvalitatív kutatások eredményeit: a megkérdezettek több mint fele azt gondolta, hogy felmenőinek negatív véleménye volt a náci rendszerről, míg összesen 2% vállalta, hogy felmenői nagyon pozitív attitűdökkel bírtak a nácik iránt. Hasonlóképpen, a megkérdezetteknek csak 3%-a gondolta úgy, hogy felmenői zsidóellenesek voltak, míg 26% úgy tudta, hogy felmenői segítettek a zsidókat, 35% szerint pedig igyekeztek ellenállni, amennyire lehetett.

A kutatásból az derült ki, hogy még Németországban – a múltfeldolgozás mintaországában – is jellemző az, hogy az emberek többsége saját családját nem sorolja az egykori antiszemita és nácik közé. A holokauszttal kapcsolatos széles körű ismeretek inkább ahhoz vezetnek, hogy a harmadik generáció tagjai felmenőit a rendszer ellenségeiként, embermentőkként és ellenállókként állítják be, így szabadítva meg a „németeket” – beleértve saját családjukat – a „nácik” által elkövetett tettekkel kapcsolatos büntudattól (WELZER 2005).

Kollektív büntudat és szégyen

A „múltfeldolgozás” kulcseleme a csoport tetteiért érzett büntudat átélése és ennek kifejezése az áldozatcsoport irányában: a bocsánatkérés a két csoport közötti bizalom megteremtésének első lépése (СЕХАЈИС et al. 2008). „A győztesek bocsánatkérés formájában utólag el- és beismerik, hogy hajdanán becstelen módon jártak el [...]. Ezzel pedig mintegy visszaadják nekik a történelmi létezéshez [...] való jogukat [...]. A hivatalos bocsánatkérések mélyebb értelme az ugyanis, hogy a tettesek és az áldozatok (pontosabban azok mai képviselői) kölcsönös megálapodásra jutnak arról, mi történt valójában akkor és ott” (GYÁNI 2010: 374).

Doosje és munkatársai (2004) az addig megjelent – különböző nemzeteket és konfliktusokat vizsgáló – kutatásokat áttekintve megállapították, hogy az emberek ritkán számolnak be a csoportjuk múltban elkövetett tetteiért érzett büntudatról: általában a skálák középpontja alatti eredményeket kaptak a különböző mintákban az adott országok által elkövetett történelmi bűnökkel kapcsolatos büntudatot firtató vizsgálatok. Egy 2000-es reprezentatív felmérés szerint például

az ausztrálok többsége (52%) ellenezte azt a felvetést, hogy a kormánynak bocsánatot kellene kérnie az őslakosoktól a korábban csoportjuk iránt elkövetett tettek miatt (lásd MCGARTY et al. 2005).

A kollektív büntudat átélésének feltétele a csoporttal való azonosulás, de minél erősebb a csoporttal való azonosulás, annál valószínűbb lesz, hogy a csoporttag mindent megtesz azért, hogy a potenciális büntudatot keltő információt elhárítsa, vagy a csoport egykori tettét igazolja (BRANSCOMBE–DOOSJE 2004). Erre példa a második világháború során japán nagyvárosokra ledobott atombombák, vagy a német nagyvárosok szőnyegbombázásának „igazolása” magasabb erkölcsi – háború mielőbbi befejezése – céllal (lásd BRANSCOMBE et al. 2004). A büntudat hártására gyakran alkalmazott másik stratégia az esemény más hasonló, de súlyosabb eseményekhez való hasonlítása, amelyek fényében az kevésbé súlyosnak látszik. Ezt a stratégiát alkalmazzák például akkor, amikor a japán származású amerikaiak internálótáborokba való zárását a második világháború idején az egykori német haláltáborokkal hasonlítják össze (BRANSCOMBE 2004).

Baumeister és Hastings (1997) hét történelemszépítő stratégiát gyűjtött össze különböző nemzetek történelmükről szóló széles körben elfogadott vélekedéseit vizsgálva, amelyekben az a közös, hogy a tényeknél – és különösen az agresszió áldozatainak értelmezésénél – kedvezőbb színben tűntetik fel az adott nemzetet. A történelemszépítést a pozitív társas identitásra való törekvés motiválja és a kisebb-nagyobb torzítások generációról generációra hagyományozódnak, mindazonáltal a szerzők szerint az újabb generációk saját szükségleteikhez és világképükhöz is igazítják a képüket a történelemtől, ezért a történelem változik is az idők során.

Az első általuk említett stratégia a kihagyás: a kellemetlen vagy az aktuálisan elfogadott értékrenddel össze nem egyeztethető tényeket a csoportok megpróbálják „elfelejteni”. A szerzők azoknak a ma is csodált egykori amerikai elnököknek a példáját említik, akikkel kapcsolatban a történelemkönyvek „elfelejtik” bemutatni, hogy milyen „maradian” gondolkodtak a rabszolgaságról, a rabszolgaság haszonélvezői voltak, vagy a rabszolgaság fenntartása mellett emeltek szót. A kihagyás stratégiájának ellentéte a kitalálás stratégiája, amikor egy meg nem történt „eseményt” valóságnak hisznek. A harmadik stratégia – a felnagyítás és kiszínezés stratégiája – ez utóbbival rokon annyiban, hogy nem úgy történt az esemény, vagy nem volt olyan jelentősége, mint ahogy azt az utókor számon tartja.

A további stratégiákat együtt felmentő-kimagyarázó stratégiáknak is címkézhetnénk, mert ezek mindegyikének az a célja, hogy a megtörtént és ma negatívan értékelt tettet úgy magyarázzák, hogy az ne vessen rossz fényt a csoportra. Az összekötés-szétválasztás (bizonyos események egy oksági láncba való szervezése, vagy éppen szétválasztása), az áldozatok okolása (a saját csoport agressziójának önvédelemként való beállítása), a körülmények okolása (például az amerikai őslakosok elpusztításában a fertőző betegségek szerepének kiemelése, szemben a fehérek tetteivel), illetve az értelmezési keret megválasztása mind olyan stratégiák, amelyekkel az adott események, ha nem is kevésbé negatívvá, de „megérthetővé” tehetőek. Ez utóbbira példa, hogy míg a japán történelemben semmilyen kapcsolat nem lelhető fel az amerikai atomtámadás és Pearl Harbor között, és különösen a második atombomba ledobását megmagyarázhatatlan tettek tartják, addig az amerikaiak a Hirosimára ledobott atombombát a japánok által kezdeményezett háború lezárásához szükséges katonai csapásnak tartják.

A védekezési stratégiákat vizsgálta Brendler (1994 idézi RENSMANN 2004) is német középiskolás és egyetemista diákok körében. Eredményei szerint a diákok többsége ugyan arról számolt be, hogy szégyent (65%) és büntudatot (41%) érez, ha a holokausztra gondol, ugyanakkor különböző védekezési stratégiákat is alkalmaz a szégyennel és a büntudattal szemben.

Az első csoportba azokat sorolta, akik ugyan a felszínen elismerték a történelmi bűnököt, de nem sokat tudtak a történelekről és nem mutattak empátiát az áldozatok iránt. Ők hajlamosak voltak felmagasztalni a náci rendszer „jó oldalait”, és arról panaszkodtak, hogy ezekről nem lehet nyíltan beszélni. A kutatás szerint erre a csoportra jellemző volt a magas fokú nemzeti azonosulás és fogékonyak voltak az ún. másodlagos antiszemitizmusra, a zsidók iránti neheztelésre, amelynek hátterében a holokauszttal való szembesülés kényszere lappang. A másodlagos antiszemitizmust később Imhoff és Banse (2009) hamis szondás kísérleti helyzetben is vizsgálta: eredményeik szerint német egyetemisták negatívabban éreztek a zsidókkal kapcsolatban, ha előtte arról olvastak, hogy a zsidó túlélők a mai napig szenvednek a holokauszt következményeitől.

Brendler említett kutatásában a második csoport úgy igyekezett elkerülni a múlttal kapcsolatos büntudatot, hogy a múlt lezárását szorgalmazta, haszontalannak bélyegezve a múlttal való foglalkozást. A holokauszttal való szembesítés esetükben önsajnálathoz vezetett. Ők sem éreztek együtt az áldozatokkal, agresszív módon visszautasították a büntudat érzését és igyekeztek felmentést találni az elkövetők viselkedésére. Rájuk is jellemző volt az erős nemzeti azonosulás, és annak reménye, hogy a múltat „lezárva” ismét lehetőség nyílik az egykori nemzeti büszkeség teljes visszaállítására.

A harmadik csoportba tartoztak az ambivalensek, akik mélyebben átérték a holokauszttal kapcsolatos büntudatot, de ők is hajlamosak voltak védekező stratégiákat alkalmazni. Ezek a stratégiák, bár az első két csoport stratégiáival szemben kevésbé agresszívok voltak az áldozatokkal és az emlékeztetést szorgalmazókkal szemben, mégis a történet „kimagyarozását” szolgálták. Ilyen volt például az a gyakran hangoztatott kijelentés, hogy az emberiség általában hajlamos a vadállatiasságra. Ez a csoport sem mutatott nagy empátiát az áldozatok iránt, és tagjai nagyon motiváltak voltak arra, hogy javítsanak azon a képen, amely feltételezésük szerint a németekről más nemzetekben él. Úgy érzékelték, hogy a németekkel szemben ellenséges környezet várja el tőlük a büntudatot, amely nem belülről fakad, hanem a vélt külső elvárásoknak való megfelelés vágyából, így azt nem is tekintették hitelesnek. Ugyanakkor nagyon vágytak arra, hogy mások megbocsássanak a németeknek.

A negyedik csoport – akiket „nem nacionalistáknak” nevez a szerző – volt az, amelynek tagjai alacsonyán azonosultak a nemzeti csoporttal és erős empátiát mutattak a holokauszt áldozatai iránt. Ők szinte egyáltalán nem használtak védekező stratégiákat a múlttal kapcsolatban, átérték a kollektív büntudatot és szorgalmazták az áldozatoknak nyújtandó jóvátételt.

Welzer és munkatársaihoz hasonlóan, Brendler is azt állapította meg, hogy a holokauszttal kapcsolatos információk forrása a többség számára az iskola. Feltételezhetjük ugyanakkor, hogy a különböző védekezési stratégiákat és érvrendszereket inkább a családi szocializáció során sajátítják el a fiatalok, mint az iskolában. Reprezentatív mintán végzett felmérés eredménye szerint a németek többsége (68%) egyetértett azzal az állítással, hogy „le kellene már zárni a múltat”, bár a többség (61%) arról azt is elismerte, hogy szégyent érez azzal kapcsolatban, amit a németek a zsidók ellen elkövettek (BERGMANN–ERB 1991, idézi RENSMANN 2004).

Kollektív büntudat és a magyar kollektív emlékezet

A 20. század során Közép-Európában a társadalmi traumák mintegy egymásra torlódtak, maguk a traumák, majd a traumák el nem ismerése, az elkövetők és áldozatok kényszerű egymás mellett élése, az uralmi rend gyakori változása, valamint a világpolitikai kiszolgáltatottság élménye nem csak egymással is versengő traumák sorát hozta létre (GYÁNI 2010: 275–278), de egy a történelem és társadalom folyamataival kapcsolatos önfelmentő – részben érthető – viszonyt is (HUNYADY 2010: 50). Ennek a történelemreprezentációnak intézményesült példája a Terror Háza Múzeum állandó kiállítása, ahol a 20. század magyar történelmének mozdítóereje a „kettős megszállás”, aminek Magyarország alapvetően áldozata volt, és amely háttér előtt mintegy elhalványul még a magyar politikai elit felelőssége is, nemhogy a „kisembereké”.

Láttuk, hogy a „kisember” felmentése nem magyar sajátosság, mégis különösen jól rímel ez a történelemszemlélet a Kádár-korszak „társadalmi szerződésére”, amely a társadalmi hatóerő feladásáért cserébe az egyéneknek a privát szférában való nyugalmat és a relatív anyagi biztonságot ígérte. A társadalmi hatóerő nélküli egyének autonómia hiányában társadalmi passzivitásra és a mindenkori hatalmon levőknek való alárendelődésre ítéltettek, másrészt felmentést is kaptak történelmi – aktív vagy passzív – szerepeikért. Empirikusan szépen alátámasztják a fentieket Hunyady 1970-es évek nemzeti autosztereotípiavizsgálatainak eredményei, miszerint 1973-ban húsz tulajdonság közül a „politizál” a tizennyolcadik helyre szorult, ennél kevésbé már csak a „következetes”-t és a „békés”-t találták a magyarokra jellemzőnek a válaszadók. Egy 1991-es és 2000-es mintavételben pedig ez volt az a tulajdonság, amiben a válaszadók különösen nagy különbséget tettek az „európai” és az „ázsiai” ember jellemzésekor: az ázsiai emberre sokkal kevésbé jellemzőnek tartva a „politizál” tulajdonságot. Ezzel szemben az amerikai emberre vonatkozó sztereotípiában ugyanez a tulajdonság igen előkelő szerepet kapott, amikor tíz tulajdonság közül a negyedik helyen tartották legjellemzőbbnek (lásd HUNYADY 2004: 12., 23., 24. és 35. ábra).

A társadalmi hatóerő deficitjének percepciója az autokratikus rendszerek és diktatúrák öröksége, amely az autosztereotípiá szerinti nemcsak a nyugati (európai és amerikai) emberektől különbözteti meg a magyarokat, de önbeteljesítő jóslatként is működik: az ön maga hatóerejében nem bízó polgár nem is próbálja befolyásolni a történelem menetét, annak valóban kiszolgáltatott elszenvetőjeként éli meg történelmi-társadalmi tapasztalatait.

Ezt az attitűdöt tanult társadalmi tehetetlenségnek nevezhetjük, amelynek révén az egyén elveszti – vagy ki sem alakítja – társadalmi hatóerejét, ugyanakkor felmentést is ad magának és a hozzá hasonló „kisembereknek” a csoport által elkövetett történelmi bűnökért, és a kollektív emlékezetet mintegy ráhagyja a nyilvános emlékezetre, amelyhez neki és családjának nincs is köze.

A holokauszt és a kommunizmus áldozatainak emlékezete és a magyar kollektív emlékezet

A múlttól folytatott nyilvános diskurzust úgy is értelmezhetjük, mint a nyilvánosság szereplőinek – politikusok, média, múzeumok és kiállítások szervezői – arra irányuló erőfeszítését, hogy egy-egy eseményt beemeljenek vagy megtartsanak a kollektív emlékezetben. Schuman és munkatársai (1998) dokumentálták például, miként kapott helyet a litván kollektív emlékezetben

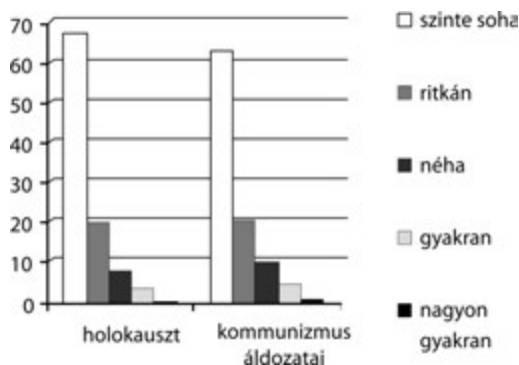
az 1990-es években egy évtizedekig elhallgatott történelmi esemény, a Molotov–Ribbentrop-paktum. Az esemény jól illeszkedett a Szovjetuniótól éppen elszakadó balti állam új történelmi narratívájába, amelyben Litvánia a szovjet és német imperializmus egyik áldozataként szerepel, ezért gyorsan részévé vált a kollektív identitásukat éppen formáló fiatal generációk tagjai kollektív emlékezetének, holott maga az esemény hatvan évvel korábban történt. Ugyanakkor – ahogy például a német kollektívemlékezet-kutatások eredményei is mutatták – a hivatalos emlékezet mintegy át is veheti az egyénektől a kollektív büntudat terhét, amennyiben úgy érzik, hogy nincs közük ezekhez a reprezentációkhoz.

Az a vélemény, hogy Magyarországon elmaradt a „múltfeldolgozás”, szinte közhelynek számít, nem csak a holokauszt, de a kommunista rendszer vonatkozásában is (VÁSÁRHELYI 2007). Többek szerint a család – különböző diktatúrák során – elszenvedett sérelmei és társadalmi sikerei irányítúként szolgálnak az emberek számára nemcsak a múlt megítélésékor, de a jelen politikai orientációjában is (KARÁCSONY 2005, idézi VÁSÁRHELYI 2007: 17; VÁSÁRHELYI 2007: 85–95) és egymással vetélkedő kollektív emlékezeteket hoznak létre (GRANASZTÓI 2002–2003).

2006-ban végzett reprezentatív kutatásunk² során arra voltunk kíváncsiak, hogy a hétköznapokban miként formálódik a kollektív emlékezet, részei-e egyáltalán a 20. század diktatúráinak bűnei a kommunikatív emlékezetnek. Eredményeink alátámasztották azt a feltételezésünket, hogy a sokszor „végtelen megosztottság”-ként (VÁSÁRHELYI 2007: 17) aposztrofált kollektív emlékezeti szakadék inkább a politikai hovatartozás szimbolikus kifejeződése a közvéleménykutatók által felkínált vélemények közötti választások esetében, semmint a kollektív emlékezet tükré.

Eredményeink szerint a megkérdezettek több mint kétharmada (68%) válaszolta, hogy szinte soha, és további egyötödük (20%) mondta, hogy ritkán szokott baráti vagy családi körben a holokausztról beszélgetni. Gyakran vagy nagyon gyakran a megkérdezetteknek csak elenyésző kisebbsége (3,5, illetve 0,5%) szokott erről a témáról magánbeszélgetésben szót váltani. Hasonló eredményt kaptunk akkor is, amikor arra vonatkozott a kérdés, hogy milyen gyakran szoktak az emberek azokról a megpróbáltatásokról beszélni, amelyeket a kommunista rendszer okozott az ország lakóinak. Az eredmények arra utalnak, hogy mind a két diktatúra emléke – eltérő okokból – kihullott vagy sohasem került be a kommunikatív emlékezetbe, az emberek nagy többségét egyáltalán nem foglalkoztatják ezek a témák (1. ábra). A holokauszt, illetve a kommunista rendszer áldozataival kapcsolatos kollektív emlékezet tehát szinte kizárólag hivatalos kollektív emlékezet, a kommunikatív kollektív emlékezetben nem jelennek meg.

² A vizsgálatot az ELTE PPK megbízásából a MEDIÁN Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte el. Az intézet munkatársai 1200 főt kerestek fel, akik együttese nem, kor, lakóhely és iskolai végzettség szerint reprezentálta a magyarországi felnőtt (18 évnél idősebb) lakosságot. A személyes interjúk kb. 45 percig tartottak.

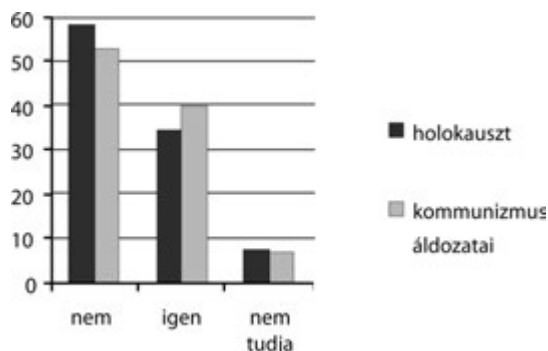

1. ábra. Milyen gyakran szokott Ön baráti körben vagy családi körben – szóval a magánéletben – beszélni a világháborús magyarországi zsidóüldözésekről, illetve a megpróbáltatásokról, amelyeket a kommunista rendszer okozott az ország lakóinak Magyarországon? (%)

A 2000/2001-es tanév óta a magyar középiskolák éves oktatási programjában egy-egy emléknapi szerepel a holokauszt (április 16.) és a kommunista diktatúrák (február 25.) áldozatairól való iskolai megemlékezésekre. A kommunikatív emlékezettel kapcsolatos eredmények alapján arra számítottunk, hogy az iskolai emléknapiakat jóval többen fogják támogatni, mint ahányan beszélnek ezekről a társadalmi traumákról családi körben, mintegy áthárítva a felelősségvállalás és emlékezés terhét az iskolára és a hivatalos emlékezetre.

Az eredmények várakozásainknak megfelelően: többen támogatták az emléknapiakat, mint ahányan családi vagy baráti körben beszélgetnek ezekről az eseményekről. Ugyanakkor meglepő volt az, hogy – öt évvel az iskolai emléknapi bevezetése után – a megkérdezettek többsége nem támogatta egyik iskolai emléknapi sem, bár valamivel többen válaszolták azt, hogy szükségesnek tartják a kommunizmus áldozatairól való iskolai megemlékezést (40,6%) a középiskolákban, mint a holokausztnak szentelt emléknapi (34,6%) (2. ábra). Ez az eredmény arra utal, hogy nemcsak egy passzív felejtési folyamat eredményét látjuk abban, hogy családi és baráti körben nem beszélnek ezekről az eseményekről, hanem egy aktívabb törekvést is a múlt lezárására, és ez összefüggésben állhat a fenyegető büntudat elkerülésének törekvésével, amit Baumeister és Hastings (1997) a „kihagyás” stratégiájának nevezett.³

³ Azt a magyarázatot sem vethetjük el azonban teljesen, hogy a kommunista időszak kötelező iskolai megemlékezéseinek rossz emléke az oka annak, hogy a megkérdezettek talán általában ellenzik az „elrendelt” iskolai megemlékezéseket.

2. ábra. Szükségesnek tartja-e, hogy a középiskolákban március 15-ikéhez hasonló emléknapon emlékezzenek meg a zsidóüldözések, illetve a kommunizmus áldozatairól? (%)

Megvizsgáltuk a kérdést, vajon a kollektív emlékezetben elfoglalt helyért egymással versengő múltakról van-e szó, leképezi-e a kollektív emlékezet a jelen politikai megosztottságát. Az eredmények szerint, akik támogatják a holokausztról való iskolai megemlékezést, azok támogatják a kommunizmus áldozatairól való megemlékezést is, akik ellenzik az egyiket, azok ellenzik a másikat is, és ugyanazok tagadják meg mindkét esetben a válaszadást (1. táblázat). Tehát az iskolai megemlékezésekhez való viszony nem abban az értelemben volt megosztott, hogy egyesek az egyik, mások a másik iskolai emléknapot pártolták volna, hanem úgy, hogy voltak, akik mindkét emléknapot elutasították – ők voltak többségben –, és voltak, akik mindkettőt támogatták. Az eredmény arra enged következtetni, hogy a két diktatúra büntudattal terhes emlékét nem feltétlenül azok aktuálpolitikai „üzenetei” helyezik el, vagy éppen törlik ki a kollektív emlékezetből, sokkal inkább a kollektív büntudat háritásának motivációja.

1. táblázat. Szükségesnek tartja-e, hogy a középiskolákban március 15-ikéhez hasonló emléknapon emlékezzenek meg a zsidóüldözések, illetve a kommunizmus áldozatairól? (fő)

	Nem tudja (holokauszt)	Nem (holokauszt)	Igen (holokauszt)	Összesen (fő)
Nem tudja (kommunizmus)	74	3	4	81
Nem (kommunizmus)	4	602	24	630
Igen (kommunizmus)	11	89	386	486
Összesen (fő)	89	694	414	1197

A holokauszttal kapcsolatos felelősség

A holokauszttal kapcsolatos büntudat problémáját a felelősségvállalásra és felelősségtulajdonításra vonatkozó kérdésekkel próbáltuk megközelíteni. Bár a magyar állam felelősségével a megkérdezettek kétharmada készségesen egyetértett, csak a megkérdezettek egyharmada értett egyet azzal az állítással, hogy a hétköznapi emberek is többet tehettek volna a zsidók megmentéséért.

A válaszadók több mint fele egyetértett azzal, hogy a zsidók üldözését a nyilasokon kívül mindenki ellenezte (2. táblázat). A megkérdezettek kétharmada hajlott a „kisemberek” felmentésére még egy olyan súlytalan állítás esetén is, hogy a „hétköznapi emberek többet tehettek volna” és a korábban látott német-náci elhatárolódás a mi mintánkra is jellemző volt, készségesen elfogadva, hogy a zsidók üldözését a nyilasokon kívül mindenki ellenezte.

2. táblázat. Kárpótlással és felelősséggel kapcsolatos vélemények (%)

	Inkább egyetért	Inkább nem ért egyet	Nem tudja, nem válaszol
A zsidók jogosan kérnek kárpótlást ma a magyar államtól a háború alatti üldöztetések miatt.	33	51	16
A zsidók még az üldöztetésükből is előnyöket próbálnak kovácsolni.	34	53	13
Magyarország is felelős azért, ami a magyar zsidókkal a háború alatt történt.	61	29	10
A zsidók üldözését a nyilasokon kívül szinte mindenki ellenezte.	52	33	15
A hétköznapi emberek többet tehettek volna a zsidók megmentéséért.	33	49	18

A kérdőívben nemcsak a – mégoly áttételes – felelősségvállalásra, de a felelősségtulajdonításra is rákérdeztünk. A megnevezett lehetséges felelősök a következők voltak:⁴ Szovjetunió, a magyar lakosság, a magyar közigazgatás, a németek, a magyar kormány, a nyilasok, az Amerikai Egyesült Államok, Horthy Miklós kormányzó, a magyar csendőrség, és maguk a zsidók. A faktoranalízis⁵ eredményeként két felelősségtulajdonítás különült el, egyrészt a magyar állam felelőssé tétele (3. táblázat), másrészt a bűnbakkeresés (4. táblázat).

3. táblázat. Milyen mértékben felelős a magyarországi zsidóüldözésekért: magyar állam (5 = nagyon nagy mértékben, 1 = egyáltalán nem) (%)

	5	4	3	2	1	Nem tudja
A magyar kormány	23	32	26	6	4	9
A magyar csendőrség	25	32	21	7	5	10
Horthy Miklós kormányzó	21	27	27	6	6	13

⁴ A kérdést a következőképpen tettük fel: „Ön szerint milyen mértékben terheli felelősség a második világháborús magyarországi zsidóüldözésért...” (öt fokú skálán)

⁵ Varimax Rotation. A két faktor a variancia 47,7%-át magyarázta. Rossz illeszkedés miatt a következő tételeket ki kellett hagyni: magyar közigazgatás, magyar lakosság, a németek, a nyilasok: a százalékos megoszlást ezeknek a szereplőknek az esetében a 6. táblázatban mutatjuk be.

4. táblázat. Milyen mértékben felelős a magyarországi zsidóüldözésekért: SZU, USA, zsidók: bűnbakkeresés (5 = nagyon nagy mértékben, 1 = egyáltalán nem) (%)

	5	4	3	2	1	Nem tudja
A Szovjetunió	9	10	19	16	29	17
Az Amerikai Egyesült Államok	6	10	23	16	30	15
Maguk a zsidók	5	7	15	20	43	10

A büntudat és felelősségvállalás tekintetében különösen érdekes az az eredményünk, hogy a „kisemberek” felelősége – „a magyar lakosság” – nem kapcsolódott össze a magyar állam felelőséggel, nem illeszkedett egyik faktorra sem (5. táblázat).

5. táblázat. Milyen mértékben felelős a magyarországi zsidóüldözésekért: egyéb szereplők (5 = nagyon nagy mértékben, 1 = egyáltalán nem) (%)

	5	4	3	2	1	Nem tudja
A németek	72	14	5	1	1	7
A nyilasok	63	16	8	3	2	8
A magyar közigazgatás	12	23	33	11	10	11
A magyar lakosság	4	11	28	21	26	10

A vélemények gyakoriságát áttekintve jól látható, hogy a megkérdezettek nagy többsége szerint a németeket és a nyilasokat terheli a legnagyobb felelősség (86 és 79% adott 4-est vagy 5-öst). De a megkérdezettek több mint fele (55 és 57%) súlyosan felelősnek tartotta a magyar kormányt és csendőrséget is, valamivel kevesebben, de még mindig majdnem a megkérdezettek fele tartotta felelősnek magát Horthy kormányzót (48%), ugyanakkor érdekes módon sokkal kevesebben hibáztatták a magyar közigazgatást (csak 15%).

Bűnbakokat a válaszolóknak csak egy kisebbsége hibáztatott (SZU-t 19%, USA-t 16%, magukat a zsidókat 12%), aggasztó azonban, hogy a bűnbakkeresést csak a megkérdezettek fele utasította el határozottan, míg a megkérdezettek több mint egyharmada határozatlan volt a kérdésben (azaz 3-ast adott, vagy nem adott választ). A megkérdezettek csaknem fele (26 és 21%) szerint a magyar lakosságot nem terheli felelősség a zsidóüldözésekért, és csak 15% szerint tehető nagymértékben felelőssé a magyar lakosság.

Megvizsgáltuk, hogyan függ össze a holokausztmúlthoz való viszony – annak tagadása, a múlt lezárásának szorgalmazása, a kommunizmus-fasizmus egyenlőségének tételezése, illetve a múltra való emlékezés szorgalmazása – a felelősségtulajdonítás típusaival. Azok, akik elismerték a magyar állam felelőségét, szignifikánsan inkább utasították el a múlt lezárását, a holokauszt tagadását, és a kommunizmus-fasizmus bűnei közötti egyenlőséget. Ezzel szemben azok, akik bűnbakokat okoltak a magyarországi zsidóüldözésekért, inkább elfogadták a holokauszttagadást, a múlt lezárásának szorgalmazását, a kommunizmus-fasizmus bűnei közötti egyenlőséget, és szignifikánsan inkább utasították el a holokauszt emlékezetének életben

tartását (6. táblázat). A kollektív büntudat felvállalása, illetve háritása tehát jól láthatóan meghatározta a holokausztmúlthoz való viszonyt: a kollektív büntudatot felvállalók voltak azok, akiket „múltfeldolgozóknak” tarthatunk, míg a bűnbakkeresők minden áron – akár a múlt teljes meghamisítása árán is – igyekeztek elhárítani a csoport múltjáért való felelősséget.

6. táblázat. A magyarországi zsidóüldözésekért való felelősség és a holokausztmúlthoz kapcsolatos vélemények összefüggése (faktorokkorrelációk⁶)

	Holokauszt-tagadás	Emlékezés szorgalmazása	Múlt lezárásának szorgalmazása	Kommunizmus és fasizmus bűneinek egyenlősége
Magyar állam felelősségének elismerése	-,109**		-,123**	-,080*
Bűnbakkeresés	,337**	-,157**	,124**	,144**

** szign. 001 * szign. 005

A kommunizmus káros vagy bűnös cselekedeteiért viselt felelősség tekintetében⁷ – ahol a felkínált felelősök a Szovjetunió, a magyar lakosság passzivitása, akik vezető beosztást vállaltak a szocialista rendszerben, a nyugat-európai kormányok, a magyar politikusok, az Amerikai Egyesült Államok, Kádár János, az MSZMP tagsága és a zsidók voltak – szintén hasonló faktorstruktúrát kaptunk:⁸ az egyik faktor a magyar vezetés és az MSZMP-tagság felelősségfaktor (7. táblázat), a másik pedig itt is a bűnbakkeresés faktora volt (8. táblázat).

7. táblázat. Milyen mértékben felelős a magyarországi kommunista rendszer káros vagy bűnös cselekedeteiért: a magyar vezetés és az MSZMP tagsága (5 = nagyon nagy mértékben, 1 = egyáltalán nem) (%)

	5	4	3	2	1	Nem tudja
Kádár János	29	32	24	4	2	9
A magyar politikusok	29	36	22	4	1	2
Akik vezető beosztást vállaltak a szocialista rendszerben	28	35	23	4	3	7
Az MSZMP-tagság	22	32	25	8	4	9

⁶ Pearson Correlation.

⁷ A kérdést a következőképpen tettük fel: „Ön szerint milyen mértékben felelős a magyarországi kommunista rendszer káros vagy bűnös cselekedeteiért...” (öt fokú skálán)

⁸ Varimax Rotation. A két faktor a variancia 68,6%-át magyarázta. Rossz illeszkedés miatt a következő tételt ki kellett hagyni: a Szovjetunió, a magyar lakosság passzivitása.

8. táblázat. Milyen mértékben felelős a magyarországi kommunista rendszer káros vagy bűnös cselekedeteiért: nyugat-európai kormányok, az USA, a zsidók: bűnbakkeresés (5 = nagyon nagy mértékben, 1 = egyáltalán nem) (%)

	5	4	3	2	1	Nem tudja
A nyugat-európai kormányok	11	18	28	19	14	10
Az Amerikai Egyesült Államok	8	14	26	19	21	12
A zsidók	5	7	19	19	37	13

A magyarországi kommunista rendszer káros vagy bűnös cselekedeteiért való felelősséggel kapcsolatban nemcsak a vélemények struktúrájában – kialakult faktorok –, hanem a vélemények megoszlásában is nagyon hasonló eredményeket kaptunk, mint a zsidóüldözésekért való felelősség kérdésében. Ez arra utal, hogy a felelősség tulajdonításának általános sémáit használták a megkérdezettek, függetlenül a konkrét történelmi eseménytől.

A magyar lakosság felelőségének elfogadása – mint a holokauszt esetében – nem kapcsolódott össze a magyar állam felelőségének elfogadásával, a megkérdezettek egyharmada hibáztatta a magyar lakosságot passzivitásáért (9. táblázat).

9. táblázat. Milyen mértékben felelős a magyarországi kommunista rendszer káros vagy bűnös cselekedeteiért: egyéb szereplők (5 = nagyon nagy mértékben, 1 = egyáltalán nem) (%)

	5	4	3	2	1	Nem tudja
A Szovjetunió	54	24	10	3	1	8
A magyar lakosság passzivitása	11	21	30	14	15	9

A kommunista múlttal kapcsolatos felelősség és a holokauszt, illetve a kommunista múlttal kapcsolatos vélemények összevetéséből ismét jól látszik, hogy a két diktatúra emlékezete nem független egymástól (10. táblázat). Akik a kommunista múlttal kapcsolatban bűnbakokra hátrították a felelőséget, azok így tettek a holokausztmúlttal kapcsolatban is (a korreláció nagyon magas volt) és a holokauszttagadásra is hajlottak. A kommunista elit felelőssé tétele a kommunizmus hibáiért és bűneiért leginkább a kommunizmus és fasiszmus bűnei közötti egyenlőség tételezésével járt együtt, valamint a magyar állam holokausztért való felelőségének elfogadásával.

10. táblázat. A holokausztmúlttal kapcsolatos vélemények és a kommunista múltért viselt felelősség összefüggése (faktorkorrelációk⁹)

	Holokauszt-tagadás	Emlékezés szorgalmazása	Múlt lezárásának szorgalmazása	Kommunizmus és fasiszmus bűneinek egyenlősége	Magyar állam Felelőssége (hol.)	Bűnbakkeresés (hol.)
Bűnbakkeresés (kom.)	,299**		,110**	,188**		,688**
Magyar vezetés felelőssége(kom.)				,392**	,182**	

** szign. .001

Következtetések

Eredményeink szerint az elmúlt húsz év nyilvános emlékezeti gesztusainak és a holokausztmúlttra és a kommunizmus áldozataira való emlékezés intézményesülésének ellenére a kollektív emlékezet meglehetősen immunis maradt a magyar lakosság felelősségének felvetésével kapcsolatban. Az emberek nem motiváltak arra, hogy személyesen viszonyuljanak a magyar történelem ezen korszakaihoz, nem kerülnek be ezek az események a személyes kommunikáció tereibe.

Megkockáztattuk azt a hipotézist, hogy a Kádár-korszak iránti nosztalgia, és az, hogy az emberek a Kádár-korszakot használják viszonyítási pontként a 20. századi történelem értékelésekor, nem egyszerűen az azt megelőző korszakok és a rendszerváltás utáni időszak és a Kádár-korszak represszió utáni részének relatív értékelési különbségeiből fakad, amelynek fényében a Kádár-korszak felértékelődik, hanem abból is, hogy ez a korszak a legkevésbé bűntudattal terhelt a saját csoport szempontjából. Mivel nagyon erős a motiváció a korábbi két korszak – holokauszt és Rákosi-korszak, valamint az 1956 utáni represszió – „elfelejtésére”, a Kádár-korszak válik a 20. század történelmének vállalható időszakává.

A Kádár-korszakban elfogadottá vált viszonyulási mód a történelemhez és a politikához, amely nemcsak felmentette, hanem kimondottan eltanácsolta a „kisembert” a politika és a történelem alakításától, általános sémává vált, a mindenkori hatalomnak való behódolásért és annak bűneiben való kollaborációért az önvizsgálat helyett bűnbakok keresésére, illetve az önfelmentő felejtésre hajlamosít.

A rendszerváltás óta a politikai elit több-kevesebb sikerrel megtette azokat az elvárható gesztusokat – bocsánatkérés, kárpótlás, emlékezet intézményesítése –, amelyeket a diktatúrák áldozatainak elszenvedett traumái elismerésének tekinthetünk, a személyes és hétköznapi szférában azonban nem látjuk ennek nyomát. Ez lehet az oka annak a percepciónak, hogy Magyarországon

⁹ Pearson Correlation.

nem történt meg a „múltfeldolgozás”. A társadalmi traumák azonban mindaddig mérgezni fogják a társadalmi légkört, amíg az áldozatok nem érezhetik magukat biztonságban azért, hogy a társadalom egyértelműen az ő oldalukra állt. Ehhez olyan öntudatos állampolgárok fellépése szükséges, akik szakítanak a tanult társadalmi tehetetlenség attitűdjével, mind a jelen, mind a múlt vonatkozásában.

Irodalom

- ASSMANN, A. (2003): Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In: KOVÁCS M. (szerk.): *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, Budapest. 355–363.
- BAUMEISTER, R. F. – Hastings, S. (1997): Distortion of Collective Memory: How groups Flatter and Deceive Themselves. In: PENNEBAKER, J. W. et al. (eds): *Collective Memory of Political Events*. Lawrence E. Ass., Mahwah, N. J. 277–293.
- BRANSCOMBE, N. R. (2004): A Social Psychological Process Perspective on Collective Guilt. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 320–334.
- BRANSCOMBE, N. R. – Doosje, B. (2004): International Perspectives on the Experience of Collective Guilt. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 3–15.
- BRANSCOMBE, N. R. et al. (2004): The Measurement of Collective Guilt. What It Is and What It Is Not. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 16–34.
- CEHAJIC, S. et al. (2008): Forgive and Forget? Antecedents and Consequences of Intergroup Forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29. 351–367.
- DOOSJE, B. et al. (2004): Consequences of National Ingroup Identification for Responses to Immoral Historical Events. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 95–111.
- GRANASZTÓI GY. (2002–2003): Zsidókérdés? A lelkiismeret fájdalma vagy a harc eszköze? II. *Magyar Szemle*, XII. 1. <http://www.magjarszemle.hu/cikk/zsidokerdes>
- GYÁNI G. (2010): *Az elveszített múlt*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- FÜLÖP É. – LÁSZLÓ J. (2011): Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban. A csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyozása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 66. 3. 467–485.
- HERMAN J. (2003): *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér Kiadó – Kávé Kiadó – NANE Egyesület, Budapest.
- HUNYADY Gy. (2004): *A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák*. Mindentudás Egyeteme. Előadás: 2004.03.22. <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/32-a-nemzetek-jelleme-%C3%A9s-a-nemzeti-sztereot%C3%ADpi%C3%A1k.html>
- HUNYADY Gy. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- IMHOFF, R. – BANSE, R. (2009): Ongoing Victim Suffering Increases Prejudice: The Case of Secondary Antisemitism. *Psychological Science*, 2009. Vol. 20. 1443–1447.

- KOVÁCS M. (2010): A német múltfeldolgozás és tanulságai. In: LŐRINC L. (szerk.): *Egyezzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévHITEINKRŐL*. Történelemtanárok Egylete, Budapest. 136–142.
- LICKEL, B. et al. (2004): The Evocation of Moral Emotions in Intergroup Contexts. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 35–55.
- MCGARTY, C. – BLIUC, A.-M. (2004): Refining the Meaning of the „Collective” in Collective Guilt. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 112–129.
- RENSMANN, L. (2004): Collective Guilt, National Identity, and Political Processes in Contemporary Germany. In: BRANSCOMBE, N. R. – DOOSJE, B. (eds): *Collective Guilt. International Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge. 169–190.
- SCHUMAN, H. et al. (1998): Kollektív emlékek az Amerikai Egyesült Államokban és Litvániában. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 234–251.
- VÁSÁRHELYI M. (2007): *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- WELZER, H. et al. (2005): Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során? In: KOVÁCS M. (szerk.): *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 365–385.
- WELZER, H. (2005): *Grandpa wasn't a Nazi: The Holocaust in German Family Remembrance*. American Jewish Committee. International Perspectives, New York. 54. 1–31.
- WERTSCH, J. W. (2002): *Voices of Collective Remembering*. Cambridge University Press, Cambridge.

Szabó Mónika

ELTE PPK Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ

Változó sztereotípiák, változó társadalom: az egyenlőtlenségek ideológiái és a kritikai társadalom-lélektan

1. Bevezetés

*J*elen sorok írója erősen elkötelezett azon álláspont mellett, miszerint a társadalom-lélektannak jellemzője – sőt, megkockáztathatóan: nyíltan felvállalt kötelessége – kell legyen, hogy ne csak leírja és magyarázza, de olykor kritizálja is vizsgálata tárgyát (lásd „*kritikai társadalomlélektan*”, HUNYADY 2003). Ezen túlmutatóan pedig azt is fontosnak tartja, hogy ez a kritika ne öncélú legyen, hanem mindenkor a jobbító szándék irányába mutatóan fogalmazódjon meg. Irányjelzőként szolgálva, a társadalmi változások előremozdításának kísérleteként, egyfajta társadalmi *felelősségvállalásként* értelmezhetően, a méltányosabb és egyenlőbb társadalmi működésmódok kialakítására.

Ez a látásmód és elkötelezettség nem független attól a társadalomtudományi iskolától, ahonnan a szerző elindult majd’ két évtizede, és ahonnan a mai napig is merít, még akkor is, ha – magát feminista szociálpszichológusként azonosítva – látszólag kissé eltávolodott a Műhelytől, „ideológiai elkötelezettségét” és témáit tekintve is.

1.1. A tudományos közlekedés rendszabályai

A világ tudományos megismerését egy utazáshoz hasonlítva hamar megállapítható, hogy ezen a sztrádarendszeren haladni nem könnyű feladat. Komoly írott és íratlan szabályai vannak a közlekedésnek. Információs és útjelző táblák segítik ugyan a haladást, és figyelmeztető jelzések óvnak, ám közben tiltó táblák egész sora rendszabályozza a „helyes” közlekedést. A szabálytalankodók ezért előbb-utóbb kívül találják magukat, és a további utazásaikat csak mellékútvo-
nalakon, földutakon, sőt, a térképek által még csak nem is jelölt, ismeretlen, netán titkos ösvényeken folytathatják.

Az alapelv, ami mentén ez a közlekedési szabályrendszer szerveződik, az „*objektivitás*” fogalmával írható le a legegyszerűbben, szembehelyezve azt az elfogult szubjektivitással. Az elvárás tehát, hogy semmiféle szemüveget ne viseljünk utazás közben, mert az ilyen lencsék

torzítanak. Megakadályozzák az érzelmi függetlenséget, és fennáll annak a veszélye, hogy – azon túl, hogy elfogultan vizsgáljuk és értelmezzük – a jó-rossz értékdimenzió mentén is pozicionáljuk vizsgálatunk tárgyát. Az *ideológiamentesség* tehát alapvető kritériuma a széles körben elfogadott tudományosságnak. Ám ez az elv maga is gyakran ideológiaként szolgál; elvitatva az érvényességét minden olyan kutatásnak, amely nem képes rá, vagy éppenséggel nem is akarja felmutatni ezt az elvárt és feltételezett vegytiszta objektivitást.

Jelen írásnak nem célja ennek a tudományossággal kapcsolatos episztemológiai vitának a sokrétű kibontása, a szerző csupán – maga is érintett lévén a kérdésben, egy felvállaltan ideologikus látásmód birtokában – érzékeltetni akarta azt a dinamikát, ami jelentős változásokat idézett elő a tudományos diskurzusokban, különösen a társadalomtudományok vonatkozásában.¹

1.2. Leíró vs. kritikai társadalom-lélektan: az elfogulatlanság álarca és a társadalmi felelősségvállalás

Az objektivitás vs. elfogultság dichotómia egy szűkebb értelemben vett problémájára szeretnénk most fókuszálni, mégpedig arra az *attitűdinális viszonyra*, amely a kutatót és vizsgálatának tárgyát összeköti. A klasszikus norma szerint az (érték)semlegesség az, amely a tudományosság garanciáját adja. A kutató tehát pusztán leírja és értelmezi a jelenségeket, ám azokat nem értékeli és/vagy kritizálja. Ez utóbbiak ugyanis már egy sajátos nézőpontot feltételeznek, hiszen értékelni mindig valamihez képest lehet, egy tudományos standard, egy ideológiai keret, esetleg valamely politikai értékrend stb. alapján. A kérdés tehát az, hogy az ilyen értelemben vett elfogultság veszélyezteti-e a tudományosságot. Kötelességünk-e az értéksemleges elfogulatlanság?

A dilemmát ugyanakkor közelíthetjük a *felelőség* kérdése felől is. Szabad-e társadalomkutatóként pusztán leírni és magyarázni a vizsgált társas-társadalmi jelenségeket? Objektív, tényyszerű leírását adni például egy társadalomban meglévő egyenlőtlenségeknek és igazságtalanságoknak? Az nyilvánvaló, hogy lehet, a kérdés inkább az, milyen értelme és haszna van annak, ha pusztán felmutatjuk az eredményeinket. Tükröt tartani fontos feladat: a szemlélő nézi önnön tükröképét. De mit mondhatunk mi, akik a tükröt tartjuk, arról, amit lát? Szót emelhetünk-e, tehetünk-e javaslatokat a változtatásra vonatkozóan? Sőt, kötelességünk-e, hogy megszólaljunk? Kutatóként a birtokában vagyunk sok felhalmozott tudásnak arra vonatkozóan, ahogyan lehetségesek a változások, változtatások. Szabad-e hallgatni, az elfogulatlanság álcája mögé bújva? Ezeket a kérdéseket fel kell tennünk magunknak.

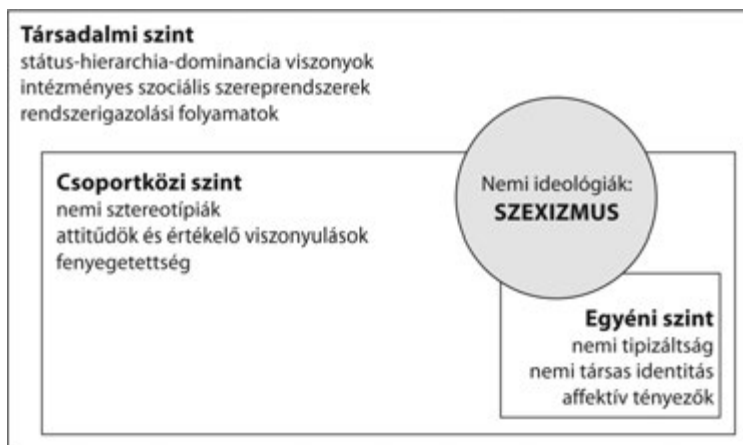
¹ A mainstream megközelítés egyes alternatíváiról lásd például a feminista tudományelméletet (pl. CHRYSLER–SMITH 2004 vagy MCHUGH–COSGROVE 2004) vagy a szociális konstruktivizmust (pl. MARACEK et al. 2004). A kritikus hangvételű, „szubjektív” írásra jó példa Bem deklaráltan feminista látásmódja, amikor a társadalmi szinten működő és igazságtalanságú torzító nemi lencsék és a nemi identitás csapdájának összefüggésrendszerét írja le (BEM 1993). Speciálisan a szociálpszichológiára vonatkoztatva, az „objektív” kísérleti megközelítés és a szociális konstruktivizmus konfliktusára vonatkozóan pedig lásd pl. KRUGLASNKI–JOST (2003) áttekintését.

Egy témánkba vágó konkrét példán is szemléltetve a kérdést, a nők elleni erőszak problematikájában számtalan kutatás születik, ahol az okokat, okozatokat és összefüggéseket is igyekeznek feltárni. Amikor azonban az „erőszak nemét” tematizálva a kutató, a férfiak mint csoport felelősségét állítja a fókuszba, gyakran megkapja a megengedhetetlen (feminista) elfogultság bélyegét, kutatási eredményeit is megkérdőjelezve ezáltal.

1.3. A nemek közötti társas-társadalmi viszonyok szociálpszichológiai fogalmi tere

A hierarchiaalapú, státuskülönbségek elvén szerveződő társas rendszerek egyik markáns példája a nemek közötti viszonyok kérdése. A férfiak és a nők közötti, vélt vagy valós különbségekből fakadó egyenlőségekről és az ezeket legitimizáló ideológiákról is nehéz – ha nem lehetetlen – „semleges” álláspontból beszélni. A kiindulási pont az a tényszerű megfigyelés, miszerint minden társadalomban megtalálhatóak a hatalom- és a státuskülönbségek, így minden társadalomban eltérő pozícióban vannak a férfiak és a nők (pl. RIDGEWAY–BOURG 2004). A társadalmi rendszerek diskurzusai pedig kitermelik a maguk sajátos *nemi ideológiáit*, amelyek egyszerre szolgálják a percepcióját és a racionalizáló igazolását is ezeknek az egyenlőségeknek. Ezeket a nemi ideológiákat – *szexizmusokat* – vizsgálva tehát a társadalmi rendszerek torzításai és elfogultságai jól feltérképezhetőek és – amennyiben erre szándékunk és lehetőségünk van – kritizálhatóak is.

A nemi ideológiák vizsgálatakor ugyanakkor a (feminista) kritikai megközelítés mellett fontosnak tartjuk, hogy egy olyasfajta tudományos beágyazottsága is legyen a jelenségeknek, amely komplex értelmezési keretül szolgálhat; ezért fontos, hogy a társadalom-lélektan kontextuális terébe emeljük a nemek közötti viszonyok vizsgálatát is (lásd 1. ábra).

1. ábra. A nemekkel kapcsolatos nézetrendszerek „multilevel” kontextusban

A legtágabb szociálpszichológiai értelmező keret a nézetrendszer fogalma, amelyen itt egy olyan komplex szerveződést értünk, ahol egymással bonyolult kölcsönhatásban álló kognitív

és affektív tartalmak találhatóak, az egyén, a csoport és a társadalom szintjén is értelmezhető jelenségekkel. Ennek megfelelően (lásd pl. JOST 2003; HUNYADY 2003) három szintet különíthetünk el ebben a „multilevel” megközelítésben:

A legfelső a „társadalmi” szint. Ez a társas reprezentációk és viszonyrendszerek szintje sajátos diskurzusokkal és gyakorlatokkal, a *rendszer és annak igazolása* szintjén működő mechanizmusokkal, mint például a foglalkoztatási szegregáció, a média nemekkel kapcsolatos képei vagy az egyenlőtlenség különféle *ideológiai*, amelyek akár gazdasági-politikai tényezőkben is tükröződnek, pl. a családtámogatási rendszerben vagy az egyenlőség jogi garanciáinak meglétében/hiányában. Az utóbbi évtizedben a szociálpszichológiai szakirodalomban a nemekkel kapcsolatosan is főként a csoport- vagy rendszeralapú elméletek kerültek előtérbe, ahol is a nemek közötti viszonyok kérdését a társadalmi (nézet)rendszerekbe ágyazottan, pl. a hierarchiastruktúra vagy a dominanciaviszonyok kontextusában értelmezik az elméletek.²

A közbülső szintet a „társas-csoportközi” jelenti. Itt vizsgálhatóak konkrétabban a nemek közötti viszonyok, a *sztereotípiák és nemi szerep attitűdök*, tehát azok a fogalmak, amelyek a nemi csoportokról való gondolkodást mintegy „felülnézetből” közelítik meg.

A legkisebb elemzési egység pedig az „egyének” szintje, ahogyan a nemekkel kapcsolatos reprezentációkat az én (szelf) „alulnézetből” értelmezi és integrálja. Itt vizsgálhatóak például a *nemi tipizáltság, nemi társas identitás* reprezentációs és affektív vonatkozásai.

Ebben a háromszintes modellben válik komplexen értelmezhetővé tehát a *szexizmus* jelenségköre, amely alatt azokat a hierarchianövelő, legitimizáló „mítoszokat” értjük, amelyek intellektuális és morális igazolását adják a nemek különbözőségének és egyenlőtlenségének. A szexizmus azonban nemcsak nézeteket és nemekkel kapcsolatos hiedelmeket jelent, hanem gyakorlatokat is, amelyek a megkülönböztető bánásmódnak számtalan formáját eredményezik (BENOKRAITIS 1997). A szexista előítéletekről elmondható továbbá, hogy a társadalmi-gazdasági-kulturális változásokra reagálva, tartalmunkban, „minőségükben” ugyan kimutathatóan és mérhetően változást mutatnak, ám „mennyiségi” értelemben valójában kevésbé változnak.

A hagyományos szexizmus a nők férfiakhoz viszonyított szerepeiről, feladatairól, jogairól és felelősségéről való vélekedést jelenti, a tradicionális szereposztásnak megfelelően (SPENCE–HELMREICH 1972, idézi KOVÁCS 2004; SWIM et al. 2001). A nők szerepeiről és lehetőségeiről való hagyományos, rigid és korlátozó gondolkodás a nők alacsonyabbrendűségének ideológiáját is tartalmazza. A társadalmi változás és diskurzusok – pl. a politikai korrektség vagy az egyenlőségi törekvések – hatására ma már ezek a nyíltan előítéletes ideológiák nem elfogadottak, a rendszerigazoló funkció így sokkal árnyaltabban, modern formában jelenik meg (SWIM et al. 2001; BENOKRAITIS 1997). A modern szexizmus fő jellegzetessége ezért az egyenlőség illúziója. Ennek értelmében tagadja a fennálló diszkriminációt, ezért elutasítja a nőmozgalmat és a pozitív diszkriminációt (mint például a kvótarendszert), és ellenzi a változást célzó szándékokat és cselekvéseket. Mivel társadalmi szinten nem érzékeli a megkülönböztetést, ezért

² Lásd pl. SIDANIUS–PRATTO 2005 a társadalmi dominanciáról; JOST 2003 a rendszerigazolásról; RIDGEWAY–BOURG 2004 a státusról, illetve a szereprendszerekkel összefüggésben lásd EAGLY 1987 társadalmiszerep-elméletét.

a fennálló nemi szegregációt sokkal inkább belső okokkal, az egyénből eredőnek véli, semmint az előítélet és a diszkrimináció megnyilvánulásának. Sajátos jellemzője tehát a nők előrehaladásának és támogatásának rosszállása. Aki ezt a típusú ideológiát képviseli, gyakran saját magát is egyenlőségpártinak tartja, azt a hiedelmet osztva, hogy a régi egyenlőtlenségek mára már megszűntek, így szükségtelennek tart minden további, „erőltetett” intézkedést (KOVÁCS 2004). A régi és az új típusú szexizmus, felszíni különbségeik ellenére tulajdonképpen nagyon hasonlítanak egymásra abban, hogy a nőkkel szembeni negatív vélekedéseket tartalmaznak. A legújabb megközelítés viszont a szexista ideológiák differenciáltabb voltát – kettősségét – emeli ki. Az ambivalens szexizmus egyszerre tartalmazza a nemek közötti strukturális hatalomból következő ellenségességet, és az egzisztenciális és érzelmi függés miatti jóindulatú előítéleteket (GLICK–FISKE 1996, 2006). Ez az ambivalencia három dimenzió mentén is kimutatható. Egyrészt a paternalizmusban, amely a védelmezés és a leigázás kettősségeként jelenik meg a hatalmi dinamikában. Másodrészt a nemi differenciációban is tetten érhető, amely vagy mint a két nem egymást kiegészítő, „kellemes” különbsége, vagy pedig mint a negatív tulajdonságok és a különbözőségek miatti versengés jelenik meg. Harmadrészt pedig a heteroszexualitásban, amely az intimitásban összekapcsolja, mintegy „egymásra utalja” a két nemet, ugyanakkor, mint ellenségesség és erőszak is megjelenhet a kapcsolatokban. Az ellenséges szexizmus nőképe ennek megfelelően egy versengő és/vagy szexuális eszközökkel kontrollt szerezni igyekvő, nem szerethető, ám kompetens személyt ír le. Ennek a nőképnek a férfi párja egy erőszakos és leigázó, a nőket szexuálisan is hatalma alatt tartó, domináns és kompetens személy. A jóindulatú szexizmus ugyanakkor egy tiszta és bájos teremtményről beszél, aki teljessé teszi a férfiak életét, miközben rászorul azok védelmére és támogatására, tehát szeretetre méltó és inkompetens. Ezzel párba állítva a szerethető férfi pedig előzékenyen védelmező, ugyanakkor a nő gondoskodására szoruló, és őt kiegészítő és teljessé tevő személy.

A szerzők ezeknek az ambivalens ideológiáknak sajátos funkciókat tulajdonítanak; a nőkkel szembeni jóindulatú, paternalisztikus ideológia fő funkciója például a nők „helyükön tartása”. A vele való azonosulás haszna nők esetén pedig, hogy védelmet jelent az ellenséges előítéletekkel szemben. (Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy csapdahelyzetet teremt, hiszen az elfogadása és az „engedelmes és szeretetreméltó” szerepbe való belesimulás az ambíciók ellen hat.) Az ellenséges ideológia egyrészt a férfiak magasabb státusának igazolását adja, másrészt fenyegető büntetés az előírt szerepeket megszegő nők számára. A férfiakra vonatkozó ellenséges szexizmus a nők alacsonyabb státusa okozta negatív szociális identitás kompenzálásaként, a magasabb státusúak biztonságos kritizálásának lehetőségét adja egyfelől, másrészt pedig a paternalizmus és agresszió miatti neheztelés kifejeződése a férfiak negatív tulajdonságokkal való felruházása által. A jóindulatú ideológiákban pedig a férfiaktól való érzelmi, szexuális és egzisztenciális függés okán egyrészt a magas státus nagyra tartása és elismerése fejeződik ki, másrészt a nők gondoskodó viselkedésének igazolása (GLICK–FISKE 1996, 2006).

A társadalmi változásokkal összefüggésben tehát a hagyományos, régi típusú ideológiák helyét újabb, árnyaltabb, összetettebb nézetrendszerek váltották fel. A jóindulatú szexizmus „új-szerűségét” az is alátámasztja, hogy a kutatások szerint nem korrelál sem a régi típusú, sem a modern szexizmussal (az ellenséges szexizmus ugyanakkor korrelál a modern típusúval) (GLICK–FISKE 1997). Swim újabb megfigyelése szerint ennek oka lehet az is, hogy a személyek ezt a típusú nemi előítéletet sokkal kevésbé gondolják szexizmusnak, mint a régi típusú

vagy ellenséges fajtát. Kutatási eredményei szerint a személyek a tradicionális és ellenséges előítéletet sokkal inkább értelmezték szexizmusnak, míg a modern és jóindulatú nézeteket kevésbé (SWIM et al. 2005). A szexista ideológiák változó típusú, de folyamatos jelenléte is alátámasztja, hogy a rendszer igazolásában ezek az ideológiák fontos szerepet töltenek be.

2. Társadalmi változások – a dinamikus nemi sztereotípiák tükrében

A nemi ideológiák és a társadalmi változások tehát összefüggenek, egymást kölcsönösen tükrözik és alakítják is egyben. A nézetek rendszerének vizsgálatában az egyik gyümölcsöző terület a sztereotípiák vizsgálata. Egyrészt mert jó pillanatképét adják a kikristályosodott (jelen esetben nemi) szerepeknek, másrészt pedig a változásukat nyomon követve a társadalmi változások folyamatait is jól illusztrálják (lásd HUNYADY 1996).

A tudományos kutatások így validálták azt a mindennapokban is jól érzékelhető tendenciát, mely szerint a férfiak és nők közötti észlelt nemi különbségek csökkenőben vannak; a nemi szerepek – és feltételezhetően ezzel összefüggésben a sztereotípiák is – konvergálnak (pl. TWENGE 2001; KONRAD et al. 2000).

A legújabb megközelítések pedig már magát a változás percepcióját emelik a vizsgálódás tárgyává. Itt nem az a kérdés, hogy mennyit változott mondjuk az elmúlt száz évben a nők sztereotípiája, hanem az, hogy mit gondolnak itt és most az emberek arról, hogy hogyan változik. Az implicit társadalomelmélet szerint ugyanis az emberek, ahogy saját múltjukkal és jövőjükkel is teszik, a szociális csoportok múltjáról és jövőjéről is gondolkodnak (HUNYADY 2001a). A dinamikus sztereotípiamegközelítés erre a gondolatra rímelően feltételezi, hogy az emberek mint implicit szerepteoretikusok a múlt-jelen-jövő vonalán értékelve a tendenciákat megalkotják az implicit stabilitás/változás elméletét. A jövőre általában úgy gondolnak, mint amiben folytatódik tovább a változás, amennyiben azt feltételezték a múlt-jelen vonalán. Ez a folyamat a nemek képének alakulásában is jól tetten érhető a kutatások alapján (EAGLY–DIEKMAN 2000, 2001; DIEKMAN–EAGLY 2000; DIEKMAN et al. 2004; NGUYEN LUU 2001).

Hazai kutatások megerősítik továbbá azokat a globális eredményeket is, miszerint a női sztereotípiák feltételezett változása dinamikusabb – mégpedig a hagyományos férfikép irányába elmozdulva. Ez utóbbi pedig csak kevésbé tűnik változónak (SZABÓ 2004), illetve az is egy érdekes eredmény, hogy a nőkről kialakított kép kedvezőtlenebbé válik (HUNYADY 2001a).

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a nemek sztereotipikus képének feltételezett változásai globális véleményként megragadhatóak: a nemi szerepek (feltételezett) változásait – és így a társadalmi változásokat is – érzékelik az egyének. Ugyanakkor egy pontosabb, differenciáltabb összefüggésrendszer felrajzolásához érdemes felderíteni az ezen eredmények mögött meghúzódó finomabb mintázatokat és az egyéni különbségek mintázatait is. Az alábbiakban ennek illusztrációját szeretnénk adni, egy nagyobb kutatás vonatkozó eredményeinek rövid összefoglalójával.

2.1. A kutatás célkitűzései és módszerei

Empirikus kutatásunkban (SZABÓ 2009) két fő célt fogalmaztunk meg: egyrészt a dinamikus nemi sztereotípiák és önjellemzések vizsgálatát, másrészt pedig a nemekkel kapcsolatos tágabb nézetrendszerek, sztereotípiák, attitűdök és ideológiák összefüggéseinek kutatását. Arra vállalkoztunk, hogy elsősorban az egyén szintjén ragadjuk meg az összefüggéseket a nemekkel kapcsolatos szexista nézetek és egyes érzelmi és motivációs tényezők között. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az énnel (szelf), illetve általában a nemekkel kapcsolatos érzelmek és értékelő viszonyulások hogyan függenek össze az egyéni szexizmus fokával. Arra is kísérletet tettünk, hogy bizonyos szisztematikus különbségek alapján alcsoportokat – típusokat – különítsünk el a nemekkel kapcsolatos nézetrendszerekbeli különbségek mentén.

A kutatásban összesen 677 fő vett részt (fiatal felnőtt egyetemisták mintája / $n = 561$, átlagéletkor: $20,6 \pm 1,6/$, valamint egy kisebb, idősebb almintá / $n = 116$ fő, átlagéletkor: $38,0 \pm 7,9/$). Csoportos, önkitöltős anonim módszerrel történt az adatfelvétel, zárt végű skálákkal és tulajdonságlistákkal, valamint attitűdkérdőívekkel derítettük fel a személyek nemi sztereotípiáit, a szexizmusokat, az önjellemzéseket, a domináns csoport általi észlelt fenyegetettséget és a társas identitást.

Itt most a kutatás azon kisebb szeletét mutatjuk be, amely a nemek képeinek feltételezett változásán keresztül a „*társadalmi változás*” percepciójának lehetséges vizsgálatát illusztrálja.³

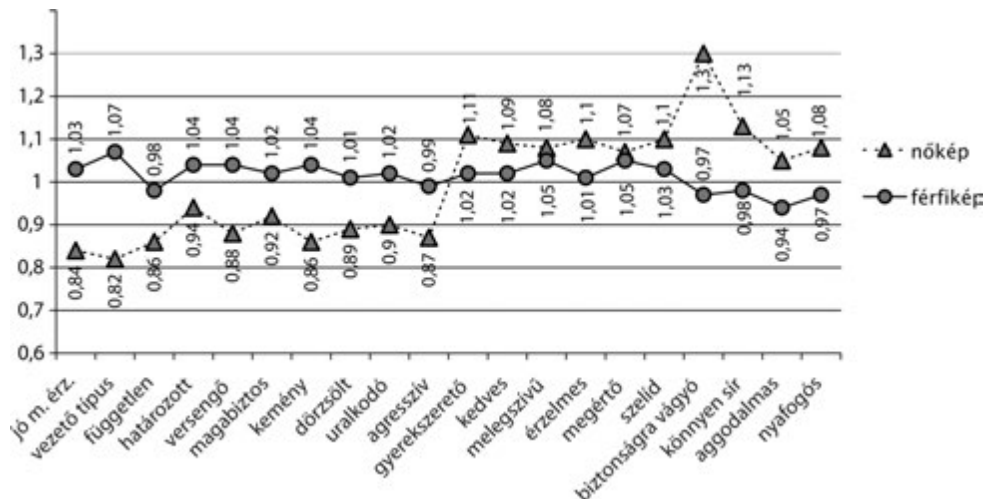
2.2. Eredmények: férfiak és nők képeinek feltételezett változása

A nemi sztereotípiákat klasszikusan, egy tulajdonságlistával (lásd 2. ábra) mértük fel, mikor is arra kértük a válaszolókat, hogy ítélik meg, hogy jelenleg, illetve a jövőben a férfiak és a nők hány százalékára lesz jellemző az adott tulajdonság. A lista pozitív és negatív, korábbi vizsgálatok (pl. SZABÓ 2004) alapján sztereotipikusan férfias vagy nőies tulajdonságokat tartalmazott. A feltételezett változást a „*diagnosztikus arány*” (dgA) mérőszámával határoztuk meg: a két érték (jelen/jövő) hányadosát számítottuk ki, és amennyiben ez az érték szignifikánsan eltért az 1,00-től, úgy jelentős növekedést ($dgA < 1,00$), illetve csökkenést ($dgA > 1,00$) jelent ez az arányszám. Például a „vezető típus” tulajdonságra nők esetén 0,82-es a hányados, ez szignifikánsan eltér az 1,00-től (szórás: 0,39, $t = -11,4$ $p = 0,00$), ami azt jelenti, hogy a jövőben szignifikánsan több nőről feltételezik a válaszolók, hogy jellemző lesz rá ez a tulajdonság.

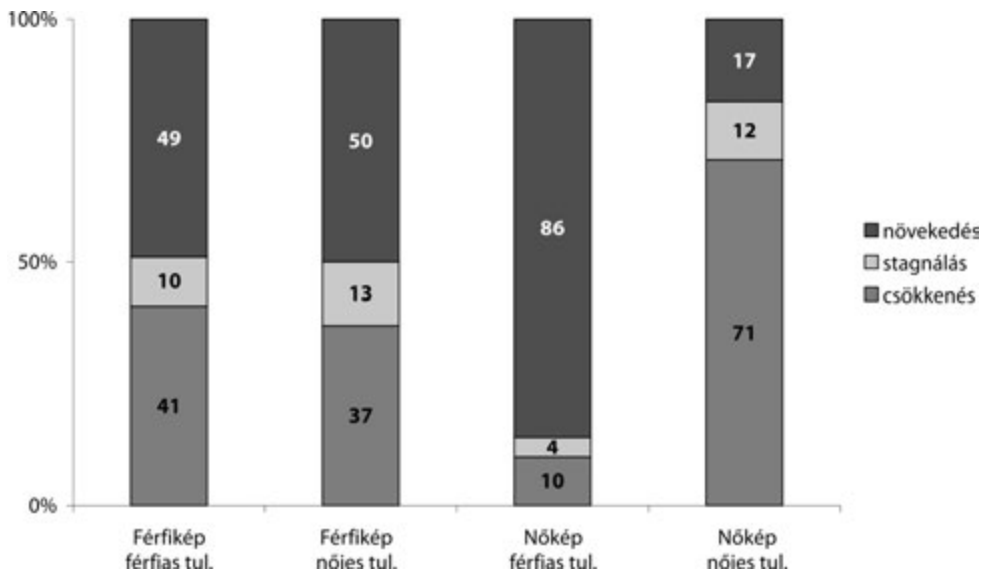
Összességében nézve a profilok lefutását (2. ábra), a férfias tulajdonságokban a nőkre vonatkoztatva kivétel nélkül minden tulajdonságban növekedést feltételeznek (átlag: 0,88, szórás: 0,21), férfiakra vonatkozóan pedig legtöbbször csökkenést, még ha kisebb mértékben is (átlag: 1,02, szórás: 0,21). A nőies tulajdonságoknál már kicsit összetettebb a kép: a pozitívokban mindkét nemnél csökkenést jeleznek, a negatívokban viszont csak a nőknél tételezik ezt fel, a férfiktől növekedést várnak (nők nőies tul.csoport átlag: 1,09, szórás: 0,19, férfiak nőies tul.csoport

³ A vizsgálat minden részletre kiterjedő bemutatását lásd SZABÓ 2009.

átlag: 1,01, szórás: 0,25). A tulajdonságokra adott diagnosztikus arányok átlagos értékei tehát informatívak, azt az általános képet mutatják, hogy a nőképet dinamikusabbnak látják a személyek, és legfőképpen a férfias tulajdonságok tekintetében.

2. ábra. A férfikép és a nőkép változásának diagnosztikus arányai tulajdonságonként

3. ábra. A feltételezett változások megoszlásai a két nem sztereotípiájának esetében az egyes tulajdonságcsoportoknál

Ugyanakkor az átlagolás mint módszer elfed számos fontos információt, az egyéni különbségek mintázatait, például azt, hogy mennyire mondhatóak konszenzuálisnak a vélemények.

A fentebb zárójelben megadott átlagértékek körül meglehetősen nagy szórást figyelhetünk meg, megnéztük ezért alaposabban is a nemi sztereotípiákra adott diagnosztikus arányok eloszlásait, azaz hogy a válaszolók mekkora része prognosztizál csökkenést, stagnálást, illetve növekedést az egyes tulajdonságcsoportokban.

Ahogy az a grafikonról is leolvasható (3. ábra), a bármelyik nemnél stagnálást feltételezők aránya alacsony (5–15%); a globális benyomásban tehát a személyek túlnyomó többsége változást tételez fel a nemeknél a különböző tulajdonságcsoportokban. Ami különösen figyelemreméltó ugyanakkor, hogy míg a nőképnél egy irányba mutatnak a válaszok, azaz a nőknél a férfias tulajdonságokban növekedést, a nőies tulajdonságokban összességében csökkenést várnak inkább, addig a férfikép tekintetében sokkal kevésbé konszenzuális a vélemény. Körülbelül ugyanannyian tételeznek fel csökkenést, mint növekedést, mind a férfias, mind pedig a nőies tulajdonságcsoportokban.

Az összefüggések elemzését még tovább lehet finomítani, egyre komplexebb képet rajzolva a feltételezett társadalmi változásokról az újabb szempontok beemelésével. Ezekre a szerteágazó eredményekre itt most nem áll módunkban kitérni, csupán néhány érdekes további adatot szeretnénk megosztani, illusztrációjául annak, hogy a férfi nemi szerep definíciója és feltételezett változására vonatkozóan közel sincs akkora konszenzus, mint a női szerepet illetően. Ahogy az előzőekből is kiderült, a megítélők majdnem ugyanakkora arányban gondolják úgy, hogy a férfiak még „férfiasabbak” lesznek (49%), mint azt, hogy egyre kevésbé „férfiasak” (41%). Azok közül pedig, akik a „férfiasodás”-ra szavaznak, megint csak körülbelül fele-fele arányban vannak azok, akik közben úgy gondolják, hogy ezzel együtt a nőies tulajdonságokban is nő a szint (22%), illetve azok, akik szerint pedig csökken (24%).

Az együttes megoszlások vizsgálatán túl további, nemekkel kapcsolatos nézetek is beemelhetők itt az összefüggések feltérképezéséhez, így például az énreprezentáció feltételezett változásai, vagy a szexista nézetek különféle fajtái. Előbbivel kapcsolatban például, megnézve a sztereotípia és a szelf feltételezett változásának viszonyát, egy markáns diszkrepancia jelentkezik, miszerint a férfiaknál általában a negatív tulajdonságokban várnak el minimális növekedést a válaszolók, míg saját magukra vonatkoztatva a pozitívokban és jelentősebbet.

Látható tehát, hogy az elsöre általánosnak látszó mintázat, miszerint a férfiképet kevésbé dinamikusnak, változóznak vélik, közel sem olyan egyértelmű; hiszen itt a válaszok valójában sokkal heterogénebbek, összetettebbek, mint a nőkép feltételezett változásainak mintázata.

3. Zárszó a társadalmi változásokról

A társadalom absztrakt szintjéről a valódi kapcsolatok terepére lépve, a csoportközi viszonyok terminusaiban is értelmezhetőek azok a változások, amelyek a nemi sztereotípiákban kikristályosodva jól vizsgálhatóak. Ahogy az előzőekben igyekeztünk ennek illusztrációját is adni, azt szeretnénk most kiemelni, hogy differenciáltabb megközelítésben érdemes a nemi sztereotípiák dinamikus természetét vizsgálni. Túl azon az általános eredményen, miszerint a nők képe dinamikusabb, a mélyebb összefüggések vizsgálatakor ugyanakkor láthatóvá válnak például a férfiszerep egyes problémái. A konszenzus hiánya és a vélemények sokrétűsége itt – az „iránymutatás” bizonytalansága okán – egy másik értelemben vett fokozott dinamikát ad: a férfiszereppel

kapcsolatos feszültségek és konfliktusok dinamikáját. Egyéni szinten nézve, a változaspártiság felvállalását az is megnehezíti, hogy a magukat „nontradicionálisként” azonosító férfiak számára igazából nem állnak rendelkezésre megfelelő társas identitásképző alternatívák. A nők „feministaként” azonosítva magukat pozitív identitást nyerhetnek, még ha jelen pillanatban sokkal inkább csak a saját csoport, semmint az általános társadalmi megítélés által. Ezzel szemben a férfiak számára normatívan elfogadott hasonló lehetséges szerep – jelenleg – még nem igazán alakult ki (CAMERON–LALONDE 2001).

Ezeknek a folyamatoknak a mélyebb megismerése ugyanakkor segíthet azon válaszok megtalálásában, amelyek a pozitív nemi társas identitások kialakulásához vezető utakon irányjelzőként szolgálhatnak, férfiak és nők számára egyaránt. A férfi és női nemi szerepek „egymásra utaltsága” elvitathatatlan, ám a viszonyrendszerükben megjelenő egyenlőtlenségek vitathatóak. Az ezzel kapcsolatos társadalmi változás egyik fontos eszközének tekintjük a nézetrendszerek tudatos formálását, amelyben a (kritikai) szociálpszichológia mind elméleti, mind pedig gyakorlati tapasztalatai felbecsülhetetlenek lehetnek. Akár az elfogulatlanság álarcát viselve is, de anélkül talán még inkább.

Irodalom

- BEM, S. L. (1993): *The Lenses of Gender. The Construction of Gender Identity*. Yale University Press.
- BENOKRAITIS, N. V. (1997): Sex discrimination in the 21th century. In: BENOKRAITIS, N. V. (ed.): *Subtle sexism: Current practice and prospects for change*. Sage Publications. 5–33.
- CAMERON, J. E. – LALONDE, R. N. (2001): Social identification and gender-related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology*, 40. 59–77.
- CHRISLER, J. C. – SMITH, C. A. (2004): Feminism and psychology. In: PALUDI, M. A. (ed.): *Praeger Guide to the Psychology of Gender*. Praeger, London. 271–292.
- DIEKMAN, A. et al. (2004): Dynamic stereotypes of power: perceived change and stability in gender hierarchies. *Sex Roles*, 50. 3–4. 201–215.
- EAGLY, A. H. (1987): *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*. Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- EAGLY, A. H. – DIEKMAN, A. (2000): The Malleability of Sex Differences in Response to Changing Social Roles. In: ASPINWALL, L. G. – STAUDINGER, U. M. (eds): *A psychology of human strengths*. APA, Washington, D.C.
- EAGLY, A. H. – DIEKMAN, A. (2001): The Common-Sense Psychology of Changing social Groups. In: JOST, J. (eds): *The Yin and Yang of Social Psychology: Perspectivism at Work (Festschrift in honor of William J. McGuire)*.
- GLICK, P. – FISKE, S. T. (1996): The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70. 491–512.
- GLICK, P. – FISKE, S. T. (1997): Hostile and Benevolent Sexism. Measuring Ambivalent Sexist Attitudes Toward Women. *Psychology Of Women Quarterly*, 21. No. 1. 119–137.
- GLICK, P. – FISKE, S. T. (2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőtlenség egymást kiegészítő igazolása. In: HAMILTON, D. L. et al. (eds): *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris Kiadó, Budapest. 389–414.

- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (2001a): Social Stereotypes and "Implicit Social Theory". In: JOST, J. T. et al. (eds): *The Yin and Yang of Social Psychology: Perspectivism at Work (Festschrift in honor of William J. McGuire)*.
- HUNYADY GY. (2001b): A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In: HUNYADY GY. – NGUYEN LUU L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 484–491.
- HUNYADY GY. (2003): Társadalomkritikus szociálpszichológia: John Jost tanulmányai. In: JOST, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- JOST, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- JOST, J. T. (2003): A rendszerigazolás elmélete, mint a társas azonosulás és a szociális dominancia elméleteinek elismerése, kiegészítése és helyesbítése. In: JOST, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 417–461.
- KONRAD, A. M. et al. (2000): Sex differences and similarities in job attribute preferences: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 126. 593–641.
- KOVÁCS M. (2004): *Nemi ideológiák és karrieraspirációk különböző felsőoktatási intézményekben tanuló diákok körében*. Doktori értekezés. ELTE-kézirat.
- KRUGLANSKI, A. W. – JOST, J. T. (2003): A szociális konstruktivizmus és a kísérleti szociálpszichológia elidegenedése: a szakadás története és a megbékélés kilátásai. In: JOST, J. T. (ed.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 327–367.
- MARECEK, J. et al. (2004): On the construction of gender, sex, and sexualities. In: EAGLY, A. H. et al. (eds): *The psychology of gender, 2nd edition*. Guilford Press, New York. 192–216.
- MCHUGH, M. C. – COSGROVE, L. (2004): Feminist research methods: studying women and gender. In: PALUDI, M. A. (ed.): *Praeger Guide to the Psychology of Gender*. Praeger, London. 155–182.
- NGUYEN, LUU L. A. (2001): Nemi sztereotípiák változása a kilencvenes években. In: HUNYADY GY. – NGUYEN LUU L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 337–347.
- RIDGEWAY, C. L. – BOURG, C. (2004): Gender as status: an expectation states theory approach. In: EAGLY, A. H. et al. (eds): *The psychology of gender, 2nd edition*. Guilford Press, New York. 217–241.
- SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (2005): Nem és hatalom. In: SIDANIUS, J. – PRATTO, F. (eds): *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest. 390–436.
- SPENCE, J. T. – HELMREICH, R. L. (1972): The attitudes toward women scale: An objective instrument to measure attitudes toward the rights and roles of women in contemporary society. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 2. 66.
- SWIM, J. K. et al. (2001): Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek. In: HUNYADY GY. – NGUYEN LUU L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 326–360.

- SWIM, J. K. et al. (2005): Judgments of sexism: a comparison of the subtlety of sexism measures and sources of variability in judgments of sexism. *Psychology of Women Quarterly*, 29. 406–411.
- SZABÓ M. (2004): *Nemi sztereotípiák és énreprezentáció: dinamikus megközelítés*. Előadás. A Magyar Pszichológiai Társaság XVI. Országos Tudományos Nagygyűlése, Debrecen. 2004. május.
- SZABÓ M. (2009): *A társadalmi nemekkel kapcsolatos dinamikus nézetrendszerek szociálpszichológiai vizsgálata*. Doktori (PhD-)értekezés. ELTE, Budapest.
- TWENGE, J. M. (2001): Changes in women's assertiveness in response to status and roles: A cross-temporal meta-analysis, 1931-1993. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81. 133–145.

Felvinczi Katalin

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Közpolitikák és társadalmi attitűdök

1. Bevezetés

Tanulmányunkban a rendelkezésre álló információk révén a közpolitikák és a társadalmi attitűdök viszonyát kívánjuk bemutatni, oly módon, hogy először röviden áttekintő jelleggel ismertetjük, hogy a hazai és a nemzetközi kutatási tapasztalatok miképpen jelenítik meg az illegális pszichoaktív szer-használókkal kapcsolatos társadalmi attitűdöket, hogy milyen mértékben tartja a lakosság, illetve bizonyos szakértői csoportok veszélyesnek és mi módon tartja kezelhetőnek a kábítószer-problémát. A tanulmány következő részében történeti kontextusba is ágyazottan teszünk kísérletet arra, hogy áttekintsük a kábítószer-problémára vonatkozó értelmezési és az ezekre alapozó beavatkozási modelleket. Mind az attitűdállapotok, mind pedig az értelmezési, beavatkozási modellek mutatják, hogy itt egy sokféleképpen értelmezett és megítélt jelenségről van szó, amelynek (főként) befolyásolásával kapcsolatban élénk, mind a mai napig tartó vita bontakozott ki szakmai, szakmapolitikai és politikai körökben egyaránt. A kurrens drogpolitikai diskurzus rendkívül szerteágazó, ennek bemutatására nem, azonban bizonyos elemeinek rövid ismertetésére vállalkozunk a tanulmány negyedik tematikus egységében. A továbbiakban, illusztrációként, bemutatjuk a magyarországi drogpolitika alakulásának rövid történetét, bizonyos indikátorok mentén jellemezzük annak sérülékenységét, kitéttőségét a politikai irányváltásoknak.

2.1. Lakossági attitűdök a kábítószerekkel, kábítószer-használattal és kábítószer-használókkal kapcsolatban

A drogfogyasztással/drogfogyasztókkal kapcsolatos lakossági attitűdállapotokkal kapcsolatos szisztematikus kvantitatív adatgyűjtés a lakossági drogepidemiológiai vizsgálatok részeként (PAKSI 2003; ELEKES–PAKSI 2003; PAKSI és mtsai 2009), ezidáig három ízben történt Magyarországon, 2001-ben, 2003-ban, és 2007-ben.¹ Ezen vizsgálatok attitűdállapotokra vonatkozó adatainak

¹ A vizsgálatokat Elekes és Paksi (2001, 2003), valamint Paksi (2007) végezte. Mindhárom vizsgálat a 18–53 éves népességre reprezentatív mintán készült, az EMCDDA-standardoknak (EMCDDA 1999, 2000, 2002) megfelelően.

áttekintését végzi el a *Drogpolitika számokban* című kötetben Paksi (2009), ami szerint a különböző drogfogyasztó magatartásokkal kapcsolatos veszélyészlelés a magyarországi felnőtt lakosság körében az ezredfordulót követően szignifikánsan ($p < 0,05$) növekedett. A különböző szerek, illetve a különböző gyakoriságú szerhasználó magatartások megítélése tekintetében nem tapasztalhatunk differenciálódást ebben a periódusban, vagyis a különböző tiltott drogok veszélyessége – különösen a rendszeres használat esetében – a felnőtt lakosság gondolkodásában meglehetősen egybemosódik. A különböző gyakoriságú fogyasztói magatartások veszélyességének megítélése tekintetében valamelyest különbségtétel figyelhető meg.

A magyarországi felnőtt lakosság veszélyészlelése más európai országok lakosságáéhoz képest – különösen a kipróbáló magatartással kapcsolatban – rendre meghaladja az azokban mért értékeket, s a hazai népesség veszélyészlelésében – a szerek és a használati gyakoriságok mentén is – kisebb mértékű differenciálás jellemző.

A felnőtt népesség nagyfokú veszélyérzete, s – különösen a rendszeres fogyasztással kapcsolatban – a vélemények alacsony differenciáltsága nyomot hagy a drogfogyasztókkal kapcsolatos társadalmi attitűdök minden aspektusán.²

Ahogy ez Paksi és Elekes vizsgálataiból kitűnik (ELEKES–PAKSI 2000, 2003; PAKSI 2003, 2009), a droghasználók, más társadalmi csoportokkal összehasonlítva (iszákosok, homoszexuálisok, cigány származásúak, AIDS-betegek, börtönviselték) a legkevésbé elfogadott társadalmi csoportnak tekinthetők. A velük szemben tartott társadalmi távolság tekintetében 2001 és 2007 között csak minimális csökkenés volt tapasztalható a magyar társadalomban, s más társadalmi csoportokhoz viszonyítva sem kerültek kedvezőbb helyzetbe.³

2.2. A kábítószer-probléma kezelésével kapcsolatos lakossági vélekedések

A kábítószer-fogyasztás csökkentésének különböző lehetséges módjai közül – az ezredfordulót követő években – a felnőtt népesség egyértelműen a „kábitószer-kereskedők szigorúbb büntetését” tartotta leginkább követendőnek. A második legtöbbször által választott megoldás a „megelőző tevékenység javítása” és csak ezt követi a „közösségek szerepének erősítése”. A különböző beavatkozási módok prioritássorrendjében, ahogy ez az elemzésekből kiderül (PAKSI 2009), 2001 és 2003 között nem történt változás, ugyanakkor az egyes beavatkozási módok elfogadottsága némileg változott: nőtt azok aránya, akik a büntető igazságszolgáltatás területére tartozó megoldási módokat látják követendő útnak, s némiképp csökkent azoké, akik a közösségek szerepének erősítésében látják a megoldást.

A felnőtt népesség körében a 2001 és 2007 közötti időszakban mindvégig a represszív drogpolitikával való nagymértékű s egyre határozottabb egyetértés volt jellemző (PAKSI 2009).

² A drogfogyasztással kapcsolatos veszélyérzetek intenzitását kifejező index szignifikáns összefüggést mutat más attitűdelemekkel (PAKSI 2003).

³ Az idézett drogepidemiológiai vizsgálatokban a társadalmi attitűdök mérésére a Bogardus-féle társadalmi távolság skálát alkalmazták.

A társadalom túlnyomó többsége más európai országokban sem ért egyet sem a kannabisz, sem a heroin fogyasztásának „megengedésével” (PAKSI 2009 az EMCDDA által készített országjelentések alapján), mindazonáltal a magyarországi lakosság az átlagnál nagyobb mértékben áll a restriktív drogpolitika mellett, s a hazai véleményekben kevésbé jelenik meg a marihuána és a heroin közötti drogpolitikai különbségtétel.

A kvantitatív vizsgálatok mellett a kvalitatív információk (ELEKES és mtsai 2005) által is jelzett, a nagyfokú veszélyésszelés és erős félelmekkel összhangban a felnőtt népesség négyötöde a kutatásokkal lefedett periódusban mindvégig úgy ítélte, hogy a társadalomnak „többet” vagy „sokkal többet” kellene költeni a drogp problémák mérséklésére, megelőzve ezzel a jóval elterjedtebb alkoholizmus vonatkozásában kapott arányokat. Ugyanakkor a kábítószer-probléma mérséklésére fordítandó összeg növelése mellett állást foglalók aránya 2003 után szignifikánsan csökkent (PAKSI 2009).

2.3. Egyes szakértői csoportok vélekedése a kábítószer-használókról, a kábítószer-probléma kezeléséről

Tekintettel arra, hogy a betegek iránti attitűdök alapvetően határozzák meg az orvos-beteg kommunikációt, s ezen keresztül a kezelés kimenetelét is (CAPLEHORN et al. 1998; CORTEN–PELC 1986; MILLER és mtsai 1986; HOFFMAN és mtsai 2000; NURCO et al. 1988), így a droghasználókkal (is) foglalkozó különböző szakmák képviselőinek a droghasználókkal és a droghasználattal kapcsolatos attitűdjei különösen nagy jelentőséggel bírnak a drogp probléma kezelése szempontjából.

Pszichiáterek és addiktológusok viszonyulásai

Az elmúlt években két vizsgálat készült az addiktológiai betegeket elsődlegesen ellátó szakorvosok – pszichiáterek, illetve addiktológusok – körében (DEMETROVICS és mtsai 2004, 2007; KUN és mtsai 2006).⁴ A lakosság körében tapasztaltakhoz képest a pszichiáterek/addiktológusok esetében a kábítószer-fogyasztókkal szemben tartott társadalmi távolság valamelyest kisebb, ugyanakkor kétharmaduk „civilként” elutasítja a kábítószer-fogyasztókkal való kapcsolatba kerülést, illetve a pszichiáterek többsége nem szívesen vállal szenvedélybeteg páciens. Más beteg (pszichiátriai beteg, AIDS-beteg), illetve társadalmi csoportokkal összehasonlítva pedig különösen szembetűnő ezen orvoscsoport körében a szenvedélyszer-használókkal szemben mutatott elutasítás (PAKSI 2009; DEMETROVICS és mtsai 2009).

A pszichiáterek túlnyomó többsége a drogfüggőség kezelését általánosságban nem pszichiátriai problémaként azonosította.

⁴ Az adatfelvétel 2001-ben a populáció közel 20%-os, 2004-ben pedig mintegy kétharmados, nem reprezentatív mintáján készült, önkéntes kérdőívek segítségével.

Háziorvosok viszonyulásai

A háziorvosoknak a drogprobléma kezelésének számos területén – a prevención túlmenően a korai felismerésben és korai kezelésbevételben, a pszichoszociális/közösségi modellhez illeszkedő ellátásban, illetőleg a szakellátásba utalásban – alapvető szerepük lehet, így a drogproblémához, drogfogyasztókhoz való viszonyulásuk jelentős szerepet játszhat a kábítószer-probléma kezelése szempontjából.

Egy 2008-ban, a háziorvosok körében készült kutatás (DEMETROVICS és mtsai 2009; GYOLLAI és mtsai 2011)⁵ szerint a normál populációhoz képest (PAKSI 2009) a háziorvosok is valamelyest kevésbé elutasítók a pszichoaktív szereket használókkal szemben, s 10% alatt van azoknak az aránya, akik a drogfüggőt bűnözőnek (vagy bűnözőnek is) tekintik. Mindazonáltal – más társadalmi és betegségcsoportokkal összehasonlítva – körükben is ők a leginkább elutasított populáció, a háziorvosok kétharmada a kábítószer-fogyasztókkal való szomszédsági viszonyt „ellenezné”, illetve „inkább nem” vállalná (DEMETROVICS és mtsai 2009).

Egy, a háziorvosok körében történt kvalitatív adatgyűjtés (MÉSZÁROS 2008) során a háziorvosok kábítószer-fogyasztással kapcsolatos spontán asszociációit vizsgálva három – részben félelmekből, részben a kompetencia hiányból fakadó – gondolati-tematikus mező rajzolódott ki, éspedig a bűnözés, a függőség és a veszélyeztetettség. A háziorvosok drogfogyasztókról alkotott képe illeszkedik a közgondolkodásban megjelenő sztereotípiákhoz.

A Kábítószerügyi Egyeztető Fórum (KEF) tagjainak viszonyulásai

Egy, a Kábítószerügyi Egyeztető Fórumok tagjai körében végzett vizsgálatban (DOMOKOS és mtsai 2005)⁶ a különböző szerhasználó magatartások egyéni kockázatai tekintetében kialakult prioritássorrendben az illegális kábítószerkerület az első helyre, amit az alkoholfogyasztás és a dohányzás követett, negyedik helyen szerepelt a rangsorban a visszaélészerű gyógyszerfogyasztás, ötödik, illetve hatodik helyen pedig az energiatalok és a kávé fogyasztása. Társadalomra való veszélyeztetettséget nézve szinte ugyanez a rangsor alakul ki, azzal a – nem elhanyagolható – különbséggel, hogy a válaszadók szerint az alkohol veszélyesebb társadalmi szinten, mint a kábítószer.

⁵ A kutatás az érvényes praxissal rendelkező felnőtt és/vagy házi gyermekorvosok 600 fős (közel 10%-os), praxistípus, illetve praxisméret szerint rétegzett véletlen mintáján készült, telefonos megkérdezéssel, 2008-ban.

⁶ A kutatás során ún. önkiválasztó mintát alkalmaztak, mellyel a 1048 KEF-tag 24%-át sikerült elérni. Tekintettel arra, hogy az adatok nem reprezentálják a KEF-tagok sokaságát, így az itt közölt adatok inkább kvalitatív információkként kezelendők.

2.4. A kábítószer-használók kirekesztéssel/elutasítottsággal kapcsolatos percepciói

Mint azt a társadalmi attitűdállapotok, illetve az egyes szakértői csoportok kábítószer-használattal és kábítószer-használókkal kapcsolatos viszonyulásait áttekintve láthattuk, a droghasználók egy olyan sajátos populációt képeznek, illetve a drogprobléma olyan speciális társadalmi problémát jelent, akikhez/amihez nemcsak általában a társadalom, de a kezelésükre/kezelésére hivatott szakemberek is nagyarányban elutasító attitűddel viszonyulnak. Ez a társadalmi viszonyulás jelentkezik a szerhasználók percepcióiban is.

Egy 2008-ban, droghasználók körében készült vizsgálat (BUSA és mtsai 2008b)⁷ eredményei szerint a megkérdezett szerhasználók közel kétharmada (64,9%-a) szerint „a józanodó drogosok visszailleszkedését a társadalomba leginkább az emberek előítéletessége és elutasító hozzáállása akadályozza”.

A kutatás során elért droghasználók több mint fele érzékelt már valamilyen hátrányos megkülönböztetést⁸ drogfogyasztása miatt valamely hatóság részéről. Az iskolában/munkahelyén, illetve az egészségügyben pedig a droghasználók megközelítően egynegyedét érte negatív diszkrimináció kábítószer-használata következtében. Minden tizedik kliens számolt be arról, hogy hátrányos megkülönböztetés érte drogfogyasztása miatt olyan segítő szervezet részéről is, amelyek tevékenysége kifejezetten droghasználókra irányul.

A droghasználók környezetében a személyközi kapcsolat szorosságának növekedésével a droghasználatra való elutasító, illetve távolító reagálások arányának csökkenéséről számoltak be a szerhasználók, azaz, míg a munkatársak/iskolai társak esetében csak a megkérdezettek kevesebb mint egyötöde érzékelt segítő hozzáállást, a többiek elutasítóan vagy közömbösen viselkedtek, addig a családtagok esetében döntően segítően viszonyulásról számoltak be az elért droghasználók (BUSA és mtsai 2008b).

3. A kábítószer-probléma kezelésének értelmezési keretei, befolyásolásának lehetséges modelljei

A kábítószer-problémával, a pszichoaktív szer-használattal való foglalkozás nem tekinthető új keletűnek, ugyanakkor az annak szabályozásával kapcsolatos intézkedések, majd pedig az átfogó kontrollrendszerek megjelenése alig több mint 100–200 évre tehető (RÁCZ 2005; BAYER 2000). Ezek a modellek sajátos fejlődéstörténetet mutatnak, ugyanakkor egymással párhuzamos létezésük is megtapasztalható. Az értelmezési modellek főként abból a szempontból bírnak jelentőséggel, hogy annak fényében, hogy mit feltételezünk, illetve látunk az empirikus kutatások

⁷ A kutatás a drogambulanciák és szenvedélybeteg-ellátással foglalkozó szervezetek kliensei körében készült, az ország 18 városában. A válaszolók száma 846 fő, a minta nem reprezentatív. A megkérdezettek átlagosan közel hét és fél évig használtak kábítószerrel.

⁸ A kutatás során hátrányos megkülönböztetésnek tekintették mindazt, amit a válaszadó annak észlelt.

által megalapozottnak, munkáljuk ki a probléma kezelésére leginkább alkalmasnak vélt beavatkozási rendszereket. Természetesen a szakmapolitikákat általában és konkrétan a drogpolitikákat is a jelenség értelmezésén túl még számos egyéb tényező is befolyásolja, pl. az érdekhordozók, döntéshozók szubjektív meggyőződése, az egyéb érdekcsoportok által képviselt értelmezési keretek, a közvélekedések alakulása, a politikai tagoltság, a gazdasági helyzet nyújtotta lehetőségek stb. A továbbiakban azokat a problémaértelmezési és kezelési modelleket tekintjük át röviden, amelyek elsősorban az európai, illetve az észak-amerikai drogpolitikai gondolkodásban markánsan megjelennek. Ezek a beavatkozási rendszerek sem tekinthetők az esetek többségében „vegytisztának”, ugyanakkor valamely ország drogpolitikai irányultságának jellemzésére lehetőséget teremtnek.

A morális, illetve kriminalizációs modellre épülő megoldások

A két elméleti modellből levezethető az ún. *prohibicionista megközelítése*, mely a kábítószeres illegális használatának teljes tilalmán alapul. Az ennek hátterében meghúzódó meggyőzések értelmében a (i) drogok rosszak; (ii) a drogok veszélyesek és függőséget generálnak; (iii) senki sem használhat drogokat az örömmaximalizáció érdekében; (iv) az ellenőrzés, a biztonság elsőbbséget élvez a személyes döntési szabadsággal szemben. Jelenleg a nemzetközi egyezmények értelmében⁹ a kábítószeres minősülő anyagokhoz¹⁰ kapcsolódó törvénybe ütköző cselekményeket (termesztés, terjesztés, tartás) valamennyi, az egyezményekhez csatlakozott országban szankcionálják, bár jelentős különbségeket tapasztalhatunk a szankciók nagyságában, a szankcionálandó cselekmények és magatartásformák tekintetében (ilyen magatartásforma pl. a fogyasztás).

Ezen problémakezelési megközelítés szerint a kábítószeresekhez való hozzájutás megakadályozása, a terjesztés és a fogyasztás szankcionálása meg fogja akadályozni a fogyasztás terjedését és végső soron, hosszú távon a jelenség teljes felszámolását eredményezi. Noha ez a megközelítés a fogyasztót a terjesztő áldozatának tartja, ugyanakkor úgy véli, hogy a fogyasztó cselekménye is olyan mértékben veszélyezteti környezetét és a társadalmat, hogy ezt a cselekményt is büntetni szükséges. A modell nem tesz különbséget a kábítószeresek között.

A medikalizációs modellekből következő kezelési módok:

A *lelkibetegség-modell* alapján számos konkrét program fogalmazódott meg, ezek közös jellemzője, hogy az individuálpszichológiai, vagy az elsődleges szocializációs rendszer (család) funkciózavarait állítják a középpontba (DEMETROVICS és mtsai 2004). A medikalizációs modell egy másik megfogalmazása szerint „a függőség egy komplex viselkedészavar, melyet biológiai, pszichológiai és szociológiai tényezők határoznak meg, tipikus bio-pszicho-szociális zavar” (CARTER–CAPPS HALL [szerk.] 2009: 21).

A probléma kezelése szempontjából a prohibicionista megközelítéssel szöges ellentétben fogalmazódik meg a *normalizáló* megközelítés, vagy *legalizációs törekvés*. Ezen belül is

⁹ Egységes kábítószer-egyezmény 1961; Egyezmény a pszichotróp anyagokról 1971; A kábítószeres és pszichotróp anyagok tiltott kereskedelme elleni egyezmény 1988.

¹⁰ Az úgynevezett listán szereplő vegyületek.

számos fokozatot lehet elkülöníteni, általános ismérve azonban az a megfontolás, hogy egyfelől a társadalomnak, a politikának nincs joga az egyének mindennapi választásaiba beavatkozni, továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy a kábítószer-kereskedelem, mely értelemszerűen illegális csatornákon keresztül valósul meg, a szervezett bűnözés profitját növeli és ezzel párhuzamosan a szerek használatát egészségügyi és szociális ártalmakat generál, melyek kezelésére az államok nem rendelkeznek kielégítő forrásokkal (FRIEDMAN 1998). A probléma kezelésmódja tekintetében ez a megközelítés valamennyi vagy némely jelenleg illegális szer legalizálását, vagyis a tiltás helyett a kontrollt pártolja, aminek következtében a gyártás, a forgalmazás államilag felügyelt, adóztatott lenne, valamint a problémával küzdők kezelésére, ellátására, a prevenció programok finanszírozására többletforrásokat lehetne átirányítani. Ez a megközelítés sehol sem érvényesül a maga teljességében, minthogy a már korábban említett ENSZ- és EU-egyezmények szellemiségével nem összeegyeztethető, sok országban annak derivátumai ugyanakkor megjelennek pl. a fogyasztói magatartás dekriminalizálása révén, illetve oly módon, hogy kannabiszszármazékok kiskereskedelmi forgalmát kivonják az általános tiltás alól. A megközelítés előretörését nagyban befolyásolta a nyolcvanas évek második felében megjelenő, majd előretörő HIV–AIDS-járvány, amelyik a nép-egészségügyi megoldások jelentőségét hangsúlyozta, s melyek nyomán – a később is sok vitát kiváltó – ártalomcsökkentő programok megfogalmazódtak.

A *szociológiai modell* a beavatkozási módok szempontjából azt jelenti, hogy a probléma kezelése során nemcsak az egyént, hanem azokat a társadalmi jelenségeket is meg kell változtatni, amelyekkel a kábítószer-fogyasztás, illetve az kábítószer-fogyasztással kapcsolatos problémák társadalmi arányai összefüggést mutatnak.

A *multidiszciplináris modell* szellemiségében megfogalmazódó beavatkozásokban valamennyi, az előzőekben már említett megközelítés szerepet kap, ezért belső összerendezettsége problémákat vet fel. Napjainkban ez a legszélesebb körben elfogadott és a nemzeti drogstratégiákban is kinyilvánított problémakezelési modell, amely a *kinálat és a kereslet csökkentésének egyensúlyára* helyezi a hangsúlyt. Ennek lényege, hogy a lehetséges legnagyobb mértékben szükséges a kábítószerhez való hozzáférést megakadályozni, de ugyanakkor az egészségügyi és szociális problémákat, melyek a kábítószer-használathoz kapcsolódóan megjelennek, hathatós eszközökkel szükséges kezelni, továbbá széles körben szükséges a prevenció beavatkozásokat is kimunkálni és – főleg a fiatal korosztályok számára – biztosítani.

4. A kábítószer-probléma kezelésével összefüggő viták néhány eleme

Ahogy ezt már a korábbiakban láthattuk, mind a kábítószer-használat (vagy általában a pszichoaktív szer-használat) kialakulását magyarázó, mind pedig az annak kezelését célzó modellek sok ponton egymással ellentétes állításokat fogalmaznak meg, és élénk szakmai, valamint politikai vitákat generálnak. Az elmúlt években számos tanulmány látott napvilágot, amelyek ezeket a vitákat értelmezni, kontextuálni igyekeztek. A legkülönbözőbb elemzési szintek jelentek meg ezekben. Van közöttük olyan, amelyik a Kohlbergi morális fejlődés (1969) szakaszai mentén igyekszik elhelyezni a különböző drogpolitikai alternatívák képviselőit (PARKER 2004). Véleménye szerint az, hogy mit tekintünk kívánatos kezelési/megoldási módnak, meghatározhatja a büntetéstől való félelem (prekonvencionális szakasz), a másoknak

való megfelelés/tetszés/el- és befogadás igénye (konvencionális szakasz), illetve a posztkonvencionális erkölcsi fejlődési szakaszra jellemző, informáltságon alapuló személyes meggyőződés azzal kapcsolatosan, hogy mi a helyes, mi a helytelen.

Azt nem állíthatjuk biztonsággal, hogy a drogpolitikai preferenciák egyértelműen kapcsolatba hozhatóak a kohlbergi morális fejlődésre vonatkozó elmélettel, ugyanakkor azt állíthatjuk, hogy a drogpolitikai kérdések alapvető morális dilemmákat állítanak a diskurzusok kereszt-tüzébe. Parker elemzése során arra a következtetésre jut, hogy a *prohibicionalista* nézőpontot képviselők, döntéshozói csoportok egyfelől a következményektől való félelem, másfelől a társas-társadalmi elfogadás érdekében alakítják ki ilyen formán álláspontjukat, nézeteikben, döntéseikben a kohlbergi prekonvencionális-konvencionális fejlődési stádiumok jelennek meg.

Az *ártalomcsökkentő* politika hívei önmagukat, döntéseiket bizonyítékalapúnak és önreflexívnek tekintik, azt hirdetik, hogy tapasztalatokra kell szert tenni, majd ezeken okulva bölcs beavatkozási gyakorlatokat kell kimunkálni. Amennyiben a morális fejlődés kategóriáiban akarjuk értelmezni ezt a megközelítést, akkor azt mondhatjuk, hogy a posztkonvencionális szakasz sajátosságait viseli magán.

Parker szerint a *legalizációs megközelítés* hívei túllépnek az ártalomcsökkentő megközelítés szemléletében foglaltakon és azt állítják, hogy a dekriminalizáció, illetve az ártalomcsökkentő beavatkozások csak félmegoldást kínálnak és semmilyen hatást nem gyakorolnak az illegális drogkereskedelemre. Parker véleménye szerint a drogliberalizációs álláspont képviselői vannak legközelebb a kohlbergi morális fejlődés posztkonvencionális szintjéhez, az ezt képviselőket méltányolják az univerzális etikai elveket, az elfogadást, a toleranciát és az egyenlőséget, valamint felismerik, hogy a helyes morális döntések alkalmasint túltekintenek a konvencionálisan elfogadott jogi szabályozás nyújtotta lehetőségeken.

Parker megállapítja, hogy azonosíthatóak azok az univerzális értékek, amelyekben mind a prohibíció, mind az ártalomcsökkentés, mind pedig a legalizáció hívei egyetértenek, ezek a *biztonságos társadalom*, mely támogatja a polgárok egészségét és fejlődési lehetőségeit. Egyetértenek abban is, hogy *minden emberi élet értékes*, ugyanakkor eltérően gondolkodnak abban a tekintetben, hogy mi módon lehet megvédeni a polgárokat, valamint hogy az egészség védelme és fejlesztése mit is jelent valójában. Abban is egyetértenek, hogy az embereknek *ésszerű korlátozásokat kell alkalmazniuk* a pszichoaktív szerek használatával kapcsolatban, ugyanakkor jelentős viták bontakoznak ki azzal összefüggésben, hogy ez a korlátozással kapcsolatos cél miképpen realizálható, érvényesíthető a népesség körében.

Egy másik elemzés (JELSMÁ 2008) szintén a drogpolitikai viták „természetrájával” foglalkozik azon törekvéstől áthatva, hogy egy a jelenleginél hatékonyabb és érvényesebb drogpolitika kialakulásának a feltételei teremődjenek meg. A szerző az alábbi főbb vitapontokat azonosítja a 2000-es évek elején megjelenő drogpolitikai viták toposzainak ismertetése során.

Ártalomcsökkentés: az elmúlt évtizedben az ártalomcsökkentő beavatkozások (tűcsereprogramok, szubsztitúciós programok) széles körben polgárjogot nyertek a legtöbb európai és észak-amerikai országban, annak ellenére, hogy pregnáns ártalomcsökkentő politika csak nagyon kevés országban fogalmazódott meg. Érdekessége ennek a fejlődésnek, hogy még azokban az országokban is markánsan megjelentek ezek az ártalomcsökkentő beavatkozások, ahol egyébként az állami drogpolitikák szélsőségesen büntetés/tiltás pártúak voltak, pl. Kínában. Az ártalomcsökkentő beavatkozások egy speciális alesetét jelentik az orvosilag felügyelt fogyasztói

szobák (safe injecting rooms), amelyek megítélését, hasznosságát még az ártalomcsökkentés elkötelezett hívei között is aggályok övezik, de mindenképpen ellentmondásosnak tartják. Az ártalomcsökkentés tekintetében a vita tehát több síkon bontakozik ki:

- ártalomcsökkentés vs. prevenció és/vagy kezelés
- ártalomcsökkentés vs. büntetés, prohibíció
- ártalomcsökkentés és az orvosilag felügyelt belövőszobák

A következő Jelsma által azonosított vitapont az úgynevezett *alternatív fejlesztésekkel* (alternative developments) kapcsolatban bontakozik ki. Ennek a kérdéskörnek sokkal kevésbé a nemzeti drogpolitikák, mint inkább a globális drogkontrollrendszerekkel összefüggésben van jelentőségük. Az átfogó drogkontroll-stratégiák megfogalmazásakor (Egységes Kábítószer-egyezmény 1961), sőt már azokat is megelőzően (első és második ópiumháború, lásd BAYER 2000) megfogalmazódott a világ két részre osztása, mondván, hogy vannak kábítószereket termelő és azt fogyasztó országok. Ez a hasítás főleg a növényi alapú kábítószeres vonatkozásában volt értelmezhető (tehát a szintetikus kábítószeres megjelenése és térhódítása előtt). Az Egységes Kábítószer-egyezmény 15, illetve 25 évet adott az egyezményhez csatlakozó országoknak, hogy felszámolják a kábítószer-fogyasztásra alkalmas növényi kultúrákat.¹¹ Az alternatív fejlesztések fogalma első alkalommal az afganisztáni újjáépítési folyamat során artikulálódott, ennek lényege, hogy a mezőgazdasági termelésben érdekelt, abból élő parasztokat rá kell bírni arra, hogy az ópium előállítására alkalmas mák helyett más növények termeléséből teremtsék meg a megélhetésüket. A mostoha körülmények között gazdálkodók csak erős (olykor erőszakos, a fenyegetéstől és fizikai erőszaktól sem mentes) ráhatásra tértek át más tevékenységre, s főleg a különösen is kiszolgáltatott helyzetben lévők engedtek ennek a kényszernek. A vita számos aspektusban bontakozott ki e területen, pl. hogy a fejlesztési támogatások feltételhez köthetők-e, illetve hogy ameddig az eredetileg kábítószer-előállítási célból termesztett növény legális csatornákon történő értékesítésére nincs eljárásrend, addig vajon lehet-e erőszakos eszközökkel fellépni a gazdák a körében? Egy további vitapont a kábítószer-használat (nem a terjesztés!) *büntethetősége és a börtönökben tapasztalt krízishelyzetek* kapcsán fogalmazódik meg. Ebben a kérdésben egyfelől az vet fel problémákat, hogy a börtönnépeség jelentékeny hányada (esetenként 60%-uk) bizonyos országokban (pl. USA, Nagy-Britannia, dél-amerikai országok) kábítószerrel való visszaélés okán került a büntetés-végrehajtó intézményekbe, másfelől a különböző országokban érvényes jogszabályi környezet – egyébként összhangban a kábítószer-egyezmények által kínált flexibilis értelmezési mezővel – roppant sokféle, eltérő szabályozási és végrehajtási szigorral bánik a kábítószer-használókkal. Az Európai Uniónak csak a kábítószer-kereskedelemmel összefüggésben van határozott iránymutatása.¹² A büntetési tételek és a viselkedések büntetőjogi értelmezésében tapasztalható divergencia elsősorban a fogyasztói magatartással kapcsolatos jogszabályi környezet kritikus felülvizsgálatát tenné szükségessé, valamint annak az alapvető és sokak által vitatott kérdésnek az elfogulatlan megvitatását,

¹¹ Ez elsősorban a mák, a kannabisz és a kokacserje termőterületeinek felszámolását jelentette.

¹² Council Framework Decision 2004/757/JHA of 25 October 2004 laying down minimum provisions on the constituent elements of criminal acts and penalties in the field of illicit drug trafficking.

hogy a fogva tartás globális méretekben képes-e mérsékelni, mederben tartani a pszichoaktív szerhasználat terjedését. Ehhez a vitaponthoz csatlakozik a *részleges legalizáció*, vagyis a kannabisz és származékainak legalizációja kapcsán kibontakozó drogpolitikai diskurzus. A világ kábítószer-jelentés¹³ szerint mintegy kétszázmillió ember fogyaszt kannabiszt világszerte. A szer elterjedt használata számos kérdést vet fel, ezek közül az első, hogy tartható-e vajon az a helyzet, miszerint a marihuána épp olyan veszélyességi kategóriába került besorolásra, mint a heroin vagy a kokain? Vítára készítenek sokakat az is, hogy a különböző országok, noha csatlakoztak az Egységes Kábítószer-egyezményhez, eltérő szankcionálási gyakorlatokat vezetnek be éppen annak érdekében, hogy a kannabiszkereskedelmet le tudják választani egyéb, veszélyesebb kábítószerek kereskedelméről.

A drogpolitikai viták egy másik vonulata, ami a magyarországi drogpolitikai diskurzusban is hangsúlyosan megjelenik, a *legális és illegális szerek megkülönböztetésének* (a tiltott szerek demonizálása, az alkohol promóciója) problematikájával foglalkozik. Elsősorban azzal az aspektussal, hogy vajon mi teszi indokolttá, hogy hasonló vagy azonos addikciós potenciállal rendelkező szerek esetében alkalmasint a szakmai, de a köz- és a politikai gondolkodás is, az esetek meghatározó többségében, teljesen eltérő megítélést alkalmaz és ennek megfelelően is cselekszik, mind a szerek fogyasztása, mind pedig a kapcsolódó szabályozások tekintetében. Ennek a szernek mentén eltérő vélekedésnek a mintázódásáról tájékoztatnak mind a lakossági, mind pedig a szakemberek körében végzett attitűdvizsgálatok (PAKSI 2009; PAKSI és mtsai 2005; DEMETROVICS és mtsai 2004, 2009; DOMOKOS és mtsai 2005).

5. A magyarországi drogpolitika kontextusa

Ez utóbbi problémakörrel kapcsolatban Magyarországon egy meglehetősen sajátos fejlődéstörténetnek lehetünk tanúi, ahogy ezt Elekes (2009) részletesen elemzi. Az alkoholprobléma súlyosságára és valóban problematikus jellegére az 1980-as évek végén ébredtek rá, illetve ebben a periódusban fogalmazódtak meg a rendszerszerű beavatkozást sürgető hangok, ugyanakkor ez a lendület csak néhány évig tartott. A kilencvenes évek második felében a társadalom és a politika problémaérzékenysége is átterelődött az illegális szerek területére. Ebben a periódusban a morális pánik ismérveit lehet azonosítani a magyarországi közgondolkodásban. Úgy, ahogy ezt Kitzinger (2000) Cohen (1972) műve alapján az alábbiak szerint jellemzi: „Egy csoport vagy egy bizonyos csoporthoz kapcsolódó jelenség az adott társadalom idealizált rendjét (hagyományos életmódját vagy alapvető értékrendszerét, konstruált, konszenzuális valóságát) fenyegető veszélyként tudatosul a társadalom tagjaiban.

A média szenzációkeltő és leegyszerűsítő bemutatása nyomán a fenyegetést hordozó csoport könnyen azonosíthatóvá válik. A médiának ez a tevékenysége autoritatív megoldásokat sürgető közhangulatot alakít ki. A hatóságok erre az igényre törvényi szigorításokkal válaszolnak. A fokozott intézményi és közfigyelem hatására növekszik a jelenség regisztrált eseteinek

¹³ World Drug Report, 2011.

száma, így legitimálva a rend helyreállítása érdekében tett lépéseket. A morális pánik nyomot hagyhat a társadalom jogrendszerén, a társadalmi rend fenntartásával megbízott intézmények eljárásain, a társadalmi normák rendszerén. A folyamat során alkotott szimbolikus képzetek beépülnek a társadalmi hiedelemrendszerbe, az itt kialakult népszerű képek leegyszerűsítő magyarázatot biztosítanak a társadalmi rendről szóló laikus elképzelések számára.” (i. m.: 23–24.) A morális pánik ismérvei az érintettség érzésének növekedése; ellenséges hangulat kialakulása; aránytalanság, ami a jelenség súlyának, a fenyegetettség mértékének eltúlzására utal; változékonyság. A kábítószer-problémával kapcsolatos társadalmi vélekedések és beavatkozások áttekintése arra enged következtetni, hogy a kilencvenes évek második felében, a 2000-es évek elején valóban egyfajta morális pánik bontakozott ki e társadalmi jelenség környezetében, ami a vonatkozó jogszabályok szigorításában, a közigazgatási válaszkészség javításában, bővülő költségvetési forrásokban, átfogó drogpolitikai dokumentumban, fejlődő intézményrendszerben is megfigyelhető volt. Majd – szintén a morális pánik dinamikájának megfelelően – 2005 után, a változékonyság jegyében, megtapasztalhattuk a jelenség eljelentéktelenedését. Erre a periódusra is megmaradtak azonban bizonyos elemek a morális pánik ismérveiből, a kábítószer-használat továbbra is stigmatizált viselkedés maradt és továbbra is jellemző volt a hasítás a legális és illegális pszichoaktív szerek tekintetében, továbbá a témakör politikai átítatottsága, a jelenséggel és a beavatkozásokkal kapcsolatos morális ítékezés is.

6. Drogstratégiák Magyarországon – a szakmapolitikák sérülékenysége

Magyarországon eddig két átfogó drogstratégia politikai elfogadására került sor (2000, 2009). Az első átfogó nemzeti drogstratégia kimunkálása 1999-ben kezdődött abban a politikai klímában, amikor a kábítószer-probléma magas pozíciót foglalt el a politikai napirenden, valamint amikor a kábítószer-használat elterjedtségével kapcsolatban aggasztó adatokat tárt fel az epidemiológiai kutatás (ELEKES–PAKSI 2000). Ezek az adatok azt mutatták, hogy a 16 éves fiatalok körében az illegális szereket kipróbálók aránya négy év alatt (1995 és 1999 között) két és félszeresére növekedett. A helyzet másik jellegzetessége pedig a frissen hatályossá vált büntetőpolitikai szigorítás volt, amelynek értelmében a szerfogyasztók (nem terjesztők!) csak akkor mentesülhettek a büntetőeljárás alól, ha az igazságügyi orvosszakértő függőnek minősítette őket. A 2000-es drogstratégiának tehát egy olyan helyzetben kellett a probléma kezelésére vállalkoznia, amikor az volt sejthető, hogy a kábítószer-probléma eszkalálódik az országban, valamint általában Európában. Ekkor (is) Európa egyik legszigorúbb büntetőjogi szabályozása érvényesült, ugyanakkor nem rendelkezünk megbízható adatokkal a problémás kábítószer-használók számával kapcsolatban, még alig volt a témával foglalkozó szakszerű prevenció program és a probléma kezelését célzó intézményrendszer is fejletlen volt. A 2009-ben elfogadott drogstratégia kontextusa már jelentékeny mértékben különbözött az előbbieken leírtaktól. Noha a kábítószerhelyzet összességében mederben tarthatónak tűnt, szűkülő költségvetési források, hanyatló államigazgatási pozíció, politikai legitimáció nélkül működő kormány és minden kormányzati kezdeményezést reflexből elutasító ellenzéki magatartás volt jellemző ebben a periódusban.

A 2000-es stratégia kialakítása mintegy tizenkét hónapot vett igénybe, széles körű szakmai és társadalmi egyeztetés övezte, vélhetőleg ez is hozzájárult ahhoz a példátlan teljesítményhez, hogy az Országgyűlés egyhangúan megszavazta azt.¹⁴

Mindkét stratégia esetében az értékelés (amelyiknél erre sor került), illetve a szakértői állásfoglalások fényében elmondható, hogy magas színvonalú szakmai dokumentum keletkezett. A 2000-es stratégia megfogalmazta a probléma kezelésével összefüggő alapvető szakmai értékeket, továbbá hosszú, közép- és rövid távú célokat azonosított, amelyek négy tartalmi pillér köré szerveződtek: (i) Közösség és együttműködés, (ii) megelőzés, (iii) kezelés-ellátás, (iv) kínálatcsökkentés. Az egyik tartalmi pillér egyben átívelő filozófiaként is funkcionált. Összesen 95 célkitűzés fogalmazódott meg az egyes területeken. A stratégia megvalósítását akciótervek segítették. A 2000-es stratégia struktúráját az 1. ábra mutatja.

Közösség, együttműködés			
Nemzeti szitú koordináció (KKB)			
Közösség, együttműködés	Prevenció	Kezelés, ellátás, rehabilitáció	Kínálat- csökkentés
Kutatás és információ			
Nemzeti együttműködés			

1. ábra. A 2000-es nemzeti stratégia szerkezete: tematikus pillérek és átívelő eszközök

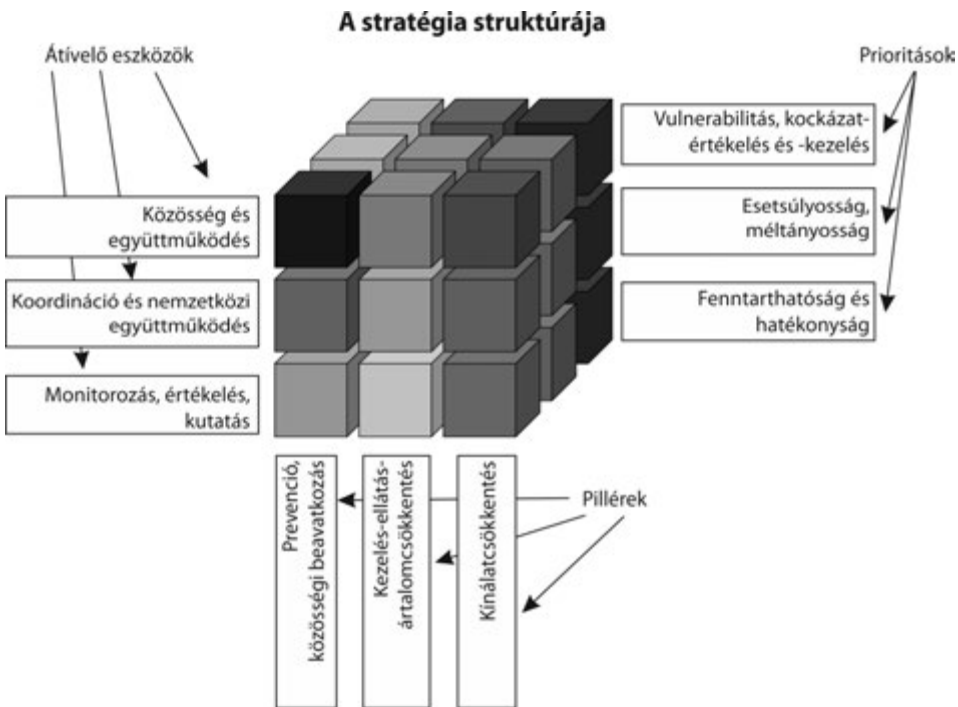
A 2009-es stratégia az előző eszmeiségét vitte tovább, kiegyensúlyozott megközelítést kívánt képviselni, vagyis a kereslet- és kínálatcsökkentés területén egyidejűleg fogalmazott meg célokat. Ugyanakkor tükröződött benne az információkkal való jobb ellátottság, a kábítószer-probléma korábnál differenciáltabb értelmezése. A stratégia szerkezete a beavatkozásokat a térben (vagyis három dimenzióban) képezte le, ahogy ezt a 2. ábra is mutatja.

A pillérek a konkrét fejlesztési területeket, célrendszereket jelenítették meg, az átívelő eszközök azokat a szempontokat, amelyeket minden egyes konkrét beavatkozás esetében szem előtt kell tartani, a prioritások pedig arra kívánták a figyelmet felhívni, hogy forrásszükségletű periódusokban milyen szempontok szem előtt tartásával lehet biztosítani, hogy a kezdeményezések jól célozzanak (vulnerabilitás, esetsúlyosság). Újdonság volt az előző stratégiához képest, hogy a kezelésselátás-pillér immár kimondottan, megnevezésében is tartalmazta az ártalomcsökkentést.

A 2000-es stratégia megvalósításának első két éve során gyakorlatilag kiépült az intézmény-rendszer, amely csaknem minden tekintetben hasonlított a fejlett EU-tagállamok vonatkozó intézményrendszerére. A 2002-es kormányváltás sem törte meg érdemben a konszenzusos stratégia megvalósításának a folyamatát, egy rövid ideig még tartott a forrásbővülés, valamint kifejezetten kedvező fejleményként ismét sor került a büntető törvénykönyv módosítására (2002), ami enyhített a 99-es szigorításon. Sor került a stratégia félidős, független szak-

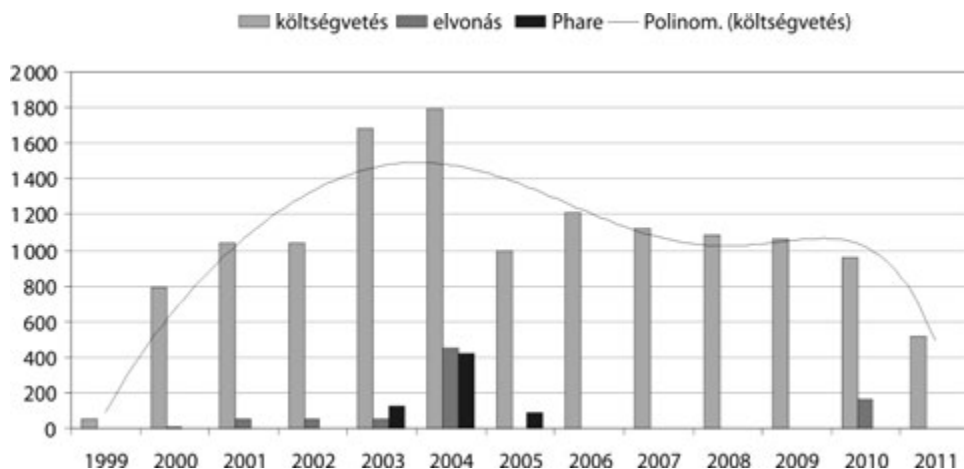
¹⁴ A stratégia kialakításának folyamatáról részletesen lásd TOPOLÁNSZKY 2009.

értők általi értékelésére is (TRAUTMANN et al. 2005). Az értékelő tanulmány elismerte a stratégia progresszív szemléletét, valamint azt is, hogy maradéktalanul illeszkedik az Európai Unió drogpolitikai iránymutatásaihoz, ugyanakkor problematikusnak ítélte túlzottan ambiciózus mivoltát, valamint a célok és célrendszerek belső koherenciájának mértékét. A 2006-os kormányváltást követően már érzékelhetővé vált, hogy a kormány elvesztette érdeklődését a probléma iránt, nem gondolta, hogy ezen probléma kapcsán tudná politikai arcélét kifejezésre juttatni (Kiss Péter miniszter személyes közlése 2006). A 2000-ben elfogadott stratégia futamidejének a végére tehát összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a kezdeti lendület számos fejlesztés megindulását tette lehetővé, kialakult a probléma kezelésére hivatott intézményrendszer, bizonyos tevékenységek működtetése immár normatív vagy kvázi normatív finanszírozás alapján volt biztosítható (alacsonyküszöbű ellátások, iskolai prevenció). A kábítószer-használatra vonatkozó különböző adatok arra mutattak, hogy az 1995–1999-es periódushoz képest a drogfogyasztás növekedési üteme – az európai tendenciákkal összhangban – Magyarországon is csökkent (lásd pl. PAKSI 2009), s ezzel párhuzamosan a politika és a lakosság érdeklődése is halványodott a terület iránt (ELEKES 2009).

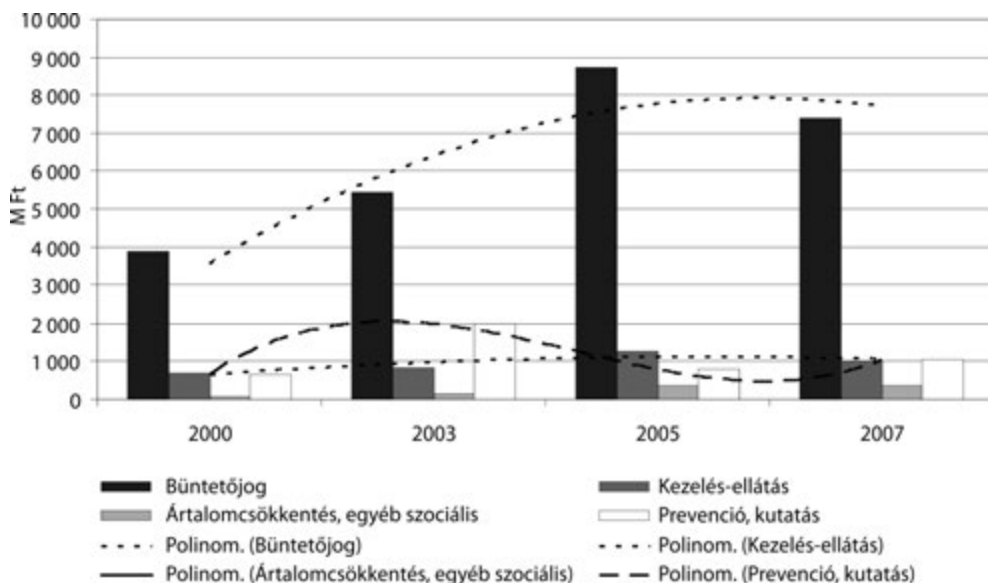
2. ábra. A 2009-es nemzeti stratégia szerkezete: tematikus pillérek, átívelő eszközök, beavatkozási prioritások

A kábítószer-probléma iránti politikai elköteleződés háttérbe szorulásának jól követhető mutatója a fejlesztési célú költségvetési források csökkenése. A 3. ábra mutatja a csökkenés mértékét.

3. ábra. A kábítószerügyi koordinációs költségvetés alakulása évente 1999 és 2010 között (millió Ft) inflációsindex-korrektció nélkül (Forrás: TOPOLÁNSZKY 2009; Portörő 2010)

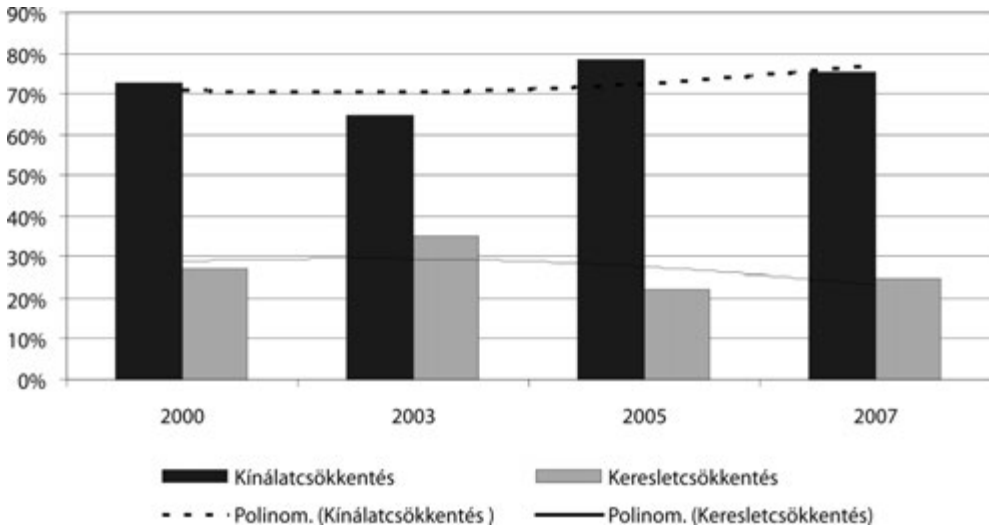
Természetesen a kábítószer-probléma kezelésére fordított költségvetési kiadások nem azonosíthatók a kábítószerügyi koordináció számára rendelkezésre álló fejlesztési forrásokkal. A 4. ábra valamennyi olyan költségvetési kiadás tekintetében mutatja be a ráfordítások alakulását, amelyek kapcsolatba hozhatóak a kábítószer-probléma kezelésével.

4. ábra. A Kábítószerügyi Közkiadások (KÖKK) nagysága fő tevékenységi területek szerint, folyó áron¹⁵ (Forrás: HAJNAL 2009)

¹⁵ Nem trendeket, hanem pontbecsléses eljárás révén szerzett adatokat tartalmaz az ábra.

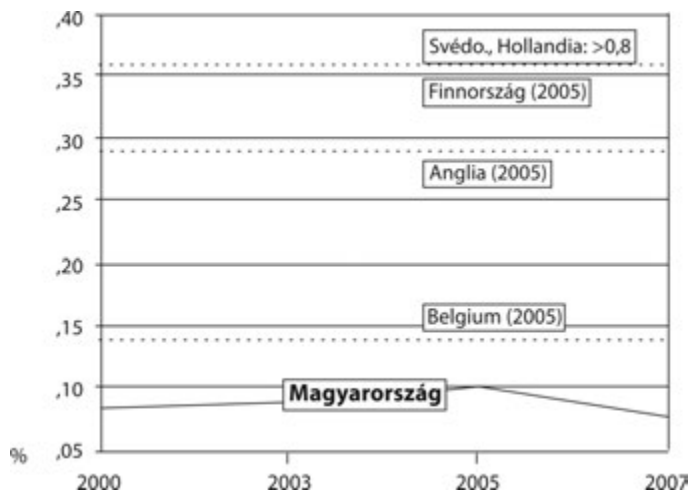
A területre fordított közkiadások mértéke általában csökkent 2003 után, ugyanakkor a kínálatcsökkentési beavatkozások relatív részesedése minden vizsgált évben rendre a többszöröse volt a keresletcsökkentési célú ráfordításoknak (5. ábra).

5. ábra. A kereslet- és kínálatcsökkentési beavatkozásokra fordított közkiadások százalékos arányának alakulása (Forrás: HAJNAL 2009)

A közkiadások alakulása, de főként a terület iránti elköteleződés mértékének a megítélése szempontjából érdemes azt is megvizsgálni, hogy a különböző beavatkozási területekre a különböző országok költségvetési ráfordításainak arányában milyen képet mutatnak. Magyarországon ez az arány nem éri el az összköltségvetés 0,1%-át, míg pl. Angliában 0,3%, Svédországban 0,8%. (lásd 6. ábra). Ezeket az arányokat a kábítószerügyi közkiadások alakulása szempontjából hazánkban még a legkedvezőbb években sem tudtuk elérni, és a fejlesztési célok tekintetében a helyzet 2007 óta tovább romlott.

A 2009-ben elfogadott stratégia megvalósítására már nem került sor, a 2010 tavaszán hatalomra került új kormány 2010 decemberében politikailag (eszmei-ideológiai megfontolásokra hivatkozva) elfogadhatatlannak ítélte mind a dokumentumot, mind pedig az annak kidolgozásában részt vevő szakembereket, egyidejűleg új stratégia kimunkálását rendelte el.

6. ábra. A KÖKK részesedése a kormányzati összkidadásokból Magyarországon 2000–2007 között, valamint néhány európai országban a 2005. évben (Forrás: HAJNAL 2009)

Összefoglalás

Az a mód, ahogy a politikai hatalom ehhez a területhez viszonyult, számos problémára rávilágít, és számos nehezen megválaszolható kérdést vet fel. Az egyik ilyen kérdés, hogy vajon milyen sajátosságai lehetnek egy olyan társadalmi jelenségnek, aminek kezelésével kapcsolatos intézkedések ilyen mértékben kitéttek a politikai széljárásnak?

A társadalmi attitűdök alakulásának bemutatásával érzékeltettük, hogy a magyar társadalom markáns veszélyként észleli a kábítószer-fogyasztást, valamint hogy elutasító attitűdöket fogalmaz meg a kábítószer-használóval szemben. A veszélyességre vonatkozó megítélés nem enyhült a 2000-es évek során, sőt inkább fokozódott, de a szerhasználók elutasítottságának mértéke érzékelhető mértékben csökkent. A társadalmi attitűdök alakulásából látható, hogy nem általános európai tendenciáról van szó, hanem sajátos „magyar útról”, hiszen más országokban is tapasztalható a kábítószer-használattal kapcsolatos fokozott veszélyészlelés, ugyanakkor a különböző szerhasználati mintázatok megítélésében lényegesen differenciáltabb a vélekedés, mint nálunk. A probléma befolyásolásával kapcsolatos vélekedések alapján elmondható, hogy a magyarországi lakosság az átlagnál nagyobb mértékben áll a restriktív drogpolitika mellett, s a véleményekben kevésbé jelenik meg a különböző szerek által okozott problémák kívánatos kezelése kapcsán a különbségtétel. A kábítószer-használattal és kezelésének legjobb módjával kapcsolatban nem létezik globális, minden szakember által elfogadott megoldás, sokkal inkább a szerhasználati modellekhez kapcsolódó párhuzamos stratégiák, szakmai viták jellemzőek. A hazai drogpolitikára jellemző, hogy a döntéshozók problémához való viszonyulása egyfelől viszatükrözi a lakossági vélekedéseket, és előnyben részesíti a represszív megoldásokat (büntetőpolitikai szigorítás). Másfelől pedig érdeklődésük a probléma iránt egyfajta ciklikusságot követ: a nagyfokú odafigyelést a probléma elengedése követi. Mindezek alapján indokoltnak

tekintjük azt állítani, hogy a drogpoltikák általában és hazánkban is rendkívül sérülékenyek. A nemzeti drogpoltikákban említésre méltó irányváltások tapasztalhatóak, amelyek kevésbé a jelenség profilváltásához, sokkal inkább a politikai megoldáskeresés türelmetlenségéhez kapcsolódnak. Megítélésünk szerint a drogpoltika sérülékenységét a fenti tényezők mellett a szakmapolitikai értékelési kultúra fejletlensége is okozza. Ezért lenne fontos olyan vizsgálati technikákat kimunkálni és meghonosítani, amelyek lehetővé teszik a szakmai alapvetések és a politikai realitások egységes rendszerben történő kezelését, s melyek azzal a reménnyel kecsegtetnek, hogy a kábítószer-probléma és más morális ideológiai megosztottsággal övezett társadalmi jelenségek eredményes kezelését előmozdító szakpolitikák kialakítását tudják motiválni.

Irodalom

- ANDORKA R. (1994): Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret az elidegenedés és az anómia fogalmak segítségével. In: MÜNNICH I. – MOKSONY F. (szerk.): *Devianciák Magyarországon*. Közélet Kiadó, Budapest. 16–31.
- Austria National Report (2006): *The Austria Drug Situation 2006*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index44967EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- BAYER, I. (2000): *A drogok történelme. A kábítószeres története az ókortól napjainkig*. Aranyhal Könyvkiadó, Budapest.
- BECKER, H. (1963): *Outsiders: studies in the sociology of deviance*. Free Press, New York.
- BUSA Cs. és mtsai (2008a): *Kirekesztődés és kirekesztés*. Kérdőíves szociológiai vizsgálat a pécsi lakosság körében. Kutatási Beszámoló. SZMM, Pécs.
- BUSA Cs. és mtsai (2008b): *Kirekesztődés és kirekesztés*. Kérdőíves szociológiai vizsgálat a drogambulanciák és szenvedélybeteg-ellátással foglalkozó szervezetek/intézmények kliensei körében. Kutatási Beszámoló. SZMM, Pécs.
- CAPLEHORN, J. R. M. et al. (1998): Staff attitudes and retention of patients in methadone maintenance programs. *Drug & Alcohol Dependence*, 52(1). 57–61.
- CARTER, A. et al. (2009): *Addiction neurobiology: Ethical and social implications, EMCDDA MONOGRAPHS*. © European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction.
- CORTEN, PH. – PELC, I. (1986): Alcoholics and drug addicts at the emergency room of the hospital: Analysis of the staff behavior and patients' progressions. *Acta Psychiatrica Belgica*, 86(2). 103–110.
- Cyprus National Report (2007): *The Cyprus Drug Situation 2007*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index61273EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- Czech Republic Report (2004): *The Czech Republic Drug Situation 2004*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index34410EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- DEMETROVICS ZS. – BALÁZS H. (2004): Drogosok. In: GELSEI G. és mtsai (szerk.): *A láthatatlanság vége – társadalomismereti olvasókönyv*. Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért, Budapest. 121–141.

- DEMETROVICS ZS. és mtsai (2004): *Pszichiáter és addiktológus szakorvosok kábítószer-használók iránti attitűdje*. MAT V. Országos Kongresszusa. Balatonfüred, 2004. október 21–23. Abstracts, 13–14.
- DEMETROVICS ZS. és mtsai (2009): Háziorvosok droghasználók kezelésével kapcsolatos attitűdjeinek felmérése. „Tudat, Valóság, Identitás”. Magyar Pszichiátriai Társaság XV. Vándorgyűlése, Debrecen. 2009. január 28–31. *Psychiatria Hungarica*, 2008. 23. (Suppl). 32–33.
- DEMETROVICS ZS. és mtsai (2007): Knowledge of and Attitudes About Drug Addicts and Their Treatment Among Psychiatrists in Hungary. *Alkoholizm i Narkomania*, 20(3). 303–312.
- DOMOKOS T. és mtsai (2005): *A kábítószerügyi egyeztető fórumok tagjai drogattitűdjének és társadalmi kapcsolatrendszerének vizsgálata Magyarországon*. Kutatási beszámoló, GyISM.
- EDWARDS, M. (2004): Social Science Research and Public Policy. *Academy of the Social Sciences*, 2004/11.
- ELEKES ZS. – PAKSI B. (1996): *A magyarországi középiskolások alkohol- és drogfogyasztása*. Népjóléti Minisztérium, Budapest.
- ELEKES ZS. – PAKSI B. (2000): *Drogok és fiatalok. Középiskolások droghasználata, alkoholfogyasztása és dohányzása az évezred végén, Magyarországon*. ISM, Budapest.
- ELEKES ZS. – PAKSI B. (2003): *A 18–54 éves felnőttek alkohol- és egyéb drogfogyasztási szokásai*. Kutatási beszámoló. NKFP.
- ELEKES ZS. és mtsai (2005): *A felnőtt lakosság drogfogyasztókkal, drogfogyasztással kapcsolatos attitűdjeinek kvalitatív vizsgálata*. ICsSzEM Kutatási Beszámoló.
- ELEKES ZS. (2009): Az alkohol- és drogprobléma változó megjelenése a politikai és közgondolkodásban. In: BAGDY E. és mtsai (szerk.): *PoliHISTÓRIA – Buda Béla 70. születésnapjára*. Akadémia Kiadó, Budapest. 315–334.
- EMCDDA (1999): *Methodological Guidelines to Estimate the Prevalence of Problem Drug Use on the National Level*. EMCDDA. Lisbon.
- EMCDDA (2000): *Methodological study to compare the effect of different methods of data collection on the prevalence of self-reported drug use in General Population Surveys*. EMCDDA, Lisbon. Portugal.
- EMCDDA (2002): *Handbook for surveys on drug use among the general population*. EMCDDA project CT.99.EP.08 B, Lisbon, EMCDDA, August 2002.
- France National Report (2002): *The France Drug Situation 2002*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index34803EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- FRIEDMAN, S. R. (1998): The political economy of drug-user scapegoating – and the philosophy and politics of resistance. *Drugs: Educ Prev Policy*, 5. 15–32.
- GOFFMAN, E. A. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GYOLLAI Á. és mtsai (2011): *Háziorvosok droghasználók kezelésével kapcsolatos attitűdjeinek felmérése*. A Magyar Pszichológiai Társaság XX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Budapest, 2011. május 25–37. 146–147.
- HAJNAL GY. (2009): A kábítószerrel kapcsolatos költségvetési kiadások alakulása. In: FELVINCZI K. – NYÍRÁDY A. (szerk.) (2009): *Drogpolitika számokban*. L’Harmattan Kiadó, Budapest.

- HAMILTON, D. – GIFFORD, R. (1976): Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotypic judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*, 12. (4). 392–407.
- HIBELL, B. et al. (2000): *The 1999 ESPAD Report. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 30 European Countries*. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs. CAN, Stockholm. Sweden.
- HIBELL, B. et al. (1997): *The 1995 ESPAD Report. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 26 European Countries*. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs. CAN, Stockholm. Sweden.
- HOFFMAN, N. G. et al. (2000): Medical student attitudes toward drug addiction policy. *Journal of Addictive Diseases*, 19(3). 1–12.
- ITALY NATIONAL REPORT (2006): *The Italy Drug Situation 2006*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index44943EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- JELSMA, M. (2008): *The current state of drug policy debate*. Trends in the last decade in the European Union and United Nations, Support text for the First Meeting of the Latin American Commission on Drugs and Democracy. Rio de Janeiro. April 30. 2008.
- JESSOR, R. (1974): A mértéktelen alkoholfogyasztás szociálpszichológiája: Egy három etnikai csoportból álló település vizsgálatának eredményei. In: ANDORKA R. és mtsai (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KITZINGER D. (2000): A morális pánik elmélete. *Replika*, 40. sz.
- KOHLBERG, L. (1969): *Stages in the Development of Moral Thought and Action*. Holt, Rinehart & Winston, New York.
- KUN B. és mtsai (2006): Psychiatrists' knowledge of and opinion about drug addiction treatment in Hungary. In: SÁRVÁRY A. (ed.): *Epidemiology and Social Effects of Drug-Taking in the Visegrad Four Countries. Proceedings of the International Conference*. Nyíregyháza. 101–102.
- Latvia National Report (2006): *The Latvia Drug Situation 2006*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index44947EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- LEMERT, E. M. (1974): Társadalmi struktúra, társadalmi kontroll és deviáció. In: ANDORKA R. és mtsai (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lithuania National Report (2005): *The Lithuania Drug Situation 2005*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index34558EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- Malta Report (2004): *The Malta Drug Situation 2004*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index34502EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- MÉSZÁROS Z. (2008): *Az orvos is ember – avagy a háziorvosok kábítószer-jelenséggel összefüggő ismeretei és attitűdjei*. Kutatási Beszámoló.
- MILLER, S. I. – FRANCES, R. (1986): Psychiatrists and the treatment of addictions: Perceptions and practices. *American Journal of Drug & Alcohol Abuse*, 12(3). 187–197.
- Nemzeti stratégia a kábítószer-probléma visszaszorítására (2000): *A kormány kábítószer-ellenes stratégiájának koncepcionális alapjai*. ISM.

- NURCO, D. N. et al. (1988): Differences among treatment clinic types in attitudes toward narcotic addiction. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 176(12). 714–718.
- PAKSI B. (2003): *Drogok és felnőttek. A tizennyolc év feletti lakosság drogfogyasztása és drog-gal kapcsolatos gondolkodása az ezredfordulón, Magyarországon*. Szakmai forrás sorozat 4., L'Harmattan, Budapest.
- PAKSI B. (2009): Populációs adatok alakulása. In: FELVINCZI K. – NYÍRÁDY A. (szerk.): *Drog-politika számokban*. L'Harmattan, Budapest. 81–141.
- PAKSI B. és mtsai (2009): A magyar népesség addiktológiai problémái: az Országos Lakossági Adatfelvétel az Addiktológiai Problémákról (OLAAP) reprezentatív felmérés módszertana és a minta leíró jellemzői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 10. 4. 273–300.
- PARKER, J. (2004): A moral analysis of canadian drug policy. *Perspectives on canadian drug policy*, Volume 2. The John Howard Society of Canada.
- RÁCZ J. (2006): Biopolitika. In: BÍRÓ J. (szerk.): *Biopolitika – drogprevenció tanulmányok a kábítószer-fogyasztás megelőzéséről*. L'Harmattan – ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Romania National Report (2005): *The Romania Drug Situation 2005*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index34609EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- ROOM, R. (2007): Az alkohol- és droghasználathoz kapcsolódó stigma és szociális egyenlőtlenségek. *Addiktológia*, 3. 232–254.
- Slovakia National Report (2006): *The Slovakia Drug Situation 2006*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index45019EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- Spain National Report (2006): *The Spain Drug Situation 2006*. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point. <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index44931EN.html> (Letöltés ideje: 2008. szeptember 29.)
- STERN, E. (2007): *The Challenge of Evaluating Public Policies – Presentation to EU Presidency Conference on the Evaluation of Public Policies and Programmes on Drugs*. Lisbon. September 2007.
- STERN, E. (ed.) (2007): *Evaluation research methods*. Sage Publications.
- TOPOLÁNSZKY Á. (2009): A nemzeti stratégia vizsgálata néhány szakpolitikai-államigazgatási típusú mutató mentén. In: FELVINCZI K. – NYÍRÁDY A. (szerk.): *Drogpolitika számokban*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- TRAUTMANN, F. et al. (2006): *How to strengthen the coordination of drug policy formulation and evaluation in Hungary*. Trimbos Inst.
- VITRAI J. – FÜZESSY ZS. (2009): *Tanulmány a „Nemzeti drogstratégia a kábítószer-probléma visszaszorítására” megvalósulásának dokumentum- és mélyinterjú-elemzésen alapuló értékeléséről*. EgészségMonitor Kutató és Tanácsadó Közhasznú Kft., Budapest.

Büszkeség, önértékelés és elköteleződés: egy irányba mutatnak a csoportközi viselkedés alapvető erői?

*S*ermészetesen a tudományos alkotás folyamatát is tekinthetjük az identitás és annak formálódása felől. A záróvizsgára készülve talán minden fiatal szakember úgy érzi, hogy a szakdolgozata életének meghatározó alkotása, hasonlóképpen a doktori értekezés és később egy-egy alapvető jelentőségű írás sem csak a kutatói érdeklődés változó irányairól és a közölt tárgyról tudósít, de mérföldkőként is tekinthető a kutatói életútban. A korai sziporkákként megfogalmazott diplomamunkáktól a későbbi alkotások abban különböznek leginkább, hogy egy szűkebb vagy tágabb kutatói közösség egésze számára is jelentőséggel bírnak, fordítanak egyet a tudomány kerekén. Az ünnepi kötet, műfaja szerint, ezt a visszhangot dokumentálja önálló tanulmányok, rezonáló gondolatok formájában. Erre készült ez a tanulmány is.

Jelen tanulmány Henri Tajfel társadalmi identitáselméletében (TAJFEL–TURNER 1979) mint tudományos mikrokozmoszban tesz kirándulást. A Tajfel életművét megkoronázó elméletet Hunyady professzor a tőle megszokott – alapvető emberismeretet és egy-egy téma szellemi kibontakozását egyaránt megragadó – szociálpszichológia-történeti sűrített mondatában valahogy így jellemezné: Ez egy szerencsés alapötlet, melyet utóbb magas színvonalon fejtenek ki, visznek tovább az elkötelezett és tehetséges európai és nem mellesleg amerikai tanítványok a saját kutatásaikban. Innen nézve nem is a kipattanó gondolat tudománytörténeti jelentőségű önmagában, hanem a tőle elválaszthatatlan értelmezések, későbbi kibontások emelik a szociálpszichológiai történetében kétségkívül kitüntetett rangra. Az elmélet első megfogalmazásában inkább egy önellentmondásokkal is tarkított, széles ecsetvonásokkal felrajzolt vázlat, ami tartalmazza a kompozíció alapvető elemeit, de nem bajlódik még a kulcsfontosságú részletek aprólékos kifejtésével sem.

Valóban feltűnő, hogy mennyi fiókelmélet kapcsolódik az eredetileg a csoportközi megkülönböztetés magyarázatának szánt elgondoláshoz. John C. Turner önkategorizációs elmélete, Marilyn Brewer optimális megkülönböztettség modellje, Glynis M. Breakwell identitásfenyegetéssel kapcsolatos összefüggésrendszere, Steve Reicher kollektív viselkedésre vagy a vezetésre adott magyarázatai is a növekedésükhöz szükséges fontos összetevőket találják meg a társadalmi identitáselmélet által nyújtott táptalajban. Benépesítik a számukra kedvező szellemi környezetet, növekedésükkel kiterelbelyesítik a kezdeti gondolatcsírákat. Mert azt is el kell

ismernünk, hogy az újabb és újabb elgondolásokat az eredeti gondolat szellemi ereje hajtja és bár messzire jutnak, mégis utóbb visszaérkeznek azok közé az elképzelések közé, amelyeket Tajfel egy évtizeden keresztül, a második világháború után újjászülető európai szociálpszichológia úttörőjeként, hangsúlyozottan *társadalom-lélektani* összefüggésekként megfogalmazott.

Nem oldódik fel a társadalmi identitás elmélete átfogó, ám sokszor lazán illesztett kutatási paradigmává, szemléleti keretté, amikor az intrapszichikus folyamatokat a társas viselkedés jelenségekörén keresztül a társadalmi folyamatokkal igyekszik összekötni.¹ Éppen az elemzési szintek és a mozgósított fogalmak roppant távolsága miatt ugyanakkor hajmeresztő kötéltánc-hoz hasonlít ez a vállalkozás. Az általa megfogalmazott elméleti összefüggések vékonyka kötetén nekiindulva, egyik oldalon a minimális csoport vizsgálatának paradigmája, másik oldalon az önértékelés fenntartására való általános emberi törekvés és a társadalmi kategorizáció pszichológiai alapelemek lehetnek azok a súlyok és ellensúlyok, melyeket biztos kézzel tartva vághat neki a merész szociálpszichológus az útnak, miközben néhány társadalomelméleti megfontolással erősíti magát.

Az olvasót most arra invitálom, hogy az elmélet számára is alapvető támaszt, az én és a csoport viszonyában általánosan is érdekes összefüggést tárjunk fel néhány részletében. Azt vizsgáljuk meg, hogy miként fogalmazható meg az önértékelés, az azonosulás és megkülönböztetés dinamikája a szociális identitás elmélete nyomán a csoportközi viszonyok intrapszichikus előterében. Első pillantásra nem kifejezetten társadalom-lélektani ez a probléma, egyenesen ezoterikusnak tűnhet, ha Tajfel gondolatmenetében azt tartjuk korszakos jelentőségűnek, ahogy a csoportot az egyéni tudaton keresztül pszichológiai realitásként teremti meg, és amilyen természetességgel azután a csoportközi viszonyokat társadalmi kontextusba illeszti. Minden bizonnyal lenne mit kibontani, újrafogalmazni a csoport, a társadalom oldaláról is az elmélettel összefüggésben. Másrészt azonban az sem vitatható érdeme Tajfel törekvéseinek, hogy az előítéletek, diszkrimináció társadalmi-történeti jelenségére hamisítatlan pszichológiai megoldást keres, az egyéni belüli mozgatórugókat és megismerési módokat igyekszik okokként vizsgálni a társadalmi jelenségek hátterében. Ebben az irányban indulunk tehát ez alkalommal a társadalmi identitás elméletének felderítésében.

De előtte még egy utolsó személyes kitérő a bevezetőben. A tudományszociológia jelentős gondolatává vált Mannheim Károly megállapítása, mely szerint a korszellemhez kapcsolódóan alakuló személyes világkép fiatal felnőttkorban jut el ahhoz a kikristályosodási ponthoz, ami a későbbiekben is kirajzolja a politikai ideológiában és viselkedésben alapot jelentő értékeket és az irányt mutató ideálokat (lásd HUNYADY 1999). Ha a generációs tapasztalat a szak-

¹ A kortárs szociálpszichológiában nem ritkaság ez, elég csak a politikai konzervatívizmust személyiségjegyekkel (JOST et al. 2003) vagy jobb-baloldaliságot alapvető motívumokkal és ebből következő morális elvekkel (GRAHAM et al. 2009) megragadó modellek által átfogott, szédítő távolságokra gondolni. A társadalmi identitás elmélete azonban ezeknél is komplexebb hatásmechanizmust kezel, ha vázlatosabban is. Itt a társadalom „visszahat”, az egyén megélt szociális identitását, a belőle következő csoportközi viselkedést önálló okként befolyásolja és nem egyszerűen csak terepe a pszichológiai tendenciák kifejeződésének.

mai alapértékek és világnép kialakulására is ugyanebben az életkorban és hasonló módon jár együtt az elméleti és módszertani tájékozódási pontok kialakításával, akkor biztos, hogy rám a Hunyady professzor által vezetett, a budapesti pszichológia szakon éppen akkor induló Társadalmi kérdések pszichológiája című program szakmai és közéleti kérdéseket, a rendszerváltozás frissen átélt tapasztalatát és a hosszú évekig kitárgyalatlan társadalomtudományi gondolatok újrafelfedezését egyaránt jelentő szemináriumai hatottak meghatározó módon. A viták középpontjában akkor a magyar nemzeti identitás, az előítéletek, a politikusok személyének és környezetük kölcsönviszonyának elemzése és más direkt módon társadalom-lélektani alapkérdések álltak. Inkább hasonlítottunk szellemtörténeti vitakörre, mint szociálpszichológiai laboratóriumra. Általában is távol állt tőlünk a pszichológiai laboratórium sterilitása. Azt hiszem, a nemzeti identitás vizsgálata iránti elköteleződésem ezeknek a szököárszerű felszíni hullámoknak köszönhető. Ha generációs szakmai identitásomat kellene megfogalmaznom, akkor csoportfolyamatok és a csoportközi dinamika társadalmi háttéren való vizsgálata is ezekből a tapasztalatokból ered.

Az akkor készülő, később 1996-ban megjelenő kötet (Hunyady György: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest) fontos alkotóelemeit osztotta meg velünk Hunyady professzor a szemináriumi beszélgetések során. Ezekben akkor izgalmas újítás volt, ahogy a kogníció elemi pszichológiai folyamatait kapcsolta a társadalmi-történeti folyamatokhoz. Tétélesen is kifejtette ezt azután a szociálpszichológiai kutatás korszemléhez gondolatmenetében illeszkedő, módszertani kérdésekben viszont a saját útját járó kötet is. Hunyady professzor hatása azonban nem csupán a felszíni hullámok sodrásában, de mélyebb áramlatok formájában is hatott. Az utalásokban és szellemi mérlegelésekben gazdag előadásában, referátumokhoz fűzött kommentárjaiban így sok más között egy másik alapvető intrapszichikus kérdést is visszatérően érintett. Sejtelmes mosolyával – a külső csoport homogenitásának ellentétéként – a saját csoport differenciáltságára hívta fel a figyelmet, ebben látta és láttatta jelzésszerűen is fontosnak az én megkülönböztetését a társaktól. A szociálpszichológia és az élet nagy kérdéseit még inkább csak kereső, mint megtapasztaló ifjú egyetemistaként úgy éreztem, hogy ez egy a szociálpszichológus alapos mérlegelésére érdemes, a gazdag kutatói élettapasztalat által is megérlelt, fontos dilemma, talán ezért is emlékszem rá ma is. Saját vizsgálódásaimban ugyanakkor elsősorban abban láttam hosszú évekig a kihívást, hogy az énnel a csoportban való feloldódásának módjait, pszichológiai mechanizmusait keressem. A később, 2003-ban megírt doktori értekezésemben ezért vált központi jelentőségűvé a kollektív önértékelés és a csoporthoz való kapcsolódást kognitív mechanizmusként megalapozó önkategorizáció fogalma. Jelen tanulmány azonban a megkülönböztetés és a feloldódás oldalát egyaránt igyekszik bemutatni a szociális identitás elméletének kulcselemeivel kapcsolatos tudományterületi vita és építkezés háttérén. Ugyanakkor annak a kissé megkésett dokumentuma is szeretne lenni, hogy a jelenség vizsgálatához a nemzetközi szakirodalomban használt eszközöket, így Rosenberg (1965) önértékelés skáláját, valamint Crocker és Luhtanen (1992) kollektív önértékelési skáláját hogyan adaptáltam az immár hosszú évek során végzett kutatásaimban.

Fogalom, történet

Bár a társadalmi identitás elméletének alap gondolata jól ismert, mégsem felesleges talán, ha egy vázlatos áttekintéssel együtt az eredeti publikációk hangsúlyait is megidézzük. Meglepő módon Tajfel munkájában korábban járnak be a minimális csoporttal kapcsolatos kísérletek szakmai sikert, mint ahogy az azokat egységes keretbe foglaló elméleti gondolatok rögzülnek.² A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, elsőként egy módszertani „fegyverkezési versenyt” nyert meg Tajfel kollégáival (TAJFEL et al. 1971). Nekik sikerült a legminimálisabb csoport helyzetet létrehozniuk, melyben közös sors nélküli, pusztán a kategorizációra épülő manipuláció is előidézett vélhetően csoporttudatot, és a legfontosabb mérhető következményt: a saját és másik csoport közötti értékelő különbségtételt. Ám ezeket az eredményeket még a társadalmi normák elméleti keretében igyekeztek magyarázni. Tajfel tanítványával, John C. Turnerrel együtt önti később egységes keretbe a társadalmi és pszichikus folyamatokat is magában foglaló elméletét (lásd TAJFEL–TURNER 1979). Ez kapcsolja össze azután a korai kategorizációs kutatásait, a minimális csoport paradigmában mutatkozó saját csoport iránti elfogultság jelenségét, annak az önértékeléssel való motivációs magyarázatát és a társadalmi folyamatokkal kapcsolatos, korábban szórványosan publikált elképzeléseit.

Tajfel és Turner (1979) tanulmánya alapján a társadalmi identitás elmélete kognitív (az én csoporttagként kategorizálása), affektív-motivációs (pozitív önértékelés fenntartása) és társadalmi (a csoportok határainak átjárhatósága, a csoportközi hierarchia ideológiai környezete) összetevőket egyaránt tartalmaz. Elméleti elrugaszkodási pontja Sherif (1966) reális konfliktus elmélete, gondolati kapaszkodója Festinger (1954) társas összehasonlítási elmélete. A csoportközi viszonyokban a diszkriminációt és előítéletet olyan helyzetekben is keresi és magyarázni igyekszik, amikor a csoportok között nincsen nyílt érdekkonfliktus. Az elméletalkotói hév ugyanakkor nem a reális konfliktus elmélete ellen, hanem annak kiegészítésére irányul. Abból indulnak ki, hogy a csoporttal való azonosulás nem járulékos eleme a csoportversenynek, hanem önmagában is ható tényező a csoportközi viselkedésben. Hangsúlyozzák saját empirikus tapasztalataik alapján is, hogy nem kell intézményesített, objektív és explicit konfliktus a csoportközi elfogultsághoz. Elég a személy csoportba sorolása és a másik csoporttól való különbségtétel lehetősége is.

Abból indulnak ki, hogy a csoportközi és a személyközi egymással ellentétes pólusai a társas viselkedés egy fontos dimenziójának. Az utóbbi végletben a személyek egyéni jellemzői, míg az előbbiben a csoport-hovatartozásuk lenne a meghatározó. Azt is megállapítják azonban, hogy az életben a kettő valamilyen keveréke áll elő a leggyakrabban. Emellett egy kevesebbet emlegetett másik ellentétpárt és így létrejövő kontinuumot is beépítenek a csoportközi viselkedés magyarázatába, mely a társadalmi mobilitás – társadalmi változás között húzódik. A mobilitásra a csoportok közötti nagyfokú átjárhatóság ad szerintük lehetőséget, míg az egyéni

² Nem tipikus elméleti építkezés ez, semmiképpen nem hasonlítható például Festinger vaslogikájára, mely a feszesen szerkesztett kísérleteket kis illusztrációkként állítja elő az elsöprő gondolat erejének érzékeltetésére.

felemelkedés gátolásával a csoportok közötti verseny marad, mely a fennálló (ebben a korai elemzésben is szükségképpen hierarchikusnak beállított csoportközi viszonyok között) társadalmi berendezkedés megváltoztatásával jár.³ Fontos általános következtetésük még, hogy a csoportstátusz a társadalmi identitás elmélete szerint nem tekinthető a csoportközi viselkedés kiindulópontjaként jelentkező szűkös erőforrásnak (mint a hatalom, gazdagság), hanem annak következményeként, a csoportközi összehasonlítás eredménye. Csoporttagként a személy önértékelését ezért a csoport pozitív értékelése, elismertsége fűti. Az előfeltevéseiket így foglalják tehát össze (TAJFEL–TURNER 1979: 40):

1. Az egyének igyekeznek a pozitív önértékelésüket fenntartani, növelni.
2. A társadalmi csoportokhoz általában kapcsolódik pozitív vagy negatív értékelő jelentés.
3. A saját csoportot nem abszolút értelemben, hanem más csoportokhoz képest értékeljük.
Az előfeltevésekből levezetett általános elméleti megfontolásaik pedig:
 1. Az egyének törekednek a pozitív társadalmi identitás fenntartására.
 2. A pozitív identitás alapvetően a kedvező összehasonlítások eredménye.
 3. Ha a társadalmi identitás nem kielégítő, az egyének törekednek elhagyni a csoportjukat és/vagy a saját csoportjukat igyekeznek pozitívan megkülönböztetni.

Tajfel és Turner (1979) mindezek után abban látják elméletük értékét, hogy egységes és tesztelhető keretbe foglalja a szociális identifikációban megjelenő kategorizációs és önértékelési folyamatokat a csoportközi összehasonlítással, amely így segít megmagyarázni a csoportközi viselkedés különböző formáit, a társadalmi konfliktusokat és a társadalmi változást is (TAJFEL–TURNER 1979: 46).

A szociális identitás belső összefüggései: az önértékelés szerepe

Meggyőzően érvel valóban a társadalmi identitás elmélete a minimális csoporthelyzetben felépítő folyamatokkal kapcsolatosan, intuitív ereje van annak, hogy a személyes önértékelést összeköti a csoport értékelésével, mely kapcsolat csak erősödhet a csoport iránti elköteleződés növekedésével. Ám egy zavaró körülményre már elég korán fény derült. Elméletileg sem volt tisztázott, hogy a csoportközi megkülönböztetés és a személyes önértékelés tényezői közül melyik az ok és melyik az okozat. Vajon a saját csoport előnyben részesítésének következménye a pozitív személyes önértékelés vagy éppen fordítva?

Fontos korai kiegészítést tesz Leyre és Smith (1985), kísérletükben a kategóriába sorolást és a csoportok közötti különbségtétel lehetőségét egymással párhuzamosan manipulálva, az interakciós hatásokon keresztül mutatják ki minimális csoporthelyzetben, hogy a társadalmi

³ A társadalmi identitás elméletét kritizálják a csoportközi viszonyok kortárs elméletei, hogy a pozitív önértékelésre való törekvés egyetlen motívuma nem ad pszichológiai magyarázatot arra, hogy miért kerülhet sor a kisebbségi csoportok tagjainak viszonylagos megbékélésére helyzetükkel. A klasszikus elmélet azzal vághat vissza erre a kritikára, hogy a társadalmi változások fogalmi megragadása pedig éppen ezeknek a stabil társadalmi berendezkedésekből kiinduló elméleteknek a gyengéje.

kategorizáció önmagában fenyegeti a személyes önértékelést, amit azután a társas versengés és benne a megkülönböztetés lehetősége old fel. Másrészt viszont a vonásszerűen alacsony vagy magas önértékelés jósolja-e be inkább a saját csoport előnyben részesítését? Lemyre és Smith kísérlete ennek hatását nem tudta tesztelni, ezért Abrams és Hogg (1988) különböző korrelációs vizsgálatok eredményéről számol be, amelyekben jellemzően alacsony, közepes erősségű pozitív kapcsolatot találtak a kezdeti önértékelés és a csoport előnyben részesítése között. A kisebb csoportokban különösen laza volt a kapcsolat a személyes önértékelés és a saját csoport iránti elfogultság között.

Abrams és Hogg (1988) alapos fogalmi elemzés alá veszi a szociális identitás elméletének eredeti állításait. Bár az önértékelés mozgatóerejét nem vonják kétségbe, mégis arra jutnak, hogy valódi csoportokban az anyagi javak, hatalom elosztása, a csoportcélok viszonya, a különböző vallási vagy kulturális értékek inkább vannak hatással a csoportközi viselkedésre, mint önmagában a pozitív önértékelés fenntartásának igénye. Az önértékelést a pszichológiai okok között fontosnak tartják, ám más motívumokat is javasolnak, így például a koherens énkép vagy a megismerés iránti igényt a csoportközi diszkrimináció háttérül.

Hullámok az elmélet belső összefüggéseinek vizsgálatában

Már a fenti két publikációból kibomló kutatói kérdés-felelet alapján is azt mondhatjuk, hogy érdekesen alakul a társadalmi identitás elméletének kulcsjelentőségű összetevőivel kapcsolatos elméleti vita és empirikus bizonyítás. Tajfel és Turner (1979) tehát a társadalmi identitás elméletének megfogalmazásakor a minimális csoport paradigmában korábban végzett kísérletek (Tajfel et al. 1971) eredményeire támaszkodik. Második lépésben – ahogy az a fentiekben láttuk – a *személyes* önértékelés szerepét kísérleti eszközökkel, jellemzően a minimális csoport paradigmájával vizsgálták a csoportközi megkülönböztetés következményeként és korrelációs vizsgálatokban vonásjellegű előzményeként egyaránt. A vonásszintű vizsgálatok leggyakoribb eszköze Rosenberg önértékelés-skálája volt. Ezután Abrams és Hogg (1988) tanulmánya azért is fontos mérföldkő, mert ők visszatérnek a Tajfel és Turner konceptuális kiindulópontjához, és nemcsak tesztelik, de az elmélet alapján gazdagítják is a csoportközi elfogultság háttérben felvázolt motívumokat. Tajfel eredeti gondolataitól nem távolodnak el messzire, mikor más énrreleváns motívumok szerepét (pl. igény a koherenciára) is felvetik az énfelnyújtás mellett.

Fontos következő lépés ezen az úton Marilyn Brewer (1991) optimális megkülönböztettség elmélete. Az önkategorizációs elmélettel összhangban ő is a szelfet az egyre átfogóbb társadalmi kategóriák koncentrikus köreiben képzelel el, ahol egy adott kategóriával való azonosulás egyszerre az azon kívül-felül lévő csoportoktól való elhatárolódást is jelent. A deindividuiáció és a megkülönböztettség egymással ellentétes szükségleteiként fogalmazza meg az identifikációt meghatározó erőket, melyek szélsőséges formáikban nemkívánatosak, hiszen az előbbi a teljes elszigeteléssel járó stigmatizációt, az utóbbi az én összehasonlítás alapuló megfogalmazásának lehetetlenségét jelentené, ha önmagában érvényesülne. A modellből fakadó predikció, hogy a két erő egyensúlyaként megjelenő társadalmi kategóriákkal azonosul leginkább az egyén. Ez az optimális megkülönböztetés alapesetben független

a csoporttagság értékelő töltetétől. A két erőnek eltérő lehet az ereje, másrészt az adott társadalmi kategória megkülönböztettségének szintje is kontextusfüggő, tehát az egyensúly kialakulását számos körülmény befolyásolja. Tajfel hű tanítványaként Brewer arra jut, hogy az egyéni szinten történő énmeghatározás általában nem jelenti a fenti erők eredőjeként kialakuló optimumot, ami az individualista hagyományoktól átítatott amerikai szociálpszichológiában váltalan disszonánsan hangzik.

Abrams és Hogg, illetve Brewer elgondolásaitól már csak egy lépés, hogy szisztematikusan vizsgáljuk a csoportközi viselkedés háttérében megjelenő különféle identitásmotívumok szerepét. Egy erre tett érdekes kísérletet a zárófejezetben találunk majd, az eljövendő kutatások kérdésfelvetéseit latolgatandó. Most azonban azt javaslom, hogy az egyéni és a csoportszint közötti határvonalat vizsgáljuk tovább egy kicsit tüzetesebben az önértékelés jelenségkörén belül.

Önértékelés és kollektív önértékelés viszonya

Bár a korai kutatások az egyéni önértékeléssel kötötték össze a csoportközi viselkedést, hamar kiderült, elsősorban a kisebbségi csoportok vizsgálatában, hogy kockázatos és sikerrel csak helyelközzel kecsegtető vállalkozás a személyes pszichológiai folyamatok és a csoportszintű viselkedés szoros kapcsolatát keresni.

A kollektív önértékelés fogalmát nagyjából az Abrams és Hogg által felvetett elméleti szempontok és a társadalmi identitás elméletével kapcsolatos viták közepette fogalmazta meg Luhtanen és Crocker (1992). Több egymástól megkülönböztethető faktorának vizsgálatára alkalmas, komplex skálát is ekkor publikáltak. Ezzel végzett vizsgálataikban azt találták, hogy a Rosenberg-skálával mért személyes önértékelés nem járt együtt a csoport iránti elfogultsággal, míg a kollektív önértékelés igen. A kollektív önértékelést olyan egyéni különbségekre érzékeny mutatónak tartják, amely azt világítja meg, hogyan tartjuk fenn az adott társadalmi identitásunkat. Azzal látják szoros összefüggésben, hogy milyen erőfeszítéseket tesz a személy a szociális identitás megvédésére, pozitív színben feltüntetésére, ha az fenyegetve van. A kollektív önértékelésnek, a társadalmi identitás elméletével összefüggésben, négy komponensét különböztették meg:

- személyes kollektív önértékelés – a saját csoport pozitív értékelése;
- azonosulás a csoporttal – milyen fontos az egyén énképe szempontjából a csoporttagság;
- tagsági kollektív önértékelés – mennyire ítéli magát jelentős csoporttagnak a személy;
- nyilvános kollektív önértékelés – mit gondol, mások hogyan értékelik a csoportját.

Egy minimális csoportközi helyzetben végzett kísérletükben (CROCKER–LUHTANEN 1990) azt találták, hogy míg a magas kollektív önértékelés növeli a saját csoport iránti elfogultságot, addig a személyes önértékelés nincsen ilyen hatással. Houston és Andreopoulou (2003) egy későbbi kutatásukban, valós társadalmi kategóriák (görög hallgatók ítélték meg a törököket és amerikaiakat) esetében is hasonló összefüggést talált. A magasabb előzetes CSE magasabb in- és outgroup-értékeléshez vezetett, miközben az elfogultságot nem növelte. Az utólag mért CSE pozitív kapcsolatban állt az elfogultsággal, pozitív kapcsolatban volt a saját csoport értékelésével és negatív kapcsolatban a másik csoport értékelésével. De Cramer és Oosterwegel (1999)

szintén azt találta, hogy a magas kollektív önértékelésűek hajlottak a saját csoport pozitívabb értékelésére, míg az alacsonyak a másik csoportot értékelték negatívabban. Nem találták a személyes önértékelésnek szerepét a csoportok értékelésében.

Empirikus eszközök adaptálása, első eredmények

Két skála, Rosenberg (1965) önértékelési skálája és Luhtanen, Crocker (1992) kollektív önértékelési skálája évekkel korábbi hazai adaptációjával kapcsolatos eredményekről számolok be röviden a tanulmány alábbi empirikus részében. A vizsgálat értékét növeli, hogy reprezentatív országos mintán nemcsak ezeket, de más pszichológiai skálát sem sűrűn van alkalmunk bemérni. A 800 fős minta leképezi a magyar lakosság életkori (18 évnél idősebbek), nemi és településtípusok (főváros, vidéki városok és községek) szerinti megoszlását. A véletlen mintát a népesség-nyilvántartásból kiválasztott címek adták. A lekérdezésre 2006 tavaszán került sor, az országos parlamenti választások előtt több mint egy hónappal.

Rosenberg-skála a személyes önértékelés mérésére

A személyes önértékelés különböző aspektusainak vizsgálata elvileg komplex mérőeszközt kíván. Rosenberg (1965) klasszikus skálájának azonban éppen konzisztenciája az erőssége, ezért a legnépszerűbb mérőeszköz a vonásjellegű, átfogó személyes önértékelés mérésében. Széles körben használják évtizedek óta a legkülönbözőbb pszichológiai kutatásokban. Fentebb azt is láttuk, hogy a társadalmi identitás elméletéhez kötve személyes önértékelési korrelátumainak is fontos mérőeszköze. Ezt a skálát fordítottuk le magyarra, és ennek eredményeiről számolok be az alábbiakban.

A skála tételei a várakozásoknak megfelelően viselkednek a magyar mintán is. A leíró statisztikai adatok általánosságban azt tükrözik, hogy a negatív állítások varianciája nagyobb, ami talán el is várható. A válaszelutasítás nem jellemzi egyik tételt sem, úgy tűnik, mindegyik értelmezhető és nem riasztó a megkérdezetteknek. Egydimenziós skálaként fontos, hogy a tételek főkomponens-elemzése valóban egy erős (40%) faktort talál meg, melyhez egy sokkal gyengébb (14%) társul. A két faktor forgatásával (mellyel két közel hasonló súlyú faktort találunk, lásd melléklet) az is kiderül, hogy valójában a negatív és pozitív állításokra adott válaszok különülnek el ebben a kétdimenziós térben. Mindezek alapján jogosnak látszik az összes tételt magába foglaló megbízhatósági elemzés elvégzése.

A Cronbach-alfa mutató 0,82-es értéke meggyőző mértékű konzisztenciát mutat a skála tételei között. Az egyes tételek item-totál korrelációját vizsgálva azt találjuk, hogy azok viszonylag magasak ($0,39 < r\text{-ek} < 0,66$). Jelen céljainkra a skálaértéket a tételekre adott válaszok egyszerű (súlyozatlan) átlaga adja. Ez az érték interpretálható legkönnyebben, hiszen az eredeti skálán belül értelmezhető (ezért tehát praktikusabb, mint a válaszok összege).

A skála megbízhatósága mellett, ebben az első vizsgálati szakaszban is igyekeztem olyan mutatókat és összefüggéseket keresni, amelyek az eredmények érvényességére engednek következtetni. Szoros kapcsolata a Ryff által készített, az élettel való személyes elégedettség skálán

(RYFF–KEYES 1995) mért értékekkel volt, mely méltán népszerű mérőeszköz és hat dimenziójával az összetettebb konstruktumok közé tartozik. Hasonlóan pozitív kapcsolatban áll a boldogság affektív oldalát mérő elégedettségérzésekkel (négy-négy pozitív és negatív hangulatjelzőt használtunk) a Rosenberg-skálán mért önértékelés. Negatív a kapcsolatban a szintén Rosenberg nevéhez köthető másokkal kapcsolatos bizalmatlanság skálájával áll (ROSENBERG 1957). Ez leginkább a pozitív társas önértékelést jellemzően elősegítő társas támogatás hiányának hatásával magyarázható. A kapcsolat itt lényegesen gyengébb, ami azért az összefüggések keresésében óvatosságra int.

1. táblázat. Önértékelés és más, a személyes jólétre vonatkozó konstruktumok együtt járása

	ÖNÉRTÉKELÉS
SZEMÉLYES ELÉGEDETTSG	0,59**
BIZALMATLANSÁG	-0,19**
ELÉGEDETTSGÉRZÉSEK	0,62**

** $p < 0,01$

A reprezentatív minta különböző társadalmi rétegeit összehasonlító elemzés a mért konstruktumban meglévő társadalmi különbségeknek lehet első indikátora, ez a következőket mutatja:

- nincsen korcsoportok közötti különbség ($F(3, 1591) = 1,869, p = n.s.$)
- nincsen lakóhely szerinti különbség ($F(2, 1593) = 1,887, p = n.s.$)
- nincsen nemek közötti különbség ($t(1594) = 0,942, p = n.s.$)

Lényegében nem találunk a három leggyakrabban vizsgált demográfiai tényező mentén különbséget az önértékelésben. Ez alapvetően nem meglepő. Talán a nemek közötti különbségek elmaradása miatt lenne érdemes további vizsgálatokat végezni, hiszen általános összefüggésként általában a férfiak önértékelését magasabbra várják a kutatók, mint a nőkéét. Mégis az eredmények azt mutatják, hogy itt alapvetően az egyéni különbségeket tükröző személyiségváltozóról van szó, mely nem érzékeny az alapvető társadalmi kontextusok különbségére.

A kollektív önértékelés mérése

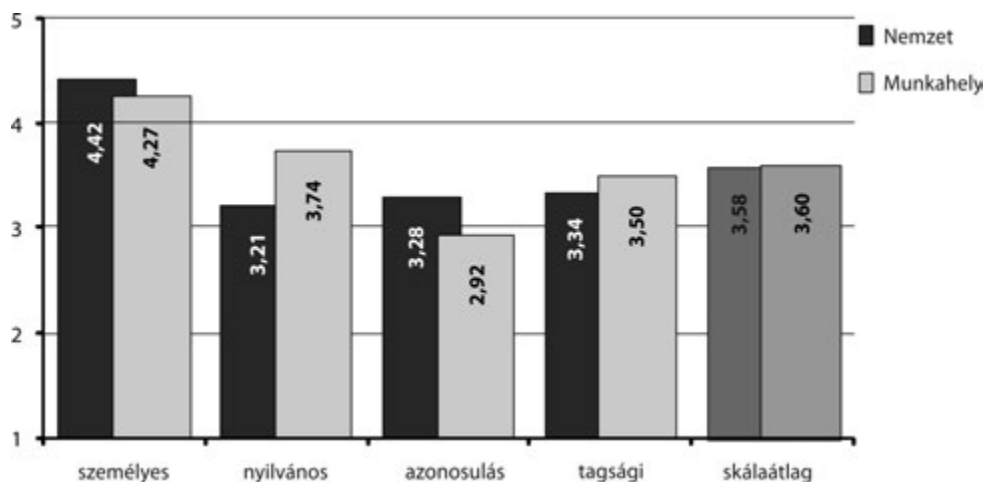
A kollektív önértékelés skála (LUHTANEN–CROCKER 1992) a csoport értékelésének személyes és nyilvános aspektusai mellett az azonosulás és tagság értékelését is tartalmazza. Ez utóbbi inkább a társadalmi kategóriával való identifikáció erősségét méri, mint annak értékelését. A szerzők skálájukkal az egyéni különbségek mérését tűzték célul a szociális identifikációban. Emlékeztetés, hogy a minimális csoport-kísérleteknél a személy egyik vagy másik csoporthoz tartozása minden vagy semmi alapon történik. Nincsen mód a személyes azonosulás mértékének számbavételére és hatásainak vizsgálatára. Ez a skála erre tesz kísérletet. A kollektív önértékelés fogalma azért is érdekes, mert ellentétben más szerzőkkel Luhtanen és Crocker (1992) azt hangsúlyozza, hogy az identifikációt nem csupán, és talán nem is elsősorban a személyes csoportok,

hanem nagyobb társadalmi kategóriák (pl. nem, etnikum) esetében érdemes vizsgálni. A skálájukat ezért már nevében is megkülönböztetik más csoportértékelést mérő skáláktól. Ugyanakkor a kollektív önértékelés skála nevében hordozza az utalást a személyes önértékelésre. Azonban a skála készítői szerint is laza ez a kapcsolat. Főként kisebbségi csoportok esetében érdekes megfigyelni a jellemzően pozitív személyes önértékelés és a társadalmi csoport ambivalens vagy negatív értékelése közötti dinamikát.

Az eredeti, 16 tételes skálát erősen rövidített formában adaptáltuk magyarra. A négy dimenzió mindegyikét két-két tétel reprezentálja csupán ebben az első magyar változatban, ami egyszerűsíti és rövidíti a válaszadást, ám a skálaszámítást bonyolultabbá teszi. Az egyes dimenziók egyetlen pozitív és egyetlen negatív tételből állnak. A tételeket úgy választottam ki, hogy azok a leghangsúlyosabban képviseljék az adott dimenziót. A kollektív önértékelés skála ilyen rövidebb verzióját hosszabb ideje használtam magyarul és angolul is a nemzeti identitás vizsgálatában (Kiss 2003). Eddig is jól értelmezhető volt, hogy az egyes faktorokat nem empirikus úton, hanem elméleti alapon képeztem, a megfelelő pozitív és (megfordított) negatív tételekre adott válaszok átlagolásával. A nemzet például inkább kiváltotta a kollektív önértékelésen belül az azonosulást, mint Európa, míg alacsonyabbra értékelték a nyilvános kollektív értékelés dimenziójában. Mindkét társadalmi kategória eléggé heterogén, kevésbé entitativ, ezért tagsági dimenzióban kapott alacsonyabb értékek sem okoztak meglepetést.

Az itt bemutatott reprezentatív mintán is, ha az egyes dimenziók ábrázolásához (elvi alapon) összevonjuk a két-két tételre adott választ, akkor azt látjuk, hogy a válaszadók nemzeti kollektív önértékelésére jellemző a pozitív személyes értékelés, mely a külső nézőpontból észlelt leértékeléssel némiképp feszültségteli összhatást kelt, ám korántsem szokatlan a kisebb presztízsű nemzeti csoportok esetében. A korábbi, homogén mintán végzett vizsgálataimban is viszszatérően hasonló összefüggést kaptam. Az azonosulás és főként a tagsági szereppel kapcsolatos megítélés dimenziója mutatja ugyanakkor a lazább kapcsolódást ehhez az átfogó társadalmi kategóriához.

A vizsgálatban a nemzeti identitás mellett a munkahelyi identitást is vizsgáltuk egy megismételt skálán, ugyanazokat a tételeket a munkahelyre/iskolára vonatkoztatva. A munkahelyhez való kapcsolódás kisebb érzelmi hőfokú, tendenciaszerű összefüggésként ($t(453) = 1,56$, $p = 0,12$), amit a személyes kollektív önértékelés alacsonyabb értékei mutatnak (1. ábra). A munkahelyi csoport esetében lényegesen magasabb a nyilvános kollektív önértékelés ($t(436) = -11,29$, $p < 0,001$). Nyilván kisebb a megélt fenyegetettség más nagyobb presztízsű csoportok által ebben a társadalmi kontextusban. A tagsági értékelés dimenziójában is magasabbak ($t(445) = -2,25$, $p < 0,05$) a munkahelyi identifikáció értékei. Fontosabbnak érezheti magát az egyén ennek a körülírtabb társadalmi kategóriának tagjaként, mint a nemzet esetében, mely jóval heterogénebb és nagyobb méretű is. Az azonosulás viszont kisebb hőfokú a munkahellyel, mint a nemzeti saját csoporttal ($t(449) = 5,87$, $p < 0,001$). Ez utóbbi társadalmi kategória – megint az elvártaknak megfelelően – inkább alkotja részét a személyes identitásnak. Összességében azt a tanulságot fogalmazhatjuk meg, hogy a kollektív önértékelés skála érzékeny arra, hogy milyen társadalmi kategóriához való viszonyra kérdezzünk rá. Nem meglepő, hogy a sok szempontból eltérő kategóriákkal minőségileg eltérő a személyes kapcsolat, amit az egyes dimenziók összehasonlításával mérhetünk fel.

1. ábra. A nemzeti és a munkahelyi kollektív önértékelés egyes alskáláinak átlagai

A reprezentatív minta különböző társadalmi rétegeit összehasonlító elemzés a *nemzeti kollektív önértékelésben* meglévő társadalmi különbségeknek lehet első indikátora, ez a következőket mutatja:

- korcsoportok között van különbség ($F(3, 793) = 4,60, p < 0,01$), a hatvan év felettiek különböztek szignifikánsan a két fiatalabb korcsoporttól;
- lakóhely típusa szerint van különbség ($F(2, 794) = 4,479, p < 0,05$), községben élők magasabb, mint a nagyobb településeken élők;
- nemek között tendenciaszerű különbség ($t(795) = -1,670, p < 0,10$) mutatható ki, a nők némiképpen magasabb.

A nemzeti identitás kutatásában gyakran talált társadalmi-demográfiai különbségeket tükrözi, hogy az idősebbek nemzeti elkötelezettsége lényegesen erősebb, mint a fiatalabb korosztályoké, míg az is, hogy a kisebb településeken élők nemzeti érzelmei erősebbek a város lakókéknál.

Személyes és kollektív önértékelés összefüggései

Ha az önértékelést és az elégedettséget más mutatóihoz való viszonyában szemléljük, akkor azt találjuk, hogy a kollektív önértékelés egyes faktorai pozitív, ám korántsem elsősorú erősségű kapcsolatban állnak a személyes önértékeléssel. Ezen adatok alapján, ha kapcsolatban áll is a személyes és a kollektív szint, mégsem helyettesíthető a kollektív önértékelés egyik dimenziója sem a személyes önértékeléssel.

A kollektív önértékelés fogalmi jellemzőivel és korábbi vizsgálataival ugyanakkor az is összhangban áll, hogy a személyes kollektív önértékelés faktorával (azaz a csoport értékelésével) jár leginkább együtt a Rosenberg-skálán mért személyes önértékelés mindkét társadalmi kategória esetében. Az is beleillik a képbe, hogy pont az azonosulás dimenziójával nincsen semmilyen kapcsolata a személyes önértékelésnek, hiszen ez az aspektus nem hordoz értékelő töltetet,

az egyén identifikációjának mértékét tükrözi a csoporttal. A kollektív önértékelés tagsági faktorának magasabb értékei tükrözhetik azt, hogy a személy fontosnak érzi magát (akár a később tárgyalandó hübrisztikus büszkeséggel is összhangba hozható módon) a környezetében észlelt társas megerősítés által. Ezért a várakozásokkal egybevág, hogy ez a faktor van a második leg-erősebb kapcsolatban a személyes önértékeléssel mind a két társadalmi kategória esetében.

2. táblázat. Az önértékelés és a két társadalmi kategóriához kapcsolódó kollektív önértékelés egyes dimenzióinak korrelációi

	Önértékelés
Nemzeti kollektív önértékelés	
személyes	0,24**
nyilvános	0,12**
azonosulás	0,08*
tagsági	0,24**
Munkahelyi kollektív önértékelés	
személyes	0,31**
nyilvános	0,22**
azonosulás	0,07
tagsági	0,24**

Luhtanen és Crocker (1992) eredeti elképzelését megerősíti, hogy a két társadalmi kategóriához kapcsolódó kollektív önértékelés, bár hasonló mintázatú, de a személyes önértékeléssel való együtt járás abszolút mértékében azért lényeges különbséget is mutat. Itt is megtaláljuk, mint korábban a faktorokra bontott átlagok összehasonlításában, hogy a nemzeti identitás nyilvános kollektív önértékelési dimenziója a negatív értékeinek köszönhetően elszakad a személyes önértékeléstől. Az is érdekes eredmény, hogy a magasabb entitativitású, a személy számára közvetlenebb társadalmi kategóriaként, munkahelyhez kapcsolódó személyes kollektív önértékelés (amely tehát a csoportnak a személy számára megfogalmazott értékelését hordozza) erősebb kapcsolatban van a személyes önértékeléssel, mint a távolabbi és heterogénebb nemzeti saját csoport hasonló értékelése. A reprezentatív mintán végzett jelen vizsgálat óta is kutatom a munkahelyhez (egyetemhez) kapcsolódó kollektív önértékelést (Kiss 2010), persze nem hagyva el az eredeti, a nemzeti identitáshoz kötődő problémákat sem (Kiss 2006).

Új értelmezési keretek: a társas motívumok és érzelmek számbavétele

A fejezet vége felé reményeim szerint már látható, miért fontos kérdése a társadalmi identitás elméletének, hogy mi mozgatja a csoportközi viszonyokat, mi motiválja a saját (vagy éppen a másik) csoport iránti elfogultságot. Hunyady György (2001) a sztereotípiakutatás legalább másfél évtizedes sikerkorszakának mérlegét megvonva elemzi ezzel rokonítható problémaként a sztereotípiák

funkcióit az egyéni psziché és a társadalom működésében. A négy általa megfogalmazott sztereotípiafunkció közül az első a társas világban való eligazodást szolgálja, a második a csoportokat egymáshoz képest rendezi el, a harmadik funkció az egyén önmeghatározását segíti, önértékelését horgonyozza le, a negyedik a sztereotípiá ideologikus szerepet betöltve vesz részt a társadalmi (csoportközi) viszonyok alakításában. Áttekintő írásában ezeket egy-egy kutatási tradícióhoz is köti. Nem nehéz azonban az egyén szintjén megjelenő motívumaihoz is kapcsolnunk e funkciókat, a megértéstől, a valahova tartozáson keresztül a társas világ kontrolljáig.

A szociális identifikáció motivációs háttere

A mai szociálpszichológiai metanyelv része, hogy gyakran evolúciós keretben értelmezett társas motívumokhoz horgonyozunk le egy-egy korábban is vizsgált jelenséget. A társadalmi identitás elmélete tálcán kínálja a lehetőséget az éfnagyítás motívumához kötésre. Vignoles (2011) ma is tartó elméleti építkezése azonban ennél tovább megy, és szisztematikusan vizsgálja, hogy milyen motivációs háttéren tudjuk az identifikációs folyamatokat elképzelni. Elsőként a megkülönböztettség és a valahova tartozás motívumainak hatását mutatta ki az identifikációval interakcióban (VIGNOLES 2007). Az erre építve kibontakozó elméletben a viszonylag fiatal szerző igyekszik közös nevezőre hozni a korábbi elméleti megközelítéseket és a belőlük fakadó identitásmotívumokat.

Az identitást – a radikális konstruktivista megközelítéseket ugyan némi fenntartással kezelve, de – személyes és társas-társadalmi konstrukcióként fogja fel, amelyben megkülönbözteti az identitásmeghatározás és az identitásmegvalósítás folyamatait. Elképzelésének a motívált identitáskonstrukció elmélete nevet adja, mely sajátos, identitásfenntartó motívumok egész kollekcióját gyűjti össze az általa kialakított értelmezési keretben. Ennek jellemzője evolúciós és kulturális folyamatok egymással együttműködő hatásának feltételezése. Az így megfogalmazott identitásmotívumok az újszerű értelmezési keret ellenére sem hangzanak idegenül (önértékelés, folytonosság, megkülönböztetés, személyes jelentés, hatékonyság, valahová tartozás motívumai). Ezeket látja az identitás alakulásának mozgatóiként, és szerepüket a kultúrközi összehasonlítást sem nélkülöző kutatásaiban igyekszik is kimutatni.

Az eklektikus elmélet fontos megállapítása, hogy mindezen motívumok vizsgálatában fontos szerepet kell kapniuk az implicit mérőeszközöknek, hiszen a legtöbb motívum maga is tudattalan, és működésük alapvetően átfomálja a tudatos önbeszámolón alapuló válaszokat (lásd kulturális különbségek a pozitív önértékelés kommunikációjában). Emellett fontos cövekeket is lever, amelyek kijelölik az elméleti befogadókészség határait. Ilyen fontos tétele, hogy egyésként kezeli a személyes és a társadalmi identitás folyamatait. Láttuk, hogy a kollektív önértékelés fogalmának életre hívását éppen a két szint elkülönítésével indokolták, és legalábbis egyes eredményeket kaptak különféle szerzők a személyes önértékelés és a csoportközi viselkedés között. Ez a tétel tehát vitatható, és valószínűleg további vitára érdemes. A motívált identitáskonstrukció elmélete azonban új módszerekkel, szemléleti kerettel és az identitás formálódását együtt meghatározó motívumok együttesének felépítésével koncepciózus új törekvés, aminek hatásait a társadalmi identifikációt és a csoportközi viselkedést létrehozó, formáló erők vizsgálatában mindenképpen figyelembe kell venni.

A büszkeség és csoportközi viselkedés

Hasonlóan új szemléletet hoz, de talán kevésbé szerteágazó eredményre vezet, ha az önértékelés és a csoportközi viszonyok elemzésében a társas érzelmek kutatási eredményeit hasznosítjuk. A csoportközi viselkedés és az identitás elemzésében egyre inkább elterjednek az érzelmet is tartalmazó magyarázó modellek. Eddig elsősorban az énrre vonatkozó negatív érzelmek, így a szégyen és a bűntudat került a vizsgálódások előterébe (TANGNEY–DEARING 2002). Az újabb kutatások közül azonban kifejezetten figyelemreméltó Tracy és Robins (2007) munkája, akik a büszkeséget állítják a fókuszba, mint a szelfre vonatkozó pozitív érzelmet. Írásukban némi nehezteléssel jegyzi meg, hogy bár a társas viselkedésben központi jelentőségű ez az érzelem, mégis kevésbé népszerű személyiség-lélektani és szociálpszichológiai kutatási téma. A szemrehányó sorokat öt évvel ezelőttről olvasva, ma már némiképp megnyugodva konstatálhatjuk, hogy egyre több kutató kapcsolódik be, talán az ő példájuk alapján is, ezekbe a kutatásokba (lásd CARVER et al. 2010). Úttörő szerzőként Tracy és Robins azt hangsúlyozza, hogy ezek az érzelmek biológiai alapokkal rendelkeznek, univerzálisak, ám ezzel együtt a komplexen emberi érzelmek közé tartoznak. Többek között azért, mert ezek sajátosan az énrre vonatkozó, ilyen értelemben önreflexív érzelmek.

Már a kutatások kiindulópontja is figyelemreméltó, a szégyen és bűntudat analógiájára megkülönböztetik a hübrisztikus és autentikus büszkeséget. Nem erősségükben, nem is feltétlenül pozitív-negatív valenciájukban vagy állapoti-vonásszerű jellegükben különböznek egymástól, hanem minőségükben. A szelfre irányuló, hübrisztikus büszkeséget (kevélységnek is nevezhetnénk, mint a hét főbűn egyikét) sajátos attribúciós mintázat alapján a belső, állandó és nem kontrollálható okok tulajdonításából vezetik le. Az elégedettség forrása tehát itt nem a tett, hanem a személy, függetlenül sikereitől-kudarcaitól. Ezzel szemben a tevékenységre irányuló, autentikus büszkeséget a belső, változékony és kontrollálható okok tulajdonításából vezetik le. Az előbbi romboló hatású lehet, mert agresszióval, ellenségességgel, személyközi konfliktusokkal, számos maladaptív viselkedéssel jár együtt. Extrém formáiban közel van a klinikai értelemben is vett narcizmus fogalmához. A hübrisztikus büszkeség is valódi érzelem, de kevésbé kapcsolódik az aktuálisan elért eredményekhez, ezért nem esik egybe az autentikus szelffel. Érdekes további megkülönböztetés, hogy míg az autentikus büszkeség a személy önértékelését emeli, addig a hübrisztikus büszkeség a narcizmust táplálja. Míg az előbbi személyiség nem a korábbi teljesítményeken mereng, hanem az új elvárásokkal szemben nyitottságot, kiegyensúlyozott önbizalmat mutat, addig a hübrisztikusan büszke személyiség élesen elválasztja a pozitív és a negatív énrreprezentációkat. A negatívak inkább csak implicit formát ölthetnek, míg a pozitívak expliciten fogalmazódnak meg. Mindez az én túlzottan idealizált megjelenítéséhez vezet.

Frissen végzett kutatások (ASHTON-JAMES–TRACY 2011) mutatják, hogy a hübrisztikus büszkeség növeli az előítéleteket és a diszkriminációt, az autentikus büszkeség az önbizalommal, jó teljesítőképességgel és a más csoportok iránti pozitív attitűddel jár. Carver, Sinclair és Johnson (2010) azt találta, hogy a kétféle büszkeségnek eltérő következményei vannak a teljesítményben is. Az autentikus büszkeség pozitívan hat a teljesítményre, produktivitásra, énrértékelésre, a hübrisztikus büszkeség hierarchikus dominanciaorientációval jár együtt, melyben a státusz, a társas visszaigazolás érvényesíti az ént. A külsődlegesen kijelölt célok itt valószerűtlenül ambiciózusak. Az utóbbi büszkeség törékeny, a sikereket és a kudarccokat túlértékeli. Mivel

a sikerhez kapcsolódik a külső elismerés igénye, a kudarc ellenségességet, agressziót szül a hübrisztikusan büszkék között.

A büszkeség érzelme számos ponton megtermékenyítően hathat a csoportközi viselkedés kutatására. Nemcsak azért jelenthet a társadalmi identitás elméletének újrafogalmazásában fontos támpontot, mert közvetlen kapcsolatban van az önértékeléssel, hanem mert adaptív és maladaptív formái támpontul szolgálhatnak ahhoz, hogy milyen alapon lehet a csoportközi kapcsolatok pozitív és negatív kimeneteleit bejósolni, netán elő is segíteni. Az érzelmek és a társas motívumok kutatása az utóbbi években ugrásszerűen fejlődött, s ezekben a problémafelvételekben látszik is a friss szemlélet előrevivő ereje. Meg az is, hogy az új elgondolások gyökereikben ugyanakkor hordozzák a társadalmi identitás kutatásának több évtizednyi tapasztalatát. Ezért érdemes ezeket az új eredményeket a társadalmi identitás belső mozgatórugóinak vizsgálatában alaposan elemezni és minél teljesebb körben hasznosítani.

Irodalom

- ABRAMS, D. – HOGG, M. A. (1988): Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18. (4). 317–334.
- ASHTON-JAMES, C. E. – TRACY, J. L. (2011): Pride and prejudice: How feelings about the self influence judgments of others. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38. (4). 466–476.
- BREWER, M. (1991): The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17(5). 475–482.
- CARVER, C. S. et al. (2010): Authentic and hubristic pride: Differential relations to aspects of goal regulation, affect, and self-control. *Journal of Research in Personality*, 44. (6). 698–703.
- CROCKER, J. – LUHTANEN, R. (1990): Collective self-esteem and ingroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58. (1). 60–67.
- DE CRAMER, D. – OOSTERWEGEL, A. (1999): Collective self-esteem, personal self-esteem, and collective efficacy in in-group and outgroup evaluations. *Current Psychology*, 18. (4). 326–339.
- FESTINGER, L. (1954): A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7. 117–140.
- GRAHAM, J. et al. (2009): Liberals and conservatives use different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96. 1029–1046.
- HOUSTON, D. M. – ANDREPOULOU, A. (2003): Tests of both corollaries of social identity theory's self-esteem hypothesis in real group settings. *British Journal of Social Psychology*, 42. (3). 357–370.
- HUNYADY GY. (1999): Generáció és identitás. *Alkalmazott Pszichológia*, 1. (1). 67–73.
- HUNYADY GY. (2001): A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In: HUNYADY GY. – NGUYEN LUU L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás: Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 484–491.
- JOST, J. T. et al. (2003): A politikai konzervativizmus mint motivált társas megismerés. In: JOST, J. T.: *Önalvetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 525–615.
- KISS P. (2003): *Between East and West: Hungarians Perceiving Other Nations and Europe*. Doktori értekezés. Szociális Reprezentáció és Kommunikáció Európai Doktori Iskola, kézirat.

- KISS P. (2006): *Kollektív önértékelés és nemzeti önazonosság többségi-kisebbségi helyzetben a Kárpát-medencében*. Magyar Pszichológiai Társaság XVII. Nagygyűlése, Budapest. 2006. május 25–27.
- KISS P. (2010): *Az egyetem iránti hallgatói elköteleződés és (kontextuális) teljesítmény összefüggései*. MPT XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése. Pécs. 2010. május 27–29.
- LEMAYRE, L. – SMITH, P. M. (1985): Intergroup discrimination and self-esteem in the minimal group paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49. (3). 660–670.
- LUHTANEN, R. – CROCKER, J. (1992): A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one's social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18. (3). 302–318.
- ROSENBERG, M. (1957): *Occupations and values*. Free Press, Glencoe.
- ROSENBERG, M. (1965): *Society and adolescent self-image*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- RYFF, C. D. – KEYES, C. L. M. (1995): The structure of subjective well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69. (4). 719–727.
- SHERIF, M. (1966): *In common predicament: Social psychology of intergroup conflict and cooperation*. Houghton-Mifflin, Boston.
- TAJFEL, H. et al. (1971): Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1. (2). 149–178.
- TAJFEL, H. – TURNER, J. C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In: AUSTIN, W. G. – WORCHEL, S. (eds): *The social psychology of intergroup relations*. Brooks Cole, Monterey, CA. 33–47.
- TANGNEY, J. P. – DEARING, R. L. (2002): *Shame and guilt*. Guilford Press, New York.
- TRACY, J. L. – ROBINS, R. W. (2007): The Psychological Structure of Pride: A Tale of Two Facets. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92. (3). 506–525.
- VIGNOLES, V. L. – MONTCASTER, N. (2007): Identity motives in in-group favouritism: A new approach to individual differences in intergroup discrimination. *British Journal of Social Psychology*, 46. (1). 91–113.
- VIGNOLES, V. L. (2011): Identity motives. In: SCHWARTZ, S. J. et al. (eds): *Handbook of Identity Theory and Research*. Springer, New York. 403–432.

Mellékletek

3. táblázat. A Rosenberg-skála tételeinek leíró statisztikája

	Átlag	Szórás	N
Vagyok olyan értékes ember, mint mások.	3,75	0,53	1 592
Sok jó tulajdonságom van.	3,59	0,57	1 589
Gyakran azt gondolom, hogy egy nulla vagyok.	1,58	0,89	1 590
Képes vagyok olyan jól csinálni a dolgokat, mint mások.	3,47	0,76	1 582
Nem sok mindenre lehetek büszke.	1,77	0,96	1 581
Jó véleménnyel vagyok magamról.	3,21	0,71	1 577
Általában elégedett vagyok magammal.	3,17	0,77	1 587
Bár több okom lenne, hogy becsüljem önmagamat.	2,38	1,08	1 552
Alkalmasint feleslegesnek érzem magam.	1,71	0,95	1 587
Néha úgy érzem, hogy semmire se vagyok jó.	1,65	0,94	1 583

4. táblázat. A Rosenberg-skála faktorstruktúrája
Kollektív önértékelés skálája

	Faktorok	
	1 28,8%	2 25,1%
Gyakran azt gondolom, hogy egy nulla vagyok.	0,73	-0,25
Nem sok mindenre lehetek büszke.	0,65	-0,28
Bár több okom lenne, hogy becsüljem önmagamat.	0,62	
Alkalmasint feleslegesnek érzem magam.	0,80	
Néha úgy érzem, hogy semmire se vagyok jó.	0,83	
Vagyok olyan értékes ember, mint mások.		0,72
Sok jó tulajdonságom van.		0,70
Képes vagyok olyan jól csinálni a dolgokat, mint mások.		0,66
Jó véleménnyel vagyok magamról.		0,68
Általában elégedett vagyok magammal.	-0,34	0,63

Főkomponens-elemzés

Elforgatás: Varimax, Kaiser-normalizációval

Az elforgatáshoz 3 iterációra volt szükség

5. táblázat. A kollektív önértékelési skála tételeinek leíró statisztikája

	Átlag	Szórás	N
Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.	4,43	0,87	795
Mások általában tisztelik a magyarokat.	3,45	1,01	756
Gyakran szégyellem, hogy magyar vagyok.	1,59	1,04	792
Az, hogy magyar vagyok, fontos meghatározója annak, hogy ki vagyok.	3,68	1,24	776
Úgy érzem, nem vagyok fontos tagja a magyarságnak.	2,16	1,33	777
Az, hogy magyar vagyok, kevésbé befolyásolja, hogy mit tartok magamról.	3,13	1,34	765
Ha nem lennék, „szegényebb lenne” a magyarság.	2,80	1,41	744
Mások (más népek) általában nem tartják nagyra a magyarokat.	3,04	1,11	739

III.

Szociálpszichológia és nevelés: szocializáció és tanárképzés

Kósa Éva

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Esztergom

Gyerekek és szülők a változó médiakörnyezetben

A gyerekeket és a fiatalokat körülvevő változó és gazdagodó médiakörnyezet indokoltá teszi a média mint fontos szocializációs tényező vizsgálatát (SINGER–SINGER 2001; LIVINGSTONE 2002). Korábbi vizsgálataink (KÓSA 2005, 2007) irányát folytatva és kiterjesztve, a 2011-ben végzett vizsgálati fázisban a fiatalok médiaeszköz-ellátottságát, a médiafogyasztás mennyiségi és tartalmi mutatóit, a modellválasztási preferenciákat, valamint a szülői mediáció mértékét és minőségét mértük fel. Adataink a fenti kérdéskörök elemzésén túl módot adtak arra is, hogy a korábbi vizsgálati eredményeinkkel való összehasonlítás révén a fiatalok és a média kapcsolatában, valamint a szülői mediációban megfigyelhető trendek fényében a kultúraátadás átalakuló, új tendenciáit is kimutassuk.

Kevés dolog változott akkorát az utolsó fél évszázadban a fejlett és a fejlődő országokban egyaránt, mint a média. A média ez esetben még a szokásosnál is tágabb gyűjtőfogalomként értendő: magába foglalja a médiaeszközöket, a tartalomkészítés és -továbbítás, a tartalmak elérésének, az eszközök használatának módját, formáját. A változás detektálása, a következményként regisztrálható elemek megragadása, a hatások feltárása vagy legalább a lehetséges kérdések feltevése túlzás nélkül állítva is kutatási dömpinget eredményezett: a kérdéskörre vonatkozó írások egyrészt egyetemi, intézeti könyvtárakat töltenek meg, másrészt a téma állandó közérdeklődésre is számot tart, megtöltve az írott és elektronikus sajtó lapjait (szakmaid és bulvárt egyaránt), azonban az érvényesnek bizonyuló, a tudományos kánon szintjére emelhető eredmény jóval szerényebb mértékű.

Jól példázza ezt a média és a gyerekek kapcsolatának feltárására irányuló erőfeszítés is, hiszen a média mindent átjáró jelenléte a gyerekek fejlődésében érintett szakmai és laikus érdeklődést is állandóan fenntartja. E tekintetben a kilencvenes évek közepéig a televízió szerepe és lehetséges hatása állt a figyelem középpontjában, ám a tengernyi kutatás és vizsgálat eredményeképpen összegző, sommás megállapítás nehezen tehető. Még ma is nehéz vitába szállni azzal a közel négy évtizede tett, kevésbé konkrét, ámde legalább óvatos és értelmezhető keretet adó megállapítással, miszerint a televízió bizonyos feltételek mellett akár 100%-os hatással is lehet a nézők meghatározott csoportjára, vagy bizonyos százalékára (CHAFFE 1977; idézi ROBERTS–MACCOBY 1985; WERNER 1997). Azoknak a „bizonyos” feltételeknek az azonosítása azonban a minden várakozást felülmúlóan gyorsan változó médiakörnyezetben nem lett könnyebb.

A figyelem a média gyerekek szocializációjában betöltött szerepét illetően ma már csökkenő mértékben fókuszál a televízióra, az elmúlt két évtized a médiaeszközök bővülő skálája és lehetőségei, az elérési lehetőségek (lásd digitalizáció) megváltozása, és nem utolsósorban az internet elterjedése kényszerítően jóval összetettebbé tette a média gyerekek életében és fejlődésben betöltött szerepének vizsgálatát és a lehetséges következmények azonosítását egyaránt.

E témakörre vonatkozóan a hazai kutatási lehetőségek terén szerencsésnek mondható folyamatosággal 1998 óta immár hatodik alkalommal végeztünk¹ országos reprezentatív vizsgálatot tinédzserek, 12–17 évesek körében (KÓSA 2005, 2007; KÓSA–LÁSZLÓ 2011). Ez a vizsgálat sorozat mára igen gazdag adatbázist szolgáltat. A periódusonként több mint 2000 megkérdezett személyes lekérdezése révén a fiatalok médiaeszköz-ellátottságát, a médiafogyasztás mennyiségi és tartalmi mutatóit, a médiahasználati, szükséglet-, érték- és modellválasztási preferenciákat, a médiarealitás és -hitelesség mértékét, a szülők részvételét a fiatalok médiahasználatában (a mediáció mértékét és minőségét) mértük fel. A 2011-es kutatás keretében kiemelten foglalkoztunk az internetezési szokásokkal és hangsúlyt fektettünk a mobiltelefon-használati szokásokra is (KÓSA–LÁSZLÓ 2011; LÁSZLÓ 2011).

Az egyes vizsgálatok során rendszeresen visszatértünk bizonyos témákra, míg más kérdéseket a változó médiafogyasztási szokásokkal összefüggésben fogalmaztunk meg.

Az ismétlődő vizsgálatok révén adataink a fenti kérdéskörök elemzésén túl módot adnak arra is, hogy a korábbi vizsgálati eredményeinkkel való összehasonlítás révén a fiatalok médiafogyasztásában megfigyelhető trendeket is kitapintsuk.

Ezen írás keretén belül két céloom van.

Egyrészt és elsősorban – *a médiát a vizsgált korosztály életmódjában és életstílusában megfigyelhető változás egyik eszközének tekintve* – megkísérlem ezt a kapcsolatot szélesebb keretek között értelmezni, és a fenti vizsgálati adatok szélesebb kontextusba helyezésével a fiatalok utóbbi évtizedekben megváltozott társas-társadalmi helyzetét a média kapcsolatában láttatni.

Másrészt – az első célkitűzésnek mintegy hátteret vetítve és alapot szolgáltatva – a fent említett vizsgálat sorozatunk eredményeinek tengeréből kiemelve adatokat, képet szeretnék adni a vizsgált korosztály és a média kapcsolatának egyes aspektusairól, és ennek során az összetett kutatás (kérdőív, interjúk, fókuszcsoportok, tartalomelemzés stb.) elemei közül elsősorban a kérdőíves felmérés eredményeiből válogatok. A hangsúlyt nem a leíró statisztikai adatok részletes bemutatására helyezem, ezért ez a (táj)kép elnagyolt vonásokkal kerül bemutatásra. A más helyütt már részletesen közölt adatok, táblázatok és grafikonok² helyett – a festés hasonlatát használva – nagyobb ecsetvonásokkal adva meg a szcéna főbb elemeit.

¹ A vizsgálatban részt vevő kutatótársak: Antalóczy Tímea (MTA Szociológiai Intézete) és László Miklós (ELTE Szociológiai Intézet). Az eredményekről két évente „A média hatása a gyerekekre és a fiatalokra” címmel megrendezett nemzetközi konferenciákon, illetve a konferencia kiadványköteteiben számoltunk be. A 2011-es vizsgálatban összesen 70 általános iskola és 70 középiskola szerepelt. Összesen 2010 főt, az általános iskolákban a 7., a középiskolákban a 11. osztályos tanulókat kérdeztük meg.

² Lásd „A média hatása a gyerekekre és a fiatalokra” című konferenciasorozat publikációit, az irodalomjegyzék vonatkozó tételeit.

Az első célkitűzés kiindulópontját a következők adják. Az évtizedek óta folyó kutatások mára szilárd ismeretanyagot halmoztak fel a média szocializációs hatására vonatkozóan. Az ilyen hatást alátámasztó következtetések kiindulópontja, biztos talaja túlnyomóan kvantitatív adatokra támaszkodó kutatások eredményein alapul, és a következtetések nem is lennének levonhatóak az ilyen természetű adatok nélkül (lásd pl. a Karl Erik Rosengren vezette svéd Media Panel program longitudinális vizsgálatait a médiahasználat sajátosságaira, életmódra és társadalmi mobilitásra vonatkozóan) (ROSENGREN 1994).

Ugyanakkor ma már az összefüggések árnyaltabb értelmezése nélkül vajmi keveset mondhatunk a média szocializációban játszott szerepéről. Ahogy a fejlődéslélektan fejlődésre vonatkozó felfogása kiérlelte és mára már aligha nélkülözheti a „development in context” koncepcióját, a média szerepére vonatkozó gondolkodás sem nélkülözheti a szélesebb kontextus figyelembevételét, és e tekintetben is a megközelítések szélesebb iránya bizonyul gyümölcsözőbbnek. A plurális megközelítés igénye egyrészt a kutatások továbblépési kényszerének következménye, másrészt a környezet és a gyerekek életmódjában megfigyelhető változások folyamánya.

A mindezek szellemében felvett perspektívából tekintve a következőket lényeges kiemelni. Az utóbbi évtizedeket egyre többen jellemzik egyfajta kulturális disszonanciával és diverzifikációval (LAHIRE 2004). A korábban elfogadott és legitimnek tekintett kulturális profilokat új ízlésbeli kombinációk váltják fel, melyek az „alacsonynak” tekintett kulturális termékek (például a tévésorozatok) és a „magas” kultúra formáinak (pl. tárlat- vagy múzeumlátogatások) ötvözetei. Azt is látjuk (saját adataink fényében is), hogy a fiatalabb korosztály kevésbé érdeklődik az „igényesebbnek” tartott kulturális termékek iránt, és ez a korosztály ismétlődően és egyre markánsabban teremti meg a saját kultúráját (lásd például kitüntetetten a zenei preferenciát). A médiakutatások azt igazolják, hogy ez a sajátos kulturális profil ma sokkal inkább a médiával és az új kommunikációs technológiával kapcsolatos, semmint a magaskultúra szokásos generációs negligálásával. Az új médiatechnológiák megjelenése és gyors elterjedése, a médiapiac kommercializálódása és globalizálódása, a közönség fragmentálódása és az interaktivitás fokozódása a médiahasználatban mind hozzájárul ahhoz, hogy a fiatalok médiával kapcsolatos mindennapi tapasztalatai jelentősen megváltozzanak.

Míndez sajátos módon együtt jár – és a kutatásainkból kibomló trendek alapján összefüggésbe is hozható – a 20. század második felétől megfigyelhető olyan jelenségekkel, melyek a fiataloknak az *idősebbektől való függetlenedésével* kapcsolatosak. Ezek a jelenségek nem feltétlenül új keletűek, de a múlt század utolsó két évtizedében a családi struktúra, a társas kapcsolatok, és nem utolsósorban a technológiai változások következtében jelentősen felgyorsultak (PASQUIER 2008), és sajátos arculatot öltöttek.

Szemléletesen példázza a fentiekben mondottakat az alábbi négy területen megfigyelhető változás.

Az egyik az *otthonok terének funkcionális átalakulása*. Az otthoni tér – az egyes országok társadalmi berendezkedésétől, gazdasági fejlettségétől és lehetőségeitől függően – egyre nagyobb *téri autonómiát* biztosít a fiatalok számára. A férjek, a feleségek és a gyerekek saját privát helyiséghasználata ugyan már a 18. század végétől megfigyelhető (a középkorban még a szolgák is egy szobában aludtak gazdáikkal), de a 20. században változott a norma, részben a személyzet megcsappant létszámának, részben a „szülői háló” elterjedésének köszönhetően (ARIES 1987).

Mára a kialakult elvárások szerint már csak egy elkülönülés jellemző a szobahasználatban, és ez a generációk mentén történik. A családok méretének általános csökkenésével pedig a hetvenes évektől megfigyelhetően egyre gyakoribb az, hogy a külön nemű gyerekek saját szobával rendelkeznek. Ez a hálószobai territórium kiemelt fontosságú lett a mai fiatalok számára. Az ifjak a tradicionális jelzéseken („ne zavarjanak!”, „belépni tilos” tábla a kilincsen) túl a generációk privát szférájának tiszteletben tartását leplezetlen szigorral igénylik, és a vonatkozó elvárások következtében mára az a paradox helyzet alakult ki, hogy a gyerekek gyakoribb vendégek a szülők hálójában, mint a szülők a gyerekszobában (LIVINGSTONE 2002). Ez az intim és perszonális tér – mint azt adataink is mutatták –, specifikus kulturális eszközöknek és felszereléseknek (saját televízió, számítógép, internetelés stb.) ad helyet, s használatuk is a függetlenség jegyében történik, így ez a lehetőség teret nyit az egyéni médiahasználat tartalmának, idejének önálló irányítására. Vizsgálati eredményeink szerint a fiatalok által kizárólagosan használt médiaeszközök száma folyamatosan nő, és a szülői mediáció alacsony mértéke – amit évek óta ismétlődően regisztrálunk, és amely a televízió-használat alacsony kontrollja után az internet és a mobilhasználat esetében még csekélyebb – vélhetően ettől a jelenségtől nem független.

Egy másik jelenség, ami a felnőttektől való függetlenedéssel kapcsolatba hozható, a fiatalok fokozódó *kulturális autonómiája*. Noha az idősebb generáció kulturális ízlésétől való elkülönülés és a fiatalokat célzó kulturális piac sem új keletű, vitathatatlan, hogy a második világháborút követő időszakban a kulturális produktumok és a fogyasztás terén előálló változások mindezt jelentősen felerősítették. A tömegművelés által is terjesztett új társadalmi értékek, a mozi és a fiatalok zenéjének kirobbanó intenzitása a korábbi mértéket messze meghaladóan markáns ifjúsági kultúrát teremtett az ötvenes évektől kezdődően. A nyolcvanas évek pedig továbbá elkülönülést generáltak: megjelentek és azóta is terjednek a kifejezetten az ifjúság ízlését kiszolgáló, speciálisan fiataloknak szóló filmek, tévéprogramok, sőt tévécsatornák, rádióadók, magazinok, írott és elektronikus újságok, fórumok, zenei produktumok (CD-k, DVD-k), videojátékok stb. Ebben az új médiakörnyezetben a gyerekek a médiaipar értékes kereskedelmi célcsoportjaivá váltak, mindegyik prosperáló iparágak épültek (pl. a videojátékok használatának és vásárlóinak többsége huszonöt év alatti, a mobiltelefonok vevői és legintenzívebb használói a fiatalok), és az ifjúsági kultúrára épülő ipar terjeszkedése továbbra is expanzív (főleg ha a ruhák és egyéb kiegészítők körét is tekintjük). Mindennek következménye jól látható: a generációk közötti szegregáció a rádióadókat és a tévéműsorokat tekintve szinte teljes. A „felnőttek” tévécsatornáit és rádióműsorait a húsz év alattiak szinte egyáltalán nem nézik/hallgatják – ezt mutatják a tévécsatornák preferenciájára vonatkozó adataink is.

A harmadik egy újabb, jelentőségében talán még nem is kellően felismert változás: ez az ifjúság *kapcsolati autonómiájának fokozódása*. A fiatalok mindig is rendelkeztek olyan informális kommunikációs formákkal és módokkal, amiről a felnőttek keveset vagy szinte semmit nem tudtak és nem is értették (pl. a „legyezőbeszéd”, a szleng stb.). Azonban a gyerekeket nevelők a formális csatornákon folyó kommunikációt mindig igyekeztek kontrollálni. A gardedák korára kevésbé, de a vezeték nélküli telefon időszakára még emlékezhetünk: annak idején a szülők a beszélgetéseknek nemcsak az idejét és költségét tudták kézben tartani, de könnyű volt a hívó vagy hívott felet is azonosítani, vagy akár a beszélgetésnek fűtanúja lenni. A mobiltelefon, és még inkább az interneten történő kommunikáció elterjedése szinte egy évtized alatt

markáns változást hozott e téren. Ez a két új csatorna egészen új lehetőséget nyitott a fiatalok számára a kortárskapcsolatok terén azzal, hogy lehetővé vált szülői kontroll nélkül, az otthoni felügyeletől távol kapcsolatot kezdeni, kapcsolatban lenni a társakkal. Ezen a téren a magyar fiatalok kiemelkedően aktívak. Már a 2005-ös vizsgálat során megkérdezettek is a mobiltelefonjukat említették az életükben három legfontosabbnak tartott tárgy között. A 2011-ben végzett felmérés alapján a fiatalok 98%-ának van saját mobiltelefonja, 43%-nak olyan készüléke van, ami alkalmas internetezésre. A mobil eszközöket használók pedig kétszer olyan aktívak az internetes közösségi oldalakon (elsősorban a Facebookon), mint azok, akik nem mobil eszközön keresztül lépnek be az oldalra, és az ilyen oldalakon történő aktivitás kiemelkedő mértékben a kortársakkal való kapcsolatáról szól.

Végül egy negyedik, minden bizonnyal az előzőektől sem független tendencia a felnőttek respektusának csökkenése, *a tekintély hiánya*. A média társadalmi helyzetének változásával számos társadalomban megváltozott a gyerekek társadalmi pozíciója is (KÓSA 2004). A korábban általánosan elfogadott „sérülékeny” és „védtelen” gyerekkorfelfogással szemben kitapinthatóan jelen van az a nézet, mely szerint a gyerekek nemcsak tekintélyes fogyasztói réteget, de önálló választással, döntéssel rendelkező csoportot képviselnek. E felfogás részben a kereskedelmi érdekcsoportok, részben – és nem utolsósorban – az emberi jogok nevében fogalmazódik meg, kritikával illetve a nyugati civilizációkban hagyományos generációs hierarchiát. Tény, hogy a fiatalok úttörő szerepet játszanak az új technológiák elterjedésében, és szabadidejük eltöltésében egyre nagyobb szerepet játszik az önálló fogyasztás. Az interaktív és individualizált média új formái mintegy megfordítják a korábbi generációs rendet, hiszen e területeken a gyerekek tanítják a felnőtteket, átalakítva ezzel a szocializációra vonatkozó korábbi elvárásokat.

A társadalomkutatók többnyire egyetértenek abban, hogy világunkat ma egyre fokozódó fragmentálódás és individualizáció jellemzi. Megroppannak a nagy múlttal rendelkező hiedelemrendszerek és életformák, eddig elfogadott hierarchiák bomlanak fel. Az olyan hagyományos kötéldéseket, mint a család és a közvetlen kapcsolatokra épülő közösségek, kikezdi a gazdasági és társadalmi mobilitás. A heterogén és multikulturális társadalmakban felnövő fiatalok egymással tökéletes ellentétben lévő erkölcsi rendszerekkel és nemegyszer egymással ütköző kulturális hagyományokkal találkoznak. Mindez hozzájárul a társadalom további individualizációjához, és együtt jár azzal, hogy az autoritás és értékek hierarchiája helyett a gyerekek és *a fiatalok egyre inkább a horizontális társas kapcsolatok felé orientálódnak*. Sokak szerint a mai gyerekeknél jellemző karakterisztikuma a szülői tekintély és felelősség folyamatos csökkenése (LIVINGSTONE 2002). Ez a folyamat kiterjed a felnőtt világ további szféráira, az autoritás hajdani megtestesítőire: tanárookra, vezetőkre, politikusokra. A felnőttek tekintélyének – mint a tisztelet és respektus forrásának – általános erodálódása az elmúlt fél évszázadot tekintve szembeötlő³ (WINN 1990).

³ Jó példa erre a Marie Winn könyvében említett eset: egy szülő beszámol arról, hogy milyen furcsa érzés kerítette hatalmába, amikor felnőttkorában kezébe került egy gyermekkori könyve, amit apjától kapott. A könyv első lapján apja kézírásával ez állt: „Ezt a könyvet néhány órával nagy elnökünk, Franklin Delano Roosevelt halála előtt vettem.” Ehhez hasonlót már sem ő, sem a gyerekei nem tudnának leírni. A negyven évvel korábbi bejegyzésből kitetsző tisztelet a „nagy elnök” iránt már akkor idegennek, sőt gyerekesnek tűnt a beszámoló számára (WINN 1990: 73).

Ebbe a perspektívába helyezve mutatok be vázlatosan, inkább csak illusztrációképpen, a vizsgálataink adataiból néhányat.

A (táj)kép

A háztartások ellátottsága egyes telekommunikációs, illetve szórakoztató elektronikai eszközökkel:

Eszközellátottság a fiatalok otthonában

– tévé és mobil

Adataink szerint tévé és mobiltelefon már évek óta lényegében minden tinédzser otthonában van. 2011-ben a vizsgált háztartásokban átlagosan 2,7 televíziókészülék és 4,2 mobiltelefon volt, azaz a fiatalok háztartásában most már minden egyes családtagnak van egy telefonja (egy főre vetített átlagérték: 1,03), és tévékészülékekből átlagosan fejenként 0,66 darabbal rendelkeznek a vizsgált otthonok.

– számítógép

2009-ben már olyan háztartás is alig volt a megkérdezettek esetében, ahol ne lett volna számítógép (ezek aránya 2005-ben 15%, 2009-ben 3% volt). Ugyancsak 3% azon otthonok száma, ahol nincs DVD-lejátszó vagy videó, az elmúlt kutatáshoz képest ez 2%-os csökkenést jelent.

– internet

2011-es adataink szerint az érintett korosztály otthonaiban az internettel (akár vezetékes, akár mobil) ellátott háztartások aránya 91%. A világhálóra csatlakozott otthonok aránya 2009-ben 84% volt, és 2005-ben a családok 40%-ának volt internetkapcsolata, azaz 2005 óta a világhálóra kapcsolt otthonok száma több mint duplájára emelkedett. A hátrányos helyzetben élők⁴ 34%-ának otthonában azonban nincs számítógép, és 53%-uknak nincs internet-hozzáférés az otthonában.

– saját eszközök

A korábbi kutatáshoz képest jelentősen megnőtt azon fiatalok aránya, akik rendelkeznek olyan telekommunikációs, illetve szórakoztató elektronikai eszközökkel, amelyeket csak ők egyedül használnak. Az elmúlt négy év alatt megduplázódott azok száma, akiknek van saját használatú tévéjük, így már a megkérdezett 12 és 17 évesek 75%-a ebbe a körbe tartozik.⁵

Több mint kétszeresére emelkedett a saját számítógéppel rendelkezők aránya, 27%-ról 66%-ra. Saját mobilja 93%-nak van, a 2005-ös 73%-kal szemben. Az internetezésre alkalmas/mobil telefon a fiatalok családjainak 59%-ában van, és a tinik 43%-a rendelkezik ebből sajátjával.

⁴ Több tényezőt vizsgálva (szülők iskolázottsága, anyagi helyzet, vagyontárgyak, lakhatási körülmények, tanulmányi eredmény stb.) a megkérdezett fiatalok 10,5%-a sorolható a hátrányos helyzetűek közé.

⁵ A Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet 2008-as kid.com felmérése szerint a 8–14 éves gyerekek körében tizből négynek van saját televíziója.

Azaz hozzávetőlegesen azoknak a háztartásoknak a háromnegyedében, ahol van ilyen készülék, az vagy a kérdezett tinédzseré, vagy ő is rendelkezik eggyel.

Könyvek és fogható tévécsatornák száma

A háztartások 9/10-ében több mint tíz tévécsatorna fogható, ez az arány az elmúlt évek kutatásai során kismértékben, de folyamatosan nőtt. A 2005-ös 81%-ról 2009-re 86% lett, majd 2011-re 90%. Ezzel párhuzamosan 2005-ben még a 12% volt azok aránya, akik kevesebb mint öt csatornát tudtak fogni, 2011-ben ugyanez már csak 6% volt.

A tinédzserek saját könyveinek számában lényegében nem történt változás az előző kutatáshoz képest: a minta több mint felének kevesebb mint ötven könyve van (tankönyvek nélkül).

Időmérleg⁶

2011-ben a tévézésre fordított idő a 2009-ben mért adatokhoz képest csökkent, míg az internettel és a zenehallgatással töltött percek száma nőtt. Már 2009-ben azt találtuk, hogy a korábbi felmérésünkhöz képest az internetezésre fordított idő megháromszorozódott: míg 2005-ben a fiatalok átlagosan 48 percet, 2009-ben már 137 percet, 2011-ben 156 percet töltöttek a világhálón (1. táblázat).

1. táblázat.

Tevékenység	Tevékenységgel töltött idő (percben)	
	2009	2011
Tévézés	141	134
Internetezés	137	156
Rádióhallgatás	41	41
Olvasás	45	48
Számítógépezés	137	52 (internet nélküli)
Tanulás	n.a.	104
Videózás/DVD	67	67
Zenehallgatás MP3/CD	125	135
Telefonálás	n. a.	35

⁶ Az adatokat lásd részletesen: KÓSA-LÁSZLÓ 2011: Együtt-egyedül. In: *A média hatása a gyermekekre és fiatalokra*. VI. Nemzetközi Médiakonferencia tanulmánykötete.

A fiúk átlagosan 21 perccel több időt töltöttek a világhálón, mint a lányok, a középiskolások 14-gyel többet, mint az általános iskolások. Az is látszik az adatokból, hogy akik jobban beszélnek nyelv(ek)et, több időt töltenek a neten (a több világnyelvet is jól beszélők 163 perccel, akik egyáltalán nem beszélnek nyelvet, csak 138-at). A legszembetűnőbb különbség, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek feleannyi időt sem neteztek, mint a nem hátrányos helyzetű társaik. Ez nyilván nem független attól, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek otthonaiban többnyire nincs internet-hozzáférés.

A számítógép-használat nemek közti különbséget mutat: a fiúk átlag 81 perccel, a lányok mindössze 29 perccel töltöttek ezzel a tevékenységgel.

A telefonálás terén a település hatása jelentős: a budapestiek 48 percig, falun lakó társaik feleannyi ideig beszéltek. Hasonló különbség mutatkozik az általános iskolások és idősebb társaik között is (26, illetve 45 perc), és a hátrányos helyzetű gyerekek kevesebbet telefonáltak (23 perc), mint a többiek (36 perc).

A tanulásra fordított idő tekintetében meglehetősen egységes képet mutatnak a fiatalok különböző csoportjai, és a többi tevékenységgel kapcsolatban sem mértünk jelentős változást 2009-hez képest. Igaz ez a moziba járásra is, annak ellenére, hogy a többség internetről letöltött filmeket néz. (89% szokott valamilyen gyakorisággal letölteni zenét/filmet/szoftvert és a kérdőív kitöltését megelőző egy hétben 83% nézett meg legalább egy internetről letöltött filmet.)

Tévészés, filmnézés

Minden ötödik tinédzser (19%) az adatfelvételt megelőző héten húsznál is több filmet nézett meg a tévében (ebbe a sorozatok is beleértendők), DVD-n, internetről letöltve, vagy moziban.⁷

Hasonlóan a tévézési idő vizsgálatok tapasztaltaknál, a legtöbb filmet tévében a falun lakók és az általános iskolások nézik, illetve akik otthonában nincs PC/net.

A legtöbb sorozatot (pl. Barátok közt), illetve egyéb szappanoperákat, valóságshowkat (pl. Való Világ) néznek. Míg bűnügyi, kórházi sorozatok esetében nincs jelentős különbség, addig a szappanoperák, tehetségkutatók, vetélkedők, valóságshow-k esetében az életkor, a település és a szülők iskolai végzettsége összefüggést mutat a nézettségi mutatókkal (a fiatalabbak, a kisebb településen élők és az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekei néznek többet), nemek közti különbség a szappanoperák preferenciájában mutatkozik (ez a műfaj kétszer népszerűbb a lányok körében).

⁷ A kérdőívben a húsznál több válaszok egy kategóriába tartoztak, így pontos számot nem tudunk, csak hogy húsznál is többet néznek.

Kedvenc tévéadók

A kereskedelmi adók évek óta vezetik a listát, ebben lényeges változást nem találtunk. Újra azt találtuk, hogy közszolgálati adó nincs az első húsz említés között. (A kedvencek listáján az RTL Klub szilárdan őrzi vezető szerepét, majd egy zenecsatorna [Viva], a Discovery Channel és a TV2 következik.)

Internet

– Netes tevékenységek

A közösségi oldalak használata szinte minden fiatalra jellemző, csak 7%-uk nem aktív ezen a téren. A legtöbb válaszadónak (85%) a Facebookon van saját profilja. Népszerűek az azonnali üzenetküldő, chatelő programok/felületek. Jellemzően inkább ily módokon tartják a kapcsolatot egymással, az e-mailezés kevésbé használt kommunikációs forma (szemben a felnőttekkel).

A korábban mért eredményekhez képest 20%-kal nőtt a közösségi oldalakra nagyon gyakran felnezők aránya, és nőtt az „egyszemélyes” vagy társas online játékokban részt vevők száma is. A megkérdezettek többsége továbbra sem szokott vásárolni a neten, bár számuk kicsit nőtt (ez némiképp ellentétes a nyugat-európai országokban megfigyelhető trenddel).

– Internetes ismeretek

A vizsgálatunkban megkérdezettek több mint fele nagyon járatosnak vallja magát a neten végezhető tevékenységek terén. A beszámolók szerint meg tudják keresni a biztonságos nethasználatra vonatkozó információkat, szinte mindenki meg tudja változtatni a személyes profilját, tud blokkolni kéretlen üzenetet, nagy arányban (64–68%-ban) tudják a látott-olvasott információk igazságtartalmát ellenőrizni, látogatási előzményeket törölni. A kép némileg ellentmond az internet biztonságával foglalkozók véleményének, ezzel együtt az adatok a fiatalok és szülei internetes tudása közti szakadékot is illusztrálják.

A megkérdezettek közel fele (és az idősebb korosztály nagyobb arányban) nyilatkozott úgy, hogy nagyon sokat tud az internetről, és 2/3-uk úgy véli, hogy jóval többet tud a netről szüleinél. Ez a változó kapcsolatban áll a szülők iskolai végzettségével: az iskolázottabb szülők gyermekei többet tudnak a netről, és minél magasabban képzettek a szülők, annál kevésbé jellemző, hogy a gyerek többet tud a netről, mint a szülő.

A média mint szükségletkielégítő

Az egyének társas és pszichológiai sajátosságai ugyanúgy szerepet játszanak a hatások kialakulásában, mint maguk a médiaüzenetek (BRYANT–ZILLMAN 1986), ezért a vizsgálataink során ismétlődően szerepelnek kérdések a szükségletek mentén megjelölt médiapreferenciára: mit választanak a médiumok listájából (újság, mozi, könyv, internet, tévé, rádió stb.), ha lazítani akarnak; társaságra vágnak; a napi híreket akarják megtudni stb.

A vizsgált korosztály több mint 50%-a az internetet választja elsődlegesen a 16-ból 12 szükséglet esetén, és 2009-hez képest az internetet első helyen választók aránya tovább nőtt. (A korábbi években ez a vezető szerep a televízióé volt.) Az internet kiemelkedően a legmagasabb választás, ha társaságra vágnak, vagy ha meg akarnak tudni valamit önmagukról (57, illetve 63%).

Szülői kontroll

A felnőttek körében a média fiatalokra gyakorolt hatását illetően általában az aggodalom dominál. A felnőtt lakosság reprezentatív mintáján 2005-ben végzett felmérésünk adatai szerint a felnőttek több mint 40%-a vélekedett úgy, hogy a média inkább káros hatású a gyerekekre, és a káros hatást leginkább a káros médiatartalmaknak tulajdonították. Ezzel egy időben azonban azt találtuk, hogy a 12–17 éves korosztály körében végzett felmérés e téren a felnőttek igen csekély aktivitását mutatta. 2011-ben ismétlődően vizsgáltuk a szülői mediáció mértékét, azt, hogy a szülők milyen mértékben vesznek részt (tudják, megbeszélik, ajánlják, tiltják stb.) a gyerekek médiumokkal kapcsolatos tevékenységében. Különösen jelentősnek ítéltető a kérdés az internet terjedésével, hiszen a televíziós idő- és tartalomkontrollhoz képest az internet szabad tartalomszolgáltatása további potenciálisan káros hatások előtt nyitja meg a kaput, a nem kellő ismerettel és óvatossággal eljáró használó pedig kérés nélkül támadásoknak, zaklatásnak lehet kitéve, személyes adatainak védelme és érdekei sérülhetnek.

A tévénézés esetében a korábban tapasztaltakkal szembesültünk: ritkán (inkább csak a kisebbeknél) fordul elő, hogy együtt néznek egy műsort, általában nem beszélnek meg a látottakat, és a szülő kevés esetben ajánl vagy tilt, vagy figyelmeztet az életkori korhatárra.

A számítógép és internet használatára vonatkozóan megkérdeztük, tudják-e a szülők, hogy gyermekeik mit csinálnak a világhálón. A fiatalok állítása szerint a szülők 66%-a sosem ellenőrzi, hogy milyen internetes oldalakat néznek meg, és 16%-uk soha nem is tudja, hogy ők mit csinálnak neten. Az sem jellemző, hogy két generáció tagjai együtt internetezzenek. Gyakorlatilag minden mért internetes aktivitás során a „néha” és „soha” válaszok a dominálók: a szülők a televízióhoz mérten még passzívabb részvétellel jellemezhetőek. A szülők 26%-a sosem mondja gyermekének, hogy túl sokat számítógépezik, és ennél is kevesebben szólnak a túl sok netezés miatt (34%-uk sosem). Az internet közösségi oldalainak használatával kapcsolatban a magyar szülők a „középmezőnybe” tartoznak: 54% megengedő, 16% szülői felügyelethez köti, 30% pedig tiltja a használatot.⁸

⁸ Az EUKidsOnline 23 országra kiterjedő felmérése szerint a megkérdezett gyerekek és fiatalok szüleinek 32%-a nem, 20% pedig csak szülői felügyelettel engedélyezi gyermekük közösségi oldalakon történő regisztrálását. A szülők 48%-a nem korlátozza e tekintetben a gyermekét. A legengedékenyebbek általában az észak-európai szülők, a legkevésbé engedékenyek a nyugat- és dél-európai szülők.

Forrás: <http://kozmedia.blogspot.com/2011/04/eu-kids-online-az-europai-gyerekek-es.html>

Otthoni szabályok a médiahasználatban

A tévézésre és internethasználatra vonatkozó otthoni szabályokra kérdezve – korábbi vizsgálati eredményeinkhez hasonlóan – továbbra is a szabályok majdnem teljes hiányát regisztráltuk. (Összesen hét szabályra kérdeztünk rá, az egyes esetekben 60–80% között mozog azok aránya, akiknél egyáltalán nincsenek ilyen szabályok.) A legtöbb szülői korlátozás arra vonatkozik, hogy hétköznaponként meddig nézhetnek televíziót a fiatalok, illetve hogy mennyit internetezhetnek, de arra gyakorlatilag nincs szabály, hogy mennyit tévézhetnek, illetve mire használják a világhálót. A telefonálással kapcsolatban a szülők a tinik felénél szabályozzák, hogy mennyit költhetnek telefonra, viszont abba csak 13% szól bele, hogy mire használják a telefonjukat.

A legtöbb fiatal számára (58%) a legsúlyosabb büntetés, ha nem találkozhatnak barátaikkal, egynegyede a fiataloknak az internet- és számítógép-megvonást (25%) ítéli annak, majd a mobiltelefonálástól (10%) és végül a tévétől való eltiltás (7%) következik. Két évvel ezelőtt nagyobb arányú volt a barátok említése, 2011-re fájóbb lett a számítógéptől és internettől való eltiltás büntetési súlya.

A tévézés lehetőségének megvonását a falun élők, az általános iskolások és az alacsony iskolázott szülők gyerekei élik meg leginkább negatívan. A mobiltelefon használatának korlátozását a budapestiek és a lányok; a számítógépezés és internetezés megvonását az általános iskolások, a falun élők és a fiúk értékelik a legsúlyosabb büntetésnek. E tekintetben a barátok a középiskolások számára a legfontosabbak, és a lányokat érzékenyebben érinti az erre vonatkozó büntetés, mint a fiúkat.

Források hitelessége

Az információk hitelességét illetően a fiatalok 68%-a (a médiumokhoz viszonyítva) a szülőknek hisz inkább, és a reklámoknak legkevésbé (3%-uk tartja azokat hitelesnek). Az újságoknak már a fiatalok több mint 43%-a nem hisz (többnyire néha vagy sosem), az interneten található információk hitelessége is csökkent, és a kételkedők (54%) kerültek többségbe. A tévéhíradóban mondottakat többnyire elhiszik, és a barátaikat tartják a negyedik leghitelesebb forrásnak.

A hitelességet tekintve nemi és életkori különbségek láthatók: a lányok és a fiatalabbak inkább adnak hitelt a különböző forrásoknak. A legjelentősebb eltérés a tanárok esetében mutatkozott, a kisebbek 44%-a hisz nekik mindig, a nagyobbaknak csak 26%-a.

A 2009-es és a 2011-es kutatás eredményei azt mutatják, hogy a média hitelessége összességében csökkent: csökkent azok aránya, akik mindent elhisznek a televízióknak, és csökkent az újságok és az internet hitelességének megítélése is.

Médiaoktatás

A média helyes használatára, a média működésére és a tartalmak értelmezésére vonatkozóan a szülők részvétele mellett az iskolai oktatás is felelős a médiaértés, az ún. „media literacy” kialakításáért. Európában és Európán kívül egyaránt nagy súlyt fektetnek a médiaismeretek oktatására,

mivel a potenciális pozitív hatások kiaknázása, a negatív tartalmak elkerülése, a média helyes használata és értelmezése már nemcsak a jövőben, hanem a jelenben is alapvető „kultúrkészségnek” tekinthető.

Ezen megfontolásból tettük fel a vizsgált korosztálynak a kérdést, szerintük kellene-e tanulniuk valamit a médiáról, és ténylegesen van-e, volt-e iskolájukban médiaoktatás. A megkérdezettek 67%-a szerint ez fontos volna, de 2009-ben 58%-uk, 2011-ben 34%-uk sosem tanult iskolában a média hatásáról, 55% néha, gyakran pedig csak 10% (ők többnyire gimnazisták).

Példaképek

Kutatásorozatunk állandó témája a fiatalok példaképválasztása. A tinédzserek 40%-a nem tudott, nem akart válaszolni, vagy úgy nyilatkozott, hogy nincs példaképe. A megkérdezettek egy-egyede szüleire szeretne hasonlítani, minden ötödik fiatalnak pedig a médiából választott példaképe van (sportolók, énekesek, zenészek, színészek és egyéb celebek). 12%-uk közvetlen ismeretségi köréből (testvér, barátok, osztálytársak, egyéb rokonok, tanárok, edzők stb.) nevezett meg olyan embert, akire hasonlítani szeretne felnőttkorában, és csak 2% választott klaszszikus példaképet vagy egy sikeres szakembert vagy üzletembert.

A példaképválasztásban erős életkori különbség látható: az általános iskolásoknak még csak 36%-a, a középiskolásoknak már 45%-a nem rendelkezik példaképpel, és a kisebbek nagyobb arányban választottak a médiából modellt. A rossz tanulmányi eredményűek és az idegen nyelvet egyáltalán nem beszélők körében az átlagosnál is nagyobb azok aránya, akiknek nincs példaképük.

A fenti adatok alapján a következő megállapításokat tehetjük a fiatalok és a média kapcsolatára vonatkozóan:

- az eszközellátottság a 100% felé közelít;
- a monitorok előtt többen ülnek egyedül, mint a szüleikkel;
- a tévével töltött idő csökken, elsősorban az internethasználat miatt;
- a közszolgálati csatornákat nem nézik, a tematikus csatornák szerepe nő;
- a médiával töltött összidő nő;
- a felnőttek alapvetően károsnak ítélik a média gyerekekre és fiatalokra gyakorolt hatását;
- ennek ellenére a médiahasználat mértéke, tartalma és feldolgozása terén a fiatalok továbbra is magukra vannak hagyva;
- a szülői mediáció, a médiahasználattal kapcsolatos otthoni szabályok mértéke a korábbi évekhez viszonyítva nem nőtt;
- jellemző, hogy nem választanak példaképet, ha igen, a szülők mellett a média a forrás;
- a fiatalok többsége nem tanul semmit a médiáról.

Összegzés

A tizenévesek társadalmi-kulturális helyzetében zajló, az írás első felében felsorolt változások mindegyike – kisebb-nagyobb mértékben – összefügg a média, a tömegkultúra használatával, a fiatalok médiával kapcsolatos tevékenységével, illetve az abban megfigyelhető változásokkal. A vizsgálat sorozatunkból kiemelt adatok ennek a folyamatnak az illusztrációi.

A téri elkülönülés és a saját használatú médiaeszközök bővülő köre megerteremti a lehetőséget az önálló, saját igény és szükséglet mentén kialakított médiahasználatnak. A kilencvenes évek tinédzsere még osztozott a szülőkkel a médiaeszközök használatában. Ez az időszak a vezetékese telefon, a családi televíziózás és videózás, a néha kölcsönkapott számítógép adta lehetőségek korszaka volt. Ezzel szemben az utóbbi években elvégzett felméréseink adatai alapján alig találunk a szülőkkel együtt tévéző tizenévest – a családi kanapé este szinte kizárólag az idősebb generációé. Az internet pedig kezdeti elterjedésétől kezdve döntően egyéni felhasználást jelentett, a netes tartalmak kiválasztásai és a neten való tevékenységek egész köre az egyéni priviligiumok körébe tartozik. Az adatok fényében látjuk, hogy az internet a korábbi médiumokkal szemben még egy további sajátossággal is biztosítja az ifjabb korosztály számára a felnőtté váló függésének, az együttes használat kizárásának és a szülői kontroll kikerülésének a lehetőségét: ez a használat terén mutatott technikai-felhasználói fölény. A ma már sokszor használt hasonlattal élve, míg a fiatalok a digitális kor bennszülöttjei, addig az idősebbek csak bevándorlók (akik néha elveszten vagy tanácstalanul mozognak ezeken a területeken).

A szülői kontrolltól és más szupervíziótól mentes médiahasználat és kapcsolati lehetőség pedig tág teret nyit a kortárskapcsolatok intenzív, szinte folyamatos fenntartására, az ifjúsági kultúra preferálásának kevés korláttal rendelkező lehetőségeit is megnyitva ezzel. Ebben a kontextusban az identitás a korábbi időszakokkal ellentétben kevésbé sorsszerűen meghatározott vagy születéstől adott, sokkal inkább önkéntes választáson alapul. A serdülők individualizációra való törekvése közismert. Azonban az individualizáció nem teremt egyúttal önálló egyéniséget, sőt arra készíti az egyént, hogy saját identitásának megerősítése érdekében másokhoz hasonló legyen. A kortársak izlésbeli láncolata rendkívül gyors és hatékony, a „lájkolás”, a videomegosztás, a közösségi oldalak üzenőfalai és kapcsolati hálójá révén, az interneten vagy akár a mobiltelefonon terjedve szinte azonnal akár korlátlan számú felhasználót érhet el, erősítve a korosztályi elkülönülést.

Mindeközben a felnőttek világának vonzereje erősen fakul. A fiatalok közel fele nem is nevez meg követendőnek tekintett példaképet, és ha igen, a tanárok szinte teljesen hiányoznak ebből a körből. A tanár személyiségének súlytalanodása is az iskola kultúratovábbító szerepének elhalványulását jelzi. Mindez egyre kevésbé kedvez a kultúraátadás korábbi formáinak.

A média ebben az összefüggésben fontos szereplőjévé vált annak a folyamatnak, melynek során *a kulturális transzmisszió vertikális formái* (a szülők, az iskola, a felnőtt társadalom és a felnőttek kultúrája) mellett, *vagy akár helyett, a kortársak révén* – a média adta lehetőségekkel élve – *a kultúra horizontális közvetítésének* dominanciája erősödik.

Nem mondható, hogy a média az előidézője ennek a jelenségnek, mindenesetre a szokatlan sebességgel zajló technikai-technológiai és az ezzel együtt járó társadalmi folyamatok terén zajló változásokkal figyelemreméltó kölcsönhatásban lévő tényezőnek tekinthető.

Ajánlás

A társadalmi jelenségek változásainak vizsgálata, a trendek követése iránti érdeklődésemet Hunyady György kutatásai inspirálták. A kötetben megjelent írásomat neki ajánlom.

Irodalom

- ARIES, PH. (1987): *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BRYANT, J. – THOMPSON, S. (2002): *Fundamentals of media effects*. McGraw-Hill.
- KÓSA É. (2004): A média szerepe a gyerekek fejlődésében. In: *Mindentudás Egyeteme*. 5. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 165–187.
- KÓSA É. (2005): Szülői részvétel a fiatalok médiahasználatában. In: GABOS E. (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra*. III. Nemzetközi Médiakonferencia. Könyvsorozat. Balatonalmádi. 67–89.
- KÓSA É. (2007): Védelem vagy felkészítés? In: GABOS E. (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra*. IV. Nemzetközi Médiakonferencia. Könyvsorozat. Balatonalmádi. 66–79.
- KÓSA É. – LÁSZLÓ M. (2011): Együtt – egyedül. In: GABOS E. (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra*. VI. Nemzetközi Médiakonferencia. Könyvsorozat (megjelenés alatt), Balatonalmádi.
- LÁSZLÓ M. (2011): Facebook/Közösségi hálók – hatások és ellenhatások. In: GABOS E. (szerk.): *A média hatása a gyermekekre és a fiatalokra*. VI. Nemzetközi Médiakonferencia. Könyvsorozat (megjelenés alatt), Balatonalmádi.
- LIVINGSTONE, S. (2002): *Young people and new media*. Sage Publications.
- PASQUIER, D. (2008): From parental control to peer pressure: Cultural transmission and conformism. In: DROTNER, K. – LIVINGSTONE, S. (eds): *Children, media and culture*. Sage Publications. 348–379.
- ROBERTS, D. F. – MACCOBY, N. (1985): Effects of mass communication. In: LINDZEY, G. – ARONSON, E. (eds): *Handbook of Social Psychology*. (2nd ed.) Vol. 1. (Special fields and applicaions.) 539–598.
- ROSENGREN, K. E. (1994): *Media effects and beyond. Culture, socialization and lifestyles*. Routledge.
- SINGER, D. G. – SINGER, J. L. (eds) (2001): *Handbook of Children and the Media*. Sage Publications, Inc.
- WERNER, A. (1997): Effects studies and beyond. In: CARLSSON, U. (ed.): *Beyond media uses and effects*. Nordicom. 142–176.
- WINN, M. (1990): *Gyerekek gyermekkor nélkül*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Gyerekek ismeretei a családról

A társadalomismeret mint új tudásterület

*M*ajdnem száz éve vissza-visszatérő kérdés a pszichológiában, hogy vajon mit tudnak a különböző életkorban a gyerekek a családról, például a szülők feladatairól, nevelési módszereiről, a családi szabályokról, konfliktusokról, jogokról és kötelességekről, a család rokoni szerveződéséről, érzelmi kapcsolatairól. Kezdetben a kutatások nem alkottak, és most sem alkotnak egységes irányzatot, még csak koherens, önmagát definiáló területnek sem nevezhető az idesorolható vizsgálatok gyűjteménye. Inkább az figyelhető meg, hogy több időszakban és többféle szemlélettel közelítettek a témához a kutatók. A több hullámban megjelenő tanulmányok közül a legelső, alapozó vizsgálaton kívül három olyan időszakot mutatok be a cikkben, amely fontos eredményeket és újszerű szemléletet hozott a gyerekek családdal kapcsolatos ismereteinek világáról.

1. Az alapozás: Jean Piaget eredményei

Az egyik legkorábbi és talán legtöbbet idézett kutató Piaget volt, akit elsősorban az érdekelt, hogy a gyerekek családról szóló ismereteit milyen gondolkodásfejlődési folyamatok irányítják. Piaget (1928) a családfogalom minőségi változását a vérrokonság és a családi kapcsolatok reciprok jellegének megértésével magyarázta. 9–10 éves korig a gyerekeknek komoly nehézséget jelent a fogalmak, dolgok közötti kapcsolat megértése. A gyermeki realizmus miatt nem látják a 10 éves kor előttiéket az egyes fogalmak viszonylagosságát, például a testvéri, rokoni kapcsolatokat, illetve a jobb és bal irányt.

Az egocentrikus gondolkodás miatt pedig nem megy túl a magyarázat az éppen látott észlelésen, így azokból áll a család, akik vele laknak együtt. A gyerekek már 7–9 évesen is használják a család fogalmát, de ez még nem azonos a felnőttel. A felnőttektől hallott és átvett fogalmakat a gyermeki gondolkodási szakaszra jellemző torzítás, szelektálás alakítja át és tölti meg tartalommal.

A családfogalom fejlődése három periódusban zajlik. Az első szakaszban (7–9 éves kor) a gyerek egocentrikus módon azokat az embereket nevezi családnak, akik vele élnek: a házzal/lakással és névvel definiálják a családot. A nagyszülők, unokatestvérek csak akkor rokonok, ha ugyanabban a lakásban élnek. A vérségi kapcsolatot nem ignorálják teljesen a gyerekek ebben a szakaszban, tudják például, hogy a nagybácsi az apa vagy az anya fiútestvére, de mivel a rokoni

kapcsolatok nem reciprok jellegűek ebben az életkorban, így csak a pillanatnyi, közvetlen észlelhető nézőpontot tükrözi a gyermek családfogalma.

A második szakaszban a család megértése már határozottan tartalmazza a vérségi kapcsolatot, de a közvetlen közelében élőkre korlátozódik a családhoz tartozók köre, az együttélést/lakást még nem szorítja ki az a kölcsönös kapcsolat megértése. A családi kapcsolat fogalma tehát még nem független az időtől és a tértől. A 10 éves gyerek pl. úgy definiálja a családot mint az „örökösök csoportja”, de a „hányan vagytok a családotokban” kérdésre azt mondja, hogy „hárman, mert a nővérem már nem lakik nálunk”. A harmadik szakaszban (kb. 11 éves kortól) elmarad a gyermeki realizmus, a gyerek kizárólag a kapcsolatokkal definiálja a fogalmat, és a szélesebb családi kapcsolatokkal (nagy szülő, unokatestvér) helyettesíti a szűkebb relációkat (apa, anya, gyerek). Vagyis általánossá válik a fogalom és egyszerre tartalmazza a vérségi és rokoni kapcsolatok hálózatát.

Piaget megállapításait összegezve azt lehet mondani, hogy a gyerek 10–11 éves korig az egocentrikusság miatt csak a közvetlen megtapasztalható dolgokat ragadja meg, és nem veszi figyelembe sok fogalom vagy jelenség relatív jellegét. És mivel nem tudja, hogy ezek relatív fogalmak, így nem is képes ezeket helyesen általánosítani, hanem csak a saját közvetlen álláspontját terjeszti ki minden lehetséges nézőpontra. A gyermeki realizmus tehát egyfajta közvetlen és illegitim általánosítás, a relativizmus viszont közvetett és legitim generalizálás. A kapcsolatok logikája (megértése és általánosítása) tehát kb. 11–12 éves korig hiányzik a gyerekeknél (PIAGET 1928).

2. A Piaget utáni első hullám: a szerepek észlelése és fogalma

A későbbi kutatások nem a család fogalmára összpontosítottak, hanem az 1950–60-as évektől kezdődően inkább azt vizsgálták, hogy hogyan észlelik a gyerekek a családi működés egyes jellemzőit, és a szülői szerepeket (OPPENHEIM et al. 1997). Az észlelés vizsgálatának oka az a meggyőződés volt, hogy sokféle gyermeki viselkedés (pl. dominancia, alárendelődés, alkalmazkodás) a látásmód függvényeként formálódik (SEROT–TEEVAN 1961; KAGAN 1956; KAGAN–LEMKIN 1960; EMMERICH 1961). A sokszor egy-két kérdésre alapozott vizsgálatok többnyire a parsons-i instrumentális és expresszív családi szerepek (PARSONS–BALES 1955; idézi KAGAN 1960) percepcióját vizsgálták, és az volt az alapfeltételezésük, hogy már a gyerekek is ismerik valamennyire a kulturálisan előírt nemi és szülői szerepeket, illetve jellegzeteseknek az életkori változások, de emellett keresték a társadalmi, nemi és vallási különbségeket is. Kagan (1956) azt mutatta ki, hogy a 6–10 éves gyerekek szerint az apa irányító szerepű, büntetőbb, fenyegetőbb és kevésbé barátságos, mint az anya. Jellegzetes életkori különbség adódott azonban: a 9–10 év körüli gyerekek nagyobb arányban látták az azonos nemű szülőt dominánsnak, büntetőnek, kevésbé jóindulatúnak és frusztrálónak, mint a 6–7 évesek. Ezt az észlelést a szülői bánásmód, illetve a nevelési minta megértésével magyarázta a szerző, avval, hogy például az anyák valóban kevésbé voltak jutalmazóak a lányukkal szemben. Hess és Torney (1963) vizsgálatában a 7–15 éves gyerekek válaszai azt tükrözték, hogy több gyerek látja az apát irányító szerepűnek a családban, és ez fokozottan jellemző a fiúkra és a kisebbekre. A lányok nagyobb arányban tartják mindkét szülőt irányítónak. Ezek a választások a kulturális

nemi sztereotípiát tükrözik, illetve a lányok viszonylag pontosabb ismeretét az anyák családi szerepéről. Az apa mint vezető észlelésének csökkenése a fiúknál erőteljesebben jelenik meg kisebb (8–9 éves) korban, a lányoknál ez a változás lassabb és fokozatosabb 7 és 13 éves kor között. Társadalmi különbség nem volt a gyerekek percepciójában, csak tendenciaszerűen jelent meg az, hogy a munkásosztálybeli lányok nagyobb mértékben látták az anyát vezetői szerepben. Markáns vallási különbséget kaptak a vizsgálatban a szerzők: a katolikus fiúk és lányok közül többen látták valamelyik szülőt hatalmi figurának, szemben a protestáns családok gyermekeivel, akik többnyire hasonló hatalommal ruházták fel a két szülőt. A tanulmány értelmezése szerint a gyerekek észlelése nemcsak a családi szocializációval magyarázható, hanem intézményi hatásokkal is. Rosen (1964) vizsgálata azt mutatta, hogy a közép- és munkásosztályra jellemző nevelési különbségeket jól észlelik a 9–11 éves fiúk: a középosztálybeli fiúk kompetensebbnek, biztonságosabbnak és elfogadóbbnak látták az apjukat, mint az alacsonyabb osztályba tartozók.

Az észlelés mellett megjelent a szerepfogalom kialakulásának és változásának vizsgálata is ezekben az években, ami azt kutatta, hogy milyen dimenziók mentén értik meg a gyerekek a családi nemi és életkori szerepeket. Emmerich (1961) a családi szerepfogalom kialakulását két dimenzió, a hatalom és az attitűd irányultság mentén vizsgálta 6–10 éves gyerekeknél. A relatív hatalom értelmezése: az interakció feletti implicit vagy explicit kontroll mennyisége, az attitűd irányultság pedig az interakció céljával és eszközével kapcsolatos egyetértés (pozitív attitűd) vagy egyet nem értés volt (negatív attitűd). Az eljárás során apa-anya, apa-fiú, anya-lány és fiú-lány rajzok szerepeltek 1-1 kártyán, és azt kérték a gyerekektől, jelöljék meg, melyik figura mondja inkább azt, hogy „ez a tied lehet”, vagy „ezt nem jól csináltad”, vagy „azt teszem, amit mondasz”. A példamondatok a hatalom (erős, gyenge) és az attitűd (pozitív és negatív) merőleges tengelyek mentén négy csoportot alkottak. A legmarkánsabb vizsgálati eredmények szerint a gyerekek nagyobb hatalmat tulajdonítottak a felnőtteknek és az apáknak, szemben a gyerekekkel és az anyákkal. Haranggörbe alakot mutatott a gyerekek életkora mentén az apa anyával szembeni nagyobb hatalmának megítélése. Mivel az attitűd irányultság mentén nem volt különbség sem az életkori, sem a nemi szerepekben, így arra következtetett a szerző, hogy a hatalom dimenziója erősebb meghatározója a családi nemi és életkori szerepek fogalmának.

Kagan és munkatársai (1961) az apa, anya és szelf fogalom különböző szimbolikus dimenziók mentén való konceptualizálását vizsgálták meg 6–8 éves gyerekeknél. Az érdekes eljárás során olyan 66 képet kaptak a gyerekek, amelyen 11 dimenzió ellentétes pólusait (pl. erős-gyenge, gondoskodó-nem gondoskodó, piszkos-tiszta, büntető-nem büntető, hideg-meleg) képviselte egy-egy tárgy vagy állat (pl. meleg nap – hideg nap, erős nyúl – gyenge nyúl). A gyerekeknek el kellett döntenie, hogy melyik figura emlékezteti őt jobban az apjára, anyjára és saját magára. A képkiegészítési feladatban pedig azt kellett megmondani a gyerekeknek, hogy az adott gondoskodást, büntetést és erő kifejezést ábrázoló eseményt, amely egy gyermekkel történik éppen, inkább az apa vagy az anya idézhette elő (pl. kiabál valaki a gyerekekkel, fagyaltot ad valaki a gyerekeknek). Az eredmények azt mutatták, hogy 66 kép esetén az apát erősebbnek, büntetőbbnek és félelemkeltőbbnek ítélték, mint az anyát, de szinte ugyanolyan mértékben tartották gondoskodónak, hiszen itt nem kényszerválasztás volt a két szülő között. A nemi szerepek szimbolikus manifesztációja ebben a mintában is jellemző volt, hiszen a szögletes, sötét színű, nagyobb méretű tárgyakat és állatokat inkább az apafigurához kapcsolták. Kagan és munkatársai úgy érvelnek, hogy

a férfi és nő fogalomhoz implicit és explicit módon kapcsolódó jellemzőket már korán megtanulják a gyerekek. Mivel nem állítható, hogy minden apa büntetőbb vagy veszélyesebb lenne, mint az anyák, a gyerekek viszont úgy jellemzik őket, mintha ez igaz lenne, így arra kell következtetnünk, hogy a nyugati kultúrából, a nyelv és a média közvetítésével elsajátított nemiszerepfogalom hat a gyerekek saját szüleinek észlelésére. A fiúk, ezen értelmezés szerint, azért látják az apjukat kevésbé büntetőnek és kevésbé ellenségesnek, mert kb. 6 éves korban kezdenek azonosulni az apával, és ez elnyomja az apa félelmet keltő tulajdonságának észlelését. A szelf jellemzésében a gyerekek a saját nemű szülőhöz hasonlónak jellemezték magukat, a kényszerválasztás helyzetében pedig az anyát a hagyományos nemi szerep mentén jellemezték: gondoskodó, kevésbé erős és kevésbé büntető, mint az apa.

3. A második korszak: a kognitív fejlődési alapok és mintázat keresése

Az 1970–80-as évek fordulóján olyan új hulláma alakult ki a családfogalom vizsgálatának, ami Piaget eredményeire és szemléletmódjára épült, de néhány ponton meg is haladta azt. Az újabb szempontot egyrészt az jelentette, hogy szisztematikusan kezdték vizsgálni a 7 év alatti, és a különböző családi konstellációban élő gyerekek családról alkotott elképzelését, másrészt keresték a fogalom fejlődésének kapcsolatát a kognitív fejlődéssel, illetve a gondolkodás vizsgálatára alkalmas eljárásokkal (pl. osztályozási feladat).

Gilby és Pederson (1982) azt a kérdést veti fel, hogy vajon a gyerekek családfogalmára milyen hatással van a válás, újrահázasodás, különélés, vagyis a megváltozott családi formációk. Óvodás, 8 és 10 éves gyerekektől, valamint egyetemistáktól azt kérték, hogy 18 papírfigurából rakják ki a tipikus családot, illetve a különböző családi konfigurációk közül válasszák ki azt, amelyiket családnak tartanak. A 18féle családi konfiguráció (szintén papírfigurákkal volt illusztrálva) a következő dimenziók mentén különbözött: együttlakás, kapcsolat a tagok között, gyerek megléte, egyszülős nevelés, vérségi vagy jogi kapcsolat, partnerek neme. A tipikus család megalkotásában gyakorlatilag nem volt életkori különbség: a minta legnagyobb része a két szülő mellé három gyermeket választott, akik között volt fiú, lány és általában egy csecsemő. A megkérdezetteknek csak 10%-a választotta a saját családját tipikusnak. Az óvodások és a második osztályosok sokkal inkább elfogadták még a nem rokoni kapcsolatú konfigurációt is családként, ha az együttlakás feltétele megvolt. Az együttélésen kívül fontosnak tartották még a két szülő és gyerek meglétét, amivel egybecsengett az, hogy az egyszülős családot jóval kevesebben tekintették családnak. A család kritériumaként szerepelt a kicsiknél még a szeretetkapcsolat is. A szerzők szerint a 7–8 év alatti gyerekek azért fogadják el nehezen a válás tényét, mert számukra a családot az együttlakás, a szeretet és a két szülő plusz gyerek konstelláció megléte jelenti. A nagyobb gyerekek és az egyetemisták a vérségi és jogi kapcsolatot tartották fontos tényezőnek a család definiálásában, és jóval kevésbé volt számukra lényeges szempont a szeretet, érzelmi összetartozás. Közülük sokan fogadták el az egyszülős és a nagycsaládos konstellációt is családnak. Egy másik vizsgálatnak is sikerült igazolni, hogy a családfogalom komoly fejlődésen megy át: a különböző rokonsági szerepek integrációjától (házastársi és szülői szerepek metszete ugyanannál a személynél) a család absztrakt meghatározásáig (vagy szülői, vagy házastársi szerep kell a családhoz, a szerep a családot definiálja, nem a specifikus egyént). A nyolc fogalmi változásbeli

lépcső valóban hierarchikus szakaszokat tükrözött, ami sajátos együtt járást mutatott az életkorral az 5–12 éves korosztály vizsgálata során (WATSON–AMGOTT-KWAN 1984).

Fu és munkatársai arra keresték a választ, hogy hogyan változnak a gyerekek saját, és nem a kutatók által adott kategóriái, attribútumai az általános értelemben vett családról, apáról, anyáról, férjről és feleségről (FU et al. 1987). A 4–9 éves gyerekekkel végzett interjúkból az tűnt ki, hogy a legidősebb gyerekek minden fogalom esetében több és változatosabb jellemzőt használtak. A nagyobb gyerekek több funkcióját említették a családnak, és több szereppel írták le a szülőket, mint a kisebbek. Az anya jellemzésekor például az óvodások a gondozás, nevelés, játszás kategóriákat említették, az első osztályosok hozzátették még a munka és a biológiai/nemi kategóriát is, amit a negyedik osztályosok még tovább bővítettek a gyermeke van/szülő címkéekkel. A család meghatározásokor a legkisebbek csak a konkrétan megfigyelhető attribútumokat említették (gondoskodás, játszás), a legnagyobbak az affektív faktort emelték ki, és az általánosabb „emberek csoportja” definíciót alkalmazták. Az apa-anya-gyerek konfiguráció rajzos bemutatását (nukleáris család) minden életkorú csoportban családnak tartották. Az apa-gyerek páros ábrázolását azonban mindhárom életkori csoportban, de főleg a negyedik osztályban, kevesebben fogadták el családként, mint az anya-gyerek párosét. Ennek az lehet a magyarázata a szerzők szerint, hogy a gyerekek a családban az anyát látják gondoskodó funkcióban, illetve az anya személyét tartják szükségesnek a család fenntartásában.

Wedemeyer és munkatársai (1989) új elméleti keretbe helyezték el a gyerekek családfogalmának fejlődését, amit ugyanakkor összekapcsolt a piaget-i gondolkodási szakaszokkal. A Campbell és Bickhard-féle interaktívizmus-modell (idézi WEDEMEYER et al. 1989) szerint a megismerhető tárgyak és ismeretek három szint mentén írhatók le. Az 1. szinten (ez a piaget-i preoperacionális szakasznak felel meg) a szociális entitás megértése a közvetlen megfigyelhető akció vagy állapot megértésére vonatkozik. A 2. szint (konkrét műveleti szinttel azonos) a tárgyak, események sajátosságainak ismeretét jelenti, pl. a szerepek sokféle attribútumát ismeri már a gyerek (szerepek státuszát, funkcióját, cselekvéses körét), de nem tud ezekre a szerepektől függetlenül gondolni. A 3. szint (formális műveleti szakasz) akkor jellemző egy gyerek ismeretere, ha a szerepattribútumok maguk lesznek a tudás tárgyai, ha a szereptől függetlenül tud az attribútumokra gondolni. A 3–14 éves gyerekekkel felvett interjú (kérdései pl.: mi a család?; mi az, hogy anya, és mit csinál?; ha nincs hol lakni a családnak, akkor is család-e?) elemzése azt mutatta, hogy a családfogalom strukturális komplexitása növekszik a piaget-i szakaszoknak megfelelően. A fogalmi szint fejlettségével nem kapcsolódott össze a gyerek családjának intakt-sága, de lányoknál fejlettebb szintet mértek, ami elsősorban a női szerepre volt igaz, tehát feltehetően szocializációs hatással lehet magyarázni a lányok magasabb teljesítményét. A családot leíró dimenziók minden csoportban megjelennek, de eltérő arányban: az „együttélés, irányítás, érzelmek” a konkrét műveleti szakaszban, a „tagság, biológiai és jogi faktorok” a formális szakaszban voltak kiugróak. A gyerekek családjának intakt-sága viszont kapcsolatban állt a családfogalom definiálására használt dimenziókkal: az elvált családban élő gyerekek közül többen említették az érzelmeket, és kevesebben a tagságot, többféle anyai aktivitási formát neveztek meg, és többen állították közülük, hogy az egyszülős család is családnak tekinthető.

Egy elsőtől a hatodik osztályosokkal végzett vizsgálatnak is sikerült igazolni, hogy a lányok 6–9 éves kori előnye, ami az absztraktabb családdefinícióban nyilvánult meg, nem magyarázható a gondolkodásfejlődés magasabb fokával, hiszen ugyanúgy teljesítettek az osztályozási

feladatokban (BORDUIN et al. 1990). A lányok, szemben a fiúkkal, azért használták inkább a rokonságot (és nem az együttlakást) a család meghatározásában, mert a lányok nevelése során többször említik a szülők a rokoni kapcsolatokat és szerepeket. Az életkor hatással volt a rokonság szempontjának említésére: 1. és 4. osztály között minden évfolyam teljesítménye szignifikánsan magasabb volt az előzőhöz képest, tehát az életkor előrehaladtával egyre inkább a rokonságot vették figyelembe a család meghatározásában. A család meghatározása nem függött a gyerekek családi konstellációjától. Ennek egyik okát abban látták a szerzők, hogy nem a saját családról kérdezték meg a gyerekeket. Másik okként azt említették, hogy sok volt a mintában az elvált családból érkezett gyerek, és az intakt családok gyerekei is gyakran találkoztak nem tradicionális családokkal, tehát a fogalom fejlődését valószínűleg kiegyensúlyozta a sokféle családi konfigurációról szerzett tapasztalat.

Nagyobb életkori korszakot felölelő és többféle családdal kapcsolatos fogalmat vizsgáló tanulmányt is találunk ebben a Piaget utáni második korszakban. A családról, a válásról és az örökbefogadásról kértek meghatározást 4–20 éves korú személyektől abban a vizsgálatban, amely arra kereste a választ, hogy a modern társadalomban a jelentősen megváltozott családi struktúrára mennyire elfogadható, mennyire jelenik meg a gyerekek és fiatalok fogalmaiban, és hogy bizonyos tapasztalatok befolyásolják-e ezeket a fogalmakat (NEWMAN et al. 1993). A fogalmak definiálásán túl különböző családi konfigurációkból kellett kiválasztani a családnak tekintett csoportokat, és ezt kiegészítette még egy kognitív szintet mérő feladatsor is. Az eredmények azt mutatták, hogy a családdefinícióban 13 év fölötti, illetve a magasabb kognitív szintet elérők közül jelentősen többen említették az érzelmi kötéléket a család definíciójában. A 10–12 éveseknél viszont a szerepek jelentek meg kritériumként leggyakrabban, vagyis erre a korosztályra az osztályozó/gyűjtő séma a legjellemzőbb. Sajátos családstruktúra-hatás adódott: az intakt családból sokkal többen említették az érzelmeket mint kritériumot a család meghatározásában. A válásfogalom értelmezése szoros kapcsolatban állt az életkorral és a gondolkodás fejlődésével: a kisebbek a látható jegyeket említették (pl. nincs együttélés), a nagyobbak absztraktabb jellemzőket (pl. emocionális eltávolodás, házasság felbomlása). Az intakt családból származó gyerekeknek kissé árnyaltabb elképzelése volt a válásról, ami azt jelzi, hogy a válás nem serkenti, hanem inkább hátráltatja a jelenség megértését. Az örökbefogadás fogalmát nem értették a még 4–6 éves gyerekek, nem tettek különbséget az örökbefogadás és a születés között. A 7–9 éveseknél az örökbefogadás jogi állandóságának naiv elfogadása volt látható, a nagyobbak azonban már tisztában voltak az örökbefogadás jogi állandóságával. A különböző családi konfigurációk családként való elfogadásának eredménye azt mutatta, hogy a legkisebbek (művelet előtti periódusban lévők) kevésbé fogadták el a biológiai és együttlakás, illetve a tisztán biológiai dimenziót tartalmazó formációkat. Ők voltak azok, akik a nem teljes konfigurációkat (egyszülős család, szülők nélküli testvérek) sem fogadták el családként. Az egyszülős és a kiterjedt családi konfiguráció nagyobb elutasítása avval magyarázható, hogy a fogalomelsajátítás korai szakasza mintaalapú, és így a nukleáris család kulturális sztenderdjétől vagy prototípusától való eltérés nem fogadható el. A családi konfigurációk elfogadására nem volt hatással a saját családi konstelláció, amit úgy értelmeztek a szerzők, hogy a társadalomban általános jelenség a válás, így a családstruktúra befolyásoló hatása elhalványul. A társadalmi jelenségek tehát, mint például az érzelmeik hangsúlyozása a társadalomban vagy a sokféle családi konstelláció általános elfogadottsága, megjelennek a gyerekek ismereteiben is.

Nemcsak életkori, nemi és családszerkezeti különbségek magyarázzák a család fogalom alakulását, hanem a kultúra is (DIEZ-MARTINEZ DAY-REMIGY 1999). A család fogalom meghatározásakor a biológiai kapcsolatokat inkább a mexikói gyerekek említették, az érzelmi köteleket azonban inkább a franciák. A mexikói gyerekeknek kevés ismeretük volt a család szexualitásalapjáról, és a nukleáris családot tekintették normatívnak. A francia mintából még a kisebbek is említették a szexuális kapcsolatot a „mi kell ahhoz, hogy valakinek gyerekei legyenek” kérdésre adott válaszukban, és ők többféle családi konstellációt is családnak tekintettek.

Összességében az látható az 1980-as évek végéig tartó kutatásokban, hogy a családi szerepek észlelését meghatározza az életkori különbség: a kisebbek az apát dominánsabbnak, irányítóbbnak, büntetőbbnek látják, a nagyobbak kiegyenlítettebb hatalmi szerepek észleléséről számolnak be (KAGAN 1956; EMMERICH 1961; HESS-TORNEY 1963), illetve több és árnyaltabb kategóriát használnak (FU et al. 1987). A szülői szerep percepciójának jellegzetes nemi különbségeit a nagyobb gyerekeknél elsősorban a pontosabb észleléssel, a kulturálisan előírt nemi sztereotípiák elsajátításával magyarázzák a kutatók, illetve a nemi szereppel való azonosulással (KAGAN et al. 1961). A családi szerepekkel kapcsolatban vallási (HESS-TORNEY 1963), és társadalmi különbséget is lehetett igazolni (ROSEN 1964).

A családfogalom iskoláskori fejlődését és a kognitív fejlődéssel való kapcsolatát több szerző vizsgálata is alátámasztotta (KAGAN et al. 1961; GILBY-PEDERSON 1982; WEDEMEYER et al. 1990; BORDUIN et al. 1989; NEWMAN et al. 1993). Evvel párhuzamosan azonban az is megfigyelhető már Piaget 1928-as vizsgálatában is, hogy nemcsak a nagy gondolkodásfejlődési szakaszok mentén tapasztalhatók határozott fogalmi különbségek, hanem kis lépésekben is jellegzetes átalakulását figyelhetjük meg a konkrét művelési periódusban lévő gyerekek családfogalmának. Több későbbi vizsgálat is azt igazolta, hogy kisebb időintervallumban is lényeges fogalmi fejlődés történik (WATSON-AMGOTT-KWAN 1984; FU et al. 1987; BORDUIN et al. 1990). Bár nincs egyetlen elfogadott családfogalom, ami normaként működhethetne (LEVIN-TROST 1992), az egybehangzó vizsgálati eredmények azt mutatják, hogy sajátos tartalmi átalakuláson keresztül formálódik a gyerekek családfogalma. A kisebb gyerekeknél legfontosabb szempont az együttélés és a két szülő plusz gyerek együttese, nagyobb gyerekeknél leginkább kiugró dimenzió a vérségi rokonság és a jogi kapcsolatrendszer, ami viszont többféle családi konfiguráció elfogadásával jár együtt. Az életkori különbségek egybehangzó eredményei mellett nemi eltérések is mutatkoztak a lányok javára, amit azonban szocializációs hatással lehetett értelmezni, nem kognitív fölényvel. A szórványosan előforduló családi konfigurációs hatás azonban éppen ellentétes irányba mutatott: a család definiálásakor és szerepeinek leírásakor egy esetben az elvált szülők gyerekei említették többen az érzelmi köteleket (WEDEMEYER et al. 1990), egy másik vizsgálatban pedig az intakt családok gyermekei tettek spontán említést a családot jellemző érzelmekről (NEWMAN et al. 1993). A családszerkezet ritka és gyenge hatását egyrészt a sokféle családi konfiguráció elterjedésével és ismert jellegével magyarázták a szerzők, másrészt avval, hogy a kérdések nem a saját családra, hanem általában a családra vonatkoztak.

4. A harmadik korszak: intuitív megértés, területspecifikus gondolkodás

Az 1980-as évek közepétől kezd megváltozni a kognitív fejlődésről vallott piaget-i nézet. A globális, szakaszos jellegű, matematikai-logikai elvekre épülő gondolkodásfejlődési elképzelést felváltja a kisebb lépésekben formálódó, területspecifikus gondolkodás elmélete, ami a gyerekek intuitív megértését hangsúlyozza (SPRINGER–KEIL 1989; WELLMAN–GELMAN 1998; CAREY 1999; CARPENDALE–LEWIS 2006; HATANO–TAKAHASHI 2005). Három területét különböztetik meg a gyermeki ismereteknek: naiv fizika, naiv biológia és naiv pszichológia. A három naiv ismeretterületre vagy magterületre jellemző, hogy ontológiai különbségként értelmezhetők, területspecifikus oksági következtetéseket és elméleti vagy nem nyilvánvaló konstruktumokat tartalmaznak, valamint területen belül koherens, de egymáshoz viszonyítva eltérő fogalmi rendszert alkotnak (WELLMAN–GELMAN 1998).

Az újabb kutatások és elméleti megfontolások alapján kirajzolódik egy negyedik terület körvonala is, ami a társadalmi jelenségek megértésével áll kapcsolatban (BARRETT–BUCHANAN–BARROW 2005). A társadalmi megismerés (societal cognition) területének ugyanúgy megvannak a kutatási előzményei, mint ahogyan azt a kognitív fejlődésnél láttuk. Az 1970–80-as évektől ugyanis folyamatosan jelen van egy olyan kutatási terület, ami a különböző társadalmi intézményekről, azok szereplőiről és funkcióiról formálódó gyermeki megértést vizsgálja (HATANO–TAKAHASHI 2005; BARRETT–BUCHANAN–BARROW 2005). Ezek a gazdaságról, törvényről, nemzetiségről, politikáról szóló korai vizsgálatok kezdetben a piaget-i gondolkodásfejlődési szakaszokra támaszkodva a gyerekek tudásának, fogalmi változásainak a szakaszos fejlődését igazolták. Részben a felhalmozódott és sokszor ellentmondásos vizsgálati eredményekre támaszkodva, részben a kognitív fejlődés kutatásában bekövetkezett változásoknak köszönhetően ezen a területen is megkérdőjeleződött a piaget-i elmélet magyarázó ereje. Az újfajta szemlélettel megfogalmazott kritika szerint a gyerekek gondolkodása nem feltétlenül saját tapasztalat eredménye, nem érzelmentes, nem univerzális, hanem ellenkezőleg, nagy szociokulturális eltéréseket mutat, és naiv elméleti szerveződés jellemző rá (BARRETT–BUCHANAN–BARROW 2005).

A gyerekek társadalmi tudása önálló tudásterületként is felfogható a gondolkodás fejlődés területspecifikus elméleti keretébe helyezve (BUCHANAN–BARROW 2005; HATANO–TAKAHASHI 2005). A társadalmi megismerés olyan gyerekeknél és laikus felnőtteknél meglévő tudásterület, ami a társadalmi entitások viselkedését, struktúráját és funkcióját tartalmazza (HATANO–TAKAHASHI 2005: 289). A társadalmi kogníció, más néven „naiv szociológia” (HATANO–TAKAHASHI 2005: 293) alapvetően különbözik a biológia és fizika tudásterülettől. Egyrészt azért mert a társadalmi tudás nemcsak azt foglalja magába, hogy milyen az adott intézmény, csoport, hanem azt is, hogy milyennek kellene lennie. Az ilyen jellegű ismeretnek tehát csakúgy, mint a társadalomtudománynak, moralisztikus természete van, hiszen a társadalomtudomány elméletei nemcsak leírnak vagy elemeznek bizonyos viselkedést vagy gondolkodásmódot, hanem legitimálnak is (HATANO–TAKAHASHI 2005: 291). Másrészt azért tekinthető egyedi területnek, mert az egyén tudása érzelmeket kelt önmagával és másokkal kapcsolatban is. Ez az érzelmi komponens figyelhető meg abban a vizsgálati eredményben, amely szerint 7–8 éves kor előtt a gyerekek véletlenszerűen preferálnak bizonyos országokat; 7–8 éves kortól jobban kedvelik a saját országukat, de egy bizonyos országgal kapcsolatos tényszerű tudás és az ország kedvelése között nincs kapcsolat (BARRETT 2005).

A naiv fizika, biológia és pszichológia olyan speciális területek, amelyek könnyen és gyorsan elsajátíthatók, a gyerekek előkészítettek ezek gyors megtanulásra és produkálásra, hiszen fontosak voltak a túlélés, az emberi faj fennmaradása szempontjából. Ez persze nem jelenti azt, hogy a fizika vagy a biológia teljes ismeretkészletével rendelkezik egy gyerek, csupán azt, hogy sajátos kompetenciája van bizonyos alapismeretek konstruálására (WELLMAN–GELMAN 1998). A társadalmi kogníció bizonyos területe is ilyen privilegizált ismeretkör. Bizonyos társas interakció, mint a munkamegosztás vagy az étel elosztása, annyira alapvető az emberi faj számára, hogy ezek gyorsan és minden szociokulturális környezetben könnyen megérthetőek. Ez alkotja a társadalmi megismerés magrészét. A bonyolultabb fogalmak, interakciók és funkciók egy intézménnyel kapcsolatban azonban nem tekinthetők kitüntetett szerepű ismeretnek, ahogy a fizika tudományának sok kérdése sem tartozik a naiv fizika magterületére (HATANO–TAKAHASHI 2005).

5. A családdal kapcsolatos ismeretek mint társadalmi tudás

Az eddigi kutatásokban a társadalom intézményei közül a következők jelentek meg: iskola, gazdaság, jog, nemi szerepek, politika, társadalmi rétegek, foglalkozási csoportok, etnikai és faji csoportok. Vajon idesorolható-e a család intézménye, ami régi formációja az emberi társadalomnak, és korán megtapasztalható szereprendszere, interakciós lehetősége a fejlődő gyerekek? Ha igazolni lehet, hogy a gyerekek családról szóló tudása megfelel a társadalmi kogníció kritériumainak, akkor ezt a tudásféleséget is idesorolhatjuk. Néhány olyan szempont mentén vizsgáljuk meg ezt a kérdést, amelyek a társadalmi tudás leírásából, meghatározásából származnak (BARRETT–BUCHANAN–BARROW 2005; HATANO–TAKAHASHI 2005). A kiemelt vizsgálati szempontok a következők: *A)* A gyerekek ismerete a család viselkedéséről, struktúrájáról, funkciójáról; *B)* Társadalmi és kulturális különbségek megjelenése a gyerekek ismereteiben; *C)* A társadalmi gyakorlat hatására történő fejlődés a kognitív tartalomban (árnyaltabb tudás az életkorral párhuzamosan); *D)* Magismeretekre épülő újabb ismeretek jelenléte.

A) A családról alkotott tudás magában foglalja a családi szerepek, szabályok és a családi működés észlelését, ismeretét. A korai és a későbbi empirikus adatok is azt bizonyítják, hogy a gyerekeknél egyre fejlettebb fogalma alakul ki a *családi szerepeknek*. Az 5 és féléves gyerekek ismerik a szülői és a házastársi szerepeket és ezek egymásra vetülését, de csak a következő fejlődési szinten (7–8 éves kor) illesztik hozzá a gyerek szerepét az előző szerepcsomóponthoz (WATSON–AMGOTT–KWAN 1984). A rokoni szerepek állandóságának megértésével kapcsolatos vizsgálat pedig azt mutatta, hogy az 5 évesek ismerik a rokoni kategóriákat, de csak rövid időtávra értik meg a szerepek állandóságát, így pl. azt tagadják, hogy a felnőtt ember egyszerre gyerekszerepben is lehet. A gyerekek nagyobb része tudta, hogy hosszabb távon is fennmarad az ő gyermeki és testvérszerepe, de egy fiktív gyermekről ugyanezt már jóval kevesebben ismerték el még 7 éves korban is (JORDAN 1980). A szülői nevelésről mint *családi funkcióról* is sokféle tudása van a gyerekeknek. Óvodások, első és negyedik osztályos gyerekek a család meghatározásakor a családok funkcióját említették: a nevelést, gondoskodást, illetve az együttlakást, ami kiegészült a negyedik osztályosoknál az érzelmi kapcsolat hangsúlyozásával (FU et al. 1987). A *családi működésről*, a konfliktusokról is tudnak a gyerekek. A 6 évesek

igen pontosan észlelik a családi kapcsolatokat: egy babaházás történet befejezésében a gyermek kapcsolatról alkotott reprezentációja szignifikánsan korrelált az anya beszámolójából származó nevelési módszer értékekkel (LAIBLE et al. 2004). A 7–9 éves gyerekek pontosan észlelik a szülői konfliktus jellemzőit (konfliktus gyakoriságát, súlyosságát, megoldását), az anyai konfliktusról szóló beszámolóval ugyanis szoros kapcsolatot mutatott a gyerekek értékelése (McDONALD–GRYCH 2006).

B) A társadalmi kognícióval kapcsolatban azt várjuk, hogy *szociokulturális különbségek* mutatkoznak, hiszen a gyerekek eltérő társas környezetből konstruálják meg ismereteiket, tapasztalataikat. A nem túl bőséges empirikus eredmények azt bizonyítják, hogy valóban van ilyen tartalmú különbség az eltérő kultúrába vagy társadalmi rétegbe tartozó gyerekek tudásában. A francia és a mexikói gyerekek családfogalma például több ponton is különbözött: a család konfigurációját és alapját tekintve (DIEZ-MARTINEZ DAY–REMIGY 1999). Az izraeli, ghánai és USA-beli fiúk és lányok különbözőképpen jellemezték a szüleiket: az amerikai lányok kivételével a döntéshozásban és a tudásban instrumentálisabbnak látták az apát, de tanácsadás és követelményállítási területén a lányok az anyát látták instrumentálisabbnak (McINTIRE et al. 1972). A társadalmi különbségek rajzolódtak ki pl. az apai nevelés megítélésében fiúknál (ROSEN 1964) és az anyai szerep megítélésében lányoknál (HESS–TORNEY 1963).

C) A fejlődéssel megjelenő árnyaltabb, *pontosabb, a felnőtthez jobban hasonlító tudást* a gyerekek nemcsak azáltal alakítják ki, hogy *megfigyelnek dolgokat*, jelenségeket, hanem azáltal is, hogy a felnőttekkel folytatott sokféle interakció következményeképpen *átvesznek* fontos és bizonyítottnak vélt információkat. Az átvétel során azonban a gyerekek mérlegelik és értékelik az információ fontosságát, és így *aktívan konstruálják* a fogalmakat. Az értékelésen túl jellemző a 6–11 éves gyerekekre, hogy ebben az időszakban növekszik az új információkkal kapcsolatos kételkedés, illetve a bizonyítékok elfogadása (CAREY 2009). A családdal kapcsolatos tudás tartalmi változását láthatjuk például a szülői szerepekről szóló vizsgálatokban (KAGAN 1956; EMMERICH 1961; HESS–TORNEY 1963; WATSON–AMGOTT-KWAN 1984; FU et al. 1987), a család meghatározásában (WEDEMEYER et al. 1989), illetve a családi konfigurációt (GILBY–PEDERSON 1982) és a rokon kategóriákat (JORDAN 1980) vizsgáló kutatásokban. Ezek az eredmények azt igazolják, hogy az életkorral, a kognitív fejlődéssel a gyerekek egyre több fontos tényt és összefüggést vesznek figyelembe a család szerepeinek, működésének megtapasztalásakor, valamint hogy ezek az eltérések minőségi változásokat jelentenek a gyerekek látásmódjában, tapasztalataiban. A gyerekek változó kognitív kapacitásának (pl. az óvodáskorúak minतालपी fogalomalkotása) és a környezeti információknak a bonyolult összekapcsolódását láthatjuk Newman és munkatársainak vizsgálati eredményeiben (NEWMAN et al. 1993): a kisebb gyerekek *kevésbé fogadták el* a hiányos (egyik vagy mindkét szülő hiányát mutató) és a nem együtt élő családokat. Ugyanakkor egy *általános tendencia* is kimutatható volt ebben a vizsgálatban: az összes családi konfiguráció legnagyobb részét elfogadták mint családot a megkérdezett 4–20 év közötti személyek, amit a szerzők avval magyaráznak, hogy a sokféle családi konstelláció elfogadottá vált a felnőttek és a gyerekek körében is. Ugyanilyen általános társadalmi hatásként értelmezhető az is, hogy ebben a vizsgálati csoportban minden korosztály megemlítette az érzelmeket a család definiálásakor. A *közvetlen családi tapasztalatok* sokféle jelét is láthatjuk a különböző tanulmányokban. Az elvált családban élők többféle anyai aktivitást említtettek, és többen állították közülük, hogy az egyszülős család is család (WEDEMEYER et al. 1989).

Az elvált szülők gyermekeinél viszont kevésbé volt árnyalt a válással kapcsolatos tudásuk (NEWMAN et al. 1993), ami azt jelzi, hogy a szubjektív tapasztalatoknak nemcsak fejlesztő, hanem késleltető szerepe is lehet a kognitív tartalmak formálódásában. A *konkrét tapasztalatok különböző hatását* láthatjuk abban a vizsgálatban, ahol a nevelőszülőknél felnövő 8–15 éves gyerekek a jelenlegi családnak különböző figurákból történő kirakásakor a biológiai szülőket – szemben a nevelőszülőkkel – kizárták, és ugyanígy jártak el az ideális család ábrázolásakor is. A térben elhelyezett szülő- és gyerek figurák közötti távolság azonban nagyobb volt a nevelőszülőknél nevelkedők esetén, mint a saját szülőkkel élő gyerekekénél. Az élmények ugyanis biztonságot adnak a hovatartozást illetően, de teljes érzelmi bevonódást már kevésbé (GARDNER 1996).

D) A fizika tanulásakor megszerezhető tudás ráépül a magismeretre, arra a nagyon egyszerű ismeretfűlésre (pl. a szilárdság, érintkezés), ami korán, már néhány hónapos korban is jelen van és irányítja a figyelmet (WELLMAN–GELMAN 1998). Ez jellemző folyamata a tudás szerveződésének a társadalmi ismeretek területén is. Itt is található ugyanis olyan *privilegizált tudás, magismeret*, ami korán kialakul az egyedfejlődésben (pl. a munka vagy a javak megosztása), és amire ráépül az a *gazdag ismeretanyag*, ami azonban már nem privilegizált (HATANO–TAKAHASHI 2005).

Van néhány olyan vizsgálati eredmény, ami azt bizonyítja, hogy a családi élet különböző réseiről szóló ismeretek mögött is felfedezhető a magismeretnek egy-egy vékony rétege. A *családi konfliktusok* megértése 7 éves kortól változik meg olyan módon, hogy a gyerekek árnyaltabban látják a konfliktus hátterét, megoldási módjait, a gyerek saját szerepét, illetve a szülői és házastársi szerepek kapcsolatát (JENKINS–BUCCIONI 2000). A gyerekek 5 éves korban inkább a szülői szerepet, illetve aktivitást látják, és azt gondolják, hogy a konfliktusos helyzetben az egyik félnek van igaza. Az ötévesek szerint a konfliktus akkor zárul le, amikor a haragos viselkedésnek vége van, és ők abban tudnak segíteni nézeteltérés esetén, hogy a szülők viselkedését próbálják megváltoztatni. A gyerekek 7 éves kortól kezdik a konfliktust a főszereplők mentális működésének terminusaiban látni. Ekkor kezdik megérteni, hogy mit is akarnak a szülők, és hogy a szándékok különbsége okozza a konfliktust. A vizsgálatban részt vevő 7 és 9 éves gyerekek úgy gondolták, hogy a házastársak közti veszekedést a konfliktuózus célok okozzák, a megoldást legalább az egyik fél gondolkodásának megváltoztatásával lehet elérni, a gyerekek inkább ebben segíthetnek, nem a viselkedés megváltoztatásában. Ettől az életkortól a szülői és a házastársi szerepet egyszerre képesek észlelni a gyerekek, és azt is, hogy az egyik szülő belépése a szülő-gyerek konfliktusba (trianguláció) befolyásolja a gyerek-szülő és a szülők közti kapcsolatot is. A konfliktus 5 éves kori megértésének hátterében az áll, hogy ugyan képesek már a 4 évesek is vélekedést és vágyakat megnevezni a viselkedés háttereként (magismeret), de nem képesek a szereplők mentális állapota (vágy, vélekedés) mentén elemezni a komplex interakciókat. 6 éves korban integrálódik két képesség: a cselekvés mentális magyarázatának és a cselekvések szekvenciákban történő megértésének képessége (CASE 1996; idézi JENKINS–BUCCIONI 2000). Emiatt változik meg a gyerekek megértése a családi konfliktussal kapcsolatban 6 éves kor után.

A *család meghatározásakor* a gyerekek az iskoláskor előtt a látható jegyekre figyelnek, pl. az együttlakásra, családi szerepekre, és csak az iskoláskortól veszik figyelembe az absztrakt és kevésbé látható jegyeket: a biológiai, jogi és érzelmi dimenziókat (NEWMAN et al. 1993; FU et al. 1987). A konkrét megfigyelhető dimenziók használatáról való áttérés mögött feltehetően az áll, hogy már 6–7 éves kortól érzékenyek a gyerekek a veleszületett és szerzett tulajdonságok

különbségeire, vagyis a genetikai átadás felismerése kezd megjelenni (SPRINGER–KEIL 1989). Springer néhány kísérlete azt is jelzi, hogy amikor a gyerekeknek azt kell kiválasztani, hogy külsőre hasonló, de más családból való állat mutat-e hasonlóságot egy speciális tulajdonságban, szemben a külsőre nem hasonló utóddal, akkor a 4–5 évesek már képesek a felszíni hasonlóságot figyelmen kívül hagyni, és a rokonsági kapcsolatra vonatkozó információt felhasználni (SPRINGER 1992). Az is igazolható volt ebben a kísérletsorozatban, hogy a rokonsággal járó hasonlóság észlelése és ismerete nem terjedt ki szerzett és pszichológiai tulajdonságokra, tehát a biológiai és szociális jegyek, tulajdonságok külön területet alkotnak, és a szociális tulajdonságok nem kapcsolódnak az öröklődés/rokonság gondolati körhöz. A rokonság naiv biológiai elméletét Springer következtetésnek tartja, amit három premisszából alkotnak meg a gyerekek: a baba az anya hasában fejlődik, a születés előtti periódust nem befolyásolja külső hatás, a babák jó és rossz fizikai sajátosságokat örökölnek a születés előtti időszak fizikai folyamatai során (SPRINGER 1995). A vizsgálatban a 4–5 éves gyerekek közül nagyon sokan ismerték az első két tételt megfogalmazó nézeteket, és akik nem tudták, azok nem is rendelkeztek a rokonság naiv ismeretével, amit több öröklésre vonatkozó kérdés helyes megválaszolása jelentett. Springernek egy későbbi vizsgálata is azt igazolja, hogy néhány 4–5 éves gyerek ismeri a prenatális fejlődés tényét, és akik ismerik, azok használják is ezt a tény a rokonság megértésében (SPRINGER 1996). A rokonságról, a családtagok közötti biológiai kapcsolatokról szóló tudás tehát már 4–5 éves korban megkezdődik, de ennek a tudásnak a használata és árnyaltabb megértése csak az iskoláskorra formálódik olyan ismeretté, amivel megérti a családi, rokoni hálózatot, a családi szerepek biológiai alapú és társas rendszerét.

A kiválasztott szempontokkal kapcsolatos eredmények alapján úgy tűnik, hogy a gyerekek családról alkotott ismerete részét képezi a tágabb társadalmi ismereteknek. Az elsajátítása, kialakítása azonban több ponton is különösnek mondható a többi (pl. jog, gazdaság, társadalom) területhez képest. A családról szóló gyereki tudás ugyanis több naiv ismeretet, területet is érint egyszerre. Ilyen az öröklés, a rokonsági kapcsolatok naiv biológiához tartozó megértése, és ilyen a naiv pszichológiát jelentő vágy és vélekedés megértése az egyén cselekvései mögött. Az alapon kívül az ismeretek megszerzésének módja is különbözik. Egyrészt sokféle közvetlen tapasztalatot szerezhet a gyermek a család szerkezetéről (rokonsági háló) és működéséről (családtagok cselekvésének motivációja). Másrészt sokféle hallott és átvett információval is rendelkezik, hiszen a rokonokra és a család tagjainak viselkedésére vonatkozó kijelentések, értékelések gyakran megfogalmazódnak a család mindennapjaiban. A harmadik sajátosságot az adja, hogy a saját tapasztalatok és a hallott ismeretek egy érzelmileg erősen színezett helyzetben keletkeznek és konstruálódnak, ami facilitálhatja is a tudás megszerzését, de gátolhatja is az árnyaltabb ismeret felfogását, integrálását. Végül negyedikként meg kell még említeni, hogy a gyermek társas pozíciója is sajátos az ismeretek megszerzésekor, hiszen egyrészt érzelmileg erősen bevonódott szocializálandó tagja a családi folyamatoknak, másrészt a gyermek cselekvése, más családtagokra gyakorolt hatása is befolyásolja az ismeretek egy részének tartalmát és megszerzésének módját is.

A gyerekek családról szóló tudása tehát a társadalmi ismeretek egy részének tekinthető. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy ez a tudás bizonyos mértékig más fejlődést mutat, mint a többi társadalmi entitás esetében, hiszen sokkal több a közvetlenül megtapasztalható sajátosság, és sokkal nagyobb az érzelmi bevonódás az ismeretek megszerzésekor. A családról

alkotott gyermeki kép különösségét még inkább fokozza az a kettős meghatározottság, amely egyrészt a korán meglévő elemi konstrukciókban, másrészt a később kialakuló és változó ismeretekben fedezhető fel. Tovább fokozza e tudásterület összetettségét, hogy nemcsak a gyerekek aktív kognitív konstrukciója mutatható ki, hanem a társadalmi nézetek és attitűdök hatása is, amelyben a gyermek szocializálódik. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a gyerekek családdal kapcsolatos ismeretei olyan komplex reprezentációt alkotnak, amelynek kutatása tudományos és gyakorlati szempontból is érdeklődésre tarthat számot.

Irodalom

- BARRETT, M. (2005): Children's understanding of, and feelings about countries and national groups. In: BARRETT, M. – BUCHANAN-BARROW, E. (eds): *Children's Understanding of Society*. Psychology Press, Hove. 251–285.
- BARRETT, M. – BUCHANAN-BARROW, E. (2005): Emergent themes in the study of children's understanding of society. In: BARRETT, M. – BUCHANAN-BARROW, E. (eds): *Children's Understanding of Society*. Psychology Press, Hove. 1–16.
- BORDUIN, C. M. et al. (1990): Development of the concept of family in elementary school children. *Journal of Genetic Psychology*, 151. 1. 33–43.
- CAREY, S. (1999): Sources of Conceptual Change. In: SCHOLNICK, E. K. et al. (eds): *Conceptual Development: Piaget's Legacy*. Jean Piaget Symposium Series. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah. 293–326.
- CAREY, S. (2009): Learning from others: Children's construction of concepts. *Annual Review of Psychology*, 60. 115–140. doi:10.1146/annurev.psych.59.103006.093659
- CARPENDALE, J. – LEWIS, C. (2006): *How Children Develop Social Understanding*. Blackwell Publishing Ltd., Malden. Oxford.
- EMMERICH, W. (1961): Family role concepts of children ages six to ten. *Child Development*, 32. 4. 609–624.
- DIEZ-MARTINEZ DAY, E. – REMIGY, M.-J. (1999): Mexican and French children's conceptions about family: A developmental approach. *Journal of Comparative Family Studies*, 95–112.
- FU, V. R. et al. (1987): Children's thinking about family characteristics and parent attributes. *Journal of Genetic Psychology*, 148. 2. 153–166.
- GARDNER, H. (1996): The concept of family: Perceptions of children in family foster care. *Child Welfare*, LXXV. 2. 161–182.
- GILBY, R. L. – PEDERSON, D. R. (1982): The development of the child's concept of the family. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 14. 2. 110–121.
- HATANO, G. – TAKAHASHI, K. (2005): The development of societal cognition: A commentary. In: BARRETT, M. – BUCHANAN-BARROW, E. (eds): *Children's understanding of society*. Psychology Press, Hove. 287–303.
- HESS, R. D. – TORNEY, J. V. (1963): Religion, age, and sex in children's perceptions of family authority. *Child Development*, 33. 781–778.
- JENKINS, J. M. – BUCCIONI, J. M. (2000): Children's understanding of marital conflict and the marital relationship. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41. 2. 161–168.

- JORDAN, V. B. (1980): Conserving Kinship Concepts: A Developmental Study in Social Cognition. *Child Development*, 51. 1. 146–155.
- KAGAN, J. (1956): The child perception of the parent. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53. 257–258.
- KAGAN, J. – LEMKIN, J. (1960): The child's differential perception of parental attributes. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 61. 3. 440–447.
- KAGAN, J. et al. (1961): Child's Symbolic Conceptualization of Parents. *Child Development*, 32. 4. 625–636.
- LAIBLE, D. et al. (2004): Children's Perceptions of Family Relationships as Assessed in a Doll Story Completion Task: Links to Parenting, Social Competence, and Externalizing Behavior. *Social Development*, 13. 4. 551–569.
- LEVIN, I. – TROST, J. (1992): Undertanding the concept of familiy. *Family Relations*, 41. 3. 348–351.
- MCDONALD, R. – GRYCH, J. H. (2006): Young Children's Appraisals of Interparental Conflict: Measurement and Links With Adjustment Problems. *Journal of Family Psychology*, 20. 1. 88–99.
- MCINTIRE, W. G. et al. (1972): A cross-cultural comparison of adolescent perception of parental roles. *Journal of Marriage and Family*, 34. 4. 735–740.
- NEWMAN, J. L. et al. (1993): Concepts of family among children and adolescents: Effect of Cognitive level, gender, and family structure. *Developmental Psychology*, 29. 6. 951–962.
- OPPENHEIM, D. et al. (1997): Children's narrative representations of mothers: Their development and associations with child and mother adaptation. *Child Development*, 68. 1. 127–138.
- PIAGET, J. (1928): *Judgement and reasoning in the child* (M. Warden Trans.). Routledge and Kegan Paul Ltd., London.
- ROSEN, B. C. (1964): Social class and the child's perception of the parent. *Child Development*, 35. 4. 1147–1153.
- SEROT, N. M. – TEEVAN, R. C. (1961): Perception of the parent-child relationship and its relation to child adjustment. *Child Development*, 32. 2. 373–378.
- SPRINGER, K. – KEIL, F. C. (1989): On the development of biologically specific beliefs: The case of inheritance. *Child Development*, 60. 3. 637–648.
- SPRINGER, K. (1992): Children's awareness of the biological implications of kinship. *Child Development*, 63. 4. 950–959.
- SPRINGER, K. (1995): Acquiring a naive theory of kinship through inference. *Child Development*, 66. 547–558.
- SPRINGER, K. (1996): Young children's understanding of a biological basis for parent-offspring relations. *Child Development*, 67. 2841–2856.
- WATSON, M. W. – AMGOTT-KWAN, T. (1984): Development of family-role concepts in school-age children. *Developmental Psychology*, 20. 5. 953–959.
- WEDEMEYER, N. V. et al. (1989): The development of structural complexity in the child's concept of family: The effect of cognitive stage, sex, and intactness of family. *Journal of Genetic Psychology*, 150. 4. 341–357.
- WELLMAN, H. M. – GELMAN, S. A. (1998): Knowledge acquisition in foundational domains. In: DAMON, W. (SERIES ed.); KUHN, D. – SIEGLER, R. S. (eds): *Handbook of child psychology. Vol. 2. Cognition, perception and language (5th ed.)*. Wiley, New York. 523–573.

Mészáros Aranka

Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar

Pénzügyitudatosság-képzés a gödöllői Szent István Egyetemen

Napjainkban egyre fontosabbá válik a pénzügyi tudatosság kérdésköre Magyarországon. A banki ügyintézők, illetve pénzügyi tanácsadók hiányos útmutatásai vagy a kapott információk nem megfelelő értelmezése; a mögöttes információkra való rákérdezés, illetve a lakosság e téren fellelhető ismereteinek hiánya is közrejátszhatott abban, hogy az elmúlt években sokan hoztak kedvezőtlen pénzügyi döntéseket. Erre jó példa, hogy a korábban kedvező finanszírozási formának tartott devizahitelük nem várt mértékben megrágult, vagy olyan befektetéseket indítottak, amelyek nem hozták a várt hozamot, s lehetne sorolni azokat az elhatározásokat, amelyeket utólag hibásnak ítélnénk.

A gödöllői Szent István Egyetem Gazdaságtudományi Karának Társadalomtudományi Intézetében célul tűztük ki, hogy egyrészt elindítunk egy *szabadon választható tárgyat*, melynek keretében a *hallgatók* pénzügyi tudatosságának növelésével megteremtjük a feltételeket ahhoz, hogy a tárgy elvégzése után *felelősebben tudjanak döntéseket hozni mindennapi pénzügyeik intézése során*. Másik feladatunk, hogy különböző témakörök vizsgálatával segítsük a pénzügyi tudatossággal foglalkozó magánembereket és cégeket, ezért létrehoztunk egy *gazdaságpszichológiai kutatócsoportot*, s célul tűztük ki, *hogy egyrészt kutatásokat folytatunk ezen a területen, másrészt szakdolgozati témákat vezetünk a témakörben*. Tanulmányunkban e két kezdeményezés első lépéseiről számolunk be.

A témakör iránti érdeklődésünket már korábban megalapozta és a tantárgy tematikájának kidolgozását segítette a Hunyady György és Székely Mózes által szerkesztett s az Osiris Kiadónál 2003-ban megjelent, a témában legfontosabbnak számító külföldi tanulmányokat összegző és rendszerező *Gazdaságpszichológia* című tanulmánygyűjtemény, mely külön fejezetet szentel a pénz pszichológiájának is (HUNYADY–SZÉKELY 2003).

A hazai pénzpszichológiai gondolkodást elindító folyamatok körében jelentős szerepe van a bolognai rendszerre történő átállás keretében kialakult új tantárgystruktúrának is, ugyanis ekkor került bele a közzgazdász-képzésbe a gazdaságlélektan mint kötelező elem.

Az általunk elindított új tárgy keretében *pénzpszichológiai és pénzügyi alapismeretek* birtokába kerülnek a hallgatók, egy négy fő témakört érintő képzést követően. Az első modul témája a pénzügyi önismeret, a másodiké a pénzügyi intelligencia és fejlesztése, a harmadik a pénzügyi tervezés folyamatával, s végül a negyedik a pénzügyi megoldások áttekintésével foglalkozik. Az első három modulon egy *kétnapos tréning* keretében – mely egyéni, kis csoportos és nagy csoportos feladatokból áll – vesznek részt a hallgatók, a negyedik modul pedig egy

szakmai nyílt nap keretében zajlik, ahol szakértők segítségével ismerhetik meg a hallgatók a pénzügyi megoldások főbb fajtáit.

A tárgy egyik fő feladata, hogy a hallgatók megtapasztalják, hogy a pénzzel való bánásmódot meghatározza a pénzzel kapcsolatos gondolkodásmódjuk, hiedelmeik, előítéleteik, korábbi tapasztalataik, érzelmeik, s ha változtatni akarnak pénzügyi viselkedésmódjukon, ezt az ismeret és a pénzügyi intelligenciájuk fejlesztésével megtehetik. *Célunk továbbá*, hogy megtanulják, hogyan kell tudatosan megtervezni a rövid, közép- és hosszú távú céljaikhoz szükséges tőke felépítésének folyamatát, tájékozottsággal rendelkezzenek az alapvető pénzügyi megoldásokra vonatkozóan s pénzügyeik intézése közben megfelelő kérdéseket tudjanak feltenni a pénzügyintézetek ügyintézőinek és a pénzügyi tanácsadóknak – ez az alapja az *autonóm pénzügyi döntések* meghozatalának.

Ennek azért van különös jelentősége, mert nem megfelelő pénzügyi döntések kellemetlen érzéseket – *kognitív disszonanciát* (FESTINGER 2000) – keltenek, s ennek eredményeképpen (a disszonancia *csökkentésére*) könnyen kialakulhat a pénzügyintézetekkel vagy az állammal szembeni *bizalmatlanság*, amit több magyar közvélemény-kutató cég ki is mutatott a lakosság körében az elmúlt években, ezt érdemes megszüntetni, amennyiben mód van rá.

A kurzus végére a résztvevők rájönnek, hogy *saját pénzügyeikért felelősséget kell vállalniuk*, hogy a pénzügyi kontrollt nem szabad kiadni a kezükből, foglalkozni kell a pénzügyekkel, meg kell tanulni gazdálkodni a pénzzel, s erre tudatosan fel kell készülniük ahhoz, hogy el tudják majd érni a pénzt igénylő céljaikat (pl. nyaralás, lakás, gyerekek taníttatása, nyugdíj).

A témát azért is aktuálisnak tartjuk, mert a hallgatók körében szerzett eddigi tapasztalataink is megerősítik azt, amit a MasterCard (Napi Gazdaság Online 2012) ezeröttszáz magyar felsőoktatásban tanuló megkérdezésével végzett kutatása során kaptak, nevezetesen hogy az *egyetemistákra* nem jellemző a pénzügyeikkel való foglalkozás, *kevésbé nevezhetők tudatos fogyasztóknak*. Pénzügyi döntéseiket elsősorban a televízióban és rádióban hallható reklámok, valamint a család és az ismerősök véleménye befolyásolja, s nem az előre megtervezett módon megszerzett pénzügyi ismereteik. Igaz, hogy sokat ülnek a számítógép előtt, ugyanakkor a kutatás szerint ritkán nézik meg a pénzügyi szolgáltatók honlapjait. A felmérés szerint van mindenkinek forintszámlája, illetve bankkártyája és viszonylag hűséges banki ügyfelek, ez azonban azért van, mert fogalmuk sincs, mennyi a havi bankköltségük. Egy magyar felsőoktatásban tanuló hallgató a kutatás szerint átlagban körülbelül 66 ezer forinttal gazdálkodik havonta, megdöbbenő, hogy ennyi pénzről döntenek anélkül, hogy tájékozottak lennének ezen a területen. A fent idézett, nemrégiben lefolytatott MasterCard kutatási eredmények tovább erősítettek bennünket abban, hogy az egyetemen van létjogosultsága egy pénzügyi tudatossággal foglalkozó tantárgynak.

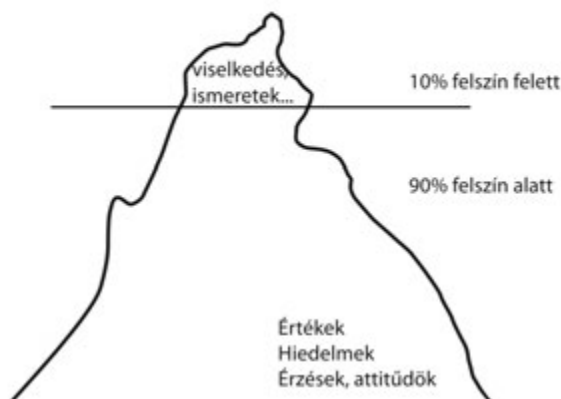
1. A pénzpszichológia tantárgy felépítése és az első két év tapasztalatai

Elsőként szeretnénk bemutatni, hogy jelenleg Magyarországon mit is értenek a kutatók a *pénzügyi kultúra fogalmán*, mivel egyre több pénzügyintézet tűzi ki célul ennek fejlesztését: „a pénzügyi piacok szereplőinek viselkedése, valamint az azt meghatározó gazdaságon kívüli motívumok, preferenciák, attitűdök, értékek, gondolkodásmódok, különös tekintettel a kockázattal szembeni attitűd, bizalom és informáltság problémáira” (HUSZ–SZÁNTÓ 2011).

Husz és Szántó (2011) szerint a Magyarországon eddig e témában elindult – főleg pénzügyi – kezdeményezések szűken használják a pénzügyi kultúra fogalmát, a kultúra szervezeti jéghegymodelljének „felszín feletti” területére, főleg a pénzügyi ismeretek és viselkedés fejlesztésére fókuszálnak. A szerzők *Selfridge és Sokolik „jéghegymodelljét”* alapul véve (SELFRIDGE–SOKOLIK 1975) hangsúlyozzák, hogy a pénzügyi kultúra esetén is a jéghegy csúcsa közelíthető meg könnyebben, azaz a pénzügyi viselkedés, életmód, szokások, hagyományok, ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk a jéghegy „víz alatti részéről”, azaz a pénzzel kapcsolatos gondolkodásmódról, filozófiákról, ideológiákról, értékekről, feltételezésekről, elvárásokról, attitűdökről sem.

Jéghegymodell

(„Fecseg a felszín, hallgat a mély...”)

1. ábra. A kultúra jéghegymodellje, Selfridge–Sokolik (1975) alapján

Az általunk elindított tantárgy egyik fő célja – az eddig viszonylag ritkán vizsgált – a pénzügyi döntéseket hosszabb távon is alakító, felszín alatti területek tudatosítása: a pénzügyi önismeret, ezen belül a pénzügyi szocializáció (szülőktől és nevelőktől átvett, pénzzel kapcsolatos gondolkodási és viselkedésminták), érzések, meggyőződések, hiedelmek, preferenciák, attitűdök felszínre hozatala, a „pénzügyi személyiségünk” megismerése.

1.1. Pénzügyi önismeret

Tantárgyunk egyik fontos – ha nem a legfontosabb, ugyanakkor Magyarországon viszonylag kevés szerző által vizsgált – része annak tudatosítása, hogy milyen egyéni jellemzői vannak a pénzzel való bánásmódnak, s ezt milyen mértékben befolyásolják a *pénzügyi attitűdök*, ez a témakör a tantárgy első moduljának témája.

Attitűdjeink szociálpszichológiai értelemben egy adott attitűdtárgyhoz való értékelő viszonyulásunkat jelentik (HALÁSZ és mtsai 1979), ez alapján a *pénzügyi attitűdnek* a pénzzel, pénzügyekkel kapcsolatos értékelő viszonyulásunkat nevezhetjük. Az attitűdöknek három komponense

különíthető el: kognitív, azaz megismerési, affektív, azaz érzelmi és a viselkedési összetevő. Az attitűdkutatások rámutattak arra, hogy az értékelő viszonyulás e három tényezője együtt alakul, s így biztosítja a személyiség konzisztens viszonyulását egy adott dologhoz. Fontos kutatási eredmény (ROSENBERG 1960), hogy ha az attitűd egyik összetevőjére hatunk, változni fog a másik is, ezért a nemkívánatos pénzügyi viselkedés megváltoztatásához először meg kell ismerni a pénzügyi attitűd összetevőit.

Mindenkiben élnek hiedelmek, előítéletek, feltételezések mindennel, így a pénzzel kapcsolatban is. Ehhez először elsősorban a családból (a magyar „nem esik messze az alma a fájától” közmondás is a szülőktől átvett, öröklődő minták fontosságára hívja fel a figyelmet), a szűkebb környezetünkől, a számunkra fontos személyektől kapunk mintákat, ezek mellett az oktatási intézményekből, a médiából, a társadalomból, a minket körülvevő tágabb világból is érkeznek információk (KLONTZ–KLONTZ 2008). A *pénzhez fűződő viszonyunkat* alapvetően *befolyásolják* azok a tapasztalatok, ahogy a felnőttek beszélnek, éreznek és bánnak a pénzzel a környezetünkben, és a későbbiekben akaratlanul is ezeket a *mintákat* követjük, illetve néha, „átveszve a ló túlsó oldalára”, elutasítjuk azokat (MELLAN 1997). Tudnunk kell róla, hogy mindkét magatartás a családi mintáktól való függést jelenti.

A szocializáció – „belenövés”, beilleszkedés, beletanulás a társadalomba. Ennek a folyamatnak része a *gazdasági szocializáció*, ami a gazdasági fogalmak és eszközök használatának elsajátítását jelenti, elsősorban otthonról hozott „minták” alapján (HUNYADY 2003).

Tantárgyunk első moduljában egy – általában mindenki számára emlékezetes – „hangok a múltból” gyakorlat (MELLAN 1997 alapján) keretében minden hallgatónak lehetőséget adunk arra, hogy átgondolja *saját pénzügyi szocializációját*. Többek közt az alábbi témákkal foglalkozunk: mikorra tehetők első emlékei a pénzzel kapcsolatban, milyen volt a család anyagi helyzete, beszéltek-e róla, hogy bántak/bánnak családjukban a pénzzel, milyen érzések voltak jellemzőek családon belül a pénz iránt, ezt kifejezték-e, kapott-e zsebpénzt, van-e különbség a szülők között a tekintetben, hogy ki mennyire volt költekező vagy takarékos, tanították-e a pénz kezelésére stb.

A gyakorlat végén nagyon tanulságos, amikor mindenki átgondolja és kis csoportban megosztja, hogy mi az, amit a pénzzel kapcsolatban átvett szüleitől, ezek közül mi az, amit érdemes követni, mert a jövőjét szolgálja és mi az, amitől szeretnének megszabadulni, amin érdemes majd változtatni ahhoz, hogy sikeresebbek lehessenek a pénzügyek területén.

1.1.1. A pénzzel kapcsolatos kognitív hozzáállás, hiedelmeink, meggyőződéseink, „forgatókönyvek”

Az otthonról hozott minták fontosságáról beszélt a Magyar Pszichológiai Társaság 2011-es Nagygyűlésén Nagy Gábor László tranzakcióanalitikus irányultságú előadó, aki a pénzügyi forgatókönyvek átírását („TA-s nyelven újradöntést”) tekinti a pénzzel kapcsolatos viselkedésmód megváltoztatási alapjának. A szerző pénzügyi forgatókönyv alatt az alábbiakat érti: *„a pénzzel, anyagi sikerekkel, gazdagsággal, gazdagodással és a gazdagok – szegények viszonyítási tengelyével kapcsolatos, a szülők és szülőfigurák meggyőződése és kijelentései alapján a személy korai életszakaszában kialakult és megcsontosodott, tudattalan hiedelemrendszer, amely alapján a személy az életének pénzügyeit intézi és amely befolyásolja a személy vagyoni helyzetével kapcsolatos lehetőségeket és kilátásokat.”*

Előadásában felhívta a figyelmet Robert Kiyosaki amerikai bestselleríróra, akinek „műveit bölcész, társadalomtudományi végzettségű, a magas kultúrát művelő embertársaink messzi sugarú körben elkerülik”, ugyanakkor mégis érdemes figyelni rá, mert élete jó példát szolgáltat arra, hogy hogyan lehet megváltoztatni pénzügyi forgatókönyveinket (KIYOSAKI 2006a). Kiyosaki vér szerinti, valójában szegény papája nevelési elveit hatékonyan korrigálta egy barátja édesapja, akit kilencéves korában ismert meg és aki beszélgetésekkel és gyakorlati tapasztalatainak átadásával átsegítette pénzügyi forgatókönyvének korlátain.

Az alábbiakban bemutatunk három a szerző (KIYOSAKI 2006a) által megfogalmazott hiedelmet, amelyet egyrészt a „Szegény Papák” adnak át gyermekeiknek, másrészt a Gazdag Papáknak az ezen önkorlátozó hiedelmeket felülíró engedélyeit, jó tanácsait, amelyek segíthetnek bennünket pénzügyi sorskönyveink újraírásában.

Szegény Papa hiedelmei: Pénzzel foglalkozni szennyes dolog. Nem érek rá azzal foglalkozni, hogy még pénzügyi ismereteim is legyenek. Befektetni kockázatos.

Gazdag Papa tanácsai: A pénz egy eszköz, ugyanolyan, mint bármely más munkaeszköz, érdemes figyelmet szentelni rá. Nem éri meg, hogy a pénzügyi intelligenciám hiánya miatt eladósodjak és pénzügyi gondjaim legyenek. Kockázatos, ha nincs befektetésed.

A tranzakcióanalízis szerint kb. hatéves korig a világon minden egyes emberben a szülők, szülőfigurák nevelése, példája és a környezeti hatásokra adott korai döntések eredményeképpen kialakul egy tudattalan életterv vagy sorskönyv. Ez a tudattalan életterv az élet valamenynyire alapkérdésére kiterjed, pl. arra is, hogy milyen lesz valaki anyagi helyzete.

Ezt a sokszor az ember számára negatívan ismétlődő események sorozatát tartalmazó sorskönyvet az ún. „újradöntéssel” lehet korrigálni. Mary és Robert Goulding (1972) amerikai, tranzakcióanalízissel foglalkozó házaspár írta le annak folyamatát, amikor az ember ráismer ezekre az ismétlődő magatartásaira és úgy dönt, hogy ezután másként lesz. Ha nem működnek a kapcsolatai, eldönti, hogy harmonizálja őket, vagy ha gond van az anyagi helyzetével, akkor eldöntheti, hogy min kell változtatnia ahhoz, hogy az javuljon.

Egy pénzügyi újradöntés Nagy Gábor László szerint a pénzügyi magatartás átalakításának csak az első lépése. „Egy olyan lépés, amikor értékrendbeli változásokat is el kell érni a szülői én-állapotban, a szülői én-állapot engedélyével, hogy a döntést követően kialakulhasson egy erős felnőtt én-állapot, aki mérlegeli a továbblépés lehetőségét és elsajátítja a szükséges és eddig hiányzó pénzügyi ismereteket, tanul, képezi magát és gyakorol, kísérletezik, hogy az esetleges kudarcok után talpra állhasson, amíg el nem éri a célját” (NAGY Gábor László 2011).

Fontosnak tartjuk, hogy a hallgatók elinduljanak a saját pénzkezelési minták kialakításának irányába. A „*hangok a múltból*” gyakorlat után megbeszéljük, hogy ehhez pl. el kell engedniük néhány hiedelmet, érzést, pénzzel kapcsolatos viselkedést abból, amit otthon tapasztaltak, s ki kell alakítaniuk a saját engedélyeiket ahhoz pl., hogy sikeresebbek, gazdagabbak lehessenek, alapvető feladat lehet, hogy megszűnjön bennük a sokszor nemzedékről nemzedékre átívelő küszködéstudat. Ha változtatunk hiedelmeinken, meggyőződéseinken, változnak a pénzzel kapcsolatos érzelmeink, így viselkedésünk is, s ezáltal lehetőséget adunk magunknak egy kedvezőbb anyagi jövő felépítésére.

Felmérések szerint a *vagyonos réteg tagjai több jó érzést táplálnak a pénz iránt, mint a szegények* (EKER 2005). Érdekes felismeréseket hoz az a gyakorlat is a hallgatók számára, amikor átgondoljuk a *gazdag és a szegény módon gondolkodó* emberek közti különbségeket, aminek

következményére példa, hogy a hirtelen gazdaggá vált lottónyertes rövid időn belül elveszti pénzét, illetve hogy a válságba került vállalkozó rövid időn belül felépíti vagyonát.

1.1.2. Érzelmek

A pénzzel kapcsolatos érzelmeket is gyakran a pénzzel és annak megszerzésével kapcsolatban magunkban fenntartott gondolataink, hiedelmeink idézik elő, ugyanakkor nagyon fontos tudatosítanunk azt, hogy milyen érzéseink, érzelmeink vannak a pénzzel kapcsolatban, mert ez is befolyásolja a pénzzel kapcsolatos viselkedésünket. Erre a kérdésre kért választ a Gazdag nők honlapja *Mit érzel a pénzzel kapcsolatban?* címmel 2011 szeptemberében egy online kutatásban, ahol több mint száz fő válaszait dolgozták fel (CSAPÓ 2011). Íme, az eredmények:

A pénzhez kapcsolódó pozitív érzések listája:

Biztonságérzet (63%), adakozás/adás lehetőségének öröme (55%), hála (51%), öröm, hogy van (50%), szabadság (49%), a pénz áramlásának öröme (kapni/adni, jön-megy, beáramlik-kiáramlik) (43%), nyugalom (42%), sok lehetőség megélésének élménye (40%), megnyugvás (38%), gondtalanság (37%), reményteliség/reményt keltő állapot érzése; bőség érzése (mindkettő egyaránt 32%), önbizalom érzése (31%).

A felmérésben a válaszolók többségének a legelső pozitív érzése a pénzzel kapcsolatban a biztonságérzet. Ezzel kapcsolatban fontos tudatosítani, hogy a biztonságérzetünket nem szabad kizárólag a pénzhez kötni, mert ez függőséget alakít ki vele szemben. Érdekes számba vennünk például, hogy mi mindenünk van, mi mindennek vagyunk bővében, és ez is segít a biztonságérzet kialakításában (CSAPÓ 2011).

A pénzhez kapcsolódó negatív érzések:

Aggodalom (49%), hiányérzet (48%), függés érzése (40%), bizonytalanság érzése (34%), kilátástalanság érzése (27%), félelem, szorongás (26-26%), rettegés (pl. ki tudom-e fizetni a számlákat stb.) (25%), büntudat (például azért, mert szórom a pénzt) (23%), csalódottság, elégedetlenség, idegeskedés (22-22-22%), görcsösség (20%).

Az egyetemi kurzuson feltárt pénzzel kapcsolatos érzelmek összegyűjtése során hasonló listákat kapunk (érdekes eredmény, hogy összehasonlítva a felnőttek válaszaival, a hallgatóknál arányaiban kevesebb a negatív érzések listája), mint az előzőekben bemutatott kutatásban, ezért érdemes megfontolnunk Csapó Ida tanácsait a negatív pénzérzelmekkel kapcsolatban. A negatív érzelmekkel rendelkező emberek helyett inkább azok társaságát keressük, akik kiutat találtak a pénzügyi zsákutcákból és/vagy erre biztatnak bennünket is. Azzal töltünk több időt, amikor sikeresen oldottunk meg egy pénzügyi problémát vagy ilyent láttunk másoktól a pénzügyeik terén. A problémák helyett tehát a megoldásokra összpontosítsunk!

Forgas (2003) szerint az érzelmek hasznos, sőt lényegi összetevői egy helyzetre adott adaptív válasznak, ez alapján joggal feltételezzük, hogy a pénzzel kapcsolatos döntéseinknek, viselkedésünknek is. Pszichológiai vizsgálatok rámutattak arra, hogy a negatív érzelmek egyetlen érdeme, hogy meghatározott specifikus válaszokra kényszerítenek bennünket. Aki mérges, az harcolni fog, akinek inába száll a bátorsága, az elszalad, a negatív érzelmek általában beszűkítik gondolkodásunkat és cselekedeteinket, derül ki egy néhány évvel ezelőtti kutatásból

(LAZARUS 1991). A gazdasági válság éveiben, 2008-tól fokozottan érzékelhetőek ezen negatív érzelmek és az általuk kiváltott beszűkült gondolkodásmód és cselekvések, ezért is oly fontos, hogy a pénzzel kapcsolatos negatív érzéseket csökkentsük hallgatóinknál. Ezzel ellentétben a *pozitív érzelmek kitágítják megszokott gondolatvilágunkat és cselekedeteinket*, egy-egy probléma megoldása során jóval több alternatíva jut eszünkbe. Akinek jó a kedve, intuitívabbá válik, aki érdeklődő, az felfedezőútra indul, kreativitásra, az újdonságok keresésére, a személyes és társas erőforrások jobb feltárására ösztönöznek a pozitív érzelmek bennünket, sőt a személyes egészség javításában is nagy szerepe van a jó közérzetnek (FREDRICKSON 2002).

A fenti kutatásokra támaszkodva törekszünk arra, hogy minél inkább erősítsük a pénzzel kapcsolatos pozitív érzéseket a hallgatókban, a negatívakat pedig csökkentsük. Nagy hozama tantárgyunknak, amikor összegyűjtjük a hallgatókkal, hogy konkrétan milyen módon hogy lehet *csökkenteni a negatív érzelmeket*. Az egyik legfontosabb tanulságként szokták megfogalmazni a fiatalok, hogy „beszéljünk családon belül a pénzügyekről”. Ami ismeretlen, ami tabu, amit titkok öveznek (megdöbbenő, hogy kb. a hallgatók 40%-a meglepődik, hogy mennyibe kerül egy átlag háztartás rezsije!), azzal kapcsolatban gyakori a kialakuló negatív érzés! Fontosnak tartják saját pénzügyeikkel kapcsolatban is az egyenes, nyílt beszédet, mert az megköveteli az elhatározást, hogy őszinték legyünk önmagunkhoz és partnerünkhöz a pénzügyekre vonatkozó gondolatainkat, érzéseinket, viselkedésünket illetően. Fontos tanulság az is, hogy szerezzünk minél több ismeretet a pénzvilág működéséről, arról, hogy milyen módon lehet pénzt keresni, hogy lehet befektetni stb.

Sokszor felvetődik a kérdés, hogy beszélhetünk róla, de ha nincs pénzem, nem tudom kielégíteni az igényeimet, akkor *hogyan szabaduljak a negatív érzéseimtől?* Ilyen esetben konkrét ötleteket is gyűjtünk, hogy egyetemistaként mit tudnak tenni annak érdekében, hogy legyen annyi pénzünk, amennyi elég a szükségleteik fedezésére és az első befektetések elindítására.

A gyakorlat során felírnak tíz ötletet, hogy honnan lehet pénzünk. Tapasztalataink alapján elsősorban soknak tűnik ennyi ötletet leírni, mert gondolataik szűk és megszokott határok között mozognak, de ha a kezdeti meglepődést feloldjuk azzal, hogy bármire gondolhatnak, ne határolják be magukat, hozzák be mások tapasztalatait is, akkor képesek szemléletet váltani, s jönnek a jobbnál jobb ötletek. Az egyéni gyűjtést követően kis csoportokban megosztják az összegyűjtött javaslatokat – ilyenkor a már dolgozó (kb. minden ötödik!) egyetemisták sok jó ötletet adnak a többieknek –, pl. tudatosan bennük, hogy nyelvi tudásuk hasznosításáért akár naponta pénzhez juthatnak, hogy az egyetemi diákmunkát szervező tanulószövetkezeten keresztül viszonylag alacsony órabérért, de rendszeresen dolgozhatnak. Végiggondolják, hogy mit tehetnek pénzzé pl. interneten, s meglepődve, de tudomásul veszik, hogy ingyen is hozzájuthatnak bizonyos dolgokhoz. Ilyen pl., hogy nyáron vagy ősszel egy kellemes kirándulás keretében olyan gyümölcsöket szedhetnek, amelyek a boltban vagy piacon sokba kerülhetnek, vagy ha odaajándékozzák megunt ruhájukat, játékaikat, számítógépes vagy egyéb technikai eszközeiket ismerőseiknek, akár visszafelé is kaphatnak mások által már saját szempontjukból hasznosnak nem ítélt dolgokat, ami nekik jól jöhet.

1.1.3. Viselkedés

A pénzzel kapcsolatos viselkedést, a pénzügyek kezelését, ahogy már eddig is utaltunk rá, befolyásolhatja a gazdasági szocializáció, az egyéni hiedelmek, az érzelmek, a nemzeti kultúrával foglalkozó kutatók (HOFSTEDE–HOSFTEDE 2008) pedig megállapították, hogy a nemzeti kultúra

is összefüggést mutat a pénzügyi kultúrával. Eredményeik szerint az individualizált nemzetek többségére jellemző az öngondoskodás, a bizonytalanságkerülő nemzetek konzervatív befektetéseket preferálnak, az e-bankinget nehezen fogadják, a rövid távú orientáció pedig a megtakarítások rovására a költekezést preferálja. A több országra kiterjedő összehasonlító vizsgálatok szerint Magyarország kevésbé individualizált, pénzintézetek felmérései (pl. OTP 2011) bizonyítják, hogy valójában kevésbé jellemző ránk az öngondoskodás, a nyugdíjcélú megtakarítások elterjedtsége. A magyar kultúra inkább bizonytalanságkerülő, kevésbé kockázatvállaló, s ha megnézzük a megtakarítási preferenciákat vizsgáló tanulmányok (pl. SZALMA és mtsai 2011) eredményeit, azok ténylegesen bizonyítják, hogy a konzervatív – ingatlan, készpénz, bankbetétek – befektetéseket részesítjük előnyben s nem a kockázatos, ugyanakkor nagyobb hozammal is kecsegtetőket.

A hallgatókkal a tantárgy kereteiben történő beszélgetések a nemzetközi eredményeket erősítik:

- alig van családjukban megtakarítás, majdnem minden család máról holnapra él, meglepve veszik tudomásul a tanácsadók által ajánlott 10% félretételét
- kevés családban jellemző a tudatos tervezés

A pénzügyi önismeret modul harmadik témakörének keretében egy gyakorlatban megtapasztalják a hallgatók, hogy hogyan viselkednek a pénzzel, majd egy *kérdőív* kitöltésével szempontokat kapnak arról, hogy *hogyan viszonyulnak a pénzhez* (költekező, spórolós, menekülő, aszkéta, gyűjtögető) (MELLAN 1997). Továbblépési lehetőséget jelent számukra, hogy nemcsak megállapítjuk, hogy mi jellemző rájuk, hanem megbeszéljük, hogy a szerző által leírt típusokon kívül milyen tudnak még azonosítani, áttekintjük az egyes típusok előnyeit, fejlesztendő területeit és a fejlesztés módszereit. (A tréning elején kapnak a résztvevők egy színes lapot, egy „batyut”, ebbe gyűjtik az egyes gyakorlatok során levont tanulságokat, általában a második nap végére elég sok megfontolnivaló összegyűlik lapjaikon.)

A tipizálást segíti az a pénzügyi viselkedés átgondolására vonatkozó feladat, amikor már a *saját pénzkezelésüket*, készpénzáramlásukat tekintik át, feltérképezve a havi és éves bevételeiket és kiadásaikat. Van, aki ezen alkalommal készít először saját költségvetést, többen meglepve tapasztalják, hogy milyen sok pénz felett rendelkeznek, s nem tudják, hová megy el. Az is meglepetést okoz, amikor a költségeiket összegzik, s nem értik, honnan lesz ennyi pénzük. Kitérünk a diákhitel szükségességének kérdésére, vannak, akik meglepve tapasztalják, hogy a többiek már dolgoznak, úgy teremtik elő a megélhetéshez szükséges pénzt, mások pedig a „buzizáshoz” is felveszik a diákhitelt.

A témát a *siker* (több a bevétele, mint a kiadása, van megtakarítása), *átlagos* (annyi a bevétele, mint a kiadása) és *kudarcos* (több a kiadása, mint a bevétele, hiteleket, tartozásokat halmoz fel) *pénzügyi életvitel* fogalmának megbeszélésével folytatjuk, aztán mindenki beazonosítja a saját eddigi életvitelét, majd jelezzük, hogy nemsokára téma lesz az is, hogy a *pénzáramlás kiadási oldalát* *hogyan tudják csökkenteni*. Meglepő módon csak kb. a hallgatók 10–15%-ára jellemző a megtakarítás, s csak a megbeszélés során döbbennek rá, hogy a felelős jövő építéséhez tartalékokkal érdemes rendelkezni, s ehhez a *pénzügyi komfortzóna* (KLONTZ–KLONTZ 2008) határait: az életszínvonalat érdemes tudatosan lejjebb vinni.

1.2. Pénzügyi intelligencia

1.2.1. A pénzügyi intelligencia fogalma

Az *intelligencia* egyike a legvitatottabb fogalmaknak a pszichológia történetében, sokféle intelligenciaelméletet tart számon a szakirodalom. Egyesek szerint intelligencia az, amit az intelligenciatestek mérnek, mások szerint azt jelenti, hogy képesek vagyunk a tapasztalatainkból tanulni, absztrakt fogalmakban gondolkodni és környezetünket hatékonyan kezelni (ATKINSON–HILGARD 2005). Mérésére közel száz éve léteznek különböző IQ-t (intelligenciahányadost) mérő tesztek.

A kilencvenes években David Goleman – Peter Salovey, John Mayer és Reuven Bar-on munkáira alapozva, akik kimutatták, hogy az érzelmeikkel ügyesebben bánó emberek a többiekénél jobban boldogulnak – alkotta meg az *érzelmi intelligencia* (EQ) kifejezést.

A Goleman-féle modell szerint az *érzelmi intelligencia* összetevői:

Személyes kompetenciák:

1. éntudatosság (önismeret, önértékelés, önbizalom)
2. önszabályozás (önkontroll, megbízhatóság, alkalmazkodás)

Szociális kompetenciák:

1. empátia (mások megértése és fejlesztése, szükségleteik felismerése, sokszínűség értékelése, érzelmi feszültségek érzékelése)
2. motiváció (kezdeményezőkézség, optimizmus, elköteleződés, teljesítményösztönzés)
3. társas készségek (befolyásolás, kommunikáció, konfliktuskezelés, irányítás, kapcsolatépítés, együttműködés, csapatszellem) (GOLEMAN 1997)

Bár sem az érzelmi intelligencia mérésében, sem a pontos értelmezésében nincs megegyezés a szakemberek között, abban azonban a többség egyetért, hogy egy sikeres karrierhez legalább olyan fontos, egyesek szerint fontosabb is az érzelmi intelligencia, mint az IQ értéke.

Néhány éve egy harmadik intelligencia fogalmáról is olvashatunk a sajtóban, s néhány sikerkönyvben: a *pénzügyi intelligenciáról* (PIQ) (KIYOSAKI 2008). (A pszichológiai szakirodalomban – ismereteink szerint – hétköznapi fontossága ellenére sem vált még ez a témakör kutatás tárgyává.) Ha leegyszerűsítve szeretnénk ennek lényegét leírni, akkor azok az emberek intelligensek pénzügyileg, akik *megfelelően tudnak bánni a pénzükkel: meg tudják keresni, meg tudják védeni/tartani és képesek a „hatástöbbszörözésre”*: jó helyre fektetik be, a pénzüket dolgozik nekik. Ahhoz, hogy ezt meg tudja tenni valaki, szükség van önismeretre ezen a téren és megfelelő pénzügyi tájékozottságra. Szakértők szerint anyagi helyzetünk csaknem jobban függ a PIQ-tól, mint a recessziótól. Ideális pénzügyi szemlélet esetén mérlegeljük a hosszabb távú következményeket, felelősségteljesebben állunk a pénzügyi tranzakcióinkhoz, hatékonyan menedzseljük a pénzünköt, s amennyire módunkban áll, tartalékolunk is. Ha mindez fennáll, akkor egy váratlan helyzet sem borítja fel az életünket.

Kiyosaki – a fogalom megalkotója – szerint az tekinthető *pénzügyileg intelligensnek*, aki annyi pénzt keres, amiből biztosítani tudja saját maga és családja egészségét, boldogságát, biztonságát és döntési, választási lehetőségét s ezzel együtt még van elég szabad ideje is.

Az egyén számára a választás *lehetősége* akkor jelent valódi szabadságot, ha az a választani tudás *képességével* párosul, s ebben nagy szerepet játszik az egyén tájékozottsága és intellektuális képessége, a pénzügyi írástudása (HUSZ–SZÁNTÓ 2011).

Nem tekinthető magas pénzügyi intelligenciával rendelkezőnek az, aki „éjt nappallá téve” dolgozik a pénzéért, hatalmas vagyont halmoz fel és egy idő után nem tudja fedezni annak fenn tartási költségeit, aggodással teli az élete pl. az ingatlanárak csökkenése miatt, nem tud aludni, egészsége megkérdőjelezhető.

Maga a fogalom tehát nem azt jelenti, hogy ki mennyit keres, hanem azt, hogy a megkeresett pénzből mennyit tud megtartani, s azt a saját céljainak megfelelően használni, illetve a jövője érdekében tőkejövédelmet kialakítani (a pénz dolgozzon neki!). Ehhez egy *sikeres pénzügyi életvitelre* van szükség; azaz költs kevesebbet annál, mint amennyi bevételed van! Ilyen értelemben azok, akik hónapról hónapra elköltik a bevételeiket, s egy új dolog vásárlásánál hirtelt vesznek igénybe, alacsony pénzügyi intelligenciával rendelkeznek.

Kiyosaki szerint a *pénzügyi intelligencia összetevői* (KIYOSAKI 2006a):

- *Annyi pénzt keresünk, amennyire szükségünk van* családunk jelenlegi és jövőbeli szükségleteinek fedezésére, s amivel bánni is tudunk, nem okoz feszültséget bennünk, hogy mit tegyünk vele. Fontos, hogy olyan állást, vállalkozási lehetőséget keressünk magunknak, amiben ki tudunk teljesedni, amit szeretünk!
- *Képeseknek kell lennünk pénzünket megvédeni* a „pénzügyi ragadozóktól”.
- *Pénzügyi tájékozottságunkat folyamatosan fejlesszük!* Kövessük nyomon könyvek, szaklapok, folyóiratok, napilapok, tanfolyamok, tréningek, képzések segítségével, hogy mit tudok kezdeni a pénzemmel, hová tegyem, mibe fektessem be.
- *Pénzügyi tervezés:* A pénzügyileg sikeres életvitel kialakítása feltételezi a pénzügyi tervezést, illetve akkor tekinthető valaki pénzügyileg tudatosnak és intelligensnek, ha van terve arra, hogy keresi meg a pénzét és mit kezd a pénzével, miután megkereste, ha kialakít egy stratégiát a saját életcéljai elérése pénzügyi hátterének kialakítására.
- *Hatástöbbszörözés:* ha már van megtakarított pénzünk, érdemes figyelni rá, hogy hol tudjuk azt „dolgoztatni”.

1.2.2. A pénzügyi intelligencia fejlesztése a tárgy keretében

A hallgatók tréningjének második napján foglalkozunk a pénzügyi intelligenciával, először kapnak egy rövid bevezetőt a PIQ fogalmáról, majd a Kiyosaki-féle összetevőkkel foglalkozunk részletesen:

1.2.2.1. A pénz előteremtése

Egy kis csoportos gyakorlat keretében átgondolják a hallgatók, hogy a jelenlegi kereteik között hogyan tudják előteremteni azt a pénzüsszeget, amire szükségük van jelen körülmények között. Tapasztalataink szerint már megszűnik a résztvevőkben az első napon tapasztalható abból fakadó ellenállás, hogy ők egyetemisták és azért nem szakmunkásképzőbe vagy dolgozni mentek, mert nekik nincs még kedvük dolgozni, megértik, hogy már 18–20 évesen is elkezdhetnek tenni a saját jövőjükért. Sok jó lehetőséget osztanak meg egymással, ki hol és mit dolgozik, milyen fizetségért, tudatosan bennük, hogy már ők is sokat tehetnek saját költségeik fedezése érdekében. Megismerik Kiyosaki Cashflow-négyszögelméletét (KIYOSAKI 2006b), mely a jövedelem megszerzésének négyféle módját mutatja be: alkalmazottként, egyéni vállalkozóként, cégtulajdonosként és tőkejövédlemből is pénzhez juthat valaki. A tréningen megbeszéljük ezek

előnyeit és kihívásait, valamint azt is, hogy célszerű egyszerre több forrást is igénybe venni az anyagi biztonság megteremtéséhez.

1.2.2.2. Pénzügyi ragadozóktól való megszabadulás

Egy egyéni gyűjtés keretében átgondolják a hallgatók, hogy hogyan tudnak „szájkosarat tenni” azokra a „pénzügyi ragadozókra”, melyek megnehezítik a jelenről és a jövőről való gondoskodást, a sikeres pénzügyi életvitel kialakítását. A már a korábbiakban elkészített saját költségvetésüket figyelembe véve tudatosan átgondolják, hogy hol, mire adnak ki több pénzt a szükségesnél, ezen gyakorlat keretében rájönnek, hogy a bankszámlájuknál esetleg van olcsóbb egy másik pénzintézetnél, hogy jelenlegi telefonszolgáltatójuknál esetleg magasabb tarifával telefonálnak, mint a csoporttársuk, hogy az étkezést olcsóbban is meg lehet oldani jó ételekkel, hogy az élvezeti cikkek mennyire sok pénzt visznek el havonta. Többen ötleteket kapnak társaiktól, voltak, akik itt döntöttek el, hogy a diákhitelüket megszüntetik, hogy ne halmozzanak fel adósságot a pályakezdés időszakára, amikor pl. a lakáskérdés megoldására kellene összpontosítaniuk.

A gyakorlat igen nagy haszna, hogy a végén felismerik, hogy elkezdhetik a megtakarításait, ha a jövőben odafigyelnek ezen kiadásaik tudatos csökkentésére. Volt olyan hallgató, aki jelezte, hogy átgondolva kiadásait, akár havi 20 000 forintot is félre tud majd tenni a jövőben. Megbeszéltük, hogy a takarékoság első lépése, ha a bevételek 10%-át meg tudják őrizni, ez a PIQ fejlesztésének egyik lehetséges útja.

Arról is beszélünk a téma zárásaképpen, hogy ne legyen rossz érzésük olyankor, amikor pénzt kell kiadniuk, mert azt általában valamilyen szolgáltatásért, áruért adják ki, ami számukra érték, előny. (Nekik is jólesik, ha az ő szolgáltatásaikat jó szívvel fizetik ki az azt igénybe vevők.) Fontos, hogy hagyják a pénzt áramolni, ugyanakkor a felesleges pénzkidobástól kímélik meg magukat!

1.2.2.3. Pénzügyi tájékozottság fejlesztése

Ezen témakörrel kapcsolatban végzünk egy gyűjtést kis csoportban, hogy kik milyen honlapokat, folyóiratokat, könyveket, tanfolyamokat ismernek, amelyek a mindennapi pénzügyekről szólnak, s a kis csoportok listáját összegezzük, az összegzett listát a tréning végén mindenki megkapja, ami segíti őket a pénzügyi ismeretek további bővítésében.

1.2.2.4. Pénzügyi tervezés

A pénzügyi tervezés alapjául szolgáló költségvetést már elkészítették erre az időre a hallgatók, itt első lépésként megismerik az anyagi védetség (hathavi költségek elhelyezése egy likviditást és biztonságot jelentő számlán), anyagi biztonság (annyi pénz felhalmozása, amennyinek kamataiból/hozamaiból fedezhető a havi költségek), anyagi függetlenség és a befektetési háromszög fogalmát (SCHAFER 2001).

Nagy meglepetések közepette szembesülnek azzal, hogy saját családjukban – bár a szülők általában már elmúltak negyvenévesek – többnyire még az anyagi védetség kialakításának szakaszában vannak, s kevesen mondhatják el, hogy felépítették az anyagi biztonságot, amire pedig napjainkban már nagy szükség van, mivel a szülők megélhetését az állam nem tudja finanszírozni nyugdíjakkal. Az életkorok megoszlását bemutató, 1950-től 2050-ig tartó korfa megismerésével rájönnek arra, hogy az öngondoskodásnak a szerepe egyre jobban előtérbe kerül.

Megdöbbennek, amikor tudatosításra kerül, hogy ők kerülnek majd kellemetlen helyzetbe, ha a szülők nem építik fel a saját nyugdíjalapjukat, s ehhez arra van szükség, hogy egyre kevésbé kelljen támogatni őket anyagilag, tehát induljanak el az anyagi függetlenedés útján saját költségeik lecsökkentésével és esetleges munkakereséssel.

Második témaként megismerik a pénzügyi terv fogalmát, a tervekészítés folyamatának lépéseit (a múlt és a jelen helyzet értékelése: készpénzáramlás tudatosítása, pénzt igénylő konkrét jövőbeli célok, tervek megfogalmazása, a célok idővonalon történő megjelölése, megtakarítás felépítésének átgondolása) s konkrétan elkészíti mindenki egy idővonalon saját tervét időpontokkal és a terv megvalósításához szükséges összegekkel feltüntetve.

A modul végén kitöltjük a *befektetői stílus* kérdőívet, mely rávilágít arra, hogy mennyire megalapozottak a kitöltő pénzügyi ismeretei, s mennyire kockázatos befektetésekkel érdemes foglalkoznia.

A kétnapos tréning végére eddig jutunk el a hallgatókkal, tehát tudatosan bennük, hogy milyen mintákat követtek eddig, s min kell változtatniuk ahhoz, hogy a családi szocializáció ne gátolja őket a továbbiakban, hogy hogyan tudják a PIQ-jukat fejleszteni, hogy mit kell tenniük, hogy pénzügyileg tudatosakká váljanak, s elkészítik egészen a nyugdíjba vonulásig a pénzügyi tervüket. A nap végére már kialakul bennük az igény, hogy akkor hogy is, milyen megoldásban tudják összegyűjteni a célok megvalósításához szükséges összeget. Ezt kb. egy hónappal később, hozzáértő előadók segítségével megtartott szakmai nyílt nap keretében tudják meg, ahová elhozhatják szüleiket, testvéreiket, barátaikat, akikkel ez alatt az egy hónap alatt általában megosztják a takarékosági tippeket és egyéb, a tréningen tanult hasznos dolgokat.

A nyílt napra házi feladatként kapják meg a pénzügyi honlapokon való tájékozódás feladatát, néhány alapvető pénzügyi fogalom előzetes megismerését, hogy a pénzügyi megoldások ismertetése során értsék, hogy miről beszélnek a szakemberek. Ilyen fogalmak többek között pl. a bankkártya, hitelkártya, bankbetét, állampapír, kötvény, THM, részvény, unit linked biztosítás, TKM, befektetési alap, portfólió, diverzifikáció, likviditás, biztonság, kamat, hozam, 72-es szabály, tőzsde, PSZÁF, OBA, BUX, MAX, lakástakarék-pénztár (LTP), tartós befektetési számla (TBSZ), ingatlan, ingóság stb.

1.2.2.5. Pénzügyi megoldások

A pénzügyi megoldások ismertetését a nyílt napon mindig független pénzügyi tanácsadókra bízuk. A nyílt napon megismerik a hallgatók a különböző életciklusokban megjelenő célok elérésére alkalmas pénzügyi megoldásokat: a bankszámlák választásának szempontjait, a bankbetétek, állampapírok, lakástakarék-pénztár, unit-linked biztosítások, részvények, ingatlanbefektetések jellemzőit, az alapkezelők és a tőzsde működését. A nyílt napon a pénzügyi megoldások mellett természetesen a pénzpszichológiai, pénzügyi önismereti ismereteket is bővítjük, előadóink között volt már tőzsdepszichológus, a pénz és az egészség viszonyával foglalkozó szakember is.

1.3. Visszajelzések

A tárgy végén és egy félévvel utána is megkérdezzük a hallgatókat arról, hogy mit vittek haza, ezek közül szeretnék egyet-egyét megosztani:

„Fontos a pénzzel kapcsolatban a nyílt kommunikáció, az én családomban nem lesz majd tabutéma, ismerjük meg a pénz mozgását családon belül, s akkor elmúlnak a rossz érzéseink, ismerjük meg a befektetéseket, hogy legyen elképzelésünk arról, hogy hogyan építjük fel anyagiilag a jövőnket.”

„Amióta figyelek a pénzre, vezetem a kiadásaimat és a bevételeimet s ezzel átlátom a pénzügyeimet, sokat javult az anyagi helyzetem. Azzal, hogy foglalkozom a költségvetéssel, tudatosabbá váltam, a félelmeim elkezdtek oldódni, s ennek eredménye, hogy minden célomra jut pénz.”

2. A témában végzett kutatásaink

A pénzpszichológia tárgy bevezetésével egy időben elkezdtünk olyan típusú kutatásokat is szakdolgozók segítségével, melyek segíthetik majd a tárgy oktatását, illetve a pénzintézetek munkáját, ebből mutatunk most be kettőt.

2.1. *Pénzügyi attitűdök vizsgálata alkalmazottak és vállalkozók körében* (HORVÁTH 2012)

Első kutatásunknak kettős célja volt: egyrészt egy olyan mérőeszköz kipróbálása, amellyel a pénzügyi attitűdök mindhárom komponensét (kognitív, affektív, viselkedési) tetten lehet érni, másrészt az egyes komponenseken belül olyan mérhető dimenziókat kialakítani, melyekkel különbséget lehet tenni a vállalkozók és alkalmazottak pénzügyi hozzáállásában.

A témában született eddigi szakirodalmakban (YAMAUCHI–TEMPLER 1982) a kutatók általában csak egy (ritkán két) attitűd-összetevőt vizsgáltak. Ez alól eddig az egyetlen kivétel az 1997-es Tang-tanulmány, ahol egyszerre mérték mind a hármat, igaz, eltérő hangsúllyal. Az eddigi kutatásokban a legnagyobb hangsúly az érzelmi komponensen volt (jószág, gonoszság megkülönböztetése), kisebb súly volt a kognitív (pénzhez való hozzáállás, vélemény) és a viselkedési (költségvetés) komponenseken (FURNHAM–ARGYLE 1998).

Kutatásunkban mindhárom komponensben két-két dimenziót emeltünk ki, azokat két pólusra osztottuk, majd az így kapott pólusokra jellemzően két-két állítást fogalmaztunk meg, így egy 36 kérdésből álló kérdőívet alkalmaztunk. Konkrétan az alábbi dimenziókat vizsgáltuk az egyes komponensek kutatása során:

Az attitűd *kognitív* komponenséhez kapcsolódó dimenziók a következők:

- *Tudatossági dimenzió*: Tudatos (határozott, pontos elképzelések) – Intuitív (pillanatnyi megérzéseinek engedelmességek)
- *Kontrollhely-dimenzió*: belső kontroll (saját maga irányítja a pénzügyeit) – külső kontroll (sodródik a külső eseményeknek megfelelően)
- *Rugalmasság, nyitottságdimenzió*: Újító (keresi és alkalmazza az új pénzügyi megoldásokat) – Konvencionális („Járt utat a járatlanért” pénzügyeit a régi, jól bevált, megbízható úton intézi)

Az attitűd *affektív* komponenséhez kapcsolódó dimenziók:

- *Stabilitásdimenzió*: (Eysenck alapján) Stabil (pénzügyei intézése közben nem aggódik, nyugodt, általában megfontoltan cselekszik) – Labilis (szorong, miközben a pénzügyekkel foglalkozik)
- *Hozzáállás-dimenzió*: Pozitív (szeret a pénzzel foglalkozni, élvezi a pénzügyi folyamatokat) – Negatív (szemében a pénz maga a rossz)
- *Elégedettségdimenzió*: Elégedett (úgy érzi, hogy jól mennek a pénzügyi dolgai) – Elégedetlen (folyamatosan morog, ha pénzügyeivel foglalkozik)

Az attitűd *viselkedési* komponenséhez kapcsolódó dimenziók:

- *A pénz megtartása dimenzió*: Költekező – Megtakarító
- *Kockázatvállalási dimenzió*: Kockázatos (az előnyös, nagyobb hozammal járó befektetéseket keresi, mozgásban tartja a tőkét) – Biztonságra törekvő (az állampapírokra és a banki megtakarításokra esküszik)
- *Kezdeményezőkézség-dimenzió*: Kezdeményező (proaktív, számára a pénzügy játékpálya, ahol megvalósíthatja elképzeléseit) – Visszahúzó (nem kezdeményez, inkább csak reagál a pénzügyi történésekre, banki levelekre)

Kutatásunkban a korábbi szakirodalmakra támaszkodva a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

A vállalkozóknál magasabb értékeket vártunk az alkalmazottakhoz képest az alábbiakban:

- Kognitív dimenzió esetén: *belső kontroll, újítás*
- Affektív komponens esetében: *pozitívabb hozzáállás, elégedettség*
- Viselkedési komponens esetén: *kockázatvállalás, megtakarítás*

Eredményeink 79 kitöltött kérdőív alapján: Az előzetesen felállított hipotéziseinket igazolták a kontrollosság-, a hozzáállás- és az elégedettségdimenziók eredményei.

A két vizsgált csoport között a *legnagyobb eltérés a kontrollosságdimenzióban* volt: a *vállalkozók inkább belső kontrollosak*, míg az alkalmazottak inkább külső kontrollosak voltak. Az előzetes várakozásnak megfelelően a vállalkozók egyértelműen elégedettebbek pénzügyekkel, mint az alkalmazottak.

A megtakarítás- és a kockázatvállalás-dimenzió a fentieknél már jóval árnyaltabb képet mutatott. A pénz megtartása dimenzióban *az alkalmazottakra jellemző volt a költekezés*, a vállalkozókra nem, viszont mindkét csoport magas pontszámot szerzett a megtakarításpólusban. A kockázatvállalási dimenzióban hasonló a helyzet: míg *a vállalkozók kockázatvállalóak* és az alkalmazottak nem, addig mindkét csoport biztonságra törekvő.

Elgondolkodtató, hogy az újítás és a hagyományos utak követése, azaz a nyitottságdimenzióban szinte semmi különbséget nem tapasztaltunk a vizsgált kategóriák között (az eltérések 0,1-en belüliek). A válaszadók egyik pólust sem érezték igazán közel magukhoz, ennek magyarázata még további vizsgálatokat igényelhet.

Ezen vizsgálat úttörő vállalkozás volt Magyarországon, a jövőben több állítással és nagyobb vizsgálati mintával megismételjük a kutatást, hogy egy validált pénzügyi attitűd kérdőívet alakíthassunk ki.

2.2. *A vezetői sikeresség és a személyiségpreferenciák összefüggései egy hazai független pénzügyi tanácsadó cégnél (HALGAS 2011)*

Másik érdekes kutatási kérdésként azt vizsgáltuk, hogy milyen preferenciák jellemzőek egy pénzügyi tanácsadó cégnél a már sikeres vezetők között a Myers–Briggs-féle Típus Indikátor dimenziói alapján (HALGAS 2011). Az MBTI-módszer C. B. Jung tipológiai elméletére épül, aki a viselkedésben fellelhető különbségeket a személyiség alakulását meghatározó alapfunkciókkal, preferenciákkal magyarázza.

A négy dimenzió mentén elhelyezkedő preferenciapár az Extrovertált (E) – Introvertált (I); Érzékelő (S) – Intuitív (N); Gondolkodó (T) – Érző (F); és Megítélő (J) – Észlelő (P).

A preferenciák bemutatása során csak néhány mondatban ismertetjük a típusokat, részletesebb megismerésükhöz jól használható Mészáros (2006) tanulmánya.

1. dimenzió: Extra-introverzió (E-I): *A preferenciapár elkülönítésének alapja az, hogy honnan szerzi energiáit, inkább a külvilág, vagy saját belső világa felé fordul-e a személy?*

Extrovertált személyek (E): *kifelé irányultság, sok kapcsolat, szociabilitás, interakciók, felületesesség, akciók, gyorsaság, változatosság, nyílt kommunikáció, csapatmunka* jellemző rájuk (KROEGER–THUESEN 1988).

Az extrovertált emberek könnyen alkalmazkodnak a külvilág helyzetéhez, erős bennük a másoknak való megfelelés igénye és az elfogadás iránti vágy. Könnyen hozzászólnak bármilyen témához, „beszélve gondolkodnak”.

Munkájuk során igénylik a külvilágtól (vezetőiktől) való visszajelzéseket, szeretik, ha elismerik őket. Az ilyen munkatársakra jellemző az is, hogy élvezik a nyilvános szereplést, nem esik nehezükre, ha több ember előtt kell beszédet, bemutatót tartaniuk. Szeretnek csapatban dolgozni, sok minden iránt érdeklődnek.

Introvertált személyek (I): *a privát élet, befelé fordulás, mélység, koncentráció, alaposság, kevés és mély kapcsolat, reakciók, megfontoltság* jellemzi őket.

Az introvertált személyek a gondolatok és a belső világ élményei felé fordulnak, energiájukat is saját gondolataikból, érzéseikből és ötleteikből merítik, biztonságérzetük is belülről fakad. Nem jellemzi őket a másoknak való megfelelés vágya, inkább a belső érzéseik és megérzéseik vezérlik cselekedeteiket. Rendszerint világos nézetekkel és értékrenddel rendelkeznek, melyek csak nagyon alaposan feldolgozott érvek alapján és hosszú idő után változtathatóak meg. Ők először gondolkodnak, és csak utána beszélnek, gondolataikat és érzéseiket csak azokkal osztják meg, akikben megbíznak (ERŐS–JOBÁGY 2001).

2. dimenzió: Érzékelő – Intuitív (S-N): *A preferenciapár alapját az képezi, hogy a személy milyen módon gyűjti be környezetéből a különböző információkat.*

2.1. Az érzékelő típusú (S) emberek elsősorban érzékszerveikkel (szemük, fülük, kezük stb.) szerzik meg az adatokat, megbíznak a beérkező információk pontosságában. Megfigyelik a körülöttük zajló eseményeket, a dolgokat konkrét valóságukban fogják fel, nem foglalkoznak az elvont

jelentésekkel, összefüggésekkel, nem hívei az elméleteknek. Számukra az itt és most beérkező adatok fontosak, jelszavuk a „hiszem, ha látom!”. Konkrétumokra, apró részletekre koncentrálnak, jók a megfigyelési folyamatokban, pontosan emlékeznek a tényekre. Jellemző rájuk a realitás, s a helyzetek gyakorlati hasznának felismerése, jól teljesítenek a rutinfeladatokban.

2.2. *Az Intuitív (N)* emberek tényszerű észleléssel indítanak, de szinte azonnal a tények közötti összefüggésekre irányítják figyelmüket, a dolgokban rejlő lehetőségeket, mélyebb jelentéseket keresik, az általános összefüggésekkel foglalkoznak, nyilvánvaló bizonyítékok nélkül is érzékelik a mögöttes folyamatokat, ráéreznek a helyzetben rejlő lehetőségekre.

Néhány szóban jellemezve őket, jellemző rájuk az *előérzet, ihlet, szárnyalás, fantázia, spekulativitás, jövőre orientáltság, leleményesség, képzeletgazdagság*.

2.3. dimenzió: Gondolkodó (T) és Érző (F) típusú embereket különböztetünk meg a döntéshozatal módját leíró preferenciapár alapján.

2.3.1. *Gondolkodónak (T)* azokat az embereket nevezzük, akik személytelen, objektív döntéseket hoznak. A valóságot elemzések és logikus következtetések útján próbálják megérteni, az „eszükre hallgatnak”. Érzelmileg távol tartva magukat a helyzettől, tárgyilagos, ésszerű, objektív érvek alapján, pártatlanul próbálnak döntést hozni. Az igazságosságra törekvést előtérbe helyezik az érzelmekkel szemben, betartják a szabályokat, a célok elérésében az előírt eljárásokat, módszereket követik.

Sokszor kritikusak, de a megfelelően indokolt (racionális, számukra is elfogadható érveken nyugvó) ellenvéleményt képesek elfogadni, ellenkező esetben viszont nehéz velük kompromisszumra jutni. Erősségük, hogy könnyen felfedezik, mitől rossz, hibás valami, s ezt használják a problémamegoldásban. Jellemző rájuk a *józan ész, szilárdság, az objektivitás, világosság, az elvek, összevetés, törvények tisztelete és a kritikák* (KROEGER–THUESSEN 1988).

2.3.2. *Érző személyek (F)*: Az érző funkció a személyes vonzás és taszítás alapján működik, a személy a döntés végeredményét az emberekre tett hatásuk szerint értékeli. Az érző a személyes értékeit tekinti döntései alapjának. Jobban érdekli az ember, mint a feladat maga. Igénye a harmónia, a csatlakozás, befogadottság, az egyetértés.

Rájuk jellemző az állítás: „a szívükre hallgatnak”. Az információkat személyes, értékorientált módon strukturálják. Igen magas az empátiájuk. Együttérző, odafigyelő, megértő, megszánó és támogató emberek, könnyen meggyőzhetőek bizonyos dolgokról, viszont ők is igen nagy hatással vannak a körülöttük lévőkre.

2.4. dimenzió: Megítélő (J) – Észlelő (P): *Aszerint, hogy a személynek mi jellemző az életvitelére, problémakezelésére, a döntések meghozatalának gyorsaságára, szintén kétféle típust különíthetünk el: a Megítélő (vagy ítéletalkotó) és Észlelő (vagy befogadó) preferenciákat.*

2.4.1. *A megítélő típusú (J)* embereknél a döntési folyamaton van a hangsúly, mely gondolkodás vagy érzelem alapján egyaránt történhet. Döntését könnyen és gyorsan, néhány adat alapján meghozza, közben biztos magában, s elégedett, ha döntött. Gyorsan eljut a döntéstől a tettig.

Szereti befejezni, amit elhatározott. A határidőket betartja és kerüli, hogy az utolsó percekben cselekedjen. E típus célja egy szabályozott, rendezett, tervszerű, megszervezett életvitel kialakítása. Gyakran készítenek listát napirendjükéről, teendőikről, melyeket sikeresen fel is használnak. A tervezett, időben és térben rendezett környezetet kedvelik, szabályozni, kontrollálni akarják életüket. Szeretik, ha a szabályok nem változnak, a dolgok állandóak. *Határozottak, ütemezettek, módszeresek, rendszeresek, szervezettek, strukturáltak* (KROEGER–THUESEN 1988).

2.4.2. *Az Észlelő típusú (P)* egyén lassan és vonakodva dönt. Ha lehetősége van rá, döntését mindaddig visszatartja, amíg az összes – számára szükségesnek vélt – információt be nem szerzi, mások véleményét kikéri, a lehetséges következményeket minden szempontból megfontolja, nyitott az egymásnak ellentmondó adatokra. Szeret az utolsó percben választani. Ha a döntés után valamilyen fontos információt kap, hajlamos döntését újragondolni. Kerüli a határidőket, a feladatok elkezdésével a végsőig vár, de az utolsó percek nyomása energetizálja. Rugalmas, alkalmazkodó, nyitott a változásra, azt lehetőségként értelmezi. Az életet inkább megérteni akarja, s nem irányítani. Néhány szóval jellemezve: az Észlelők *nyitottak, izgatottak, spontának, strukturálatlanok, alternatívákban gondolkodnak, kísérletezők, a lehetőségeket szeretik* (KROEGER–THUESEN 1988).

Áttekintve MBTI-preferenciákat, hipotéziseket fogalmaztunk meg a vezetők tipikus preferenciáira vonatkozóan a pénzügyi tanácsadó elvégzendő vezetői feladatokat figyelembe véve.

A kutatásban vizsgált vezetők feladatai a vizsgált pénzügyi tanácsadó cégnél:

1. Pénzügyi termékek megismerése, „eladása”, biztosítási szerződések megkötése, saját teljesítmény elérése, ügyfelekkel való kapcsolattartás.
2. Csapatépítés, munkatársakkal való foglalkozás, tapasztalatok átadása, tárgyalási folyamat megtanítása, a munkatárs folyamatos támogatása.

Hipotézisek:

1. Feltételeztük, hogy vezetőként az *Extrovertált személyiséggel rendelkezők sikeresebbek*, mert könnyebben felveszik a kapcsolatot a már meglévő és a potenciális ügyfelekkel, szeretik a nyilvános szereplést, valamint rájuk jobban jellemző a csapatmunka.
2. Második hipotézisünk az volt, hogy *a cégnél sikeresebb az, aki Intuitív preferenciával rendelkezik*, mert jövőorientáltak, jó képzelőerejük van, és a problémák többféle megoldását keresik.
3. Feltételeztük, hogy *a vezetők között több az Érző típus, mert ápolják az emberi kapcsolataikat, megértik a másikat*, figyelemmel vannak partnerük érzelmeire, igényeire.
4. Negyedik hipotézisünk szerint *sikeresebb a cégnél, aki Megítélő preferenciával rendelkezik*, mert ők ütemezettebbek és strukturáltabbak, előre megtervezik céljaikat, és tartják magukat hozzá. A tervezés segítséget ad a jövő bizonytalanságának és kockázatának leküzdéséhez a pénzügyi tanácsadó számára.

Eredmények:

Az eredményeit áttekintve megállapíthatjuk, hogy:

- 1. hipotézisünknek megfelelően *a vezetők között több az extrovertált*, a kifelé fordulás erősíti a vezetői sikerességet a cégnél.

- A 2. hipotézisben leírtakkal szemben az *érzékeny vezető* aránya volt nagyobb (68% a 28%-kal szemben), ez azt jelzi, hogy ezen a területen a vezetővé válásban a konkrétumok, részletek fontosabbak az összefüggések meglátásánál, az intuíciónál.
- A *harmadik hipotézis* nem nyert bizonyítást, ugyanis a vezetők 44%-a gondolkodó volt, s csak 36%-uk érző, tehát az objektivitás, racionalitás nagyobb szerepet játszik a sikeressé válásban, mint az érzések.
- A *negyedik hipotézis* megállta a helyét: a *sikeres vezetők 88%-a Megítélő (J)*, és csak 8%-a volt Észlelő (P), a strukturáltság sikerességhez vezet ezen a téren (HALGAS 2011).

1. táblázat. A vezetők preferenciáinak százalékos megoszlása (HALGAS 2011)

Személyiségpreferenciák betűjelei	Százalékos arányok megoszlása
E	68%
I	12%
N	28%
S	68%
T	44%
F	36%
J	88%
P	8%

A kapott eredményeket a pénzügyi területeken hasznosíthatják:

- munkatársak kiválasztásánál
- önismeret: fejlesztendő területek tudatosítására
- továbbképzések megtervezésénél
- lehetséges konfliktusok megszüntetésére

A szakdolgozók eredményein kívül más témákban is folytatunk kutatásokat, *gazdaságpszichológiai kutatócsoportunk* (Mihály Nikolett, Kovács Ildikó Éva és Madarász Imre kollégáink) megvizsgálta pl.: A pénz iránti attitűd és a demográfiai *jellemzők kapcsolatát*, tanulmányunk rövidesen megjelenik a Magyar Pszichológiai Szemlében (MIHÁLY és mtsai 2012).

Jövőbeli terveink között szerepel egyrészt több, a pénzügyi gyakorlatban hasznosítható kutatás indítása, másrészt a magyar gazdaságpszichológiával foglalkozó elődeink műveinek, eredményeinek alaposabb feldolgozása és beillesztése mind az oktatásba, mind a kutatásba, gondolunk itt: Garai (1990), Scitovsky (1990), Magyarai (2000), Menyhay (2004), Mérő (2004), Hármori (1998), Katona (1977) műveire.

Összefoglalás: Tanulmányunkban bemutattuk a gödöllői Szent István Egyetemen bevezetett pénzügyi pszichológia tantárgy felépítését és két pénzügyi tudatosság témakörben született szakdolgozat kutatási eredményeit.

Utóirat: Örömmel szolgál, hogy Hunyady György vezetésével az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az OTP Fáy András Alapítvány között nemrégiben létrejött megállapodás

szerint az országban elsőként az ELTE tanártovábbképzésében pénzügyi, gazdasági és gazdálkodási alapismeretek oktatására is felkészítik az érdeklődő pedagógusokat 2012 szeptemberétől, ezzel elindul a pénzügyi tudatosság oktatása a középiskolákban is.

Irodalom

- ATKINSON, R. C. et al. (2005): *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- EKER, T. H. (2005): *A milliomos elme titkai*. Bagolyvár Kiadó, Budapest.
- FESTINGER, L. (2000): *A kognitív disszonancia elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- FORGAS J. P. (2003): Affektív intelligencia: az érzések hatása a társas gondolkodásra és a viselkedésre. In: CIARROCHI, C. et al.: *Érzelmi intelligencia a mindennapi életben*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- FREDRICKSON, B. L. (2002): Positive emotions. In: SNYDER, C. R. – LOPEZ, S. J. (eds): *Handbook of positive psychology*. Oxford University Press, New York. 120–134.
- FURNHAM, A. – ARGYLE, M. (1998): *The Psychology of Money*. Routledge, London.
- GARAI L. (1990): *Kis pénz – kis foci*. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- GOLEMAN, D. (1997): *Az érzelmi intelligencia*. Háttér Kiadó, Budapest.
- GOULDING, M. – GOULDING, R. L. (1979): *Changing lives through redecision*. Therapy Brunner/Mazel New York. 105–134.
- HALÁSZ L. és mtsai (1979): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HALGAS Á. (2011): *A vezetői sikeresség és a személyiség preferenciák összefüggései egy hazai független pénzügyi tanácsadó cégnél*. Szakdolgozat. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- HÁMORI B. (1998): *Érzelem-gazdaságtan*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- HOFSTEDE, G. – HOFSTEDE, G. J. (2008): *Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere*. VHE Kft., Pécs.
- HORVÁTH Cs. (2012): *Pénzügyi attitűdök vizsgálata alkalmazottak és vállalkozók körében*. Szakdolgozat. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- HUNYADY GY. – SZÉKELY M. (2003): *Gazdaságpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 19–20.
- HUSZ E. – SZÁNTÓ Z. (2011): Mi a pénzügyi kultúra? In: CZAKÓ Á. és mtsai (szerk.): *Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában*. BCE–Nemzeti Innovációs Hivatal, Budapest. 9–14.
- KATONA G. (1977): *Psychological Analysis of Economic Behaviour*. Greenwood Press.
- KIYOSAKI, R. T. (2006a): *Szegény papa, gazdag papa*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- KIYOSAKI, R. T. – LECHTER, S. L. (2006b): *A Cashflow négyszög: út az anyagi függetlenséghez*. Bagolyvár Kiadó, Budapest.
- KIYOSAKI, R. T. (2008): *Fejleszd pénzügyi IQ-dat!* Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- LAZARUS, R. S. (1991): *Emotion and adaptation*. Oxford University Press, New York.
- KLONTZ, B. et al. (2008): *Gazdagságra hangolva – Hogyan írhatod újra rejtett pénzügyi forogatókönyveidet?* Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- KROEGER, O. – THUESEN, J. M. (1988): *Type Talk, The 16 Personality types that determine how we live, love and work*. Dell Publishing, New York.

- MAGYARI B. I. (2000): *A homo oeconomicustól a homo humanusig*. Aula Kiadó, Budapest.
- MELLAN, O. (1997): *Barátságban a pénzzel*. Helikon Kiadó, Budapest. 33–52.
- MENYHAY, I. (2004): *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- MIHALY N. és mtsai (2012): A pénz iránti attitűd és demográfiai jellemzők kapcsolata egyetemi hallgatók mintáján. *Magyar Pszichológiai Szemle*, megjelenés alatt.
- MÉRŐ L. (2004): *Az élő pénz*. Tericum, Budapest.
- MÉSZÁROS A. (2006): A Myers–Briggs-féle típus indikátor a vezetők „szolgálatában”. In: MÉSZÁROS A. (ed.): *A munkahely szociálpszichológiai jelenségtárája. I.* Z-Press Kiadó Kft.
- NAGY G. L. (2011): *Gazdag ember – szegény ember – pénzügyi sorskönyvek vizsgálata*. Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság Nagygyűlésén. 2–3.
- SCHAFER, B. (2001): *Út az anyagi függetlenséghez*. Bagolyvár Kiadó, Budapest.
- SCITOVSKY T. (1990): *Örömtelen gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SELFRRIDGE, R. – SOKOLIK, S. (1975): A comprehensive view of organisational management. *MSU Business Topics*, 23(1). 46–61.
- SZALMA I. és mtsai (2011): A lakossági megtakarítások változása 2006 és 2010 között. In: CZAKÓ Á. és mtsai (szerk.): *Meddig nyújtózkodjunk? A magyar háztartások és vállalkozások pénzügyi kultúrájának változása a válság időszakában*. BCE – Nemzeti Innovációs Hivatal, Budapest. 17–33.
- TANG, T. (1997): Attitudes toward money and demographic variables as related to income and life satisfaction. *International Colloquium of Economic Psychology*, 1. 256–266.
- YAMAUCHI, K. – TEMPLER, D. (1982): The development of a money attitude scale. *Journal of Personality Assessment*, 46. 522–528.

Internetes források

- CSAPÓ I. (2011): *Pénz és érzelem*. http://www.gazdagnok.hu/wp-content/penz_erzelem_tanulmany (Letöltés ideje: 2012. január 17.)
- Napi Gazdaság Online (2012): *Ezért nem váltanak bankot az egyetemisták*. http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/ezert_nem_valtanak_bankot_az_egyetemistak.518090.html. (Letöltés ideje: 2012. május 10. 11:22)
- OTP (2011): *Öngondoskodásból elégtelen*. http://penzcentrum.hu/ongondoskodas/otp_ongondoskodasbol_elegtelen.1029084.html (Letöltés ideje: 2012. április 12. 15:35)

Hunyady Györgyné

ELTE Tanító- és Óvóképző Kar

M. Nádasi Mária

ELTE PPK Neveléstudományi Intézet

Két évtized a szociálpszichológia és a neveléstudomány kapcsolatának történetéből

A múlt század hatvanas éveiben Magyarországon számos, korábban „burzsoá áltudománynak” bélyegzett társadalomtudomány művelése ismét lehetségessé vált. Szociológiai, nevelésszociológiai kutatások indultak, a pszichológia fejlődése együtt járt addig nem, vagy alig művelt kutatási irányok meghonosodásával. Közöttük volt a szociálpszichológia is. E fiatal tudománynak ekkor alakult ki intézményes háttere, elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében; a kortárs szakirodalom megismertetésében, egyben a tudományterület tematikus csomópontjainak kialakításában nagy szerepet játszott a tudományos könyvkiadás, megszerveződött a szociálpszichológia egyetemi oktatása is. Lassanként a szociálpszichológia terminológiáját, szemléletmódját és módszertanát a pszichológia más területein (pl. a klinikai pszichológiában), illetve más tudományokban folytatott kutatásokban – egyebek között a neveléstudományban is – kezdték alkalmazni.

Az említett periódus a neveléstudomány szempontjából is fontos évtized volt. A nyitottabbá váló szellemi élet hatására számos olyan változás zajlott le, amely lehetővé s egyúttal szükségessé tette az egyoldalúan ideologikus, sőt politikától áthatott megközelítésmódok felváltását. A hatvanas évek elején a hazai neveléstudományra még az egyszerűsítő szemléletmód jellemző, a belső folyamatokat, a folyamatok dinamikáját nem ismerte, nem vizsgálta. A nevelésben, oktatásban az *egységesség igénye és megvalósíthatóságának feltételezése* kifejezett, a közösségi nevelés eszméjének alárendelten. Dominált a tanár céltudatos, direkt irányításának szorgalmazása; a nevelést, az oktatást mint a pedagógus által kívülről irányított folyamatot tekintették, a tanuló saját szerepe önmaga fejlesztésében, a szociális mező, amelyben a szocializáció, a tanulás zajlik, nem kapott figyelmet.

Ennek az önmagában zárt, merev – nemcsak a pedagógiai folyamat résztvevőihöz alkalmazkodni nem tudó, de a társadalmi változásokkal együtt mozogni sem tudó – szemléletmódnak a következtében előálló bizonytalanságot, zavarodottságot jól mutatja az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában megszervezett vitaülés (belső ideológiai továbbképzés), amelyen

a korszak elismert neveléstudományi kutatói vettek részt, s amelyről *Az átmeneti korszak ellentmondásai* címmel jelent meg tudósítás a *Pedagógiai Szemle* 1966. 1. számában.

A vitaülésre 1965 májusában került sor, s a diszfunkcionálisan működő családhoz, az ifjúság körében felismerhető vallási tudatmaradványokhoz, az ízlés fejlődésének ellentmondásaihoz és az iskolai értékeléshez kapcsolódott. Mai szemmel rácsodálkozhatunk arra, hogy a témával foglalkozók megmaradnak a leírás szintjén, az okkeresés pedig nem lép túl a hétköznapi pedagógiai elméletek vélekedéseinél, közhelyeinél.

Az ifjúság szisztematikus megismerésének igénye csupán abban a szekcióban jelent meg, amely azt térképezte fel, hogyan jelenik meg az ifjúság megítélése a publicisztikában (VERESS 1966). Ebből a korreferátumból emlékezhetünk arra, hogy a hatvanas évek elején a publicisztika (*Élet és Irodalom, Új Írás, Társadalmi Szemle*) legtöbbször szociológiai módszerekkel (ankétmódszer, interjú) közelítve az ifjúsághoz, elsősorban a problémákra (huliganizmus; a gyermekek szociális ellátottsága; a leányanyak helyzete; galerik a fiatalok bíráskodása előtt stb.) hívta fel a figyelmet, nagy izgalmat kiváltva az olvasók táborában. A referátum a hivatkozott írásokra utalva mondta ki: „Ideje lenne, hogy hiteles választ tudjunk adni arra a kérdésre: *milyen a mai ifjúság?* De ehhez össze kell fognunk: pedagógusoknak, pszichológusoknak, publicistáknak, szociológusoknak, hogy színfoltok, felvillantott problémák helyett *hű képet* nyerhesünk, és pedagógiai programjainkat életszerűbbé, a kérdéseket megoldóbbá tesszük” (VERESS 1966: 10).

A neveléstudományban megindult szemléleti változás a *valóságról* (a társadalmi s benne az iskolai valóságról) *való gondolkodásban* is megmutatkozott. Mind nyilvánvalóbbá vált az a felismerés, hogy sem a valóság megismerése, sem megértése nem lehetséges a korábbi ideologikus, politikával átszőtt deduktív gondolkodásmóddal. Ekkor jelent meg – részben a társtudományok hatására is – egy új kutatási paradigma a neveléstudományban: empirikus vizsgálatokkal próbálták feltárni a valóságos s eleve sokszínűnek tétélezett pedagógiai folyamatokat, adatokkal, tényekkel akarták megalapozni az iskolai jelenségek magyarázatát s a fejlesztési elképzeléseket (ÁGOSTON és mtsai 1971). Már az évtized közepétől kapcsolatok épültek ki a hazai és a nemzetközi (tanulási) teljesítményméréseket szervező társasággal (IEA), a magyarok először az 1968-as mérésbe kapcsolódtak be (KISS 1979). Ezek a mérések nyitást, hivatalos kapcsolatfelvételt jelentettek nyugat-európai szervezetekkel, szakmai körökkel.

Ezzel ellentétben a „lágyabb”, de ideológiai szempontból nagyon is jelentős *nevelési eredmények* mérésének igényét inkább a velük való elégedetlenség, a politikai irányítás által aggodalommal érzékelt szemléletbeli módosulások váltották ki. Az oktatáspolitikai ekkor állította feladatul az intézményes nevelést befolyásoló szakemberek elé a nevelés tervezését. 1959–61-ben (mint gyakorta, most is szovjet mintára) el is kezdődött a nevelési terv(ek) koncipiálása, elkészítése (*Az általános iskolai tanulók tervszerű nevelésének programja*, 1963). Csakhogy egy többé-kevésbé következetes tervezési logika szükségképpen vezetett az eredmények szakszerű megállapításának igényéhez. S ekkor a szakembereknek ismét szembe kellett nézni azzal a dilemmával, hogy mit tekinthetnek a szisztematikus, célra orientált pedagógiai hatások eredményének: többé már nem lehetett elkerülni, hogy az egyén fejlődésében (is, vagy elsősorban éppen abban) realizálódó változásokat próbálják felmérni, megmérni. Ehhez a neveléstudomány-nak nemigen voltak alkalmas eszközei.

Mіндеzen tudománytörténeti fejlemények nyomán a neveléstudományban felerősödött az *interdiszciplinaritás* igénye, ami a kutatókat nyitotta tette a társtudományok felé, érzékenyebbé váltak azok szemléletmódjára, gyakran átvették módszereiket.

A neveléstudomány mint fiatal tudomány mindig is igyekezett tisztázni helyét a tudományok rendszerében. A kézikönyvek, lexikonok nagy gondot fordítanak annak rögzítésére, hogy a neveléstudománynak van önálló tárgya, és vannak sajátos kutatási módszerei, tehát önálló tudomány, de a pedagógia elméleti és gyakorlati kérdései csak „segéd tudományok”, későbbi szóhasználatlaltal „társtudományok” segítségével tudja kutatási témáit felderíteni, gyakorlati feladatait megoldani. Ez jelzett egyfajta bizonyítási kényszert is, de értelmezhető megértőbben is, hiszen a pedagógiai elmélet és gyakorlat territóriumát (de nem feladatát) valóban több tudomány tekinti – joggal – sajátjának. Ha az önállóságot tekintjük, tulajdonképpen egyetlen területen világos, hogy az csak a neveléstudomány feladatának számít: a társadalmi-pedagógiai célok meghatározása. (Ez az önállóság viszont a társadalmi elvárások, a kulturális háttér és a pszichés lehetőségek által behatárolt.)

Az önállóság bizonyítása, féltve őrzése mellett jellemző a társtudományok irányában való – a magyar neveléstudományban folyamatosan jelen levő – recipiál törekvés, ami konkrétan a nemzetközi szakirodalomban való elemző, értékelő tájékozottságot, befogadást és egyben a pedagógiai folyamatra vonatkozó, illetve továbbfejlesztési törekvést jelent. A magyar neveléstudományt hagyományosan a német pedagógiához fűzték a legszorosabb szálak, a frankofon, az angolszász, az italo-hispán, a szláv szellemi kapcsolatok alig jelentek meg. A második világháború után a neveléstudomány nemzetközi kapcsolatai másképp alakultak, hiszen hosszú évekig a neveléstudomány művelői számára is elzárt terület volt a „nyugati” szakirodalom. Az idegen nyelvi forrásokat tekintve 1945 után rövid ideig inkább a francia, 1949 után a „keletnémet” és az orosz volt elérhető. Az erősen megszürt angol nyelvű szakirodalommal főleg német és orosz közvetítéssel történt az ismerkedés. Az eredeti angol nyelvű szakirodalom ismerete, az abban való tájékozódás – politikai és nyelvtudási okokból – háttérbe szorult. Ez a gát a hetvenes évek második felében szakadt át, ekkorra a nemzetközi tudomány nyelve az angol lett, az angolszász szakirodalom ismerete nélkülözhetetlenné vált.

A hazai neveléstudomány fejlődése szempontjából meghatározóvá vált, hogy a nemzeti előzményekre való építkezés mellett milyen kultúrák neveléstudományi nézeteire, milyen társtudományok kutatási eredményeire támaszkodik. Az elmúlt fél évszázadban számos szakterülettel keresett közös elméleti kiindulópontokat, a komplex pedagógiai jelenségek vizsgálatára alkalmas eljárásokat. A kialakuló kapcsolatok olykor csak rövid ideig befolyásolták a neveléstudományt, máskor kölcsönösen termékenynek, hosszan tartónak bizonyultak. Ez utóbbiak közül a szociológiát és a szociálpszichológiát érdemes kiemelni.

A nemzetközileg is, Magyarországon is erősödő *szociológia* nagy hatással volt a neveléstudományra. A pedagógiának az az elméleti-filozófiai és történeti tapasztalatokkal megalapozott tétele, ami szerint a nevelés „minden ízében a társadalomba ágyazódik”, a szociológia révén, itt és most érvényes tudássá változott. S bár a hazai neveléstudományban rangos előzményei voltak a nevelésszociológiai kutatásoknak, a hatvanas években újrainduló szociológiai kutatással egyidős nevelésszociológiai elemzések új módon fogalmazták meg a pedagógia számára is a nevelés társadalmi feltételeit és hatásait; felerősítették a nevelést befolyásoló társadalmi valóság megismerésének igényét, az iskola társadalmilag differenciált módon történő szemléletét,

s kutatási eredményekre építve hamarosan megfogalmazódott a hátrányos különbségek csökkentésének (azóta sem realizálódó) programja. Igaz, az akkor még szinte kizárólag makroszintű összefüggések szintjére figyelő szociológiai gondolkodásmód nem bizonyult adekvátnak a pedagógiai problémák megoldásában, de a problémák felismerésében, megnevezésében nagyon jelentős szerepe volt (CSÖREGH 1967; FERGE 1972; GAZSÓ 1976; LADÁNYI–CSANÁDI 1983). A szociológiával való kapcsolat eredménye a kutatási módszerek közül az interjú, a kérdőív (mai szemmel már túlzottan is gyakorinak tűnő ankétmódszer), az esettanulmány, a megfigyelés, a dokumentumelemzés gyakoribb alkalmazása pedagógiai kutatásokban.

A neveléstudomány *pszichológiával* való kapcsolata állandó, bár intenzitása eltérő volt. A szinte nulla pontra az ötvenes évek elején süllyedt, amikor a pszichológia oly mértékben vált társadalmi-politikai szempontból „gyanússá”, hogy még egyetemi oktatása is megszűnt.

A hatvanas évektől a neveléstudomány és a pszichológia kapcsolata újra megerősödhetett, azonban nem lehet nem észrevenni, hogy a publikációkban emellett vagy éppen emiatt fel-fel-tűnik a félelem a pszichológia túlzott térnyerésétől, attól, hogy a neveléstudomány vagy egyes szakágai feloldódnak a pszichológiában.

A pszichológia szakterületei között hagyományosan az általános lélektannal, a fejlődéslélektannal és a neveléslélektannal való kapcsolat rajzolódott ki. A hatvanas években jelenik meg a szociálpszichológia (később a pedagógiai szociálpszichológia mint határtudomány említése is). Ez a Magyarországon csak bizonyos csoportkutatási előzményekkel rendelkező fiatal tudomány vizsgálatait eleinte kizárólag, később is jelentős részben iskolai közegben vagy a tanulóifjúság körében folytatta (BINÉT 1958; VÁRHEGYI 1965; MÉREI 1966b; HUNYADY 1967; MÉREI 1967; PATAKI–HUNYADY 1972). Így saját és a szakterület hazai viszonyokra adaptált nemzetközi eredményei is a neveléstudomány számára közvetlenül hasznos információkat szolgáltatnak. Ezek a kutatások a neveléssel mint szociális rendszerrel foglalkoztak, lehetővé tették a belső folyamatok megismerését. Ez új szemléletmódot kínált a pedagógiának, s egyben olyan új kutatási módszereket inspirált, mint a szociometria, a (laboratóriumi) kísérlet, a terepvizsgálat, az attitűdkérdőív alkalmazása.

Figyelemreméltó tudománytörténeti tény, hogy az utóbb említett két társadalomtudomány – a szociológiával (nevelésszociológiával) és a szociálpszichológiával (pedagógiai szociálpszichológiával) – való együttműködés már a hatvanas évtized végén *programszerűen megfogalmazódott*: 1969-ben az I. Nemzetközi Nevelésemleleti Munkaértekezleten (amelyet jelképesen Balatonfüreden, az 1956-os megújulást sürgető történeti jelentőségű szakmai konferencia helyszínén tartottak) mind a hazai, mind a szovjet, német, lengyel, román kutatók előadásaiiban a szocialista nevelés fundamentumát képező közösségi nevelés eredményeit/eredménytelenségeit új, szociológiai, szociálpszichológiai szemléletre utaló kritikával elemezték. Talán nem túlzás azt állítani, az emiatt kialakuló nyugtalanság áthatotta az előadásokat, hozzászólásokat.

Az iskola közösségi funkciójával foglalkozó témakörben Szarka József bevezető előadásában olyan alaphangot ütött meg, amelyet aztán – elsősorban a külföldi előadók – csak felerősítettek. Azzal kapcsolatban, hogy miért tör olyan nehezen utat a közösségi nevelés, az előadó úgy látta, hogy a pedagógiában „... az iskolának, mint társadalmi organizmusnak a megítélése nem reális, ellenkezőleg, tapasztalható bizonyos illuzionizmus és a valóságtól idegen romantika” (SZARKA 1970: 241). Novikova szerint a fő problémák közé tartozik „a gyermek-kollektíva

elméletének kidolgozatlanága a személyiséggel való kölcsönhatás szempontjából; a gyermekközösségről alkotott ismereteink nem kellő mértékű tudományos megalapozottsága” (NOVIKOVA 1970: 252). Alexander Lewin jelezte, hogy a közösségi nevelés csak egy az ifjúságra hatással levő rendszerek között; hogy a kis csoport hat legerősebben az egyén szocializációjára, ezért fontos tanulmányozni mind a diákok érintkezési, mind elkülönülési igényét. Hangsúlyozta a szociológiai, a pszichológiai és a pedagógiai megközelítés lehetőségét és szükségességét. Stanciu, a román előadó erőteljesen hivatkozott arra, hogy a szociológia és a szociálpszichológia eredményeit célszerű figyelembe venni, ugyanakkor tekintettel kell lenni a pedagógiai kérdésfeltevés lehetőségére: „...bennünket egy olyan közösség megszervezése érdekkel, amely – a tagjai között fennálló kapcsolatokon keresztül – az önnevelésre való törekvést és az erre irányuló képességet mozdítja elő, illetve fejleszti” (STANCIU 1970: 284). Pataki Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy a konferenciát is átható kérdést – „vajon a társadalmi és a technikai-tudományos fejlődés bizonyos tendenciái... nem teszik-e illuzórikussá és meghaladottabbá a korábban alakított képünket az iskolai közösség jellegéről és pedagógiai lehetőségeiről” (PATAKI 1970: 411) – csak akkor lehet megválaszolni, „ha az elméleti elemzések szervesen összekapcsolódnak a társadalmi «terepismerettel», a tanulók körében zajló folyamatok alapos ismeretével” (PATAKI 1970: 412).

Új hangot ütött meg Pörtl József az *Iskola közösségi funkcióinak nevelésszociológiai megközelítése* című tanulmányában, a társas kapcsolatok témakörén belül a párra és a kis csoportra koncentrálna (PÖRTL 1970). Érdemes megjegyezni, hogy hivatkozott irodalmában két tanulmány kivételével csupa szociológiai, szociálpszichológiai szakmunka szerepelt.

Szarka József összefoglaló zárszavában a szociálpszichológiai szemléletmód érvényesítésének érdekében szól: „...a közösséget valóban komplex jelenségként fogjuk fel, mint ahogy valójában az is, és ezt a komplex jelenséget a tudományos megismerés különböző oldalairól közelítjük meg. A már emlegetett nevelésszociológiai, szociálpszichológiai, pszichológiai megközelítésekre gondolok. Ez nagyon termékeny szempont, és ma már korszerűen nem is lehet másként ezeket a kérdéseket vizsgálni. Az egész tanácskozásnak a mondanivalójából az domborodott ki, hogy a szociológiai és pszichológiai adatok fontos információkat adnak számunkra, de nem oldják meg a pedagógiai kutató alapvető feladatát, hogy a pedagógiai jelenség lényegére vonatkozó újabb és újabb ismereteket igyekezzen feltárni” (Szarka 1970: 417).

Természetesen nem kell túlértékelni a felidézett munkaértekezlet jelentőségét, azonban – élettapasztalatokkal rendelkezve ebből az időszakból – nem tűnik túlzásnak annak megállapítása, hogy ez a tanácskozás zöld utat nyitott a szociálpszichológiával való foglalkozásnak. (A nézetek változásának viszonylag gyors tempójára következtethetünk abból, hogy a korábban már jelzett 1965 májusában szervezett vitauülésen a szociológiával való kapcsolat még csak egyedi igényként jelent meg, s a szociálpszichológiával való kapcsolatban rejlő lehetőségeket nem is említették.)

A szociálpszichológia iránti érdeklődés a hetvenes években – az ismertetésekből, hivatkozásokból, cikkekből, a megjelenő könyvekből jól láthatóan – egyre növekedett. 1970-ben a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó megjelentette Mérei Ferenc *Közösségek rejtett hálózata* című kötetét, amely a továbbfejlesztett morenoi szociometria nagyhatású kézikönyve volt (és maradt mindmáig az iskolai csoportok érzelmi viszonyrendszerét elemzők körében). Ennél a kiadónál jelent meg Kurt Lewin kötete a csoportdinamikáról Mérei Ferenc elemző bevezető

tanulmányával. Ugyanebben az évben a nemzetközi modern pedagógiai irodalom ismertetését vállaló „*Időszerű kérdések külföldön*” sorozatban önálló kötete jelent meg a szociometriának. A *Magyar Pedagógia* (a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának elméleti folyóirata) 1972 és 1977 között nyolc külföldi és hazai szociálpszichológiai jellegű művet ismertetett. 1973-ban a *Szociálpszichológia* című válogatás bevezető tanulmánya (HUNYADY 1973) bemutatta a szociálpszichológia történetileg kialakult tematikáját és jelentősebb irányzatait. Hosszú távon hatásosnak bizonyult Carl Weiss *Az iskolai osztály szociológiája és szociálpszichológiája* című magyarul 1974-ben kiadott könyve. 1976-ban – mint korábban a szociológia és a pedagógia között – a pedagógia és a szociálpszichológia határvidékén is megjelent egy új, „kötőjeles” tudományterület, a pedagógiai szociálpszichológia (PATAKI 1976).

A felsorolás távolról sem teljes, de érzékelteti, hogy ebben az évtizedben milyen sokfajta és sokfelől szervezett törekvés volt a hazai tudományos-szakmai közéletben a szociálpszichológiának, ennek a (viszonylag) fiatal, nálunk eladdig ismeretlen tudománynak a megismertetésére. Ezzel párhuzamosan megindultak a hazai szociálpszichológiai kutatások is.

A közel egy évtized eredményeit 1972-ben a Magyar Pszichológiai Társaság Szociálpszichológiai Szekciója és az MTA Pszichológiai Intézetének Szociálpszichológiai Osztálya által szervezett szociálpszichológiai munkaértekezleten összegezték, elemezték, majd megjelentették (HUNYADY és mtsai 1976). A kötet szerkesztői úgy ítélték meg, hogy a hatvanas években a szociálpszichológia „különböző helyeken és formákban újjászerveződött, ... Ennek nyomán mind szélesebb körben tért hódított a szociálpszichológiai szemlélet... E tudományág fogalmait, kutatási módszereit és szemléletmódját egyre szélesebb körben alkalmazták a nevelésügyben, az ipari rendszerben és főként a klinikai kutatásban és gyakorlatban” (HUNYADY és mtsai 1906: 7). Folytatva az áttekintést, azt állapítják meg, hogy „a 70-es évek elejére... mind több hazai kutatási beszámoló látott napvilágot. Ezek a kutatások széles spektrumot fogtak át, s egyaránt kiterjedtek a szociálpszichológiai alapkutatások egyes fontos témáira, valamint a hazai társadalmi gyakorlat jelentős folyamataira” (HUNYADY és mtsai 1906: 7). A kötet témablokkjai igazolják is e megállapításokat: a kommunikáció, az attitűdkutatás, a személypercepció, a kiscsoport-kutatás témakörök megvitatása mellett fontos s már eredményeket felmutató alkalmazási területek is megjelennek: a szociálpszichológia a munkahelyek világában, a szocializáció értelmezésében, a közvélemény-kutatásban s a klinikai pszichológiában. A pedagógiai közegekben végzett vizsgálatokról beszámoló tanulmányokkal az attitűddel, a kis csoporttal és a szocializációval foglalkozó fejezetekben találkozunk.

A hetvenes évek elején tehát a szociálpszichológia irányába tájékozódó neveléstudományi kutatások a frissen megismert tudományterület több kérdésköréhez csatlakoznak. Az adott időszak pedagógiai publikációinak alaposabb elemzése azonban azt mutatja, hogy a kutatók érdeklődése nem egyenlő súllyal fordult a különböző szociálpszichológiai területek felé: egyértelműen a *csoporkutatás* vált központi témává.

Ennek számos oka volt. Kétségtelen, a hazai szociálpszichológia is sokat foglalkozott (elméleti és empirikus szinten is) a csoporttal, annak szerkezetével, dinamikájával (BINET 1958; VÁRHEGYI 1963; KÁNTÁS–KÁNTÁS 1965; MÉREI 1966a); a csoportkohézió egyes komponenseinek feltárásával (PATAKI 1972); a csoportok szerkezetével és a latens ideológiai szerkezettel (HUNYADY 1967), az ideológiai jellegű attitűdökkel (HUNYADY 1972); a szociometriai módszer és az interperszonális viszony kapcsolatával (HUNYADY 1970); a csoportban mutatkozó

értékorientációs egyezésekkel (VARGA 1968). Ezek a vizsgálatok – az akkoriban megjelent kötetekkel együtt (PATAKI 1969; HIEBSCH–VORWERG 1967) – kimutathatóan hatottak a neveléstudományi kutatásokra.

Az okok között említhetnénk még a megélénkülő, elsősorban a szocialista országokban élő kutatókkal és műhelyekkel kialakuló kapcsolatokat (főként a lengyel Alexander Lewint, a moszkvai Novikovát, a leningrádi Konnikovát, a kelet-németországi Vorwerget), ők – különböző történeti, s tegyük hozzá, nyelvi okokból – jobban ismerték a társadalomtudományok fejlődési irányait, a szociológia aktuális kérdésfeltevéseit, a szociálpszichológiai módszerek sokoldalú alkalmazhatóságát. A velük való szorosabb együttműködés a nevelés elméletével foglalkozók körében együtt járt a szociálpszichológiai eredmények, módszerek felhasználásának mintájával. Az azonban kétségtelen, hogy a szociálpszichológia megtermékenyítő hatása náluk szinte kivétel nélkül a csoportra vonatkozó új pszichológiai tudáson és kutatási módszereken keresztül érvényesült.

Úgy véljük, a legdöntőbb ok, amiért a hatvanas, hetvenes években oly centrális kérdéssé vált a csoportkutatás eredményeinek felhasználása a pedagógiában, mégis a hazai neveléstudomány és nevelés helyzetében keresendő: amint említettük már, 1945 után ideológiai és politikai okokból a hazai pedagógiában a közösségi nevelés eszméje vált egyeduralmúvá, kezdetben az új, demokratikus élet reményét nyújtó társadalmi-politikai közegben, majd hamarosan a kemény diktatúra keretében. A kollektívizmus értéke által vezérelt közösségi nevelés az uniformizált gondolkodás- és magatartásmód kialakításának eszköze lett, az egyén alárendelődését, presszionálását szolgáló hatásrendszerrel mozgatott. A csak néhány évig, 1956-ig tartó „ötvenes évek” közepétől már tudható, tapasztalható volt, hogy a közösségi nevelés, a közösségek kialakulása nem csupán külső, előre eltervezett hatások eredője, hanem nagyon bonyolult folyamatok, spontán és tervezett hatások sajátos keverékének terméke. Fel kellett ismerni, hogy az egyén, az individuum és a közösség közötti kapcsolatrendszer sokkal szövevényesebb, a nevelői szándékokkal sokkal nehezebben befolyásolható, mint azt korábban hitték. E jelenségek, tapasztalatok szisztematikus feltárására, majd magyarázatára a neveléstudománynak hosszú ideig nem volt lehetősége, s nem voltak módszerei sem. Az 1956-os forradalom után a kádári konszolidáció során lassan, óvatosan, de lehetett – hivatalosan, a szakmai nyilvánosságban is – másként gondolkodni, a közösségek működésében a minden emberi csoportra jellemző sajátosságokat keresni. Ehhez adott ösztönzést, támogatást, szemléletet és módszereket a szociálpszichológia. Ez a – nem csak szakmai – változás ebben az évtizedben, és még hosszú ideig nem érintette a neveléstudomány alapvető célkitűzéseit, értéktételezéseit, sőt a frazeológiát sem. Mégis a 20. század második felében innen indult a neveléstudományi gondolkodásnak a kiszabadulása az egyoldalú ideológiai, politikai vezérlés alól.

Jól példázza a fentieket Pataki Ferenc 1966-ban megjelent monográfiája. A neveléstudós szerző – aki a publikálás idején már az MTA Pszichológiai Intézetében a szociálpszichológiai csoportot vezette – a szovjet pedagógia egyik emblematikus figurájának, A. Sz. Makarenkónak életét és pedagógiáját dolgozta fel. Szándéka szerint a korábban róla rajzolt „elmerevített Makarenko-portré”-t kívánta árnyalni, s a teoretikus és gyakorló pedagógus életművét szisztematikusan feldolgozni. (Tegyük hozzá, az ötvenes években az „elmerevített portré” alapján tették kötelező mintává Magyarországon az iskolai nevelésben Makarenko alig vagy rosszul ismert elveit és gyakorlatát. Épp ezért Pataki monográfiájával a „valódi” Makarenko megismertetésére

és a változatlanul a közösségi nevelésre épülő, de szabadabb szellemű szocialista nevelés számára történő átmentésére is vállalkozott.) A kötet III. fejezete a ...*nevelési szervezetünk formája: a közösség* címet viseli, s ennek keretében elemzi a szerző a közösség szociológiáját, az önkormányzatiság elveit és gyakorlatát, a közösség formális struktúráját, fejlődéstörvényeit és „a közösséglélektan néhány kérdését”. Már a témakörök pusztja megjelölése is jelzi Pataki módszerét: különböző, a hatvanas években megélnéül társadalomtudományok fogalmi apparátusával és terminológiájával közelít a makarenkói életműhöz, ezeket mintegy rávetíti arra, s a kialakított új, komplexebb fogalmi rendszerben írja le, értelmezi Makarenko teóriáit és gyakorlati pedagógiáját. „Makarenko pedagógiájának – akárcsak etikájának – legfontosabb kategóriája a közösség. [...] A közösség mindenekelőtt *szociális képződmény*..., tehát eredendően a *szociológiai* vizsgálódás tárgya. [...] a közösség életében és fejlődésében meghatározott *pszichológiai* (közösség-lélektani) törvényszerűségek is érvényesülnek, ennél fogva a közösség társadalom-lélektani aspektusból is elemezhető. Makarenko – anélkül, hogy ezt differenciáltan megfogalmazná – tulajdonképpen mindhárom megközelítésmóddal él: a közösség *szociológiai, pedagógiai és pszichológiai* szempontból egyaránt felkeltette a figyelmét” (PATAKI 1966: 283). A szerző a komplex elemzést maga végzi el, mivel Makarenko „sohasem tartotta feladatának, hogy ezeknek [ti. a szociológiai és a közösség-lélektani] összefüggéseknek *módszeres* vizsgálatára vállalkozzék” (PATAKI 1966: 284). A monográfiában a szociálpszichológiai („közösség-lélektani”) elemzések legerőteljesebben a csoportkutatással függenek össze: a szerző a már említett III. fejezetben jut arra a következtetésre, hogy – Makarenko szerint – a közösség egy sajátos minőségi társadalmi képződmény, sajátos értéktartalmú csoport. S ettől kezdve a „közösség” fogalmát ebben az értelemben használja, így írja le a közösség érzelmi tónusát, a közösség egyéniségét és hagyományait, rétegződési típusait. A csoportkutatással való szoros kapcsolatot igazolja Pataki egyik későbbi írása is (PATAKI–HUNYADY 1972). Ebben a csoportkohézió értelmezésének problémáit elemzi, s hiányolja, hogy „a marxista alapvetésű kutatás a szociálpszichológiai elméletalkotás síkján nem alakított ki átfogó elméleti értelmezési modellt...” (PATAKI–HUNYADY i. m. 45). Számba véve a teoretikus előzményeket, Makarenko életművét nagyszabású, longitudinális esettanulmánynak minősíti, s megállapítja, hogy „Bár a közösségi kohézió problematikáját explicit módon – önálló tudományos kérdésként – sohasem fogalmazta meg [ti. Makarenko], munkásságából mesterként erőszakítétel nélkül kihánthatók azok a vezető dimenziók, amelyekben megragadta és *leírta* a közösségi összetartás jelenségvilágának rendkívül fontos tényezőit” (PATAKI–HUNYADY 1972: 45). Pataki a továbbiakban ki is bontja a korábbiakhoz képest új szempontokat és megközelítésmódokat jelző makarenkói gondolatokat.

Pataki Makarenkóval kapcsolatos szakmai munkásságát azért idéztük fel kissé hosszabban, mert a közösség, a közösségi nevelés új szellemű felfogásával – lévén a pedagógiában nagyon ismert és elismert szakember – nagy hatást gyakorolt a következő két évtized hazai neveléseméletére s némiképp gyakorlatára is. Az „új szellemű felfogásnak” lényeges alkotóeleme volt a (honi viszonyok között) valóban új társadalom-lélektani megközelítésmód is. S jóllehet a makarenkói életmű elemzése nem tekinthető empirikus kutatásnak, a közösségre vonatkozó árnyaltabb szemléletmódjának hatása érzékelhető a megélnéül neveléstudományi kutatásokban is.

A csoportkutatás elterjedését a neveléstudományban az is segítette, hogy a csoport, kis csoport nem volt ismeretlen a nevelés elméletében, hiszen az 1900-as évektől megjelenő reformpedagógiai mozgalom különböző irányzatai előnyben részesítették a tanulás-szervezésnek,

az életszervezésnek ezt a megoldását. A közoktatás hazai gyakorlata azonban ezt a megoldást nem fogadta be, 1945 után pedig kifejezetten és hangsúlyozottan elzárkóztak mindentől, ami esetleg veszélyeztethette a mereven értelmezett közösségi nevelés, emiatt az egységesség, az oktatásban a frontális munkaszervezés egyeduralmát. Nehezen ismerték fel, vagy legalábbis nehezen fogalmazták meg, hogy az egyformaság szorgalmazása, az osztályon belüli egymás-mellettség nem jelent egyben közösségi nevelést is.

A felismerés azonban, hogy a pedagógiai gyakorlat mind az oktatás, mind a nevelés tekintetében nem elég eredményes, a megoldáskeresés során természetesen vezetett el a csoportmunka pedagógiai lehetőségeinek vizsgálatához. Néhány ezzel kapcsolatos kutatás bemutatása talán adalékot szolgáltat a recipiálás folyamatához, természetéhez a *csoporth* témában, de talán általánosíthatóan is.

Nem véletlen, hogy a pedagógiában a csoportmunkáról az első könyvet Buzás László írta, aki a reformpedagógiában alaposan tájékozott volt, ugyanakkor erősen érdeklődött a pszichológia iránt általában, s a szociálpszichológiai kérdésvetetések iránt különösen is.

A hatvanas években néhány általános iskolai, főleg alsó tagozatos próbálkozás zajlott a csoportmunka alkalmazására. Az MTA Didaktikai-metodikai Albizottsága Fábíán Zoltán (a témában Buzás László aspiránsa) anyaga alapján vitát rendezett a csoportfoglalkozások pedagógiai értékeiről (FÁBIÁN 1967). Mai szemmel érdekes látni, ahogy a nagyon alapos, tartalmas összefoglaló azt igyekszik bizonygatni, hogy a csoportmunka csak az osztály- és tanórarendszer keretein belül képzendő el a közösségi nevelés szolgálatában, tehát belefér – ahogy a szerző fogalmaz – a kommunista nevelés koncepciójába. Ugyanakkor halkán, ténylegesen zárójelben megjelennek szociálpszichológiai szempontok is: „Túlzott dolog a közösségen belüli társas kapcsolatokat... részletesen szabályozni, s így visszaszorítani a spontán kapcsolatteremtés lehetőségét” (FÁBIÁN 1967: 292); „mindeddig szinte egyáltalán nem éltünk a tanulók egymás közötti emberi kapcsolatainak nevelési lehetőségeivel” (FÁBIÁN 1967: 293). A kijelentések már szociálpszichológiai „fertőzöttségre” utalnak, bár a feldolgozott szakirodalomban még nem jelennek meg szociálpszichológiai munkák.

Buzás László *A csoportmunka időszerű kérdései* című, 1969-ben megjelent kiadványában már folyó kísérletekre utal, amelyekkel részben a csoportmunka oktatási hatékonyságát, részben a közösségi nevelésben való alkalmazhatóságát kívánta vizsgálni. 1974-ben megjelent (két kiadást megért) munkájában (*A csoportmunka*) már nagyszabású vizsgálatról számol be: 1963 és 1971 között 30 (budapesti és vidéki) iskolában 50 tanár részvételével végzett vizsgálatot, ezen belül a csoportmunkában már tapasztalatokkal rendelkező tanárokkal ún. felidézett kísérletet, keresve, hogy a csoportmunka mire alkalmas. A kutatásba kiváló tanárokat vont be, mert hiszen, ahogy fogalmaz: a tanároknak a csoportmunkát mint eljárást ki is kellett dolgozniuk, és ki is kellett próbálniuk.

Munkájában a szociálpszichológiai ihletés kifejezett, felidéz részben szociálpszichológiai műveket, részben a szociálpszichológiára is támaszkodó külföldi pedagógiai könyveket. Jól példázza ezt az egyes országok csoportmunkával kapcsolatos nézeteinek, gyakorlatának felvázolása, ezen belül a szociálpszichológiai nézőpontok megjelenítése. Ugyanakkor fontosnak tartja a megélnékül hazai szociálpszichológiai tanulmányok szerzőinek körét is felvillantani, Mérei Ferenc, Pataki Ferenc, Kántás László, Hunyady György, Várhegyi György, Vastagh Zoltán munkásságát említi.

Ezenfelül a szociálpszichológiában való olvasottságra mutat a kutatásban a természetes kísérlet alkalmazásának tudatos kiemelése (szemben a szociálpszichológiai laboratóriumi kísérletekkel), a megfigyelés, a pedagógusokkal készített interjú és a szociometria alkalmazása, s a megállapítások, a szóhasználat átvétele. Például „társas mezőről” beszél, s kijelenti, hogy „az osztály egy bonyolult szociálpszichológiai képződmény”. Mindez jól dokumentálja, hogy az elégedetlenség az oktatási és nevelési eredményekkel olyan – ugyancsak Buzás László kifejezését idézve – „pedagógiai erjedést” indított el (BUZÁS 1974: 75), amelybe beletartozik a csoportmunka szorgalmazása is.

A vizsgálatról a szerző annak megerősítését várja, hogy a csoportmunka alkalmas az értelmi képességek fokozott fejlesztésére; a tanuló kutatási módszerekbe való bevezetésébe; kialakítja az önművelés igényét; „valamint módot ad a tanulóknak társas szükségletük kielégítésére, és egyben bontakoztatja a személyiség közösségi vonásait, segíti a szocializálódás folyamatát, amelyben formálódik a személyiség közösségi orientációja” (BUZÁS 1974: 79). És mindez a megfigyelés, illetve a kísérlet eredményeként megerősítést is nyert. Ez nagyon fontos, mert eszerint a csoportmunka mind a nevelés, mind az oktatás szempontjából figyelemreméltó. Segítségével feloldható az a gyakran hangoztatott probléma, hogy „nevelésünk bár közösségi jellegű, de az oktatás terén individuális alapállás jellemez bennünket, és oktatási szituációban rendszerint egyedekben gondolkozunk...” (BUZÁS 1974: 78).

Az eredmények interpretációjánál világosan látszik az a törekvés, hogy az általános szintű szociológiai, szociálpszichológiai megállapítások pedagógiai konkretizálása megtörténjék. Így az oktatás nevelő hatását kapcsolni a csoportmunkához kifejezetten pedagógiai következtetés a kis csoportra vonatkozó szociálpszichológiai megállapításokkal a háttérben.

Lényegében ehhez a törekvéshez, a pedagógiai specifikumok kereséséhez kapcsolódik az az 1965/66-os és 1966/67-es tanévben három tanár által végzett, nyolc párhuzamos VI. osztályban megszervezett kísérlet, amely a csoportmunka kollektivitást fejlesztő hatását vizsgálta, s egyben összehasonlította az egyéni munka és a frontális munka alkalmazásának ilyen jellegű következményeivel (BÁBOSIK–M. NÁDASI 1970). A kutatás módszerei (kísérlet, külső, strukturált és részt vevő megfigyelés, a Kolominszkij-féle szociometria) már a szociálpszichológiai kutatási módszerek természetes alkalmazására utalnak. A kísérlet eredményei egyértelműen megerősítették a csoportmunka kollektivitásra nevelés szempontjából pozitív hatását, de ez már akkor nem számított valódi újdonságnak. Ami fontos pedagógiai eredmény volt, a csoportok tevékenységük, az együttműködés jellege alapján való típusokba sorolása. S meg lehetett állapítani, hogy „az egyes kategóriákba sorolt csoportok a legkülönbözőbb szociometriai helyzetű tanulókat foglalták magukba. Ennek ellenére az alkalmazkodási folyamat jellege és eredményessége azonos módon alakult. Ez arra utal, hogy az alkalmazkodási folyamat alakulása nem elsősorban a szociometriai helyzettől, hanem az alkalmazott pedagógiai hatásoktól függ” (BÁBOSIK–M. NÁDASI 1970: 82).

Ugyancsak a csoport pedagógiai szempontból való megközelítéséhez adott kiegészítést az a kutatás, amelyik a csoporton belül a tanulók közötti hatásrendszert vizsgálta a pedagógiai folyamatra koncentrálnak (BÁBOSIK–M. NÁDASI 1975). Az 1968/69-es és az 1969/70-es tanévben két általános iskolában, három tanár közreműködésével, kísérlettel, megfigyeléssel, ankét módszerrel végzett kutatás feltárta a csoportok működésén belül a tanár csoportra, a csoporttagok egymásra való hatását, leírva az alapváltozatokat. A csoporttagok közötti kapcsolat megvilágítása

tehát, ami a szociálpszichológia gyakori kérdése, pedagógiai szempontok alapján került leírásra és értelmezésre.

A kiscsoport-kutatás eredményeivel, módszereivel való megismerkedés gazdagította a kutatók (és a gyakorló pedagógusok) tudását a diákok, fiatalok társas-közösségi viszonyairól. A hatvanas évek közepétől – a komplex metodikával végzett kutatások mellett – a pedagógiai szakirodalmat elárasztotta a több-kevesebb szakszerűséggel végzett szociometriai vizsgálatok leírása. Ezek gyakorta nem mentek túl egy adott (osztály)közösség (egy adott pillanatban érvényes) rokonszenvi kapcsolatainak feltárásán, esetleg a hivatalos (formális) és az informális csoportszerkezet eltéréseinek megállapításán, mégis jelentős volt a szerepük: a módszer felhasználása széles körben tudatosította a gyerekek társas közegében, egyebek között az iskolai közösségekben is zajló *spontán pszichológiai folyamatokat*.

A szociometrikus vizsgálatokból indult, terebélyesedett összetett kérdésfeltevésű kutatás Vastagh Zoltán munkássága (VASTAGH 1967, 1968, 1974, 1980). Vastagh megismerkedve a szociometria módszerével és Mérei Ferencsel, mondhatni szenvedélyesen kezdte vizsgálni e módszer alkalmazásának lehetőségeit a pedagógiában. Előbb a közösség „munkáját” és a gyermekek közösségi kapcsolatait vizsgálta, később doktori értekezésében egy iskolai osztály belső kohézióját és közvéleményének alakulását tárta fel a szociometriai módszer segítségével, majd – felismerve a „primer közösségek” (az iskolai osztályok) spontán tagolódási folyamatait – e kisebb egységeknek, a mikrocsoportoknak a tervszerű nevelői hatásokat módosító szerepét vizsgálta kvázi kísérleti körülmények között. Mint az eredményeket összefoglaló kötetében írja, „a mikrocsoport az iskolai osztályok szervezetéből a több szempontú szociometria segítségével kiemelt egység, amely a kölcsönös kapcsolatok mentén elkülöníthető, társas lélektani és közösségi ismérvekkel is minősíthető, az osztály egészéhez és más egységeihez viszonyítható” (VASTAGH 1980: 21). A mikrocsoportoknak – joggal – egyfajta szűrő szerepet tulajdonított az egyén és az elvárásokat közvetítő tágabb közösség között, ezért a nevelés céljainak megfelelő „pedagógiai műveletsorok” révén kívánta fokozni „az osztály és az egyes tanulók között sűrűsödő társas egységek pozitív, felerősítő erejét” (VASTAGH 1980: 40). Noha a pedagógiai beavatkozás és hatásának felmérése módszertanilag nem volt eléggé kidolgozott, kétségtelenül ez a kutatás meggyőző módon bizonyította a szerző számára az interperszonális viszonyok jelentőségét a tervszerű nevelési folyamatban. Ekkor szerzett tapasztalatai, kutatási eredményei alapján dolgozta ki hosszú távú terepkísérletét, a Szederkényi iskolafejlesztési programot, amelyben az intézménybe járó gyerekeket érő hatásokat – Alexander Lewin elmélete által is inspirálva (LEWIN 1973) – rendszerszerűen szervezve nagy figyelmet fordított az iskolán belüli és kívüli interperszonális kapcsolatok fejlesztésére (VASTAGH 1995).

A csoportkutatások mellett, a szociálpszichológiai kutatások megélénkülésével szinte egy időben az empirikus neveléstudományi kutatásokban megjelentek az *attitűdvizsgálatok* is. Ezek számukat s eleinte hatásukat tekintve is jóval a csoportkutatások mögött maradtak, de magának a fogalomnak és vizsgáló módszereinek jelentősége hamarosan megmutatkozott. „A szociális attitűd fogalmában és mérési technikáiban a pedagógiai szakemberek olyan eszközt láttak, amellyel a személyiség változásában megmutatkozó nevelési eredményekhez közelebb lehet férkőzni” – állapítja meg az MTA Pedagógiai Bizottsága 1984-ben az előző másfél-két évtized neveléstudományi teljesítményét az interdiszciplinaritás érvényesülésével összefüggésben elemezve (HUNYADYNÉ-SALAMON 1984).

A hatvanas években az attitűd iránti érdeklődés a hazai neveléstudományban döntően három tematikus irányban nőtt meg: az erkölcsi nevelés teoretikus és empirikus kutatásában, a tanulmányi teljesítményeket befolyásoló tényezők elemzésében és a nevelési-oktatási folyamatnak az egyéni kollektivitására gyakorolt hatásait feltáró vizsgálatokban.

Bábosik István kutatásainak kezdetén az *erkölcsi nevelés* folyamatát, azon belül a személyiség erkölcsi komponenseinek belső összefüggéseit, illetve az erkölcsi magatartás regulációs mechanizmusait vizsgálta (BÁBOSIK 1972b). Szakirodalmi közvetítéssel ismerkedett meg a nemzetközi hírű grúz iskola attitűdkutatásainak eredményeivel, s használta fel elméleti építkezéséhez a beállítódás fogalmát részben az erkölcsi magatartás ösztönző-szabályozó rendszerének felvázolásakor, részben a jellem magatartásszabályozó hatásaként kialakuló személyi és kollektív irányultság leírásakor (BÁBOSIK 1975). (Bábosik későbbi munkáiban különbséget tesz az egyén „beállítódása” és „irányultsága” között.) Konceptiójára a nyolcvanas évekig több empirikus vizsgálatot épített: az általános iskolás gyerekek morális beállítódását és magatartásának összefüggéseit igyekezett feltárni (BÁBOSIK 1969, 1972a; BÁBOSIK–BÍRÓ 1980).

Ezekben az években végzett vizsgálatot az erkölcsi nevelés témakörében Komlói Sándor és Majzik Lászlóné is. Mindketten általános iskolai tanulók erkölcsi neveltségi szintjének megállapítása céljából vizsgáldtak. Komlói – egy amerikai–magyar összehasonlító vizsgálat keretében – 12–13 éves tanulók erkölcsi attitűdszintjének megállapítása (KOMLÓSI 1972). A szerző nem definiálja az erkölcsi attitűd fogalmát, nem írja le a kutatás elméleti kereteit, tanulmányában a Cornell Egyetemen kidolgozott kérdőív honosított változatával lebonyolított vizsgálat tanulságos eredményeit mutatja be. A kérdőív a 12 évesek iskolai és társas életében köznapi, egyúttal erkölcsi dilemmát tartalmazó történeteket foglal magában, a gyerekektől azt kéri, jelezzék, ők hogyan döntenének ezekben az esetekben. A tanulók egy Likert-skála segítségével állásfoglalásuk határozottsági fokát is jelezték (KOMLÓSI 1972: 326), majd megismélték a mérést (hasonló típusú, de más szövegű dilemmákkal) azzal a feltétellel, hogy válaszaikat megismerik a szülők, illetve a harmadik esetben az osztálytársak. A szerző az attitűd módosulásaként értelmezte a válaszokban az alapszinthez (első mérés) képest bekövetkezett változásokat.

Majzik Lászlóné (1971) szinte ugyanabban az évben praktikus feladatból kiindulva végzett erkölcsi ítélőképesség vizsgálatot: az Országos Pedagógiai Intézet egész napos iskolakísérletének értékelését kellett elvégezni. E vizsgálat során – éppen a szerző szakmai munkássága révén – két újszerű vonás is érvényesült: az eredményességet nemcsak a szervezeti keretek működésének sikerességéből, a munkában közvetlenül és megfigyelőként részt vevők tapasztalataiból, hanem a gyerekekre gyakorolt és megmért hatásból is állapították meg. Mégpedig nemcsak a tanulmányi teljesítmények változásából (növekedéséből), hanem neveltségük szintjének emelkedéséből is. Ez utóbbira irányuló vizsgálatok része volt a tízéves tanulók erkölcsi ítélőképességének fejlődését feltáró vizsgálat. Módszere némi rokonságot mutatott a fentebb idézett összehasonlító vizsgálattal: „a több, hasonló tartalmat hordozó erkölcsi helyzet megítélése alapján végzett eredményvizsgálatban valamely norma különböző súlyosságú megsértésének, illetőleg különböző értékű megvalósításának esetét kell a tanulónak fokozati, súlyossági, valamint értékességi sorrendbe állítania” (MAJZIK 2005: 80). A viszonyítási alapot az esetek optimális (pontértékkel felruházott) sorrendje képezte. Az ennek alapján képzett mutatókkal jellemezhető volt (leíró statisztikai alapon és minőségileg is) az egyes tanulók erkölcsi ítélőképességének szintje.

Más indíttatásúak voltak azok az attitűdmérések, amelyek – a korábban már említett – nemzetközi *teljesítményméréshez* kapcsolódtak. Az IEA-vizsgálatban a kutatók feltételezték, hogy a tanulói teljesítmény szintjét számos környezeti és személyes tényező befolyásolja; az eredmények értelmezése, az országok közötti különbségek magyarázata érdemben csak ezekkel összefüggésben történhet (BALLÉR 1979). A vizsgálatban több attitűdmérést végeztek, ehhez (módosított) Likert-skálát alkalmaztak. A háttérváltozók körében egész skálarendszer alakult ki. Mindhárom populációban (megközelítőleg 15 ezer, reprezentatív mintavétellel kiválasztott tanuló körében) felhasználták az ún. általános skálákat, amelyek az iskolához való viszonyt vizsgálták két alskála segítségével: az egyik az iskola szeretetére, a másik az iskolai motivációra vonatkozott. (Ezekkel együtt a tanulók válaszoltak az iskolai környezetre irányuló ún. leíró skálára is, de ez információgyűjtésre volt alkalmas, s nem a tanulók értékelő jellegű beállítódásának megismerésére.) Ezenkívül specifikus skálák segítségével vizsgálták a tanulók kötődését az egyes szakterületekhez (érdeklődésüket, az adott területtel kapcsolatos tudás, képességek hasznosságának megítélését, a tantárgyak iránti beállítódásukat) (KÁDÁRNÉ FÜLÖP 1979). (Megjegyezzük, hogy az IEA-mérésekről addig legteljesebb képet adó 1979-es *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1975–1976* című kötet szerzői témánkat tekintve nem használnak egységes terminológiát: az „attitűd” (tárgyának pontos megjelölése nélkül) és a „beállítottság” kifejezések szinonimaként szerepelnek. A szociálpszichológusok által kezdetől használt magyar „beállítódás” terminus a nyolcvanas évek közepére már teljesen beágyazódott a neveléstudomány fogalmi apparátusába.)

Mind az általános, mind a specifikus skálákkal mért attitűdök (differenciált) összefüggést mutattak a tanulmányi teljesítményekkel, főként a 10 és a 14 évesek populációjában. (Az iskola szeretete és az iskolai motiváció pl. valamennyi országban – mindenekelőtt a természettudományi teljesítményben – lényeges tényező.) Ugyancsak általános jelenséggént mutatkozott, hogy a harmadik csoportban, a 18 évesek körében már nem volt kimutatható a teljesítmény és e két változó (az iskola szeretete és az iskolai motiváció) között lényeges összefüggés. A tanulmány szerzője (a regresszióanalízis egyes adataira hivatkozva) feltételezi, hogy erre az életkorra ezek az általános attitűdök mintegy „lebontódnak”, beépülnek más, konkrét attitűdökbe (pl. az iskola szeretete a tervezett pályaválasztásba, a motiváció az olvasásba stb.) (BALLÉR 1979: 439). Megítélésünk szerint ennél valószínűbb ok lehetett, hogy a mérőeszköz nem illeszkedett az életkorhoz: a 18 éves diákok iskola iránti attitűdje már nem deríthető fel nagyon leegyszerűsített, 12 ítemes, mindössze kétfokozatú skála segítségével.

Jóllehet az IEA-vizsgálatban az attitűdvizsgálatok alárendelt jelentőségűek voltak, szerepük a bonyolult háttérváltozó rendszerben is (majd később a mérés tanulságainak hazai felhasználásában is) csekély volt, a neveléstudományi kutatások szempontjából mégis jelentősnek bizonyultak. Korábban ilyen kiterjedtségű, szervezetszerű, ráadásul nemzetközi összehasonlító kutatásba ágyazódó vizsgálat a magyar neveléstudományban még nem zajlott. Ezért az egész szakma számára nagyon tanulságos volt nemcsak koncepcióját, eredményeit, hanem módszertanát tekintve is. A felhasznált mérőeszközök, szakszerű kidolgozásuk folyamatával együtt – köztük az attitűdskála is – polgárjogot nyertek a hazai kutatásokban (BÁTHORY 1979; NAGY 1973). (Később volt is a szociometria használatára emlékeztető hullám: sokan, esetleg elégséges szakértelem nélkül is, vizsgálták osztályuk tanulóinak attitűdjeit – különösen a tantárgyakhoz való viszonyukat – „skáláknak” nevezett kérdéssorokkal.)

A pedagógiai attitűdvizsgálatok harmadik köre a közösségi neveléshez kapcsolódott, de már azokkal (a korábban érintett) új szemléleti elemekkel, amelyeknek részben forrása, részben következménye volt a szociálpszichológia releváns tudásanyagának, módszertanának felhasználása. Ezekben a vizsgálatokban egyébként jellegzetesen összekapcsolódtak a csoport- és attitűdkutatás szempontjai, amiért mégis az utóbbit tartjuk dominánsnak, az a kutatások kérdésfeltevése volt: ezekben a kutatók az *egyén közösségi beállítódásáról* akartak többet tudni, a csoportban folyó munka hatását, összetett szerkezetének befolyását az egyéni pozíciókra, a csoportban zajló dinamikát ebben az összefüggésben vizsgálták.

Már felidéztek a Bábosik–M. Nádasi szerzőpáros 1965/66-os tanévben indított, az oktatás nevelő hatására irányuló vizsgálatát (1970a), amelyben a közösség alapvető tevékenységének, a tanítástanulásnak különböző szervezeti formáit és a tanulók kollektivitásának (interperszonális kapcsolatainak, kooperációs készségeiknek, viselkedésmódosító képességeiknek) összefüggéseit vizsgálták pozitív eredménnyel. Egy ugyanazon évben publikált tanulmányukban felhívták a figyelmet a beállítódás és az értékeléssel átszőtt ismeretek szoros összefüggésére, s ezzel kapcsolatban a közösségi nevelés egyik lényeges kérdésére, a közösségi életfolyamatok tudatosításának fontosságára (1970b).

1968 és 1972 között zajlott le az a kutatás, amelyben a kutató feltételezte, hogy a kollektivitásnak mint személyiségvonásnak az alakulása kapcsolatban áll a közösség szerkezetével, tekintettel arra, hogy a struktúra szabja meg az egyéni és közösségi tevékenység lehetőségeit. Hipotézisei közé tartozott, hogy az egyén közösségi beállítódása függ a komplex szerkezetű csoportokban elfoglalt helyétől, s hogy a szerkezet és az elfoglalt pozíció tudati tükröződése közvetítő funkciót tölt be a tényleges szerkezet és a közösség iránti beállítódás között (HUNYADYNÉ 1977). A szerző a vizsgálat két alapkategóriájának értelmezésében tudatosan használta fel a szociálpszichológia szemléletét és metodikáját: a kollektivitást szociális attitűdként definiálva igyekezett feltárni kognitív és affektív összetevőit, illetve leírni azokat a konkrét magatartási formákat, tevékenységi módokat, amelyekben az egyén közösségi beállítódása megnyilvánulhat. Az osztályközösségek szerkezetének vizsgálatában nem elégedett meg sem a közösség formális tagozódásának, sem a rá nagy hatást gyakorló informális szerkezet elemzésével, hiszen tapasztalatból tudható volt, hogy a gyerekek közötti kapcsolatrendszer és a csoportjaik tagoldódása egyéb számos szempontból is leírható, s a bonyolult hálózatban elfoglalt hely sok tekintetben meghatározza az egyén fejlődését. Az osztályközösségek komplex szerkezetének feltárásához elméleti kiindulópontokat az a szociálpszichológiai tanulmány adott, amelyben a szerző az interperszonális viszony újszerű értelmezése alapján tárgyalja a csoportok komplex struktúráját (HUNYADY 1967). A kutatási probléma megfogalmazásához, kibontásához hasonlóan a vizsgálatban alkalmazott mérési műveltek és vizsgálati technikák megválasztásában is nagy szerephez jutottak – a pedagógiai kutatásokban (is) gyakran használt kikérdezés, megfigyelés, tartalomelemzés és a kísérleti elemeket tartalmazó helyzetteremtés mellett – a szociálpszichológiai módszerek: különböző, a kutatás céljaira kidolgozott attitűdskálák, a többszempontú szociometria, személy- és csoportszerkezetre vonatkozó percepció vizsgálatok.

A kutatás szerteágazó eredményeit nincs mód és szükségtelen is felidézni. Az azonban a hetvenes évek elején új (különösen empirikusan vizsgált formában új) felismerés volt, hogy a (10–14 éves) gyerekek iskolai közösségeinek komplex struktúrája erősen hierarchikus felépítésű, méghozzá többnyire olyan módon, hogy a különböző szempontú hierarchiák felső, illetve alsó

pozícióiban újra és újra ugyanazok a gyerekek találhatók. Kimutatható volt, hogy az iskola nem szünteti meg a külső társadalmi egyenlőtlenségeket, míg ő maga (elsősorban tanulásra koncentráló) normáival, követelményeivel és értékelésszisztémájával kiépít egy erős, stabil presztízsszisztemet, amely áthat minden más kapcsolatot. Még olyan semlegesnek várható szerkezeti bontásra is hatással van, mint a két nem helyzete: ezzel magyarázható pl. a jól tanuló lányok sok szempontból megmutatózó előnyös helyzete. Beigazolódott az is, hogy a gyerekek közösségi beállítódása lényegében együtt változik a különböző szerkezeti tényezőkkel, ezáltal mintegy betagozódik a hierarchikus szerkezetbe. Ez az összefüggés azonban a társadalmi-intézményesített kapcsolatokról a spontán kapcsolatok felé haladva egyre lazább formában nyilvánul meg, ami – a fiúk közösségi beállítódásának a fő tendenciától eltérő fejlődésével együtt – jelzi, hogy a hierarchia nyomása alól van lehetőség szabadulni, amit pedagógiai eszközökkel lehet és kell segíteni.

Tanulmányunkban a neveléstudomány és a szociálpszichológia kapcsolatának első két évtizedére koncentrálna – ha vázlatosan is – áttekintettük a még ma sem lezárult recipiálási folyamatot. Az 1980-as évektől már új fejezet kezdődik a két tudományág kapcsolatában. A megismerési, befogadási folyamat még tart, bár benyomásunk szerint a természete megváltozott. Mások lettek a „szereplők”: egyfelől elmúlt a neveléstudomány görcsös félelme más tudományterületek okkupációs szándékait illetően, másfelől elmúlt az egzaktabb és elismertebb tudományágak iránt érzett bénító tisztelete, ami olykor a kapcsolatfelvételtől való tartózkodáshoz vezetett, ahogy ez a szociálpszichológia és a neveléstudomány kezdeti kapcsolatában is tapasztalható volt. A kutatások ma már bátran közelítenek a szociálpszichológia által felvetett szempontokhoz, de – és ez a perdöntő – természetesnek, önmaguk számára kötelezőnek tartják a meglévő, a pedagógiai szempontokhoz képest általánosabb kutatási eredmények ismeretét, felhasználását. A korai spontán tájékozódást végérvényesen felváltotta a (nálunk) új pszichológiai szakterület megismerésének tudatos igénye. A pedagógia számára bizonyossá vált, *az iskola belső világában az érintettek s a közöttük levő változó viszonyok meghatározóak*. A finom, pszichológiával átszőtt viszonyrendszerek megismerésére és befolyásolására törekvés azután újabb és újabb szempontokat és módszereket igényelt, ezért újabb és újabb szociálpszichológiai témakörök is megjelentek a kutatás (és az iskolai gyakorlat) világában. Így vált pl. fontos témává a személypercepció az iskolában: a gyermek megismerése mint a beavatkozás, hatásszervezés alapja a gyerekről alkotott általános képtől, a sztereotípiáktól a „másik” tényleges ismeretig ívelő folyamat (SZOKOLSZKY 1989; GOLNHOFER 2001; SERFŐZŐ–VÖRÖS 2004). Az eközben elkövethető pedagógiai hibákat olyan szociálpszichológiai (vagy annak közvetítése révén) megismert jelenségek segítenek felismerni, mint a Pygmalion-effektus, a „rejtett tanterv” vagy a „fekete pedagógiai hatások” világa (CSERNÉ ADERMANN 1983; GUBI 1980; SZABÓ 1988; M. NÁDASI 1999; HUNYADYNÉ és mtsai 2006). Az iskolák hatékony működésének feltárásában lényeges szerephez jutott a gyerek és a pedagógus közösségeiben kialakult kohézió és érzelmi légkör vizsgálata, ami szintén nem nélkülözhetette a szociálpszichológiai (később szervezetszichológiai) szempontokat és eszközöket (PÁRTOS é. n.; HALÁSZ 1980; SERFŐZŐ 1997; SZABÓ 1998). Egy korai szociálpszichológiai kutatási irány, a meggyőző közlésre vonatkozó koncepciók és vizsgálatok megismeréséből sarjadt ki a hazai neveléstudományban a pedagógiai kommunikáció kutatása (ZSRINSZKY 1993), amelynek hatására egy új nézőpontból tekintettek a nevelés-oktatás folyamatára s benne a pedagógus-gyerek kapcsolatára. Ezekben az évtizedekben

válík kutatási témává a pedagógiában – szoros kapcsolatban a szociológiával és szociálpszichológiával – az iskola belvilágában kialakuló konfliktusok természete, okai és lehetséges megoldási módjai (HORVÁTH–SZABÓ 1991; HUNYADYNÉ 1993a, 1993b; SZEKSZÁRDINÉ 1987, 1993, 2002).

Sorjáztathatnánk még a pedagógiában megjelenő szociálpszichológiai témákat, de talán e néhány főbb irány felidézése is elég annak érzékeltetésére, a neveléstudományi kutatók számára az interdiszciplinaritás már nem holt igény, hanem megvalósult gyakorlat, s éppen a szociálpszichológia releváns mondanivalója az egyik legfontosabb forrás. Amint az is egyértelművé vált, hogy e pszichológiai tudományág általános megállapításai továbbgondolhatók, konkretizálандók. Tudjuk, a szociálpszichológiai kérdésfeltevések gyakran elvontak, erősen formalizáltak, a vizsgálati személyek mint „általános emberek” („az ember”, „egy társ”, „egy másik ember”) szerepelnek a kísérleti kutatásokban (HUNYADY 1973: 36–37), az ilyenfajta szociálpszichológiai eredményeket például bizonyosan be kell helyezni az iskolai csoportok szövevényes kapcsolathálójába, hatásrendszerébe. Maga a neveléstudomány is sokat változott: immanens fejlődéséből adódó kutatásmethodikai gazdagodása (mindenekelőtt a kvantitatív és a kvalitatív kutatási stratégia együttes alkalmazási lehetőségeinek elfogadása és kialakuló gyakorlata, illetve a társtudományok, köztük a szociálpszichológia módszereinek adaptálása, mint például az attitűdskála intenzitás-kérdőívvé alakulása a pedagógiai kutatásban) lehetővé teszi a pedagógiai jelenségek komplex vizsgálatát.

Az iskola belső világának ma már természetesnek vett kérdései a hatvanas, hetvenes években legjobb esetben is csak kezdeteikben voltak jelen a kutatásokban, és tegyük hozzá, a pedagógiai felkészítést igénylő szakmák *oktatásában* még úgy sem. Bizonyos értelemben, az oktatás természetéből fakadóan mindig kissé konzervatívabb, letisztult és legalizált kutatási eredményeket remélve vár, s azután előbb az oktatás verbális folyamában, majd a tantervekben és tankönyvekben is megjelenik az új szemlélet, új tartalom. Ez történt a szociálpszichológiával is: a nyolcvanas, kilencvenes években vált a pedagógusképzés és -továbbképzés szerves részévé a szociálpszichológia. Gyakran önálló kurzusként vagy témaköreit a pszichológia valamely ágához kapcsolva oktatták, de hatását az erősítette igazán, ha a pedagógiai stúdiumok tananyagában is megjelentek a pedagógiai elmélettel és gyakorlattal ötvözve a szociálpszichológiai szempontok. Erre egyik legkorábbi példaként az oktatásemélet tanárképzési tankönyveire hivatkozhatunk. Az 1967-es *Didaktika* (NAGY 1967) tankönyv az oktatás folyamatát, az oktatás eredményességét befolyásoló tényezők közül hangsúlyosan említi a légkört és a tanulók érdeklődését. Hivatkozásai között egyetlen szociálpszichológiai tétel szerepel: Lewin, Lippit és White 1956-os, a légkörrel kapcsolatos könyve. Nem egészen másfél évtizeddel később az 1981-es oktatáseméleti tankönyv (NAGY 1981) – már a szociálpszichológiára, a pedagógiai szociálpszichológiára, autentikus hazai és külföldi szerzőkre hivatkozva – nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy „...a szocialista pszichológia vizsgálja a szociális befolyás és a kognitív folyamatok, az interperszonális viszonyok és a csoportfolyamatok, a személyiség és a társadalom összefüggésének problémáit; oktatáseméleti szempontból különös érdeklődésre tarthat számot mindenekelőtt az, amit a személyes interperszonális kapcsolatok pszichikus szerkezetéről és dinamikájáról feltár” (NAGY 1981: 34). A szociálpszichológiai szempontok meggyökeresedése az elmúlt két évtizedben a pedagógusképzésben nyomon követhető szinte valamennyi jelentős tankönyvben (csak példaként említjük a következőket: FALUS 1998, 2000; NAGY 2000; BÁBOSIK

2004), illetve egy-egy olyan elemző áttekintésben, amelyet az MTA Pedagógiai Bizottsága készített 2003 tavaszán a pedagógusképzés pedagógiai tartalmairól az intézmények programjainak, elmélettanulási forrásainak, a komplex vizsgák témaköreinek és a tantárgyak tematikáinak ismeretében (ZRINSZKY 2003; HUNYADYNÉ 2004).

A neveléstudomány és szociálpszichológia újszerű kapcsolatát jelzi a kialakuló *kölcsönöség* is. Az utóbbi évtizedekben nem utolsósorban a pedagógusképzés erősödő igényei inspiráltak olyan tematikus szociálpszichológiai összeállításokat, kézikönyveket, amelyek azután a pszichológusi szakképzésben (pl. iskolapszichológusok) is eredményesen használhatóak. Ilyen például a három kiadást megért *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága* című kötet (MÉSZÁROS 1997, 2002, 2010) vagy a szintén népszerű *Pszichológia pedagógusoknak* című kézikönyv (KOLLÁR–SZABÓ 2004). A szociálpszichológia és a pedagógia iránt egyaránt elkötelezett szerzők mindkét tudományág elmélete és gyakorlati alkalmazásai szempontjából fontos témákat dolgoznak föl. A kapcsolat kölcsönös jellegét erősíti, hogy a szociálpszichológus kutatók mind gyakrabban nyúlnak olyan kutatási témákhoz, amelyek az eleven társadalmi gyakorlatból fakadnak, amelynek jelentős, általuk is fontosnak tartott szelete az iskola közege. Ezért mind gyakrabban hagyják el a laboratóriumi kutatások bizonyos szempontból menedéket kínáló körülményeit, s folytatnak kutatásokat „terepen”, egyebek között olyan jelenségeket, folyamatokat is vizsgálva, amelyeknek szociálpszichológiai szempontú ismerete megítélésük szerint létkérdés a pedagógusok számára (például a szociális megismerés alapjelenségei, SZABÓ 1997, 2004; a tanulók iskolai közérzete és társas kapcsolatai, KOLLÁR 2001). Esetleg olyan problémákkal foglalkoznak, amelyek a pedagógiai gyakorlatban még nem elég hangsúlyosak, de amelyekre a pedagógusoknak érdemes felkészülniük (például az etikus versengés az iskolában, FÜLÖP 2001). Talán nem túlzás azt sem állítani, hogy ebből az alaphelyzetből a szociálpszichológusok szempontjai is gazdagodnak.

A példákat mindkét oldalról lehetne szaporítani, de most nem az a cél. Hanem csupán az, hogy jelezzük: az együttműködés a kölcsönös bizalom alapján folyik tovább, s már biztosak lehetünk abban, hogy a szociálpszichológia szemléletének és módszereinek megjelenése a neveléstudományban nem múló divatjelenség volt.

Irodalom

- ÁGOSTON Gy. és mtsai (1971): *Mérések módszerei a pedagógiában*. Tankönyvkiadó, Budapest. Az Országos Pedagógiai Intézet ülése az átmeneti korszak ellentmondásainak nevelési vonatkozásairól (1966): *Pedagógiai Szemle*, 1. 4–19.
- BALLÉR E. (1979): Tanítványaink viszonya az iskolához. In: KISS Á. és mtsai (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1975–76*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 414–442.
- BINET Á. (1958): Milyen tényezők torzítják el a társas kapcsolatokról való nézeteket és ítéleteket óvodáskorban. In: *Pszichológiai Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 443–151.
- BÁBOSIK I. (1969): *Az erkölcsi tudatosság hatása a magatartásra a serdülés időszakában*. Pedagógiai Közlemények 5. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁBOSIK I. (1972a): Az erkölcsi tudatosság és a magatartás kapcsolata 12–14 éves tanulónál. *Pedagógiai Szemle*, 2. 167–173.

- BÁBOSIK I. (1972b): Személyiségpedagógia. In: KISS Á. és mtsai (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1971*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 37–66.
- BÁBOSIK I. (1975): *Az erkölcsi tudatosság szerepe a magatartás szabályozásában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁBOSIK I. – BÍRÓ K. (1980): *Az általános iskolás tanulók erkölcsi-társadalmi fejlettségének vizsgálata*. Pedagógiai Közlemények, 21. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁBOSIK I. – M. NÁDASI M. (1970a): *Az oktatás nevelőhatásának vizsgálata*. Tankönyvkiadó, Pedagógiai Közlemények, Budapest. 12.
- BÁBOSIK I. – M. NÁDASI M. (1970b): A tapasztalatszerzés és tudatosítás szerepe a kollektív beállítódás formálásában. In: HORVÁTH L. (Főszerk.), MAJZIKNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.) (1970): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 152–166.
- BÁBOSIK I. – M. NÁDASI M. (1975): *Közvetett ráhatás a csoportmunkában*. Tankönyvkiadó, Pedagógiai Közlemények, Budapest. 16.
- BÁTHORY Z. (1979): Az IEA-vizsgálat terve, módszere és lebonyolítása. In: KISS Á. és mtsai (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1975–76*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 48–65.
- BINÉT Á. (1958): Milyen tényezők torzítják el a társas kapcsolatokról való képzeteket és ítéleteket óvodáskorban? In: *Pszichológiai Tanulmányok I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 143–150.
- BUZÁS L. (1969): *A csoportmunka időszerű kérdései*. Tankönyvkiadó, Pedagógiai Közlemények 1. Budapest.
- BUZÁS L. (1974, 1980): *A csoportmunka*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSEH-SZOMBATHY L. – FERGE ZS. (szerk.) (1968): *A szociológiai felvétel módszerei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- CSERNÉ ADERMANN G. (1983): Az „önmagát beteljesítő jóslat” (Pygmalion-hatás) pedagógiai vizsgálata. *Magyar Pedagógia*, 2. 178–186.
- CSÖREGH É. (1967): A gyermek az osztályközösségben. *Valóság*, 11. 64–70.
- CSÖREGH É. (1978): *Lakótelepi gyerekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- DE MONTMOLLIN, G. et al. (1973): *Szociálpszichológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FALUS I. (szerk.) (1998): *Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FALUS I. (szerk.) (2000): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Pedagógus könyvek. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- FÁBIÁN Z. (1967): A csoportfoglalkozások pedagógiai értékei. *Pedagógiai Szemle*, 6. 486–506.
- FERGE ZS. (1972): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1. 10–36.
- FERGE ZS. – HÁBER J. (szerk.) (1974): *Az iskola szociológiai problémái*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FÜLÖP M. (1993): Pedagógusok nézetei a rivalizációról. *Új Pedagógiai Szemle*, 7–8. 74–86.
- FÜLÖP M. (2001): A versengés szerepe. *Új Pedagógiai Szemle*, 11. 3–18.
- GAZSÓ F. (1976): *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- GAZSÓ F. és mtsai (1971): *Diákéletmód Budapesten*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GOLNHOFER E. (2001): Pedagógusok nézetei a gyerekekről, diákokról. In: GOLNHOFER E. – NAHALKA I. (szerk.): *A pedagógusok pedagógiája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 84–114.

- GUBI M. (1980): A „rejtett tanterv” elméletei. *Világosság*, 1. 19–22.
- HALÁSZ G. (1980): A tantestületi légkör összetevőinek vizsgálata. *Pedagógiai Szemle*, 7–8. 634–641.
- HARSÁNYI I. (1969): A neveléslelektan és a szociálpszichológia néhány érintkezési területe. *Pedagógiai Szemle*, 1. 30–40.
- HIEBSCH, H. (1966): *Sozialpsychologische Grundlagen der Persönlichkeitsformung*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- HIEBSCH, H. – VORWERG, M. (1967): *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH L. (főszerk.) MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.) (1970): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.
- HORVÁTH-SZABÓ K. (1991): *Konfliktusok az iskolában*. OKI, Budapest.
- HUNYADY GY. (1967): A szociometriai és latens ideológiai szerkezet összefüggése a csoportban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3. 369–378.
- HUNYADY GY. (1968): A szociális attitűd és a társadalomszemlélet pszichológiai kutatása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3. 388–405.
- HUNYADY GY. (1970): *A szociometriai módszer és az interperszonális viszony*. Pszichológiai Tanulmányok 12. Akadémiai Kiadó, Budapest. 135–149.
- HUNYADY GY. (1972): Azonosság és vonzalom a csoporttársak között. In: *A csoportkohézió*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201–266.
- HUNYADY GY. (szerk.) (1973): *Szociálpszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GYNÉ (1972): Közösségek empirikus vizsgálata a nevelélméleti kutatásban. *Pedagógiai Szemle*, 2. 97–109.
- HUNYADY GYNÉ (1975): *A tanulmányi teljesítmény és az informális szerkezet összefüggésének vizsgálata iskolai csoportokban*. Ifjúság és pszichológia. Pszichológiai Tanulmányok. XIV. Akadémiai Kiadó, Budapest. 377–385.
- HUNYADY GYNÉ (1977): *Kollektivitás az iskolai osztályokban. A közösségi beállítódás strukturális meghatározói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GYNÉ (1993a): Szépirodalom és pedagógia. *Új Pedagógiai Szemle*, 7–8. 107–119.
- HUNYADY GYNÉ (1993b): *Egy Babits-regény tanulságai pedagógiai nézőpontból (Babits Mihály: Timár Virgil fia)*. BTF Tudományos Közlemények. XIV., Budapest. 56–74.
- HUNYADY GYNÉ (2004): A hazai főiskolai szintű tanár-, tanító- és óvóképzés pedagógiai programjai. *Pedagógusképzés*, 1. 3–10.
- HUNYADY GY. – HUNYADY GYNÉ (1973): Az interperszonális kapcsolatok percepciója a csoportban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1–2. 136–155.
- HUNYADY GY. és mtsai (szerk.) (1976): *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GYNÉ – SALAMON Z. (1984): A pedagógia és a határos tudományok kapcsolatai. *Magyar Pedagógia*, 3. 253–269.
- HUNYADY GYNÉ és mtsai (2006): *„Fekete pedagógia.” Értékelés az iskolában*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- ILLÉS LNÉ (szerk.) (1966): *A csoportoktatás módszerei*. A pedagógia időszerű kérdései külföldön. Tankönyvkiadó, Budapest.

- KÁDÁRNÉ FÜLÖP J. (1979): Az angol nyelv tanításának eredményei. In: KISS Á. és mtsai (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1975–76*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 276–342.
- KÁNTÁS L. (1958): *Egy óvodai csoport társas szerkezete*. Pszichológiai Tanulmányok I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 151–159.
- KÁNTÁS L. – KÁNTÁS V. (1965): A spontán társas szerkezeti vizsgálatok felhasználása a közösségi nevelésben. *Pedagógiai Szemle*, 3. 248–261.
- KISS Á. (1979): A tanulmányi eredmények nemzetközi összehasonlító értékelése. In: KISS Á. és mtsai (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1975–76*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–48.
- KOMLÓSI S. (1976): Városi általános iskolai tanulók erkölcsi magatartásszintje és ennek változása szülői, illetve osztálytársi környezet hatására. In: HUNYADY GY. és mtsai (szerk.): *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 325–338.
- KOLOMINSZKIJ, J. L. – ROZOV, A. I. (1964): A tanulók közötti kapcsolatok vizsgálata a szociometriai módszerekkel. *Pedagógiai Szemle*, 4. 342–353.
- KON, I. SZ. (1969): *Az ÉN a társadalomban*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI J. – CSANÁDI G. (1983): *Szelekció az általános iskolában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- LEWIN, A. (1970): Egyén és csoport a kollektív nevelés rendszerében. In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS A. (szerk.) (1970): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 273–278.
- LEWIN, A. (1973): A nevelés rendszere. Az iskolai nevelési rendszer kialakításának elmélete és gyakorlata. In: ILLÉS LNÉ (szerk.): *A pedagógia időszerű kérdései külföldön*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MAJZIK LNÉ (1971): Nevelési eredmények az egész napos iskolában. In: SZABADKAI SNÉ (szerk.): *Tanulmányok az egész napos iskoláról*. Tankönyvkiadó, Budapest. 54–86.
- MAJZIK LNÉ (1972): *Nevelési eredményvizsgálat az általános iskolai osztályfőnök munkájában. Tanuláshoz és munkához való viszony*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MAJZIK LNÉ (2005): Nevelési eredményvizsgálat – A kandidátusi fokozat elnyeréséhez készült beszámoló részlete. In: *Neveléstudományi tanulmányok a gyakorlatközelben*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 71–90.
- MEYER, E. (Hrsg.) (1969): *Individualisierung und Sozialisierung im Unterricht*. Klett Verlag, Stuttgart.
- MEYER, E. (Hrsg.) (1970): *Die Gruppe im Lehr- und Lernprozess*. Akademische Verlagsgesellschaft, Frankfurt am Main.
- MEYER, E. (Hrsg.) (1971): *Gruppenpädagogik zwischen Moskau und New York*. Meyer Verlag, Heidelberg.
- MÉREI F. (1966a): *A szociogram módszer*. Módszertani Közlemények I. Budapest.
- MÉREI F. (1966b): A társkapcsolatok megszilárdulása és fejlesztése az óvodában. *Magyar Pedagógia*, 2. 118–135.
- MÉREI F. (1967): Pár és csoport. In: *Pszichológiai Tanulmányok X*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 153–158.
- MÉREI F. (1969): A szociometria módszerei és jelenségvilága. *Pedagógiai Szemle*, 7–8. 594–617.

- MÉREI F. (1970): *Közösségek rejtett hálózata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS A. (szerk.) (1997, 2002, 2010): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- M. NÁDASI M. (1999): *Hétköznapi és/vagy tudományos pedagógia?* Tanári létkérdések. Raabe, Budapest. 18.
- NAGY J. (2000): *XXI. század és a nevelés*. Osiris Kiadó, Budapest.
- NAGY K. (1973): A tanulói beállítottság vizsgálata. In: KISS Á. (szerk.): *Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 279–294.
- NAGY S. (1967): *Didaktika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NAGY S. (1981): *Az oktatáselmélet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- N. KOLLÁR K. (2001): *Tanulók iskolai közérzete és társas kapcsolatai*. PhD-disszertáció. Kézirat. ELTE, Budapest.
- KOLLÁR K. – SZABÓ É. (szerk.) (2004): *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- NOVIKOVA, L. I. (1970): A közösség és a személyiség problémája a pedagógiában. In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.) (1970): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 252–261.
- PATAKI F. (1965): A közösséglelektan néhány kérdése Makarenko életművében. *Pedagógiai Szemle*, 12. 35–59.
- PATAKI F. (1966): *Makarenko élete és pedagógiája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PATAKI F. (szerk.) (1969): *Csoportlélektan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PATAKI F. (1970): Fővárosi középiskolások társas viszonyai és az iskolai közösség. In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 411–412.
- PATAKI F. (1972): A kicsoport-kutatás dilemmái. *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6. 625–643.
- PATAKI F. – HUNYADY GY. (1972): *A csoportkohézió*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PATAKI F. (szerk.) (1976): *Pedagógiai szociálpszichológia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- PÁRTOS V. (é. n.): Szerepelvárások az iskolában. In: KOZMA T. (szerk.): *Szervezetkutatás az iskolában*. Magyar Tudományos Akadémia, Pedagógiai Kutatócsoport, Budapest.
- PETRUSEK, M. (1972): *Szociometria*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- PÖLTL J. (1970): A mikroalakzatok dinamikája a közösségben. (Az iskola közösségi funkcióinak nevelésszociológiai megközelítése.) In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 348–379.
- SECORD, P. F. – BACKMAN, C. W. (1972): *Szociálpszichológia*. Kossuth Kiadó – Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest.
- SERFŐZŐ M. (1997): Az iskola szervezeti klímája. In: MÉSZÁROS A. (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 381–398.
- SERFŐZŐ M. – VÖRÖS A. (2001): A szöveges értékelés alapja: a tanuló megismerése. In: HUNYADY NÉ – M. NÁDASI M. (szerk.): *Osztályozás? Szöveges értékelés?* Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest. 44–61.
- STANCIU, I. (1970): A tanulóközösség szervezésére vonatkozó pedagógiai elmélet és gyakorlat Romániában. In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 279–287.

- SZABÓ É. (1997): A szociális megismerés alapjelenségei: személypercepció és attribúció. In: MÉSZÁROS A. (szerk.): *Az iskola szociálpszichológiai jelenségvilága*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 86–102.
- SZABÓ É. (2004): Személypercepció, attribúció, egyének és csoportok megítélése. In: KOLLÁR K. – SZABÓ É. (szerk.): *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris Kiadó, Budapest. 350–392.
- SZABÓ I. (1998): A szakma hangja. Iskolaigazgatók elképzelései az oktatás emberi tényezőiről. In: BALÁZS É. (szerk.): *Iskolavezetők a 90-es években*. OKI, Budapest. 173–199.
- SZABÓ L. T. (1988): *A „rejtett tanterv”*. Magvető Kiadó, Budapest.
- SZARKA J. (1970): Az iskolai közösség funkciói. In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 239–246.
- SZARKA J. (1970): Vita-összefoglaló a második témáról. In: HORVÁTH L. (főszerk.), MAJZIK LNÉ – PETRIKÁS Á. (szerk.): *A szocialista személyiség nevelése és a közösség*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 413–420.
- SZEKSZÁRDI FNÉ (1987): *Konfliktusok az osztályban*. Korszerű nevelés. MPT sorozata. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZEKSZÁRDI FNÉ (1993): Változatok az erőszakmentes konfliktusmegoldásra I–II. *Iskolakultúra*, 14–19. 8. 34–41.
- SZEKSZÁRDI J. (2002): *Konfliktusok pedagógiája*. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém.
- SZOKOLSZKY Á. (1989): A tanár-diák kapcsolat alakítása. In: FALUS I. és mtsai (szerk.): *A pedagógia és a pedagógusok. Egy empirikus vizsgálat eredményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 119–144.
- VARGA K. (1968): *Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁRHEGYI GY. (1963): Vizsgálat a gyermekek társas-közösségi életének alakulásáról. In: KISS Á. és mtsai (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 281–343.
- VÁRHEGYI GY. (1965): Egy iskolai osztály társas-közösségi életének vizsgálata. *Budapesti Nevelő*, 1. 19–45.
- VASTAGH Z. (1967): A közösség munkájának és a gyermekek kölcsönös kapcsolatainak összefüggései. *Pedagógiai Szemle*, 7–8. 615–632.
- VASTAGH Z. (1968): *A szociometriai módszer alkalmazásának szerepe egy általános iskolai osztályközösség belső kohéziójának és közvéleményének megismerésében*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- VASTAGH Z. (1974): Szociometriai szempontok az osztályközösség közvéleményének megismeréséhez és fejlesztéséhez. In: SZÁNTÓ K. (szerk.): *A falusi nyolcadik osztályos tanulók fejlettsége és nevelése*. MPT, Budapest.
- VASTAGH Z. (1980): *Mikrocsoportok az iskolai osztályokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VERESS J. (1966): Az ifjúság megítélése a publicisztika tükrében. Az Országos Pedagógiai Intézet ülése az átmeneti korszak ellentmondásainak nevelési vonatkozásairól. *Pedagógiai Szemle*, 1. 7–10.
- VORWERG, M. (1971): *Die Struktur des Kollektivs in sozialpsychologischer Sicht*. Berlin (DDR).
- VORWERG, M. (1966): *Sozialpsychologische Strukturanalysen des Kollektivs*. Berlin.

- WEISS, C. (1974): *Az iskolai osztály szociológiája és szociálpszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ZRINSZKY L. (1993): *Bevezetés a pedagógiai kommunikáció elméletébe*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ZRINSZKY L. (2003): A hazai egyetemi szintű tanárképzés pedagógiai programjai. *Pedagógusképzés*, 3–4. 3–17.

N. Kollár Katalin

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Tanárképzést előkészítő BA/BSc modul pszichológiaoktatása az ELTE-n

Célkitűzések és eredmények
a hallgatói vélemények tükrében

A tanulmány a tanárképzés céljait veszi számba a bolognai képzés kialakításának dokumentumai alapján. Ezután a tanári előkészítő modul pszichológia és pedagógia tantárgyainak hallgatói véleményei alapján elemzi a képzés erősségeit és gyengeségeit öt félév adatai alapján. Elemezzük a tantárgyak oktatási céljai és a tanári pálya által támasztott követelmények szempontjából az oktatás jellemzőit.

A feldolgozott 973 hallgató több ezer ítéletét veszi számba, és kitér a hallgatók által szövegesen is megfogalmazott vélemények tartalmára és az oktatói munka hallgatók általi véleményezésének módszertani tanulságaira is.

A tanárképzés előtt álló feladatok a kétezres évek elején

A tanárképzés átalakításának szükségességét a 2000-es években nem csupán a felsőoktatás bolognai átalakítása tette indokolttá, hanem legalább két, ettől független tényező is. Egyrészt a pedagógusképzés és a munkaerő-piaci igények nem voltak összhangban. Az elmúlt évtizedekben a tanárképzés legtöbb területén jelentős túlképzés volt, és bár a 2000-es évek elejére a tanárképzésre jelentkezettek aránya, az egyetemi hallgatói létszámok emelkedésével párhuzamosan, némileg csökkent (POLÓNYI 2004), de még így is jelentős maradt a túlképzés ezen a területen. Az egyetemi szintű természettudományos képzésben viszont a közoktatási igényekhez képest is kevés, és egyre fogyó hallgatói létszámokat tapasztalhattunk. Ennél is aggasztóbb, hogy a természettudományi tanárképzésben a felvételi pontszámok drasztikusan lecsökkentek (TASNÁDI 2003). Mindezek mellett a kiképzett tanárok viszonylag nagy arányban, legtöbb területen 40–50%-os arányban helyezkedtek el nem tanári pályán. Ez az arány a bölcsész egyetemi végzettségűeknél az 50%-ot is meghaladja (POLÓNYI 2004).

Másrészről a tanárképzés duális hagyományai (főiskolai és egyetemi szintű tanárképzés) és a közoktatásnak az 1990-es évektől bekövetkezett szerkezeti átalakulása strukturálisan is rosszul illeszkedtek, hiszen a hat- és nyolcosztályos gimnáziumok tanárigényét a képzés nem követte (HUNYADY 2010b).

Mindezek mellett a bolognai folyamat összehangolása a pedagógusképzés, és ezen belül a tanárképzés kérdéseivel szerteágazó szakmai vitákat váltott ki (HUNYADY 2010a; BAUMSTARK és mtsai 2011), melyek annak ellenére nem jutottak a mai napig sem nyugvópontra, hogy időközben elindult a tanárképzés minden eddiginél nagyobb mértékű reformja (H. NAGY A. 2009). Az itt vázolt problémákat a 2006-ban indult kétképcsős tanárképzés önmagában elvileg sem tudná megoldani, hiszen a túlképzés problémája a felsőoktatás keretszámaival és finanszírozásával függ össze, a tanár szakra való jelentkezés és a pálya megtartó ereje viszont a tanári pálya általános megbecsültségével vagy annak hiányával van elsősorban kapcsolatban. Mindezek ellenére nem közömbös, hogy maga a felsőoktatás vonzó tanulási környezetet képes-e biztosítani a tanárképzés számára.

Jelen tanulmányunkban ennek a kérdésnek csupán egyetlen vonatkozását vizsgáljuk, a BA/BSc szintű képzés tanári előkészítő moduljának pszichológiai tárgyú tanegységeit.

A képzés általános céljai és jellemzői a BA/BSc szinten

A tanárképzésben a kormány- és miniszteri rendeletek szintjén a szabályozás kijelöli a kereteket. A BA/BSc szinten 10 kreditese, a tanári stúdiumokat előkészítő pedagógiai-pszichológiai modul ir elő az alapfokú képzésben azok számára, akik tanári szakokon akarják folytatni MA-szinten tanulmányukat. Ezt a pedagógiai és pszichológiai jellegű tantárgyakból álló modul a 289/2005. (XII. 22.) Korm. rendelet 12. § 5(b) bekezdése írja elő, és a funkcióját a pályaorientáció segítségével határozza meg. A diákok ezeket a tárgyakat választható formában tanulják abból a célból, hogy megalapozott döntést tudjanak hozni még a mesterszintre való belépés előtt arról, hogy szeretnének-e tanárok lenni.

Ennek a modulnak tehát kettős célja van, egyrészt segíti a pályaválasztási döntés meghozatalát, másrészt tartalmi ízelítőt is ad a pedagógia és pszichológia stúdiumokból, bemutatja, milyen témákról és milyen módszerekkel tanulhat majd, ha a hallgató a tanári szakot választja.

A pedagógia és pszichológia előkészítő stúdiumok kialakítását vállaltan eltérő szempontok vezérelték az ELTE PPK tanárképzésében, a kétféle tanulmányok mintegy kiegészítik egymást. A pedagógia tárgyak hangsúlyosan a tanári pályához kötődnek, egyrészt a diákok tizenkét közoktatásban eltöltött éve alatt szerzett saját tapasztalatait dolgozzák fel, és reményeink szerint „át”, másrészt a pedagógia neves dilemmái mentén mutatják be a neveléstudomány gondolkodásra és állásfoglalásra készítő problémáit. Ezekre a tárgyakra jelen tanulmányunkban nem térünk ki részletesen.

A pszichológia mondanivalója természetes módon kötődik nemcsak az iskolához, hanem az iskolán kívüli világhoz is. Sőt, úgy is fogalmazhatunk, hogy a mondanivalója elsősorban nem az iskola világához, hanem a mindennapi élethez és az átlagostól eltérő viselkedéshez kapcsolódik. Ezért olyan témákat kínálunk ebben a blokkban, amelyek a tanárságon túl is széles érdeklődésre tarthatnak számot, és amelyek hasznosak akkor is, ha a diák valóban pályaorientációs célból vette fel ezeket a tárgyakat. Ilyen témák: a családi szocializáció és a gyermeknevelés témaköre, a személyiségfejlődéssel összefüggésben jól tárgyalható ön- és társismeret, a saját személyiségjellemzőinek és a környezet tagjainak jobb megértése. Vagyis a gyakorlatban használható ismereteket kínálunk a *gyereknevelés, önismeret, emberi kapcsolatok és társas készségek* területén.

A pszichológiai témájú tanegységek tartalma

TANB-104 Családi szocializáció és fejlődépszichológia

Ez az előadás a gyermekek fejlődésének jellemzőit tárgyalja a születés előtti időszakától a felnőttkorig, sőt a családi élet szakaszain keresztül az öregkor problémáit is érinti. A kicsit bonyolultnak tűnő cím az egyszerű „fejlődépszichológia” megjelölés helyett azt jelzi, hogy nem pusztán az egyének fejlődésével, hanem hangsúlyosan a gyermek fejlődését meghatározó családi és tágabb környezeti jellemzőkkel is foglalkozunk. A fejlődést befolyásoló tényezők tárgyalása során kitérünk a személyiség biológiai, valamint társas-társadalmi meghatározottságának szempontjaira, a fejleszthetőség és az egyéni különbségek okainak tárgyalására is. Kiemelt figyelmet kapnak a családi élet jellemzői, a szülő-gyermek kapcsolat, és így a nevelés hatékony módszerei, az egészséges személyiségfejlődést biztosító környezet jellemzői is. A tantárgy nyíltan felvállalva több célt is szolgál: ismereteket nyújt a gyermeknevelés terén, amelyek nemcsak a családi szocializáció során hasznosíthatóak, hanem a pedagóguspályán is. Segít megérteni a különböző családi környezetből jövő tanulók egyéni sajátosságait, szempontokat és eszközöket nyújt a diákokkal való bánásmód és a szülő-pedagógus kapcsolat kiépítése terén is.

Az életkorok közül kiemelten kezeljük a prepubertás- és serdülőkort, mivel ez az a korosztály, amellyel leginkább dolgozni fognak a tanárok. Az élethosszig való fejlődés bemutatásával a családi életciklus különböző állomásait is érintjük, és így szempontokat adunk a leendő tanítványok családjának könnyebb megértéséhez. Nem utolsósorban a diákok saját vagy leendő családjának hatékonyabb kezelésében is nyújtunk szempontokat, például a jövőbeni szülői szerepük kimunkálásában vagy az idősek problémája iránti nyitottság és empátia fejlesztésében. Ezek a témák általánosabb mentálhigiénés szempontból is fontosak, hiszen a hallgatónk mint leendő pedagógusok lesznek azok a szakemberek, akik a gyerekeken keresztül széles rétegekkel állnak kapcsolatban, és felkészültségük alapján képesek is segítő pozícióba kerülni legalább addig a szintig, hogy felismerjék a gyermekek problémáit, és a családoknak indokolt esetben szakemberek segítségét tudják ajánlani.

TANB-105 A gyermek fejlődése és életkori jellemzői

A fenti előadáshoz szervesen kapcsolódik ez a szeminárium. A tantárgy a személyiségfejlődés tipikus folyamatának bemutatásán túl a fejlődést befolyásoló tényezőkkel is foglalkozik, és ezáltal ahhoz is ismereteket nyújt, hogy hogyan lehet ezt a fejlődést akár a családon kívül, pedagógusként is érdemben segíteni. Ilyen szempontok a személyiség biológiai, valamint társas-társadalmi meghatározottsága, a fejleszthetőség és az egyéni különbségek okainak megértése.

A tanárok diákokkal és szülőkkel való kapcsolatának kialakítása szempontjából fontos annak megértése, hogy a fejlődés egyéni utakon valósul meg. Az egyediség és tipikusság megértése segíti a leendő pedagógusokat abban, hogy felismerjék a potenciális nehézségek okait, és elfogadják az egyes családok szocializációs különbözőségeit is. Ez a megközelítésmód olyan szemlélet kialakítását célozza, mely toleranciát mutat az egyéni és kulturális sokféleség iránt.

Mindezek tanulságaként a cél a differenciált, a gyermekek egyéni sajátosságaihoz, szociális körülményeihez és életkori sajátosságaihoz alkalmazkodó bánásmód kialakítása.

A szemináriumi feldolgozásnak kiemelt szerepe van a hatékony nevelői magatartás tanulókhöz és a pedagógus saját személyiségéhez és szemléletéhez is igazodó formáinak megtalálása és a nevelhetőséggel kapcsolatos reális nézetek kialakítása terén.

A szeminárium keretében a hallgatók a saját élményeik és a félév során szerzett iskolai vagy családonál szerzett tapasztalataik felhasználásával megismerkednek a személyiségfejlődés általános menetével, a különböző életkorok jellemzőivel, kiemelten az iskoláskorral, a család és az iskola szocializációban betöltött szerepével. Hangsúlyt kapnak a családi-társas kapcsolatok, a személyközi kommunikáció és interakció kérdései.

A gyerek életkori és egyéni fejlődési sajátosságainak jobb megértése érdekében a hallgatók esettanulmányt (gyermekmegfigyelést) készítenek. Ez a gyakorlat lehetőségeket nyújt a szülővel és gyermekekkel való hatékony kommunikációban való tapasztalatszerzésre és módszerek alkalmazására a tanulók megismerésében.

A fejlődépszichológiai témájú tárgyak módszertani jellemzői

Az itt vázolt szemléleti keretek kialakításának sikere alapvetően a választott módszerektől függ. Ezért számba vesszük a módszertani sajátosságokat, melyek az előadást és a szemináriumot is jellemzik:

- Nem csupán az elméleti megállapításokat mutatjuk be, hanem az ezeket megalapozó kutatásokat is, kitérve az eredmények összetettségére, akár az eredmények ellentmondásos volta is. Bemutatjuk a vizsgálatok korlátait, az értelmezések dilemmáit és a nyitott kérdéseket.
- Az elméleti kereteket többféle szemléleti megközelítésben is bemutatjuk, amennyiben egymással párhuzamosan létező elképzelések, iskolák szólnak az adott kérdéskörrel.
- A tudományos tényeket a maguk összetettségében mutatjuk be, kitérve a többirányú megközelítés tanulságaira. Így például a családi szocializáció jellemzőit társadalmi, szociológiai, kulturális és egészségügyi szempontokat is érintve mutatjuk be.

A gyakorlatok sajátosságai:

- A gyakorlat keretében a pszichológiai jelenségeket összefüggésbe hozzuk a hallgatók saját személyes tapasztalataival és a szemináriumi csoportokon belüli sokszínűséget is felhasználjuk az egyéni nézőpontok bemutatására és a tolerancia fejlesztésére.
- Tág teret biztosítunk a szemináriumokon az egyéni vélemények megjelenítésére, és ítélelkezéstől mentes, elfogadó légkört biztosítunk ahhoz, hogy az eltérő vélemények meg is fogalmazódhassanak.
- Olyan feladatokat adunk a tanárjelölteknek, ahol iskolai helyzetekkel, tanulókkal, pedagógusokkal szerezhetnek élettapasztalatokat.

Az egyéni fejlődési utak jelentőségét azáltal is bemutatjuk, hogy a hallgatóknak maguknak is lehetőségük van arra, hogy az aktuális kompetenciaszintjüknek megfelelő feladatokra vállalkozzanak, sőt elvárjuk tőlük, hogy felelősen döntsenek a számukra tanulságos feladatok kiválasztásában és ezek egyéni módon való megvalósításában.

Kötelezően választandó tárgy az alapképzés keretében pszichológiából

A kötelezően választandó tárgyat a tanári előkészítő modul keretében a hallgatók a neveléstudomány, pszichológia vagy a szakmódszertanhoz kapcsolódó témakörök közül választhatják. A pszichológia területéről olyan ismereteket nyújtunk, amelyeket a hallgatók a magánéletükben is fel tudnak majd használni, ami fejleszti emberismeretüket, segíti önmaguk és a környező világ pszichológiai jelenségeinek jobb megértését. Azt szeretnénk ezekkel a tárgyakkal megmutatni, hogy a pszichológia nemcsak érdekes, de hasznos ismereteket is nyújt a mindennapi élet nagyon sok területén.

A kínálatunkban a társas jelenségek pszichológiája, önismeret és személyiségpszichológia, pszichológiai jelenségek a filmművészetben, az emberi gondolkodás sajátosságai és csapdái témák szerepelnek.

A pszichológia tárgyú kurzusokon túl a választható blokkban a tanárképzésben részt vevő társkarok is kínáltak a vizsgált félévekben – és jelenleg is kínálnak – kurzusokat. Ezek módszertani jellegű szemináriumok a tanári kommunikáció, iskolai tanórák elemzése, digitális tananyagok az oktatásban, oktatóprogramok tervezése témákban. A jelen vizsgálatban elemzett periódusban pedagógiai tárgyú órákat nem hirdettük.

A teljes képzés jellemzőit és az itt bemutatott pszichológia tantárgyak sajátosságait két korábbi tanulmányban részletesebben bemutattuk (N. KOLLÁR 2009; N. KOLLÁR 2011).

Az imént bemutatott tárgyak fogadtatását a hallgatók részéről a hallgatók által adott visszajelzések alapján mértük le. A PPK hallgatói által összeállított, és minden tárgy esetén kitöltésre ajánlott kérdőív „Az oktatói munka hallgatói véleményezése” (továbbiakban OMHV) adatait dolgoztuk fel, ezeknek a mentén mutatjuk be az egyes tanegységek jellemzőit.

A minta és a vizsgálati eljárás

A hallgatói minősítéseket a minden tárgyhoz használt elektronikus felületen (e-learning) érik el a hallgatók, akik a véleményüket önkéntesen és anonim módon közlik. A tanárok a saját kurzusaikra kapott értékeléseket összesítve kapják meg. A diákoknak minden esetben módjában áll szöveges megjegyzést is fűzni az órához, ezeket a tanár szintén név nélkül kapja meg. A minősítéseket az oktató joga nyilvánosságra hozni, ha ezt nem teszi, akkor csak ő és a munkakörnyakörölőja szerez a minősítésekről tudomást.

A bolognai rendszerű képzés nappali tagozaton, BA-szinten 2006 őszén indult az ELTE-n. Az általunk feldolgozott adatok öt félév hallgatói visszajelzései, 2008 tavaszától 2010 tavaszáig. Összesen a pszichológia tárgyakra és a választható tárgyra vonatkozóan 973 hallgatói kérdőív adatait dolgoztuk fel (lásd *1. táblázat*). A hallgatók az ELTE BA/BSc képzésére járó hallgatói mind a humán, mind a reál tanárképes szakokról.

I. táblázat. Az adatok megoszlása tantárgyanként 2008 ősztől 2010 tavaszi félévéig az összes hallgató számához viszonyítva

Adatok típusa	Adatok száma	A válaszolók %-a az összes hallgatóhoz viszonyítva
Nyilvános	892	38,80%
Nem nyilvános, de feldolgozott adat	181	7,87%
Összes meglévő adat	1 073	46,67%
Hiányzó adat a vizsgált kurzusokon	1 226	53,32%
TANB-104 Családi szocializáció és fejlődépszichológia	370	38,50%
TANB-105 A gyermek fejlődése és életkori jellemzői	334	47,91%
TANB-106 Választható – többek közt pszichológia tárgyú is	269	37,94%

A rendelkezésünkre álló adatok nem reprezentálják kellő mértékben a hallgatók véleményét, mivel az OMHV-t csak azokra a kurzusokra vonatkozóan jelenítik meg, ahol a válaszolók száma eléri a hallgatók 25%-át. Ez a vizsgált időszakban azt jelenti, hogy például a TANB-104-es kódú tárgyat a vizsgált időszakban 1161 hallgató vette fel, így a feldolgozott 370 adat csupán a hallgatók 31,87%-a. Maguk a nyers adatok is beszédesek azonban, jelzik, hogy a hallgatók jelentős számban, évfolyamonként közel 600-an látogatják a tanári előkészítő kurzusokat, másrészeől, hogy magának az OMHV-nak a kitöltési arányát érdemes lenne növelni.

Mire kérdez rá az OMHV?

A mérőeszköz 25 kérdést tartalmaz. Ezek közt összesen 19 olyan kérdés szerepel, amely az oktatott tantárgy tartalmával, és oktatásának minőségével kapcsolatos. A többi kérdés a tantárgy megítélése szempontjából érdektelen, mert közvetlenül a tanár személyét, illetve munkavégzését minősíti, elsősorban formai szempontból (késések, óraelmaradás, elérhetőség és személyiségi jogok tiszteletben tartása), tárgytól független szempont (irodalom hozzáférhetősége) vagy a tárgy jellegétől nehezen elvonatkoztatható módszertani elemekre kérdez rá (volt-e lehetőség a tevékenységben való részvételre). Ezeket a kérdéseket ebben a vizsgálatban figyelmen kívül hagytuk.

A kérdéseket 4 fokú skálán ítélték meg a hallgatók (nem, ritkán, gyakran, mindig, illetve soha, általában nem, általában igen, igen), kivétel az ajánlaná-e a kurzust kérdés, ahol 10 fokú skálát használt a felmérés, ezt konvertáltuk max. 4-es értékre.

A 19 kérdésre faktoranalízist végeztünk. A kérdések jól tagolódnak öt faktorba, mindegyik faktor reliabilitásmutatója megfelelő. A kapott faktorok és a hozzájuk tartozó kérdések (a faktorsúlyokat az *1. függelék*ben közöljük):

I.

- Az órák érdekesek, gondolatébresztőek.
- Mennyire nyújtott új ismereteket?
- Mennyire segítette a szakmai fejlődést?
- *Az oktató munkáját mintának tekintem.*
- Felkeltette a kíváncsiságot.
- Önfejlesztéshez nyújtott szempontokat.
- Új tapasztalatokat nyújtott a személyiségekről.
- Új készségek kialakítását segítette.

2. Tanulmányi teljesítmény elősegítése Cr.-alfa 0,795

- *A feladatok jól kiegészítették az órát.*
- A követelmények világosak.
- Követhető az előadás/interaktív a gyakorlat.
- *Ajánlanám a kurzust másoknak.*
- Az oktatói munka segítette a követelmények teljesítését.

3. Óravezetés Cr.-alfa 0,865

- Az órák jól strukturáltak voltak.
- Jól vezette az órát az oktató.

4. Értékelés Cr.-alfa 0,728

- Korrekt értékelés.
- Személyre szóló visszajelzést kaptam.

5. Hangulat Cr.-alfa 0,818

- Mennyire jó a hangulat, légkör?
- Figyelembe veszi az oktató a hallgatók észrevételeit.

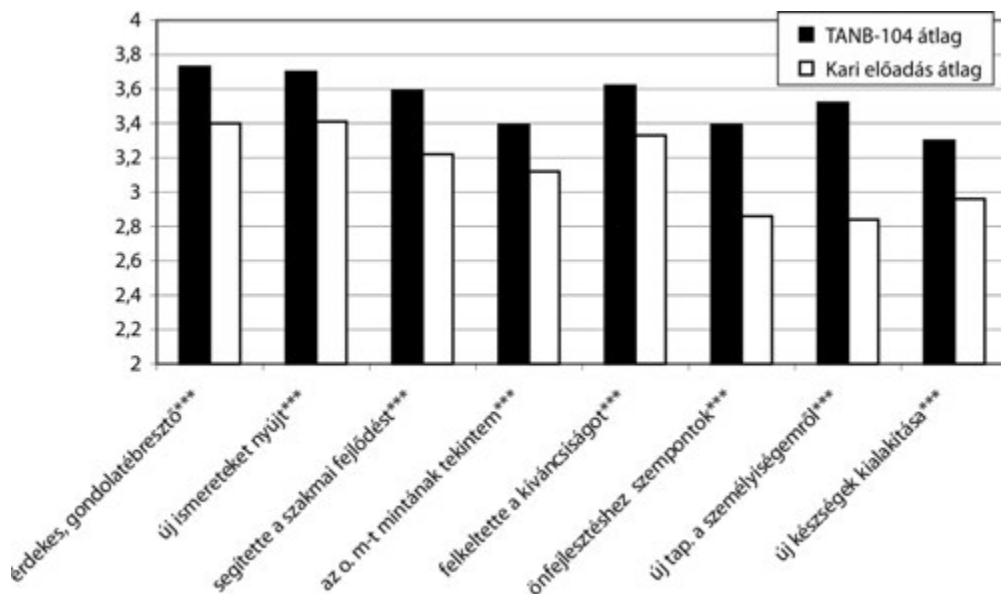
A hallgatói véleményeket a faktorok szerint csoportosítva, első lépésben az egyes kérdések mentén mutatjuk be, egymintás t-próbával¹ viszonyítva a kari átlagértékekhez az adott kérdésre adott válaszokat, majd a faktorok mentén számoltuk ki az egyes tárgyakra adott értékeket.²

¹ A t-próbák szignifikanciaértékeit az ábrákon mutatjuk be ' = $p < 0,10$, * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$, *** = $p < 0,001$.

² A faktorba tartozó kérdésekre kapott összpontszámot osztottuk a kérdések számával. Az itt közölt kérdések közül a dőlten szedettek a faktorok számításánál figyelmen kívül hagytuk, mert nagy értékkel töltöttek más faktorokra is, így a Cr.-alfa-értékek tovább nőttek. A változott faktorértékek Cr.-alfa-értékei: 1. faktor Cr.-alfa 0,944, 2. faktor Cr.-alfa 0,834.

Családi szocializáció és fejlődépszichológia tárgy megítélése (TANB-104)

Ez a tárgy a szakmai érdeklődés felkeltése és a szakmai fejlődés elősegítése szempontjából is kiugróan jó értékeket kapott (1. ábra).

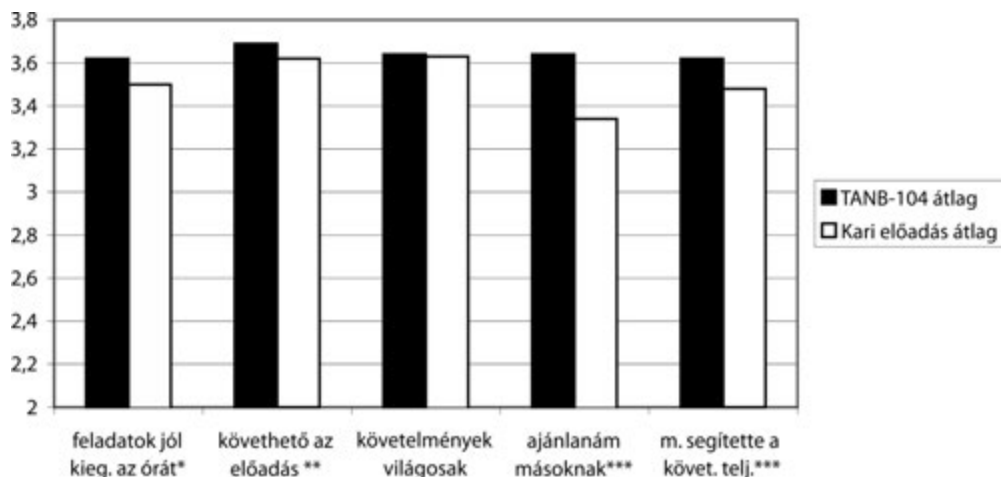

1. ábra. TANB-104 Szakmai érdeklődés felkeltése és szakmai fejlődés segítése

A tárgyat érdekesnek és új ismereteket nyújtnak tartják a hallgatók. A kari átlaghoz viszonyítva kiugróan magas értékelést kapott a személyiséggel kapcsolatos új tapasztalatok nyújtása és az önfejlesztés terén. Ez egyrészt igazolja a tárggyal kapcsolatos célkitűzések megvalósulását (emberismeret, önismeret), másrészt érdemes kiemelni, hogy ez a tárgy műfajában előadás, és ennek ellenére képes hozzájárulni a leendő pedagógusok önfejlesztéséhez. Az első faktorba tartozó minden kérdés tekintetében ($p < 0,001$ szinten) meghaladják a tárgyra kapott értékek a kari átlagot, vagyis tartalmi szempontból kiugróan értékesnek tartják a hallgatók ezt a tárgyat.

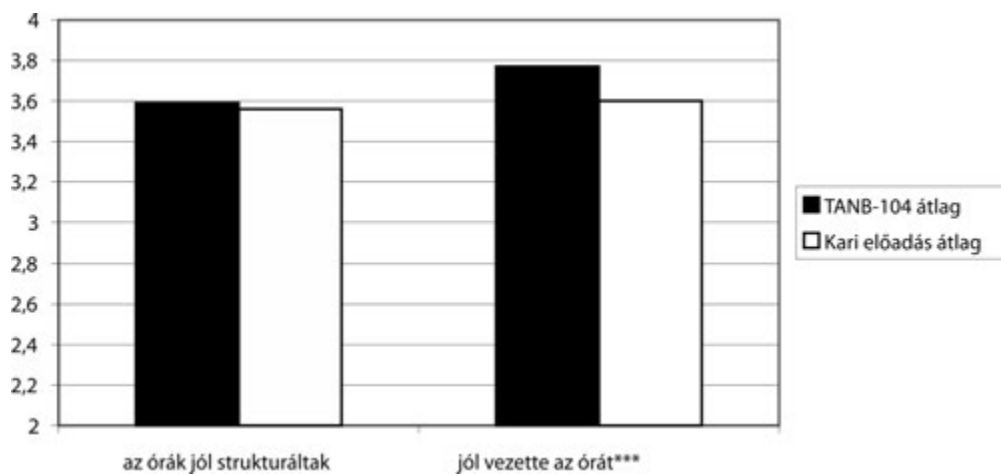
A második faktor arról szól, hogy mennyire segíti az oktató pedagógiai munkája a *követelmények teljesítését*. A tanulmányi teljesítmény segítése szempontból is átlag feletti minősítéseket kaptunk ezzel a tárggyal kapcsolatban, csupán a világos követelmények állítása nem haladja meg a kari átlagot, a hallgatók jó szívvel ajánlanák másoknak is (2. ábra).

Érdekes tapasztalat, hogy ebbe a faktorba került az a kérdés is, hogy ajánlanák-e a diákok a tárgyat másoknak. Kisarkítva a kérdést azt mondhatjuk, hogy a hallgatók leginkább azért ajánlanának egy tárgyat másoknak, mert annak teljesítése reálisan elérhető, az oktató segíti a sikeres teljesítést. Ez a kérdés összefüggést mutat más faktorokkal is, leginkább a strukturáltsággal – ami szintén a tanulhatóság egyik vetülete, és a jó hangulattal is, vagyis az *ajánlásra érdemes* kurzus elsősorban nem tartalmi okokból vonzó a diákok szemében.

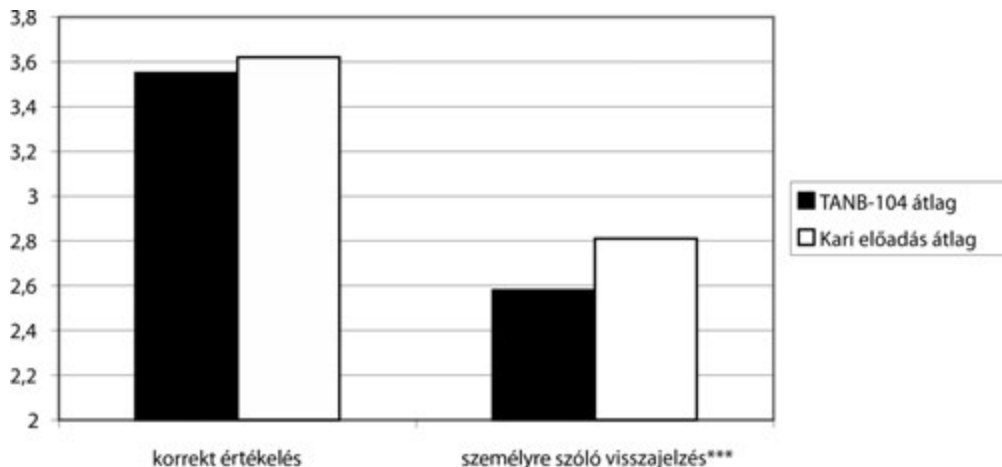
2. ábra. TANB-104 Tanulmányi teljesítmény segítése

Óravezetés szempontjából is elégedettek a hallgatók, az órák jól vezetettek, nem feltétlenül a strukturáltság miatt, mert arra átlagos értékeket kaptunk (3. ábra).

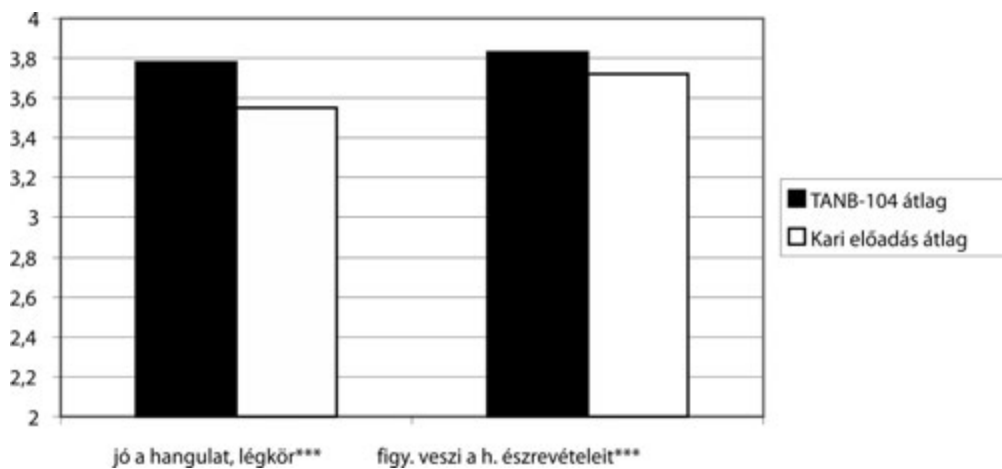
3. ábra. TANB-104 Óravezetés

Lényeges különbséget találtunk az óra strukturáltságának és az óravezetés színvonalának megítélésében (3. ábra). A faktorsúlyokból látható (1. függelék), hogy a két kérdés nem független az első faktortól, ami a szakmai érdeklődés felkeltését és a szakmai fejlődés segítségét írja le. A strukturáltság és a jó óravezetés feltehetően előfeltétele annak, hogy a tárgy segítse a szakmai fejlődést és érdekes legyen. Ennél a tárgynál azt látjuk, hogy a hallgatók az óravezetést nemcsak akkor értékeli jónak, ha az óra strukturált, a két szempont ennél a tárgynál némileg szétválik. Itt a jó óravezetés legszorosabb korrelációban a tárgy érdekességével (Pearson $r = 0,831$) és a jó hangulattal van (Pearson $r = 0,825$), míg a jó óravezetésnek a strukturáltsággal bár szoros a kapcsolata, de csak kisebb mértékű (Pearson $r = 0,748$).

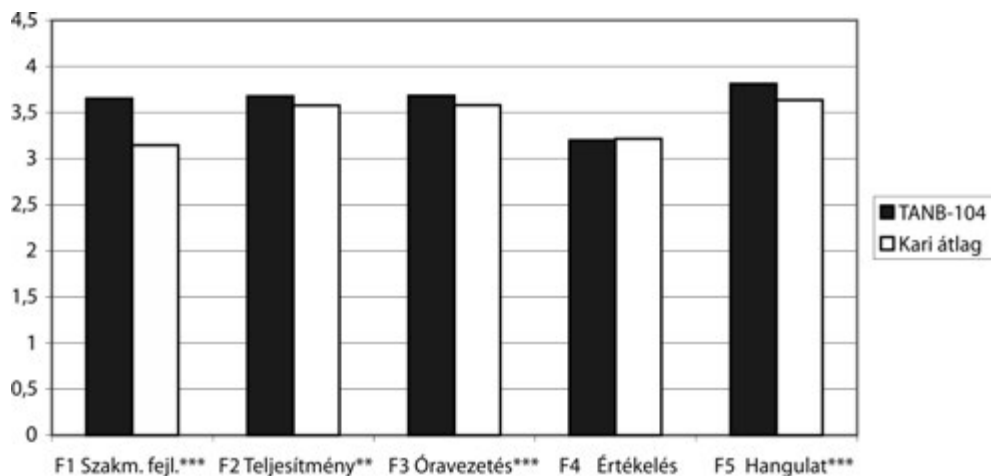
4. ábra. TANB-104 Értékelés

Az értékelés szempontjából azt láthatjuk (4. ábra), hogy a hallgatók egyrészt éppen annyira tartják korrektnek az értékelést, mint más tárgyak esetén, viszont a személyre szóló visszajelzés adása nem éri el a kari átlagot. Ez az egyetlen kérdés, ahol a tárgyra kapott értékelés a kari átlag alatt van. Ez esetben azonban az alacsonyabb érték szakmailag indokolt, az eltérés a kívánatos irányú, hiszen az előadások esetén nem indokolt a személyre szóló visszajelzés. Érdeemes lenne akár célzottan is megvizsgálni, hogy más előadások esetén ez az érték miért ilyen magas, 2,8-es érték, ami azt jelenti, hogy a tanulók többsége úgy érzi, gyakran kap személyre szóló visszajelzést.

5. ábra. TANB-104 Hangulat

Az órák hangulata is a kari átlag felett van, mindkét idetartozó kérdésben $p < 0,001$ szinten szignifikáns a különbség (5. ábra).

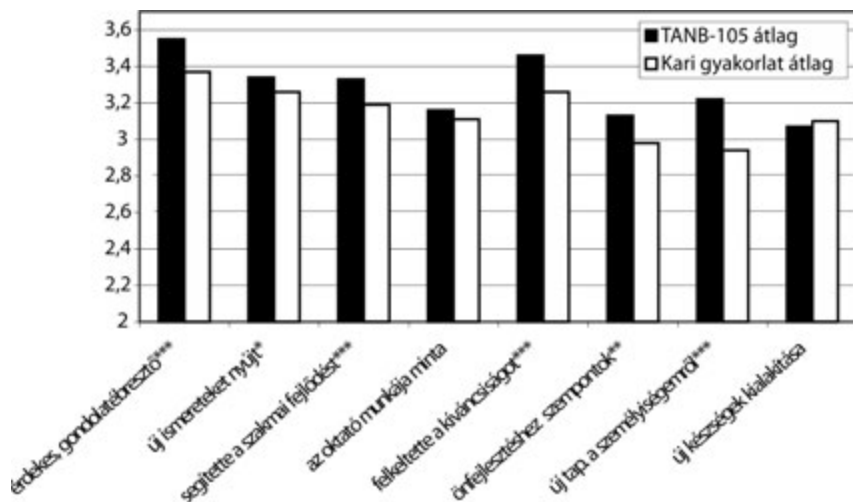
6. ábra. TANB-104 Családi szocializáció (faktorok)

A faktorátlagokat a kari átlaggal összehasonlítva összességében azt láthatjuk (6. ábra), hogy a Családi szocializáció és fejlődépszichológia című előadás négy faktor mentén az átlagosnál kedvezőbb minősítést kapott. A diákok érdekesnek és szakmailag fejlesztőnek tartják az órákat, elégedettek teljesítményük segítségével, az óravezetéssel és az órák hangulatával is. Röviden hasznosnak, teljesíthetőnek és élvezetesnek is tartják ezt az órát. Az értékelés szempontjából a megítélés átlagos, mint megmutattuk, a személyes visszajelzés alacsonyabb szintje ez esetben szakmailag kifejezetten pozitív.

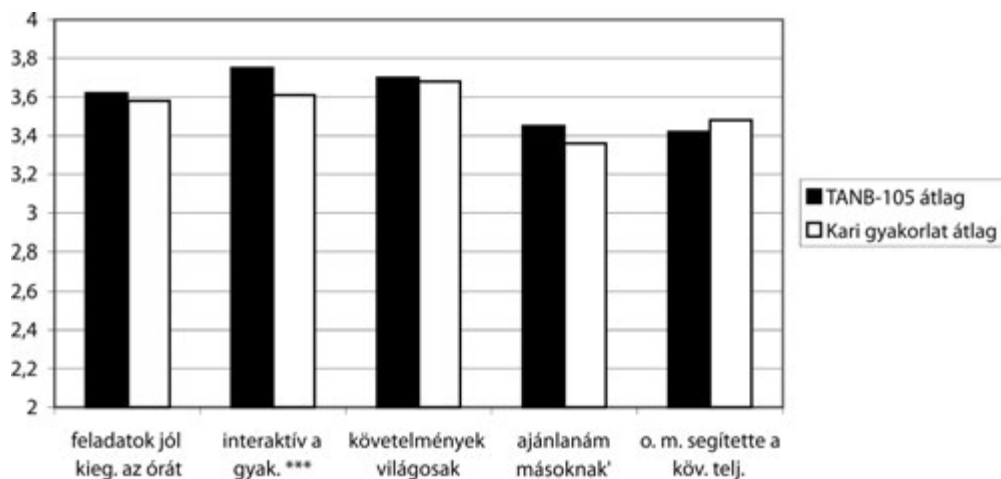
A gyermek fejlődése és életkori jellemzői tárgya megítélése (TANB-105)

A faktorok szerint csoportosítva a kérdéseket ennél a tárgynál szintén alapvetően pozitív kép tárul elénk, de itt már színesebb a megítélés.

Mind a szakmai érdeklődés felkeltése (érdekes, felkelti a kíváncsiságot), mind a szakmai fejlődés több aspektusa (általában a szakmai fejlődés, új ismeretek, új tapasztalatok a saját személyiségéről) szempontjából lényegesen jobb a szeminárium megítélése, mint a kari átlag (7. ábra). Kiemelkedő értéket kap ezen belül is a *kíváncsiság felkeltése* és az *érdekesség*. Két kérdésben a kari átlaggal megegyező a megítélés – az új készségek kialakítása tekintetében, és hogy az oktató munkáját mintának tekinti-e a hallgató. Ez utóbbi kérdést érdemes egy kicsit közelebről is megvizsgálni, mert tartalmilag meglepő, hogy ebben a faktorban kapott helyet. A faktorsúlyokat nézve (1. függelék) láthatjuk, hogy ez a szempont a második és harmadik faktoral is szoros kapcsolatot mutat (teljesítmény segítése és óravezetés). Külön ezt a konkrét kurzust vizsgálva azt láthatjuk, hogy a többi kérdéssel is magasan korrelál, tizenkét kérdés tekintetében 0,7 fölötti korrelációértékeket kaptunk, a legmagasabb értéket a kíváncsiság felkeltésével kapcsolatban (Pearson $r = 0,803$) mértük. Legkevésbé függ össze ez a kérdés az órá interaktív jellegével, hangulatával, a világos követelményekkel, és hogy kap-e a hallgató személyre szóló visszajelzést. Vagyis általában az olyan tartalmi elemek határozzák meg, hogy a tanárt követendő példának tartják-e, mint az érdekesség és az óravezetéssel kapcsolatos módszertani jártasság.

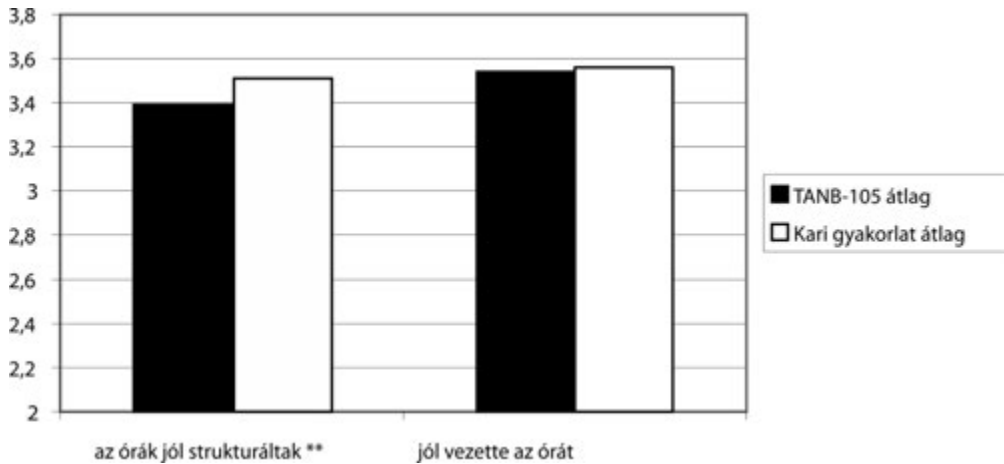
7. ábra. TANB-105 Szakmai érdeklődés felkeltése és a szakmai fejlődés segítése

8. ábra. TANB-105 Tanulmányi teljesítmény segítése

A tanulmányi teljesítmény segítése szempontjából a szeminárium a kari átlagnak megfelelő minősítést kapott, két kivétellel (8. ábra). Ez a gyakorlat interaktívabb, mint általában a szemináriumok, ami tekintettel arra, hogy személyes kérdéseket érintenek a témák (családi nevelés, serdülőkor problémái), indokolt is, és az oktatók ki is használják ezt a lehetőséget. Tendenciaszinten ($p < 0,10$) a kurzus ajánlása is magasabb értéket kap, amiben, mint korábban megmutattuk, szerepet játszhatnak az első faktorban kapott magas értékek.

A 9. ábrán újabb példát láthatunk arra, hogy a jó óravezetés nem feltétlenül a strukturált-ságot jelenti. Ez utóbbi szempontból ez a szeminárium nem éri el a kari átlagot, mégis jól vezetettnek tartják a hallgatók.

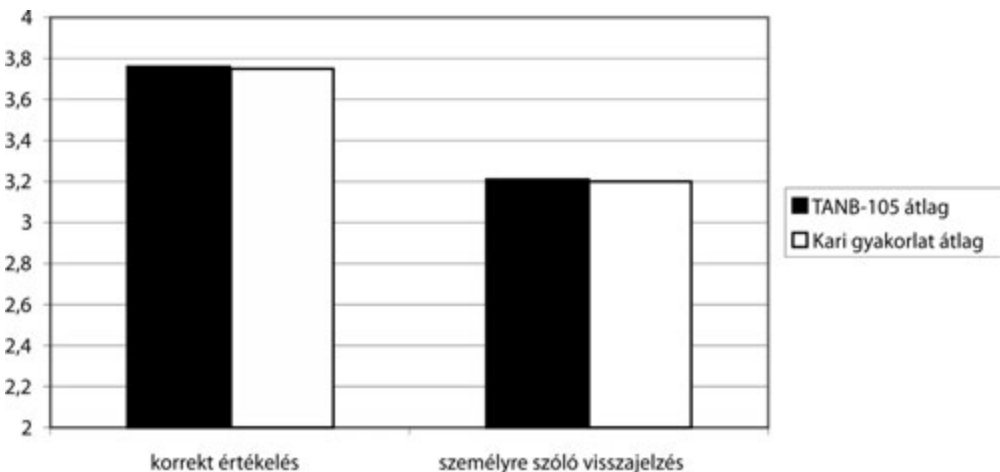

9. ábra. TANB-105 Óravezetés

A jó óravezetés és a strukturáltság szorosan összefügg egymással (Pearson-próba), az előadás esetén $r = 0,748$, a szeminárium esetén $r = 0,745$. Más szempontból azonban érdemes megnézni, hogy az interaktív jelleg és a strukturáltság milyen kapcsolatban áll. Az előadások esetén az órák követhetőségére kérdeztünk rá, és ez még szorosabb kapcsolatban áll a strukturáltsággal (Pearson $r = 0,775$). A szemináriumnál az interaktivitás volt a vizsgált jellemző, ami a strukturáltsággal a legkisebb korrelációs értéket (Pearson $r = 0,388$) adja. Azt mondhatjuk, hogy az interaktivitás kedvéért fel kell némileg áldozni a strukturáltságot, és ezt a diákok nem érzik hátránynak, mert az óravezetést jónak tartják.

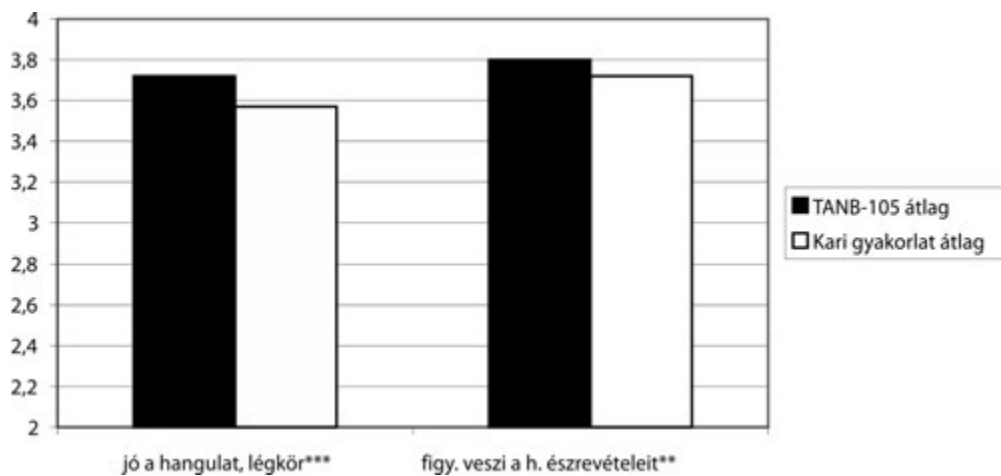
Ezek a más faktorokba tartozó kérdésekkel való együtt járáskor azt mutatják, hogy érdekesebb az óravezetés „jóságát” megítélni a hallgatói vélemények kérésekor, mint a strukturáltságot.

A harmadik faktor az értékelés szempontjából minősíti a tárgyat, ami ebben az esetben a kari átlaggal egyező megítélést kapott (10. ábra).

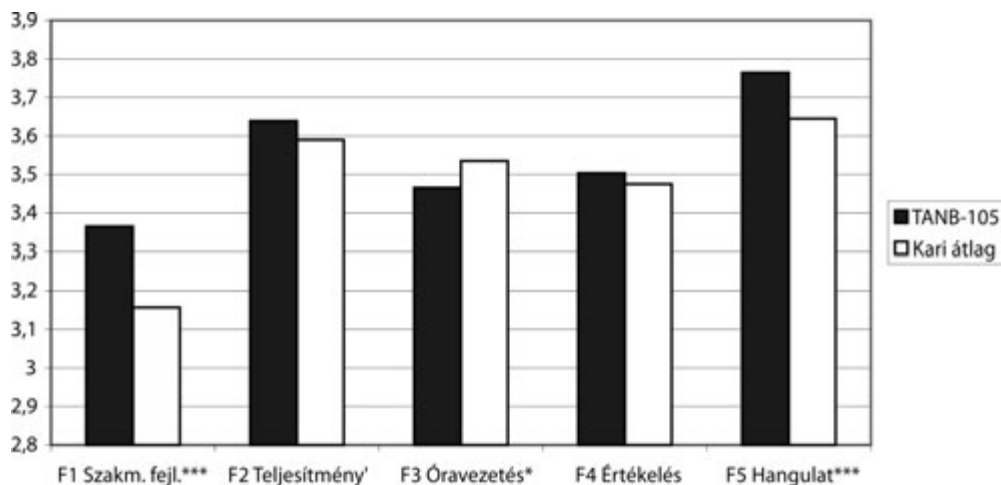
10. ábra. TANB-105 Értékelés

Az órák hangulat szempontjából kedvezőek, mindkét kérdésben a kari átlag feletti pozitív megítélést kapott a szeminárium (11. ábra).

11. ábra. TANB-105 Hangulat

A 12. ábrán faktoronként összesítve láthatjuk a szeminárium megítélését.

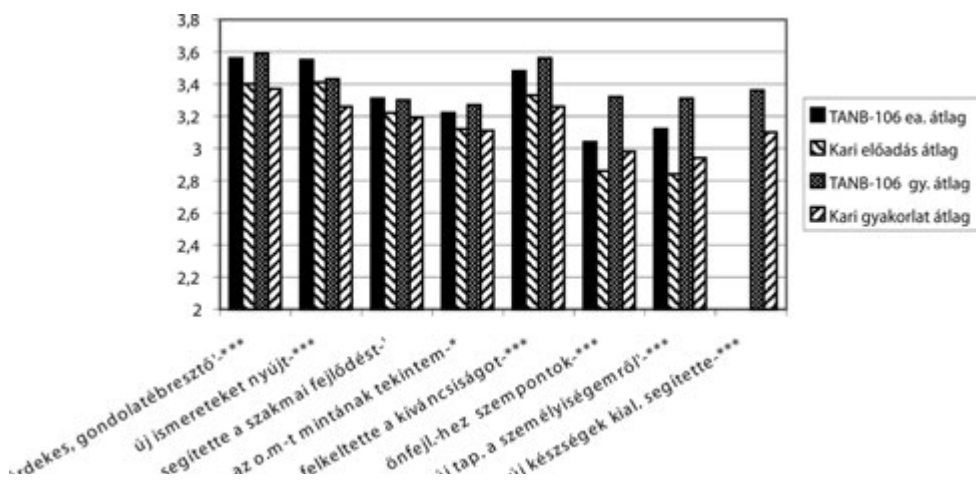

12. ábra. TANB-105 A gyermek fejlődése és életkori jellemzői (faktorok)

Összegezve: a szeminárium erőssége a szakmailag motiváló és új ismeretek nyújtó jellege, interaktív óravezetésű és kifejezetten jó hangulatú órák, tendenciaszinten a követelmények teljesítésének segítése is kiemelkedik. Az értékelés tekintetben a kari átlagot nyújtják ezek az órák, egyedül a strukturáltság nem éri el a kari átlagot, de ez, mint megmutattuk, ebben az esetben nem feltétlenül hátrány.

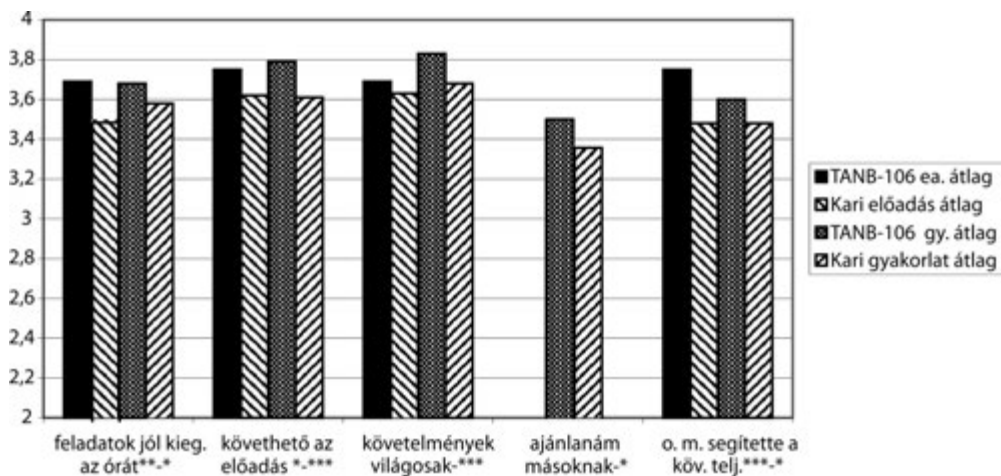
Kötelezően választandó tárgy megítélése (TANB-106)

Ez a tárgy számos különböző órát takar. Elemzésünkben elsősorban arra keressük a választ, hogy a hallgatók ezzel a választható tantárgyblokkal mennyire elégedettek, és csak egyetlen szempontból elemezzük részleteiben is az eredményeket: külön kezeljük az előadásokat a szemináriumoktól, mivel a viszonyítási pontként használt kari átlagok különbözőek a két órátípus esetén. Mint jeleztük, a választható blokk egyaránt tartalmaz pszichológiai tárgyú és a szaktárgyhoz szorosan kötődő, szakmódszertani órákat is, azonban a tartalmi különbségeket itt most nem elemezzük. Ezt megtehetjük, mert az órák megítélésében pszichológia tárgyú és módszertani összehasonlításban csupán három vonatkozásban kaptunk különbségeket (kétmintás t-próba). A pszichológiaórákat a hallgatók érdekesebbeknek találták ($t = 1,91$ $p < 0,057$), a módszertani órákon kapott értékelést korrektebbnek tartották ($t = -2,23$ $p < 0,05$) és a pszichológus kollégák kevesebb személyre szabott visszajelzést adtak ($t = -3,91$ $p < 0,001$). Ez utóbbinak az elsődleges oka, hogy a pszichológiaórák közt előadások is szerepeltek, ahol a személyes visszajelzés szintje, mint látni fogjuk, alacsony.

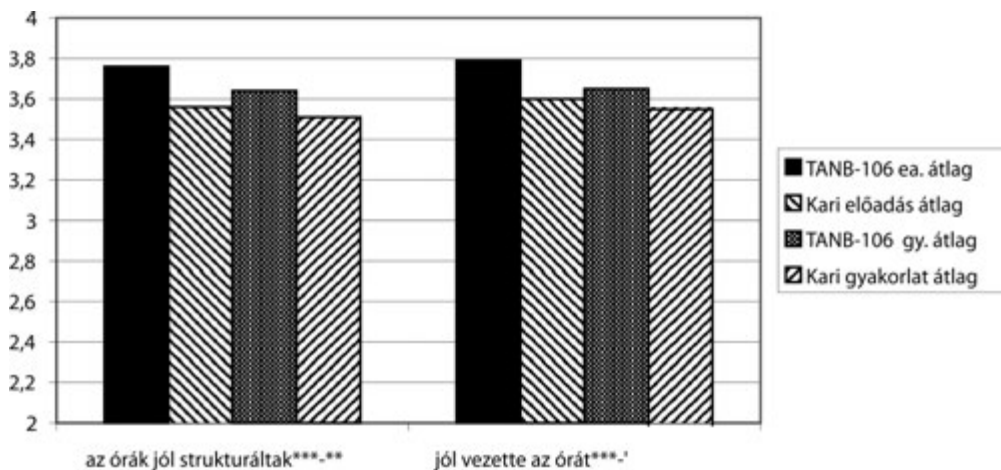
13. ábra. TANB-106 Szakmai érdeklődés felkeltése és a szakmai fejlődés segítése

Az előadás esetén mindössze 55 adattal rendelkezünk, melynek oka lehet, hogy ez túlnyomórészt egyetlen, félévente 150 fő fölötti hallgatói létszámú kurzust jelent, és a nagy létszám miatt ritkán éri el a kitöltők száma az érvényességi küszöböt. Bár a 13. ábra látványosan a vizsgált tanári előkészítő modulban hirdetett órák fölényét jelzi, ezt a különbséget főként a szemináriumoknál sikerült bizonyítani, ahol az elemszám lényegesen nagyobb (214 fő). A szemináriumok esetén a nyolc szakmai érdeklődést és fejlődést vizsgáló kérdés közül hétben szignifikánsan jobb az eredmények a kari átlagnál, a nyolcadik esetben (szakmai fejlődés segítése) is tendenciaszinten jobb eredményeket kaptunk. Az előadások esetén a kari átlagértékeket kapjuk, az órák gondolatébresztő és a személyiségről új tapasztalatokat nyújtó dimenziókban tendenciaszinten ($p < 0,10$) a kari átlagnál jobb eredményeket kaptunk.

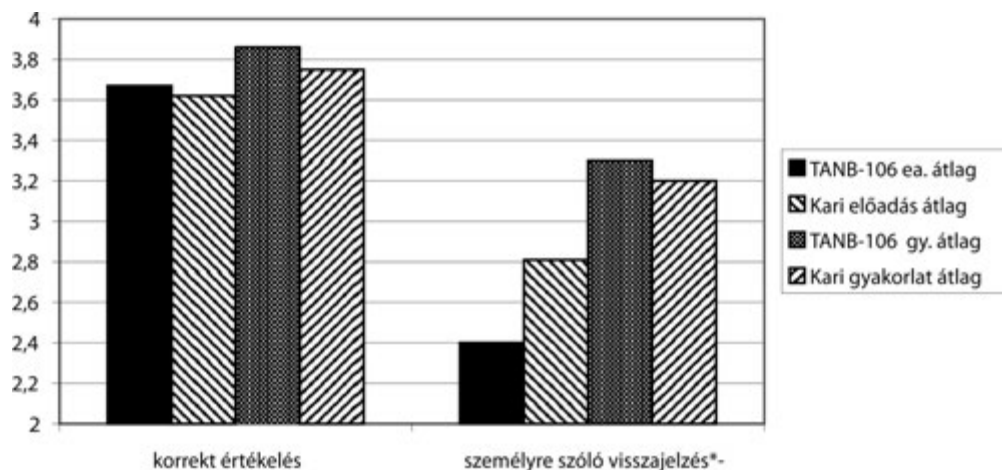
14. ábra. TANB-106 Teljesítmény

A teljesítmény elérésének segítése területén szintén azt láthatjuk, hogy a szemináriumok minősítése minden tekintetben a kari átlag fölötti értéket kapott (14. ábra), az előadások megítélése szintén átlag fölötti mind a kapott feladatok megítélése, mind az előadások követhetősége és a követelmények teljesítésének segítése tekintetében, csupán a világos követelmények tekintetében nem magasabbak az értékek a kari átlagnál. (Az ajánlaná-e a kurzust kérdés nem szerepelt a vizsgált kérdések közt az előadásoknál.)

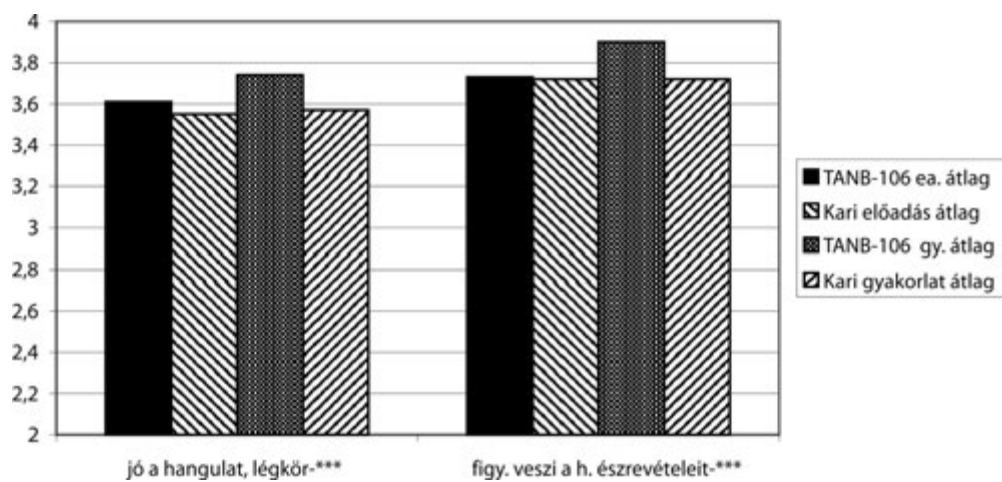
15. ábra. TANB-106 Óravezetés

Az óravezetés szempontjából szintén a kari átlagnál magasabb értékeket kaptunk mindkét órátípusnál (15. ábra), csupán a jó óravezetés kérdésében tendenciaszintű ($p < 0,10$) a szemináriumokra kapott érték kiemelkedése a kari átlagból.

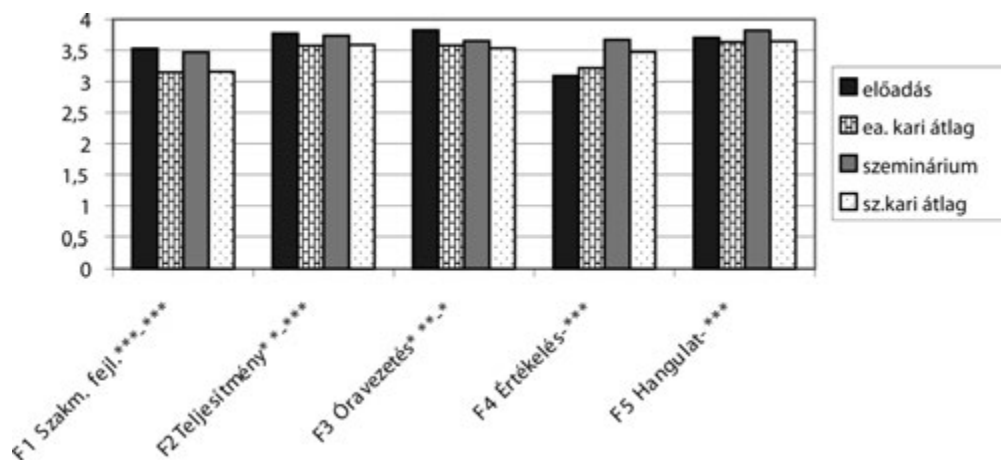
16. ábra. TANB-106 Értékelés

A tanulói teljesítmény értékelése átlagos értékelést kapott, egy kivétellel (16. ábra), újra azt láthatjuk, amit a TANB-105-ös előadás esetén, hogy az oktatóink kevésbé adnak személyre szóló visszajelzést az előadásokon, ami szakmailag nagyon is indokolt.

17. ábra. TANB-106 Hangulat

Az órák hangulata az előadások tekintetében átlagos, a szemináriumok esetén kifejezetten jobb, mint más szemináriumokon (17. ábra).

18. ábra. TANB-106 Választható előadás és gyakorlat (faktorok)

Összegezve azt láthatjuk, hogy a választható órák a kari átlagnál nagyobb elégedettséget váltottak ki a hallgatókból (18. ábra). Ez különösen igaz a szemináriumok esetén, ahol mind az öt faktorban meghaladják az értékek a kari átlagot. Az előadások erenyeit az első három faktorban láthatjuk, elsősorban a szakmai fejlődést segítő és érdekes tartalom, a hallgatói teljesítményt segítő tanári munka, a strukturált felépítés, jó óravezetés területein tapasztaltuk a kari átlag fölötti értékeket. Az értékelésben, mint az egyes kérdések elemzésénél megmutattuk, újra a megalapozatlan személyes visszajelzés kerülését láthattuk.

A vizsgált tanegységek tanárképzés céljait szolgáló elemei

A kapott eredmények ugyan direkt módon nem alkalmasak annak a kérdésnek megválaszolására, hogy a hallgatók motivációjának felkeltésére vagy a megfontoltabb pályaválasztási döntés elősegítésére alkalmasak-e, azonban több tényező is azt mutatja, hogy a kurzusok betöltik a tervezett funkciókat.

Egyrészt a kurzusok átlagon felül érdekesek a hallgatók számára, és ez azt is jelenti, hogy vonzóak lehetnek azok számára is, akik még nem kötelezték el magukat a tanárképzés iránt. Másrészt a kurzusok új tapasztalatokat nyújtanak a hallgatók számára a személyiségükről, és az önfejlesztésükhöz nyújtanak szempontokat, ami közvetve mégis a sikeres pályaválasztást szolgálja. Ez azt is jelzi, hogy azt a közvetett célunkat, hogy olyan ismereteket és készségeket nyújtsunk, amelyek a mindennapi emberi kapcsolatokban felhasználhatóak, a hallgatók visszajelzései szerint sikeresen teljesítjük.

Harmadik szempontként érdemes kiemelni, hogy a tanári pályával kapcsolatban maga az oktatás módja is információkat hordoz. Nagyon egyszerűen fogalmazva, úgy célszerű tanítani, ahogy azt a leendő tanároktól is elvárjuk. Ebből a szempontból is jól vizsgáztak ezek a kurzusok. Az előadásokról mindkét tanegység esetén elmondhatjuk, hogy nemcsak érdekesek és informatívak, hanem módszertani szempontból is példaértékűek: jól strukturáltak, jó óravezetésűek és

a hallgatók teljesítményének elérését segítik a tanári munkával. A családi szocializáció és fejlődépszichológia-előadás esetében explicit módon is követendő példának tartják a hallgatók a tanárok munkáját.

A szemináriumok esetében szintén kiemelkedő oktatói erényekről adnak visszajelzést a hallgatók. A gyermek fejlődése és életkori jellemzői szeminárium esetén az érdekes és informatív tartalmak mellett az interaktív óravezetés és a jó hangulat emelkedik ki, választható órák esetén a vizsgált összes dimenzióban példaértékű tanári munkákkal találkozunk, ami egyaránt dicséri a tanárképzésben részt vevő pszichológus és módszertanos kollégákat is.

Végezetül érdemes kiemelni a hallgatók értékelésével kapcsolatos eredményeket. A korrekt értékelés az az egyetlen kérdés, ahol a kari átlagokat nem haladják meg az általunk oktatott tárgyak értékei. Egyrészt érdemes hangsúlyozni, hogy a korrekt értékelés tekintetében a hallgatók véleménye kari szinten is kiemelkedően jó (előadásoknál átlag = 3,62, szemináriumoknál 3,75), másrészt sikerült az előadások esetén azt a pedagógiai szempontból elegáns célt megvalósítani, hogy a hallgatók mérsékelt szintű személyes visszajelzések mellett kiemelkedő mértékben kaptak a személyiségükkel és az önfejlesztésükkel kapcsolatosan is szempontokat.

A szöveges válaszok tanulságai

Az értékelések szikár számainál élettelibbek a hallgatók szöveges megjegyzései, melyek természetesen nem reprezentatívak, mégis benyomásokat adnak az elégedettség mértékéről.

Az általunk vizsgált tárgyakkal kapcsolatban összesen 110 szöveges értékelést kaptunk. Ezek tartalmi megoszlását a 2. táblázatban mutatjuk be.

2. táblázat. A szöveges hallgatói megjegyzések megoszlása

Kurzus	Pozitív megjegyzés	+ és - is	Negatív megjegyzés
TANB-104	37	10	9
TANB-105	21	1	7
TANB-106	16	1	8
Összesen	74	12	24

A hallgatók megjegyzéseinek 67,3%-a egyértelműen pozitív. Hogy fogalmaznak az elégedett diákok?

- Rendkívül szórakoztató volt az előadásmód, jó légkör alakult ki, a tanár kortársaimhoz való hozzáállása példás.
- Köszönöm a félévet a tanárnak!
- Az egyik legjobb tanár a PPK-n!!!
- Imádtam ezt az órát!!! Nagyon jól éreztem magam mindig, és sok érdekes és hasznos dolgot tanultam, amik segítenek önmagam megértésében.
- Imádtam (mármint az órát)!

- Minden perc maximálisan lekötötte a figyelmemet.
- Fantasztikus előadások voltak, teljesen felkeltette az érdeklődésemet a pszichológia iránt és megértettem, mennyire fontos szerepet játszik a tanári pályán is mindez.
- Inspiráló volt a tanár, nagyon nagy hatással volt rám.
- Végre összerendeződött bennem, ami idáig nehezen ment.
- A tanár jó felépítésű előadásokat tartott, ahova mindig szívesen mentem! Kiváló, élő példákat hozott magával az órákra.
- Jókedvvel mentem be az órára és úgy is jöttem ki.
- Főként a „játékos”, nagyon interaktív órákat élveztem. Jó volt együtt gondolkodni.
- Ez az óra úgy volt jó, ahogy volt.
- Köszönöm szépen azt a sok jó és hasznos dolgot, amit a félév során kaptam.
- Minden évfolyamtársamnak ajánlottam már ezt a kurzust és a tanárt.
- Ilyennek kell lennie egy szemináriumnak. Interaktív, közvetlen, nem túlzottan szigorú, egyáltalán nem előadás, hanem foglalkozás jellegű, a tanár pedig egy tündér!

Persze azért van, aki markáns kritikát fogalmazott meg. Ezek tartalmilag a számonkérés módját, pl. túlzottan adatszerű kérdések, előadáson nem tárgyalt témák, nem világos, vagy a félév során változtatott követelmények, a nehezen érthető magyarázatokat, a tanár pontatlan órátartását, a tanári felkészültség hiányát és a túlságosan személyes visszajelzést kifogásolták. De nehezményezték saját hallgatótársaik motivációhiányát, a csoport összetartásának hiányát is.

A szöveges értékelések egy-egy félévre vonatkozóan esetlegesek, egyrészt azt láthatjuk, hogy a szövegesen is véleményt fogalmazók gyakran szélsőséges élményeik miatt érzik szükségét véleményük megfogalmazásának. Ezek néhány esetben egy szemináriumra vonatkozóan is ellentétes vélemények. Azonban a féléveket „összeolvasva” érdekes tanulságok rajzolódnak ki. Egyrészt a negatív vélemények jellemzően egy-két tanár köré csoportosulnak, jól tetten érhetőek a korrekcióra szoruló módszerek és tanári gyengeségek. Másrészt találtunk olyan tanárt is, akinél a teljesítmény egyenetlensége a jellemző, a szélsőségesen pozitívtól a szélsőségesen negatívig terjed a beírásainak skálája. Mindezek fényében a hallgatói szöveges véleményeket felhasználhatónak tartjuk arra, hogy az oktatók szakmai fejlődésének támogatásához támpontokként használjuk. Közvetlen minősítésre esetlegességük miatt nem alkalmasak, azonban az erősségekre és gyengeségekre vonatkozóan információkat nyújtanak, kijelölve a segítő konzultáció lehetséges témáit.

Tanulságok az oktatói munka hallgatói véleményezésének (OMHV) gyakorlatával kapcsolatban

Az alapkérdésünk ezzel a vizsgálattal az volt, hogy a tanári BA/BSc modul pszichológia tárgyai betöltik-e azt a funkciót, amit nekik szántunk. A tantárgykínálat sajátosságaiból adódóan a vizsgálódásunk kiterjedt a választható tantárgykínálat (TANB-106) egészére. Mindhárom vizsgált tárgy esetén azt láthattuk, hogy a kínált tárgyak tartalmával és az órák légkörével messze-mennyire elégedettek a hallgatóink, és az oktatás módszerei tekintetében is számos ponton kiemelkedőnek találták az oktatók munkáját. Egyedül az értékelés területe az, ahol átlagos értékekkel

találkozunk, ebben a tekintetben is érdemes kiemelni azt a jellemzőt, hogy oktatóink tartózkodnak attól, hogy megalapozatlan személyes értékelést adjanak.

Jelen vizsgálattal másrészt azt szeretnénk volna megmutatni, hogy az OMHV-mérések jól használható adatok az oktatás színvonalának mérésére. Amit mérni tudunk, az egy „relatív színvonal”, mert a viszonyítási pont, ami rendelkezésünkre áll, a kar összes mért kurzusának átlagértéke. Kevésbé informatív a válaszok abszolút értéke, mert a hallgatók a négyfokú skálának jellemzően a felső értékeit használják, az átlagok csak ritka kivételként vannak a hármas érték alatt.

A visszajelzésekkel kapcsolatban azonban alapvető probléma az alacsony kitöltési arány, ami véleményünk szerint összefügg a kérdőív hosszával. A huszonöt kérdésből álló skála kitöltése félévente a hallgató összes kurzusára tekintélyes időt venne igénybe. Mint megmutattuk, a feldolgozott kurzusok esetén is csak a diákok 44,25%-ától kaptunk véleményt, az adatok bizonytalanságát azonban azoknak az óráknak a száma jelenti, amelyekről nincsenek adataink. Az általunk vizsgált tárgyak közül példaként kiszámoltuk a TANB-104 esetén ezt az arányt. A vizsgált időszakban ezt a tárgyat 1151 hallgató vette fel, és 32,15%-októl rendelkezünk értékeléssel.

Az öt általunk kapott faktor módot ad arra, hogy javaslatokat fogalmazzunk meg arra vonatkozóan, hogyan lehetne a kérdések számát redukálni.

Első javaslatunkat érvényesítettük ennél a vizsgálatnál is, bizonyos kérdéseket tartalmuk alapján kihagyhatónak találtunk. Nem érdemes olyan tényszerű adatokat, mint hogy maradt-e el óra, vagy pontosan kezdte-e az órát az oktató, a hallgatók *véleményével* mérni, már csak azért sem, mert még a hány óra maradt el a félévben kérdésnek is van szórása, más szóval a hallgatók egy részének válasza ebben a tekintetben pontatlan!

A kérdések számának csökkentését a kapott faktorok alapján érdemes elvégezni. Az első két faktor kérdéseinek a számát feltétlenül indokolt csökkenteni, de a többi faktor esetén sem szükséges, hogy „faktorokban”, több kérdéssel járjunk körül egy-egy szempontot, mert a pontosabb, körültekintőbb kérdés árát véleményünk szerint a hallgatók válaszolási hajlandóságának csökkenése. Ezek alapján a legnagyobb információértékkel bíró kérdéseket tartanánk célszerűnek használni, ezeket a 2. függelékben közöljük.

Másrészt érdemes lenne a hallgatókat hatékonyabban ösztönözni a kitöltésre, pl. olyan, más felsőoktatási intézményekben sikerrel alkalmazott technikákkal, hogy a tárgyfelvételnél előjogokat szerez az, aki kitölti az összes visszajelzőt.

Végezetül jelen vizsgálat számunkra azt is demonstrálja, hogy érdemes a hallgatói visszajelzéseket az oktatás fejlesztéséhez információforrásul használni.

Irodalom

- 289/2005. (XII. 22.) Kormányrendelet http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0500289.KOR (Letöltés ideje: 2011. december 28.)
- BAUMSTARK B. és mtsai (szerk.) (2011): *A tanárképzés 2010–2011 fordulóján*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- H. NAGY A. (szerk.) (2009): *Pedagógusképzés a 21. században. ELTE-modell 3*. ELTE PPK, Budapest.

- HUNYADY GY. (szerk.) (2010a): *A Nemzeti Bologna Bizottság Pedagógusképzési Albizottságának válogatott dokumentumai 2003–2010*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- HUNYADY GY. (2010b): A hazai tanárképzés stratégiai problémái, 2003. 04. 23. In: HUNYADY GY. (szerk.): *Pedagógusképzés „a magyar bolognai rendszerben”*. *A Nemzeti Bologna Bizottság Pedagógusképzési Albizottságának válogatott dokumentumai 2003–2010*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 51–63.
- N. KOLLÁR K. (2009): Mi az új a tanári MA-képzés pszichológiaoktatásában? Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar szerepe az átalakuló tanárképzésben 2003–2008. In: H. NAGY A. (szerk.): *Pedagógusképzés a 21. században. ELTE-modell 3*. ELTE PPK, Budapest. 47–55.
- N. KOLLÁR K. (2011): A bolognai tanárképzés jellemzői a pszichológia tárgyak oktatásának szemszögéből. In: BAUMSTARK B. és mtsai (szerk.): *A Tanárképzés 2011–2011 fordulóján*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 81–112.
- POLÓNYI I. (2004): A pedagógusképzés – oktatásgazdasági megközelítésben. *Educatio*, 2004/3. 343–358.
- TASNÁDI P. (2003): Tanárképzés a természettudományok területén. *Pedagógusképzés a 21. században. ELTE-modell 1*. ELTE, Budapest. 17–29.

1. függelék

Az öt faktorhoz tartozó faktorsúlyok: Rotált komponensmátrix

Faktorok	1	2	3	4	5
Az órák jól strukturáltak voltak	,522	,204	,607	,228	,113
Érdekes, gondolatébresztő	,712	,388	,276	7,679E-03	,175
Mennyire nyújtott új ismereteket	,846	6,286E-02	,249	-1,803E-02	,141
A feladatok jól kiegészítették az órát	,247	,514	,382	,424	,329
Jól vezette az órát az oktató	,539	,224	,681	6,369E-03	,209
Mennyire követhető az előadás	,307	,811	,166	6,528E-02	,116
Mennyire jó a hangulat, légkör	,325	,368	,475	,156	,541
Figyelembe veszi a hallgatók észrevételeit	,255	,220	,128	,203	,873
A követelmények világosak	,282	,722	,148	,257	,246
Mennyire segítette a szakmai fejlődést	,748	,217	,264	,204	,190
Az oktató munkáját mintának tekintem	,545	,442	,455	,259	,239
Korrekt értékelés	1,400E-02	,421	,393	,684	,202
Az oktatói munka segítette a követelmények teljesítését	,492	,456	,482	,262	,121
Felkeltette a kíváncsiságot	,706	,249	,287	9,247E-02	,344
Személyre szóló visszajelzést kaptam	,219	8,346E-02	9,816E-03	,909	,119
Önfejlesztéshez nyújtott szempontokat	,811	,274	2,310E-02	,263	,156
Új tapasztalatokat nyújtott a személyiségemről	,835	,220	,186	,118	6,269E-02
Új készségek kialakítását segítette	,731	,268	,226	,372	,200
Ajánlanám a kurzust másoknak	,329	,542	,485	,276	,424

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. A Rotation converged in 8 iterations.

2. függelék

Az OMHV mérésére általunk javasolt kérdéssor:

1. Az órák érdekesek, gondolatébresztőek voltak
2. Mennyire nyújtott új ismereteket?
3. Mennyire segítette a szakmai fejlődést?
4. Önfejlesztéshez nyújtott szempontokat
5. A követelmények világosak voltak
6. Követhető az előadás/interaktív a gyakorlat
7. Jól vezette az órát az oktató
8. Mennyire volt korrekt a tanári értékelés?
9. Mennyire jó a hangulat, légkör?

Münnich Ákos

Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet

Stéger Csilla

Emberi Erőforrások Minisztériuma, Oktatási Hivatal

A tanárképzők munkakapcsolatai, avagy a bolognai rendszer intézményi társas közegben

Bevezetés

Az utóbbi két évtizedben hazánkban a tanárképzés két reformja zajlott le, a tanári képesítés követelményeiről szóló 111/1997. Korm. rendelethez köthető első, valamint 2006-ban – a 15/2006. OM rendelet 4. sz. mellékletében – a tanári mesterképzési szak képzési és kimeneti követelményeinek megalkotásával a második (HUNYADY 2010). Ezek együtt és egymásra épülve gyökeresen átalakították a pedagógusképzés összképét.

A 2006-os reform eredményeként létrejött **tanári mesterszak** a felsőoktatás jelenlegi kínálatában minden bizonnyal a legkomplexebb képzési forma. A tanári mesterszakon több mint száz szakképzettség szerezhető, melyek lehetnek közismereti, szakmai vagy művészeti irányultságúak, valamint közoktatási súlyuknál fogva lehetnek első és második vagy kizárólag második szakképzettségek. Hasonló sokszínűséget mutatnak a tanári mesterszakon belül a hallgatói előtanulmányok függvényében változó hosszúságú és tartalmi arányú **képzési utak**. E jellemzők együtt egy olyan szakot eredményeznek, melyben a szervezetenként elkülönülő tanszékek, intézetek és karok sokaságának kell, számos képzési ösvény mentén, egy kimeneti cél érdekében együttműködni. Így a tanári mesterképzés megvalósításának előfeltétele, valamint hatékonyságának és hatásosságának meghatározója a különböző szakterületek **koordinált együttműködése**. Kutatásunk célja az volt, hogy megismerjük a tanárképzőhelyek szervezetében realizálódó személyközi munkakapcsolatok hálózatait, mint a koordinált együttműködés zálogait, azok szakmai-szemléleti hátterét, strukturális és pszichológiai jellemzőit.

Mivel a tanárképzési modellek reformjai ellenére a szereplők, nézeteik és személyes kapcsolataik maradnak, meghatározva ezzel a tanárképzés működési kereteit, hatékonyságát, eredményességét, ezért egyik célunk az volt, hogy feltárjuk a hazai tanárképzők attitűdjeit: mit gon-

dolnak a tanárképzés reformjának egészéről és egyes elemeiről? Mely vonatkozásai a reformnak a legelfogadottabbak és melyek a legproblematisabbak? Mely csoportok támogatják, és melyek vetik el a reformot? Vannak-e ebben intézményi különbségek?

A másik célunk pedig annak megismerése volt, hogy az intézmények formális szervezeti felépítése kereteiben vajon kik és milyen együttműködési formákban valósítják meg ténylegesen a tanárképzést. Vajon a tanárképzők nézetei közötti különbségek kihatnak-e a kapcsolatokra, együttműködési formákra, a formális szerepüknek megfelelő személyközi viszonyokat találunk-e a tanárképzők különböző csoportjaiban.

A **nézetek és a személyközi kapcsolatok összefüggései** arra világítanak rá, hogy mennyire vetülnek rá a nézetkülönbségek a személyközi viszonyokra, illetve milyen egyedi arculatot mutatnak a legfontosabb hazai tanárképző intézmények informális kapcsolati hálózatai.

A vizsgálatról

2011 tavaszán vette kezdetét ez a hazai tanárképző intézményekben végzett kutatás, mely a tanári mesterszakkal és a bolognai reformmal kapcsolatos nézetek, valamint a tanárképzők szervezeti interperszonális kapcsolatrendszerére feltárására törekedett. A kutatás vázát egy **kérdőíves, strukturált lekérdezés** képezte, mely a fenti céloknak megfelelő témakörökben tartalmazott nyílt és zárt végű, többválasztós és skálás kérdéseket.¹

A mintegy 150 fős **minta** kiválasztásakor törekedtünk a különböző csoportok képviselőinek biztosítására: az intézményi hovatartozás, a tudományterület (bölcseztudomány, természettudomány, pedagógia és pszichológia, közoktatás és koordináció) és a tanárképzés keretében betöltött funkció (oktató, szakmódszertanos, modulfelelős, közoktatás és koordináció) alapján strukturáltuk a mintát.² Jelen tanulmányunk két intézményre – **az ELTE-re és a Debreceni Egyetemre** – vonatkozó eredményeket mutatja be, arra való tekintettel, hogy a hazai tanárképzés ezen mértékadó intézményei eltérő szerepet vállaltak a bolognai reform folyamatában, és saját közegükben – amint ez várható volt – másként is váltották valóra e reformot.

A tanárképzők nézetrendszeréről részletes képet egy **attitűdmérő eszköz** segítségével nyertünk, amely 26, a bolognai rendszerrel és a tanári mesterképzéssel kapcsolatos kérdéskörben

¹ A kérdőíveket az érintett intézmények rektorainak előzetes jóváhagyását követően biztosok kérdezték le a mintán. A biztosok által végzett kérdőíves lekérdezés mellett valamennyi érintett intézmény tanárképzésért felelős vezetőjével, rektorával vagy illetékes rektorhelyettesével strukturált interjút készítettünk, ami az intézményben a tanárképzés formális szervezetének megismerését szolgálta.

² Az intézményi hovatartozás szerint a mintavétel során csak az állami fenntartású intézményekre szorítkoztunk, azon belül viszont a legnagyobb teljességre törekedtünk, így tíz intézmény került a mintába: a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME), a Debreceni Egyetem (DE), az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), az Eszterházy Károly Főiskola (EKF), a Miskolci Egyetem (ME), a Nyíregyházi Főiskola (NYF), a Nyugat-magyarországi Egyetem (NYME), a Pannon Egyetem (PE), a Pécsi Tudományegyetem (PTE), valamint a Szegedi Tudományegyetem (SZTE). A teljes elemzés bemutatását lásd a második szerző doktori értekezésében (STÉGER 2012).

öt (egy összefoglaló és négy részletező) állítást fogalmazott meg. A témakörök szerint „fürtökben” megfogalmazott, összesen 130 állítással kapcsolatban kérdeztük az alanyok egyetértésének fokát 1–5 skálán. Az attitűdmérő eszközben használt állításokat a 2010-es és 2011-es évben tanári mesterszakkal kapcsolatos országos fórumok, előadások és viták során elhangzott érvekből merítettük. Az itemek összeállításakor ügyeltünk arra, hogy valamennyi kérdéskörben megjelenjenek a bolognai rendszerű tanárképzést támogató és azt kritikával illető gondolatok, valamint arra is, hogy a legkülönbözőbb nézőpontok részrehajlás nélkül, a szakmai viták érvei szerint arányosan szerepeljenek az állítások között.

A szervezeten belüli interperszonális kapcsolatok megismerésére szolgáló kérdéssor a szociometriai vizsgálatok logikája szerint a válaszadók tanárképzéssel összefüggő személyközi kapcsolatait gyűjtötte össze, valamint azoknak legfőbb jellemzőit: a kapcsolattartás (ki keres kit), és az információáramlás irányát (ki ad információt kinek), a kapcsolatok fontosságát, kellemességét és vitákkal terheltségét. A kapcsolatokat 5 fokú skálán minősítették a válaszadók, amelyen az 5-ös érték jelentette a legpozitívabb válaszokat (kellemes, vitáktól mentes, a legfontosabb), és az 1-es a legnegatívabbakat (kellemetlen, vitákkal terhes, egyáltalán nem fontos).

A vizsgálatban részt vevő 145 fős strukturált mintából 132-en adtak adatot munkakapcsolataikról és azok jellemzőiről. E vizsgálat keretében az adatot szolgáltató személyek megítélésén keresztül látjuk és látatjuk az általuk munkakapcsolatként megnevezett összesen közel 550 főt és a közöttük levő 1261 munkakapcsolatot. A minta strukturáltsága, valamint az, hogy a megkérdezettek körét a tanárképzésért felelős vezetők állították össze, biztosította azt, hogy a vizsgált tanárképzési kapcsolatrendszerek az intézményi kapcsolati hálózatoknak fontos, releváns szeletét adják.

A kapcsolatok jellemzése a társas kapcsolati hálózatelemzés módszereivel

Az interperszonális kapcsolatokról nyert adatokat a **társas kapcsolatok elemzése (social network analysis)** módszerével³ intézményi esettanulmányok keretében ábrázoltuk és elemeztük, valamint a nézetrendszer és a kapcsolati hálózatban betöltött hely együtt járásait varianciaanalízissel vizsgáltuk.

A vizsgálat keretében használt, szakmai társas kapcsolatok megismerésére irányuló kérdéssor első elemeként megkértük az alanyt, hogy sorolja fel azon személyeket, akikkel a tanárképzés terén munkakapcsolatban áll. Ezt követően a felsorolt személyek mindegyikére vonatkozóan hat kérdést tettünk fel, melyek a munkakapcsolat rendszerességére irányultak, arra, hogy tanárképzési ügyekben ki keres kit, hogy ki ad információt kinek, hogy a kapcsolat mennyire kellemes vagy kellemetlen, vitamentes vagy vitákkal terhelt, illetve fontos. Az arra a kérdésre adott válasz szerinti **irányultsággal** jelenítettük meg a hálózati ábrán a kapcsolatokat, hogy

³ A bemutatott hálózati jellemzők teljes és részletes leírásai megtalálhatók Wasserman és Faust (1994), Scott (2000) valamint Pemmaraju és Skiena (2003) alapműveiben, a számításokat a Mathematica© (Wolfram Research, Inc., 2010) programmal végeztük.

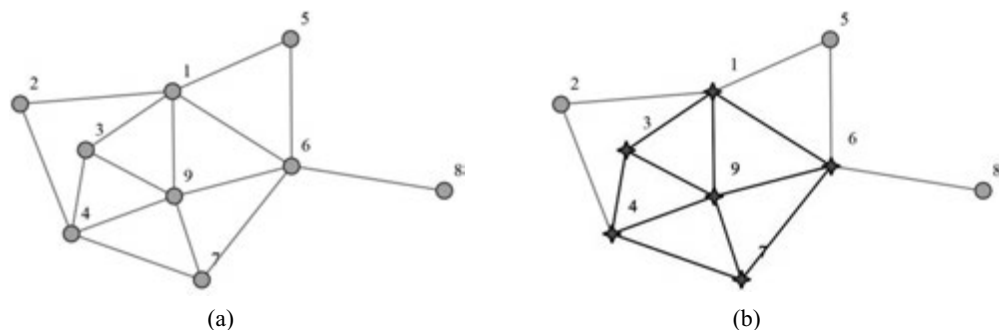
tanárképzési ügyekben ki keres kit. Tehát ha a válaszadó kereste a megnevezett személyt, akkor a kapcsolat a válaszadóból indult a megadott személy felé, ha a megadott személy kereste, akkor a kapcsolat a személytől indult a válaszadó felé. Ha a válaszadó azt jelezte, hogy kölcsönösen keresik egymást a megadott személlyel, akkor két kapcsolat került rögzítésre, egyik a válaszadótól a megadott személy felé, a másik pedig a megadott személytől a válaszadóig.

A kapcsolatrendszer számtalan kiszámítható és bemutatható jellemzője közül a kommunikáció szempontjából meghatározó hármat választottuk az elemzés elvégzéséhez: a K-kapcsolatú központi komponens (kapcsolatrendszer magja), a személyek elérési valószínűségét, valamint közelségi központiságát.

1. K-kapcsolatú központi komponens (KCoreComponents)

A szervezet egyik fontos jellemzője, hogy a személyek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, vajon kimutathatóak-e közöttük zárt, szoros vagy lazább csoportok. A csoportok belső, gyors és hatékony kommunikációja hasznos lehet a szervezet szempontjából, de ugyanakkor ki is zárhat másokat, ami viszont éppen ellentétes hatást válthat ki, és ronthatja a szervezettől elvárt morált és hatékonyságot.

Az egyik fontos laza szerkezetű csoportosulás az ún. K-kapcsolatú központi komponens (KCoreComponents), azaz olyan maximális komponense a személyeknek, amelyen belül mindenkinek legalább K számú kapcsolata van, és mindenki mindenkit elér valamilyen „útvonalon” keresztül.

1. ábra. A K-kapcsolatú központi komponens

Az 1. ábra (a) része egy hálózatot ábrázol, ahol a tele körök szimbolizálják a személyeket, a számok pedig a kódjaikat. A (b) ábrán pedig megjelöltük a 3-kapcsolatú központi komponens. Az ábráról leolvasható, hogy a központi komponensben valóban mindenkinek legalább három kapcsolata van, és mindenki elér mindenkit valamilyen útvonalon keresztül.

Az intézmények esetében e vizsgálatban egységesen a **minimális 2 kapcsolattal** számoltunk, mert 3 kapcsolat kritériuma esetén nem azonosíthattunk volna minden intézményben ilyen csoportot.

2. Elérési valószínűség (Page Rank)

A szervezet kapcsolatrendszerének fontos jellemzője, hogy a tagjait mennyire nehéz vagy könnyű elérni. Az elérési valószínűség az egy személyhez való „eljutás” valószínűsége a kapcsolatok véletlenszerű bejárása esetén. Az elérési valószínűségek összege természetesen 1. Egy könnyen érthető példa, amikor az internetet böngésszük, és ahol a kapcsolatok megfelelnek a weboldalak egymásra mutató linkjeinek, az elérési valószínűség megmutatja, hogy milyen valószínűséggel jutunk el egy weboldalra. Az elérési valószínűség eredeti angol elnevezése: Page Rank, mely őrzi e jellemzőnek az internet hálózati világában való kiemelt szerepét.

Az intézmények esetében az elérési valószínűség utal a személyek fontosságára abban a kézenfekvő értelemben, hogy akit könnyen el lehet érni, annak mindenképpen van „szervezetmeghatározó” szerepe, hiszen egy véletlenszerű „látogató” őt éri el, vele kommunikál, azaz pl. a vele való kapcsolat alapján alakítja ki a szervezetről alkotott attitűdjeit.

A 2. ábrán egy egyszerű hálózatot mutatunk be, a végpontok A, B, C, E és F. Látható, hogy ez egy irányított kapcsolatokkal rendelkező hálózat, melyben kapcsolat az alábbi személyek között van a nyilak szerinti irányultsággal:

$$\{A \rightarrow B, A \rightarrow C, B \rightarrow E, C \rightarrow F, B \rightarrow F\}$$

Az elérési valószínűségek a következők:

$$A \rightarrow 0.120882$$

$$B \rightarrow 0.172257$$

$$C \rightarrow 0.172257$$

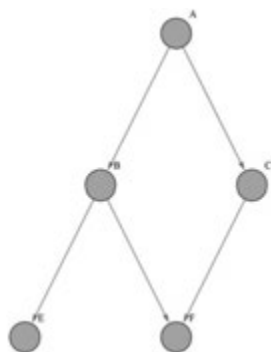
$$E \rightarrow 0.194092$$

$$F \rightarrow 0.340511$$

Az értékekből leolvasható, hogy az A rendelkezik a legkisebb elérési valószínűséggel, hiszen hozzá csak akkor juthatunk el, ha éppen vele kezdjük a kapcsolatfelvételt. Ezzel szemben F elérési valószínűsége a legmagasabb, hiszen hozzá sokkal több útvonalon keresztül juthatunk el. Köztük szerepelnek nagyságrendben a B, C, illetve E végpontok. Látható, hogy B és C elérhetőség szempontjából azonos, ezért elérhetőségi valószínűségeik egyenlőek, E pedig nagyobb értékkel bír náluk, de kisebb az értéke, mint F-né.

Mindez egy szervezet esetén például így írható le. A vezető a feladatokat B és C-nek adja, akik azt továbbadják. B E-nek és F-nek is ad, C csak F-nek. Vagyis az öttagú szervezetben egy véletlenül választott időpillanatban annak a valószínűsége a legnagyobb, hogy egy feladat éppen F-nél van, míg a legkisebb, hogy A-nál.

Az elérési valószínűség személyenkénti értékei a kapcsolati háló nagyságától függenek, ezért azok egy hálózaton belül értelmezhetők, hálózatok között nem. Az elérési valószínűség értékeit százalékban adjuk meg.

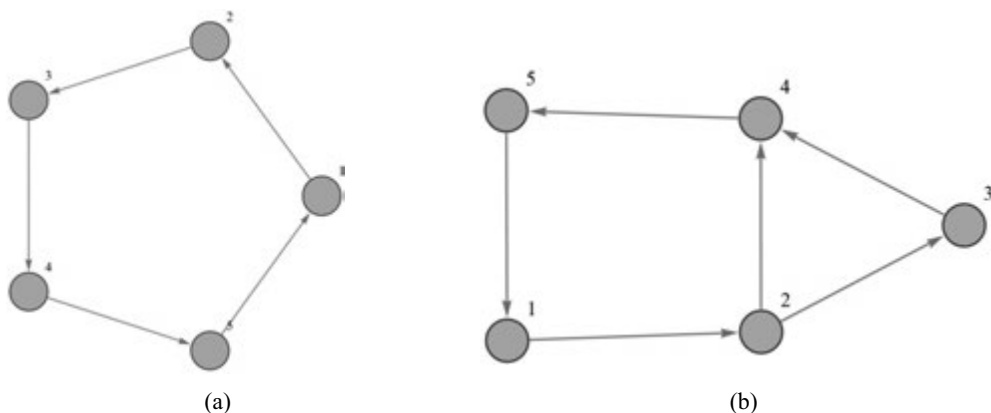

2. ábra. Az elérési valószínűség

3. Közelségi központiság (*Closeness Centrality*)

Egy szervezetben a személyek egymás közötti távolságát célszerű úgy értelmezni, hogy milyen hosszú kapcsolati útvonalon keresztül lehet az egyiktől a másikig eljutni. Ez az útvonalhossz nyilván nem felel meg a fizikai távolságnak (hiszen pl. a telefonos kapcsolat ezt felülírja), de a kommunikáció áramlásának szempontjából releváns távolságfogalom. Ha egy személy „rövid úton” elér mindenkit a hálózatban, akkor az illető központi szerepet tölt be abban az értelemben, hogy gyorsan és hatékonyan tud reagálni a felvetődő problémák megoldása céljából.

A közelségi központiság a személyekre vonatkozóan azt fejezi ki, hogy az illető mennyire központi, ami nem más, mint a személytől a hozzá kapcsolódó személyek átlagos „távolságának” a reciproka, azaz minél nagyobb, annál központibb az illető.

3. ábra. A közelségi központiság

A 3. ábrán két (a és b) irányított kapcsolatokkal rendelkező hálózat szerepel, a különbség mindössze annyi, hogy a (b) esetében a 2-es személytől egy kapcsolat mutat a 4-es személy irányába. Az (a) ábrán minden személynek azonos a többiekétől való távolságainak összege, azaz pontosan $1 + 2 + 3 + 4 = 10$. A (b) ábrán levő távolságok a következők:

személy	távolság	centralitás (a távolság reciproka)
1	8	0.125
2	7	0.142857
3	10	0.1
4	10	0.1
5	9	0.111111

Jól látható, hogy a 2→4 kapcsolat beillesztése lényegesen megváltoztatta a távolságokat, és pl. a 2-es személy esetében ez összesen 7, részletezve pedig:

távolság (2 → 3) = 1

távolság (2 → 4) = 1

távolság (2 → 5) = 2

távolság (2 → 1) = 3.

Mindez azt jelenti egy intézmény személyközi viszonyaiban, hogy ha a hálózat elnyúlt, hosszú láncokat tartalmaz, akkor a távolságok a hálózat két szélén levő személy között magasak lesznek, hiszen sok köztes személyen keresztül tudnak csak kommunikálni. Ez azt jelenti, hogy a hálózatban a személyek közötti átlagos távolság magas, tehát a reciprok alacsony értéket fog mutatni. Egy olyan szervezeti hálózatnál azonban, ahol a személyeknek sok közvetlen kapcsolata van, egymást kevés köztes személyen keresztül érik el, tehát az átlagos személyek közötti távolság alacsony, a reciprok érték, vagyis a közelségi központosság pedig magas.

Eredmények

A vizsgálat eredményeinek bemutatását a tanárképzők nézetrendszerének jellemzőivel kezdjük, majd két intézményi esettanulmányon keresztül mutatjuk be a kapcsolatrendszerek hálózatának strukturális és pszichológiai jellemzőit, zárásként pedig összegezzük a nézetek és az interperszonális viszonyok kapcsolatát.

1. A tanárképzők nézetrendszerének jellemzői: a szakmai-szemléleti háttér

A tíz intézmény mintájának egészére főkomponens-elemzés módszerével vizsgáltuk, hogy az attitűdmérő eszköz állításaival való egyetértés, illetve egyet nem értés a válaszadók között milyen együtt járásokat mutat. A válaszadók attitűdjét a főkomponensekhez tartozó itemek átlagos válaszártékeivel számszerűsítettük.

A vizsgálat eredményeként azt mondhatjuk, hogy a tanárképzők **nézetrendszere kiforrott**: 7 főkomponenst, vagyis 7 egymással együtt változó nézetcsoporthoz lehetett azonosítani. A hét főkomponens tartalmilag két részre bontható, öt (az 1., a 2., a 3., a 4. és a 6.) foglalkozik a tanárképzési struktúrával kapcsolatos nézetekkel, és kettő (az 5. és a 7. főkomponens) a jó tanár mibenlétével. A képzési szerkezetre vonatkozó főkomponensekkel való egyetértés és egyet nem értés tekintetében az eredmények országosan pathhelyzetre utalnak, egymás mellett jelentkezik a reform támogatása és ellenzése.

1. táblázat. A tanárképzők nézeteiben azonosított főkomponensek mintaátlaggal, azok tartalmát illusztráló állítások súllyal és mintaátlaggal

Főkomponensek	Főkomponenshez tartozó, azok tartalmát illusztráló állítások	Súly	Átlag
F1: Bologna-ellenesség, múltidealizálás (mintaátlag: 3,27)	14.7. A kétciklusú képzéshez képest nagy az előnye az osztatlan felkészítésnek, amikor a tanulmányok kezdetétől lehet tudni, hogy ki készül tanárnak.	0,78	3,60
	44.13.1. A hagyományos tanárképzés jól áttekinthető volt, megvolt az elágazó utak célja és átlátható volt a képzés rendje.	0,75	3,88
F2: A diszciplína a tanárképzés lényege és szervezeti gazdája (mintaátlag: 2,98)	44.3. A pedagógiai-pszichológiai képzés arányának erőteljes növekedése a szakmai felkészítés és tudás rovására ment végbe.	0,76	2,96
	44.8. A tanárképzésnek a szakmák kezébe kell kerülnie.	0,61	3,13
F3: Koherencia, motiváció és gyakorlatorientált felkészítés (mintaátlag: 4,21)	44.5.2. Se a szakmai felkészítés, se az általános pedagógiai pszichológia tanítása nem éri el célját, ha a szaktárgyi pedagógia nem köti össze őket és nem teszi ki őket az iskolai gyakorlat próbájának.	0,62	4,25
	44.9.1. A tanárképzésben többféle szakember és több szervezeti egység vesz részt, ezek munkájának tartalmi összerendezése és működésének összehangolása nélkül nem lehet hatékony a hivatásra való felkészítés.	0,54	4,68
F4: Egységesség és gyakorlatellenesség (mintaátlag: 3,08)	44.14.2. Bármilyen értékes is a gyakorlat, nagyon megnyújtja a képzést és bonyolult szervezési, szakmai vezetési és értékelési feladatot jelent, amire az intézmények nem voltak igazán felkészülve.	0,57	3,33
	44.6.4. A két korosztályra való összekényszerített képzés egyszerre lesz részben hiányos, részben felesleges.	0,51	2,59
F5: A jó tanár a korszerű ismeretek szakszerű közvetítője (mintaátlag: 2,97)	14.10.4. A tanári rátermettséget jól méri a főbb tantárgyakból szerzett középszintű iskolai érdemjegy.	0,60	1,79
	14.3.1. A korszerű ismeretek szakszerű közvetítése a tanár elsőrendű feladata, és ennek jó példái vonzzák a diákokat erre a pályára.	0,57	3,78
F6: Minden elhibázott (mintaátlag: 3,03)	44.2.1. A bolognai rendszerben úgy szereznek két tanári szakképzettséget a hallgatók, hogy a második szakképzettség megalapozottsága és tárgyi tudása valójában elégtelen a színvonalas iskolai oktatómunkához.	0,55	3,25
	44.4.1. A neveléstudományi és pszichológiai tanulmányok elméleti része gyakran csak elvont, bő beszéd az iskolai munkáról, ehelyett a gyakorlati tanári tevékenységhez kellene jó megoldási kulcsokat adni.	0,49	3,47
F7: Tudós tanár és a tanári hivatás művészi gyakorlása (mintaátlag: 3,81)	14.11.2. Azok a tudós tanárok, akik a tudományágukat magas szinten ismerik és elmélyült művelésére is képesek: önálló, alkotó gondolkodásuk a legvonzóbb példa tehetséges diákjaik számára.	0,54	3,85
	14.10.2. A fiatalok iránti elkötelezettség és érdeklődés, a velük szembeni empátia és segítőkészség a tanári hivatás művészi gyakorlásának nélkülözhetetlen személyiségfeltétele.	0,41	4,5

Az **első főkomponens** jeleníti meg a legnagyobb magyarázó erővel bíró összefüggéseket a nézetek együtt járásában, tehát az ebben megjelenő nézetek összetartozása, megítélésének együtt mozgása a legerősebb. Tartalmában e főkomponens a tanárképzésben bolognaistruktúra-

ellenes és a múltat idealizáló nézetrendszert jelenít meg. E nézetrendszerhez kapcsolódó állítások közül a legnagyobb súllyal bírók az osztatlan struktúra, valamint a korábbi, hagyományos tanárképzési rendszer előnyeit, áttekinthetőségét és átláthatóságát fogalmazzák meg. E nézetrendszer lényegében a felsőoktatási, oktatási, társadalmi környezetben bekövetkezett változásokkal nem vet számot, a bolognai folyamat európai szerepét és indokoltságát, a reformok szükségességét megkérdőjelezi nemcsak a tanárképzésben, hanem szélesebb értelemben a felsőoktatásban is. A mintaátlag e nézetrendszerrel enyhén támogató (mintaátlag: 3,27), azonban e nézetnyaláb mentén a tanárképzők csoportja erősen megosztott (szórás: 0,71, a főkomponensek közötti második legmagasabb).

A főkomponensekhez tartozó állítások tartalmával való egyetértést a tanárképzők területe és funkciói szerint is vizsgáltuk. Az eredményekből kiderült, hogy a tanárképzők szakterületi identitása az, ami a nézetek szempontjából meghatározó jelentőségű: az ANOVA-vizsgálat eredménye szerint az 1. főkomponens esetén a területhez tartozás szignifikánsan befolyásolja az attitűdöt ($p < 0,01$). Területek szerint az 1. főkomponensben megjelenő véleményeket a pedagógia-pszichológia területhez tartozók elutasították (átlag: 2,80), a koordinátorok képviselői semleges közeli álláspontot fogalmaztak meg (átlag: 3,14), míg a természettudomány, a bölcsészettudomány és a közoktatás képviselői támogatóak voltak (természettudományi és közoktatási átlag: 3,55; bölcsészettudományi átlag: 3,41).

A válaszadó 145 tanárképző által a **7 főkomponensre** adott véleményátlagok értékein **klaszteranalízist** (K középpontú) végeztünk. A klaszteranalízis eredményeképpen két markáns véleménymintázatu csoportot azonosítottunk, az elsőben 39, a másodikban 95 alannyal. A fennmaradó 11 fő válasza e két markáns mintázattól eltértek, de jellemző mintázatot nem alkottak, mondhatjuk, hogy az e csoportba tartozó személyek különböző irányokban „kilógó” véleményt fogalmaztak meg.

A két klaszter és a klaszterbe be nem sorolt személyek véleményátlagait és azok szórásait főkomponensenként a *2. táblázat* tartalmazza.

2. táblázat. Véleményátlagok és szórások klaszterenként

	F1: Bologna- ellenesség, múlt- idealizálás		F2: A disziplína legyen a szervezeti gazda		F3: Koherencia, motiváció, gyakorlat- orientáció		F4: Egységesség és gyakorlat- ellenesség		F5: Jó tanár a korszerű ismeretek szakszerű közvetítője		F6: Minden elhibázott		F7: Tudós tanár	
	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás	átlag	szórás
Klaszter 1	2,57	0,62	2,35	0,44	4,29	0,37	2,44	0,5	2,59	0,43	2,64	0,56	3,69	0,44
Klaszter 2	3,57	0,51	3,19	0,49	4,18	0,45	3,33	0,55	3,21	0,49	3,27	0,4	3,89	0,41
Be nem sorolt	3,2	0,74	3,44	0,69	4,19	0,43	3,21	1,28	2,24	0,31	2,31	0,64	3,52	0,78
Összes	3,27	0,71	2,98	0,62	4,21	0,43	3,08	0,73	2,97	0,57	3,03	0,58	3,81	0,47

Az adatok alapján a klaszterek jellemzői a következők.

Az első klaszterbe besorolt személyek a „bolognarendszer-ellenes” főkomponensek (1., 2., 4., 5., 6.) tekintetében fogalmaztak meg elutasító véleményt, vagyis az **első klaszter** tagjai a bolognai rendszer **hívei**, akik egyben a tanári professziónak az ismeretátadásra szűkített felfogását is elutasítják. Ez azt mutatja, hogy a bolognai rendszer híveinek tanári szerepet illető felfogása komplexebb. E klaszterbe tartozik a tanárképzők közel egyharmada. E klaszterhez tartozók között legnagyobb arányban a pedagógiai és pszichológiai, valamint a koordinációs területről vannak válaszadók.

A **második klaszterbe** sorolt személyek rendre támogatják a bolognai tanárképzést kritizáló (1., 2., 4., 5., 6.) véleménynyalábokat, vagyis azt mondhatjuk, hogy a második klaszterbe tartozók csoportja a reformot **ellenzőké**. A két klaszter és a klaszterekben nem soroltak közül csak a második klaszter tagjai támogatják az 5. főkomponensben megjelenő ismeretátadásra szűkült tanárfelfogást. E klaszter a tanárképzők kétharmadát testesíti meg, és legnagyobb arányban a bölcsészettudományi, valamint a természettudományi területhez tartozók sorolhatók ide.

Az intézményi hovatarozás alapján is áttekintettük a nézeteket. Az adatok szerint az ELTE-n a válaszadók mintegy fele támogatja a bolognai reformokat, ez országosan a legmagasabb arány, míg a Debreceni Egyetemé e téren a legalacsonyabb, mindössze egy válaszadó sorolható az első klaszterhez. A Debreceni Egyetemen az országos arányt meghaladó a reformot ellenzők tábora, míg az ELTE-n átlag alatti. Vagyis az ELTE-n a támogatók és ellenzők tábora közel azonos, a véleménykülönbségek országosan az egyik legélesebbek, a DE-n pedig szinte egyetértés van a reform ellenzésében.

2. A tanárképzők kapcsolati hálózatai

A társas kapcsolati hálózatelemzés módszerével készítettük el az intézmények esettanulmányát, mely tartalmazza a tanárképzők kapcsolati ábráját, annak kommunikációs és attitűdre vonatkozó egyéni jellemzőit.

2.1. Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem nagy tradíciókkal rendelkezik a pedagógusképzés terén, Közép-Európában egyedülálló módon a pedagógusképzés teljes vertikumát nyújtja a csecsemő- és kisgyermeknevelő képzéstől az óvó- és tanítóképzésen, valamint a gyógypedagógia összes szakirányán át a tanárképzésig, illetve a neveléstudományi és pszichológiai doktori iskoláig.

A tanárképzéssel kapcsolatos stratégiai egyeztetések és döntések a Tanárképzési és Tanártovábbképzési Tanácsban (TTT) történnek, melynek elnöke a tanári mesterszak szakfelelőse. A TTT tagjai a tanárképzésben érintett karok delegáltjai és a hallgatói képviselők. A pedagógusképzést végző három kar alkotta Pedagógikum Központ felelős a tanárképzés intézményi megvalósulásáért, az ezzel kapcsolatos adminisztratív és operatív feladatokat a Pedagógikum Központ Oktatásszervezési és Tanulmányi Főosztály Tanárképzési Osztálya látja el.

Az ELTE a tanárképzés bolognai rendszerének bevezetése óta országosan évente a felvett tanár szakos hallgatók **8–11%-át** képezi.⁴ Az egyetemen országosan az egyik legtöbb, 36-féle közismereti tanári szakképzettséget lehet szerezni. Az ELTE hirdette meg és alakította ki azt a modellt, amely megalapozta a tanárképzés bolognai reformját, így e képzőhely nevezhető a tanári mesterszak bölcsőjének.

Az ELTE-n a vizsgált tanárképzők mintája 18 fős volt, a válaszadók összesen 80 személyt és 185 kapcsolatot neveztek meg, így a kapcsolati háló országosan a legnagyobbak között van.

3. táblázat. A minta összetétele az ELTE-n

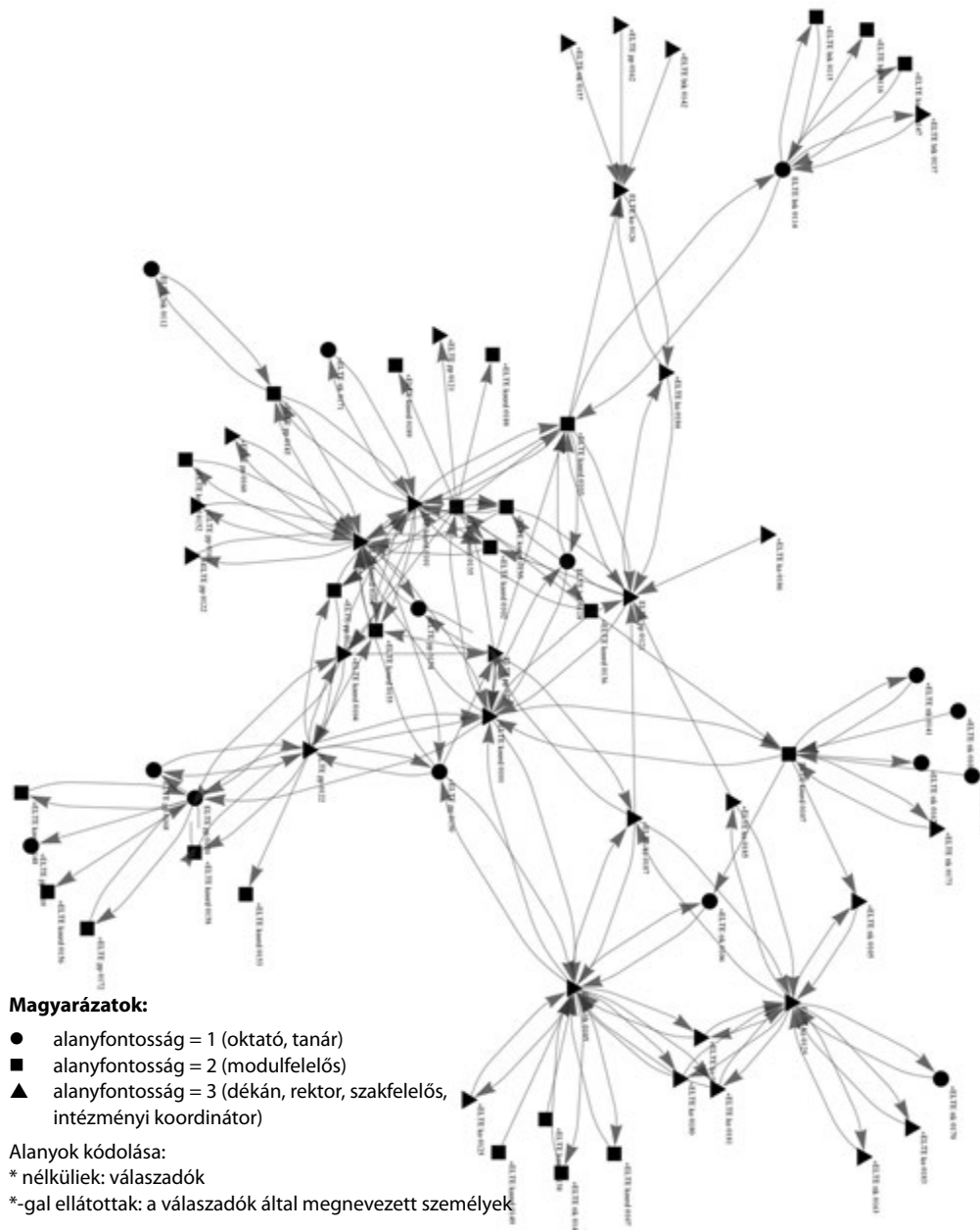
	Koord.	Term.tud.	Bölcsészet	Ped.-pszich.	Közokt.	Összesen
ELTE	3	2	5	5	2	18
Intézmény	oktató	szakmódsz.	modulfel.	koord.	tanár	összesen:
ELTE	4	1	7	3	2	18

A táblázatból látszik, hogy a minta szakterületi megoszlásában a bölcsészettudományi és a pedagógiai és pszichológiai terület nagyobb súllyal szerepel, illetve a funkciók terén a szakmódszertanosok csoportja alul, a modulfelelősök csoportja pedig enyhén felülreprezentált.

Az ELTE-n a kapcsolati hálóban szereplő személyeknek átlagosan 5,7 kapcsolatuk volt, ebből a kölcsönös kapcsolatok száma 4,2. Mindkét érték az országos átlag feletti (kapcsolatok átlagos száma országosan: 4,9; ebből kölcsönös: 3,9), vagyis az átlagnál szélesebb körű közvetlen kapcsolatrendszerrel és utasítás helyett együttműködést mutat a tanárképzők között. A kapcsolatok rendszeressége az ELTE-n az országos átlagnak megfelelő (3,5). A válaszadók tanárképzési kapcsolataik fontosságát átlagosan 4,1-re értékelték, mely enyhén az országos átlag (4,4) alatti. Utóbbi érték valószínűleg magyarázható azzal, hogy a tudományegyetemek diszciplináris oktatói számára nem a tanárképzési szerepkör az elsődleges. A tanárképzési kapcsolatokat az ELTE-n az országosnál vitásabbnak ítélték a válaszadók, 4,1-es átlagértéket kapott, az országos átlag 4,5. A viták ellenére a kapcsolatok kellemességét az országos átlagnak megfelelően élték meg a kérdeztettek, és 4,6-os átlagértékkel jellemezték.

Az egyetemen a közelségi központosság érték 0,33, mely az országos átlagot (0,27) meghaladja, országosan a második legmagasabb érték. Ez azt mutatja, hogy a személyközi kapcsolatrendszerben a tanárképzők egymást rövid átlagos úton érik el, sok a közvetlen kapcsolat és így a számított átlagtávolság alacsony.

⁴ Az ELTE-re nyert felvételt a tanárképzésre összesen felvettek 9%-a 2009-ben, 11%-a 2010-ben és 8%-a 2011-ben. Forrás: Oktatási Hivatal felvételi adatbázis.

4. ábra. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem kapcsolati ábrája

A válaszadó tanárképzők átlagos elérési valószínűsége 2,86%, egy személy van az ELTE esetében, aki kiemelkedik 10,31%-os elérési valószínűség-értékkel. E személy jele az ábrán „ELTE koord 0104” és a pedagógiai és pszichológiai területet képviseli a tanárképzés koordinációjában, vagyis a formális szervezeti feladatához illeszkedik a kimagasló elérési valószínűség.

További 5 személy elérési valószínűsége magas az intézményben, így a magas elérési valószínűségűek közül kettő személy tartozik a koordinációhoz, egy-egy pedig a bölcsész, a természettudományi, a pedagógiai és pszichológiai, valamint a közoktatási területhez.

Az ELTE kapcsolati ábrája kiterjedt, sokszereplős és sűrű kapcsolatrendszerrel behálózott. A kapcsolatrendszer többközpontú, egy-egy személy helyett kiterjedt csoport áll a középpontjában. Ez arra utal, hogy a kommunikációra sok úton, kiterjedt módon van lehetőség, ami a központi és periférián elhelyezkedő személyek közötti információcserét nagyobb biztonsággal és hatékonysággal teszi lehetővé. A természettudományi és a bölcsészettudományi területen azonban vannak peremen levő kapcsolati hálók, melyek nem fűződnek rá a központi hálózatra, attól elszakadva léteznek. Mindez arra utal, hogy az ELTE-n megvan a tanárképzés hatékony és eredményes koordinációjához szükséges interperszonális kapcsolatrendszer a szereplők között, a természettudományi és a bölcsészettudományi területekkel való kapcsolatok fejlesztésére azonban még van lehetőség.

Az egyetem legalább két kapcsolattal rendelkező és egymást valamilyen úton kölcsönösen elérő kapcsolatrendszeri magja ($K = 2$ érték mellett) 33 fős, országosan a legnagyobb.

4. táblázat. A kapcsolatrendszer magjában levők területek szerint az ELTE-n

Központi komponens (K = 2)	Koord.	Term.tud.	Bölcsészet	Ped.-pszich.	Közokt.	Összesen
ELTE	12	3	1	9	8	33
Összesen	73	30	35	50	28	216

E kapcsolati magban a **koordinációs, a pedagógiai és pszichológiai, valamint a közoktatási terület képviselői** vesznek részt zömében. Mivel a tanárképzés terén a pedagógiai és pszichológiai területnek valamennyi szaktárgyi irányba kapcsolatokkal kell rendelkezni, ezért az adatokból arra következtethetünk, hogy mind a koordinációs, mind a pedagógiai és pszichológiai terület a kapcsolatrendszerben betölti funkcióját. Példaértékű, hogy a kapcsolati magban 8 közoktatási személy is található, ez szintén kiugróan magas szám országos viszonylatban. A kapcsolatrendszer magjában alacsony számban részt vevő bölcsész és természettudományi szereplők, valamint az ábrán a leszakadó bölcsész és természettudományi csoportok megerősítik, hogy a diszciplínákkal való kapcsolatrendszer a többi területhez képest gyengébb.

Az ELTE-n a tanárképzők attitűd-klaszter szerinti osztata azt mutatja, hogy a tanárképzésben **a bolognai rendszert támogatók az országos átlagnál jóval nagyobb arányban** fordulnak elő. Az első faktorra adott válaszok csoportosításából⁵ az is látszik, hogy az ELTE tanárképzői között

⁵ Az első faktor ítemeire adott véleményátlagok alapján a válaszadókat három csoportba soroltuk. Az első csoportba kerültek az első faktort elutasítók (3 alatti véleményátlagú személyek), a második csoportba a 3, illetve a feletti véleményátlagok középpértéke alattiak, és a harmadik csoportba pedig a 3 feletti véleményátlag középpértéke feletti átlagvéleményt megfogalmazók.

a bolognai reformot enyhén elutasítók 2. csoportja az országos átlaghoz képest alulreprezentált, míg az **éles kritikusok tábora az országos átlagot meghaladó**. Vagyis az adatokból az olvasható ki, hogy a tanári mesterszakot támogatók és annak legerősebb kritikusai dolgoznak együtt az intézményben. Az természettudományi területhez tartozó ELTE-s válaszadók az országos átlagot meghaladó mértékben mutatkoztak Bologna-kritikusnak (ELTE-s átlag:4; országos átlag: 3,61), míg a bölcsészek semleges közeli attitűdjükkel az országos átlagnál kevésbé kritikusak a reformot illetően (ELTE-s átlag: 2,6; országos átlag: 3,42).

5. táblázat. A válaszadók attitűdjei a klaszterek és a csoportbontás szerint az ELTE-n

Intézmények	Klaszter 1		Klaszter 2		Be nem sorolt		Csoport 1		Csoport 2		Csoport 3		Összesen	
ELTE	8	40%	10	50%	2	10%	11	55%	2	10%	7	35%	20	100%
Összesen	39	27%	95	66%	11	8%	44	30%	55	38%	46	32%	145	100%

A természettudományi területre jellemző éles kritika magyarázattal szolgálhat a kapcsolatrendszerben is manifesztálódó különválásra, a kapcsolatrendszer magjában való háttérbe szorulásra.

Az ELTE-n a kapcsolatrendszer magjába a válaszadó 17 személyből 12 került. Az általuk adott válaszok tanúsága szerint a kapcsolati magban levő személyek a tanárképzés bolognai reformját határozottan támogatják, de a kapcsolati magon kívül maradt válaszadók véleményátalaga sem támogatja a reformellenes, múltidealizáló nézeteket. A valódi nézetkülönbség a magon belül és kívül levők között a **tanárképzés szervezeti gazdájának azonosítása** terén van, míg a kapcsolati magban levők elutasítják a diszciplínákra bontott, szétaprózott irányítást, addig a magon kívüliek ezt erősen támogatják. Hasonlóan ehhez ellentét feszül a tanárképzésben a korcsoportokra bontott, illetve **egységes** tanárképzés, valamint a féléves **gyakorlat megítélésében** is: magon belül az egységes képzést és a gyakorlat fontosságát támogatják a nézetek, a magon kívül ennek ellentétét.

Az adatok azt is mutatják, hogy a tanár feladatrendszerével kapcsolatos nézetek is erősen eltérőek magon belül és kívül, míg kívül a tanár korszerű ismereteinek szakszerű átadását látják fő feladatnak, addig kívül ezt az értelmezést határozottan elvetik a válaszadók. Egyetértés a koherencia, koordináció és gyakorlatorientált felkészítés, illetve a tudós tanár magas szintű felkészültsége és a tanári hivatást művészi szintre emelő ideájának támogatásában van.

6. táblázat. A főkomponensek átlagai a központi magon belül és kívül, országosan és az ELTE-n

	Országos			ELTE		
	bent	kint	össz.	bent	kint	össz.
Csoportlétszám (fő)	99	33	132	12	5	17
Központi komponens (mag)	bent	kint	össz.	bent	kint	össz.
F1 – Bologna-ellenesség, múltidealizálás	3,24	3,55	3,27	2,65	2,82	2,7
F2 – diszciplína a tk. lényege és szervezeti gazdája	2,88	3,27	2,97	2,67	3,41	2,89
F3 – koherencia, koordináció és gyakorlatorientáltság	4,21	4,25	4,22	4,11	4,18	4,13
F4 – egységesség és gyakorlatellenesség	3,05	3,17	3,08	2,63	3,23	2,81
F5 – a jó tanár ismeretátadó	2,97	2,99	2,97	2,58	3,12	2,74
F6 – minden elhibázott	2,96	3,24	3,03	3,15	3,34	3,21
F7 – tudós tanár ideája	3,79	3,9	3,82	3,86	3,93	3,88

2.2. Debreceni Egyetem (DE)

A Debreceni Egyetem universitasra jellemző, komplex képzési kínálatában a tanárképzés egy fontos, fokozott figyelemben, de nem stratégiai prioritásban részesített képzés.

A tanárképzés közismereti része a Tudományegyetemi Karokon (TEK) zajlik, így a TEK oktatási és tanárképzési elnökhelyettese koordinálja az intézményben a képzést. A tanárképzés szakmai irányítását a Tanárképzési Kollégium végzi, melynek élén az oktatási és tanárképzési elnökhelyettes áll. A kollégium tagjai az érintett karok oktatási dékánhelyettesei, a szakmódszertanok delegáltjai, a gyakorlóiskolák tanárképzési igazgatóhelyettesei és a hallgatói képviselők. A tanárképzés adminisztratív, koordinációs feladatait a Tanárképzési Csoport látja el.

A tanárképzés bolognai rendszerének bevezetése óta országosan, évente a felvett tanár szakos hallgatók **6%-át** képzzi a Debreceni Egyetem.⁶ Az egyetemen 42-féle tanári szakképzettséget lehet szerezni, melyből 19 közismereti és 23 zenei. E képzési volumennel és szakképzettségi kínálattal jelenleg a DE a tudományegyetemi tanárképző intézmények között a negyedik.

Az egyetemen a kérdőíves vizsgálatban 11 fős minta vett részt. A 11 fő 37 személlyel nevezett meg összesen 61 kapcsolatot. Valamennyi képzőhely közül ez a kapcsolati háló a legkisebb, a legkevesebb személyt és kapcsolatot bemutató.

Mint az alábbi adatok mutatják, a válaszadók területi és funkciók szerinti megoszlása egyenletes.

⁶ A tanárképzésre összesen felvettek közül 2009-ben a DE-re 5%-ot, 2010-ben 6%-ot, 2011-ben 6%-ot vettek fel. Forrás: Oktatási Hivatal felvételi adatbázis.

7. táblázat. A minta összetétele a DE-n

	Koord.	Term.tud.	Bölcsészet	Ped.-pszich.	Közokt.	Összesen
DE	2	2	3	2	2	11
Intézmény	oktató	szakmódsz.	modulfel.	koord.	tanár	összesen
DE	4	1	2	2	2	11

A DE-n a kapcsolati hálóban szereplő személyeknek átlagosan 3,3 kapcsolatuk volt, ebből a kölcsönös kapcsolatok száma 2,2. Mindkét érték az országos átlag alatti (kapcsolatok átlagos száma országosan: 4,9; ebből kölcsönös: 3,9), vagyis az átlagnál jóval kevesebb közvetlen kapcsolatot és szűk körű kölcsönös együttműködést mutat a tanárképzők között. A kapcsolatok rendszeressége a DE-n enyhén az országos átlag feletti (3,8; míg az országos átlag 3,5), vagyis a két-heti és heti rendszeresség közötti intenzitást jelez. A válaszadók tanárképzési kapcsolataik fontosságát átlagosan – az ELTE-s válaszadókhoz hasonlóan – 4,1-re értékelték, mely enyhén az országos átlag (4,4) alatti. Utóbbi érték a DE esetében is valószínűleg a tudományegyetemi profillal és azon belül a tanárképzés alacsony presztízsével magyarázható. A tanárképzési kapcsolatokat a DE-n az országosnál enyhén vitásabbnak ítélték a válaszadók, 4,1-es átlagértéket kapott, az országos átlag 4,5. A kapcsolatok kellemességét messze az országos átlag alatt, a vizsgált intézmények közül a második legalacsonyabb 3,8-es átlagértékkel jellemezték a válaszadók (országos átlag: 4,6).

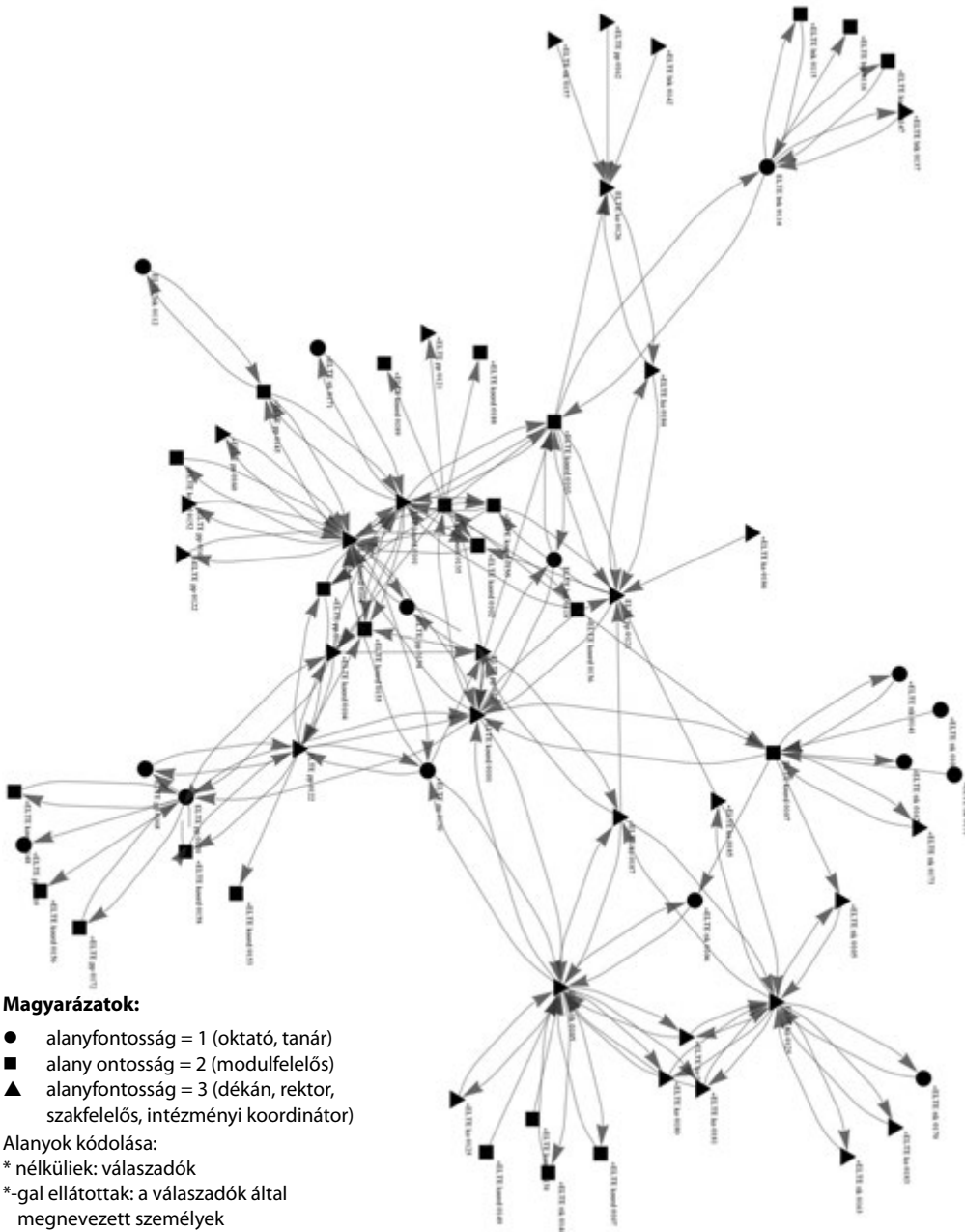
A DE-n a közelségi központiség az országos átlagnál kismértékben alacsonyabb (DE-átlag: 0,2, országos átlag: 0,27). A DE-n két kiugróan magas, 10% feletti elérési valószínűséggel rendelkező személy található az egyetem tanárképzési kapcsolati hálójában, jelük a kapcsolati ábrán: *DE ko 0339 (elérési valószínűsége 10,45%) és DE ko 0335 (10,28%). Külön érdekesség, hogy mindkét személy a gyakorlóiskolai vezetőtanár, az egyik igazgatóhelyettes is egyben. A valamennyi tanárjelölt számára kötelező gyakorlat szervezése és megvalósítása révén e két személy formális szerepéhez jól illeszkedik a magas elérésivalószínűség-érték.

A kimagasló elérési valószínűségű személyekkel együtt összesen 8 fő elérési valószínűsége magas a DE-n, ebből 4 személy tartozik a közoktatáshoz, 3 a természettudományi területhez, 1 pedig a koordinációhoz, ami mutatja a természettudományi terület fontosságát a tanárképzésben.

Az egyetem kapcsolati ábrája szétágazó, laza láncszerű kapcsolatokról álló, többközpontú kapcsolatrendszerrel mutat. A kapcsolati hálóban a tanárképzők között viszonylag kevés a közvetlen kapcsolat és a hosszú láncok miatt hosszabb ideig tart a központból a periférián levők elérése, és a többszörös áttétel az üzenet torzulására is lehetőséget teremt. Az ábráról leolvasható, hogy a vizsgált képzőhelyek közötti legkevesebb személyt és kapcsolatot tartalmazó hálónak nem sikerült minden említett személyt összekapcsolni, a tanárképzők központi kapcsolatrendszerétől leszakadt csoportot képez két személy.

A legalább két kapcsolattal rendelkező és egymást kölcsönösen valamilyen úton elérő központi komponens, vagyis a kapcsolatrendszer magja 5 fős a DE-n. Ez messze a legkisebb méretű kapcsolatrendszeri mag a vizsgált intézmények között, az ezt követő második legkisebb központi komponens 12 személyből áll. A kapcsolatrendszer viszonylag kevés embert foglal

magában és a kapcsolatrendszerben levők között sincs nagyszámú közvetlen kapcsolat, ami arra enged következtetni, hogy a tanárképzés informális koordinációja egy kis csoport kezében összpontosul és kevésbé konzultatív jellegű.

5. ábra. A Debreceni Egyetem kapcsolati ábrája

8. táblázat. A kapcsolatrendszer magjában levők területek szerint a DE-n

Központi komponens (K = 2)	Koord.	Term.tud.	Bölcsészet	Ped.-pszich.	Közokt.	Összesen
DE	3	1	0	1	0	5
Összesen	73	30	35	50	28	216

A kapcsolatrendszer magjába a koordinációt végzők mellett egy természettudományi és egy pedagógiai és pszichológiai területi személy került, vagyis a koordinációt végzők funkciójuknak megfelelően központi helyet foglalnak el a hálózatban. Az egyetemen a koordinációt végzők, a természettudományi és a pedagógiai és pszichológiai területhez tartozó válaszadók attitűdje is az országos átlagot meghaladóan Bologna-kritikus (az első faktorra adott intézményi és országos átlag a koordinációban: 3,42 és 3,08; a természettudományi területen: 4,12 és 3,61; a pedagógia és pszichológia területen: 3,42 és 2,79).

A válaszadók klaszterek szerinti besorolásából egyértelműen **Bologna-kritikus kép** rajzolódik ki az intézményről, hiszen a válaszadók közül összesen egy fő került a Bologna-hívek közé, a válaszadók döntő többsége, 77%-a a kritikusokhoz. Az első főkomponensre adott válaszok szerinti csoportbontás árnyalja a képet. Abból kiderül, hogy a tanárképzési szerkezet bolognai reformjáról az országos arány felett, 13-ból 5 fő nyilatkozott átgátotán. A válaszadók nézetrendszer szerinti klaszter- és csoportbontását a 9. táblázat tartalmazza.

9. táblázat. A válaszadók attitűdjei a klaszterek és a csoportbontás szerint a DE-n

Intézmények	Klaszter 1		Klaszter 2		Be nem sorolt		Csoport 1		Csoport 2		Csoport 3		Összesen	
DE	1	8%	10	77%	2	15%	5	38%	3	23%	5	38%	13	100%
Összesen	39	27%	95	66%	11	8%	44	30%	55	38%	46	32%	145	100%

Az egyes főkomponensekre adott véleményátlagok alapján az ellentmondás részben feloldható. A 6. táblázatból jól látható ugyanis, hogy a bolognai tanárképzési reformellenes nézetek nem egységesekek. A korábbi rendszert idealizáló első főkomponenst a debreceni válaszadók mind a kapcsolati magban, mind azon kívül támogatták, azonban a tanárképzés diszciplína általi koordinációjával, valamint a minden lépést elhibázottnak beállító 6. főkomponenssel csak a magon kívüliek értettek egyet.

A második főkomponensre adott válaszokból úgy tűnik, hogy a debreceni tanárképzők a bolognai reform terén a **diszciplináris területek irányító szerepének visszaszorulását** nehezményezik igazán, valamint a különböző korosztályok tanítására való **egységes felkészítést és a gyakorlati félévvel növelt** képzési időt. Érdekes kiemelni, hogy a kapcsolatrendszer magjában található személyek erősen az országos átlag felett támogatják az utóbbi nézetnyalábot megjelenítő 4. főkomponenst.

10. táblázat. A főkomponensek átlagai a kapcsolati magon belül és kívül, országosan és a DE-n

	Országos			DE		
	bent	kint	össz.	bent	kint	össz.
Csoportlétszám (fő)	99	33	132	3	8	11
Központi komponens (mag)	bent	kint	össz.	bent	kint	össz.
F1 – Bologna-ellenesség, múltidealizálás	3,24	3,55	3,27	3,25	3,57	3,48
F2 – Diszciplína a tk. lényege és szervezeti gazdája	2,88	3,27	2,97	3,28	3,36	3,34
F3 – Koherencia, koordináció és gyakorlatorientáltság	4,21	4,25	4,22	3,68	4,2	4,06
F4 – Egységesség és gyakorlatellenesség	3,05	3,17	3,08	3,8	3,55	3,62
F5 – A jó tanár ismeretátadó	2,97	2,99	2,97	2,5	2,95	2,83
F6 – Minden elhibázott	2,96	3,24	3,03	2,8	3,35	3,2
F7 – Tudós tanár ideája	3,79	3,9	3,82	4,03	3,92	3,95

Megjegyzés: A DE esetén 2 válaszadó nem nyilatkozott kapcsolatrendszeréről, így a nézetekről nagyobb mintával rendelkezünk, mint a kapcsolatrendszerben való elhelyezkedésről.

Összefoglalás

A tanárképzők tanári mesterszakkal kapcsolatos nézeteinek és személyközi kapcsolatainak vizsgálatát végeztük el közel 150 fős strukturált mintán, 10 képzőhelyen. Az eredmények azt mutatják, hogy a tanárképzők kiforrott nézetrendszerrel rendelkeznek, mely megjeleníthető 7 főkomponenssel. Ebből öt a tanárképzési struktúrával, kettő a jó tanár mibenlétével kapcsolatos nézeteket tömörít.

A tanárképzők közel harmada a bolognai tanárképzési reform híve, e csoport tanári felfogása komplexebb. E csoporthoz elsősorban a pedagógiai és pszichológiai terület képzői, valamint a koordinációt végzők tartoznak. A reformot ellenzők csoportja egyben támogatja az ismeretátadásra szűkített tanár felfogást. E csoporthoz tartozik a tanárképzők kétharmada, legnagyobb arányban a bölcsészettudományi és a természettudományi terület oktatói.

A két bemutatott esettanulmány a vizsgált tíz intézmény két pólusát jeleníti meg. Az ELTE egy sokszereplős, kiterjedt, nagy központi komponenssel rendelkező, gömbölyűhöz közelítő és sok közvetlen kapcsolatot tartalmazó kapcsolati hálózattal rendelkezik, míg a DE kapcsolati ábráján kevés szereplő és kapcsolat található, ezek nyúlványokban végződő, laza szerkezetű hálózatot eredményeznek kis központi komponenssel, és a tanárképzők között viszonylag kevés közvetlen kapcsolattal.

Míg az ELTE-n a pedagógiai és pszichológiai, a koordinációs és a közoktatási terület képviselteti magát legnagyobb arányban az informális működés szívént jelentő kiterjedt központi komponensben, addig a DE-n a koordináció képviselői mellett a pedagógiai és pszichológiai terület, valamint a természettudomány vesz részt a szűk körű, ötfős központi komponensben.

Az ELTE tanárképzői között kimagasló arányban, közel 50%-ban vannak a tanárképzési reform hívei és hasonló nagyságrendben az éles Bologna-kritikusok, így az ELTE a legélesebb

tanárképzési nézetkülönbségek színtere. Az ELTE-n a legélesebb nézetkülönbség a tanárképzés szervezeti gazdájának azonosítása terén, valamint a korcsoportokra bontott vagy egységes tanárképzés megítélésében észlelhető. Ezzel ellentétben a DE-n pusztán egy válaszadó tartozott a bolognai rendszer hívei közé és a válaszadók döntő többsége reformellenes. A DE-n a tanárképzők leginkább a diszciplináris területek szervezeti irányítását támogatnák a tanárképzésben, valamint az egységes tanárképzést és a gyakorlati félévvel megnövelt képzési időt nehezményezik.

Az elemzés során, az előzetes várakozásoknak megfelelően, eredményesnek bizonyultak a szempontok, melyekre a vizsgálatokat építettük. Itt két illusztratív példát – az ELTE és a DE esetét – mutattunk be arra vonatkozóan, hogy meg lehet ragadni empirikusan a tanárképzés társas közegét, az ebben élő és közzeható szakmai szemléletet, és fel tudjuk támi ezek kölcsönös viszonyát, ami meghatározó az egyes intézmények tanárképző arculatában és működésmódjában. Ha az ELTE és a DE esete szolgált e módszertani kísérletezés próbakövéül, akkor mondhatjuk azt is, hogy két szélső eseten végeztük el ezt a módszertani demonstrációt, hiszen e két intézmény markánsan különbözik egymástól mind a kapcsolati hálózatot, mind a szakmai-szemléleti irányítást tekintve. Ezen túlmenően pedig az elemzés eszközeivel azonosíthatóvá váltak a szervezeti és nézetviszonyok intézményeken túlmutató összefüggései is.

A bemutatott vizsgálat sokrétűen kötődik Hunyady professzor úrhoz. Egyrészt ő az az emblemikus alak, aki a tanárképzés bolognai reformját koordinálta, az évekig húzódo formálódás valamennyi fontos lépését országosan egyeztette, megküzdötte és végigvitte. Az „ő reformjának” elfogadottságáról, elutasításáról, megértéséről és kritikájáról nyújt részletes leírást a tanárképzők nézetrendszeréről és annak megvalósításáról mutat intézményi közeli képet a kapcsolati hálózatelemzés.

*Másrészt a professzor úr személyében is tárgya e vizsgálatnak. Az ELTE tanári mesterszakfelelőseként részese volt a válaszadó 18 fős mintának, illetve más tanárképzők megneveztek mint olyan személyt, akivel munkakapcsolatban állnak. A bemutatott ELTE-s hálózati ábrán jele az „ELTE koord 0135” és mint megnevezett személy az „*ELTE koord 0135”. A bemutatott kapcsolati hálózatban – valós és megnevezett formában is – a valósághoz híven a központban helyezkedik el, kapcsolati hálója pedig szinte átláthatatlanul sűrű.*

Harmadrészt kapcsolatteremtő – katalizátor – szerepe volt a tanulmány szerzői között is. Jó pár évvel ezelőtt egy évtizedet dolgozott a debreceni Pszichológiai Intézet létrejöttéért, ahol az első szerző alkalmazott matematikusként megkezdte munkáját, amit intézetigazgatóként ott végez ma is. A doktori iskolák egyetemek és szakterületek közötti hosszú távú együttműködése adott alkalmat és keretet a második szerzővel – mint ELTE-doktorandusszal – való közös kutatómunkának, amelynek professzor úr mindvégig figyelmet szentelt. Szakmai támogatása a vizsgálatot végigkísérte, ajánlásokkal, javaslatokkal, könyvekkel és együtt gondolkodással. Mindezt tette a tőle megszokott kedves és sokszor játékos, de mindig következetes és magas elvárásokat támasztó módján.

A tanulmány első szerzőjeként (Münnich Ákos) fontosnak tartom, hogy itt és most (is) legalább néhány sorban elmondjam, hogy szakmai pályafutásomban a legjelentősebb szerepet Hunyady György tanár úr egészen különleges személyisége adta és adja a mai napig. Azt hiszem, hogy a saját szakmai (és talán hétköznapi) szemléletmódomat elfogadta, és tudom – hiszen tapasztaltam –, hogy elképzeléseimet mindig alaposan átgondoltan és kritikával ellátva támogatta.

Folyamatosan biztatott, hogy új dolgokba kezdjek, szabadon próbálkozzak elképzeléseim és ötleteim megvalósításával, és ezt a támogatást szerencsémre jelenleg is tapasztalom. Talán szokatlan, hogy nem közvetlenül a tanár úr munkásságát méltatom (azt a tanulmányok, könyvek stb. sokasága automatikusan megteszi), de úgy érzem, hogy – lehet, önző módon –, számomra a legfontosabb, hogy mit adott nekem a tanár úr, és mindent köszönök!

Irodalom

- HUNYADY GY. (szerk.) (2010): *Pedagógusképzés „a magyar bolognai rendszerben” a Nemzeti Bologna Bizottság Pedagógusképzési Albizottságának válogatott dokumentumai 2003–2010*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- PEMMARAJU, S. – SKIENA, S. (2003): *Computational Discrete Mathematics: Combinatorics and Graph Theory with Mathematica*. Cambridge University Press, Cambridge.
- STÉGER CS. (2012): *Tanárképzési helyzetkép a bolognai reformok után*. PhD-disszertáció. ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola.
- SCOTT, J. P. (2000): *Social network analysis: A handbook*. Sage publications, London.
- WASSERMAN, S. – FAUST, K. (1994): *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge University Press, Cambridge.

A tanári képzés követelményeiről szóló 111/1997. (VI.27.) Korm. rendelet.

Az alap- és mesterképzési szakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 15/2006. OM rendelet 4. sz. melléklete. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0600015.OM (Letöltés ideje: 2012. március 23.)

WOLFRAM RESEARCH, INC. (2010): Mathematica, Version 8.0, Champaign, IL: Author.

Fábri György

ELTE PPK Pszichológiai Intézet

Az egyetemi rangsorok története – a pszichológiától a társadalmi kommunikációig

*M*iközben alig negyedszázad telt el azóta, hogy világszerte elterjedt a felsőoktatási rangsorok széles körű használata, a felsőoktatási intézmények teljesítményének, jellemzőinek összehasonító vizsgálatára jóval korábban találhatók példák. Bár az angolszász szakirodalom (David Webster 1986-ban már rekonstruálta a rangsorolás kezdeteit [WEBSTER 1986]) szerint Amerika a rangsorolás őshazája, korábbi példát is találhatunk: 1863-ban a Prágai Politechnikum professzora, Carl Kořistka készített egy összeállítást az európai politechnikumokról. Ebben több szempontból is vizsgálta az intézményeket, könyvecskéje utolsó oldalán pedig tizennégy indikátort tartalmazó, a német nyelvterület intézményeit összehasonlító táblázatot is közöl.¹

A kezdeményezés ösztönző európai utóéletére nincs adatunk, az intézmények tagolt bemutatására tett amerikai vizsgálatok azonban már valóban egy folyamatot indítottak el. 1870-ben a U.S. Bureau of Education négy osztályba sorolta az intézményeket (CLAXTON 1912). Ezt a kezdeményezést vitte tovább Kendric Charles Babcock, aki a Hivatal specialistájaként az American Association of Universities (AAU) felkérésére 1911-ben már 344 intézményt klasszifikált, ugyancsak négy osztály szerint, annak alapján, hogy egy komoly, jól felkészült és kellőképpen ambiciózus hallgató hogyan érheti el a bachelor szintet és milyen eséllyel léphet tovább (BABCOCK 1911).

A rövid kiadványt elsősorban az adminisztrációk, szövetségi ügynökségek, döntéshozók, a graduális képzésre jelentkezők és a kutatók számára készítette, mintegy „félhivatalos” körözüvényként. Amint azt az előszavában bemutatja, többéves, adatgyűjtést és beszélgetéseket (mai kifejezéssel interjúkat) egyaránt tartalmazó kutatómunkát végzett, az akkori kor utazási viszonyai közepette tiszteletreméltó utazási teljesítménnyel bejárva a John Hopkinstól kezdve Princetonon, Yale-en és a Harvardon át Ohióig az egyetemeket. Jellegzetes volt a kezdeményezés sorsa is: az USA 27. elnöke, W. H. Taft megtiltotta a széles körű terjesztést, mivel szakértői szerint a módszertan egyoldalú és tökéletlen volt. Sem az AAU kérése, sem az I. (legjobb)

¹ KOŘISTKA, Carl (1863): *Der höhere polytechnische Unterricht in Deutschland, in der Schweiz, in Frankreich, Belgien und England*. Verlag von Rud. Besser, Gotha. A kiadvány alcíme jelzi, hogy bár uralkodói tájékoztatásra, de közforgalomba került kötetről van szó!

osztályba került egyetemek vezetőinek folyamodványa nem volt elég ahhoz, hogy az őt követő Wilson elnök feloldja ezt a tilalmat... (MYERS–ROBE 2009: 10).

A rangsorok formálódásában a 19. század utolsó harmadában indult szakmai diskurzus meghatározó szerepet játszott, amely eredetileg a kimenet irányából vizsgálta egyik tényezőként az egyetemek szerepét a személyes kiválóság formálódásában (a vita tágabb kontextusa az öröklődés/családi háttér és nevelés viszonyának feltárása volt). Bár Webster, valamint az ő nyomán Myers és Robe (2009) ezeket a kísérleteket módszertanilag nem vizsgálja, azonban figyelemreméltó, hogy az egyetemi rangsorolás forrásvidékénél a mai megközelítésekhez képest éppen fordított volt a kiváló emberek, a géniuszok és az egyetemi teljesítmény megítélése. 1900-ban Alick Maclean közölt egy táblázatot tanulmánya végén, amelyben az egyetemeket az ott végzett kitűnőségek számával karakterizálta (MACLEAN 1900). Mivel azonban úgy találta, hogy a társadalmi kiválóság nem kötődik feltétlenül az egyetemi képzéshez (a 19. századi brit elit alig több mint egyharmada jött az egyetemekről, ezek fele pedig koncentráltan Oxfordból és Cambridge-ből), kevésbé az egyetemek pozíciónáltak a végzettek, mint inkább az elit tagjainak kapcsolódása emelte az intézmények presztízsét.

Hasonló arányokat talált Dexter az USA-ban (DEXTER 1903: 429–435), azonban nála a hangsúly egy másik adatra tolódik: a magasabb iskolázottság jelentősen javítja a karrieresélyeket. Dexter is jellemzi az amerikai egyetemeket a kiváló végzettek számával, de ezeket nem teszi sorrendbe, nyíltan nem alkot rangsort, azonban ő is rangsorolási logikát alkalmaz (DEXTER 1903: 432). 1904-ben Havelock Ellis, vitatkozva Macleannel, úgy találta, hogy az egyetemi háttér erőteljesebben jelenik meg a kiváló személyiségeknél – az ő eltérő mintájának több mint fele egyetemet végzett, túlnyomórészt Oxfordban (41%) és Cambridge-ben (33%) (ELLIS 1904: 144–146). Azonban Ellis vizsgálatai alapján nem látja feltárhatónak, vajon az iskolázottság pontosan milyen hatással volt a kiválóságok kibontakozására, hiszen jelentős részüknél a társadalmi háttér eleve determinálta az egyetemi tanulmányokat.

Ebből a szakmai háttérből született az első, célzottan felsőoktatási értékelést elvégző rangsor: James McKeen Cattell, szintén elismert kísérleti pszichológus, a Science szerkesztője, miután a kiváló emberek nevelődésének, családi és környezeti hátterének sajátosságait kutatta, kibocsátás szerint értékelte az intézményeket (CATTELL 1903). Már a címében is közvetlenül utalt Galton harminc évvel korábbi munkájára,² amikor 1906-ban publikálta a kifejezetten a tudósokra koncentrált gyűjteményét. Az egységes szempontrendszerrel összeállított, négyezer nevet tartalmazó anyagot 1910-ben frissítve jelentette meg, ekkor már a megcsillagozott legkiválóbbak adatait összegezte arról, hogy mely egyetemekhez volt kapcsolódásuk. A vezető intézmények tudományos erősségeit bemutató táblázata évtizedekre meghatározta a rangsorok mérőszámairól való gondolkodást, mindenekelőtt azzal, hogy a kimeneti sajátosságokat tette mérhetővé a végzettek karrierútjának szempontként való használatával. Cattell kevésbé a hivataloknak, inkább

² GALTON, F. (1874): *English Men of Science: Their Nature and Nurture*. Macmillan, London. Galton és Cattell munkásságának összefüggéseire lásd GODIN–BENOÎT: From Eugenics to Scientometrics: Galton, Cattell and Men of Science. *Project on the History and Sociology of S&T Statistics Working Paper*, No. 32. 2006.

a közönségnek, köztük a hallgatónak és az intézményeknek készítette összeállítását, érzékelté ugyanis, hogy mind a továbbtanulók tájékozódása, mind az egyetemek felelőssége szempontjából lényegesek ezek az információk. A hatvanas évekig több kiadást megélt sorozat ennek a megközelítésnek vált reprezentánsává.

Látható tehát, hogy a teljesítménykritériumok meghatározása, az adatgyűjtés, az intézményi-politikai fogadtatás kezdettől kulcskérdései voltak a rangsorolásnak. Két mozzanat azonban különösen tanulságos a mai rangsorviták szempontjából. Először is egymás mellett jött létre egy adminisztratív-közpolitikai törekvés, valamint a tudományos világból eredő, annak belső logikája szerinti értékelési forma. Előbbi egyértelműen az oktatásra, míg utóbbi a tudományos teljesítményre alapozta mérőszámait. Másodszor, figyelemreméltó különbséget tapasztalhatunk abban, ahogyan ugyanazon szakmai kultúrából, ugyanazon forrásadatokkal dolgozva európai kollégáitól eltérően az amerikai Cattell nem csupán általános társadalomelméleti következtetésekre jut a kiválóságok életpályájának egyetemekre vetítéséből, hanem rangsorokat készít. Ez jól illusztrálja a kulturális beágyazódottságnak azt a sajátosságát, amit Saunders így fejez ki: „Az amerikaiak előszeretettel és idejüket nem sajnálva állítanak fel rangsorokat, legyen szó étermekekről, orvosokról, kórházakról vagy főiskolákról és egyetemekről” (BOGUE–SAUNDERS 1992).

A rangsorkészítés teljesítménymérést alkalmazó kísérletei Cattell nyomdokain haladtak.³ Előbb az Indiana University geográfia-professzora, Stephen Visser, majd 1930-ban két biológus, Beverly Waugh Kunkel, a Lafayette College és Donald B. Prentice, a Rose-Hulman Institute of Technology professzora adott ki hasonló módszertannal rangsorokat. Az intézményi produktivitást egyértelműen az olyan akadémiai teljesítménnyel mérték, amit az életpályájukon sikeres diplomások száma fejezett ki a számukra (pl. A Who is Who-ban szereplők iskolái). Ennek a módszernek a hiányosságaira Robert Knapp és Hubert Goodrich 1951-es *Origins of American Scientists* című tanulmánya körüli vita mutatott rá (KNAPP–GOODRICH 1951). Azt a provokatív tényt, hogy a későbbi amerikai tudósok baccalaureate szintű tanulmányaikat többnyire nem az egyébként elitiscsoportot képező Ivy League egyetemein végezték, a kritikusok nem az intézmények, inkább a beiratkozó diákok jellemzésére tartották alkalmasnak. Az akadémiai minőséget a diplomások karrierjével mérő megközelítések ennek ellenére továbbra is több rangsort inspiráltak a hatvanas-hetvenes években (WEBSTER 1986). Segítette a rangsorok elfogadottságát, hogy maguk a felősktatási intézmények a belső értékeléseikben alkalmaztak ilyen módszereket, ezt tanúsítja például az a részletes módszertan, amit ilyen belső rangsorolások elkészítéséhez dolgozott ki az észak-dakotai Minot-beli college tanárképző kara (BUBITZ et al. 1950). Ebben nagy hangsúllyal szerepelt annak elemzése, hogy a várható oktatói ellenállásokra a rangsorba állítással szemben milyen jó válasz adható.

A húszas években ugyanakkor a rangsorolási kedv új formában is jelentkezett: az adatalapú rankingek után 1925-ben Raymond Hughes: *A Study of Graduate Schools of America* címmel az első olyan rangsort mutatta be, amely a graduate-szintű képzésekkel foglalkozott, de ami ennél is nagyobb újdonságot hozott: az intézmények reputációját mérte. A *peer review* megoldást

³ Részletes bemutatása: WEBSTER 1986a; MYERS–ROBE 2009 és BOGUE–SAUNDERS 1992.

alkalmazta, amikor a Miami University in Ohio elnökeként felkért 40–60 oktatót 26 szakterületen, hogy értékeljék a megnevezett 36 egyetemet (TOBOLOWSKY 2003). A rangsorolás itt a tanszékekre irányult, ezeket állította listába, de nem számolt ki általános értékeket egy-egy intézményre. A tanszéki reputációt akarta feltárni, kifejezetten az értékelő kört tekintve referenciaközegnek.

Egy évtized múltán, amikor Hughes az American Council on Education elnökeként szélesebb bázison (több értékelővel, félszáz szakterületen) ismételte meg a kutatást, a tanulmányának nagyobb sikere lett. Myer és Robe (2009) szerint ennek a fő oka az volt, hogy – miközben a reputáció-módszertant jobban kidolgozta – lemondott a rangsorba rendezésről, csupán alfabetikus sorrendben mutatta be az eredményeket (WEBSTER 1992: 245–246).

A reputációs rangsorok elsősorban a master- és PhD-képzések területén bizonyultak általános formáknak. Salmi és Saroyan áttekintése külön is kiemeli Keniston 1959-ben készült jelentését (SALMI–SAROYAN). A University of Pennsylvania bölcsészprofesszora valóban klasszikus reputációmérő módszerrel dolgozott: intézménylátogatások után levélben kereste meg 25 vezető amerikai egyetem tanszékvezetőit, akiket egyrészt minőségi kritériumok alapján választott ki (AAU-tagság, PhD-t szerettek száma), illetve ügyelt a földrajzi elhelyezkedésre (KENISTON 1959: 115). A szakterületi összehasonlíthatóság ugyancsak szempont volt a mintaképzésben, ezért a mégoly kiváló, ám szűkebb képzési profilú egyetemek (pl. MIT, CalTech, PennState) kimaradtak. Négyötödös visszajelzési arány és mintegy ötszáz értékelés tette használhatóvá az adatokat. Ezekből elsősorban szakterületi listák születtek, de Keniston közölt általános listát is (KENISTON 1959: 119).

Keniston munkája a leírások alapján különösebb hatást nem gyakorolt az egyetem falain túl, azonban módszertani szempontból több tanulságot is kínál (MYERS–ROBE 2009: 11). Mindenekelőtt létrejöttének motivációja érdekes. A szerző ugyanis kifejezetten a saját egyeteme fejlesztési koncepciójához végzett (mai szóval élve) benchmarkinget, és ebből formálódott a rangsora – hasonlóan ahhoz, ahogyan az ARWU született fél évszázad múltán. Ez a logika az adatok értelmezéséhez is szempontokat kínál. Hiszen egy konkrét egyetem elhelyezése a mezőnyben igényli magának a mezőnynek a definiálását is. Keniston ezt tette, amikor csak a hasonló képzési kínálattal rendelkező intézményekkel dolgozott és kihagyta például az orvosi képzéseket, mivel ezek nem működtek valamennyi egyetemen. Ilyen módon az összemérhetőség elvárása teljesült, azonban nem tudhatjuk, hogy vajon a közönség mennyire méltányolta volna ezt a megoldást. Ahogyan az sem tudható, a rangsor szakmai beágyazódottsága mennyire lett volna népszerű olvasmány. Keniston rangsorai ugyanis a két tanulmányt egybefogó kiadvány Appendixében olvashatóak, tehát alapos és mind a felsőoktatási környezet elemzését, mind saját intézményi „átvilágítását” elvégző háttérrel hitelesíti érvényességét.

Kevésbé volt cizellált, de a publikálás médiuma révén jóval szélesebb kört ért el a reputációs értékeléseket 1957-ben undergraduate szinten is alkalmazó rangsorával Chesley Manley. A Chicago Tribune-ben publikált hat különféle táblázatot: a legjobb tíz egyetem, koedukált college, férfi-női college, jogi és mérnöki fakultás bemutatására, oktatási szakértők megkérdezése alapján (WEBSTER 1986b: 38). A hatvanas évek hasonló próbálkozásai között feltűnik még a University of California legendás elnöke, Clark Kerr is, aki publikálatlan rangsort készített az AAU-hoz tartozó egyetemek orvosi karairól. A legnagyobb hatást mégis a Cartter Report módszertani fejlesztései gyakorolták a későbbi rangsortörekvésre (MYERS–ROBE 2009: 12).

Allan Cartter minden korábbinál több (106) egyetemet vont be az 1966-ban publikált vizsgálatába, graduális és doktori programokat egyaránt értékelve. Vezető és fiatal tudósok egyaránt szerepeltek a megkérdezettek mintájában, aminek elemzéséből Cartter több reputációs összefüggést bemutató tanulmányt készített, például a magasan értékelt egyetemek földrajzi megoszlásáról, a publikációs teljesítményről stb. (CARTTER 1966). Már az tanulmánya elején kijelenti, hogy nem volt szándékában aggregált pontszámokat képezni és végezetül is az olvasóra bízta az általános kép formálását (CARTTER 1966: 106). Összehasonlítva Hughes és Kenniston korábbi kiadványaival, a diszciplinárisan tagolt rangsorokban a vezető egyetemek köre jelentős egybeesést mutat, ami akár meglepő is lehet, hiszen 1925, 1957 és 1967 között nagyobb elmozdulásokat is várni lehetett volna, arról nem is szólva, hogy az elemzési szint is áttevődött a tanszékekre és programokra (MAGOUN 1966). A kedvező sajtóvisszhang és a szakmai jelleghez képest nagy közönségérdeklődés (26 000 eladott példány) nyomán a rangsorok mind a szakma, mind a sajtó számára elfogadott vállalkozásokká váltak. Hattendorf számításai szerint 1925 és 1979 között hat multidiszciplináris reputációs rangsor született a graduális képzést végző tanszékek köréről (HATTENDORF 1996).

Az USA rangsörtörténete akadémiai korszakának csúcspontja Webster szerint az *An Assessment of Research-Doctorate Programs*⁴ megjelenése (WEBSTER 1986: 121). Webster ezt a rangsorok Rolls-Royce-ának nevezi, mivel a leggondosabban összeállított, leginkább széles körű és szakmailag megalapozott kiadvány volt ebben a műfajban. Több mint kétszáz intézmény, 2700 program méretődött meg tizenhat minőségi jellemzőn – az értékeléseket azonban nem állították a kapott pontok alapján sorrendbe, maradt az alfabetikus elrendezés. Talán szimbolikus erejű, hogy a felsőoktatási rangsorolás következő korszaka éppen a következő évben, 1983-ban indult, amikor az egyetemi rangsor tömegmédiá-termékként lépett piacra a US News and Reports kiadásában.

Természetesen ez valóban csupán szimbolikus elválászás, hiszen az akadémiai rangsorok nem szűntek meg, például éppen a doktori programok újrangsorolása is megtörtént 1996-ban, a National Research Council égisze alatt. A sajtóban is felbukkantak korábban az akadémiai világtól távolabb formálódó rangsorok, mint például a hatvanas évektől a Gourman-Report sokat bírált sorozata (1967), vagy olyasféle kiadvány is, mint a Playboy magazinnak a legengedékenyebb szexuális légkörű egyetemeket rangsoroló kiadványa (1968). Eközben 1971-ben Nagy-Britanniában is elindult a médiában megjelenő rangsorképzés, a Times Higher Education kiadásában.

Mégis a US News and Report rangsorsorozata, majd a Business Week MBA-rangsora 1987-től alapvetően új helyzetet eredményezett. A módszertani hangsúlyok is megváltoztak, hiszen a kutatási teljesítményről és professzori kiválóságról átkerült a hangsúly a bemeneti és hallgatói-oktatói jellemzőkre. A legfontosabb azonban, hogy a rangsorolás elsődleges tényezője ezzel a medializálódás lett, ami gyökeresen alakította át a rangsorok társadalmi és felsőoktatási szerepét. Velük lépett át a felsőoktatási rangsorkészítés a médiarangsorok korába (FÁBRI 2010).

⁴ JONES, L. V. et al. (eds) (1982): *An Assessment of Research-Doctorate Programs in the United States 1-5 vol.* National Academy Press, Washington, D.C.

Irodalom

- BABCOCK, K. C. (1911): *A classification of universities and colleges with reference to bachelor's degrees*. Government Printing Office, Washington, D.C.
- CARTTER, A. M. (1966): *Assessment of Quality in Graduate Education (Cartter Report)*. American Council on Education, Washington, D.C.
- CATTELL, J. McKEEN (1903): A Statistical Study of Eminent Men. *Popular Science Monthly*, Febr. 1903.
- CLAXTON, P. P. (1912): *An Explanatory statement in regard to 'A classification of universities and colleges with reference to bachelor's degrees'*. Government Printing Office, Washington D.C.
- DEXTER, E. G. (1903): High Grade Men in College and Out. In: *Popular Science Monthly March 1903*. Bonnier Corporation, 429–435.
- ELLIS, H. (1904): *A Study of British Genius*. Hurst and Backlett, London. 144–146.
- FÁBRI GY. (2010): Felsőoktatási rangsorok és az intézményi marketingkommunikáció. In: TÖRÖCSIK M. – KURÁTH G. (szerk.): *Egyetemi marketing – marketing a felsőoktatásban*. Pécs.
- GALTON, F. (1874): *English Men of Science: Their Nature and Nurture*. Macmillan, London.
- GODIN, B. (2006): From Eugenics to Scientometrics: Galton, Cattell and Men of Science. *Project on the History and Sociology of S&T Statistics Working Paper*, No. 32.
- HATTENDORF, L. C. (1996): *Educational Rankings in Higher Education: Fact or fiction?* Paper presented at the International Conference on Assessing Quality of Higher Education.
- JONES, L. V. et al. (eds) (1982): *An Assessment of Research-Doctorate Programs in the United States 1–5 vol.* National Academy Press, Washington, D.C.
- KNAPP, R. – GOODRICH, H. (1951): *Origins of American Scientists*. Vol. 113. Issue 2941. 543–545.
- KOŘISTKA, C. (1863): *Der höhere polytechnische Unterricht in Deutschland, in der Schweiz, in Frankreich, Belgien und England*. Gotha. Verlag von Rud., Besser.
- MACLEAN, A. (1900): *Where We Get Our Best Men, Some statistics showing their nationalities, counties, towns, schools, universities, and other antecedents: 1837–1897*. London.
- MAGOUN, H. W. (1966): The Cartter Report on Quality in Graduate Education: Institutional and Divisional Standings Compiled from the Report. *The Journal of Higher Education*, Vol. 37. No. 9. (Dec. 1966.) 481–492.
- MYERS, L. – ROBE, J. (2009): *College Rankings: History Criticisms and Reform*. Center for College Affordability and Productivity, Washington, D.C. 10.
- NOREM, G. M. et al. (1950): An evaluation schedule for academic ranking. *Peabody Journal of Education*, 28. 1. 21–41.
- SALMI, J. – SAROYAN, A.: League Tables as Policy Instruments: Uses and Misuses. *Higher Education Management and Policy*, Vol 19. No. 2. OECD. 34.
- TOBOLOWSKY, B. F. (2003): „College Rankings.” In: *Encyclopedia of Education*.
- WEBSTER, D. S. (1986): *Academic Quality Rankings of American Colleges and Universities*. 121.
- WEBSTER, D. S. (1986): Ranking Academic Quality Change. *The Magazine of Higher Learning*, 18:6. 36.

Perjés István

ELTE PPK Neveléstudományi Intézet

Hetedhét határok Rendhagyó gondolatok a pedagógiáról Fények és kulisszák

nevelés etikájával foglalkozó könyvében Oelkers (1998)¹ találóan fogalmaz, amikor a nevelést a folyamatosan változó beavatási hátterek előtt zajló kommunikációként ajánlja figyelmünkbe. Bevallom, érzek valami homályos nyugtalanságot, ha emberi találkozásaink dramaturgiáját ennyire színpadias keretek között kell elképzelnem. Ha színház is a világ, s eljátszható is az Élet, mégsem hinném, hogy csak színészek volnánk benne valahányan. Mert akadnak ott bizony rendezők, dramaturgok, sőt még kellékesek is. Őket nem kapod azon, hogy az öltözői magányban szögre akasztják a darabhoz rendelt nagystélyit, nem fejtik le arcukról ragacsos álszakállukat. Viszont ők azok, akik a cenzúrával, túvel és cérnával, szöggel és kalapáccsal építenek kulisszákat – s igen, beavatási háttereket – a fényes játékhoz. S bizony még egy fölöttébb botrányosra sikeredett előadásom sem maradhat egyikük sem a jótékony homályban, hiszen ki más bábáskodott a születésnél, mint aki a varázslat szellemi és tárgyi kellékeit a szüzséhez igazította? Igen, ők azok, akik egy jól megválasztott szamovárral, tonettszékkel finom sugallatokat permeteztek a fényben játszó és sötétben figyelők kommunikációjába. De az igazi játék rendezői sosem játszanak, ha ismerik a végét. Tervezik és szerkesztik, ha kell, mérnöki precizitással a végkifejlet felé vezető utat. Erre csak az képes igazán, aki születésnél és bukásnál is asszisztált már. S bár a Játékot legvégül mindig csak a nézők fájó érdektelensége veheti le a repertoárról, egy fantáziátlan rendezés, egy eleganciátlan színpadkép is elnémíthatja a kulisszák előtti kommunikáció lelki-szellemi cseberberéjét. Elég egy apró tévedés, és oda a varázs. A zsinórpadlásról hanyagul leeresztett helsingőri várfokok előtt már hiábavalóan sopánkodnak a Moszkvába vágó nővérek, mert a kizökkent időben elakadnak lelki fogaskerekeink, megáll a belső világ órája. Félő, nincs ez másképp a nevelés színterein sem. Jól tesszük hát, ha úgy tekintünk az iskolai élet játékterének kulturális-közösségi beavatási háttereire, hogy a tanári, tanulói szerepet játszó párbeszédét később se némissák el kérlelhetetlen instrukcióink és komor díszleteink. Tudom, csábító egy-egy jól sikerült játékot sokáig a címlapon tartani. Eljátszani újból és újból ugyanazt az előadást. Úgy tenni,

¹ OELKERS, J. (1998): *Nevelés-etika. Problémák, paradoxonok és perspektívák*. Vince Kiadó, Budapest.

mintha a katedra és az élet színpadán sosem változnának a díszletek. De ne hidd, hogy már nem ácsolják a következő állványokat. Te még vígan játszol, de eközben, egy másik világban, aranykezü szakik takaros rezsimeket ügyeskednek össze, s közeleg az idő, hogy az életmű-hátterek előtt hintenek majd port a szemedbe. S mire feleszmélsz, csak az idegen kellékekből tudod, hogy már másról kell beszélgetek. A döntés a tiéd. Légy hát résen e pillanatokban, töröld ki a port a szemedből, s ha kell, szórd inkább a fogaskerekek közé. És láss csodát, megáll majd a hamis világ órája.

Ha majd a jognak asztalánál

A háború elkezdődött. Előre tudtuk, hisz szóltak hozzánk gyújtóhangú szónokok, megkongatták a végveszély harangjait, csukaszürke zubbonyokba öltöztették a helyettünk bátrakat. Csakhogy ezt a háborút most a jognak asztalánál ülve is szövegezik, paragrafusok forró vizsát ütve a néma hadparancsokra. Talán így van ez jól, a békéhez háborúkon át vezet az út, még az iskola világában is. A Rend és a Fegyelem békéjére áhítozók miért is ne várhatnák, hogy a Bölcsék döntései után majd felszáll a fehér füst, s akkor beragyog a szellem napvilága is az iskolák ablakán? Elcsitulnak a kisebb-nagyobb csetepaték, véget vetünk a hadiállapotnak, s újra tollal – és nem fegyverrel – a kezünkben őrizzük a Tanulás Házait. A békének nincsenek áldozatai – nem úgy a háborúnak. Igaz, ott hősök is akadnak, szép számmal, az elesettek mellett. A túlélés azonban felettébb csalóka. Másként látja ezt a dombon a vezérkar, s másként a völgyben tusakodók hada. Ami fentről csak az előre bekalkulált veszteségnek tűnik, az odalent a túlélés pillanataiban sűrűsödik össze. A dombon fürkésző tábornok legfeljebb csatát veszíthet, a szuronyosok viszont az életüket. Ez a háború törvénye. Nem gondolom, hogy a jog háborúja kíméletesebb volna a hittérítésnél, a tradíciók parancsainál vagy éppen csökönyös szokásaink védelmezésénél. Móresre tanítani manapság sokaknak szottyán kedve látván, hogy az emberi (és gyermeki) természet jottányit sem igyekszik üdvösebb utakon járni. Montaigne (1983) egy derűs pillanatában a nevelés áldatlan kínjaitól még azzal a javaslattal búcsúzott, hogy elfajzott nebulóinkat adjuk vagy cukrászinasnak, vagy – amikor senki sem látja – minden teketória nélkül fojtsuk meg őket. Gáláns ajánlata után persze azt is siet tudunkra adni, hogy talán a nevelők is kevesebbet hibáznának, „ha több türelemmel s nagyobb megértéssel látnának munkához”.²

De mit tegyünk, ha türelmetlenebb korokban sokakban támad fel a jozefinista rendeletmá-
nia, és a büntetések ostora után kezdenek kotorászni a történelem szerszámosládájában? Milyen nap virrad ránk, ha a nevelők csődöt kiáltanak, és a Rend őreiért szaladnak? Hová lyukadunk majd ki, ha az ifjúság soha nem szűnő lázadását cellába, kalodába és bilincsbe zárjuk? Félek, hogyha a köztünk felnövekvő jövőt a büntetések paragrafusainak boszorkányköreibe kényszerítjük, lidérces élet vár ránk a holnap árnyékában. Jung (1995) így fogalmaz: „A személyiség sohasem bontakozhat ki anélkül, hogy az ember tudatosan és tudatos morális döntéssel a saját

² MONTAIGNE (1983): *Esszék*. Kriterion Kiadó, Bukarest. 86.

útját választja”.³ Az élet így is, úgy is eltelik, hol békében, hol háborúban. Ha az iskolában kapát, kaszát markolva csetepatézunk, egy napon azokat is csavarják ki a kezünkből. Fájni fog, ha virradatkor a megfent pengéken csillan majd meg a szellem napvilága.

Álmoknak építői

Különös dolog a tanári mesterség. Idővel olyan legendárium szövődik egy tanári életútból, melyet szájról szájra adunk tovább, akárcsak a jó pap, aki holtig tanul. De honnan ez a feltétlen bizonyosság? Miért követjük gyakran szívesebben a már járt utat, ha oly sok a még bejáratlan? „Azt gondolom: talán fény lakik az emberben, talán valami világosság, az embert talán nem a sötétség szülte, és a bizonyosság nem más, mint lágy fuvallat az ember bensejében, és az ember nem más, mint a benne lakó bizonyosság” – így mondatja ki közös reményünket főhőisével José Luís Peixoto (2007) *Egyetlen pillantás nélkül* című álomszerű regényében.⁴ Tudom, hogy a bennünk felgyűlt időben, amelyet katedrán innen s túl morzsolunk el, a hasztalanság káprázatában menthetetlenül öregszenek meg hajdan még lángoló szavaink, fakulnak meg egykor messzefénylő reményeink. Emlékeink egyre távolabbra sodródnak a holnapokat éltető bizonyosságaink partjaitól, és az iskolai kánonok lelki-szellemi szövetén is átdereng lassan egy új, ismeretlen horizont. Ideje hát leporolni belső térképünket, szélességi és hosszúsági fokokat latolgatva gondosan kiokoskodni, hogy ott vagyunk-e már, ahová megérkezni vágytunk. Egy iskola az idő szülte térfogatban közeledik és távolodik abban az életvilágban, amelyben hol az otthoniak, hol az idegenek földjén találjuk magunkat. Az otthonosság támogató légkörében a belső utazás – gyakran csapongó – útvonalát jobbára csak az állomástól már távolodva rajzoljuk fel az átélt élmények rugalmas fényszögeiből. A megtett utat lelki térképünkre vetítő belső vonalzókon nem mutatja semmiféle barázda, hány lépéssel is járunk a mindig mások orra előtt, és ceruzánkat sem fogják idegen kezek, ha a térképre rajzolt vonalunk letérne a mindig mások nyomdokairól. Ezt az utat „a jó pap is holtig tanul” kánonja tartja tisztán és örökre épen, mert ez az a kánon, amely a jövőből a múltba tartó álmok dallamát kottázza le az őt követőknek. De mihelyst idegen földre érünk, hajítófát sem ér már e kánon szava. Az idegenek céltáblától hemzseggő világában csak az oktondiség bélyegével a homlokunkon vállalhatjuk a céltalanságot. Jobban járunk hát, ha az előre kijelölt célokhoz tervezzük meg az útvonalat, de ennek rajzában – akár gyerekkorunk rejtvényfüzeteinek képeket kirajzoló számsoraiban – már láthatatlan kezek vezetik ceruzánkat. Ha kell, pontról pontra, ha kell, jegyről jegyre. S ha letérnél a mindig mások nyomdokairól, a számszaki kontroll úgysis eltántorít a mások szemében százalmas eltévedéstől. Ezen a földön a „járt utat a járatlanért el ne hagyj” iskolai kánonja súgja és harsogja fülünkbe a helyes élet receptjét. E kánon erős parancsa a múlt mélységéből árad, és a jövő ígéretével zengi be az iskolát. Meglehet, e két út nem vezethet el ugyanarra a partvidékre. S talán vannak olyanok is, akik már első ránézésre is tudják, hogy az egyik út az ég felett, a másik viszont az

³ JUNG, C. G. (1995): *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyerekekről*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 29.

⁴ PEIXOTO, José Luís (2007): *Egyetlen pillantás nélkül*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 66.

ég alatt vezet. Én, egyetlen pillantás nélkül, bizony másként gondolom. Azt gondolom: „lehet, hogy az égbolt egy édesvízű óriás tenger, s lehet, hogy nem is az ég alatt, hanem fölötte élünk; lehet, hogy pont fordítva látjuk a dolgokat, a föld maga az égbolt, és amikor meghalunk, mikor meghalunk, talán csak belezuhanunk az égbe” (PEIXOTO 2007: 73).

Különös dolog a tanári mesterség.

A tudós tanárok az idő őrzői

Amikor egy zűrzavaros kalanddal a háta mögött az ifjú Daniel segítséget és némi menedéket várva belép az iróniájáról hírhedt antikvárius ajtaján, meglepve figyel fel megmentője csöndes figyelmére. A magyarázat nem várat sokáig magára: „Tudja, az ostobák fecsegnek, a gyávák titkolóznak, a bölcsek pedig végighallgatnak másokat” (ZAFÓN 2005: 360). Zafón történetében egy könyv, *A szél árnyéka* olyan álmokról mesél, amelyek a szél árnyékában szövődnek.⁵ A regényben – akár mint tanári, tudósi életünkben is – megannyi álom, emberi történet között botorkálunk, s bizony nem sok híja, hogy egy óvatlan pillanatban magunkat is ott találjuk a felderengő sorsok szélfúttá alkonyában. Azok a szerencsések, akiket az olvasás kártékony szenvedélye hajt, persze nem riadnak meg az efféle kísértésektől. Ők azok, akik nem annyira a betűket falják, mint inkább a sorokban fölmorajló múltból olvassák ki életük álmoskönyvének homályos fejezeteit. Álmodat látnak ők, s akár a múltba lassan alámerülő hajótest utolsó morzejeleit, eszméletük úgy fogja a segélyhívást. S ahogy a mesében is illik, odaérnek ők, épp időben, átszelve a történetek végtelennek tetsző tengerét, megmenteni a művet, egy ember művét, a feledés sötét enyészetétől. Aki, ha csak egyszer is, felfedezte már magában a megmentés örömet, már nem pazarolja perceit talmi találkozásokra, sem molyette remekművekkel, se unalomtól fonnyadozó szerzőkkel. Mert akkortól már nem űzhet csúfot az álmokkal, és azok őrzőivel. Akit megérint a titok, hogy az álmok távoli, megfajtásra váró üzenetek, nemigen tehet mást, útra kell. Nem lehet másképp, Pandora édes szelencéje nem ismer kegyelmet. Csakis az álmok mutatnak igazi utat, hisz olvasva belőlük mi magunk szólunk önmagunkhoz, ők pedig – cserébe – hol a tegnapot, hol a másnapot mutatják meg a maguk homályos, de mégis emberi nyelvén. De vannak könyvek, amelyeket kéz nem érinthet, s nincs oly óra, hogy betűit az éjszaka lámpájának fénykörébe vonzza. E könyvek nem a papírból, a festékből, a vászonból, de még csak nem is az elektronok hajmeresztő játékából nevetnek vissza ránk. Illatukat mégis friss szél csalogatja felénk a régmúlt idők végtelen emberi horizontjáról. E könyveket legbensőbb énünk írja és olvassa, együtt mindazokkal, akiket ismerve vagy soha nem látva, de mégis nagyon szerettünk. Tudd, hogy akikhez igazán közöd volt, szüleid, barátaid és mestereid, azok veled maradnak, mert ők a te regényes őrangyalaid. Úgy hiszem, nem kell nekik szárny, sem fehér tündéralak. Az csak az emberi fantázia. Gondolj arra, hány és hány emberi élettörténet sűrűsödik össze saját történetedben, hány és hány sosem ismert emberi álomból vagyunk összegyúrva. Előttük nincs bűnünk, mert ők a mi időnk őrzői. Az őrzők sosem fecsegnek, de nem is titko-

⁵ ZAFÓN, Carlos Ruiz (2005): *A szél árnyéka*. Palatinus Kiadó, Budapest.

lóznak. Épp csak az időt őrzik, a bennünk élő álomteli csönddel. Így volnánk hát, az idő őrzőivel, mikor nem fúj, a szélnek árnyékában.

A magatartás iskolája

Márai finom érzékenységgel így ír az emberi életet tápláló igényről: „Az igény, mely városokat épített, más volt. Az igény megszólaltatta a költőket, akik egyedül ültek egy szobában, de tudták, hogy valahol él az emberi fajzat és várja a szavukat. Vésőt és kalapácsot adott a kőfaragók kezébe, akik aztán, százötven-kétszáz éven át, felépítették a katedrálisokat, mint ebben a városban is. Az igény megszövegezte a polgári törvénykönyvet, pontos szavakkal elmondotta, kinek a kezét kell levágni, vagy a fülét megkurtítani, ha parázna vagy hamis súllyal mér? S végül az igény megszólított embereket, akik alkotással vagy magatartással értelmet adtak a városi együttélésnek” (MÁRAI 2007: 297).⁶ Alkotás és magatartás. E két szó arról üzen, hogyan is kapaszkodhatunk fel az időtlenségbe poroszkáló égi szekereink földi képmásaira. De vigyázz e szekerekkel, mert akad köztük, szép számmal, olcsó iskolás mása is az égi képnek. Ne hidd, hogy módszereik olcsó csillogása majdan életidődbe is beleivódik. Ne hidd, mert a tanórák itt más időt mutatnak, s csak dekára, kilóra mérik az agyvelőt. S ha e bakokon pecsésen üldögélve néhány jól bevált lelki medicinát sem vagy még rest magadba tömni, minden úgy is lesz, ahogy ígérték: a tudás hatalommá aljasul, a pecsés papírnak értéke lesz, s beváltható jegyet válthatsz vele egy villámverte jövőbe. De ne félj, jutalmad nem marad el, utad végére csak kisül belőled egy jól tapintható magatartás, s még a vak is látja majd, puha, vajas kuglóf lettél, pompás darabja a gondos kezekkel kikalapált sütőformának. De ahhoz sem kell éppen orákulumot idézni, miért balvégzetű annak az iskolának a sorsa, amire az emberi tapasztalat az igénytelenség efféle bélyegét rásütötte. A reménytelenség ezen zárányaiban komisz idők várnak az odatévedtekre. Idejüket az a meddő várakozás emészti el, amit a kétes emberi jelenlét izetlen falánksága táplál, megálljt pedig csak az igényesség bennük feltámadó erejével parancsolhatnak e hiábavaló utazásnak. Segíts hát, erőd szerint, e bajbajutottakon, hogy a városodba vezető utat ne lepje be a feledés pora. Kérdezd őket kitartóan, hogy megszólaltasd a bennük lakó igény csodáját: mikor az alkotást, mikor pedig az azt szülő magatartást. Kérdezd őket úgy, ahogy a csillagok fényét szokás, hol ésszel, hol lélekkel, s meglásd, idővel a távolság hol kemény anyagként, hol lelki hullámként simul majd tenyeredbe. De sose feledd, hogy mindig a kérdés dönti el egy válasz sorsát. Ha a művet faggatod, mérheted hosszát és súlyát, de ha a jellemet, egy magatartás igazát, hát ne kösd tovább az ebet a karóhoz, s hajítsd gyorsan el a kicentizett méterrudat. S ha eltévedt kérdéseid nyomában járva magadat mégis az alkotás és a magatartás labirintusában találád, előbb emlékezz Ariadné fonalára. A szellem fonalára felfűzött gondolatok elvezetik majd kérdéseidet a válaszokhoz. De ha az anyagból szőtt fonál gombolyaga mégis elfogyna kezeden, bízd hát magad lelki erőtered vonzására. Mert a mágneshez, s ez így igaz, mégsem kell kötél.

⁶ MÁRAI Sándor (2007): *Jelvény és jelentés. Utóhang. Sereghajtók*. Helikon Könyvkiadó, Budapest. 297.

A varázslók órája

„Míg a kérdések mindig fiatalok maradnak, a válaszok rohanvást öregednek” – jegyzi meg találoán Berner.⁷ Ez volna a kulcsa, hogy míg a neked szegezett kérdések mindig időben érkeznek, addig válaszaidnak csak sietős távozásra futja? Ezért kezdődik hát kérdéssel minden találkozásunk, hogy aztán válaszunknak végül a búcsú kézjegye adjon méltóságot? Tudom, volna mód kióvakodni e törvény emberi betűi alól, de ez mit sem változtat azon, hogy találkozol-e a rád váró kérdezővel. Mert ahhoz, hogy a múltad konok hallgatását megtörd, éppúgy szükséged van a kérdezőre, mint ahogy zajorkános jövődből is csak egy szerfelett pontos kérdés szűrheti ki a neked való sors sugárzó üzenetét. Talán ezért laknak az igazi kérdések az életidő falain kívül, s ezért válnak személyes kérdezőid is a sorsutadat kísérő jelzőtüzek halhatatlan őrzőivé. Ők, a halhatatlanok, kérdéseikkel életed percmutatóit oly fényes derűvel igazítják hozzá a végső harangütéshez, mint nagyanyáink tették ezt az ebédlő falán komótosan bandukoló ingaórákkal. Figyelj hát a kérdések kerek óráiban, és válaszolj emelt fővel, hisz ebben a pillanatban kondul meg az éppen múltba forduló jövő életed szerkezetében. Válaszolj, de ne az értelem párájában felpuhult szavak illékony leheletével, s ne is a vándorok zsákjában mindig ott lapuló vásárfiák olcsó portékáival. A kérdés órájában sosem lehetsz pontos, ha csak tetszetős mesékkal és messzi tájakra szerzett egzotikumokkal érkezel. A kérdésre, hogy egy órányira távolodva önmagadtól, mit is hagytlál emlékül a kérdezőknek, csakis tetteid nyomainak tiszta kontúrjaival válaszolhatsz. S bár tetteid, akár hátrahagyott jelek a sorsút térképén, téged már nem követhetnek tovább, ne félj, mert így maradhatsz meg te is, hol egy kottában, hol egy széklábban, hol pedig a másik létezésében. Elvállalni ezt a jövőben lakó búcsút, félek, ez az egyik legnagyobb emberi vállalkozás. Mert a sorsod bár művedhez köt, ám mindig jön egy óra, a kérdések órája, amire a tegnapelőtt tetteivel már nem felelhetsz. S ha mégis vigaszra vágysz, érd be annyival, hogy a világ, amit felfedeztlél, és ottjártadban velük megműveltél, onnantól többé már nem lesz kísértetek széljárta tanyája. Tudd, hogy ahol te jártál, ott lábnyomod őrzi majd életedet, tetteidből új művek születnek, s ahogy előtted, úgy mögötted is az emberi jelenlét őrlángjai lobognak. Várd hát az órát, mint iskolásként is vártad, mikor még a gyerekkor bűvös palástja óvott a műveletlen földeken. Emlékezz a korra, mikor tetterőd még csengőszóra ébredt, mikor a készülődés érlelte a belső kötelesség gyümölcsseit, mikor még fogtak rajtad a kérdésekbe simuló próféciák. Órizd meg jól a kérdezők emlékét, kérdéseik igéző varázslatát, ha már se nem a választ, se nem a művet nem őrizheted. Csakis a varázslatot. A kérdezők varázslatát. Mindörökké.

⁷ BERNER, H. (2004): *Az oktatás kompetenciái. Bevezetés az oktatásközpontú tervezés és a reflektív oktatás elméleti alapjaiba*. Aula Kiadó, Budapest. 201.

Lámpások a félhomályban

„A tanító olyan lámpás – írja Gárdonyi –, mely minél inkább világít másoknak, annál inkább fogyasztja önmagát.”⁸ A lámpasorsú pedagógus ikonja pedagógiai kultúránk népi folklórájába már olyannyira beleívódott, mint a képfestő kádjában hullámzó óceán a fehér kelmékbe. Értem én, hogy égig ér ez a fény, s hogy áldozat nélkül nincs üdvözülés. Mint ahogy azt is, hogy minden szakma kitermeli a maga legendáriumát, így adva meg a jelet, hol is a helyünk a hatalom tornasorában. Olybá tűnik, hogy a nemzet napszámosaként nem szokás szerencsés csillagzat alatt születni. Pedig a tanárnak hatalma van fölöttünk, életre szóló, lámpás hatalma. Gyerekkorunk Aladdinjaként elég csak megdörzsölnünk az ezeregyéjszakában szunnyadó varázslatot, s a Lámpa Szelleme segít majd kikecmeregni a kalamajkából. Tőle lessük el a mindentudás reményét, a hitet, hogy mégiscsak van kiút a végzet hatalmának homályából. Csodatévőnk az erőt a nevelés misztériumból meríti, és a szabadsággal átítatott, de a parancsoktól még nem szennyződött lelkű embereket emel a holnap fénykörébe. E fénykörön túl viszont már egy másik Lámpagyújtogató adja fel a leckét. A vakbuzgalom sötét óráiban az ő szorgalmába feledkezhetünk bele, mikor kis hercegként az ötödik bolygón ütünk tanyát. Ő az, aki a koromsötét hatalom játékszerévé válva azt mutatja meg, miként élhetünk (ideig-óráig) a hatalom és a kényszer parancsa alatt. Erejét a propagandából meríti, s igencsak jól tesszük, ha gyorsan kereket oldunk az általa lakott nekivadult égitestről, mert idővel már mi sem tudhatjuk, mikor jön el az álom, s mikor az ébrenlét ideje. Pedig a java még csak most kezdődik, azzal az illúzióval, melynek démoni alakját csak Mario képes két pisztolylövessel térdre kényszeríteni. Thomas Mann színpadán Cipollát, a hipnotizőrt találjuk, aki felettébb ügyesen forgatja a manipuláció fegyverét. Dermedten figyeljük a színpadi lámpák fényében hol steppelő, hol megmerevedő lidércnyomásos alakokat, s csak remélhetjük, hogy a manipuláció Cipollája nem kerít majd bennünket is a hatalmába. A szabad akarat leplébe bugyolált kényszerítés fájdalmasan ismerős karakterével a katedrákon is szembesülhetünk, sőt olykor még mi is táncra is perdülhetünk. De ne csüggedjünk, mert vannak varázslók, akikben valódi fény lobog, hatalmukat a szolgálat ereje táplálja, akiknek bölcs tanácsait mérlegelve Artúr királyokként építhetjük fel saját világainkat. Merlin, a varázsló már nem az a csodalámpás dzsinn, aki minden kívánságunkat teljesíti. Bűvös erejét nem pazarolja ostoba parancsok vakbuzgó végrehajtására, és pálcájával sem csinál belőlünk szármalmas bohócot. Mellette szabad akarattal dönthetünk, még akkor is, ha csak az ő hatalmában áll tisztán látni a múltban fészkelődő jövőt. Lámpásokból tehát sosincs kevés, de sorssá csak Merlin tanácsai szelídíthetik a végzetünket.

⁸ A sokat idézett Gárdonyi Géza-mondat az író által 1886–1888 között szerkesztett *Tanítóbarát* című lap egyik cikkében olvasható.

IV.

Személyiség-lélektani és klinikai pszichológiai kapcsolódási pontok

A megküzdés szivárványszínei: a stresszkezeléstől a boldogság növeléséig

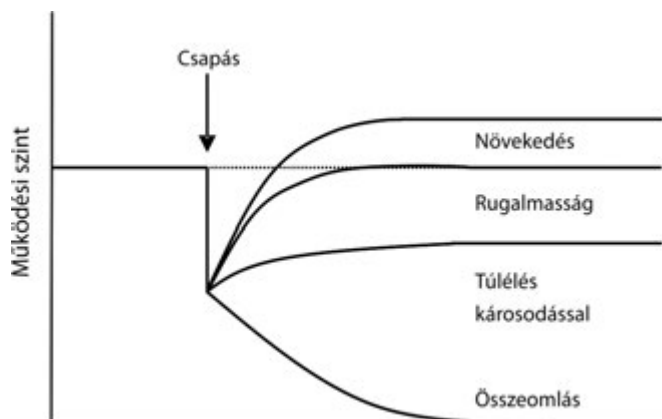
 megküzdést (coping) mint pszichológiai konstruktumot Lazarus az 1960-as években vezette be a pszichológiába minden olyan tudatos és nem tudatos próbálkozás gyűjtőfogalmaként, amelyet az emberek nehezített alkalmazkodási helyzetekben tesznek, illetve azoknak a folyamatoknak a leírására, amelyek a stressz észlelésétől kezdődően a szervezetben lejátszódnak (LAZARUS 1966). A megküzdés kezdetét viszonylag jól körülhatárolhatjuk (a stressz észlelése), de mit tekintünk a folyamat végének?

A küzdelem az életünk során nemcsak a negatív állapotok megszüntetéséért folyik, olyan stratégiákra is szükség van, amelyekkel a jóllétünk fenntartásáért küzdünk. A rövid értekezés azokat a pozitív pszichológia által bevezetett konstruktumokat tekinti át, amelyek a megküzdés pozitív kimenetét garantálják, illetve azokkal a coping mechanizmusokkal foglalkozik, amelyek a pszichológiai jóllétünk (mentális egészségünk) fenntartásához és növeléséhez, az átélt pozitív érzelmek fokozásához járulnak hozzá. A tanulmány ismerteti két empirikus vizsgálat eredményeit, amelyek igazolják, hogy a stressz konstruktív kezelése és a pozitív érzelmek intenzifikálásának képessége olyan egészséggarantáló faktorok, amelyek a várható élettartam meghosszabbításához és az életminőség, a pszichológiai jóllét növeléséhez járulnak hozzá.

Lazarus megküzdésmo­delljének továbbgondolása

Lazarus (1991) elképzelésének központi eleme, hogy a szervezetünk minden hatást abból a szempontból értékeli, mit jelenthet az a jóllétünk szempontjából. A jóllét elemi komponense, gyökértényezője a pozitív érzelem. Lazarus (1991) szerint akkor keletkezik pozitív érzelem, ha a hatás, amelyet felfogunk, motivációs céljainkkal kongruens. Lazarus modellje alapvetően azokra a helyzetekre összpontosít, amikor inkongruencia van a történések és a motivációs célok között, az érzelem negatív, és a küzdelem a helyzet pozitív irányú, a jóllétet elérő megváltoztatásáért folyik. Lazarus (1991) modellje nem fogja át azokat a helyzeteket, amikor pozitív érzelmek keletkeznek, és nem foglalkozik azokkal a stratégiákkal, amelyek a pozitív érzelmek fenntartását és fokozását biztosíthatják.

A coping mechanizmusok Lazarus (1991) szerint a negatív állapotok, stressz­tel­li (fenyegetés, kár, veszteség) helyzetek kezelésére szolgálnak. A megküzdés mint folyamat kimenetét tekintve lehet helyreállítás, növekedés, de lehet maradandó alkalmazkodásbeli színvonalcsökkenés is.

1. ábra. Park (2004) modellje a stresszhatások lehetséges következményeiről

Park (2004) modellje volt az első (lásd 1. ábra), amely pozitív pszichológiai előhangként a fentii ábrán összegezte a megküzdés modellezhető következményeit. Ez a modell Lazarus (1966) elméletének egyik hiányosságára, a „kimeneti oldal” árnyaltabb leírására vállalkozik, rámutatva a növekedésre, mint a pozitív kimenetel lehetőségére. A megküzdési folyamat kimeneti oldalán a következmények leírhatatlan gazdagsága a betegség-egészség pólusokkal jellemezhető dimenzión helyezhető el. Antonovsky (1987) paradigmaváltást hozó műve (*Unravelling the Mystery of Health*) hívja fel a figyelmet elsőként arra, hogy a stresszel való küzdelem patogenezist és salutogenezist egyaránt táplálhat. A pozitív következményeket (salutogenetikus) eredményező stresszt Lazarus (1991) modelljében a kihívás fogalmával operacionalizálja oly módon, hogy a nehézség legyűréséhez az egyén sikerelvárásait kapcsolja. A kihívás Lazarus (1991) értelmezésében a megküzdési folyamatnak egy pozitív kimenetű anticipálása az egyén részéről. A nehezített alkalmazkodási helyzetek kihívásként történő értelmezése azokra az egyénekre jellemző, akik erőforrásaikat elegendőnek ítélik a megküzdési folyamat sikeres menedzselésére. A megküzdési folyamatban mindaddig, amíg az egyén sikerelvárásokat, pozitív kimenetet kapcsol a történésekhez, kihívásról, amikor negatív következményt anticipál, fenyegetésről beszélhetünk.

A kognitív értékelést a megküzdés centrális elemének tekintő lazarusi modell másik hiányossága azoknak a személyiségtényezőknek az elhanyagolása, amelyek előzményfaktorként magát az értékelést végző kognitív rendszert „hangolják”. Például ugyanazt a hatást egy magabiztos személy egészen másképp értékeli, mint egy önbizalomhiánnyal jellemezhető. Szakzsargonként használva az énhatékonyság-érzés (self-efficacy) magas vagy alacsony szintje erős befolyást gyakorol arra, hogyan értékeljük a minket ért hatásokat (pl. kihívásnak vagy fenyegetésnek, BANDURA 1997). Park (2004) ábrájára vetítve a személyiségtényezők figyelembevételét, kutatások sora igazolta, hogy a reziliens (rugalmasság) következmény, vagyis az, hogy valaki milyen gyorsan nyeri vissza a csapást megelőző állapotát az olyan személyiségstruktúra és működés feltétele, amit egy reziliens ego meglétével és egy dinamikus önszabályozás képességének kiépülésével jellemezhetünk (lásd OLÁH 2005b).

A reziliens ego és reziliens működés előfeltétele bizonyítottan az olyan szocializációs környezet, amely gyakran teremt stresszállapotot, és ad lehetőséget a szélsőségek megtapaszt-

talására, amely helyzetek próbatételeken keresztül fokozatosan fejlesztik a stresszkezelési képességeket és az önbizalmat szembenézni az újabb és újabb kihívásokkal. A „teher alatt nő a pálma” elv empirikus megerősítéséről számos vizsgálat eredménye szól meggyőzően (KULCSÁR 2005). A fontosabb szempont azonban a terhelés intenzitása, fokozatossága és az alkalmazkodó egyén lépést tartó képessége közötti viszony. Vagyis az a kérdés, mennyire tud kiépíteni, megtanulni olyan alkalmazkodási technikákat, amelyekkel az egyre intenzívebb és rapszodikusabb környezeti hatásokat eredményesen kezelheti. A pozitív pszichológia arra világít rá, hogy a stressz – különösen, ha az a kihívás növekedése – fejlődést stimuláló tényező abban az esetben, amikor az egyén a terhelésre képes alkalmazkodási eszköztárának bővítésével reagálni. A kihívással lépést tartó képesség gyarapításának élménye egy optimális növekedésélmény. A törekvés ennek az optimális élménynek a megélésére a fejlődés és növekedés mozgatóereje.

A pszichológiai immunkompetenciák

Több korábbi írásunkban a megküzdés eredményességét pozitív irányba befolyásoló személyiségtényezők integrált rendszerének megnevezésére a pszichológiai immunrendszer konstruktumát javasoltuk (OLÁH 2005a, 2005b). A személyiség védőpajzsát alkotó rendszert egy proaktív, a tapasztalatok függvényében folytonosan megújuló, elemeiben folytonosan gazdagodó és az alkalmazkodás újratervezését irányító kognitív, attitűdbeli sajátosságokkal jellemezhető szisztémaként írtuk le. (A Pszichológiai Immunrendszer leírását az 1. táblázat mutatja be.)

1. táblázat. A Pszichológiai Immunrendszer Komponensei és vizsgálóeszköze, a Pszichológiai Immunkompetencia Kérdőív

Pszichológiai Immunrendszer

A pszichológiai immunrendszer három alrendszerből épül fel, amelyek az azonos funkciókat teljesítő „pszichológiai antitesteket”, protektív komponenseket tömörítik. **A Monitorozó-Megközelítő Alrendszer** a fizikai és a szociális környezet megismerésére, megértésére, kontrollálására, a lehetséges pozitív következmények monitorozására hangolja a kognitív apparátust. Az optimizmus, a koherenciaérzék, a kihíváskeresés képessége és a kontrollképesség alkotja ezt az alrendszert.

Az **Alkotó-Végrehajtó Alrendszer** azokat a személyiségjegyeket integrálja, amelyek aktualizálásával a nehezített alkalmazkodási helyzet körülményei megváltoztathatóak és amelyek birtokában a személy igényeinek megfelelően képes eljutni a választott céljaihoz, továbbá képes arra, hogy akár az önmaga megváltoztatására, akár a fizikai vagy szociális környezet átalakítására szőtt terveit szándékainak megfelelően valósítsa meg. A leleményesség, a problémamegoldó képesség, az éhatékonyság, a szociális forrást mobilizáló képesség és a szociális alkotóképesség illeszkedik ebbe az alrendszerbe.

A pszichológiai immunrendszer harmadik alfaktora az **Önszabályozó Alrendszer**, amely a figyelem és a tudati működés feletti kontrollt (szinkronképesség = a figyelem irányításának képessége a kívánt tevékenységre), a célelérésben a perzisztenciát (kitartásképesség) szavatoló, az akadályok, kudarcok és veszteségek következményeként kialakuló érzelmi állapotok kontrollálását biztosítja és az ingerlékenységgtátlás, impulzivitáskontroll, érzelmi kontroll coping potenciálokat, protektív személyiségjegyeket integrálja.

A pszichológiai immunkompetenciát meghatározó személyiségjegyek vizsgálatára a **Pszichológiai Immunrendszer Kérdőív** (PIK) szolgál (OLÁH 1996).

A kérdőív 16 skálája a személyiség stresszrezisztenciáját biztosító személyiségjegyeket azonosítja. Egy-egy skálába 5 tétel tartozik, a vizsgálati személyek egy 4 fokú skálán jelezhetik, hogy milyen mértékben tartják önmagukra nézve jellemzőnek az egyes állításokat. A 16 skála mérési tartományát az alábbiakban foglaljuk össze.

Pozitív gondolkodás

A pozitív következmények, a kedvező változások elvárására és elővételezésére való hajlam. A magas pontértékű személy sikerorientált és tapasztalataiból építkezve optimista nehezített alkalmazkodási feltételek esetén is.

Kontrollképesség

A személy azon meggyőződését jelenti, hogy többnyire rajta múlik, mi fog történni azokban az élethelyzetekben, amelyekben részt vesz. A magas pontértékű személy aktív erőfeszítéseket tesz a kontroll megszerzésére és megtartására és a számára új helyzetekben is kontrollra készen viselkedik.

Koherenciaérzés

Az összefüggések megértésére, megérzésére való képesség, annak érzése, hogy a külső környezet változásai előre jelezhetők és erőteljes hit abban, hogy a dolgok úgy alakulnak, ahogyan az észszerűen elvárható. Három fő komponense van a koherenciaérzésnek: a felfogóképesség (a környezeti történések differenciált észlelése és elrendezése), a források kezelésének képessége (források felderítése és adekvát felhasználása) és az értelmesség (az élet értelmének érzése és értelemtelni életcélok találása). A magas koherenciaérzéssel bíró személy az élet nehéz pillanatait leküzdendő kihívásoknak tekinti ahelyett, hogy értelmetlen szenvedésként értékelné azokat; amikor konfliktussal találkozik, elkezd keresni a helyzet értelmét, nem menekül el a megpróbáltatások elől.

Öntisztelet

Önmagunk pozitív értékelésén túl egy aktív értékmegóvó, az önjutalmazásra is figyelmet fordító magatartás. A magas pontértékű személyek értékesnek ítélik önmagukat, kifejezésre juttatják jogos büszkeségüket, és mértéktartó figyelmet fordítanak önmaguk „gondozására”, megbecsülve és reálisan értékelve mindazt, amit létrehoztak.

Növekedésérzés

Saját fejlődésének folyamatosságát, önkiteljesedésének eredményeit reálisan szemlélve az egyén önmagát egy folyamatos megújulásra és növekedésre képes személyként definiálja. A sikeres önmegvalósítás elvárása motiválja a személyt arra, hogy minél többet asszimiláljon az új tapasztalatokból.

Rugalmasság, kihíváskeresés

A kihívások vállalása, a tevékenységekbe való belemerülés, az új iránti fogékonyság és nyitottság, valamint a változás és fejlődés igenlése jellemzi a magas pontértékű személyeket. Minden változásban a személyes fejlődés lehetőségeit keresik.

Empátia, társas monitorozás képessége

Annak mértékét mutatja, hogy a személy mennyire képes a társas környezetet információit érzékenyen és szelektíven észlelni, valamint adekvátan felhasználni az aktuális és távlati célok megvalósítására.

Leleményesség

A személyiség kreatív kapacitása tervek, alternatív megoldások, eredeti ötletek kimunkálására, a tanult ismeretek olyan átstrukturálására való képesség, hogy azok alkalmas forrásként szerepelhessenek a megküzdési folyamatban, az élet problémáinak a megoldására. A tanult leleményesség a jég hátán való megélés művésze.

Énhatékonyság-érzés

Az egyénnek az a szilárd meggyőződése, hogy képes azokat a viselkedéseket végrehajtani, amelyekkel az általa kitűzött célt megvalósíthatja.

Társas mobilizálás képessége

Ennek birtokában az egyén sikeres mások irányításában, képes kiaknázni mindazt, ami másokban rejlik, el tudja érni, hogy támogassák a céljai megvalósításában. Eredményesek a meggyőzésben és a kapcsolatteremtésben.

Szociális alkotóképesség

Képesség a másokban szunnyadó rejtett képességek feltárására és hasznosítására az együtt gondolkodás folyamatában. A magas pontértékű személyek csoportokat szervezve oldják meg az élet azon problémáit, amelyekhez nem elegendők a személyes forrásaik. A szociális alkotóképesség magas szintjén az emberek tudományos iskolákat alapítanak, mozgalmakat vezényelnek, olyan társulásokat képesek létrehozni, amelyek önként követik és elfogadják azt a gondolkodási formát, távlati célt vagy tudományos programot, amit ők dolgoztak ki vagy amit ők fontosnak ítélnek.

Szinkronképesség

Az egyén azon kapacitása, hogy képes együtt vibrálni a környezeti változásokkal, ha erre elszánta magát. Képes pszichés energiáit maradéktalanul a szándéka szerinti tevékenységre koncentrálni. A figyelem és a tudati működés feletti kontroll képessége.

Kitartásképesség

Az egyén akadályok keletkezése esetén is képes folytatni az elhatározott viselkedést, ebben a frusztrációs tolerancia magas szintje és a késleltetésre való képesség is erősíti az egyént.

Impulzivitáskontroll

A viselkedés racionális kontroll és mentális programok által történő vezérlésére való képesség. A várható következmények elemzésével a kontextuálisan leghelyénvalóbb magatartás és kontrolláltsági fok megválasztására való képesség.

Érzelmi kontroll

A kudarcok és fenyegetések keltette negatív emóciók uralásának konstruktív viselkedésbe való transzformálásának képessége.

Ingerlékenységgátlás

Az indulatok, a düh és a harag érzelme feletti racionális kontroll gyakorlásának képessége, a düh konstruktív módon való felhasználásának képessége.

Számos vizsgálatban igazoltuk a rendszert operacionalizáló Pszichológiai Immunkompetencia Kérdőív alkalmazásával, hogy a stresszel való megküzdés salutogenetikus kimenetét a Pszichológiai Immunrendszer komponensei szignifikánsan prognosztizálják (OLÁH 2005a, 2005b).

Első vizsgálat*

Az itt ismertetett vizsgálat egy nagy populációra kiterjedően kívánta ellenőrizni azt, hogy milyen összefüggés állapítható meg egy adott kultúrában a születéskor várható élettartam (amely az adott kultúrában élők egészségi állapotának releváns indikátora) és az adott országban élők pszichológiai immunitásának szintje között. A vizsgálat elvárása az volt, hogy a pszichológiai immunitásban alkotóelemként megjelenő egészségtudatosság, pozitív életszemlélet és kitartó életigenlés (akár mint egy önmagát teljesítő jóslat) pozitívan korrelál a prognosztizálható várható élettartammal. Ugyancsak vizsgáltuk az adott országban az egy főre jutó GDP és a pszichológiai immunitás kapcsolatát, feltételezve azt, hogy az adott kultúra forintosítható „egészségmagatartást támogató politikája” (egészség oktatásra, egészség fejlesztésre és az egészséges életmód tudatosítására fordított forrás allokációja) hatással van az adott országban élők egészséggel kapcsolatos törekvéseire, ismereteire, szokásaira, egyéni felelősségére. Feltételeztük, hogy az egy főre jutó GDP pozitívan korrelál az adott ország lakosai körében regisztrált pszichológiai immunitás szintjével.

Résztevők

Összesen 5015 személy vett részt a vizsgálatokban (átlagéletkor = 21,58; SD = 1,43), 2435 férfi (átlagéletkor = 21,3; SD = 1,23) és 2580 nő (átlagéletkor = 21,8; SD = 1,34). 324 személy Oroszországból (159 férfi, átlagéletkor = 21,4 és 165 nő, átlagéletkor = 21,8), 308 személy Svédországból (152 férfi, átlagéletkor = 22,02 és 156 nő, átlagéletkor = 22,2), 306 személy Norvégiaiából (148 férfi, átlagéletkor = 22,3 és 158 nő, átlagéletkor = 22,6), 338 személy Jemenből (174 férfi, átlagéletkor = 20,9 és 164 nő, átlagéletkor = 21,2), 330 személy Németországból (160 férfi, átlagéletkor = 22,7 és 170 nő, átlagéletkor = 22,3), 363 személy Indiából (180 férfi, átlagéletkor = 21,7 és 183 nő, átlagéletkor = 21,9), 377 személy Magyarországról (185 férfi, átlagéletkor = 22,1 és 192 nő, átlagéletkor = 22,3), 373 személy Romániából (182 férfi, átlagéletkor = 21,6 és 191 nő, átlagéletkor = 21,9), 293 személy Ciprusról (142 férfi, átlagéletkor = 21,9 és 151 nő, átlagéletkor = 22,2), 270 személy Izraelből (137 férfi, átlagéletkor = 22,6 és 133 nő, átlagéletkor = 22,8), 271 fő Mauritiusból (129 férfi, átlagéletkor = 21,8 és 142 nő, átlagéletkor = 22,01), 325 fő Görögországból (161 férfi, átlagéletkor = 22,2 és 164 nő, átlagéletkor = 21,9). (A vizsgálatban részt vevőket az ELTE angol nyelvű pszichológusképzésén részt vevő hallgatók kérték fel saját hazájukban a PIK-kérdőív önkéntes, név nélküli kitöltésére.)

* Ennek a vizsgálatnak kisebb mintára vonatkozó eredményeit korábban már közzétettük (OLÁH és mtsai 2010). A több országra kiterjedő, itt bemutatott elemzések egyértelműen megerősítik az előzetesen megállapított összefüggéseket.

Módszer

A pszichológiai immunitás szintjének megállapítására a Pszichológiai Immunkompetencia Kérdőívet (PIK) használtuk (OLAH 2005a). A kérdőívet eddig 15 nyelvre fordították le, a kérdőív 80 itemének eredményeit összegző, a Globális Pszichológiai Immunitás szintet mutató GPI-skála Cronbach-alfa-értéke a vizsgálatban részt vevő 17 minta (17 ország) és 34 alminta (17 férfi és 17 nő) esetében 0,81 és 0,87 közötti értéket mutatott. A kérdőív, ahogy arról fentebb már írtunk, 16 önálló skálát, 3 aggregált skálát tartalmaz, és egy Globális Pszichológiai Immunitás értéket mér. Ebben a vizsgálatban a GPI-skálán rögzített eredményeket korreláltattuk azzal az adattal, amit a Word Factbook 2008 közölt a vizsgálatunkban részt vevő országok lakosaira kiszámított születéskor várható élettartam és GDP/fő értékre vonatkozóan.

2. táblázat. A születéskor várható élettartam, az egy főre jutó GDP adatai dollárban és a Pszichológiai Immunitás szintjének értéke országonként

Ország	Születéskor várható élettartam (férfiak)	Születéskor várható élettartam (nők)	Egy főre jutó GDP	Pszichológiai Immunitás (GPI-érték) (férfiak)	Pszichológiai Immunitás (GPI-érték) (nők)
Oroszország	59,12	73,03	14 600 \$	177,4	181,4
Svédország	78,39	83,00	36 900 \$	211,6	209,7
Norvégia	77,04	82,46	55 600 \$	209,2	210,5
Jemen	60,61	64,54	2 400 \$	178,5	171,6
Németország	75,96	82,11	34 400 \$	204,4	208,4
India	66,28	71,17	2 700 \$	183,5	179,5
Magyarország	68,73	77,38	19 500 \$	196,5	196,4
Románia	68,41	75,62	11 100 \$	190,4	188,5
Ciprus	75,06	80,49	27 100 \$	195,3	196,8
Izrael	77,44	81,85	28 800 \$	210,3	211,3
Mauritius	68,92	76,90	11 900 \$	194,3	192,5
Görögország	76,85	82,06	30 500 \$	196,4	195,4
Hollandia	76,52	81,82	38 600 \$	212,4	211,3
Ukrajna	62,16	73,96	6 900 \$	176,5	179,3
Írország	66,65	73,09	20 000 \$	176,5	177,3
Kína	71,13	74,82	5 300 \$	205,6	204,9
Ausztria	76,32	82,26	39 000 \$	210,4	211,3

Eredmények

A 17 ország lakosai által kitöltött Pszichológiai Immunkompetencia Kérdőív GPI-skáláinak átlagértékeit az adott országban az egy főre jutó (a Word Factbook 2008 által közzétett) GDP dollárban jelzett értékét és az egyes országokban ugyancsak a Word Factbook 2008 által közzétett születéskor várható életkor adatait a 2. táblázat tartalmazza (Reference: The World Factbook 2008, CIA).

A 3. táblázatban bemutatjuk a Spearman-féle korreláció eredményeit, amely arra az általános összefüggésre világít rá, hogy milyen kapcsolat van az egyes országok lakosainak GPI-skálán elért eredményei, az adott országban kiszámított születéskor várható élettartam és az adott országban megtermelt egy főre jutó GDP dollárban nevesített értéke között.

3. táblázat. Spearman korrelációs együtthatók a 17 országban regisztrált Globális Pszichológiai Immunitás szint, az adott országban születéskor várható élettartam és az adott országban az egy főre jutó jövedelem között

	Születéskor várható élettartam		Globális Pszichológiai Immunitás	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Egy főre jutó jövedelem (GDP/fő)	0,48*	0,44*	0,23	0,26
Globális Pszichológiai Immunitás	0,71**	0,75**		

2435 férfi; 2580 nő adatai, a korreláció inputja az egyes országokban mért változók átlagértéke alapján képzett rangsor volt.

* $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$ (N = 17)

A különböző kultúrákban élők bármilyen szempontok szerint történő összehasonlítására vállalkozó tudományos igényű vizsgálatoknak nagyon sok szinte megoldhatatlan problémával kell szembenézni (lásd DIENER et al. 2010). Ezek közül az egyik a reprezentativitás az összehasonlításra kiválasztható minták meghatározásánál. Mekkora legyen az a sokaság, amely pl. egy olyan sokszínű kultúrát, mint Kína egy pszichológiai vizsgálatban reprezentálhat? Vizsgálatunk középpontjába ezért – többek között ezen nehezen kezelhető probléma miatt – nem a kultúrák közötti összehasonlítás került. Azt kívántuk empirikusan ellenőrizni, hogy ha véletlenszerűen kiválasztunk egy-egy lakosságmintát a világ különböző országaiban és megállapítjuk a rájuk jellemző Globális Pszichológiai Immunitás szintet, akkor ez a szint milyen összefüggésben áll egyrészt azzal, hogy az adott országban mennyi az egy főre jutó jövedelem, másrészt azzal, hogy milyenek az adott országban az életkilátások. Az utóbbi szempont számszerűsítésére felhasználtuk a születéskor várható élettartam mutatóját, amely számos összetevő hatását egy értékbe sűrítve ad támpontot az adott ország „egészségminőségének” a megítéléséhez. A vizsgálat kérdése egyszerűen fogalmazva az volt: kimutatható-e általánosítható vagy trendszerű összefüggés egyrészt az országok rendelkezésére álló anyagi javak, másrészt az országok jellemző egészséghez való globális kulturális viszonyulása és az országokban élők Globális Pszichológiai Immunitás szintje között. Eredményeinkből az a konklúzió vonható le – a keresztmetszeti vizsgálatok korlátainak figyelembevételével –, hogy a rendelkezésre álló materiális javak jó átlagos mértékben korrelálnak az életkilátásokkal, a pszichológiai immunitás szintje ugyanakkor

meglehetősen erős együtt járást mutat a születéskor várható élettartammal. A 17 országban gyűjtött adatok alapján a többváltozós elemzésnek még nincsenek meg a feltételei, a korrelációk fényében arra következtethetünk, hogy az anyagi javak nem közvetlen úton hatnak a várható élettartamra (nyilván meghatározzák pl. a fogyasztás minőségét), hanem azáltal, hogy ezek a javak a kulturális közvetítéseken és egészségpolitikai döntéseken keresztül mire fordítódnak. A „pszichológiai immunitást implantáló” szocializációs és kulturális hatások anyagi ösztönzőkkel és forrásokkal történő támogatásának jó példája az egészségtudatosságot erősítő oktatási rendszer működtetése, vagy olyan forrásallokációs mechanizmusok alkalmazása, amelyek a születéskor várható élettartam meghosszabbításához járulnak hozzá. Eredményeink megerősítik a kiterjedő kultúrközi well-being kutatások eredményeit (DIENER et al. 2010), amelyek megerősítik azt, hogy a gazdagság és a mentális egészség mutatójának tekinthető globális jóllét egyes összetevői sem individuális, sem társadalmi szinten nem mutatnak átlagon felüli pozitív együtt járást. Ennek az Easterlin (1974) első kutatásai óta következetesen kimutatott paradoxonnak a megértéséhez szükséges feltárni azokat a kulturális és bio-pszicho-szocio-spirituális tényezőket, amelyek kiaknázzák és közvetítik a materiális alapok és lehetőségek mentális egészséget támogató felhasználását.

A coping-savoring tandem mint a mentális egészség biztosítója

Az ismertetett első vizsgálatunk bölcselkedően megfogalmazható üzenete, hogy az egészséges életmód, az egészségtudatos életvitel, az egészségre fordított figyelem és anyagi áldozat a hosszú élet titka. Az egészség azonban, ahogyan arra a pozitív pszichológia rámutat, nem egyenlő a betegség hiányával, a kedvezőtlen állapotok helyreállítása pl. a megküzdés során automatikusan nem eredményez optimális működést, jó közérzetet. Az egészségnek is megvan a saját tünettana. A mentális egészség egy olyan folytonos önálló dimenzióként képzelhető el, amely a globális jóllét különböző fokozataiban tükröződik. A jóllét minden megküzdési törekvésünk célja, egy folytonosan változó dinamikus állapot, olyan sajátos biológiai, pszichológiai, szociális és spirituális tényezők együttállása, amelynek megteremtéséhez proaktív, tudatos magatartásunkkal járulhatunk hozzá. A jóllét mint komplex pszichológiai fogalom egyes dimenzióit a 4. táblázatban tekintjük át.

A táblázat azt próbálja érzékeltetni, hogy a jóllétnek feltételezhető és megállapítható egy globális szintje, amelynek alakulására a jóllét egyes dimenzióiban (érzelmi, pszichológiai, szociális, spirituális) lejátszódó történések gyakorolnak hatást (pl. a pozitív és negatív érzelmi hatások napi gyakoriságának alakulása vagy a másoktól jövő elutasítások és helyeslések arányának változása stb.). A klasszikus coping stratégiák alkalmazásával folytatott megküzdés a negatív érzelmi állapotok megszüntetése és a szélsőséges működésmódok helyreállítása révén javít a közérzeten, továbbá eredményes kimenet esetén önbizalmat táplál, pozitív érzelmet fakaszt. A pozitív pszichológia arra hívja fel a figyelmet, hogy a jóllétkomponensek (érzelmi, pszichológiai, szociális, spirituális) fokozásának és fenntartásának megvannak és elsajátíthatók a megfelelő stratégiai és technikai (KEYES–HAIDT 2006). A pozitív érzelmi állapotok fokozásával pl. az *érzelmi jóllétünk* az étellel való megelégedettségünk erősítéséhez járulhat hozzá. Míg a megküzdési folyamat okozta immunizáció a hatékonyabb és jobb

működésünket eredményezi, hozzájárulva ezzel a *pszichológiai jóllétünk* (pl. környezetkezelő kapacitásunk) növeléséhez.

4. táblázat. A globális jóllét modellje

Globális jóllét			
Pozitív érzések: Érzelmi jóllét	Pozitív működés		Spirituális jóllét
	Pszichológiai jóllét	Szociális jóllét	
Pozitív affektus	Önellfogadás	Szociális elfogadás	Transzcendenciaélmény öröme
	Személyes növekedés	Szociális aktualizáció	
Boldogság	Célok az életben	Szociális hozzájárulás	Egyetemességélmény átélése
	Környezetkezelési képesség	Szociális koherencia	
Élettel való elégedettség	Autonómia	Szociális integráció	Vertikális és horizontális felelősségvállalás
	Pozitív kapcsolat másokkal		

A pozitív pszichológia egyik jelentős paradigmaváltása, hogy a megküzdés fogalmát kiterjeszti a pozitív állapotok fenntartására és megteremtésére is. A „pozitív térfélen”, a napos oldalon folyó megküzdés célja a boldogság állapotának fokozása, az egészség fejlesztése (OLÁH 2012). A pozitív érzelmeknek (mint az egészséges működést serkentő és tükröző tényezőknek) a lehetséges tartósítására és előidézésére Bryant és Veroff (2007) dolgozott ki működési modellt és olyan mérési eljárást, amely monitorozni képes az emberek boldogság- és örömfokozó kapacitását és eredményességét. A savoringnek mint tudományos konstruktnak a részletező bemutatását az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat. A savoring definiálása

A Bryant és Veroff (2007) szerzőpárostól származó javaslat szerint az általuk kreált 'savoring' konstruktnum – a megküzdés (coping) testvér fogalmaként – „lefedí” azokat a folyamatokat, stratégiákat, amelyekkel boldog pillanataink időtartama meghosszabbítható, élvezeti értéke fokozható. A megküzdéssel vont párhuzam arra utal, hogy az élet jó pillanataiért, azok megtartásáért ugyanúgy erőfeszítéseket kell tennünk, mint a nehézségek kiküszöböléséért, a rossz érzésektől történő megszabadulásért.

A 'savoring' fogalmának elsődleges jelentése az élet megízésítésére, megédesítésére való képesség. Tágabb megfogalmazásban a boldogságglyártás mentális eszköztárát, az örömtudatosságra törekvés tényezőit, a pozitív élményállapotok megteremtését szolgáló képességeket és kompetenciákat gyűjtőfogalomként fedi le a savoring kategóriája. Bryant (2007) kérdőívben operacionalizálta a savoring konstruktnumát (*Ways of Savoring Checklist*) (*A savoring módjai*), összegyűjtve és dimenziókba rendezve a leggyakoribb olyan stratégiákat, amelyek a pozitív élmények intenzitásának fokozását és időbeli prolongálását szolgálják. Olyan stratégiákról van itt szó, amelyekkel még edesebbé

tehetjük mindennapjaink örömteli perceit (pl. az élmények megosztása, a humor, a spiritualitás, a nyitottság, az élvezetet adó ingerekre való fókuszálás), vagyis a pozitív tapasztalatok kiszélesítése és építése révén mindenki tudatos befolyásolója lehet pillanatnyi és tartós jó állapotának. Szükség van azonban egy erős hitre arra vonatkozólag, hogy valóban képesek vagyunk prolongálni és intenzívebbé tenni a pillanatok élvezetét, az örömben való megmártózást és sütkérezést. A Bryant (2003) által kidolgozott Savoring Belief Inventory (Savoring Hit Kérdőív) (SBI) azt méri fel, hogy ki milyen mértékben bízik a pozitív élményeket meghosszabbító, azok minden ízét kiélvezni tudó képességében.

Második vizsgálat

A 4. táblázatban összegzett globális jóllét (OLÁH 2012) komponenseinek az erősítéséhez és fenntartásához a pozitív pszichológia által kimunkált jóllétfokozó technikák és a protektív személyiségvonások eltérő módon járulnak hozzá. Feltételezzük, hogy az érzelmi jóllét növelését a savoring ernyőfogalmával címkézett eljárásokkal érhetjük el, a személyiség protektív faktoraival ugyanakkor célzottabban a pszichológiai jóllét, a pozitív működés erősítését biztosíthatják.

A vizsgálat módszerei

1. A savoring, az érzelmi jóllét növelésére alkalmas technikák mérésére vizsgálatunkban az SBI (Savoring Beliefs Inventory, *Savoring Hit Kérdőív*, BRYANT 2003) szolgált. A módszer kidolgozásánál a szerzők figyelembe vették, hogy a pozitív élményállapotok fokozása nemcsak a jelen pillanat lehetősége, de visszaemlékezéssel és a várhatóan bekövetkező pozitív jövő anticipálásával is elérhető. Számos korábbi vizsgálat igazolta azt, hogy a hit szorosan korrelál a személyek valódi képességeivel a pozitív élményfokozás terén. Az SBI négy skálája (1) A pozitív élmények anticipálása; (2) A pillanatban adott élvezet fokozása; (3) Pozitív élményteremtés múltidézéssel; (4) Pozitív Élmény Fokozás (a skálák összesített értéke). Vizsgálatunkban a kérdőív 24 tételét összesítő, a pozitív élményfokozás általános képességét jelző mutatóval dolgoztunk (PÉFK = Pozitív Élmény Fokozás Képesség, Cronbach-alfa = 0,85).

(A skálákat az ELTE Pszichológiai Intézetének Pozitív Pszichológiai Laborja adaptálta, a skálák Cronbach-alfa-értéke 0,79–0,85 között mozog.)

2. Az érzelmi jóllét vizsgálóeszközei:

Az érzelmi jóllét mértékének megállapítására két kérdőívet alkalmaztunk:

Satisfaction with Life Scale (Az Élettel való Elégedettség Skála) (DIENER et al. 1985)

Az öt kérdésből álló egydimenziós skála az élet egészével kapcsolatos általános elégedettséget méri. A válaszadás hétfokú skálán történik. (A kérdőív fordítása az ELTE Személyiség- és Egészségpszichológiai Tanszékén készült [DEMETROVICS 2007]. Vizsgálatunkban a skála Cronbach-alfa-értéke 0,76.)

Subjective Happiness Scale (Szubjektív Boldogság Skála) (LYUBOMIRSKY–LEPPER 1999).

A négy kérdésből álló skála egy globális szubjektív boldogság mérésére szolgál. (A skálát az

ELTE Pozitív Pszichológiai Laboratóriumában adaptáltuk. Vizsgálatunkban a skála Cronbach-alfa-értéke 0,74.)

3. A pozitív pszichológiai működés vizsgálatára a Ryff (1995) által kidolgozott *Pszichológiai Jóllét Kérdőívet* használtuk.

A 18 tételes kérdőív hat skálából áll: Autonómia, Környezeturalás, Személyes fejlődés, Másokkal való jó kapcsolat, Életcél, Önellfogadás. Ryff (1995) alap gondolata, hogy a tartós pozitív pszichológiai működés alapfeltétele az ezen hat skálával operacionalizált tényezők (pszichológiai jóllétkomponensek) megfelelő fejlettsége. A kérdőív hat skálájának összesített pontértéke a Pozitív Pszichológiai Működés (PPM) mutatója. Tekintettel arra, hogy az alapskálák Cronbach-értéke alacsony (0,4–0,6 között mozog), vizsgálatunkban a 18 ítemes Pozitív Pszichológiai Működés (PPM) összesített skála adataival dolgoztunk. A PPM-skála Cronbach-alfa-értéke 0,82.

4. A személyiség protektív faktorainak a vizsgálatára a *Pszichológiai Immunkompetencia Kérdőívet* használtuk (leírását lásd *1. táblázat*).

Vizsgálati személyek

A vizsgálatban alkalmazott négy kérdőívet 347 egyetemista töltötte ki (bölcész-, jogász- és informatikushallgatók), 153 férfi (átlagéletkor 21,6, SD = 2,8), 194 nő (átlagéletkor = 22,4, SD = 3,7). A férfiak és nők kérdőíves eredményei nem mutattak szignifikáns eltérést, így az elemzéseknél összevont mintával dolgoztunk.

Eredmények

A *6. táblázat*ban látható eredmények szerint a pozitív gondolkodás és a növekedésérzés a jólét valamennyi mért tényezőjével pozitívan korrelál. Általános trendként az állapítható meg, hogy a protektív személyiségkomponensek kimunkáltsági szintje a pozitív pszichológiai működéssel jár együtt, a pozitív élmények fokozásának képessége ugyanakkor a szubjektív boldogsággal és az étellel való megelégedettséggel mutat szignifikáns kapcsolatot. Hipotézisünk megerősítésére többszörös lineáris regresszióval vizsgáltuk azt, hogy a pszichológiai immunrendszer alfaktorai és a boldogságfokozó képesség indikátora milyen mértékben magyarázza a Globális Jóllét egyes komponenseit (Érzelmi jóllét, Pozitív pszichológiai működés, Az étellel való elégedettség). A szignifikáns sztenderd regressziós együtthatókat a *7. táblázat*ban mutatjuk be.

6. táblázat. A táblázatban található korrelációk arról informálnak, hogy milyen szoros az együtt járás a pszichológiai immunkomponensek, a pozitív élmények fokozásának képessége és a Globális Jóllét alkotóelemeiből három: a Szubjektív boldogság, a Pozitív pszichológiai működés és Az Élettel való elégedettség között

PIK-skálák	Szubjektív boldogság	Pozitív pszichológiai működés	Az élettel való elégedettség
Pozitív gondolkodás	0,49***	0,17*	0,44***
Kontrollézés	0,15*	0,15*	0,19**
Koherenciaézés	0,11*	0,28**	0,07
Öntiszelet	0,04	0,30***	0,09
Növekedésézés	0,11*	0,32***	0,15*
Kihívás, rugalmasság	0,11*	0,39**	0,04
Társas monitorozó képesség	0,06	0,07	0,06
Leleményesség	0,01	0,52***	0,19**
Énhatékony-ság-ézés	0,35**	0,53**	0,13
Társas mobilitás képessége	0,09	0,15*	0,11
Szociális alkotóképesség	0,10	0,42***	0,01
Szinkronképesség	0,19**	0,19**	0,08
Kitartás	0,01	0,20**	0,03
Impulzuskontroll	0,06	0,10	0,09
Érzelmű kontroll	0,01	0,14*	0,17*
Ingerlékenységátlás	0,04	0,10*	0,03
Megközelítõ rendszer	0,45**	0,10*	0,08
Alkotó, végrehajtó rendszer	0,04	0,61***	0,10
Önszabályozó rendszer	0,06	0,12*	0,11*
Globális Pszichológiai Immunitás	0,04	0,39***	0,12*
Pozitív Élmény Fokozás Képessége	0,51***	0,10*	0,42***

* $p < 0,05$ ** $: p < 0,01$ *** $: p < 0,001$)

7. táblázat. A Protektív személyiségvonások alkotta Pszichológiai Immunrendszer alrendszerei, a Pozitív Élmény Fokozás Képessége és a Globális Jólét különböző komponensei közötti kapcsolat vizsgálata három többszörös lineáris regressziós elemzés keretében. (A táblázatban csak a szignifikáns sztenderd bétákat mutatjuk be)

Protektív faktorok és élményfokozó technikák	Érzelmi jólét	Az étellel való elégedettség	Pozitív pszichológiai működés
Pozitív Élmény Fokozás Képessége	0,45***	0,21**	
Megközelítő-monitorozó alrendszer		0,12*	0,16*
Alkotó-végrehajtó alrendszer			0,46**
Önregulációs alrendszer			
Nem			
Megmagyarázott variancia (R2)	0,18	0,21	0,48

A 7. táblázatból kiolvasható, hogy a Pozitív Élmény Fokozás Képességének fejlettsége a Globális Jólét affektív, érzelmi komponenseire gyakorol hatást (Érzelmi jólét, Az étellel való elégedettség) ezek szintjének alakulását a személyiség protektív vonásai kevésbé befolyásolják. A Pozitív pszichológiai működés ugyanakkor igen magas valószínűséggel prognosztizálható a személyiség protektív faktorainak fejlettsége ismeretében. A többszörös lineáris elemzés tanúsága szerint alapvetően az Alkotó-végrehajtó alrendszerbe integrálódó vonások (Leleményesség, Énhatékonyság, Szociális alkotóképesség) a meghatározói a pozitív pszichológiai működésnek, a pszichológiai jólétnek.

Összegzés

Az ezredfordulón zászlót bontó pozitív pszichológia (SELIGMAN–CSÍKSZENTMIHÁLYI 2000) a megküzdéskutatást teoretikus és módszertani újításokkal gazdagította. Elméleti téren a megküzdést kiterjesztette a pozitív állapotok fokozására, a jólét növelésére irányuló törekvésekre és stratégiákra, másrészt a megküzdési folyamat kimeneteként a salutogenezist és a növekedést állította a stresszel összefüggő vizsgálendő kérdések fókuszába. Elfogadva Lazarus (1966) elméleti alapvetését, hogy a megküzdés a jólét biztosítását szolgálja, a pozitív pszichológia az élet napos oldalának fenntartásához és kiterjesztéséhez szükséges olyan stratégiák kimunkálására összpontosított, amelyek a globális jólét komponenseinek az erősítését szolgálhatják (OLÁH 2012). Pozitív pszichológiai értelmezésben a megküzdés és a globális jóléttel leírható egészség egymást feltételező tényezők. Az egészség erőfeszítéssel, küzdelem árán fejleszthető. Az egészség fenntartásához és fejlesztéséhez a megküzdési rendszer teljes vertikumának összehangolt működése szükséges. A pozitív pszichológia a megküzdés folyamatának differenciáltabb értelmezését nyújtja. A pozitív pszichológia a megküzdés konstruktumát egy olyan dimenzióvá alakította át, amelynek egyik pólusán a negatív állapotok felszámolását szolgáló próbálkozások, a másik pólusán pedig az optimális működést és a jólét megteremtését biztosító stratégiák a karakterisztikusak.

A pozitív pszichológiai megközelítés szerint, amikor az egészség és megküzdés összefüggéseiről beszélünk, azokra az erőfeszítésekre kell összpontosítanunk, amelyeket egészségünk fenntartása és fejlesztése érdekében tehetünk. A pozitív pszichológiát nemcsak az érdekli, hogy hogyan küzdhetünk meg a nehezített élethelyzeteinkkel (lásd a megküzdés szerteágazó irodalmát), hanem arra is választ kíván adni, hogy miképp tehetjük intenzívebbé pozitív élményeinket, hogyan élvezhetjük az életet akár a hétköznapi életfeltételek közepette is. Egészségünk fenntartása és fejlesztése a coping-savoring tandem „összjátékával” teremthető meg. A coping mint stresszkezelő folyamat a negatív állapotok megszüntetésével az élhető élet szférájába, a tünetmentesség állapotába juttatja az embert. Az egészség azonban nem azonos a tünetmentességgel (a betegség tünetek hiányával). Az egészség a virágzás (KEYES–HAIDT 2006; SELIGMAN 2011) állapota, amely a globális jóllét összetevőinek fejlesztésével teremthető meg. A savoring olyan erőfeszítésekre és stratégiákra vonatkozik, amelyekkel a jóllétünk fokozása érhető el, és amelyek alkalmazásával az élvezettel telített élet, a virágzás állapota fenntartható. Tanulmányunk a pozitív pszichológiai szemlélet keretében tervezett két empirikus vizsgálat eredményeiről számol be. Első vizsgálatunk azokat a szakirodalmi közleményeket erősítette meg, amelyek a „pszichológiai antitestek”, a protektív vonások szerepének a fontosságára mutatnak rá a stresszkezelés kimenetét (salutogenezis vagy patogenezis) meghatározó tényezők tárgyalásánál. Vizsgálatunk arra világít rá, hogy a pszichológiai immunrendszer egy olyan potenciálja a személyiségünknek, amelynek természetét, „életképességét” a szociokulturális tényezők jelentősen befolyásolják. Ahogy arra Antonovsky (1987) rámutatott, az egészség annak függvénye, milyen eredményesen kezeljük az életünkkel elengedhetetlenül együtt járó stresszhelyzeteket. A személyiség protektív faktorai, a stresszkezelés eredményességét, ezen keresztül az egészségesebb működést garantálva, ahogy arra a tizenhét országra kiterjedő vizsgálatunkból következtethetünk, szorosan együtt járnak az ígéretesebb életkilátásokkal. Második vizsgálatunk a pozitív pszichológia azon tételéhez ad empirikus eredményeket, amely szerint a globális jóllét (mint általános mentális egészségindikátor) által fejleszthető, ha a megküzdés stratégiáinak kimunkálása mellett speciális technikákat sajátítunk el a pozitív érzelmi állapotaink „előállítására” és fokozására. A savoring technikákkal az érzelmi jóllétünket erősíthetjük, a pszichológiai immunkompetenciáink fejlesztésével a pozitív lelki működésünket, a pszichológiai jóllétünket fokozhatjuk. Globális jóllétünk elérését egy jól működő coping-savoring tandem alapozhatja meg.

Irodalom

- ANTONOVSKY, A. (1987): *Unravelling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. Jossey-Bass, San Francisco.
- BANDURA, B. (1997): *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman, New York.
- BRYANT, F. B. (2003): Savoring Beliefs Inventory (SBI): A scale for measuring beliefs about savouring. *Journal of Mental Health*, 12. 175–196.
- BRYANT, F. B. – VEROFF, J. (2007): *Savoring: A new model of positive experience*. Lawrence Erlbaum Associates, London.
- DEMETROVICS ZS. (2007): *Drog, család, személyiség: Különböző típusú drogok használatának személyiségpszichológiai és családi háttere*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 183.

- DIENER, E. et al. (1985): The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49. 71–75.
- DIENER, E. et al. (eds) (2010): *International Differences in Well-Being*. Oxford University Press.
- EASTERLIN, R. A. (1974): Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. In: DAVID, P. A. – REDER, M. W. (eds): *Nations and households in economic growth: essays in honour of Moses Abramowitz*. Academic Press, New York. 89–125.
- KEYES, C. L. – HAIDT, J. (eds) (2006): *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived*. American Psychological Association, Washington, D.C.
- KULCSÁR ZS. (2005): *Teher alatt. Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés*. Trefort Kiadó, Budapest.
- LAZARUS, R. S. (1966): *Psychological stress and the coping process*. McGraw-Hill, New York.
- LAZARUS, R. S. (1991): *Emotion and Adaptation*. Oxford University Press, New York.
- LYUBOMIRSKY, S. – LEPPER, H. S. (1999): A measure of subjective happiness: Preliminary reliability and construct validation. *Social Indicators Research*, 46. 137–155.
- LYUBOMIRSKY, S. (2008): *Hogyan legyünk boldogok? Életünk átalakításának újtjai tudományos megközelítésben*. Ursus Libris, Budapest.
- OLÁH A. (2005a): *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény – Belső világunk megismerésének módszerei*. Trefort Kiadó, Budapest.
- OLÁH A. (2005b): Anxiety, coping and flow. Trefort Kiadó, Budapest.
- OLÁH A. és mtsai (2010): Life expectancy and psychological immune competence in different cultures. *Empirical Text and Culture Research*, 4. 102–108.
- OLÁH A. (szerk.) (2012): *A pozitív pszichológia világa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PARK, C. I. (2004): Stress-related growth: Predictors of occurrence and correlates with psychological adjustment. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23(2). 195–215.
- RYFF, C. D. – KEYES, C. L. M. (1995): The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (4). 719–727.
- SELIGMAN, M. E. P. – CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2000): Positive Psychology. An Introduction. *American Psychologist*, 55 (1). 5–14.
- SELIGMAN, M. E. P. (2011): *Flourish – élj boldogan! A boldogság és jól-lét radikálisan új értelmezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Az aktív és passzív halogatás háttértényezői egyetemi hallgatók körében

 középiskolában megszokott intenzív szülői és tanári ellenőrzés után az egyetemi élet érezhetően megnövekedett szabadságot hoz. Bár a felsőoktatásban tanuló hallgatók számára közönséges tapasztalat a határidőre teljesítendő feladatok nyomasztó sokasága – idetartoznak pl. a házi dolgozatok, a zárthelyi dolgozatokra és vizsgákra való felkészülés –, a határidők sokszor rugalmasak, a tanegységek teljesítése pedig elhalasztható. Nem meglepő eredmény tehát, hogy a hallgatók tekintélyes része esetenként vagy rendszeresen halogatja feladatai teljesítését.

Bár a halogatás gyakran használt kifejezés, nincs egységes meghatározása, sokféle definícióval találkozhatunk a szakirodalomban.

A legtöbb definíció kiemeli a tervezett viselkedéssor elkezdésének vagy befejezésének elodázását (pl. BESWICK–MANN 1994; idézi STEEL 2007) és azt, hogy a késlekedés szubjektív kellemetlenségérzéssel társul (pl. SOLOMON–ROTHBLUM 1984). Lay (1986) definíciója szerint halogatásról akkor beszélünk, amikor önként és szükségtelenül halogatunk egy tervezett cselekvéssort egészen addig a pontig, amikor már kérdésessé válik, hogy a kívánt minőségben végre tudjuk-e hajtani vagy egyáltalán be tudjuk-e fejezni. Épp ezért, a halogatást általában irracionális viselkedésnek tekintették (pl. SABINI–SILVER 1982; KNAUS 2000).

Általánosan elfogadott definíció híján a szerzők a halogatást általában egy, a halogató személy által is fontosnak és időszerűnek ítélt, mások által elvárt vagy kívánatosnak tekintett időkereten belül végrehajtandó tevékenység befejezésének késleltetéseként definiálják, melynek eredményeképpen a feladatban nyújtott teljesítmény gyakran elégtelen (CHU–CHOI 2005; FERRARI et al. 2005; SOLOMON–ROTHBLUM 1984; idézi KLASSEN 2008).

Jelen tanulmány csupán néhány tényezőt emel ki azok közül, amelyek tetten érhetők az egyetemi tanulmányi halogatás hátterében: a halogatással kapcsolatos vélekedéseket, a perfekcionizmus fajtáját, a célorientációt és a teljesítménymotiváció fokozásának egyik sajátos módszerét (az ún. aktív halogatást). A felsorolt tényezők mérésére alkalmas skálákat magyar nyelvre adaptáltuk és megállapítottuk a mérőeszközök reliabilitását egyetemen és főiskolán tanuló fiatal felnőtt mintákon. A vizsgálatok 2010–12-ben zajlottak az ELTE PPK Pszichológiai Intézetében, fejlődés- és szociálpszichológia műhelymunka szemináriumok hallgatóinak közreműködésével. Az adatok elemzése még folyik, csupán néhány eredmény bemutatására válalkozhatunk.

A tanulmányi halogatás néhány háttértényezője

Knaus (2000) szerint a halogatás háttérében a következő kognitív és viselkedési mechanizmusok azonosíthatók:

- a tevékenység elkerülésének vágya
- a tevékenység elodázására vonatkozó döntés
- ígéret, hogy később megcsináljuk az elodázott tevékenységeket
- elmerülés pótcselekvésekben vagy a feladattól eltérítő cselekvésekben
- kifogások keresése az elodázás igazolására vagy felmentés keresése a felelősségre vonás elkerülésére

Knaus kiemeli, hogy a halogatás tudatos döntés eredménye, tudatossá tehető tehát az a forgatókönyv is, amit a krónikus halogató (az az ember, aki különféle területeken és nagyon gyakran halogat) rendszerint követ, amikor elodáz egy-egy tennivalót. A forgatókönyv felfedése lehetőséget teremt a tudatos változtatásra.

A halogatással kapcsolatos kognitív tartalmak feltérképezésének fontosságára hívta fel a figyelmet Fernie és munkatársai is (2009). Metakognitív vélekedéseknek nevezik azokat a nézeteket, amelyeket az ember saját kogníciójával, belső állapotaival, valamint azzal kapcsolatban fenntart, hogy a megküzdési stratégiák hogyan befolyásolják a kognícióit és a belső állapotait (WELLS 2000 nyomán FERNIE et al. 2009). Az esetleges irracionális vélekedések feltérképezésével és átstrukturálásával hozzájárulhatunk a halogatás problémájának megoldásához. Fernie és munkatársai (2009) kétfaktoros kérdőívet dolgoztak ki az irracionális vélekedések feltérképezésére (MBPQ, Metacognitive Beliefs About Procrastination Questionnaire).

A halogatás megértéséhez lényeges felmérni, hogyan reagálnak az egyetemisták a gyakori megmérettetésre: milyen erősen törekszenek a tökéletes teljesítményre és ez a törekvés mennyi aggodalommal jár.

A halogatás és a perfekcionizmus kapcsolata sokat kutatott kérdés. A korai kutatások a perfekcionizmusra mint egyéni jellemzőre, vonásra tekintettek, és a negatívumokra koncentráltak elsősorban (HEWITT–FLETT 2004). Később sokdimenziós konstruktként fogták fel a perfekcionizmust (pl. HEWITT–FLETT 1991) és kutatták az egyes dimenziók kapcsolatát a halogatással. Újabban olyan modellek születnek, amelyek megkülönböztetik a perfekcionizmus pozitív és negatív fajtáját. Stoeber és Otto (2006) pl. két dimenzió – a perfekcionizmusra törekvés és a perfekcionizmussal járó aggodalmak – mentén osztja három típusra a vizsgált mintát: egészséges (csak az előbbi magas szintjével jellemezhető) és egészségtelen perfekcionistaikra (mindkét tényező magas szintjével jellemezhető), valamint nem perfekcionistaikra (mindkét tényező alacsony szintjével jellemezhető).

Slade és Owens (1998) kétféle perfekcionizmust ír le. A *pozitív perfekcionizmust* úgy határozzák meg, mint azon kogníciók és viselkedések összességét, amelyek magas szintű célok elérésére irányulnak a pozitív következmények érdekében, ezzel ellentétben a *negatív perfekcionizmus* esetén ezek a negatív következmények elkerülésére vonatkoznak. Előbbit a siker vágya, utóbbit a kudarcotól való félelem motiválja.

Egyetemisták tanulmányi aktivitása és teljesítménye kapcsán felmerül a kérdés, mennyire motiváltak arra, hogy mélyebben megértsék a tananyagot és kialakítsák a fontosnak tekintett kompetenciákat.

A teljesítmény-cél elmélet elsősorban a tanulmányi teljesítménymotiváció konceptualizálásához nyújt értelmezési keretet (KAPLAN–FLUM 2009). Az elmúlt két évtizedben ennek segítségével igyekeztek bejósolni a hallgatók önkontroll-teljesítményét, tanulmányi eredményeit vagy azt, hogy mennyire érdekli őket a tananyag. Az elmélet kiemelt fogalma a célorientáció. A célorientációk átfogó társas-kognitív mentális értelmezési keretek, amelyek segítik az embert különböző helyzetek interpretálásában, az információfeldolgozásban, vagy abban, hogyan küzdjön meg a kihívásokkal (KAPLAN–MAEHR 2002, idézi KAPLAN–FLUM 2009).

Az elméletben kétféle célorientációt írnak le, mindkettőben megkülönböztetve a megközelítő és elkerülő változatot (KAPLAN–FLUM 2009).

Az *elsajátítási célorientáció* esetében a cél a kompetencia megszerzése, az önfejlesztés. Az ilyen orientációval jellemezhető ember arra motivált, hogy jól kezelje a környezetét, ezért olyan cselekvések érdeklik, amelyek növelik az alkalmazkodóképességét. Fontos számára, hogy egyre fejlődjön, javítsa múltbeli teljesítményét, túlszárnyalja a múltbeli eredményeit, új készségeket alakítson ki. Azt vallja, hogy mindehhez energiát kell fektetnie új lehetőségek felderítésébe, a kihívások elfogadásába, kockáztatnia kell és tanulnia a hibáiból. A *megközelítő* változat a fejlődés bemutatására törekszik, az *elkerülő* fél attól, hogy kiderül, nem eléggé kompetens, nem fejlődött eleget.

A *teljesítmény-célorientáció* esetében a kompetencia demonstrálása fontos. Az ilyen célorientációval jellemezhető ember célja mások elismerésének kivívása, önbecsülése erősítése, védelme. Számára a kompetencia és a tudás nem cél, hanem eszköz a szignifikáns személyektől jövő pozitív visszajelzések megszerzéséhez. Kedveli a versenyhelyzeteket, amikor kiderülhet a fölénye másokkal szemben. Mindez a *megközelítő* változatnál igaz, az *elkerülő* változat attól fél, hogy alulmarad a versenyben, sérül az önbecsülése.

Számos vizsgálatot végeztek a célorientáció azonosítására, s az eredményekből egyértelművé vált, hogy egyazon személyben egyszerre jelen lehet az elsajátítási és a teljesítmény-célorientáció, igaz, valamelyik dominánsabb. Más-más területeken más-más célorientáció jelentkezhet ugyanazon személynél.

Míg a korábbi elméletek passzív szerepet szántak a halogatónak, aki mintegy „elszenved” a halogatást, Choi és Chu (2005) kétféle halogató magatartást azonosított: az aktív és a passzív halogatást. A passzív halogatás a jelenség korábbi, hagyományos értelmezésének felel meg. Az aktív halogatás ezzel szemben tudatos, szándékos tervezést feltételez. Az aktív halogató szándékosan nem lát neki addig egy feladatnak, míg kétségessé nem válik annak sikeressége az időhiány miatt. Ezzel fokozza a saját motivációját és ahelyett, hogy megbénulna, jobban kihasználja az idejét, magasabb határfokkal dolgozik, és a munka befejezésekor erős pozitív visszacsatolást jelent számára a végeredmény (avagy sikerélmény). Choi és Moran (2009) kérdőívük segítségével 4 alfaktort különített el az aktív halogatás faktorában:

- a feladat befejezését követő elégedettségérzés
- nyomáspreferencia
- a halogatás szándékos döntés eredménye
- a halogatás ellenére a személy pontosan tudja tartani a határidőket

Az aktív halogatókra jellemző a strukturált időfelfogás hiánya, ugyanakkor úgy érzik, képesek kézben tartani az idejüket. Bár vannak terveik, nem követnek szigorú időbeosztást – rugalmasan alakítják időbeosztásukat a helyzet kívánalmai szerint. Ahelyett tehát, hogy valamiféle előre

meghatározott rutint követnének, szabadon és tudatosan irányítják tevékenységüket aszerint, hogy éppen mit ítélnék célravezetőnek. Jellemző rájuk, hogy helyesen becsülik meg a feladat elvégzéséhez szükséges minimális időt és hatékonyan terelik magukat a feladat befejezése felé. Ellentétben másokkal, őket nem bénítja meg, inkább stimulálja az érzés, hogy mindjárt itt az utolsó pillanat.

Az aktív halogatók, passzív társaikkal ellentétben, jól és pontosan képesek felmérni a rendelkezésükre álló és a feladat elvégzéséhez szükséges időt. Bízhatnak saját képességeikben, és abban, hogy nem csúsznak ki a megadott időkeretből, így bízhatnak a sikerben is. Ennek köszönhetően nem adják fel olyan könnyen a sikeres teljesítést, mint a passzív halogatók. Az aktív halogatók megküzdési stratégiáikban magasabb arányban választják a problémaorientált megküzdést. Mindezek eredményeként az aktív halogatók a nem halogatókhoz hasonló és a passzív halogatókét jócskán meghaladó eredményeket érnek el, és kevesebb stresszt tapasztalnak (CHU–CHOI 2005).

Az aktív halogatás fogalmának legélesebb kritikája Pychyltől (2009) származik. Szerinte a halogatás, ahogyan az önszabályozással kapcsolatos minden más zavar, bármilyen formáját tekintve negatív, maladaptív viselkedés. Az aktív halogatás így nem tartozhat a halogatás fogalmkörébe, hanem tudatos késleltetésnek, adaptív, problémaközpontú megküzdési módnak tekinthető.

A halogatás háttértényezőinek vizsgálata egyetemi és főiskolai hallgatói mintákon

Vizsgálataink 2010–12-ben zajlottak fiatal felnőtt, felsőoktatásban tanuló mintákon. Az 596 fős 20–30 éves korcsoport életkori átlaga 22,42 év. Az online önkitöltős kérdőíveket műhelymunkájukat író pszichológia BA-szakos hallgatók töltötték ki. Az adatok feldolgozása még zajlik, a kérdőívcsomagokban szereplő kérdőívek közül négy mérőeszköz reliabilitási jellemzőiről és néhány olyan kapcsolatról írunk, amely az említett kérdőíveken elért pontszámok között kimutatható. Az alább ismertetett kérdőíveket műhelymunka szemináriumokon fordítottuk magyarra. A vizsgálatok így először is a mérőeszközök reliabilitását igyekeztek kideríteni a vizsgált mintákon. Célunk elsősorban az volt, hogy magyarul is hozzáférhetővé tegyünk számos, a nemzetközi halogatáskutatásban használatos halogatás-kérdőívet (ezek közül jelen tanulmány csupán az Aktív-passzív halogatás kérdőív reliabilitásáról számol be), valamint a halogatás háttértényezőit felmérő kérdőíveket.

Mérőeszközök

Aktív-passzív halogatás kérdőív

Chu és Choi (2005), majd Choi és Moran (2009) nevéhez köthető annak a kérdőívnek a kidolgozása, amely a halogatás adaptív, aktív dimenzióját, illetve a hagyományos értelemben vett halogatás, a passzív halogatás dimenzióját igyekszik felmérni (APPS, Active Passive Procrastination Scale). A 22 tételű kérdőívben 16 tétel az aktív, 6 a passzív halogatásra vonat-

kozik. Az aktív dimenzió további 4 alskálára (mindegyikben 4 tétellel) oszlik: a feladat befejezését követő elégedettségérzés, nyomáspreferencia, szándékos döntés a halogatás mellett, határidők betartásának képessége. A vizsgálati személyek 7 fokú Likert-skálán jelölik egyetértésük mértékét.

Példák az aktív halogatás skálára: „Szándékosan halasztok el néhány feladatot, hogy hatékonyabban használjam ki az időmet.” „Ha az utolsó pillanatig halasztok dolgokat, nem vagyok elégedett az eredményeikkel.” (negatív tétel)

Példa a passzív halogatás skálára: „Miután meghoztam egy döntést, halogatom, hogy ne kikezdek a megvalósításának.”

Pozitív-negatív perfekcionizmus kérdőív (PANPS)

A kérdőívet Terry-Short és munkatársai (1995) dolgozták ki. A 40 tételt tartalmazó PANPS (Positive and Negative Perfectionism Scale) önkitöltős kérdőív, 20 tétel a negatív, 20 pedig a pozitív perfekcionizmusra vonatkozik. A vizsgálati személyek 5 fokú Likert-skálán jelölik egyetértésük mértékét.

Pl.: „Inkább bele se kezdek semmibe, minthogy kockáztassam, hogy az nem lesz tökéletes” (negatív perfekcionizmus skála); „szeretem, amikor mások elismerik, hogy a teljesítményem mögött komoly erőfeszítés és jó képességek állnak”; „kellemes érzés tölt el, amikor határaitam feszegetem” (pozitív perfekcionizmus skála).

Metakognitív vélekedések kérdőív (MBPQ)

A kérdőívet (MBPQ, Metacognitive Beliefs About Procrastination Questionnaire) Fernie és munkatársai (2009) dolgozták ki. A kérdőív kétfaktorú, 16 tétellel (8-8 tétellel mindkét alskálában).

A pozitív metakognitív vélekedések (PMBPQ) alskálába azok a tételek tartoznak, amelyek segítenek elköteleződni a halogatás mint megküzdési stratégia mellett. Pl.: „Amikor halogatok, más feladatokra koncentrálok, ezáltal új dolgokat tanulok”; „amikor halogatok, öntudatlanul is érlelődnek bennem a nehéz döntések”.

A negatív metakognitív vélekedések (NMBPQ) alskála tételei tartalmazzák a betolakodó gondolatokat és az ilyenfajta megküzdési mód mellett való elköteleződés következményeit. Pl.: „Amikor halogatok, nehezen koncentrálok más feladatokra”; „a halogatás szellemileg kimerít”.

A vizsgálati személyek 4 fokú Likert-skálán jelölik egyetértésük mértékét.

Módosított célstruktúra kérdőív (AGQ-M)

A kérdőívet (Achievement Goal Questionnaire – Modified) Finney, Pieper és Barron (2004) dolgozta ki. A kérdőív 12 tételt tartalmaz, amelyek mind egy-egy állítást fogalmaznak meg a kitöltő célorientációjával kapcsolatban. A kitöltők 7 fokú Likert-skálán értékelik a tételeket. A kérdőív skálái a következők:

- *teljesítménymegközelítés* Pl.: „Ebben a félévben az a célom, hogy jobb jegyet kapjak a többiekénél.”
- *teljesítményelkerülés-tételek* Pl.: „A gyenge teljesítménytől való félelem motivál ebben a félévben.”
- *elsajátítás-megközelítés tételek* Pl.: „A legfontosabb számomra ebben a félévben, hogy a tárgyak tartalmát a lehető legalaposabban megértsem.”

– *elsajátítás-elkerülés tételek* Pl.: „Félek attól, hogy esetleg nem értem meg a tantárgyak tartalmát annyira, amennyire szeretném.”

Várakozásaink a mérőeszközökön elért eredmények kapcsolatára vonatkozóan

Az aktív halogató magatartás feltételezése és mérése még új a halogatáskutatás területén. Ennek megfelelően a szakirodalom még nem integrálta eléggé azt a lehetőséget, hogy a halogató lehet olyan pozitív önstimuláló stratégia, amely nem jár a passzív – és sokat kutatott – halogatóshoz hasonló negatív következményekkel.

Jelen kutatással egyik célunk épp a kétféle halogató magatartás háttértényezőinek azonosítása volt, egyetemi hallgatók körében.

A vizsgálat nem támaszkodhat korábbi kutatások eredményeire az aktív halogató és az általunk mért háttértényezők tekintetében. Korábbi eredmények csupán a passzív (döntési és viselkedési) halogató bizonyos összefüggéseit tárták fel a kognitív vélekedésekkel, a perfekcionizmus fajtáival és a célstruktúrákkal. Az említett tényezők és az aktív halogató kapcsolatára vonatkozóan ez egy feltáró vizsgálat.

A halogatóval kapcsolatos negatív hiedelmek korrelálnak a döntési és viselkedési halogatóval (FERNIE et al. 2009). Az aktív halogató viselkedés racionalizálása talán teret enged a halogatóval kapcsolatos pozitív vélekedéseknek.

A negatív perfekcionizmus kedvez a halogatósnak, mert a negatív külső és belső megerősítésektől való félelem bénítóan hat és a feladatmegoldás elkerülésére ösztönöz. Külső negatív hatásként a kritika, gúny, megszégyenítés, belsőként a félelem, az önvád jelenhet meg (FEDEWA 2005). A pozitív perfekcionizmus kihívásokat preferáló beállítottságra vall, így várhatóan pozitív kapcsolatban áll az aktív halogatóval.

Howell és Watson (2007) kutatási eredményei szerint a halogató negatívan korrelál a megközelítő elsajátítással, és pozitívan az elkerülő elsajátítással. A teljesítményorientációk és a halogató között nem találtak egyértelmű kapcsolatot, bár korábbi kutatók (WOLTER 2003, 2004; MCGREGOR–ELLIOT 2002; idézi HOWELL–WATSON 2007) pozitív korrelációt tártak fel a halogató és az elkerülő teljesítményorientáció között. Howell és Buro (2009) tovább kutatva a témát, azt találta, hogy a megközelítő elsajátítási orientáció negatívan, az elkerülő elsajátítási orientáció pozitívan korrelál a halogatóval. A célstruktúra és az aktív halogató esetleges összefüggései jobban megvilágíthatják az aktív halogató természetét.

Eredmények

A kutatás adatainak feldolgozása folyamatban van, így valamelyest egyenetlen mintákon végzett elemzések alapján számolhatunk be az eredményekről. Az adatok elemzése SPSS 17.0 programmal zajlott.

Vizsgálatainkban magyarra fordított kérdőíveket alkalmaztunk. Első lépésben a kérdőívek megbízhatóságát mutatjuk be (lásd *1. táblázat*):

1. táblázat. A mérőeszközök reliabilitása

Kérdőív	Skála	N	Tételszám	Cronbach-a
APPS	AP		16	0,860
	PP	596	6	0,789
MBPQ	PMBPQ	120	8	0,877
	NMBPQ		8	0,859
PANPS	PP	476	20	0,864
	NP		20	0,899
AGQ-M	<i>teljesítmény-megközelítés</i>		3	0,920
	<i>teljesítmény-elkerülés</i>	411	3	0,743
	<i>elsajátítás-megközelítés</i>		3	0,850
	<i>elsajátítás-elkerülés</i>		3	0,798

Rövidítések: APPS – Aktív-passzív halogatás kérdőív; AP – aktív halogatás skála; PP – passzív halogatás skála; MBPQ – Metakognitív vélekedések kérdőív; PMBPQ – pozitív metakognitív vélekedések skála; NMBPQ – negatív metakognitív vélekedések skála; PANSP – Pozitív-negatív perfekcionizmus kérdőív; PP – pozitív perfekcionizmus skála; NP – negatív perfekcionizmus skála

Megállapíthatjuk, hogy a kérdőívek jól alkalmazhatók és megbízhatóan mérnek az egyetemi hallgatók körében.

Az aktív és a passzív halogatás háttértényezőit kutatva megvizsgáltuk e két kérdőívskálán elért pontszámok összefüggéseit a többi kérdőív skáláin elért eredményekkel. A 2. táblázatban mutatjuk be a szignifikáns korrelációs értékeket:

2. táblázat. Az APPS (Aktív-passzív halogatás kérdőív) két skálájának kapcsolata a többi kérdőív skáláival (Pearson-féle korrelációk)

Kérdőívskála	APPS – AP	APPS – PP	N
MBPQ – PMBPQ	–	–	97
MBPQ – NMBPQ	–0,385**	0,446**	97
PANPS – PP	0,109*	–	268
PANPS – NP	–0,352**	0,218**	268
AGQ-M – teljesítmény-megközelítés	–	–0,161**	257
AGQ-M – teljesítmény-elkerülés	–	–	257
AGQ-M – elsajátítás-megközelítés	0,144*	–	257
AGQ-M – elsajátítás-elkerülés	–0,23**	0,266**	257

Rövidítések: APPS – Aktív-passzív halogatás kérdőív; AP – aktív halogatás skála; PP – passzív halogatás skála; MBPQ – Metakognitív vélekedések kérdőív; PMBPQ – pozitív metakognitív vélekedések skála; NMBPQ – negatív metakognitív vélekedések skála; PANSP – Pozitív-negatív perfekcionizmus kérdőív; PP – pozitív perfekcionizmus skála; NP – negatív perfekcionizmus skála ** p < 0,01; *p < 0,05; +p < 0,1

Ahogy a 2. táblázat adataiból is látszik, a pozitív metakognitív vélekedéseket mérő PMBPQ nem kapcsolódott szignifikánsan az Aktív-passzív halogatás kérdőív egyik skálájához sem, de a negatív vélekedéseket mérő NMBPQ ellentétes irányú kapcsolatot mutatott a két különböző halogatástípussal. Az aktív halogatók nem gondolják azt, hogy a halogatás ártalmas hatású stratégia, míg a passzív halogatók ezen a véleményen vannak.

A pozitív perfekcionizmus csupán tendenciaszerűen kapcsolódik az aktív halogatáshoz, a negatív perfekcionizmus és az aktív halogatás között negatív korrelációt tapasztaltunk. A passzív halogatás és a negatív perfekcionizmus között gyenge pozitív együtt járás mutatkozik.

A célstruktúrák és a halogatás típusai között csupán gyenge korrelációkat tapasztaltunk. Az eredményekből kiderül, hogy az elsajátítás-elkerülés ellenkező előjellel és hasonló erősséggel kapcsolódik a két halogatástípushoz: az aktív halogatókra nem jellemző, míg a passzív halogatókra igen.

Megvitatás

Kutatásunk célja az aktív és passzív halogatás természetének tanulmányozása volt 20 és 30 éves kor közötti egyetemi hallgatók körében.

A nemzetközi kutatások csak nemrégiben kezdtek foglalkozni az aktív és passzív halogatósi típus méréses elkülönítésével és jellemzésével. A 2009-ben kidolgozott Aktív-passzív halogatás kérdőív (CHOI–MORAN 2009) magyar változata megfelelő Cronbach-alfával rendelkezik, így jól alkalmazható egyetemisták körében.

A többi, általunk magyarra fordított kérdőív megbízhatósága szintén megfelelő, így ezeket a kérdőíveket használhatjuk a későbbiekben, más vizsgálatokban is.

Mivel az aktív halogatás jellemzőiről még kevés adat áll rendelkezésünkre, különösen érdekes volt megvizsgálni azokat a különbségeket, amelyek a metakognitív vélekedésekkel, a perfekcionizmus különböző fajtáival és a célstruktúrákkal kapcsolatban mutatkoztak az aktív és a korábban már sokat vizsgált passzív halogatás között.

Eredményeinkből kiderült, hogy az aktív halogatók nem értenek egyet a halogatás káros természetére vonatkozó megállapításokkal, nem jellemzi őket a negatív perfekcionizmus, sem az elsajátításelkerülési célorientáció.

Ezzel szemben a passzív halogatók úgy látják, hogy a halogatás nagyon káros következményekkel jár. Úgy érzik, nem tudnák elviselni a kritikát, ezért igyekeznek elkerülni a megmérettetéseket. Nem jellemző rájuk az a szemlélet, amellyel önálló értéknek tekintenék kompetenciáik fejlesztését.

Ezeket az aktív halogatás természetéről szóló adalékokat a későbbiekben felhasználjuk további vizsgálatok tervezéséhez, amelyekkel célunk az egyetemeken tapasztalható nagyarányú tanulmányi halogatás csökkentése. Eredményeinkből kitetszik, hogy az aktív halogatók szabadban kezelik a feladataik teljesítésének elhalasztását, mert nem jellemző rájuk a teljesítéssel kapcsolatos szorongás – azaz nem tekintik azt ártalmasnak, mint ahogy magát a megmérettetést sem érzik kellemetlennek. Nem sikerült azonban egyértelműen kimutatnunk az aktív beállítottságot: a kihívásokat kereső perfekcionizmust (pozitív perfekcionizmus) és az elsajátítás-megközelítő orientációt, hiszen az együtt járások ezekben az irányokban nagyon gyengék.

A kutatás korlátai közé tartozik, hogy eredményei csupán egyetemistákra érvényesek, nem okvetlenül igazak más korcsoportokra és más helyzetű populációkra. Bizonyos elemzéseknél a mintanagyság nem elegendő ahhoz, hogy az eredményeket elég erősnek tekintsük.

Irodalom

- CHOI, J. N. – MORAN, S. V. (2009): Why Not Procrastinate? Development and Validation of a New Active Procrastination Scale. *The Journal of Social Psychology*, 149(2). 195–211.
- CHU, A. H. C. – CHOI, J. N. (2005): Rethinking Procrastination: Positive Effects of “Active” Procrastination Behavior on Attitudes and Performance. *The Journal of Social Psychology*, 145(3). 245–264.
- FEDEWA, B. A. et al. (2005): Positive and negative perfectionism and the shame/guilt distinction: adaptive and maladaptive characteristics. *Personality and Individual Differences*, Vol. 38(7). 1609–1619.
- FERNIE, B. A. et al. (2009): Metacognitive beliefs about procrastination: Development and concurrent validity of a self-report questionnaire. *Journal of Cognitive Psychotherapy: An Interventional Quarterly*, 23(4). 283–293.
- HOWELL, A. J. – WATSON, D. C. (2007): Procrastination: Associations with achievement goal orientation and learning strategies. *Personality and Individual Differences*, 43. 167–178.
- HOWELL, A. J. – BURO, K. (2009): Implicit beliefs, achievement goals, and procrastination: A mediational analysis. *Learning and Individual Differences*, 19. 151–154.
- KAPLAN, A. – FLUM, H. (2009): Achievement goal orientations and identity formation styles. *Educational Research Review*, 5. (1) 50–67.
- KAPLAN, A. – MAEHR, M. L. (2002): Adolescents’ achievement goals: Situating motivation in socio-cultural contexts. In: PAJAERS, F. – URDAN, T. (eds): *Adolescence and education: Vol. 2: Academic motivation of adolescents*. Information Age, Greenwich, CT. 125–167.
- KNAUS, W. J. (2000): Procrastination, blame, and change. *Journal of Social Behavior and Personality*, 15(5). 153–166.
- PYCHYL, T. A. (2009): *Active procrastination: Thoughts on oxymorons – My favorite oxymoron – Active procrastination*. July 3. 2009. Blogs, Don’t Delay, Understanding procrastination and how to achieve our goals.
- SCHRAW, G. et al. (2007): Doing the things we do: A grounded theory of academic procrastination. *Journal of Educational Psychology*, 99(1). 12–25.
- SLADE, P. D. – OWENS, R. G. (1998): A dual process model of perfectionism based on reinforcement theory. *Behavior Modification*, 22. 372–390.
- TERRY-SHORT, L. A. et al. (1995): Positive and negative perfectionism. *Personality and Individual Differences*, 18(5). 663–668.
- TICE, D. – BAUMEISTER, R. F. (1997): Longitudinal study of procrastination, performance, stress, and health: The cost and benefits of dawdling. *Psychological Science*, 8. 454–458.
- WELLS, A. (2000): *Emotional disorders and metacognition: Innovative cognitive therapy*. Wiley, Chichester, UK.

Czigler István

MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet

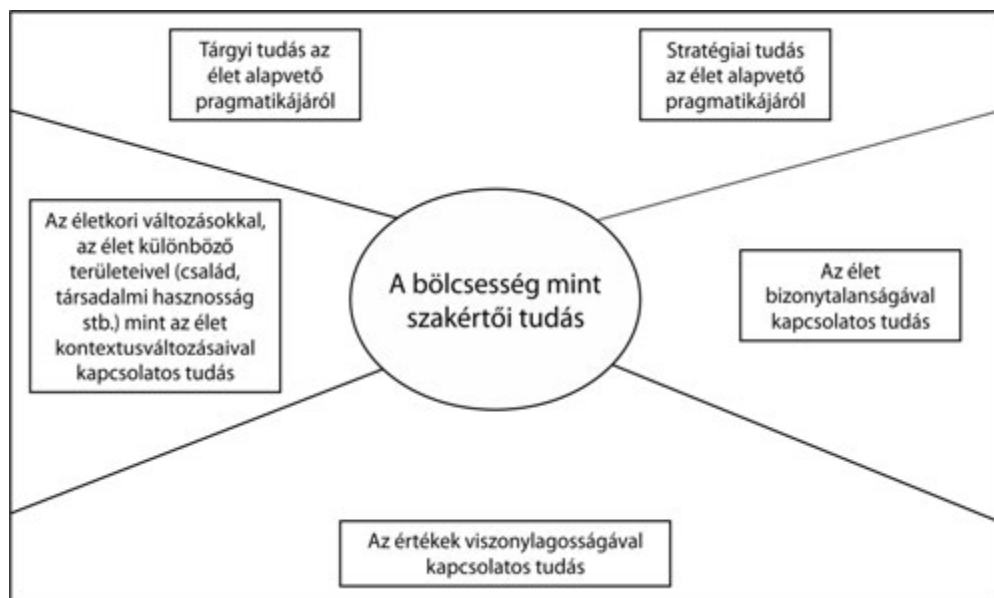
Az időskor bölcsessége: legenda vagy történelem?

 Google képkeresőjében a „bölc ember” (wise man/woman) kifejezésre zömmel idős személyek képeit kapjuk meg, ami megfelelni látszik a mindennapos vélekedéseknek. Szakszerűbben vizsgálódva, Löckenhoff és munkatársai (2009) 26 országból összesen 3435 személyt megkérdezve úgy találták, hogy a válaszadók szerint a bölcsesség az a tulajdonság, mely az életkorral a legnagyobb javulást mutatja. (A vizsgálat szerint az életkorral jelentősebben nő még a tudás és az elismertség.) A bölcsesség kutatásának nehézségét az okozhatja, hogy – „bár mindenki tudja, mi a bölcsesség” – meghatározni nem könnyű. A terület mai vizsgálódásaiban az uralkodó fogalomkör az egész életen át tartó fejlődés, a kutatások meghatározó alakja pedig a 2006-ban elhunyt Paul B. Baltes (és kutatócsoportja a berlini Human Development Max Plank Intézetben) volt. Röviden összefoglalva véleményét: a bölcsesség az emberi természet, az emberi kapcsolatok átlátásának csúcsa. Nem kis mértékben a berlini kutatócsoportnak köszönhető a bölcsesség pszichológiai vonatkozásainak fellendülő empirikus kutatása. Meeks és Jeste (2009) adatai szerint 1970–79 között a publikációk száma 20 volt, 2000 és 2008 között pedig több mint 130.

A bölcsességről alkotott vélekedéseket (népi pszichológia) Baltes és Staudinger (2000) úgy foglalja össze, hogy „az emberek” a bölcsességet megkülönböztetik az intelligenciától, kreativitástól és érettségtől. A bölcsesség kivételes tulajdonság, kiegyensúlyozott kapcsolat az intellektuális, affektív és motivációs működések között, és a személyes és interperszonális kompetenciák magas foka jellemzi. Végül jellemző rá egy etikai mozzanat is: a pozitív szándék. A fentiek lényegében egybevágóak a korszakokon és kultúrákon átívelő véleményekkel.

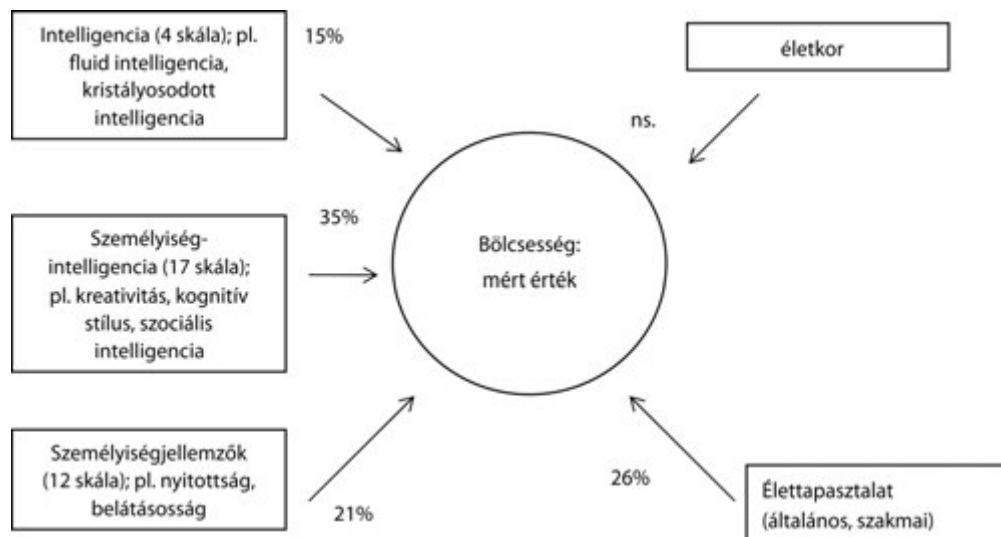
Hogy mit értünk bölcsességen, empirikusan megközelíthetjük úgy, hogy megvizsgáljuk, mit értenek alatta a kérdéskör szakértői. Jeste és munkatársai (2010) először a bölcsességről, intelligenciáról, spiritualitásról tettek fel kérdéseket. A három területet a válaszok egyértelműen megkülönböztették. A következő lépésben a bölcsességgel kapcsolatos válaszok alapján ellentétes állításokból alakítottak ki skálákat, melyeket visszaadtak a „szakértőknek”. A válaszokban egyetértés mutatkozott abban, hogy a bölcsesség személyes emberi kvalitás, gyógyszeresen nem befolyásolható, és a mi témánk szempontjából lényeges, az életkorral nő. Nem alakult ki konszenzus arról, hogy a bölcsesség olyan konvencionális fogalom-e, mely összefoglal kívánatos sajátosságokat, vagy meghatározható részösszetevőkből áll-e, továbbá univerzális-e vagy kultúraspecifikus, módszertani vonatkozásban pedig inkább a viselkedés alapján vagy vélemények alapján ítélné-e meg.

Mint jeleztük, a bölcsesség empirikus kutatásában meghatározó Baltés és munkatársai munkája. Baltés (pl. BALTES–KUNZMANN 2004) a bölcsességet, mint az élet alapvető pragmatikáját, és az evvel kapcsolatos szakértő tudást határozza meg, mely annak megértéséből áll, hogy melyek az emberi élet lényeges feltételei, hogyan lehet tervezni, kivitelezni, megérteni azt, amit „jó életnek” lehet nevezni. A bölcsességnek mint szakértő tudásnak az összetevőit az 1. ábrán mutatja be.

1. ábra. A bölcsesség mint szakértői tudás összetevői. Baltés, Smith és Staudinger (1992) nyomán

A berlini kutatócsoport empirikus vizsgálatai arra alapoznak, hogy a szakértői tudás fenti összetevői kritikus élethelyzetekkel kapcsolatos véleményekben és tanácsokban mutatkoznak meg. Ennek megfelelően a vizsgálatokban a résztvevőknek élethelyzeteket mutatnak be, és megkérdezik, milyen tanácsokat adnának ezekben a helyzetekben. Három példa: (1) Egy 15 éves lány férjhez szeretne menni. Mit kellene tekintetbe vennie döntésénél, mit tanácsolna neki? (2) Valaki telefont kap egy barátjától, aki elmondja, hogy nem bírja tovább, öngyilkos lesz. Mi mindent venne tekintetbe, amikor ilyen helyzetben valamit tennie kell? (3) Amikor visszatekintenek életükre, az emberek nemritkán felismerik, hogy nem érték el azt, ami valamikor a céljuk volt. Mit kellene ilyenkor tekintetbe venniük és tenniük? A válaszokat gyakorlott értékelők 5 szempont szerint skálázzák, melyek megfelelnek az 1. ábrán bemutatottnak. Bölcsnek akkor tekinthető a válasz, ha a 7 fokú értékelő skála mindegyikében a válasz elér legalább 5-ös értéket. Baltés és munkatársai (1992) megjegyzik, hogy az ilyen teljesítmény egyáltalán nem gyakori. Összefüggéseit egyéb területek mutatóival a 2. ábra mutatja. Az ábrából kitűnik, hogy a bölcsesség számos tényezővel mutat kapcsolatot, de ezek között 533 20–89 év közötti személyt vizsgálva az életkor nem szerepel.

2. ábra. Prediktív korrelációk a bölcsesség mércéi és egyéb területen mért eredmények között. Baltes és Staudinger (2000) nyomán

Az életkor és a bölcsesség kapcsolatát a belini kutatócsoport a fent bemutatott elméleti és módszertani keretben célzottan is megvizsgálta (STAUDINGER et al. 1992). A vizsgálatban idős (65–82 év) és fiatal (25–35 év) nők vettek részt. A résztvevők egyik csoportja klinikai pszichológus, a másik egyéb értelmiségi foglalkozású személy volt. A vizsgálat módszere rokonságban állt az előbbieken bemutatottakkal, az „életre visszatekintés” alapján tettek fel kérdéseket. Az élettörténetek az alábbiak voltak:

Márta, egy fiatal nő, elhatározta, hogy a családnak szenteli magát ahelyett, hogy karriert építene. Férjhez ment, gyerekeket szült. Egy nap találkozott barátnőjével, akit hosszú ideje nem látott. Barátnője karriert futott be, és nincs családja. A találkozás arra készítette Mártát, hogy gondolja végig eddigi életét.

Márta, egy idősebb nő, elhatározta, hogy a családnak szenteli magát ahelyett, hogy karriert építene. Gyerekei évekkal ezelőtt elköltöztek tőle. Egy nap találkozott barátnőjével, akit hosszú ideje nem látott. Barátnője karriert futott be, és nincs családja. Néhány évvel ezelőtt ment nyugdíjba. A találkozás arra készítette Mártát, hogy gondolja végig eddigi életét.

A résztvevőknek arról kellett beszélni, hogy milyen lehetett Márta visszaemlékezése, hogyan magyarázhatja eddigi életét, hogyan értékelheti azt visszamenőleg. A válaszokat a bemutatott eljárás szerint értékelték. Az eredmények szerint a válaszadók „bölcsességértéke” meglehetősen alacsony volt, a klinikai pszichológusoké némileg magasabb. Ez az eltérés főleg a tényszerű ismeretek, a procedurális ismeretek és az élet változó kontextusainak területén mutatkozott meg. *Az életkornak önmagában nem volt hatása a bölcsességre, sem a klinikai pszichológusok, sem pedig az egyéb értelmiségiekből álló csoport esetében.*

A berlini csoport elméleti kiindulásával, de más módszertannal német és amerikai mintán vizsgált életkori hatásokat Glück és munkatársai (2005). A résztvevőktől olyan történeteket kértek az életükből, melyekről úgy ítélték, hogy bennük bölcsen viselkedtek. Az életkor és a bölcsesség

kapcsolatának legegyszerűbb mutatójaként megvizsgálták, hány éves volt a személy, amikor „bölc” viselkedése megtörtént. Az eredményeket az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. Bölcnek ítélt magatartás és az életkor, melyben ez megtörtént (GLÜCK et al. 2005 nyomán)

Esemény ideje	Résztevők életkora		
	15–20	30–40	60–70
0–10	2	1	0
11–20	26	5	4
21–30		8	4
31–40		13	7
41–50			10
51–60			3
61–70			3

A táblázat szerint még az idősök sem kapcsolták bölcsességüket idősebb korukhoz, modális életkornak a 41–50 éves sáv bizonyult. A német mintában némi életkori hatás a bölcnek ítélt magatartás jellegében mutatkozott. Míg a serdülőknél az empátia és a támogatás, az időseknél a tudás és rugalmasság jellemezte legjobban az ilyen magatartásokat. Az amerikai mintában viszont semmiféle eltérés sem jelentkezett.

Baltes és csoportja bölcsességkutatásaival kapcsolatban Ardel (2004) kritikusan fogalmaz. A berlini csoport nem azt méri, milyen a bölc ember, hanem avval foglalkozik, hogy mi jellemzi a bölcsességet. Továbbá az intellektuális tudásra helyezik a hangsúlyt akkor, amikor a történetek értékelését kéri. Véleménye szerint a bölcsesség kutatásának a helyzetek értékelése helyett inkább olyan kérdésekről kellene szólnia, melyek az élet tervezéséről, életvezetéséről, saját életének felidézéséről szólnak. Modellje szerint a bölcsesség három dimenzió együttese, ahogy ezt a 2. táblázat mutatja.

Ardel a fentiek fényében kidolgozott egy kérdőívet, melyet 3D-WS-nek nevezett el a 3 dimenzió és a „wisdom scale” rövidítéseként (ARDEL 2003). A kérdőív *kognitív dimenziója* a bölcsesség e dimenziójának *hiányát* vizsgálja (pl. „az emberek vagy jók vagy rosszak”; „csak egy módon lehet bármit megtenni”; „miután végiggondoltam a helyzetet, nem szívesen hozok fontos döntést”), 12 egység a *reflektív dimenzióval* foglalkozik (pl. „mindig megpróbálok egy problémát több oldalról vizsgálni”, de idetartoznak olyan kérdések is, melyek az önvizsgálat hiányára vonatkoznak, pl. „a dolgom gyakran saját hibámon kívül rosszul alakulnak”). Az *affektív dimenziót* 13 egység teszteli, az egységek között vannak pozitív és negatív irányúak is (pl. „gyakran úgy érzem, hogy valódi elhívatottságot érzek másokkal kapcsolatban”, illetve „nem az én problémám, ha mások bajban vannak, és segítséget igényelnek”). A résztvevők egyetértésüket vagy egyet nem értésüket 5 fokú skálán fejezik ki.

2. táblázat. A bölcsesség összetevői Ardert (2004) szerint

Dimenziómeghatározás	Operacionalizálás
<p>Kognitív dimenzió: Az élet megértése, az igazság megismerése, különös tekintettel az interperszonális és intraperszonális kérdésekre</p> <p>Az emberi természet pozitív és negatív vonatkozásainak megértése, a tudás korlátai, az élet előreláthatatlansága és bizonytalansága</p>	<p>A tesztegységeknek ezekre kell vonatkozni:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Képesség és eltökéltség helyzetek és jelenségek megértésére – Az emberi természet pozitív és negatív vonatkozásai – Az élet bizonytalanságainak és kétértelműségeinek elismerése – Képesség lényeges döntésekre a bizonytalanságok ellenére
<p>Reflektív dimenzió: Események, jelenségek többszemontú észlelése. Megköveteli az önvizsgálatot, önismeretet és belátást</p>	<p>A tesztegységeknek ezekre kell vonatkozni:</p> <p>Események, jelenségek többszemontú észlelése Szubjektivitás és projekció hiánya (pl. nem másokat okol saját helyzetéért)</p>
<p>Affektív dimenzió: Pozitív odafordulás másokhoz</p>	<p>A tesztegységeknek ezekre kell vonatkozni:</p> <p>Pozitív emóciók mások iránt, pozitív viselkedések mások irányában Közömbös vagy negatív emóciók hiánya</p>

Ardelt (2010) a kérdőívet 477 egyetemistával és 178 51 évnél idősebb személlyel vette fel, vizsgálendő, hogy van-e a bölcsességgel kapcsolatosan életkori hatás. Az értékek meglehetősen alacsonyok voltak, a három dimenziót és a csoportfelbontást (fiatalok, diplomás idősek, idősek egyetemi végzettség nélkül) tekintve a legmagasabb érték 3,88 volt. *A három dimenziót aggregálva az életkori csoportok között nem talált eltérést.* A finomabb elemzés azonban feltárt különbségeket. Amikor az idő csoportot két részre osztották iskolai végzettségük alapján (egyetemi végzettség, illetve ennek hiánya), a *kognitív* dimenzióban a diplomások magasabb pontszámot adtak, továbbá e csoport a reflektív és affektív dimenzióban felülmúlta az egyetemistákat. A reflektív dimenzióban a legalacsonyabb értéket az egyetemisták mutatták. Végezetül, az egyetemet végzett idősek a legmagasabb 20%-át adó személyek között felülreprezentáltak voltak.

Ardelt (2009) a felmérés eredményeit kiértékelte a férfiak és nők válaszai szerint is. A nők mindkét korcsoportban magasabb értéket értek el az affektív dimenzióban, a kognitív dimenzióban viszont az idősebb férfiak magasabb értéket adtak, mint az idősebb nők. Megjegyzendő, hogy a legfelső 25%-ban nem mutatkoztak nemi különbségek.

Más típusú kérdőívet szerkesztett Webster (2007), melyet „Self-Assessed Wisdom Scale”-nek (SAWS) nevezett el. A skála a bölcsességet 5 dimenzióban méri, amit a 3. táblázat mutat.

3. táblázat. A „Self Assessed Wisdom Scale (SAWS) szerkezete Webster (2007) nyomán. A kérdőívet 171 17–92 éves személy töltötte ki. Az eredményekben az életkornak és a nemnek semmiféle hatása sem mutatkozott

<p>Tapasztalatok, kritikus élmények: „Megéltem számos nehéz változást az életemben.” „Láttam az élet sok negatív oldalát.”</p>
<p>Érzelmek (találkozás valamennyi érzellemmel, különbségtétel érzelmek között, elfogadás és nyitottság a pozitív és negatív érzelmek irányában) „Ha a helyzet megkívánja, tudok uralkodni az érzelmeimen.” „Jól azonosítok enyhe érzelmeket is magamon.”</p>
<p>Reflexió (különös tekintettel a személyes múltra, a múlt összekötése a jelenrel, önéletrajzi emlékezet mint megküzdési stratégia) „Gyakran felidézem a korábbi időket, hogy lássam, miként változtam azóta.” „A régi napok felidézése segít, hogy átlássam az élet fontos dolgait.”</p>
<p>Nyitottság (gondolatokra, elképzelésekre és élményekre, különösen olyanokra, melyek a sajátjaimtól eltérnek, ellentétes szemszögből vizsgálni a dolgokat, tolerancia) „Kíváncsi vagyok más vallási és filozófiai rendszerekre.” „Szeretek együtt lenni olyan emberekkel, akiknek a nézetei erősen különböznek az enyémtől.”</p>
<p>Humor (íronia, különösen önirónia, az a humor, amely másokat megnyugtat, a humor alkalmazása mint megküzdési stratégia) „Kigúnyolom magam, hogy evvel másokat megnyugtassak.” „Könnyen nevetek.”</p>

A bölcsességkutatás módszertanát gazdagítja Yang (2008) vizsgálata. A vizsgálat első szakaszában 80 (tajvani) személyt kért fel arra, hogy nevezzenek meg bölcs személyeket (résztvevőnként egy vagy két személyt). Ami a megjelölt személyek életkorát és nemét illeti, zömmel magas iskolai végzettségű középkorú férfiakat (a megnevezettek kétharmada 41–61 év között volt) találtak bölcsnek. Egy korábbi felmérésben Orwell és Perlmutter (1990) hasonló adatokat kapott. A megjelölt személyek közül 66 egyezett bele, hogy interjú készüljön vele. Megkérdezték koncepciójukat a bölcsességről, arról, hogy milyen bölcsnek nevezhető döntéseik voltak, milyen nehézségekkel találták szembe magukat életük során, és ezeket miként győzték le. A beszámolókat formális kritériumok alapján értékelték, az olyan eseteket, amikor olyan eseményekről számoltak be, amelyek valóban a bölcsességhez kapcsolhatók, megkülönböztették attól, amikor csak az eredményességhez. Az adatok alapján úgy találták, hogy azoknak a személyeknek az életkora, akikről el lehet mondani, hogy életük során valamikor bölcsnek bizonyultak, 31 és 68 év között volt (maga az esemény tehát – átlagát tekintve – ennél korábbi életkorban volt).

A fentiekben több elméleti megközelítést és részletesebben öt vizsgálatot mutattunk be, melyek arra utalnak, hogy a bölcsesség, legalábbis, ahogy mérhető, nem kiváltsága az idős személyeknek. Az eredmények ellentmondani látszanak annak, amit a „népi pszichológia” vall. Nézzük azonban a másik oldalt. Az életkorral a teljesítmény a kognitív működések számos területén mérhetően romlik (összefoglalásként CZIGLER 2000). Ugyanakkor egy olyan alapvető együttes, mint a tárgy és procedurális tudás az életvezetésről, az élet változó voltának belátása, a decentrált látásmód, az értékek relativitásának ismerete – már azoknál, akik ezekkel koráb-

ban is rendelkeztek – időskorban is megmarad. Mi lehet ezek után az oka annak, hogy a „köz-hiedelem” a bölcsességet összeköti az időskorral? Az egyik válasz az lehet, hogy az összefüggés nem más, mint az észlelés torzítása: több idős személy foglal el olyan pozíciót, mely lehetőséget teremt arra, hogy mint bölcsök nyilatkozzanak meg (tanácsot adnak az élet alapvető pragmatikájáról, arról, hogy mi fontos és mi nem stb.). Felvethető azonban egy másik magyarázat is. Olyan korokban, amikor a változások lassúak voltak (akár a személyközi kapcsolatok terén, akár a technikában), azok a tapasztalatok, melyek a „bölcsességhez” köthetők, lényegesen használhatóbbak voltak, mint gyorsan változó körülmények között. Az életkor és a bölcsesség empirikus vizsgálatai (akár a berlini csoport módszerei, akár a kérdőíves eljárások) igyekeznek eltekinteni a bölcs magatartás tartalmi vonatkozásaitól, holott éppen a tapasztalatok tartalma az, ami a kultúrában elterjedt életkor-bölcsesség kapcsolat mögött áll.

Ha ez valóban így van, csökkenhet azoknak az idős embereknek az aránya, akik egyrészt rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, melyeket a bölcsességet vizsgáló eljárások mérnek, és ráadásul lépést tartanak a személyi viszonyokban és a technikai környezetben bekövetkező változásokkal. Így a bölcsesség vizsgálataival kapcsolatban felmerül, hogy talán a változásokhoz való alkalmazkodást is be kellene vonni a vizsgált dimenzióba. Mint az a bölcsesség empirikus kutatásainak eredményeiből kitűnik (és itt a különböző módszerekkel szerzett adatok megegyeznek), ritka a bölcs ember. A fenti javaslat a kört esetleg tovább szűkítené. A bölcsesség és életkor kapcsolatát tekintve pedig nem azt érdemes hangsúlyozni, hogy a bölcsesség nem az idősek kiváltsága. Azt kellene kiemelni, hogy az idősök között *vannak* bölcsök. Szemben a hasonló „értékeket elérő” fiatalabbakkal, ezek az emberek bizonyították, hogy folyamatosan képesek reagálni a legkülönbözőbb változásokra. Még azt is hozzá lehet tenni, hogy – legalábbis a populáció szintjén – a tapasztalatokhoz kötődő intelligenciájuk nem romlik (CZIGLER 2000). Egy további előnye az ilyen személyeknek, hogy kevésbé terhelik őket a mindennapok esetleges követelményei. Tanácsaik, véleményük így nehezen nélkülözhető. A kutatások eredményeiből így vonjuk le a tanulságot: *becsüljük meg a bölcs öregeket!*

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma: TÁMOP 4.2.1./B-09/KMR-2010-0003.

Irodalom

- ARDELT, M. (2003): Development and empirical assessment of a three-dimensional wisdom scale. *Research on Aging*, 25. 275–324.
- ARDELT, M. (2004): Wisdom as expert knowledge system: A critical review of a contemporary operationalization of an ancient concept. *Human Development*, 47. 257–285.
- ARDELT, M. (2009): How similar are wise men and women? A comparison across two age cohorts. *Research in Human Development*, 6. 9–26.

- ARDELT, M. (2010): Are older adults wiser than college students? A comparison of two age cohorts. *Journal of Adult Development*, 17. 193–207.
- BALTES, P. B. – KUNZMANN, U. (2004): The two faces of wisdom: Wisdom as a general theory of knowledge and judgement about excellence in mind and virtue vs. wisdom as everyday realization in people and products. *Human Development*, 47. 290–299.
- BALTES, P. B. – STAUDINGER, U. M. (2000): Wisdom: A metaheuristic (pragmatic) to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55. 122–136.
- BALTES, P. B. et al. (1992): Wisdom and successful aging. In: SONDEREGGER, T. (ed.): *Nebraska symposium on motivation*. Vol. 39. University of Nebraska Press, Lincoln, NE.
- CZIGLER I. (2000): Megismerési folyamatok változása felnőttkorban. In: CZIGLER I. (ed.): *Túl a fiatalságon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GLÜCK, J. et al. (2005): The wisdom of experience: Autobiographical narratives across adulthood. *International Journal of Behavioral Development*, 29. 197–208.
- JESTE, D. V. et al. (2010): Expert consensus on characteristics of wisdom: A Delphi study method study. *Gerontologist*, 50. 668–670.
- LÖCKENHOFF, C. et al. (2009): Perceptions of aging across 26 cultures and their culture-level associates. *Psychology and Aging*, 24. 941–954.
- MEEKS, T. W. – JESTE, D. V. (2009): Neurobiology of wisdom: A literature overview. *Archive of General Psychiatry*, 66. 355–365.
- ORWELL, I. – PERLMUTTER, M. (1990): The study of wise persons: Integrating a personality perspective. In: STERNBERG, R. J. (ed.): *Wisdom: Its nature, origins, and development*. Cambridge University Press, Cambridge.
- STAUDINGER, U. M. et al. (1992): Wisdom-related knowledge in a life review task: Age differences and the role of professional specialization. *Psychology and Aging*, 7. 271–281.
- WEBSTER, J. D. (2007): Measuring the character strength. *International Journal of Aging and Human Development*, 65. 163–183.
- YANG, S.-Y. (2008): A process view of wisdom. *Journal of Adult Development*, 15. 62–75.

Perczel Forintos Dóra

Semmelweis Egyetem ÁOK,
Klinikai Pszichológia Tanszék és Szakambulancia

Az önpusztító magatartás csökkentésének pszichoterápiás lehetőségei

Bevezetés

Az öngyilkossági veszélyeztetettség kialakulása komplex jelenség, amelyben módosítható és nem módosítható rizikófaktorok játszanak szerepet. Ezek ismerete elengedhetetlen a korszerű szuicid prevenciók kidolgozásához. Hazánkban ez annál is inkább időszerű, mert egy európai felmérésből kiderült (OSVÁTH és mtsai 2003), hogy Magyarországon igen magas az egy éven belül megismételt öngyilkossági kísérletek száma (25%), és ezt követően – európai összehasonlításban – a magyar betegek-nél a legmagasabb a pszichiátriai hospitalizáció aránya. Mivel ennek ellenére gyakran egy éven belül bekövetkezik az újabb szuicid kísérlet, a vizsgálat rámutat arra, hogy (1) hazánkban jelenleg nem megfelelő az öngyilkosságot megkísérlő személyek ellátása; és (2) nem a kórházban eltöltött idő hossza, hanem a kezelés minősége a döntő a visszaesések megelőzésében. Olyan beavatkozások szükségesek, amelyek az ilyen személyek speciális igényeire és szükségleteire irányulnak, és amelyek hatékonyságát vizsgálatok támasztják alá.

A végzetes öngyilkosság legsúlyosabb kockázati tényezője a korábbi öngyilkossági kísérlet, amely számos esetben súlyos pszichiátriai betegség sajnálatos következménye (például depresszió, PTSD, személyiségzavar, szenvedélybetegség vagy pszichózis). A háttérben gyakran olyan pszichoszociális problémák állnak, mint az akut vagy krónikus stresszállapotok, negatív életesemények, korai gyermekkorban elszenvedett bántalmazás vagy elhanyagolás. A Ringel-féle preszuicidális szindróma klasszikus leírása óta eltelt lendületes kutatás a szuicidológia területén számos felismeréssel gazdagította tudásunkat. A kognitív pszichológiai kutatások azt elemezték, hogy a diagnosztikai kategóriákon belül milyen mechanizmusokon keresztül alakul ki a veszélyeztető állapot. A szerteágazó problematika miatt a kezelésnek mindig az egyénhez kell igazodni. Először a veszélyeztetett személyek jellemzőit tárgyaljuk, majd azokat a célzott pszichoterápiás módszereket, amelyek a páciensek szükségleteihez illeszkednek és amelyeket kontrollált vizsgálatok támasztanak alá. A tanulmányban a hazai öngyilkossággal foglalkozó, rendkívül kiterjedt szakirodalomnak ezt a hiányosságát szeretnénk pótolni.

Az önpusztító magatartással jellemezhető páciensek jellemzői

A rendkívül szerteágazó problematika, háttér és motiváció ellenére a szándékos önsértést elkövető személyek számos hasonlósággal jellemezhetők.

1. *Negatív életesemények és interperszonális vagy egzisztenciális nehézségek:* az öngyilkossági kísérlet általában egy nehéz élethelyzetre adott reakciónak tekinthető, összefüggésben a személy élettörténetével.
2. *Pszichiátriai megbetegedés vagy személyiségzavar:* az öngyilkossági kísérletet elkövető személyek 90%-a pszichiátriai betegségben szenved, a borderline személyiségzavar különösen gyakori (RIHMER 2001).
3. *Alacsony szintű problémamegoldó képességek:* A szándékos önsértést elkövető személyek nehézségekkel küzdenek problémáik megoldásában, elsősorban a társas kapcsolatok fenntartása terén. Erre részletesebben kitérünk még az alábbiakban (WILLIAMS 1997).
4. *Agresszivitás és impulzivitás:* Ezek a személyiségvonások sérülékenységet jelentenek az öngyilkossági veszélyeztetettség szempontjából. Valószínű, hogy a Williams-féle „gátolt menekülés” vagy „csapdába esettség” szindróma (WILLIAMS 2004; PERCZEL FORINTOS–POÓS 2008) mint magyarázóelv értelmében a megoldhatatlan helyzet önmagában is előhívja az agressziót (részletesen lásd PERCZEL FORINTOS 2011).
5. *Ismételt önsértés:* egy öngyilkossági kísérlet megnöveli a későbbiek elkövetésének a valószínűségét; a kockázat az esemény utáni első néhány hétben a legnagyobb (STANLEY–BRODSKY 2009).

Pszichoszociális intervenciók

A szuicid prevenció szintjei egymásra épülve magukban foglalják az iskolákban vagy az alapellátásban végezhető szűrőprogramokat, a lelki elsősegély telefonhálózatokat, valamint a krízisellátást. A pszichiátriai betegség felismerését követően pszichiátriai felvétel megszervezése szükséges abban az esetben, ha a beteg nem képes kontrollálni szuicid késztetéseit. Célzott pszichoterápiára a krízisállapot lecsengése után, klinikai pszichológus vagy más, pszichoterápiában jártas szakember segítségével kerülhet sor. Noha minden pszichoterápiás folyamatban fontos a terapeuta részéről az empátia, a páciens feltétel nélküli elfogadása és a hitelesség (SZÖNYI–FÜREDI 2008), ezeken az általános jellemzőkön túl nélkülözhetetlenek a speciálisan a szuicid kísérlet megelőzésére irányuló intervenciók. Mivel ilyenkor a beavatkozás gyorsasága döntő, ezért az öngyilkossági veszélyeztetettség és a depresszió kezelésében egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a rövid pszichoterápiás megközelítések. A továbbiakban elsősorban a bizonyítékokon alapuló módszereket ismertetjük, amelyek a következők: problémamegoldó tréning, kognitív pszichoterápia, interperszonális terápia és dialektikus viselkedésterápia. Befejezett öngyilkosságot követően nagy szükség van arra, hogy az elhunyt családtagjai, ismerősei és barátai segítséget kapjanak a veszteség feldolgozására: erre szolgál a túlélők részére szervezett csoport-pszichoterápia.

A megelőzésben alkalmazható pszichoszociális beavatkozások megértéséhez nélkülözhetetlen a szándékos önsértés pszichés háttértenyezőinek ismerete, melyeket az alábbiakban röviden összefoglalunk.

Az öngyilkossági veszélyeztetettség kognitív háttértényezői

A hetvenes évektől kezdődően rohamos mértékben fejlődtek és nagy számban láttak napvilágot a módosítható pszichés kockázati tényezőkről szóló vizsgálatok. Ezek közé tartozik a depressziós negatív gondolkodás („kognitív triád”), a reménytelenség, a társas izoláció, az alacsony szintű problémamegoldó képességek, valamint a túláltalánosított önéletrajzi emlékezet (PERCZEL FORINTOS 2001, 2008).

1. A negatív kognitív triád. Az öngyilkossági veszélyeztetettség háttérét képező depresszió jól ismert kognitív elméletét *Aron Beck* neve fémjelzi (BECK et al. 2000; TRINGER 1997; PERCZEL FORINTOS 2001). Beck felismerte, hogy a depresszió központi eleme a személy negatív gondolkodásmódja, amelyben kiemelt jelentőségű az ún. negatív kognitív triád, azaz a depressziós személy ismételten negatív módon gondolkodik a világról, önmagáról és a jövőjéről: „nem vagyok képes semmire sem”, „rossz vagyok”, „a világ igazságtalan” vagy „soha nem leszek jobban”. Kogníciói folyamatosan negatívnak láttatják a valóságot, ennek következtében hangulatát a pesszimizmus határozza meg. Számos longitudinális vizsgálat szerint a depresszív kognitív stílus növeli mind a depresszív epizódok, mind pedig az öngyilkossági veszélyeztetettség kialakulásának valószínűségét (ALLOY et al. 1999).

2. Reménytelenség. Különféle élethelyzeti stresszorok után a jövő anticipációja egyértelműen negatívvá válhat, a negatív kognitív triád következtében eluralkodik a reménytelenség és a tehetetlenség, végül a személy nem lát más kiutat a problémáira, mint az öngyilkosságot (BECK et al. 2000). A modell szerint súlyos reménytelenség esetén a szuicídium motivációja a menekülés, míg enyhébb reménytelenség esetén inkább a figyelem felkeltése és segítségkérés. A reménytelenség jelenléte többszörösen beigazolódott depresszív állapotban (TEASDALE 1983; ALLOY et al. 1999), de szoros kapcsolatba hozták az öngyilkossági fantáziákkal és gondolatokkal, az ismételt öngyilkossági kísérletekkel és a befejezett öngyilkosságokkal. Sőt, a búcsúlevelek több mint 90%-ában is megjelenik (BECK et al. 1990; O’CONNOR–SHEEHY 2001). Több kutatásból az derült ki, hogy az öngyilkossági szándék erősebben korrelál a reménytelenség szintjével, mint a depresszióval (MINKOFF et al. 1973; KOVÁCS és mtsai 1975; PERCZEL FORINTOS és mtsai 2001).

3. Túláltalánosított önéletrajzi emlékezet. A reménytelenség háttérében kétfajta információfeldolgozási deficitet tártak fel: a túláltalánosított emlékezeti tárolást, illetve a problémamegoldó képességek alacsony szintjét. A túláltalánosított önéletrajzi emlékezet azt jelenti, hogy súlyos depressziós állapotokban a személy számára nem elérhető korábban átélt vagy megfigyelt saját élményei, amelyek mintául szolgálhatnának aktuális problémái megoldásában. A túláltalánosított tárolás első megfigyelése öngyilkosságot megkísérelt személyeknél *Williams* és *Broadbent*től (1986) származik. Gyógyszer-túladagolást elkövetett páciensek önéletrajzi emlékezetének vizsgálatakor azt találták, hogy pozitív hívszavakra, például „boldog” vagy „vidám” kevesebb pontos és konkrét emléket tudtak előhívni a kontrollszemélyekhez képest: pl. „gyermekkoromban boldog voltam” (túláltalánosított emlék) *versus* „boldog voltam, amikor tízéves koromban jól sikerült a zongoravizsgám” (konkrét emlék). Számos más vizsgálat hasonló eredményre vezetett: öngyilkossági kísérletet elkövetett személyek az illesztett kontrollcsoporthoz képest szignifikánsan több túláltalánosított és kevesebb konkrét emlékképet tudtak felidézni (EVANS et al. 1992; WILLIAMS 1997; HENDERSON et al. 2002 stb.).

A túláltalánosított tárolás egyik oka az lehet, hogy az események specifikus részleteinek újbóli felidézése korábban erős negatív érzésekkel kapcsolódhatott össze. Ezt az elképzelést támogatják azok a vizsgálatok, amelyek szerint a túláltalánosítás mind normál, mind klinikai populációban azokra a személyekre jellemző, akiket életük során valamilyen megrázkódtatás ért, különösképpen szexuális vagy fizikai bántalmazás (pl. WILLIAMS et al. 2004; HENDERSON et al. 2002). Így a túláltalánosítás, tehát egyes konkrét élményekhez való nehezített hozzáférés tulajdonképpen védekezés lehet a traumatikus emlékekkel szemben.

4. Alacsony szintű problémamegoldó képességek. Az eddigiekkel szoros összefüggésben a kutatások negyedik irányvonala a problémamegoldó képesség jellegzetességeire irányult, miszerint ennek sérülése összefüggésben lehet az öngyilkossági veszélyeztetettséggel. *Caplan* már 1964-ben megfogalmazta ezt híres tankönyvében, miszerint „a krízisállapot olyan helyzet, melyben a személy kénytelen a lélektani egyensúlyát veszélyeztető körülményekkel szembenézni, és ezeket sem elkerülni, sem megoldani nem tudja szokásos problémamegoldó eszköztárával, képességeivel” (CAPLAN 1964).

A kutatók egybehangzón arra a felismerésre jutottak, hogy az öngyilkosságot megkísérelt személyek az átlagosnál alacsonyabb szintű problémamegoldó képességekkel rendelkeznek, ami nagy valószínűséggel szerepet játszik abban, hogy reménytelennek, következképp megoldhatatlannak tartják helyzetüket. *Pollock és Williams* (2001) eredményei szerint a kísérleti csoport tagjai kevésbé hatékony szociális problémamegoldó képességet mutattak, valamint kevesebb konkrét emléket említettek meg az önéletrajzi emlékezet vizsgálata során, mint a kontrollalanyok, és ez nem volt összefüggésbe hozható az alacsony intelligenciával vagy a pszichopatológiai állapottal. *Sadowski és Kelley* (1993) vizsgálatában az öngyilkosságot megkísérelt serdülők csoportja minden dimenzióban rosszabbul teljesített, mint az egészségesek: a problémaorientáció, a problémameghatározás, az alternatívák generálása, a döntéshozatal és a megvalósítás terén egyaránt.

A „stressz-diatézis” modell

Az eddig bemutatott vizsgálatok jól értelmezhetők a reménytelenség már korábban kidolgozott „stresszdiatézis” modellje alapján (1. táblázat).

1. táblázat. A reménytelenség „stressz-diatézis” modellje (SCHOTTE–CLUM nyomán, 1987)

Interperszonális problémamegoldó képességek hiányosságai

Eredménytelen megoldás vagy kudarc stresszhelyzetben

Pesszimizmus, reménytelenség

Öngyilkossági készletetés

Az öngyilkossági veszélyeztetettség kialakulásában szerepet játszó fenti kognitív háttértényezők a módosítható kockázati tényezők csoportjába tartoznak, ezért a hatékony beavatkozásoknak

ezekre kell irányulni. A sürgősségi ellátást vagy pszichiátriai osztályos elhelyezést, gyógyszerbeállítást követően a problémamegoldó készségek fejlesztése és a reménytelenség, valamint a negatív gondolkozásmód csökkentése a szuicid prevenció fontos lépése (TOWNSEND et al. 2001).

A problémamegoldó tréning

A *problémamegoldás* olyan folyamat, amely *a)* hozzáférhetővé tesz többfajta lehetséges alternatív választ a problémás helyzettel kapcsolatban; és *b)* megnöveli a leghatékonyabb válasz kiválasztásának a valószínűségét (D'ZURILLA–NEZU 1982). A lehetséges problématerületek listája rendkívül széles lehet: pszichiátriai és/vagy fizikai egészségi állapot, családdal való kapcsolat, munka vagy tanulmányok, pénzügyek, lakás, törvényesség, társas elszigetelődés és baráti kapcsolatok, alkoholfogyasztás és droghasználat, szexualitás, gyász és veszteségek. Az interperszonális konfliktusok feloldásában adaptív szociális problémamegoldó készségekre van szükség, mivel ezek nagy szerepet játszanak a pszichés jóllét és a mentális egészség fenntartásában.

A problémamegoldás színvonalát azonban nagymértékben meghatározza a személy *problémaorientációja* s csak ezt követően kerül sor a *problémák tényleges megoldására* (D'ZURILLA–CHANG 1995; PERCEL FORINTOS–POÓS 2008). A *problémaorientáció* (WILLIAMS 1996) arra vonatkozik, hogy a személy pozitívan vagy negatívan viszonyul-e saját problémamegoldó képességeihez és ezáltal az adott helyzet megoldhatóságához. A *pozitív problémaorientáció* konstruktív hozzáállást jelez, az illető hisz abban, hogy a probléma megoldható („optimizmus”), és ő maga képes lesz azt megoldani („énhatékonyság”). *Negatív problémaorientáció* esetén jellemző a problémák megoldhatatlanságába vetett hit („pesszimizmus”), valamint a kételkedés a személy saját problémamegoldó képességeiben („alacsony énhatékonyság”).

A *problémamegoldó tréning (PMT)* a problémamegoldó készség fejlesztésére kidolgozott, jól felépített, logikus, viszonylag rövid idő alatt elsajátítható módszer, amelyet már régóta széles körben alkalmaznak a pszichés nehézségek kezelésében, hazánkban sajnálatos módon alig terjedt el (D'ZURILLA–NEZU 1982; HAWTON–KIRK 1989). A problémamegoldó tréning céljai a következők:

1. a rossz hangulat háttérében álló problémák felismerése;
2. az erőforrások felismerésének elősegítése;
3. szisztematikus módszer megtanítása az aktuális problémák megoldására; valamint
4. a problémák feletti kontroll érzésének kialakítása.

Húsz kutatás metaanalízise alapján (LINEHAN 1997; HAWTON 2005) a kutatók a problémamegoldó tréninget találták a legígéretesebb lehetőségnek a szuicid prevencióban. A PMT egyéni vagy csoportos formában alkalmazható, 6–10 kétórás foglalkozás keretében. Lépéseit a 2. táblázatban foglaltuk össze.

2. táblázat. A PMT lépései (D'ZURILLA nyomán, 1986)

A tréninget megelőző felmérés lépései

1. Melyek a páciens problémái? Problémalista összeállítása.
2. Melyek a páciens erőforrásai – személyes erősségei, kiktől kap(hat) segítséget?
3. Tájékoztadjunk más forrásból is: milyen más segítséget kaphat?
4. Pozitív problémaorientáció kialakítása.
5. Keretek megbeszélése – az ülések valószínű száma, időtartama, időbeosztás, kik, milyen személyek vonhatók be?
6. Terápiás szerződés megkötése, illetve az együttműködés definiálása – tartalmazza a páciens és a terapeuta felelősségét a problémamegoldás folyamatában.

A problémamegoldás lépései

1. Problémák listája, komplex problémák lebontása kisebb egységekre. (Ez egyben modellt nyújt a betegnek arra, hogyan lehet a bonyolult „nagy” problémákat kisebb, könnyebben megoldható részekre bontani.)
2. Célok meghatározása.
3. A legfontosabb probléma kiválasztása.
4. Ötletek és megoldási lehetőségek gyűjtése („ötletbörze”).
5. A megoldási lehetőségek rangsorolása, döntéshozás és kiválasztás.
6. Cselekvési terv az adott rész cél eléréséhez.
7. Az első lépéshez szükséges feladatok pontos meghatározása.
8. Végezze el a páciens az első lépést.
9. A haladás és a jelentkező nehézségek áttekintése a következő ülésen, értékelés, visszajelzés.

Következő alkalmak

10. A következő lépés meghatározása és lépésekre bontása.
 11. Újabb fejlődés áttekintése, problémák, célok újra áttekintése.
 12. Dolgozzunk tovább a többi problémán (ha szükséges).
-

Példa problémamegoldó tréning alkalmazására

Mária 32 éves, férjezett nő, két óvodás gyermek anyja. Pszichiátriai kórházi felvételére azért került sor, mert az elmúlt hat hónapban egyre erősödő levert hangulattól (ez főleg hétköznapi erősödik fel), kisebbségi, értéktelenségi érzésektől szenved, sokat sír, nincs kedve semmihez. Gyermekeire sem tud figyelni, emellett egyre fokozódó büntudatot érez. Panaszai röviddel azt követően alakultak ki, hogy létszámleépítés miatt elveszítette állását, azóta munkanélküli. Úgy gondolja, hogy férje nem érti meg az érzéseit; a férfi kitér felesége gondjainak megbeszélése elől. Az elbocsátást megelőzően Mária ellenőrként dolgozott egy szőnyegboltban, ahol jó kapcsolata volt a munkatársaival. Főleg a barátai hiányoznak, akikkel a munkája révén kötött barátságot. Emellett fokozatosan elveszítette érdeklődését azon tevékenységek iránt is, melyek korábban örömet szereztek neki – például a kertészkedés –, és ezért abba is hagyta őket. Problémáját még súlyosabbá teszik anyja kritikus megjegyzései „lustasága” miatt, és az, hogy elvárja Máriától, hogy naponta felhívja őt telefonon.

A fentiek alapján összeállítottuk Mária problémáinak listáját

1. Munkanélküliség: hat hónappal ezelőtt létszámleépítés következtében elveszítette a munkáját
2. Depresszió, ami hétköznapi rosszabb

3. Alacsony önértékelés
4. Nehézségek a férjével való kapcsolatban
5. Büntudat gyermekei miatt
6. Anyával való konfliktusok
7. Társas kapcsolatok hiánya
8. Érdeklődés elvesztése megszokott hobbijai iránt

Utána kialakítottuk a célok fontossági sorrendjét

1. Álláskeresés
2. Önértékelés javítása
3. Depresszió csökkentése
4. Nagyobb odafigyelés a gyerekekre
5. Férjével való kapcsolat rendezése
6. Anyával való konfliktusok rendezése

Harmadik lépésben elkezdünk a legfontosabb problémával foglalkozni (álláskeresés) és ötletbörzével összeszedtük a megoldási lehetőségeket:

Hirdetés feladása, hirdetések keresése, önéletrajz megírása, formázása; barátok, ismerősök megkeresése, önéletrajz elküldése ismerősöknek, barátoknak, elgondolkozás, milyen más munkát végezne még, erről lista készítése.

Negyedik lépésben rangsorba állítottuk az álláskereséshez a megoldási lehetőségeket

1. Hirdetések keresése, olvasása
2. Önéletrajz megírása, formázása
3. Hirdetés feladása
4. Elgondolkozás, milyen más munkát végezne még
5. Másfajta munkákat összeírni
6. Barátok, ismerősök megkeresése
7. Önéletrajz elküldése ismerősöknek, barátoknak

Végül Mára döntése értelmében (miszerint szeretne állást keresni és lépéseket tenni ennek érdekében) eldöntöttük, mi legyen az első lépés: újságokat vesz és elkezd álláshirdetéseket keresni az interneten is.

A problémamegoldó tréning számos esetben elegendő ahhoz, hogy a páciens elinduljon a megoldások felé. De természetesen más esetekben szükség lehet további pszichoterápiás intervenciókra a reménytelenség leküzdése érdekében: kognitív terápiára, dialektikus viselkedésterápiára, mindfulness alapú kognitív terápiára vagy interperszonális terápiára. Ezeket tekintjük át az alábbiakban.

Kognitív pszichoterápia

Közismert, hogy depresszió esetén az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) protokollja értelmében kognitív terápiás beavatkozás a választandó kezelés. A kognitív pszichoterápia napjainkban az egyik legelterjedtebb és leginkább hatékony pszichoterápiás módszer a különféle érzelmi zavarok, köztük a hangulatzavarok kezelésében. Számos hazai és külföldi publikáció, számtalan randomizált vizsgálat támasztja alá eredményességét, ezért röviden áttekintjük jellegzetességeit a depresszió és a szuicid veszély kezelésében. Az öngyilkossági veszélyállapot kialakulásában felelős háttértényezők között fentebb már említettük a depressziós, negatív kognitív stílus meghatározó szerepét. Ha például valaki elveszti az állását, akkor ezt kudarcnak, személye teljes elutasításának tekintheti és depresszióba süllyedhet, másvalaki viszont a nehéz gazdasági helyzetnek tulajdonítva ezt nem vonatkoztatja magára. Beck kognitív elmélete szerint tehát a depresszió lényegében „gondolkozási zavar”, amely *negatív automatikus gondolatok* formájában jelenik meg: az illető sajátos módon, sokszor torzítva értelmezi a helyzeteket, és ez fokozott emocionális reakciókhoz vezet (BECK 1976; TRINGER 1997). Jellegzetes példa erre a depressziós egyén pesszimista, negatív, „fekete-fehér” gondolkodása: ha például valaki nem teljesíti a kérését, akkor azt a személye teljes elutasításának tekinti („senki sem szeret”), ami negatív érzelmi állapothoz, elkerülő viselkedéshez vezet (PERCZEL FORINTOS 2001).

3. táblázat. Kognitív átstrukturálás

Helyzet	Érzés	Automatikus gondolatok, képek	Bizonyíték, hogy ez igaz	Bizonyíték, hogy ez nem teljesen igaz	Kiegyensúlyozottabb, realisabb gondolat	Új érzés vagy régi érzés újraértékelése
Fél éve depressziós, nem tudja ellátni a háztartást.	Szégyen 80%	Egy nulla vagyok, semmit sem érek. <i>(dichotóm gondolkodás)</i>	Hat hónapja nem dolgozom.	Minimális házimunkát el tudok végezni. Régebben három ember helyett dolgoztam.	Ha beteg is vagyok, ember vagyok. Nem érek kevesebbet azért, mert nem tudok dolgozni még. Muszáj pihennem.	Szégyen 30%
	Önvádolás 99%	Éhen fogunk halni, szükség lenne a fizetésemre. <i>(katasztrofizálás)</i>	Nagyon kell a pénz, már a tartalékainkat éljük fel.	Van mit ennünk. A fiaim elkezdtek munkát keresni. Édesanyám is segít.	Igaz, hogy most takarékoskodnunk kell, de azért van mit ennünk.	Önvádolás 0%, megnyugvás
	Szorongás 80%	Le fognak nézni a gyermekeim, hogy nem dolgozom. <i>(gondolatolvasás)</i> Legjobb lenne megölni magam.	Már többször megkérdezték, hogy mikor leszek jobban.	Ha meghalnék, vsz. nagyon rossz lenne nekik. Nekem is szörnyű volt apámat felakasztva megtalálni.	Ha megölném magam, szörnyű lenne nekik, szükségük van rám. Úgy tűnik, megértik, hogy beteg vagyok, elfogadnak így is.	Szorongás 30% megnyugvás

Öngyilkossági veszélyállapotban a terápia fő fókuszában a negatív gondolkodás („mindig mindent rosszul csinálok”, „rossz ember vagyok, nem érdemlem meg, hogy éljek, fölösleges vagyok”) és a reménytelenség („nem látom a kiutat”) átértékelése áll. Ennek során a negatív gondolkodás részletes elemzése révén segítjük a beteget a kognitív torzítások felismerése és a helyzet realisabb értékelése felé (3. táblázat).

A reménytelenség gyakran önbeteljesítő jóslatként is értelmezhető, mivel az öngyilkossági kísérlet logikusan következik a páciens negatív helyzetértelmezéséből: „megoldhatatlan helyzetben vagyok, nincs értelme az életnek”. Emiatt a személy nem vagy alig tesz kísérletet a helyzet megoldására, és ez beigazolja előfeltevéseit, hogy nincs megoldás számára. Kognitív terápiaiban verbális és viselkedéses technikákkal próbáljuk meg befolyásolni ezt az állapotot.

Verbális technikák, empátiás támogató kapcsolat keretében (BECK et al. 2000; TRINGER 1997)

- Kognitív disszonancia előidézése és az életben maradás melletti motiváció erősítése azáltal, hogy megpróbálunk rámutatni a beteg korábbi életcélja és jelenlegi önpusztító tervei közötti ellentmondásokra. „*Hogyan fogja felnevelni a gyermekeit, ha most elkeseredésében kilép az életükből?*” „*Milyen példát mutat nekik?*” „*Mi lesz velük?*”
- Kognitív torzítások megismerése és feltárása (túláltalánosítás, negatív szűrés, fekete-fehér gondolkodás). A beteggel együtt nézzük át a kognitív torzítások listáját és választjuk ki, melyek jellemzők rá és ezek hogyan járulnak hozzá a pesszimizmusa fennmaradásához.
- Perspektíva kiterjesztése a múlt és jövő irányába (pl. 10 év múlva mennyire tartaná fontosnak ezt a helyzetet, érdemes-e az életét feláldozni érte?).
- Aktív problémamegoldás (*lásd fentebb*).
- Visszatartó, gátló tényezők átbeszélése: Milyen hatással lenne ez a családjára, munkatársaira, barátaira? Milyen hatással lehet önmagára? Az öngyilkossági kísérlet következtében sokkal rosszabb helyzetbe is kerülhet, tartós egészségkárosodást is szenvedhet a személy.
- Elfogadtatni, hogy most nem látja realisan a helyzetét, mert a reménytelenség a depressziós negatív gondolkodás eredménye.

Viselkedéses technikák

- Elhalasztás: várjon és adjon esélyt a pszichoterápiának.
- Hospitalizálás, vagy segítség elérhetősége ülések között.
- „Áthidalás”: házi feladatok adása, amit egyik ülésről a másikra kell elvégeznie.
- Tudatos jelenlét (mindfulness) meditációs technika megtanítása.

Dialektikus viselkedésterápia

A kognitív terápia fejlődése a „valóság radikális elfogadása” (LINEHAN 1993, 2010) felé orientálja még a súlyos nehézségekkel szembesülő személyt is és ezt az eredményes megküzdés alapfeltételének tartja. A kognitív terápia második hulláma a komplex problémák és a személyiségzavarok kezelésére irányul, hosszabb időt és szorosabb terápiás kapcsolatot igényel. Idetartozik

Linehan dialektikus viselkedésterápiája (LINEHAN 1993, 2010). A dialektikus viselkedésterápia (DBT) a járóbeteg-ellátásban is alkalmazható olyan kezelés, amelyet szándékos önsértő, öndestruktív és öngyilkosság szempontjából veszélyeztetett, borderline személyiségzavaros betegek részére dolgozott ki *Marsha Linehan* 1993-ban az Egyesült Államokban (LINEHAN 2010, 2011; PERCZEL FORINTOS 2011).

Linehan (2010) elméletének legfontosabb állítása, hogy a borderline személyiségben a központi probléma az érzelmszabályozás zavara, amelynek kialakulásában egyaránt szerepe van a biológiai predispozíciónak, az impulzív temperamentumnak, a diszfunkcionális családi működés következtében sérült személyiségfejlődésnek és ezek egymásra hatásának. Emellett a gyermekkori szexuális abúzusok is szerepet játszanak a borderline személyiségzavar kialakulásában, a betegek nagy része (kb. 75%) élt át valamilyen szexuális abúzust.

A dialektikus viselkedésterápia négy kezelési egységből áll (LINEHAN 2011):

1. érzelmszabályozási készségek tanítása (az érzelmi labilitás miatt)
2. interperszonális hatékonyság készségek tanítása (a kapcsolati instabilitás miatt)
3. feszültségtűrési készségek tanítása (az impulzív és öndestruktív viselkedés miatt)
4. „tudatos jelenlét” (mindfulness) meditációs készségek tanítása (az önpusztító viselkedés és az identitászavar miatt)

A borderline személyiségzavar kezelésében a pszichoszociális készségfejlesztést egyéni terápia kíséri, a páciensnek két terapeutája van.

Linehan DBT-t hasonlított össze pszichiátriai osztályos kezeléssel borderline betegek kezelésében. A kezelés protokoll alapján történt, kognitív, viselkedéses és szupportív elemeket tartalmazott heti egy alkalommal. A beválasztási kritériumok a következők voltak: borderline személyiségzavar DSM-III-R alapján, valamint minimálisan két szuicid kísérlet az elmúlt 5 évben. Állapotfelmérést a terápia elején, közepén, végén és 1 év múlva végeztek. Eredményeik azt mutatták, hogy a borderline csoportban a falcolások száma a terápiát követő évben 6,8 volt a pszichiátriai osztályon kezelték 33,5 kísérletével szemben, a kórházban töltött napok száma a DBT-csoportban 8,5 volt a 40-hez képest, valamint a kezelést megszakítók aránya a DBT-csoportban 18% volt a pszichiátriai osztályos csoport 50%-ához képest (ROTH-FONAGY 1996).

Mindfulness alapú kognitív terápia

A kognitív terápia harmadik hullámához tartozó tudatos jelenlét (mindfulness) szerepét kiemelő irányzatok hangsúlya a kogníciók, gondolatok tartalmáról a hozzájuk fűződő viszonyra tevődött át; teljesen más módszertannal és beemelve ősi spirituális bölcsességeket, de ugyancsak a valóság radikális elfogadására buzdítják a személyt (KABAT-ZINN 1990) a nehézségekkel való adaptívabb megküzdés érdekében.

A „tudatos jelenlét” vagy mindfulness meditáció (KABAT-ZINN 2009) az ítéletmentes tudatosság, a figyelem gyakorlásának specifikus módja, mely a jelen pillanatra vonatkozik, és anynyira mentes a reaktivitástól és az ítélezéstől, amennyire csak lehetséges. A tudatos jelenlét lényege a tudatosság fenntartása minden pillanatban, elszakadni az élményekhez való erős kötődéstől, erős érzelmektől és hiedelmektől, gondolatoktól, amelyek meghatározzák az egyén

reakcióit. A cél a nagyobb fokú érzelmi kiegyensúlyozottság és pszichés jóllét elérése, amely által az egyén képessé válik arra, hogy jobban megküzdjön a megterhelő életeseményekkel, önpusztító késztetéseivel vagy súlyos (pl. daganatos) betegségekkel.

Mivel a tudatot elárasztó negatív gondolatok és érzések tartják fenn a depressziót és öngyilkossági veszélyeztetettséghez vezethetnek, a tudatos jelenlét meditáció segítségével megtanulható az, hogy a páciens figyelme a jelen pillanatra irányuljon, s ezáltal negatív gondolataitól távolságot tudjon tartani. A tudatos jelenléthalapú kognitív terápia ígéretes eredményeket hozott a krónikus depressziós állapotok csökkentésében és a visszaesések megelőzésében azáltal, hogy megszakította a folyamatos negatív gondolkodási mintákat (SEGAL et al. 2002).

A tudatos jelenlét meditációban arra tanítják meg a személyt, hogy figyelmét a jelen pillanatra összpontosítva a jelen helyzetben próbáljon teljes mértékben részt venni ahelyett, hogy múltbeli eseményeken vagy jövővel kapcsolatos félelmein tépelődné. A gyakorlatok (tkp. a jóga-hoz vagy az autogén tréninghez hasonlóan) magukban foglalják a légzésre figyelést, a testi működésre figyelést, de van evés- vagy járásmeditáció is. A tudatos jelenlét lényege és fő üzenete az, hogy a személy egyrészt több mint a gondolatai, problémái és érzelmei összessége, másrészt az, hogy a jelen csak úgy lehet megélni, ha az egyén elfogadja. Gyakorlásra van szükség annak a tudatos jelenlét készségnek az elsajátításához, hogy evésnél az evésre, a járásnál a járásra, egy találkozásnál a másik személyre tudjon irányulni a figyelem. Intenzív negatív hangulati vagy indulati állapotban arra bátorítják a személyt, hogy figyeljen a testére, fogadja el azt, amit ott tapasztal (legyen az heves szívdobogás vagy sírás) és ne értékelje ezt semmilyen módon, se rossznak, se jónak. Helyette tudatosítsa, hogy ezek „csak” érzések (vagy gondolatok) és figyelje meg, ahogy ezek a tapasztalatok lecsengenek, továtűnnek.

A mindfulness alapú kognitív terápia számos kutatás szerint szignifikánsan csökkenti a relapszusok arányát major depresszióban. *Kuyken* (2008) randomizált, kontrollált vizsgálatban hasonlította össze rekurrens depressziós betegek két csoportját. Az egyik csoport antidepresszáns (AD) gyógyszerelésben részesült, a másik csoportot a belső figyelem tréning (MBCT) tanulása mellett a gyógyszereszedés abbahagyására bátorították. Eredményeik 15 hónapos utánkövetésnél azt mutatták, hogy a visszaesés az MBCT-csoportban 47%, míg az AD-csoportban 60% volt, az éves kezelési költségekben nem volt különbség a két csoport között. Fontos adat, hogy az AD-csoport 75%-a a kezelést megszakította, a tudatos jelenlét meditációs kezeléssel kapcsolatban az együttműködés lényegesen jobb volt. A mindfulness alapú intervenciók tehát klinikailag ígéretes beavatkozásnak tekinthetők a depressziós negatív gondolkodás csökkentésében és a szuicid prevencióban, de további utánkövetéses kutatásokra van még szükség.

Interperszonális pszichoterápia

Az öngyilkossági veszélyeztetettség rendkívül gyakran alakul ki kapcsolati zavarokkal, interperszonális konfliktusokkal összefüggésben. Az interperszonális terápia a páciens kapcsolati mintáinak elemzésén alapul. Először depressziós betegek kezelése során alkalmazták, a kognitív terápiához hasonlóan strukturált módon (KLERMAN–WEISMANN 1989). Szándékos önsértést (gyógyszer-túladagolás) elkövető 120 személynél alkalmazva figyelemre méltó eredményt

érték el. A pácienseket két csoportra osztották, a terápiás csoport tagjait egy héten többször meglátogatta otthonában egy terapeuta, aki a pácienssel közösen áttekintette kapcsolatait és az interperszonális konfliktusokat. A kontrollcsoport tagjait szokásos módon a háziorvos látta el, pszichológiai terápiában nem részesültek. Hat hónap múlva, az utánkövetésnél a terápiás csoportban jóval alacsonyabb volt (9 vs. 28) az önsértő viselkedések száma, és a Beck-féle Öngyilkossági Gondolat Skálán szignifikánsan alacsonyabb pontszámot adtak, mint a kontrollcsoport tagjai. A jó eredményeket a páciens otthonában történő gyors intervencióknak és a fő stresszort jelentő személyes konfliktusok megoldásának tulajdonítják a szerzők, ahol problémamegoldó módszereket is alkalmaztak (GUTHRIE et al. 2001).

Összefoglalva, az interperszonális pszichoterápia fontos üzenete minden szuicid prevencióval foglalkozó szakember számára az, hogy a társas helyzetekben kialakuló konfliktusok megoldásában feltétlenül segítséget kell adni az öngyilkossági veszélyeztetettség csökkentése érdekében.

A túlélők segítése

Miért kerül ez a téma egy megelőzésről szóló fejezetbe? Mert a közvetlen környezetben elkövetett öngyilkosság az egyik legerőteljesebb, nem módosítható kockázati tényező. Olyan erős példa, amelyet ha szülő követ el, követendő mintaként ivódhat bele a gyermekbe/fiatalba. Rendkívül megterhelő, traumatizáló élmény egy szeretett személy elvesztése, főleg akkor, ha önkézével vetett véget életének. Ez olyan teher, ami után drámaian megváltozhat a túlélőnek az önbecsülése, önmagába vetett hite, s az önvád, a büntudat sokkal erőteljesebb és hosszabb ideig tart, mint természetes halál esetén (GRAD 2005).

A túlélőknél gyakran megjelenik öngyilkossági veszélyeztetettség, depresszió, elhúzódo gyász, szociális szerepek feladása (szülő, házastárs, munkatárs), tabuként kezelés és agyonhallgatás, véget nem érő **miért** kérdések, és emiatt folyamatos nyugtalanság, megbélyegzés (ami a következő generáció számára megterhelő lehet), vagy épp az ellenkezője, idealizálás. Épp ezért mégis prevenciós értékű és rendkívül fontos a túlélők segítése, annak ellenére, hogy hazánkban alig vagy egyáltalán nem működnek ilyen csoportok. A szakirodalom leginkább azonos problémával küzdő, homogén „túlélő” csoport szervezését javasolja, ahol a pszichoedukációnak, a társas támogatásnak és társas hálónak van nagy szerepe (GRAD 2005). A túlélők segítségének *kulcsfontosságú elemei*:

- toleráns, biztonságos és megértő terápiás légkör
- átbeszélni a holttest megtalálásának részleteit, az érzéseket is beleértve
- az elhunyttal kapcsolatos pozitív, semleges és negatív emlékek átbeszélése
- engedni, megérteni és ventilálni a legkülönbözőbb érzéseket, a gyásztól a büntudaton keresztül egészen a haragig és csalódásig
- sírni hagyni
- önbizalmat erősíteni
- bátorítani az emlékek, fantáziák felidézését, fényképeket is felhasználva
- megbeszélni, hogy mások hogyan reagáltak az eseményre
- elfogadni és megérteni a (sokszor hiábavaló) miért kérdéseket és az önvádat
- utánkövetés

Sajnálatos módon nagyon kevesen részesülnek segítségben a gyász, a szégyen az önvád vagy épp az elérhető pszichológiai segítség hiánya miatt. A nekik nyújtható segítség *Viktor Frankl* szavaival foglalható össze a legjobban: „*nincs olyan helyzet, melyben az élet ne kínálna fel egy értelemlehetőséget, s nincs olyan személy, akinek az élet ne tartogatna egy feladatot*”.

Utószó

Gazdag az a közösség, amelynek vannak ünnepei, ideje és kedve arra, hogy azt méltó módon megülje. Egy kerek évforduló, mint a mostani hetvenedik születésnap, alkalom arra, hogy visszatekintéssel mérlegeljük és méltassuk a múlt kiemelt eseményeit. De egyben lehetőség az előretekintésre is! Szinte már közhely, hogy a múlt és a jövő közé zárva, a jelen végtelen rövid pillanatainak sorozatában kell vagy érdemes maradandót alkotnunk. Ez mindannyiunk sorsa, szerencsés esetben megélt küldetése. Senecát idézve: „*az élet elég hosszú, sőt bőségesen elegetőnek kaptuk a legjelentősebb dolgok véghezvitelére, ha az egészet jól osztjuk be...*” Csak remélhetjük, hogy ez sikerül is. Az üzenet világos, hiszen „*minden a másé..., csak az idő a miénk*” – fogalmazza meg bátorítóan az ókori bölcs. Épp az időbeli áttekintés adja a leghitelesebb szempontot Hunyady professzor úrral való kapcsolatomra: talán ő az egyetlen személy, aki eddigi szakmai pályafutásomnak a lelegejétől szemtanúja. Nála felvételiztem a bölcsészkar Pesti Barnabás utcai épületében a pszichológia szakra, élveztem fanyar humorát a szociálpszichológia-órákon és vizsgákon, ahogy érdekessé tette a személypercepció, a társas kapcsolatok dinamikájának világát. Ez lenyűgözött (talán épp klinikusi érdeklődésem miatt) és az egyetem befejezése után hajsza híján a szociálpszichológia irányába indultam el. De nem, a személyközi viszonyok elmélete helyett mégis inkább az eleven kapcsolatok dinamikája vonzott, a klinikum, és mégis, végig kapcsolatban maradtunk előbb a tudományos munkák, majd 2002-től öt éven keresztül a Tanácsadás Központ vezetése kapcsán, ahova makacsul hívtak. Kurzusok, szakdolgozatok sora jelzi az együttműködést, köztük a Lipóton tartott gyakorlatok, ahol munkatársaimmal a Klinikai Pszichológia Tanszéken megpróbáltuk átadni az alapvető pszichoterápiás készségek, a személyközpontú tanácsadás és kommunikáció alapjait az ELTE-s hallgatóknak, egészen a legutóbbi évekig.

Kedves professzor úr, ezúton gratulálok eddigi tevékenységéhez, fáradhatatlan szervezőerejéhez és kívánok sok erőt, kreativitást a továbbiakhoz! Boldog születésnapot, isten éltesse sokáig!

Irodalom

- ALLOY, L. B. et al. (1999): Depresiogenic cognitive styles: predictive validity, information processing and personality characteristics and developmental origins. *Behaviour Research and Therapy*, 37. (6). 503–531.
- BECK, A. T. (1976): *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. International University Press, New York.

- BECK, A. T. et al. (1990): Relationship Between Hopelessness and Ultimate Suicide: A Replication With Psychiatric Outpatients. *Am. J. Psychiat.*, 147. (2). 190–195.
- BECK, A. T. et al. (2000): *A depresszió kognitív terápiája*. Animula, Budapest.
- CAPLAN, G. (1964): *Principles of preventive psychiatry*. Basic Books, New York.
- D'ZURILLA, T. J. – NEZU, A. M. (1982): Social problem-solving in adults. In: KENDALL, P. C. (ed.): *Advances in cognitive-behavioral research and therapy*. 1. 201–274. Academic Press, New York.
- D'ZURILLA, T. J. (1986): *Problem-solving therapy: A social competence approach to clinical intervention*. Springer, New York.
- D'ZURILLA, T. J. – CHANG, E. C. (1995): The relationship between social problem solving and coping. *Cognitive Therapy and Research*, 19. (5). 547–562.
- EVANS, J. et al. (1992): Autobiographical memory and problem-solving strategies of parasuicide patients. *Psychological Medicine*, 22. 399–405.
- FEKETE S. – OSVÁTH P. (2004): *Az öngyilkosság. Az öröklődéstől a kultúráig*. Pannónia Könyvek, Pécs.
- GRAD, O. (2005): Suicide survivorship: an unknown journey from loss to gain – from individual to global perspective. In: HAWTON, K. (ed.): *Prevention and treatment of suicidal behaviour*. Oxford University Press, Oxford. 351–370.
- GUTHRIE, E. – KAPUR, N. (2001): Randomized controlled trial of brief psychological intervention after deliberate self-poisoning. *British Medical Journal*, 323. 1–3.
- HENDERSON, D. et al. (2002): Autobiographical memory and emotion in a non-clinical sample of women with and without a reported history of childhood sexual abuse. *British Journal of Clinical Psychology*, 41. 129–141.
- HAWTON, K. – KIRK, J. (1989): Problem-solving. In: HAWTON, K. et al. (eds): *Cognitive Behaviour Therapy for Psychiatric Problems*. Oxford University Press, Oxford. 406–426.
- HAWTON, K. (2005): Psychosocial treatment following attempted suicide: evidence to inform clinical practice. In: HAWTON, K. (ed.): *Prevention and treatment of suicidal behaviour*. Oxford University Press, Oxford. 197–220.
- KABAT-ZINN, J. (2009): *Bárhová méz, ott vagy*. Ursus Libris, Budapest.
- KLERMAN, G. – WEISMANN, M. (1989): *Interpersonal psychotherapy of depression*. Basic Books, New York.
- KOVÁCS M. et al. (1975): Hopelessness: an indicator of suicidal risk. *Suicide*, 5(2). 98–103.
- KUYKEN, W. et al. (2008): Mindfulness-Based Cognitive Therapy to Prevent Relapse in Recurrent Depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76. (6). 966–978.
- LINEHAN, M. M. et al. (1993): Naturalistic follow-up of a behavioral treatment for chronically parasuicidal borderline patients. *Archives of General Psychiatry*, 50. 971–974.
- LINEHAN, M. M. (1997): Behavioral treatments of suicidal behaviors: definitional obfuscation and treatment outcomes. In: STOFF, D. M. – MANN, J. J. (eds): *The Neurobiology of Suicide: From the Bench to the Clinic*. 836. The New York Academy of Sciences, New York. 302–328.
- LINEHAN, M. M. (2010): *A borderline személyiségzavar kognitív viselkedésterápiája*. Medicina, Budapest.
- LINEHAN, M. M. (2011): *Készségfejlesztő gyakorlatok a borderline személyiségzavar kezeléséhez*. Semmelweis Kiadó, Budapest.

- MINKOFF, K. et al. (1973): Hopelessness, Depression and Attempted Suicide. *Am. J. Psychiat.*, 130(4). 455–459.
- O'CONNOR, R. C. – SHEEHY, N. P. (2001): Suicidal behaviour. *Psychologist*, 14(1). 20–24.
- OSVÁTH P. és mtsai (2003): The main factors of repetition: review of some results of the Pecs Center in the WHO/EURO Multicentre Study on Suicidal Behaviour. *Crisis*, 24(4). 151–4.
- PERCZEL FORINTOS D. (2001): Hangulatzavarok kognitív viselkedésterápiája. In: SZÁDÓCZKY E. – RIHMER Z. (szerk.): *Hangulatzavarok*. Medicina, Budapest. 354–374.
- PERCZEL FORINTOS D. és mtsai (2001): A Beck-féle Reménytelenség Skála pszichometriai vizsgálata. *Psychiatria Hungarica*, 16(6). 632–643.
- PERCZEL FORINTOS D. – POÓS J. (2008): Kiút a kiúttalanságból: problémamegoldó tréning az öngyilkossági veszélyeztetettség megelőzésében. *Psychiatria Hungarica*, 23(1). 4–21.
- PERCZEL FORINTOS D. (2011): A kognitív terápia fénykora: a második és harmadik hullám. In: PERCZEL FORINTOS D. (szerk.): *A kognitív terápia fejlődése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–30.
- PERCZEL FORINTOS D. (2011): Gátolt menekülés – Az öngyilkosság kognitív modellje. In: PERCZEL FORINTOS D. (szerk.): *A kognitív terápia fejlődése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–199.
- POLLOCK, L. R. – WILLIAMS, J. M. G. (2001): Effective problem solving in suicide attempters depends on specific autobiographical recall. *Suicide Life-Threat*, 31. (4). 386–396.
- RIHMER Z. (2001): Az öngyilkosság. In: SZÁDÓCZKY E. – RIHMER Z. (szerk.): *Hangulatzavarok*. Medicina, Budapest.
- ROTH, A. – FONAGY A. (1996): *What works for whom?* Guilford Press, London.
- SADOWSKI, C. H. – KELLEY, M. L. (1993): Social problem solving in suicidal adolescents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61(1). 121–127.
- SCHOTTE, D. E. et al. (1987): Problem-solving skills in suicidal psychiatric patients. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(1). 49–54.
- SEGAL, Z. et al. (2002): *Mindfulness-based. Cognitive therapy for depression*. Guilford Press, London.
- STANLEY, B. – BRODSKY, B. (2009): Dialectical behaviour therapy for suicidal individuals. In: WASSERMANN, D. – WASSERMANN, C. (eds) (2009): *Oxford textbook of suicidology and suicide prevention. A global perspective*. Oxford University Press, Oxford. 421–425.
- SZŐNYI G. – FÜREDI J. (2008): *A pszichoterápia tankönyve*. Medicina, Budapest.
- TEASDALE, J. (1983): Negative thinking in depression: cause, effect or reciprocal relationship. *Advances in Behaviour Research and Therapy*, 5. (1). 3–25.
- TOWNSEND, E. et al. (2001): The efficacy of problem solving treatments after deliberate self-harm. *Psychological Medicine*, 31(6). 979–988.
- TRINGER L. (1997): Magatartásterápiák a depresszió kezelésében. *Psychiatria Hungarica*, 3. 413–422.
- WILLIAMS, J. M. – BROADBENT, K. (1986): Autobiographical Memory in Attempted Suicide Patients. *Journal of Abnormal Psychology*. 144–149.
- WILLIAMS, J. M. (1996): *The Psychological Treatment of Depression*. Routledge, London.
- WILLIAMS, J. M. (1997): Depression and the specificity of autobiographical memory. In: CLARK, D. – FAIRBURN, C. (eds): *The science and practice of cognitive therapy*. Oxford University Press, Oxford. 244–267.

WILLIAMS, J. M. G. et al. (2004): Psychology and suicidal behaviour: elaborating the entrapment model. In: HAWTON, K. (ed.): *Suicide and Suicidal Behaviour: From Science to Practice*. Oxford University Press, Oxford.

Hunyady Orsolya

klinikai pszichológus, New York

A kölcsönösség és a függetlenség paradoxonai

Freud és Ferenczi viszonyának szociálpszichológiai megközelítése

lményekkel teljes és érdekes utazás volt ennek a fejezetnek a megírása. Eleinte nehéz volt olyan témát találnom, amelyet megfelelőnek érzek. Olyasmit kerestem, ami összekötheti jelenlegi érdeklődési területeimet a múltbeliekkel; a pszichoanalízist a szociálpszichológiával; az Egyesült Államokat Magyarországgal, és ami a legfontosabb, az apámat velem. Ahogy inspirációt keresve lapozgattam a különféle könyveket, kezembe kerültek Ferenczi Sándor összegyűjtött munkái (FERENCZI 1926). A rövid, klinikailag éles szemmel írt, kissé formális írások közt rábukkantam egy olyanra, mely Freud hetvenedik születésnapja alkalmából született. A tiszteletteljes, formális hangvételű cikkben a szerző kifejezetten ügyelt arra, hogy néhány eredeti klinikusi gondolatot is megfogalmazzon. Ahogy a személyes és a szakmai jelleg határán egyensúlyozott, kíváncsivá tett, milyen viszonyban volt Freuddal. Hirtelen úgy éreztem, legalább annyira meg akarom érteni Ferenczit, az embert, mint a klinikai pszichológust és pszichoanalitikust.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan fejlődött az idők során Freud és Ferenczi személyes és szakmai kapcsolata. Úgy tűnik, minden forrás szerint, nagyon gyorsan barátságot kötöttek, amit évtizedeken át intenzíven ápoltak is. Az 1930-as évek elején törés következett be kapcsolatukban. Miközben továbbra is érintkeztek és egyértelműen érdekelte őket a másik sorsa, Ferenczi és Freud eltávolodtak és kimondottan, kölcsönösen kritikusabb hangot ütöttek meg egymással szemben.

Először is röviden bemutatom, hogyan jelenik meg ez a szoros kapcsolat és a benne bekövetkezett törés a szakirodalomban. Az a benyomásom, hogy ezek az írások Freudot és Ferenczit gyakran olyan szellemi hősökként kezelik, akiknek a konfliktusai megelőlegezik a pszichoanalízis legfontosabb mai vitáit. Elismerik ugyanakkor azt is, hogy kettejük kapcsolatában tükröződnek mindazok a küzdelmek is, amelyeket mindenkinek meg kell vívnia, amikor számára fontos és nagy hatású emberekhez viszonyul, tartozik, vagy éppen leválni próbál róluk. Ferenczi Klinikai naplója (1988) és a Freud–Ferenczi-levelezés (1993/1996) megjelenése óta számos tanulmány vizsgálta kapcsolatuk és konfliktusuk különböző vonatkozásait. A legtöbb – mivel pszichoanalitikusok írták őket – Freud és Ferenczi kapcsolatának személyközi dinamikájára összpontosít, kimutatva, hogyan befolyásolta munkamódszereiket és kapcsolatuk alakulását a személyiségük, a pszichoanalízis technikájával és elméletével kapcsolatos egyedi látásmódjuk, valamint különböző áttételi várakozásaik, attitűdjeik, fontos gondolataik és neurózisaik *(lásd részletesen alább)*.

Ezután kissé más megközelítést alkalmazva bemutatok két olyan tényezőt, amelyek inkább *szociálpszichológiaiak*, és amelyek újak az eddigiekhez képest. Az egyik az, hogy Freud és Ferenczi milyen sorrendben lépett a pszichoanalízis területére, és milyen *szerepet* játszottak a fejlődésében (Freud az elmélet megalkotója volt, Ferenczi pedig egy a követői közül) – ez pedig nagymértékben meghatározta érintkezésük dinamikáját. A másik tényező, amit megvizsgálok, a kapcsolatuk számára kontextust jelentő *politikai miliő*. A Freud és Ferenczi országai, Ausztria és Magyarország közötti állandó, konfliktusokkal is terhelt kölcsönös függés különbözőképpen hatott rájuk, így hozzájárulhatott ahhoz, hogy eltérő attitűdjeik voltak a hatalommal és más, a pszichoanalízis számára szintén fontos témákról, valamint befolyásolhatta személyes viszonyukat is. Jelen fejezetben kifejtem, hogyan táplálkozott egymásból Freud és Ferenczi kapcsolatában a személyes és a szakmai, a távolság és a közelség, valamint a függetlenség és a kölcsönös befolyás.

I. Ferenczi és Freud kapcsolata a szakirodalom szerint

A Freud és Ferenczi kapcsolatában bekövetkező törésről író szerzők három fontos tényezőt emlegetnek, amely ebben a törésben közrejátszott. Ezek: a személyiségük és neurózaik összeférhetetlensége; a köztük lévő elméleti nézetkülönbségek; valamint a pszichoanalízis módszereivel kapcsolatos konfliktusuk. Azt hiszem, a legtöbben egyetértenek abban, hogy mindhárom tényező hozzájárult az eltávolodásukhoz, ám az már vitatott, hogy melyik mennyire fontos (lásd HOFFER 1990). A következőkben bemutatok néhány példát a különböző álláspontokra, a teljes szakirodalmi áttekintés igénye nélkül. Az alábbiak lényege csupán az, hogy lássuk, milyen különböző megközelítések élnek a szakirodalomban. Az egyes megközelítéseken belül persze érdekes különböző nézőpontok jelentek meg a konkrét részletekkel kapcsolatban.

(1) *Személyiség és neurózis*: Freud és Ferenczi kapcsolatáról írva Jones (1955) és Gay (1988) az eltávolodás kezdetét egy 1910-ben tett szicíliai utazásra datálja. Szerintük a feszültséget Ferenczi szertelen intimitáskeresése okozta, mely ugyanakkor az apjával szembeni megoldatlan konfliktus következménye. Ezt a gondolatot új megfogalmazásban fejtette kis Nemes (1988), aki szerint az elidegenedés fő oka az volt, hogy Ferenczi az apját elvesztett serdülő szintjére regrediált. Aron (1998) kiegyensúlyozottabb nézete szerint Ferenczi valószínűleg függetlenebbnek mutatkozott, mint amennyi függetlenséget Freud hajlandó volt elfogadni, és egyikük sem hibáztatható kizárólagosan a kapcsolatukban megjelenő nehézségekért. Mint Aron rámutat, a személyiségük más és bizonyos dolgokban összeférhetetlen volt, és joggal mondható, hogy egyik sem volt neurotikusabb a másiknál. Amikor például Ferenczi gátlásoktól mentes, vidám, kölcsönösségen alapuló, közeli személyes kapcsolatot szeretett volna kialakítani Freuddal, amaz gyerekesnek tartotta ezeket a kívánságait. Freud megtartotta Ferenczivel szemben a távolságot, melyet szükségesnek és természetesnek is vélt, hogy megőrizze az apai és analitikus szerepét vele szemben.

(2) *Elméleti nézetkülönbségek*: Más írások nem annyira a két ember személyiségére és kapcsolatuk dinamikájára összpontosítanak, hanem inkább a köztük kialakuló elméleti nézetkülönbségeket hangsúlyozzák. Masson (1984) például a törést Ferenczi azon, később kialakuló meggyőződésének tulajdonítja, mely szerint a szülői fizikai bántalmazásnak igenis szerepe van

a neurózis kialakulásában. Ezt a gondolatot Freud azzal vetette el, hogy az csupán az ő saját korábbi, tévesnek bizonyult traumafelfogásának egy változata. További példaként idézhető Bálint (1979), aki szerint Freud és Ferenczi a regresszióknak más formáival találkoztak a pácienseikben. Freud ennek következtében túlságosan óvatossá vált a rosszindulatú regresszióval szemben, míg Ferenczi túlságosan optimistává a regresszió jóindulatú formáinak lehetőségeivel kapcsolatban.

(3) *A módszerekkel kapcsolatos nézetkülönbségek:* Jól ismert Freudnak az a levele, amelyben elmarasztalja Ferenczit a „csókolás módszere” miatt, miután Clara Thompson beszámolt a Ferenczitől kapott kezeléséről. Pályafutása során Ferenczi valóban igen aktívan kísérletezett a pszichoanalitikus módszerekkel. Mint Hoffer (2010) rámutat, Freud azért reagált olyan erős kritikával Ferenczi írásaira, mert elítélte, hogy Ferenczi az eredeti trauma „valóságát milyen módszerekkel keresi”. Aron és Harris (2010), valamint Haynal (1989) arról ír, hogy Freud elítélte Ferenczi unortodox módszereit, amelyekkel regressziót akart kelteni – Freud ugyanis ezt veszélyesnek tartotta. Ennek persze a fordítottja is igaz, vagyis a helytelenítés kölcsönös volt: Ferenczi kísérletezése bírálat Freud belátáson alapuló, intellektuális pszichoanalízisével szemben.

II. Freud és Ferenczi eltérő szerepe a pszichoanalízis fejlődésében

A személyközi dinamika, valamint a módszertani és elméleti nézetkülönbségek szükségszerűen befolyásolták Freud és Ferenczi viszonyát – most viszont két olyan, további tényezőt vizsgálunk meg, amelyek szintén jelentősnek tűnnek. Szociálpszichológiaivá az teszi őket, hogy a kapcsolat társas-társadalmi környezetének valóságának vonatkozásairól van szó. Ezeket az aspektusokat egyfelől persze szűrték és feldolgozták Ferenczi és Freud szubjektív tapasztalatai; másfelől ugyanakkor erősen alakították, milyen szubjektív tapasztalatai lehettek ennek a két embernek egymásról.

Sok olyan szociálpszichológiai tényező akad, amelyeket ebből a szempontból felvázolhatnánk és megvitathatnánk; például hogy Freud és Ferenczi egyaránt zsidó vallású volt, aminek valószínűleg valamelyest eltérő jelentése és társadalmi-politikai következményei voltak számukra. Nem túl merész például az a feltételezés, hogy Ferenczi zsidósága is befolyásolta, Freud mennyire tartotta őt a pszichoanalízis legjobb őrizőjének egy olyan világban, ahol a pszichoanalízis védelemre szorult, és védelemre szorultak a zsidók is. További tényező lehetne az a kulturális háttér, amely formálta a temperamentumukat és formálta, hogyan viszonyultak az érzésekhez, az érzések kifejezéséhez, a struktúrához és a hatalomhoz, az önszekapcsolódáshoz és az elváláshoz. Különböző kulturális háttérük azt is közvetlenül befolyásolta, mit gondoltak egymásról. Erős (2004) például idézi Freudnak azokat a gondolatait, amelyekben romantikus színben tünteti fel ezeket a kulturális különbségeket, Ferenczit pedig „ismerős idegennek” nevezi, aki egy olyan egzotikus és szép világból való, amely „tudományos értelemben más”, mint az övé.

Az alábbiakban arra összpontosítok, milyen különböző szerepet játszott Freud és Ferenczi a pszichoanalízis kialakulásában és fejlődésében. Freud volt az, aki a pszichoanalízist kitalálta, Ferenczi pedig később csatlakozott – ennek hatnia kellett arra, hogyan látták egymás hozzájárulását a pszichoanalízishez. Ferenczit nem tekintette Freud egyenrangú partnerének

egyikük sem (s ami azt illeti, senki más sem), és ez nemcsak belső motivációik miatt volt így, hanem azért is, mert Ferenczi eredményei *definíció szerint* csak Freud eredeti elgondolásának módosításai és kiterjesztései lehettek. Ferenczi tehát nem fogalmazhatott meg a pszichoanalízissel kapcsolatos gondolatokat anélkül, hogy valamilyen módon ne viszonyult volna Freudhoz. Egyetérthetett vagy vitatkozhatott vele; támogathatta vagy megfogalmazhatott eltérő véleményt, de eleve nem volt abban a helyzetben, hogy saját gondolatainak kifejezésében és tartalmában megkerülje Freud munkáját és ne beszéljen róla. Úgy gondolom, ennek a nyomasztó helyzetnek a megkerülhetlensége játszott némi szerepet abban, hogy Ferenczit oly erősen érdekelt az analitikus és páciense közötti kapcsolat, s a kapcsolatok is általában. Elméletének középpontjában is az analitikus és a páciens, a szülő és a gyermek közötti kommunikációs aktusok kapcsolati jelentése áll.

Ferenczinek Freud munkásságához fűzött észrevételeit továbbá úgy is tekintették, hogy *szándékos* kapcsolati jelentésük van, mivel az emberek hajlamosak, hogy ok-okozati összefüggést lássanak az egymást követő események között. Freud a maga részéről ugyanakkor elkerülhette és el is kerülte ezt a helyzetet, ami, és ez fontos, kiegyensúlyozatlanságot vitt a kapcsolatukba. Freud klinikai elméletei a szerzőjük fejében (és mások fejében szintúgy) nem irányultak személy szerint senkire, még ha személyes tapasztalatokból és meggyőződésekéből származtak is, és nem mérték őket mások elgondolásaihoz és klinikusi észrevételeihez. A saját lábukon álltak és önmagukban voltak hitelesek.

Sokan vélik úgy, hogy Ferenczi túlságosan személyesen viszonyult Freud analitikusi magatartásához, empátiát és tapintatot keresve olyasvalamiben, amit Freud egyszerűen a lélek objektív és tudományos szemléletének tartott. Ez a kép azonban legalább annyira eredhet a fenti helyzeti kiegyensúlyozatlanságból, mint a két fél személyisége és neurózisai közti különbségekből. Ferenczi minden kijelentésének nem csupán belsőleg, Ferenczi képzeletében volt személyközi, Freudhoz fűződő jelentése, hanem a tényleges társas kapcsolatok szintjén, ami viszont megfordítva nem mondható el. Más szóval érvelhetünk úgy, hogy a Ferenczi által a tapasztalatnak, a kapcsolódásnak és a kölcsönösségnek tulajdonított fontosság, illetve Freudnak az az elképzelése, hogy szerepe szerint az analitikus a személyközi mezőn kívül és felül áll, közvetlenül tükrözi pozíciójukat, vagyis azt, hogy a korabeli pszichoanalízis társadalmi-politikai fejlődésében eltérő szerepeket töltöttek be. A pszichoanalízis megközelítésében mind a ketten a területen betöltött különböző társas szerepükkel kapcsolatos tapasztalataikra építettek.

Munkásságában Ferenczi arra fókuszált, hogyan lehetséges, hogy a pszichoanalízis folyamatában *igenis létezik* egyensúly és kölcsönösség. Szerinte Freud nem volt védett a személyes hatások és torzítások ellen; ő is ugyanolyan szereplő volt a közös személyközi mezőben, mint más. Hogy így tekintett Freudra, az viszont, úgy vélem, belső (és személyközi) konfliktust okozott Ferenczinek, mivel ő is úgy akarta látni – és látta is – Freudot, mint a neurotikus-kapcsolati kontextuson kívül és fölött álló figurát. Ez utóbbi látásmód megfelelt Freudénak, aki ellenállt a kölcsönösség eszméjének. Kezdetben talán az oldotta meg ezt a konfliktust, hogy Ferenczi Freud páciense lett: az analitikus-páciens kapcsolattal mindketten tudatosan elfogadták, hogy közös személyközi területükön Freud az analitikus, vagyis a magasabb rendű tudást birtokló fél. A pszichoanalízis világában ezzel Ferenczi releváns tárgya lett Freud minden állításának és klinikai észrevételének, vagyis Freud is az övéhez hasonló, személyközileg meghatározott kellemtelen helyzetbe került. Onnantól kezdve, amikor Freud és Ferenczi a pszichoanalízisről

beszélgetett, nem csak egyszerűen mint munkatársak értettek egyet vagy vitatkoztak valamilyen személytelen elméleti kérdésről. A beszélgetés szükségszerűen szólt a kettejük saját analitikus-páciens kapcsolatáról is.

A szerepek eltérése és kiegyensúlyozatlansága tehát jelentős volt és egész életüket áthatotta. Ráadásul nem csupán ők töltöttek be különböző szerepeket a pszichoanalízisben, de a pszichoanalízis is eltérő szerepet játszott az ő életükben. Még amikor Freud analitikus gondolkodását bevallottan befolyásolták is Ferenczi és mások gondolatai és észrevételei, amikor Freud elvette vagy beépítette az elméletébe valaki másnak egy ötletét, arra úgy gondolt (és úgy gondoltak mások is), hogy „mindössze” tökéletesíti vagy megváltoztatja a saját eredeti alkotását. A pszichoanalízis megalkotása (illetve a megalkotott pszichoanalízis maga) az övé volt, ő ismerte a legjobban. Ha emberi kapcsolataiban is volt következményük a pszichoanalízis menetével kapcsolatos gondolatainak, akkor is úgy tekintette őket, mint valamilyen objektív igazság megnyilvánulásait, hiszen ő volt a pszichoanalízis megalkotója. A pszichoanalízis Freud gyermeke, talán mondhatjuk úgy, a lánya volt. A kor gyermeknevelési szokásainak megfelelően Freud analízist és magyarázatot *adott* a pácienseinek; még hozzá a dolgokat jobban értő tekintélyként adta nekik. Ferenczi ezzel szemben inkább a tárgyalópartner szerepét vette föl, aki közvetít a páciens tapasztalatai és Freud pszichoanalitikus „tudása” között, egyformán fontosnak tartja mind a kettőt, mindig megkérdőjelezve, miből és mit is tud a két fél a folyamatról és egymásról. Mindebben közvetlenül a Freuddal kapcsolatban felmerült kérdései jelenhettek meg. Egyfajta gyermeki pozícióban maradt, miközben egyúttal nőül is vette Freud gyermekét, a pszichoanalízist.

Hogy a metaforánál maradjunk, Freud, az apa szerette volna, ha (1) a pszichoanalízis a maga útját járva függetlenné vált volna tőle, s ezzel biztosítva lett volna fennmaradása, de ugyanakkor (2) továbbra is ő kontrollálhatta volna, és megmaradt volna olyan, amilyenek ő kitalálta, „torzulások” és „téveszmék” nélkül. Freud olyasvalakit keresett, akiben mindkét szempontból megbízhatott: aki megvédte és megőrizte volna a pszichoanalízist, és ugyanakkor segítette volna változását is.

Ferenczi tehát nem csupán Freud szellemi és áttételes értelemben vett fia volt, amint azt gyakran idézik. Inkább a vejének nevezhetnénk, amiről a jelek szerint Freudnak explicit fantáziái voltak (DUPONT 1994). Ferenczit folyamatosan értékelték, vajon jól fog-e gondoskodni a lányról (vagyis a pszichoanalízisről), és mindig szükségszerűen az apához hasonlították, ahogy azt ő is tette magával. Különösen érdekesnek tartom ebben a kontextusban, hogyan szeretett bele Ferenczi az egyik páciensébe; hogyan küldte ezt a betegét Freudhoz analízisre; s hogy végül maga is Freud kielemezett páciense lévén hogyan döntött a mester tanácsa nyomán (saját eredeti szándékával ellentétesen) úgy, hogy a páciens anyját veszi feleségül. Részben a saját áttételei miatt esett így, részben pedig azért, mert Freud szívesen adott tanácsokat a tekintély szerepét játszva. Ferenczi egész élete során küszködött a kérdéssel, hogy miért is hozta meg ezt a döntést (STANTON 1994), így jöhetett rá, hogy minden pszichoanalitikus intervenciónak – a tartalmán kívül – megvan a maga *kapcsolati* jelentése és hatása is a páciens és a terapeuta viszonyában. Munkáiban a kapcsolati vonatkozásnak még az intervenció tartalmánál is fontosabb szerepet tulajdonított. Gyanította, hogy Freudnak is megvannak a maga viszontátteletei vele kapcsolatban, amelyeket a konkrét tanácsban és általános módszerén keresztül nyilvánított ki. Tekintve, hogy Ferenczi természeténél fogva inkább a kétszereplős analízis híve volt, döntéseiben és belső

életében a teljes személyközi mezőt figyelembe vette, amit Freud tudattalan működése szintűgy meghatározott, mint a sajátja. Hogy Ferenczi szerette volna, ha Freud értékelte volna a kölcsönösséget a pszichoanalízisben, az mindkét vágyáról tanuskodik: 1. meg akarta mutatni, ő igenis gondoskodik Freud azon szükségletéről, hogy legyen valaki, aki szereti és megvédi a pszichoanalízist, miközben tiszteli Freud tekintélyét; 2. szerette volna, ha Freud vállalja ezeket az elvárásait, és a velük kapcsolatos konfliktusait is.

A közös, tudatos valóságban a szükségletek mind Ferenczi szükségletei voltak: ő akart bekerülni a pszichoanalízis Freud által létrehozott és Freud körül forgó köreibé; ki akarta tanulni a szakmát; és végül is ő volt a páciens minden áttételével együtt, ami szintén függő helyzetbe kényszerítette. Ferenczinek mind belül, mind a külvilág valóságában szüksége volt a mester helyeslésére és segítségére. A perifériáról érkező kellett kivívnia helyét a belső körben, hogy őt is a pszichoanalízishez jelentősen hozzájáruló szerzőnek tekintsék. Nemcsak pszichológiailag lehetett szüksége bölcs mesterre és elfogadó apára, hanem a valóságban is szüksége volt Freud elismerésére, megbecsülésére és szakértelmére. Amikor tehát Ferenczi vele kapcsolatos problémáit Freud kizárólag Ferenczi szükségleteinek és konfliktusainak tulajdonította, a valóságelvnek megfelelően legalább annyira beszélt a *gyakorlati valóságról*, mint Ferenczi karakteréről, illetve védekező mechanizmusairól. Freud egy olyan új diszciplína központi és hatalmas figurája volt, melyet hívei magasabb rendű tudásnak tekintettek. Freud szempontjából Ferenczi dolga volt, hogy miképpen fogadja el a mester pontos észrevételeit a pszichéjéről, valamint ezeknek a korlátait is. Ferenczi ezzel szemben mindig az analitikus helyzet *érzelmi valóságát* hangsúlyozta, amelyben Freudnak és neki egyformán volt szükségük egymásra és a maguk módján kölcsönösen segítettek vagy gátolták egymást. Ferenczi ugyanakkor szerette volna, ha kapcsolatukra vonatkozóan mindezt Freud is felismeri és elfogadja. Ezáltal a kelletténél erősebben függővé tette magát Freudtól, ami által hihetővé tette Freudnak azon állításait, melyek szerint megoldatlan függőségi problémái vannak.

Ferenczi megítélése a pszichoanalízis területén bonyolult kérdés volt és az is maradt. Azt például, hogy az analitikus kapcsolatra összpontosított és a páciensekkel szemben szeretetteli és rugalmas megközelítést sürgetett, hosszú ideig úgy értelmezték, mint a Freud általa vélt érzelmi megközelíthetlenségére adott neurotikus reakciót. Így vélekedett Jones és bizonyos mértékben Freud is, ami végül Ferenczi mentális stabilitását megkérdőjelező pletykákat szült. Azt is a neurozís jelének, az apafiguráról történő elégtelen leválás bizonyítékának tekintették (SCHWARTZENBACH 2001), hogy csak élete vége felé tudta teljesen elfogadni saját eszméit a pszichoanalízissel kapcsolatban. Ez az ő saját nézőpontja, és bizonyos mértékig a miénk, mai olvasóké is, akik pedig történelmi tudásunk révén látjuk, hogy Ferenczi munkája értékes volt, amennyiben megelőlegezte mai elméleti töprengéseinket. Tudjuk, hogy Ferenczinek a freudtól eltérő megközelítése hiteles és értelmes volt, így annál neurotikusabbnak tűnik, amiért nem hitt magában, és csak lassan kezdett bízni a saját újításában. Freud és Ferenczi ugyanakkor nagyon is különleges körülmények között folytatott eszmecserét ezekről a kérdésekről, és a helyzeti tényezők igen jelentős hatást gyakoroltak arra, ahogyan ezt megélték. A helyzet az volt, hogy Freud mint a pszichoanalízis megalapítója és a pszichoanalízisen belül a hitelesség és a legitimitás forrása szigorú hierarchiát állított fel az analitikus és a páciens (illetve a mester és a követői) között. Amikor Ferenczi ki akarta egyenlíteni a viszonyokat azzal, hogy kölcsönös analízist javasolt, és megpróbálta ebbe bevonni Freudot, ezt a kortársak csak úgy értelmezhették,

mint annak a jelét, hogy nem sikerült felfognia, milyen is valójában a társas helyzet közte és Freud, illetve általában a páciensek és az analitikusok között. (Innen már csak egy lépés annak a feltételezése, hogy végül minden vonatkozásban elvesztette kapcsolatát a valósággal, és teljesen lecsúszott.)

Már korábban is felvetődött (ARON–HARRIS 2010), hogy Ferenczi azért akarta analizálni Freudot, hogy „megjavítsa”, és így Freud is jobb analitikus legyen az ő számára. Szerintem ez igaz, és arról árulkodik, hogy Ferenczinek szüksége volt Freudra mint tekintélyre. Igényelte azt is, hogy Freud is tapasztalja meg az analitikus folyamatot a páciens oldaláról, hogy empatikusabbá váljon a páciens tapasztalataival kapcsolatban, és hogy értékelje Ferenczi vele kapcsolatos konkrét és a pszichoanalízissel kapcsolatos általános gondolatait. Ferenczi azonban tudhatta volna (de nem vagyok benne biztos, hogy tudnia is kellett volna), hogy Freud nem fogadhatja el a Ferenczi általi analizálására vonatkozó ajánlatot. Freud elképzelése szerint a pszichoanalízis révén az ember átláthatja saját neuroziséát azáltal, hogy a jóindulatú, objektív és személytelen tekintély felvilágosítja őt. Magával szemben viszont Ferenczit nem tartotta sem tekintélynek, sem személytelennek, objektívnek vagy teljes mértékben jóindulatúnak. Nem fogadhatta el Ferenczi ajánlatát, mert a saját védekező mechanizmusai megakadályozták őt ebben, a fent körvonalazott társas valóság pedig annyira megerősítette ezeket a védekező mechanizmusokat, hogy az ajánlat elfogadása bizonyos mértékig Freud saját valóságészlelését ásta volna alá.

Nem mondjuk persze, hogy Ferenczinek ne lett volna tekintélye, vagy hogy Freud egyáltalán nem tisztelte volna a munkáját. Ha Ferenczi megmaradt volna az analitikus Freud által meghatározott szerepénél, akkor követő, tanítvány és páciens maradt volna – és mások szemében épelméjű; és akkor föl sem vethette volna, hogy Freud az ő páciense legyen. Ferenczinek éppen a valóságos, meglévő tekintélye tette lehetővé, hogy pszichoanalízist ajánljon Freudnak. Ez a tekintély arra épült, hogy saját, eredeti nézetei voltak a pszichoanalízisről, a kölcsönösség és a személyesség fontosságáról, és hogy folyamatos harcot vívott a mindentudó analitikus feltételezett (és nem kivívott) autoritása ellen. Ferenczi ugyanakkor erőltette, hogy analizálhassa Freudot, amivel már nem csupán a saját független, kreatív pszichoanalitikus megközelítését artikulálta. Ferenczi (a) nem vette észre, milyen fenyegetést jelent ő Freud számára, s ezzel bizonyos mértékig maga provokálta ki a megbélyegzetetését; (b) amikor ellenállt Freud rá vonatkozó analizisének, az a védekező szükséglet vezérelte, hogy a másikat javítsa meg – ahelyett, hogy önmagát értette volna meg. Hogy Freudnak pszichoanalízist ajánlott, és ezzel kölcsönösséget javasolt, az értelmezhető (c) az *anyai védekezés* (SCHWARTZENBACH 2001) eseteként, amit egyébként a pácienseivel szemben is eljátszott. Az anyai védekezés Ferenczinek a pácienseivel szembeni túlzott kedvessége volt, amelynek az volt a funkciója, hogy elrejtse és kompenzálja – vagyis kivédje – Ferenczi saját félelmét és gyűlöletét az erős nőekkel és magával a betegséggel szemben. Freud iránti anyai áttételében mesterét betegnek, egyúttal távolinak és visszahúzódónak találta, ami félelmet, neheztelést és elítélést váltott ki belőle. Ekkor felajánlotta neki, hogy meggyógyítja őt a szeretet segítségével, amit Freud a már említett okokból ismételen figyelmen kívül hagyott. Ferenczi furcsa módon akkor értette meg, hogy mi is volt mindvégig Freud álláspontja, mikor elemezni kezdte a saját anyai védekezését, aminek hatására felhagyott azzal, hogy meg akarja változtatni Freudot és el akarja nyerni az elismerését. Ahogy önálló, függetlenebb személyiséggé vált, furcsa módon közelebb is jutott ahhoz a szerephez, amit

Freud elképzelt a számára. Ahogy tudomásul vette az explicit, elfogadott kölcsönösség hiányát a kapcsolatukban, egyre kevésbé akarta kontrollálni Freudot. Végül azzal, hogy elfogadta saját eszméit Freud jóváhagyása nélkül is, bent, magában megfosztotta Freudot attól a tekintélytől és hatalomtól, hogy ő legitimálhassa a klinikai módszerek szabályait.

III. A nemzetközi politikai helyzet és implikációi

Jelen írás másik gondolata, hogy a fentiekkel párhuzamos folyamat játszódott le Freud és Ferenczi országainak nemzetközi kapcsolataiban is, ami feltehetően szintén befolyásolta a két ember viszonyát és a személyközi helyzetet.

A legalább annyira volt nemzetközi és politikai jelenség, mint tudományos vagy orvosi. Szociálpszichológiai szempontból nem túlzás feltételeznünk, hogy Freud és különböző nemzetiségű követőinek viszonyát, vagy akár a pszichoanalízishez való hozzájárulásukat valamiképpen a politikai helyzetük is befolyásolta. A következőkben nem egyszerűen a Freud és Ferenczi országai közötti fontos különbségeket fogom tárgyalni, hanem a köztük lévő bonyolult politikai kapcsolatot, amely örökre összekötötte a két ország történelmét.

Freud Morvaországban született, viszont Ausztriában élt, míg Ferenczi Magyarországon született, nevelkedett, és oda is tért vissza, miután befejezte orvosi tanulmányait és katonai szolgálatát. Freud tehát az Osztrák–Magyar Monarchia két állama közül az erősebb és dominánsabb lakója volt, míg Ferenczi az alárendelthez tartozott, amelyiket a másik fél irányított. A magyarok évszázadok óta viaskodtak a függetlenség és a külföldi uralom problémáival, és a megoldás keresése során két fő trend bontakozott ki. Az egyik az a törekvés volt, hogy Magyarország szakadjon el teljesen Ausztriától és legyen független állam; a másik törekvés célja pedig az volt, hogy Magyarország a birodalom védőernyője alatt maradván tegyen szert elegendő függetlenségre és jogokra. A két megközelítés konfliktusa természetes módon következett két megfontolásból. Az egyik az volt, hogy a külföldi uralom szükségszerűen elfojtja a fejlődést; a másik pedig az, hogy Magyarország nem tud megállni a saját lábán, és így az Európától való elzárkózás visszavetné a fejlődést és hosszú távon önpusztító stratégia lenne. Az első fajta megoldás kísérleteként 1848–49-ben forradalom és szabadságharc tört ki, ám a sikertelenül végződött függetlenségi harc 13 magyar tábornok kivégzésével zárult. Ferenczi apja részt vett a szabadságharcban, így a családja közvetlenül érintett volt ezekben a politikai eseményekben. A második megoldás végül megvalósult az 1867-es kiegyezés formájában, amely korlátozott szabadságot adott Magyarországnak, például a magyar lett az ország hivatalos nyelve, ami azután fontos szerepet játszott a századforduló kulturális felvirágzásában. Miután befejezte orvosi tanulmányait, az első világháború idején Ferenczi Sándor katonasorvosként szolgált a közös osztrák–magyar hadseregben, majd visszatért Magyarországra, hogy pszichoanalitikus praxist folytasson. A háború végén a birodalom felbomlott. Magyarország 1920-ban területe nagy részét – így Erdélyt is – elveszítette, és ki kellett alakítania saját független államszervezetét. Az új politikai szerkezet kialakítása jelentős nehézségekkel járt, részben az infrastruktúra és a tapasztalat hiánya miatt, amit az okozott, hogy az ország olyan sokáig élt kívülről meghatározott szabályok szerint. Az ország erőforrásaiban és szükségleteiben ugyancsak különbözött a birodalom többi részétől vagy Ausztriától, így a megelőző korszak politikai berendezkedését nem volt könnyű alkalmazni,

vagy mondhatjuk úgy is, hogy internalizálni. A Tanácsköztársaság epizódját követően a régi struktúrák szolgálták az újak modelljeként, a szövetség pedig újra megkötetett Németországgal és Ausztriával. A második világháború elvesztésekor, mindössze pár évtizeddel később az ország szovjet megszállás alá került, és 1990-ig maradt is.

Szembeötlő, hogy miközben Ferenczi azért küzdött, hogy leválhasson Freudról, de közben elnyerje támogatását és elismerését is, mindez nagymértékben párhuzamba állítható azzal, ami ebben az időben országaikkal történt. Mint már említettük, Magyarország igencsak megosztott volt a Habsburg-uralom és annak lerázása kérdésében. Sokak szerint az egyetlen járható út az volt, hogy az ország maradjon a Monarchia része és ezzel a Nyugat által is elfogadott közösség, mások szerint ideje volt visszafordulni keletnek és harcolni az elnyomás ellen. Magyarország mindkettőt megpróbálta, és amíg a Habsburgok birodalma szét nem esett, ambivalens és függő helyzetben volt Ausztriával szemben. Mindez meghatározta azt az általános légkört, amelyben jelen írás két hőse dolgozott. Az egymás közti hatalmi viszonyuk egy hasonló, nagyobb léptékű hatalmi dinamika kontextusába ágyazódott, ez pedig nemcsak azt határozta meg, hogy miként látták egymást, hanem azt is, hogy milyen attitűdjeik voltak magával a hatalommal szemben. Mindez pedig összefonódik azzal, miért vélekedtek eltérően a pszichoanalízis elméletéről és gyakorlatáról.

Freud kevésbé volt ambivalens azzal kapcsolatban, hogy tekintélyi szerepet töltött be és hatalma volt a követői és a páciensei felett. Ferenczit viszont a jelek szerint mindig is konfliktusok gyötörték azzal kapcsolatban, hogy hatalma van, s végül olyan klinikai módszert és elméletet dolgozott ki, amelyben az analitikus hatalma és tudása pontosan abból a képességből fakad, hogy lemond a hatalomról a pszichoanalitikus folyamat javára. Freud világában a hatalom birtoklása, úgy tűnik, azt jelentette, hogy övé a jog (és az igazság), hogy irányítson és felvilágosítson. Freud emellett hiperérzékeny volt a hatalom lehetséges elvesztésével kapcsolatban, és a követőire adott személyközi reakcióit is részben az az érzés motiválta, hogy el akarják venni tőle a hatalmat, vagy fölötte szeretnének hatalmat szerezni. Ami Ferenczit illeti, ő bizonyosan hatalom nélküli pozícióban volt Freuddal szemben – mint már említettük –, ami tükrözte országaik politikatörténetét és a pszichoanalitikus iskola politikai viszonyait is. Ferenczi nagymértékben függött Freudtól, ami a nemzetközi pszichoanalitikus közösség elérését és a saját nézeteinek kibontakoztatását illeti, és neheztelt is ezért a viszonylagos hatalomnélküliségért. Szüksége volt és számított is Freud elfogadására, irányítására, ugyanakkor elismerésére és a tőle való függetlenségre is, így a hatalom számára a felelősséggel és a személyközi kötelezettségekkel kapcsolódott össze. Ez a hatalomfelfogás tette lehetővé, hogy érzelmileg nyitott és hatalmiilag viszonylag kiegyensúlyozott legyen a pácienseivel, akik vele szemben a hatalomnélküliség helyzetében voltak. Úgy tűnik, Freud számára természetes volt, hogy övé a hatalom, és nem kérdőjelezte meg a hatalmi különbség hasznosságát. Kevésbé volt ugyanakkor tudatában a hatalom személyközi hatásainak, és kevésbé volt érzékeny rájuk, mint Ferenczi, aki az elnyomottak pozíciójából érkezett. A szociálpszichológia eredményeit tekintve akár az is lehetséges, hogy Freud nagyobb hatalma összefüggött a páciensek iránti kisebb érzelmi fogékonyságával és a szenvedésük iránti csekélyebb érzelm kifejezésével (pl. VAN KLEEF et al. 2008). Ferenczi ezzel szemben nyíltan és talán túlságosan is el akarta kerülni, hogy a véleménykülönbségeket a tekintélyére, hatalmára és nagyobb tudására támaszkodva kezelje, *nehogy felülbíralja* a másik fél tapasztalatait és szempontjait. (Azt hiszem, ennek jelentős szerepe volt abban, hogy végül a saját

anyai védekezését is képes volt elemezni.) Mivel élete nagy részét egy kívülről uralt országban élte le, az élethez való alapvető hozzáállása (egyfajta „enfant terrible”-ként) az volt, hogy a hatalom a másik felé, amire ő is vágyik ugyan, de amiért neheztel is; és amihez a gondoskodás elvárását kapcsolja ugyan, de ő maga nem szeretné birtokolni.

Ebben a vonatkozásban is említésre méltó a Freud–Ferenczi-kapcsolat és az országaik közötti viszony párhuzama. A Monarchia idején Ausztria uralkodott Magyarországon, de nem zsarnokoskodott fölötte és nem zsákmányolta ki. A magyarok, mint említettük, Ausztriától és az udvartól példát és gondoskodást is vártak. Elkerülhetetlen volt a csalódás, és az abból következő konfliktus a kiválás körül. A független magyar állam lehetősége a birodalom létét fenyegette, így ilyen értelemben a függés kölcsönös volt. Ahogyan Freud sem lehetett volna tanítómester és guru követők nélkül. A követőtől való függése azonban a jelek szerint paranoid reakciókat váltott ki belőle: a függetlenségi törekvéseket úgy tekintette, mint a hatalom átvételére és a mester/apa „megölésére” tett kísérleteket, kivetítve a saját hatalomvágyát a tanítványokra. Politikai értelemben, s azt hiszem, ez Ferenczire személyesen is igaz, Magyarország nem tekintette magát képesnek ilyesmire; az egyenlőség és a hatalmi egyensúly távoli cél volt, amire elég törekedni. A kor azon eszméi, melyek szerint a magyaroknak kelet felé kellene fordulniuk támogatásért és alternatíváért, inkább tükröznek elkerülő, semmint hódító, támadó attitűdöt. Amikor élete végén Ferenczi már nem úgy gondolt Freudra, mint klinikai elképzelései hitelességének és a legitimitásának végső forrására, ezzel el is vette tőle a hatalmat. Ám ezt belül, az elméjében tette meg. Nem próbált vitába szállni Freud elméleteivel, és elfoglalni Freud helyét a pszichoanalízisben, azaz „megölni az apát”. Autonóm klinikusi énjét Freud klasszikus analitikus uroalmán kívül (és mellett) próbálta felépíteni.

Zármegjegyzések

Az elismerés iránti szükséglettel, a közelség vágyával, az elválás körüli küzdelmekkel, a fontos emberekkel kapcsolatos belső konfliktusokkal mindannyiunknak szembe kell néznünk életünk során. Jelen írás a szoros kapcsolatok inherens és mindent átható nehézségeiről szól. Hálás vagyok a „kapcsolati gesztusért”, hogy írhattam az apám könyvébe, s így olyasmiről írhattam neki és olyasmit oszthattam meg vele, ami érdekel. Megmutathattam, hogy szakterületeink között hidak építhetők, és hogy szeretem, becsülöm, és szeretnék hozzá csatlakozni közös területünk, a pszichológia iránti örökre szóló elhivatottságban.

Irodalom

- ARON, L. (1998): “Yours, Thirsty for Honesty, Ferenczi”: Some background to Sandor Ferenczi’s Pursuit of Mutuality. *American Journal of Psychoanalysis*, 58. 5–20.
- ARON, L. – HARRIS, A. (2010): Sandor Ferenczi: Discovery and Rediscovery. *Psychoanalytic Perspectives, Special Issue: Ferenczi*, 7(1). 5–42.
- BALINT M. (1979): *The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression*. Tavistock Publications, London/New York.

- DUPONT, J. (1994): Freud's Analysis of Ferenczi as Revealed by their Correspondence. *International Journal of Psychoanalysis*, 75. 301–320.
- EROS F. (2004): The Ferenczi Cult: Its Historical and Political Roots. *International Forum of Psychoanalysis*, 13. 121–128.
- FERENCZI S. (1926): To Sigmund Freud on his Seventieth Birthday. In: FERENCZI S. (1980): *Final Contributions to the Problems and Methods of Psycho-Analysis*. (Edited by Michael BALINT. Translated by Eric MOSBACHER et al.) Brunner/Mazel Publishers, New York. 447.
- FERENCZI S. (1988): *The Clinical Diary of Sandor Ferenczi* (DUPONT, J. (ed.); BALINT, M. – JACKSON, N. Z. [trans.]) Harvard University Press, Cambridge, MA.
- FREUD, S. – FERENCZI S. (1993): *The Correspondence of Sigmund Freud and Sandor Ferenczi*. Volume 1, 1908–1914 (BRABANT, E. et al. [eds]; HOFFER, P. (trans.)). The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA.
- FREUD, S. – FERENCZI S. (1996): *The Correspondence of Sigmund Freud and Sandor Ferenczi*. Volume 2. 1914–1919 (BRABANT, E. et al. [ed.]; HOFFER, P. [trans.]) The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA.
- GAY, P. (1988): *Freud. A Life for our Time*. Dent.
- HAYNAL, A. (1989): The Concept of Trauma and its Present Meaning. *International Review of Psychoanalysis*, 16. 315–321.
- HOFFER, P. (2010): From Elasticity to the Confusion of the Tongues: A Historical Commentary on the Technical Dimension of the Freud/Ferenczi Contraversy. *Psychoanalytic Perspectives, Special Issue: Ferenczi*, 7(1). 90–103.
- HOFFER, P. (1990): *The Clinical Diary of Sandor Ferenczi*. (Edited by Judith DUPONT. Translated by Michael BALINT and Nicola ZARDAY JACKSON.) Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1988. i–xxvii + 227. *International Journal of Psycho-Analysis*, 71. 723–727.
- JONES, E. (1955): *Sigmund Freud Life and Work, Volume Two: Years of Maturity 1901–1919*. The Hogarth Press, London.
- MASSON, J. (1984): *The Assault on Truth*. Faber.
- NEMES L. (1988): Freud and Ferenczi: A Possible Interpretation of their Relationship. *Contemporary Psychoanalysis*, 24. 240–249.
- STANTON, M. (1991): *Sandor Ferenczi: Reconsidering Active Intervention*. Aronson.
- SCHWARZENBACH, K. (2001): Threshold and Impasse: Excavating the Maternal Defense in Sandor Ferenczi's Clinical Diary. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 29. 387–402.
- van Kleef, G. A. et al. (2008): Power, distress, and compassion: Turning a blind eye to the suffering of others. *Psychological Science*, 19(12). 1315–1322.

V.
Pályatársak vallomásai

Glatz Ferenc

MTA BTK Történettudományi Intézet

Naplótöredékek barátok, kutatások egymásrautaltságáról

*K*özel ötven éve barátok vagyunk. A barátság érzelem – gondolom, ezt a pszichológusok is így gondolják. Nem érekközösség, ahogy arról politológusok, történészek írnak. No nem magukról, inkább a történeti hőseikről beszélve. Hm... Az érzelem történelmi tényező. Döntésalakító, életcélokot alakító tényező. Egyének, közösségek esetében egyaránt. Engem legalábbis befolyásol, erősen. Ezért is írok – igaz, szaggatottan, nem rendszeresen – naplót. Hogy majd egyszer elővéve, lássam esendőségemet: mennyire szerettem jó érzéssel megélni a napjaimat, mennyire érzelmekkel kísérem minden eseményt. Nehogy eszembe jusson valaha is szembeállítani az érzelminek és értelmének minősített indítékokat. A netáni öregkorban. Hiszen hajlik minden emlékezésíró mindent olyan nagyon okosan eltervezettnek, érdekelismerésnek bemutatni saját életében. Azután már a történeti tanulmányokban is. Fiatal, Európában vándorló ösztöndíjasként kezdtem a naplózást, még 1969-ben, könyvtári-levéltári napi kutatás után esti egyedüllétben. Amit mindig nagyon szerettem megélni. [...] A barátság természetesen haszonelvű érzelem. Mert igaz, a fizikai egyedüllét tűnik az íróember legfontosabb életformájának. Így is van. De ez nem jelent érzelmi egyedüllétet. A társak, barátok a távolból is fontos részei életünknek, ha nem más, hát magunkban beszélésünk során. Van kihez beszélni...

Ilyen barátság (a „volt”-ot kihúztam) a mi egymás mellett élésünk Hunyady Györggyel. Gyurival... Egy városban élünk, ugyanazon egyetemen dolgozunk, ugyanazon Akadémián fontoskodunk. Egy asztaltársaságba jártunk évekig vacsorázni. Mégis ritkán beszélgetünk. De ha igen, hm, akkor egymásra öntjük a belénk szorult benyomásokat, világjavítónak gondolt ötleteket. Nagy lelki haszon: lehet valakivel teljes őszinteséggel beszélni. És nem a hivatalról. (Amely egyébként mindkettőnk életterét eddig – a nyugdíjunk kezdetéig – keretezte. És amelyet szeretünk, mindketten...) És lehet valakivel könyvekről – amelyeket egymásnak küldözgetünk olvasásra – beszélni. No és az emlékekről... Legközelebbi találkozásunkon, már a teánál, ezt elő is hozom: hogyan értelmezi a pszichológia a „hasznos”, értékeli a „haszonleső” magatartást? ...

Két találkozásról készült naplójeljegyzést ragadtam ki a Hunyady-tiszteletkönyvből. (A winchesterbe mentett feljegyzések dátumai az utóbbi évekből: 2005. január 13., 2006. február 6., 2007. február 19., 2008. január 7., 2010. november 9.) Írták, üzenték – a neki mindig olyan kedves tanítványok –, lehet valami személyes is. Közös munkáról... De hát mi a munka a mi életünkben? Minden. Egy történésznél, aki állítja, hogy mindennek van történelme. Egy pszichológusnál, aki állítja, hogy mindennek van „pszichéje” ...

2005. január 13. – H. Balázs Éva, az „Anyu” 90. születésnapjára készülve

Holnap születésnap. Kilencven szál rózsát rendeltem a kilencvenedikre. Ott leszünk többen, mi ketten is – Gyuri meg én. Anyu rendelkezett, ki legyen ott. Mindig szerette maga elrendezni dolgait. Hát még ha magáról volt szó! S hozzá meg a fiáról. Első emlékem is a családról, 1963-ból erről beszél: Anyu mindent elrendez. Kijelölte helyünket a vacsoránál, engem magával szemben ültetett, hogy „lássuk egymást”. Az asztalfőn egy karosszék, ahova majd megérkezik „apád” – ezt Gyurinak mondta. És teljes teríték – rendelkezett kedvesen Emminek, az évtizedeken át szinte családtagként velük élő háztartási alkalmazottnak. Most is bizonyára kérdez majd, mint negyven évvel ezelőtt. Akkor, 1963-ban, arról: mesélj magadról, ki vagy, milyenek a szülők, mit szeretsz csinálni, hogy éltek, van-e testvéred, gyorsan hozzátette: ugye nem látszik órajta, s érteni lehetett, fiáról van szó, anélkül, hogy nevezné, hogy egyetlen fiacskám, egyetlen? Észrevettem, észrevette, hogy biccen a fejem, hogy észrevettem a szójátékot, egyetlen-egyetlen... No és hány szobában laktok, vannak-e közös programok, milyen a háztartás, főzők-e rendszeresen, s vajon van-e könyvespolcotok.

A kilencvenedik születésnapon, holnap is kérdezni fog: hogy élek, mit csinállok, de a kérdéssor vége úgyszólván az lesz: figyelem-e, mi történik körülötte. Mármint Gyuri körül. Persze nagyon figyelni fog, hogy ne engedje el magát, ahogy mindig is fegyelmezett volt, még a mi körünkben is. Hátha más is ott van... Hiszen ott lesz a házigazdának kinevezett kedvenc tanítvány-lány, Lilla – „akihez nem lehet méltó férjet, élettársat találni” –, és ott lesz minden történészesemény társrendezője, Attila – aki, mint oly sokan, szintén az Érmelléki utca 7-ből futott ki a pályára, s aki „mindenkinek csak jót tesz”. „És fontos fiacskám, hogy nekünk is”... fűzte többször hozzá.

Úgyszólván a fia fogja érdekelni. De ezt nem szabad észrevenni. Igyekezni fogok az elvárásnak megfelelni. (Elvárja tőlem, merthogy nálunk is Csepelen jól neveltek – voltak – a gyermekek. Ezt is ő mondta, már felnőtt barátságunk korában, hivatkozva Gyuri beszámolójára az első látogatása után, nálunk, a gyári lakótelepen, egészségcsaládos ebédre.) Emlékképek, melyeket, ha nem őriznek fotók, úgysem lehet előhúzni zsebből, táskából. Mégis ezekre gondol majd holnap is, beszélgetés közben, arra, ami fia körülött történt, s most – mert én vagyok ott – ezekről vár tőlem emlékeket, a kettőnk közös élményeiről... (Noha majd beszél Akadémiáról, a nemzeti stratégia visszhangjáról – mármint az ő kiterjedt telefonhálózatán hozzá eljutott hírekről –, kérdez a gyerekeimről, házasságaikról, unokákról... Szakmáról már régen nem beszélünk. Néha az élőkről, Kosáryról, az elhaltakról, mindenekelőtt Mályuszi, ritkán.)

Az emlékképek persze bennem is előtűnnek. Egyetemi évek: lesz idő holnap beszélni ezekről? Diákszervezetről, amit akkor KISZ-nek neveztek, tudományos diákkörökről, hogy miért nem a taggyűléses és miért az újraéledő tudományos diákkörök vonzottak, sőt idegenkedtem – ahogy Gyuri is idegenkedett – a mozgalmárkodástól. (Mindketten megértőn, de együttérzés hiányával beszélünk a ma diákjaink között újfent elhatalmasodó mozgalmárokról és a mi korunkhoz képest sokkal erősebb befolyásukról az egyetemen.) Lehet, előhozza – mert nem csak új frizurával fog a családi találkozóra készülni –, hogyan ismertem meg az egyetemen a fiát, s hívatott meg ő az első vacsorára, s mondta ki ott, úgy a befejező almaszeletelés után: én megyek történésznek, fia pedig inkább a pszichológiát választja. Mármint nekem és fiának ő ezt javasolja. Az érvekre már nem emlékszem, pedig voltak. Lehet, hogy most meséljük el neki

először a balatoni sátorozást, a sátorban elemlámpánál olvasást, s közben nevetünk jót akkori önmagunkon, az elemlámpás olvasás milyen életidegen értelmiség-szerepjátszásnak tűnik ma már. A parti sétáról a kikötőben. S hogy Gyurinak – velem ellentétben – már volt jövőképe: majd, ha tekintélyes professzorok leszünk, nekünk is lesz ilyen vitorlásunk, mondta komolyan, vagy éppen tréfából. Nekem ladikom – mert tényleg a ladikot szerettem, emlékszem, erre gondoltam. (Most neki nincs, pedig a Balaton-partjára házasodott... míg nekem van vitorlásom...) Aztán emlékképek, amelyeket már többször felidézünk: diákköri dolgozatok, viták, amelyeket különös részletességgel kellett előadnunk. Aztán bölcsészkar, majd összegyuetemi, majd országos diákköri konferenciák. A szervező csapatunk: Hunyady, Jenei a két volt gimnazista osztálytárs – ő is az Érmelléki út 7. rendszeres vendége – és a Jeneihez csapódott, briliáns eszű és szervezőkészségű Herta, Jenei későbbi felesége. Együtt csináltuk a kari, majd összegyuetemi sportbajnokság szervezését is. Az utóbbiban Gyuri hűséges drukkerünk volt. Nem sportolt, de gyakran jött velünk. És – természetesen – beszámolt mindnyájunkról otthon.

Hamar kiszakadtam az Érmelléki úti ház mozgáspályájáról, de vonzasköréből soha. Ha évekig nem is láttuk egymást, de ha fontos döntést kellett hozni, egymáshoz vissza-visszatértünk. Egymáshoz. Anyu, a „fiam” és én. Megbízások, tisztségek vállalásáról, házasságról. Váratlan telefon: na, mit szólsz hozzá, Gyurinak sikerül, nagyon fontos, milyen unokáim lesznek, s milyen rendesek a szülei. (1964) Mármint jövődő menyének. ... Ti jól vagytok, ugye? ... Azt beszéljük, mégis befogadnak az egyetemre. (1974) Csak félállásban gyere, ha nem kelleltél hét éve, tanuljanak meg becsülni a dögök. ... Képzeld, tanszékvezető leszek, ugye megérdemlem (1982), szerveztem Történelmi Társulatot, könyvsorozatot, Történelmi Szemlét, tanítók húsz éve, tanítványaim vannak, megérdemlem. De meg akarom beszélni veled már most, ki legyen az utódod. Gyuri ellene van, az utódodnak... Azt beszéljük (1989), miniszter leszel, ne gondolkodj, vállald. Majd ha otthagysz, vagy téged kihagynak, akkor gyere fel... Gyurit is hívom...

Hát ilyen volt ő. Anyu. Azt például, hogy a kutatás mellett mindig becsültük a szervezetet, a szerkesztést, az intézményfenntartást, amely megtartja a közösséget, s hogy vallottuk, a kutató sem magányos, oszlopok között sétáló, kisujjából – vagy éppen könyveiből, irathagyatékából – bölcsességet magába szívó ember, nos, azt mellette tanultam, tanultuk meg. A „fiam” és én is. Kevés köszönet, de sok öröm jár ezért...

Legutóbb is – két éve, vacsorarendezvényről ballagva lefelé a lépcsőn, a Bethlen Gábor téren – Gyurival első ízben kezdtünk a nyugdíjról beszélni, két hetvenhez közeledő, s mondom neki: miért nem ír valamit a szervezetpszichológiáról. A kölcsönhatások – a személyek, írók-kutatók, könyvtárosok, sokszorosítók, szerkesztők, konferenciaszervezők – lélektanáról. És a szervezet kihatásáról a kutató, a kutatásszervező életszemléletére, egyéniségére. Mert mindenkinek van lelke, nemcsak a gyötrődő írónak, hanem a gépirónőnek, az adatbázis-építőnek is. A kutatásszervezés lélektana! Külön stúdium. Mint volt akadémiai elnök még mesélek is szívesen neki. Amúgy is ritkán látjuk egymást...

Hány világ él bennünk, egymás mellett? Ezért csodálatos a lélektan művelése, mert minden ember egy külön lélekhalmaz. S ezért csodálatos a történelem, mert tárháza mindezeknek...

2007. február 19. – Hunyady Györggyel ebéd (Carmel étterem)

Talán mégis nyugdíjba kellene menni. Hogy figyelemmel követhessük a világot, kezdtem én. Izgalmasabban változó világ, mint akár 1989–90-ben. Amit igazán a forgatagban, miniszterként éltem meg. Talán közösen is írhatnánk néhány korjelenségről, azok történelmi-tömegelektani magyarázatáról... (Ahogy diákkorunkban terveztük is. Két különböző alkat, két hasonló élet-cél: működtetni a társadalmat. Két különböző szakmai képzettség, de mindkettőnknek van kutatói tapasztalata és fiatalkori érdeklődése a másik szempontjai iránt.) Felőttkorban érdekes fiatalkori program. Pszichológus, aki nemzetkarakterről, történelmi sérelmek feldolgozásáról ír pszichológiai szaktanulmányt. Témavilága: az elmúlt másfélszáz év, az európai nemzeti alakulások társadalom- és közgondolkodás-története. Történész, aki alkotáspszichológiai elemzéseket írt történezdisszertációként: hogyan lehet a történelmi koncepcióalkotásban az egyéniséget, „lelki alkatot”, a szakmai-módszertani felkészültséget, a feldolgozott téma forrásanyagának kihatását tetten érni ugyanazon téma – a reformkori kárpát-medencei nemzeti összeütközések témájának – feldolgozásában. Mindezt a trianoni sokk – 1920–28 közötti – közgondolkodásában. Amikor a metafontikus, tudományon kívüli tényezők hatása az egész magyar értelmiségre erős. Mindezt egy újságíró (Steier Lajos), egy szemorvos (Thim József), két levéltáros (Miskolczy Gyula, Szekfű Gyula) azonos témájú köteteinek összevetésével. Kiegyensúlyozott, praktizáló és kutató javakorabeli délvidéki orvos, három fiatalember: az egyik a hivatalnok szaklevéltáros mintapéldája, a másik szangvinikus, mindenre lelkesedő és minden politikai eseményt azonnal pamfletekbe fogalmazó újságíró és a negyedik – ez Szekfű Gyula – a katolikus polgári középosztály kötelességtudatosságában nevelkedett, sok lelki zaklatottságban élő, amúgy is befelé fordulásra hajlamos történésztehetség. (Aki – talán az esti-éjszakai literborok hatása alatt is – a leveleiből is érezhetően hajlamos a depresszióra.)

És miről íránk? Én: a korjelenségekről. Azok lehetséges tömegelektani magyarázatáról. Példa az elmúlt év, a 2006. év telve olyan tömegelektani jelenségekkel, amelyek leírása később már szinte lehetetlen lesz, ma viszont még leírhatóak, tények, benyomások szintjén is, igaz, ma még megfajthetetlenek... legalábbis nekem.

A politikai elit széthasadása. Mi magyarázza? 2006 tavaszán még ötpárti egyetértés több – legalábbis általam ismert – „nemzetpolitikai témakörben”, így a vidékpolitika-törvénytervezet elfogadásában is. Kedélyesen fogadták a kedélyes mondatot a közelgő választások előtt: azért csak úgy vesszetez össze a választások során, hogy utána ki tudjatok békülni, ha az országnak az fontos lesz... Azután a választások után, tavaly nyáron... már szóba sem állnak egymással. Oda az én vidékpolitikai elképzelésem, hogy ugyanis a politikai, szakmai és civil, valamint vállalkozói társadalmat egy asztalhoz ültessük. Már rossz néven veszik, ha mondom: ha így megy tovább, akkor a méltányos diktatúrát, az 1990 előtti rendszert felválthatja bolsevik demokrácia. Ahol a többség, a bolsinsztvo, mindent visz...

De miért? Mi történt a politikai csapatokkal, és éppen a győztesekkel? Csoportlélektani elemzésre kínálkozó eset... (Itt, ma a 2012. év elején kihagyom az őszödi beszéd után kialakult helyzet történettudomány és pszichológia számára akkor érdekesnek tartott leírását, saját akkori értelmezésemet. Negyven sor...)

És mi ennek a jelenségnek az oka? Ismét a lélektanászt kell kérdezni. (Ismét kihagytam ma, 2012-ben a 2007. februári kérdéseimet...) Eredmény: a választások után három hónapra már

rendszeresek lettek a kormányellenes utcai tüntetések. Megjelent az „utca”, mint egy újarú közpolitikai alkotó tényező a mindennapok világában... Lélektani elemzésre kíváncsoknak a filmfelvételek. A két fél napilapjai, tévéhíradói. Mert mindkettőnek van már – nem fegyveres csapatai, mint a harmincas években Németországban voltak, de agitpropcsapatai. (Szép DVD-felvétel-gyűjteményem van a tavaly őszi három hónapból. Annyira megrázott az új napi politizálási kultúra – ha ez kultúra – megjelenése...) Az utcán a tömegekkel megjelennek az indulatok, a modern médiák és technikák felfokozta hangulatdiktatúra maga alá gyűri a politikai józanságot. S ezt a hangulatkultúrát nem uralják a pártpolitikától elvben független országos közméltóságok sem. Sőt. Individuál- és szociálpszichológiai elemzésre érdemes személyek...

A tévé, a bulvársajtó – hiába szídjuk, remek forrás a történész számára a tömeglélektani jelenségekről, amelyekről a korábbi időkben nem maradtak fenn érdemi emlékek, esetleg leírások. Ezek most megszemélyesítve, arcokat, hanglejtéseket, öltözködések, viselkedésformákat – és ezekkel látható, szinte mérhető műveltség szinteket, az ordibálók, török-zúzó műveltség szintjét, lelki szerkezetét – jelenítenek meg. Pszichiátriai-történelmi elemzés tárgyai lehetnek néhány év múlva. Ami majd minősíti is az új utcai politizálás hőseit. (Mily nagyszerű volna 56 őszéről ilyen tömeges felvételekkel bővebben rendelkezni! Az én emlékeim szerint a sok tiszta, jó arc jövőt változtatni, építeni akaró lelkesedéséről...) Indulatok, érzelmek ömlenek azután hónapokon át ki az utcára és a lapok hasábjaira, szinte észérvek nem is hangzanak el... (Zaklattottan kérdeztük egymást. Gyuri mindig szenvedélymentesebb volt – kifelé.) Így volt ez korábbi tömegjelenségeknél is, csak most a média látni engedi az érzelmeket? Amelyek korábban rejtve maradtak. És azután jöttek a történelmi megjelenítések, amelyek a 150 éve megszokott keretekben adták elő a népmozgalmak történelmét: 1848–49-ről éppúgy beszélve, mint 1918–19-ről, csak esetleg ellenkező értékű szavakkal. És ugyanígy konstruálták a későbbi nagy tömegjelenségek történelmét: területi revíziókat ünneplő, szociális megrázkódtatások miatt utcát foglaló tömegmozgalmakat. Mennyiben különböznek egymástól, jellegükben a tömegmozgalmak 1910–2006 között?

Azután itt van 56 elmúlt évfordulója. Amellett, hogy a politikai elit idősebb része „újraélte” a maga képzelte – mert inkább csak az emlékekben élt – forradalmát, s két részre igyekezett szakítani az országot, még az Akadémián is, mindez természetesen a polgárháborús utcai jelenségekkel egy időben, nos, emellett a tömegek érdeklődése 56 iránt teljesen elpárolgott. Lehet, hogy épp a szakadatlan látványos és neveléses történelmi újraértékelés lángjai párolgatták el az érdeklődést? Hogy immáron minden politikai erőnek külön március 15-éje, külön augusztus 20-ája, külön október 23-ája van. S külön tereken ünnepel. A Históriaiban például soha nem megélt remittenda (maradék) példánymennyiség. Ki érti? Talán az embereknek elégük volt az átpolitizált történelemből? (Természetesen az utcaeresztveződéseket meg lehet tölteni újra harcra hívott civilekkel, ez lenne az annyira várt civiltársadalom? Tömegpszichiátriai-történelmi elemzést kíván.)

Azután itt van a nagy futballhős – tényleges „korunk hőse” –, Puskás Ferenc temetése, decemberben. Óriási érdeklődés, de fáradtság estére, túlszereplés televízióban, rádióban, sajtóban. (Én is bent ültem a főműsorban órákig, kortörténelmet magyaráztam, valószínűleg engem is untak... lehet.)

Azután itt van az új év, 2007. január 1. döntő változás szerintem a magyar nemzet és a kárpát-medencei népek életében: Románia az EU tagja lett – a másik dunai országgal, Bulgáriával.

Újra kell – kellene – gondolni a magyarság kárpát-medencei elhelyezkedését, a szomszédokhoz való viszonyunkat. Trianon óta. (Amit ezennel – az újabb kárpát-medencei állam csatlakozásával – ismételten tudomásul kellett venni. Tudomásul venni, mert igenelni soha nem lehet, elfogadni sem, de tudomásul venni. Új fogalom a történelemértelmezésben...) Vártam, hogy legalább az újságíró-társadalom odafigyel, vagy a politikusok. Eszükbe sem jut, hogy a Trianon előtti volt magyar állam területének 90%-a ismét egy területigazgatási egységbe került, az Európai Unióba és több mint 90%-a a kárpát-medencei magyarságnak ennek polgára lett. Valamit csinálni kellene a kisebbségi politikában, mondjuk, kitalálni, mire jó az európai fórum. (Helyette levél, reszkető kezű idős ember írhatta, nevét is megadja: ne írjam, hogy Trianon revíziója így valósul meg, az EU kibővítése révén, s hogy vegyem tudomásul, Trianon revízióját vitez Nagybányai Horthy Miklós végezte el. Hát igen, ez is pszichózis... Tiszteletben kell tartani...) És – mondjuk néhányan évek óta – regionális közös programokat kellene indítani, amelyek során világossá válik: 200 év óta most először több a közös érdeke az itt élő népeknek, mint az ellenérdekeltségük. Duna-program, határokat átlépő vidékfejlesztési programok, Homokhátság, vízgazdálkodás, közútfejlesztési programok. Ráadásul az EU ezeket preferálná, finanszírozná... De senki nem figyel oda: a kormánypárt nagy dérrrel-dúrral zászlóshajó-programokat jelent be – az általam javasolt vízgazdálkodás, Duna, Homokhátság programokat szóba sem veszik. Fogadnak, udvariasak, udvariasan lekezelőek. Én elviselem, mert az ügy... No meg Széchenyi példája... (Széchenyi egyéniségfejlődését is tanulmányoznia kellene egy pszichiátriai szakembernek. Szerintem a joggal legnagyobb magyarnak nevezett már fénykorában sem volt betegségmentes... Nem igaz, hogy csak az 1848. őszi Habsburg–magyar összeütközés hatására bomlott meg. Lehet depressziósan, monomániákusan is nagyot alkotni?) ... A nagy – vagy nagy hangon bejelentett – programokból, a zászlóshajó-programokból, sem lesz, most már látszik, semmi. Média, médiapolitizálás. A lényeg: a „bejelentés”, senki nem kéri számon, vajon utána mi valósul meg. Mi ez? Tömeglelki korjelenség? Az emberek fogadóképessége valóban csak a nagyotmondások iránt nyitott? És a szorgalmas, megbízható, ellenőrizhető szakmunkára, szakpolitikára nem figyelnek? Nem kérdeznak arra?

Más. A történész lebecsüli az érzelmek, az indulatok történelemformáló szerepét. Miért? Talán azért, mert foglalkozásúzése közben igyekszik magában az érzelmeket elfojtani. A történész vagy tanár, vagy tisztviselő, kutató, gyűjteményben dolgozó hivatalnok, s munkájában nem engedheti szabadon érzelmait. Elfogultság- és érzelemmentességét kell bizonygatnia. Ön-magának, íróként is. Sine ira et studio. Ezért azután az utóbbi másfélszáz évben az akadémiai történetírás megfélelmezik az érzelmek, a tömeglelki tényezők szerepéről? Bogozza a gazdasági, a hatalmi érdekek mozgósító erejét, s elfeledkezik, hogy minden csoport, minden egyén más és más hevességgel fogadja magába a környezeti tényezőket, s egyáltalán nem ismert, miért, milyen „véletlen” tényező hatására mozgósul egy csoportban a düh, vagy a lelkesedés, s miért, hány embert ragad az magával és milyen célokkal... Ha kinéznénk magunknak néhány pontosabb témacsoportot (nem kell feltétlenül a fentieket választani) s időt is engednénk magunknak – mondjuk két hónapot –, akkor jó párbeszéd (párbeszélgetés) sarjadhatna ki közöttünk, mármint kollégáink között. Párbeszéd történettudomány és pszichológia között. – Gyuri válasza: gondoljuk meg, vajon maradjon mindez szűkebb műhelyvita vagy? Lehet egy ilyen elemzéssel a közönség elé lépni? Most este újragondolva a beszélgetést úgy látom: a kérdéssel okosan válaszolt az én javaslataimra... talán egyszer, majd.

Más. Emlékeztetem – óvatosan, mert része volt a terv kidolgozásában –, milyen félreértés volt az egyszakos történezképzés engedélyezése. A tudósképzés korai segítése volt annak idején az érv. Én: a történettudomány jövőprogramja a szintetizáló látásmód alapjainak kifejlesztése. Ehhez adni készségerősítő tanulási programot. Nem tudunk korunk nagy kérdéseire választ adni, ha nem ismerjük azok történelmét. Példa a két hete (február 2-án) bejelentett szenzáció: az ENSZ kormányközi klímapanelje biztosnak tartja, hogy a légkör felmelegedése a növekvő szén-dioxid- és metán kibocsátásnak köszönhető, amelyben a fosszilis energiahordozók elégetése a főbűnös. De hát nem tudjuk megmondani, hogy akár adott régióban, pl. a Kárpát-medencében valóban kimutatható a fosszilis energiahordozók fogyasztása és az időjárás közötti összefüggés? (Hiányzik ugyanis a természettörténelmi ismeret a történezek műveltséganyagából, melynek segítségével vizsgálhatnák az utóbbi 150 év, az ipari-technikai forradalom fosszilis energiahordozóinak felhasználását...) Vagy gondoljunk a tömeglelki folyamatokra, akárcsak a nemzeti sérelmek generációkon át továbbélő terhére. A szlovák–magyar, szerb–magyar, román–magyar megbékélést és hogy közös európai akciókon dolgozzanak együtt, mindezt nem lehet elképzelni anélkül, hogy a másfél százados tömegpszichózist, az egymás elleni bizalmatlanságot ne oldanánk fel. De milyen témák – egymáson ejtett sérelmek –, milyen mély érzelmi rétegekben, milyen társadalmi csoportok gondolkodásában élnek tovább? Hogyan lehet ezeket kezelni? Csak történész és pszichológus együttműködése hozhat eredményeket, vagy a két műveltség jelenléte egy agyban. A francia–német példa (1962–1989) megmutatta: nem kell feltétlenül több generációnak kihálnia ahhoz, hogy a modern tömegkommunikációs és politikai adminisztrációs eszközökkel túlsejtsük a társadalmat a kollektív bizalmatlanság örökségén. Következtetésem: félreértés volt az egyszakos történezképzés divatja... Megoldás: posztgraduális korban pótolni a rokonműveltséget. Meg is egyezünk. Kezdem én egy előadással... Azután jön ő egy előadással, nálunk az intézetben vagy az egyetemi történeztintézetben. Meglátjuk.

Más. A történettudományos megismerésben a lélektani ismeretek szerepe. Én csak konkrét kutatásaim révén kerültem kapcsolatba – történetírói koncepcióalkotásokat, életműveket – Szekfü mellett Domanovszky, Hajnal, Hóman – vizsgálva a történettudományos episztemológia gyermekcipőben járó irodalmával. A történeti megismerés szakaszai (anyaggyűjtés, verifikáció, koncepcióalkotás) és a történeti koncepcióalkotásban az értékelő és magyarázó mozzanat, az egyéniség, szakmai felkészültség szerepe. De az utóbbi 20 év – bibliográfiából látom csak – kognitív lélektani irodalmát nem ismerem. Ő sorolja e neveket... jegyzeteltem. Ígéri, küld olvasmányokat. Újabb konferenciátéma.

Ma ismét fiatalabbnak éreztem magam. Talán mégis érdemes 65 után is új utak törésére vállalkozni. És a régi barátságok is új vállalkozásokat ígérhetnek... Hatvan fölött ennek különleges értéke van.

Váriné Szilágyi Ibolya

MTA Pszichológiai Kutatóintézet

Fejezetek a hazai szociálpszichológia történetéből

Hiánypótlás egy jeles nap alkalmából

A hazai pszichológia az ötvenes évek első felében drámai elhallgattatásban részesült, majd a politikai feltételek részleges változása után az évtized végén lassan újraéledt.¹ Az újjászerveződés lazább feltételei közepette újabb érdeklődési irányok is felszínre jutottak vagy régebbiek megújultak (pl. a szociometria, a freudizmus különböző irányzatai). A hatvanas évek második felében jelent meg egy nálunk korábban alig ismert, integratív szemléletű tudományág: a szociálpszichológia. Az, hogy ez egyre inkább kezdett tért hódítani, ismerve a korabeli hazai társadalmi légkört, távolról sem volt érthetetlen és előzmény nélküli. Az első érdemi ismertetések komoly nemzetközi érdeklődést kiváltó szociálpszichológusokról, könyvekről és irányzatokról a csillapíthatatlan szellemi étvágyú és jó tollú Buda Béla jóvoltából jelentek meg a hatvanas években. A nyitottabb szellemi horizont felé vágyók ekkor már többirányú kísérletet tettek a korábbi elzártságból is fakadó hátrányok leküzdésére. Az érdeklődők lázas gyorsasággal igyekeztek feldolgozni az akkor még nehezen elérhető és idegen nyelvű szakirodalmat, igyekeztek behozni a korábbi szellemi elzártságból fakadó hátrányokat.

Az új úton akkoriban talán legcéltudatosabban és legfelkészültebben *Hunyady György* indult el. Intelligenciája, történelmi felkészültsége és tematikus érzékenysége miatt is jó érzékkel látta meg benne a jövőt. Meglátta azokat a lehetőségeket és eszközöket, amelyeket az új tudományág kínált bonyolultabb társadalomtudományi problémák és témák kutatásához, keletkezésük és összetevőik azonosításához, összefüggéseik megvilágításához.

Hunyady György ez évben tölti be a hetvenedik életévét.

Előrebocsátom, hogy nem illik hozzá a hetvenedik év! Persze tudom, hogy egy akadémikust nem illik ily profánul minősíteni, még egy születésnap köszöntő bevezetőjében sem. De hát épp ez a lényeg! Az, hogy így él bennünk, fiatalosan és felettébb aktívan.

¹ Nem kívánom e helyütt felidézni a részint a freudizmussal, a pedológia és a pszichotechnika korábbi elutasításával összefüggő félreértéseket, amelyek a pszichológia hazai oktatásában is kárt okoztak, kényszerűnethoz vezettek. Inkább emlékeztetnék arra, hogy ebben az időben a szociálpszichológia honosításának már volt egy reményteljes hazai követe – Mérei Ferenc, aki akkoriban már számos szociometriai felmérésen, empirikus és elméleti munkán volt túl, nem is beszélve az attitűdök elméleti és gyakorlati vonatkozásainak a tisztázási kísérleteiről (MÉREI 1971, 1975, 1980).

Pályafutása első 10–15 évét közelebbről ismertem. Úgy emlékszem rá, mint egy jó megjelenésű, éles elméjű, szakmájában és a társtudományokban rendkívül tájékozott fiatal kollégára, aki nyitottan, bár némi iróniával néz körül az általa bevenni vélt tudományág, a szociálpszichológia felé törekvők között. Latolgatva azt is, kit érdemes támogatni, kivel érdemes szövetkezni, kit lehet vagy kell elviselni, kitől mit lehet tanulni. Tudását és érdeklődését kellő önironiával kezelte és kezeli ma is.

A hatvanas, hetvenes években a szociálpszichológia honosításában őt tekintetem az *első számú lépéscsinálónak!* Nemcsak tekintélyes társadalomtudományi és főként történelmi műveltsége miatt, hanem mert kezdeti kutatásaiban már alkalmazni is merte a relevánsnak vélt szociálpszichológiai irányzatokat, vállalta ezt az akkor még ingoványos talajon gyakorolható szerepet! A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején persze ez már lehetséges volt.

A legfőbb rizikót akkori főnöke, Pataki Ferenc vállalta, aki korábban ugyan már megtapasztalhatta, mennyire nem hálás szerep a vezetőé, ennek ellenére vállalta ő is a kezdeményező szerepet és igyekezett beásni magát az új tudományágba. Mái is hálásak lehetünk neki *két népszerű könyvsorozatért*: a hetvenes, nyolcvanas években a társadalomtudományi alpműveltséghez és a szociálpszichológiához nélkülözhetetlen Társadalomtudományi Könyvtár tizenvalahány kötetes sorozatáért (Gondolat Kiadó, a Társadalomtudományi Könyvtár című sorozat szerkesztőbizottsága: Berend T. Iván, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc, Tőkei Ferenc), másrészt az ELTE-n 1972–74 között megjelent 4–5 kötetes *Szociálpszichológiai Szöveggyűjteményért* (szerk.: Pataki Ferenc és Solymosi Zsuzsanna). Ezek együttesen tették egyáltalán lehetővé az új tárgy, a szociálpszichológia egyetemi oktatását. Pataki egyébként a kezdetektől fogva a devianciakutatásokat vezette és egyike volt a legnépszerűbb előadóknek. Ez utóbbi tekintetében Hunyady is felzárkózott hozzá.

Lépéscsináló az, aki tudásblokkokat, alapkérdéseket, kutatási problémákat, eredményeket és metodikákat ismertet. Sőt nemcsak ismertet, hanem ésszel, kíváncsisággal és problémaérzékenységgel válogat, majd maga is kutatni kezd, így adva *mintát, mércét, meg ösztönzést* is érdeklődőknek és követőknek. Hunyady egyike volt azoknak, akik a hetvenes, nyolcvanas években (talán csak részben hivatalosan) egymás után szervezték azokat az *interdiszciplináris műhelyvitákat*, ahol az érdeklődők és a már aktív szociálpszichológusok új alapfogalmakat és elméleteket tisztázhattak.² Olyan kognitív formákat boncolgattak, mint az attitűd, vélemény, érték, sztereotípiák és hiedelmek fajtái, zárt és nyílt gondolkodás. Továbbá olyan alpműveletek és eljárások vitájára került sor, mint az operacionálizálás, attitűdszámítás, kognitív komplexitásmérés, szemantikus differenciál és így tovább.

Hunyady György maga is tartott kurzusokat az akkor még kevésbé hozzáférhető szakirodalomból, elsősorban a szociálpszichológiát akkoriban uraló kognitív felfogásokat ismertette. A helyszín közömbös volt, hol a rádió- és tévészékházban, hol az Akadémián, hol az egyetemen

² Ilyen szervező és dinamikus egyéniségek s egyben kutatók voltak még a hetvenes, nyolcvanas években a interdiszciplináris munkahelyi vitákon Buda Béla, Hankiss Elemér, Hoppál Mihály, Pataki Ferenc, Vitézy Iván, Sajó András, Niedermüller Péter, Kamarás István, Szecskó Tamás, Garai László, és a felejtetetlen, okos és szellemes Papp Zsolt.

vagy a Pszichológiai Intézetben tolongtak a valóban tanulni vágyó résztvevők. Amikor a kognitív komplexitás elméleti megközelítéseit és mérési eljárásait ismertette, vagy amikor a médiakutató Gerbner George-ot faggatta, a terem kicsinek bizonyult, sokaknak csak állóhely jutott. Hasonló volt a helyzet a hiedelemrendszerről, hiedelmek fajtáiról, attitűdök és vélemények, nézetrendszerek különbségeiről, továbbá a zárt és nyitott gondolkodásról rendezett műhelyvitákon. Ezek egyikén ismerkedhettünk meg közelebről Rokeach teóriájával, szándékaival, rendszerjellegű megközelítésével és mérési technikájával. Először gondolkodhattunk el arról, hogy mit is jelent a „nyílt” és a „zárt” gondolkodásmód, és vajon meddig normális a „nyitottság” és a „zárttság”, hol válik el a funkcionális működés a diszfunkcionálístól.³

Milyen időket éltünk akkor? Érdekes, hogy maga Hunyady erről az időről, az első évtizedről alig ír valamit az MTA hivatalos közleményei között megjelentetett tudományos életrajzában. Könnyen lehet, hogy csak az általa fontosabbnak tartott feltételeket és munkákat akarta kiemelni és ezért nem elevenítette fel az első másfél évtized történéseit. Én viszont a korszakra jellemzőként idézem fel, hogy akkoriban gyanakvás és kínos óvatosság volt tapasztalható mindenféle múltba forduló vagy a jelent tapogató társadalomkutatással szemben, legyen az egy bizonyos szakághoz tartozó vagy interdiszciplináris munka, publikálandó cikk, tanulmány, film, közvetlenül vagy áttételesen történelmi tárgyú produktum. Gyanakvás és óvatosság kísérte az újjáéledő pszichológia kívánatos tematikáját és kutatási módszereit is. A pszichológiában valahogy ez továbbélt, az irodalomban a hatvanas évek vége felé már jobb volt a helyzet. Bizonyos fogalmak, módszerek pusztán említése is idegenként csengett egyes pszichológusoknak. Voltak, akik egyenesen az ördög ügyvédjét látták azokban, akik ezeket vizsgálni és/vagy alkalmazni próbálják. Ilyen volt a *személyiség-lélektan*, a *tesztek*, az *érték*, a *konfliktus* fogalma, egyáltalán a *konfliktusok* feltételezése a motivációban, a döntésekben, egyáltalán az életben, a társadalomban az úgymond szocialista viszonyok között. Néhány kultúrpolitikus, bár nemigen tudta megmagyarázni saját elvárásainak lényegét, marxista pszichológiát sürgetett és kész volt továbbra is őrizni az ideológiai csősz szerepét.⁴ A Pszichológiai Intézetben ezt az elvárást igyekeztünk „nem észrevenni” és ami még lényegesebb: tisztázni, hogy mi is az elmélet és a módszer szerepe a pszichológiában.⁵

Csatlakozni egy éppen kurrens tudományághoz sokféleképpen lehet. Lehet kishitűen, másokat másolva próbálkozni, de lehet ambiciózusabban is. Egyrészt úgy, hogy magában a kutatásban vállalja fel valaki az igényesebb és újszerűbb témákat, másrészt úgy, hogy a jövő kutatóinak a fejlesztéséhez teremti meg az intézményes kereteket, hogy bábáskodik az új

³ A műhelyviták a hetvenes évek elején kezdődtek és a nyolcvanas években is folytak. A legelső az attitűdről és az attitűdrendszerekről, a személypercepcióról, a szocializációról, a kognitív stílusról, komplexitásról, a hiedelemrendszerekről, az értékekről, a társadalmi időről, az életmódról szerveződtek interdiszciplináris hallgatósággal. Az egyik legkorábbi vita a hetvenes évek elején volt, épp Hunyady ismertette a kognitív komplexitást és különböző elméleteit a rádió székházában, majd a hiedelmekről szóló későbbi műhelyvitán már saját történelmi sztereotípiakutatását mutatta be.

⁴ Ilyenek voltak az akkori Oktatási Minisztériumban is, és számomra teljesen váratlanul előfordult ez az MTA köreiben is, de nem érdemes nevesíteni őket, mert közelebbi vizsgálatnál úgyis mindig kiderült, hogy az ilyen törekvéseknek nem elvi, hanem személyes ellenszenvi vagy érdekbeli hátterük volt.

⁵ VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: Elmélet és empiria viszonya a pszichológiában. *Valóság*, 1970/6. 1–10.

kutatógeneráció felkészítésében. Hunyady György mindkét vonatkozásban ambiciózus volt, sokat vállalt a hetvenes, nyolcvanas, kilencvenes években. E tevékenység néhány kiemelkedő pontját kívánom bemutatni, azzal együtt, ami erre belülről képessé tette. Kiváltképpen két könyve: *A sztereotípiák a változó közgondolkodásban* (Akadémiai Kiadó, 1996) és *A csoportok percepciója* (Akadémiai Kiadó, 1999), valamint a Kruglanski-könyvhöz írt előtanulmánya árulkodik arról, amit munkásságában nagyon érdekesnek és kiemelendőnek tartok.

Valószínű, hogy a családi hatásokon túlmenően épp a történelem befogadási és megértési mechanizmusai átvilágításának a vágya vitte Hunyady Györgyöt a szociálpszichológia irányába. Hiszen a történelemről mindenkinek van valamilyen nézete, hiedelme, akár széles ismeretbázissal, akár ordítóan hézagossal és tapasztalatokkal éli meg és próbálja értelmezni a múltat és a jelent. Minden ember érteni szeretné, hogy mi is történik vele és érte. Hogy mit mozgósít ennek érdekében, mire hagyatkozik, az már más kérdés. És itt lép be a *történelmi hiedelmek s köztük a sztereotípiák* léte és szerepe a történelmi tudatban és a személypercepcióban, méghozzá gyakorta észrevétlenül és felfoghatatlanul az átlagember, ám nagyon is észrevehetően egy kutató számára. Nem véletlen, hogy Hunyady egész tudományos pályafutását átfonja a sztereotípiák kutatása a legkülönbözőbb kérdésfeltevésekben és variációkban, hiszen a történelmi hiedelmek jobbára sztereotíp fogalmak és megítélések.

Hunyady György a hatvanas évek végétől többedmagával törekedett olyan szellemi műhelyek létrehozására, amelyekben közös erőfeszítésekkel vizsgálódhattak kiemelt fontosságú interdiszciplináris témákban. Az alább felsorolt műhelyvitákon a résztvevők tisztázni próbálták saját szakáguk kompetenciáját az épp formálódó szociálpszichológiai tudásban és szemléletben, körvonalazták vállalható módszereiket vagy azok hiányát például az attitűd-, vélemény-, személypercepció, kognitív stílus, életmód, értékorientáció kutatásában. Szerintem ezek fontos szerepet tölthettek be a szociálpszichológia meghonosodásában.

A legkorábbi hazai szociálpszichológiai konferenciák, interdiszciplináris műhelyviták

1971 Attitűdrendszerek és attitűdváltozások (Konferencia az MTA Pszichológiai Intézetében a szakirodalomról). Lásd HALÁSZ L. – HUNYADY GY. – MARTON L. M. (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1971–72 Hiedelemrendszerek és attitűdök. Műhelyvita a TK-ban az MTA Pszichológiai Intézetében és a Néprajzi Kutatócsoportja és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendezésében. (szakirodalom és saját tanulmányok alapján)

1974 East-West Meeting: a European Experimental Social Psychology munkatársainak és régiók szociálpszichológusainak munkaértekezlete az MTA Pszichológiai Intézetének rendezésében. (Visegrád, 1974. május.)

1982 „Életmód: modellek és minták” című műhelyvita az MTA Pszichológiai Intézetében, Néprajzi Kutatócsoportja, és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendezésében Visegrádon 1982. szept. 20–22-én. Lásd az alábbi kötetben:

Életmód: modellek és minták. (Szerk.: HOPPÁL Mihály és SZECSKŐ Tamás.) Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984.

1985–87 *Értékek és változások I–II.* (Szerk.: HOPPÁL Mihály és SZECSKÓ Tamás.) Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1987. A kötetek az MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Pszichológiai Intézete és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont által rendezett műhelyvita (Budapest, 1985. szept. 2–4.) anyagát adják közre.

1989 *Az identitás – kettős tükörben* (szerk.: VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya és NIEDERMÜLLER Péter), TIT, Budapest, 1989. (Az MTA Néprajzi Kutató Intézete és az MPT Szociálpszichológiai Szekciójának közös vitája az identitásról 1986-ban, majd a cselekvés szerepének filozófiai és pszichológiai megvilágításáról 1987-ben.)

Nem feledkezhetünk meg az ekkortájt felülről kezdeményezett konferenciákról sem, amelyeknek voltaképpen kijelölődtek a szellemi tőrés-támogatás körvonalai. Ilyen volt az MTA II. Osztálya támogatásával az MPT Szociálpszichológiai Szekciója és az MTA Pszichológiai Intézete Szociálpszichológiai Osztálya részvételével 1972 májusában az *első hazai Szociálpszichológiai munkaértekezlet*. Ez bemutatta az első hazai releváns kutatásokat és módot adott az általánosabb problémák megvitatására is olyan főbb témakörökben, mint a közvélemény-kutatás (főreferens Szecsksó Tamás), az attitűdök szerepe és vizsgálhatósága (Hunyady György), a kiscsoport-kutatás (Pataki Ferenc), a szociálpszichológia a munkahelyen és a klinikumban (Engländer Tibor és Szakács Ferenc), végül a szubjektum aktivitásának az elismerésével a korabeli konformabb nézőponttól eltérőt fogadott el a szocializáció értelmezésében. Ezen Mérei Ferenc is jelen volt és kivált a szocializációról szóló vitában vett aktívan részt. A konferencia anyaga természetesen megjelent.⁶

A szociálpszichológusok elméleti és empirikus kutatásokkal jeleskedhettek az MTA Pszichológiai Intézete fennállásának 75. évfordulója alkalmából az Akadémián rendezett konferencián 1975-ben,⁷ az East-West Meetingen Visegrádon 1974-ben (ez jó időben és jó helyen volt, ébresztő és támogató szerepe volt.⁸ A *második hazai szociálpszichológiai munkaértekezletet* az MTA és a Pszichológiai Intézet a nyolcvanas évek első felében rendezte.⁹ Még két interdiszciplináris vitát kell említenem: az MPT Szociálpszichológiai Szekciója rendezésében az ún. *identitáskonferenciát és a cselekvés értelmezésével foglalkozó vitát*. Az első anyaga megjelent, a második anyagából csupán az előkészítő tanulmány olvasható.¹⁰

⁶ HUNYADY György – PATAKI Ferenc – VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya (szerk.): *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon* (1976): Akadémiai Kiadó, Budapest. (Az első hazai szociálpszichológiai munkaértekezlet anyaga.)

⁷ DANCS (szerk.) (1978): *75 éves az MTA Pszichológiai Intézete*. Előadások az 1977. november 21–24-i tudományos ülésszakon. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest. Itt mutattam be először az *Értékorientációk vizsgálata – konfliktushelyzetben* című kutatást. 178–187.

⁸ *East-West Meeting* (Visegrád, 1974) az Európai Szociálpszichológiai Társaság vezető kutatóinak (Tajfel, Zajonc, Kelley, Jaspars és mások) és hazai szociálpszichológusok közös munkaértekezlete.

⁹ A hazai szociálpszichológusok és társtudományokhoz tartozók második közös munkaértekezlete 1983–85 között volt Budapesten.

¹⁰ VÁRINÉ SZILÁGYI I. – NIEDERMÜLLER P. (szerk.) (1989): *Az identitás – kettős tükörben*. TIT, Budapest. Lásd még: *Filozófiai Figyelő*, 1986/3–4. sz. (Váriné, László, Schank, Harré cikkeivel).

Hunyady ezekben az években már „érett” kutatónak számított és fő vizsgálódási irányként előbb a kognitív komplexitást, majd az erre alkalmas *sztereotípiát* és a kettő játékát, mint az egyén önépítése, közösség(ek)kel és a társadalommal való kapcsolata építő-közvetítő kognitív konstruktumát választotta. Az, hogy kritikusan viszonyult a meglévő sztereotípiá-kutatásokhoz, természetes volt. Katz és Braly elhíresült kutatását megismerve bizony nem sokan figyeltek fel arra, hogy ezek a kutatók maguk is előítéletesen értelmezték a sztereotípiákat. Hunyady viszont követői figyelmébe ajánlotta ezt a momentumot, óvatosságra és kritikus beállítódásra intve tanítványait. Javára írandó az is, hogy mindig rendszerszerűen, gondosan megválasztott történelmi háttérrel, a változást-stabilitást, valamint a kognitív komplexitást, az érzelmi érintettséget és az értékorientációt követve szegődött a sztereotípiák és funkciójuk nyomába (HUNYADY 1966–2012). Mindig törekedett a probléma és a kutatási stratégia világos megfogalmazására, kiemelve, hogy a sztereotípiák hatásmechanizmusa szempontjából kardinális kérdés az, hogy „mennyire *homogén természetű a sztereotípiá. Tisztán racionális-e, avagy összefonódott a személyiség és környezete számára fontos érzelmi motivációval és töltettel?*”

Merei megerősítette ezt, rámutatva, hogy a történelmi fogalmak szerveződésében nagyon lényeges az *érzelmekkel is átszőtt személyes tapasztalati háttér* és ez már gyermekkorban kezdődik.¹¹

Hunyady ezért is, más okokból is fontosnak tartotta, hogy a történelmi vonatkozású tématicákban külön figyelemmel kísérje a megkérdezettek érzelmi viszonyát egymáshoz, a releváns csoporthoz, a megítélés témáihoz és forrásaihoz. A kognitív stílus és a sztereotípiák kutatásának meglehetősen szerteágazó témáiban való eligazodását előbb az érzelmi háttérre kevésbé érzékeny Heider segítette, később viszont más irányokból is tanult, az információ feldolgozására radikálisabban fókuszáló Hamilton–Fiske által képviselt kutatási vonal és mások eredményeit is önállóan hasznosította. Lásd erről a *Sztereotípiakutatásban* megjelent tanulmányát.¹²

Azt vizsgálva, hogy mennyire élnek a történelmi ismeretek az egyéneknél, kis és nagy csoportokban, Hunyady György ismételt tapasztalhatta, hogy az elmélet nem annyira azok, hanem leginkább a sztereotípiákban hagyományozódó *történelmi hiedelmek* uralják.

Ezzel kapcsolatban jut eszembe egy, a kilencvenes években még csaknem nevetségessé váló vita, amelynek kapcsán megjelent (vagy inkább felújult?) a gondolat, hogy még inkább el kellene mélyíteni a történelem és a pszichológia kapcsolatát, esetleg kialakítani egy történelmi pszichológia című szakágot a szociálpszichológián belül. A gondolat az Otto Klineberg-díjas Rudmintól származik, aki többeket megbotránkoztató, másokat elgondolkodtató, sok vitát

¹¹ „Minden gyermeklélektani tapasztalatom, főként társadalmi képzetekre vonatkozó kikérdezéseim azt mutatják, hogy a verbális szint mögött gazdag személyes tapasztalás rejlik. A gyermek személyes tapasztalásai fűződnek olyan szavakhoz, hogy »ország«, »párt«, »társadalom«, »állam«. Zászlók, feliratok, előadások, jelmezek, verssorok, tévéképek, a »Géza bácsi mondta« stb. Ezek a kis tapasztalások kötődnek hozzá a tanult verbális anyaghoz, és izgalmas pszichológiai probléma az, hogy hogyan lesz az ünnepélyből, a fényképből, a nagybácsiból, a tévéből elvont fogalom, amelyhez a gyerek szót tanul” stb. (idézi HUNYADY).

¹² HUNYADY György: A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése. In: HUNYADY György – NGUYEN LUU Lan Anh (szerk.) (2001): *Sztereotípiá-kutatás*. Hagyományok és irányzatok. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 484–499.

kiváltó írásában azt állította, hogy az USA–Kanada közötti kapcsolat az USA javára rendkívül egyenlőtlen és ezt a kanadaiak sorozatos vaksággal (blind-eye) viselik.¹³ A megjelent sajtócikk-sorozatokból adatszerűen is alátámasztott „vakság” kvázimagyarázataként Rudmin szerint felmerülhet, hogy azért nem veszik észre a negatívumokat a kanadaiak, mert a vakság be van táplálva egy emberi tulajdonságba. Abba tudniillik, ami gyakori tapasztalat, hogy a közvetlenül ismert személyeknek jobban hiszünk, mint az agyunkban tárolt történelmi ismereteknek. A vita konkrét tartalma itt és most nem érdekes, inkább csak az, hogy ez is felszínre hozta a történelmi hiedelmek státuszának kérdését s az ezzel kapcsolatos kételyeket. A történelmi hiedelmek (a történelemre vonatkozó hiedelmek és a megélt történelem emlékei) – mint Hunyady György is számos helyen leírta – az énkép, énidentitás komponensei s mint ilyenek, hatékonyan motiválók és olyanok, amelyek ellenállnak az újabb, nekik ellentmondó információknak. Rudmin elképzelhetőnek tart olyan kognitív pszichológiát, amelyet feltételeken kognitív történelemnek nevezett, s amely a történelmi hiedelmekkel foglalkozna. Ez az interdiszciplináris vizsgálódás kiterjedne azon tévhit mechanizmusaira is, amelyeket még Ichheiser azonosított a szociális észlelésről kialakított elméletében (ICHHEISER 1940). A történelmi hiedelmek alakulásában az egyik komponens az „egyoldalú vakság” („blind-eye behavior”) rögzülése, amikor az észlelő/megítélő csak azt engedi be tudatállapotába, a megértés-megítélés folyamataiba, amire előfeszített tudatállapotban van előzetes ismeretmorzsák, emlékek, tudati képek, hagyományok, szép vagy rettenetes szóhagyományok révén.

Ezért fordulhat elő, hogy fals hiedelmei miatt sorozatban nem vesz tudomást számára káros eseményekről, hatásokról, mert az egyoldalú vakság egyúttal negatív sztereotípiákat is termel más információforrásokkal szemben, és az újabb információk nem tudják áttörni az előítéletesség falát.

„De a pszichológia szerepe a történelemben távolról sem távoli s nem korlátozódik a múlt halott személyiségeire. A történelmi hiedelmek pszichológiailag aktívak mindannyiunk fejében, akik ma élünk. A történelemről alkotott hiedelmek erősen befolyásolják gondolkodásunkat és magatartásunkat, kivált politikai viselkedésünket. A történelem pszichológiailag bennünk él belső barátként (vagy épp átokként – V. Sz. I.). A történelem által és a történelemben azonosítjuk magunkat. Birtokoljuk a történelmet és a történelem birtokol bennünket. Amikor azt mondjuk «én amerikai vagyok», «én német vagyok», «én zsidó vagyok», akkor hozzá kapcsoljuk a nemzeti történelmet a mi személyes élettörténetünkhöz.”¹⁴

Az interdiszciplinaritás gondolata nem állhat messze attól, aki már pályája kezdetén ezt hangsúlyozta és publikációinak tekintélyes sorából tudhatóan temérdek feladatában gyakorolta is az ennek megfelelő hozzáállást, mindenekelőtt a nyitottságot.¹⁵ Ezért is kár, hogy Hunyady

¹³ RUDMIN, F. W.: Questions of U.S. Hostility Towards Canada: A Cognitive History of Blind-Eye Perception. In: RUDMIN, F. W. (1993): *Bordering on Aggression: Evidence of US Military Preparations*. Amazon.

¹⁴ RUDMIN, F. W.: RUDMIN 1993: 2–3.

¹⁵ „A szociálpszichológia azt tartalmazza, azzal foglalkozik, ami a pszichológiából a szociológus számára is, a szociológiából a pszichológus számára is szükséges saját tárgya teljesértékű tanulmányozásához. E közös érdekerületen fejlődik ki egy sok belső gondolati szállal összefűzött *határtudomány*, amelynek épp az a specifikuma, hogy kérdéseiben nemcsak az egyik szaktudomány, hanem mindkettő érdekelt” (HUNYADY 1982).

szükszavú ifjú szakemberré válása döntő lépcsőinek felidézésében, mert elgondolkodtató, hogy látszólag milyen könnyedén, játékosan, ám belül milyen kemény önfegyelmekkel készült a szociális megismerés, a kognitív szociálpszichológia ágas-bogas szakmai térképe felderítőjének a szerepére, kivált az attitűdök, a komplexitás és stílus, a sztereotípiák vizsgálatára és funkciójuk megértésére. Az indulásban eleve benne volt a történelmi és a pszichológus felkészültség gyümölcsöző összekapcsolása. A folytatásban meg egy olyan dolog, amit egyszerűen le lehet írni, viszont nagyon nehéz következetesen megvalósítani. Ez az értelmiségi lét olyan fejezete, amelyet még nem címkéztek meg a szociálpszichológusok sem, de létezik – mint jelenség és mint napi probléma –, amelyet úgy neveznék, mint az *intellektus ápolása és szüntelen pallérozása*. Értem ez alatt nemcsak a növekvő szellemi étvágyat, hanem a belső tartást, és főleg a szellemi igényesség megtartását, hogy ne engedjünk sem az információs robbanásnak és rohanásnak, sem a jó stíluskészletekből és a megszerzett tartalékokból elővarázsolható könnyű sikereknek.

Hunyady György nagyon fegyelmezetten dolgozta fel a szociális megismerés szerteágazó témáit. Minden munkája után tudta, hogy milyen ismeretekkel gazdagodott ő maga, milyen kérdéseket dolgozott már ki, mit nem tudott megoldani, melyek maradtak problémaként a közeljövőre és egy idő után, a következő kísérlet(ek) vagy munkák alapján nyert válaszokat újabb előadás(ok)ban vagy írott anyagokban már többnyire ismertette is. Kiváló könyvelő volt saját szellemi háztartásában. Szellemi motiváltsága, érdeklődése és fegyelme, következetessége a tekintetben, hogy mennyire igyekezett a kérdések, az álmagyarzatok, gyanús következtetések végére járni, példás és ritkaságszámba menő. Az is pozitívumként említendő, hogy sok másunkkal ellentétben, Hunyady György nem csellengett a szociálpszichológia különböző kínáló témái között, hanem kitarzott eredeti választása: a kognitív komplexitás és a sztereotípiakutatás mellett. Az, aki ismeri műveit, meg tudja érteni, miért állítom, hogy a fenti szellemi beállítódás és vizsgálatok következtében Hunyady György munkásságának kiemelkedő állomásait jelentik a *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban* című könyvén kívül a *Sztereotípiakutatás* című kötetben megjelent *A sztereotípiakutatás funkcionális megközelítése* című tanulmánya, valamint az A. W. Kruglanski-féle kötethez írt *Nyílt gondolkodással a kognitív lezárásról: a kognitív stílus fogalmának megújítása* című előtanulmánya.¹⁶

Ez a számvetés nem hagy árnyékban olyan problémákat sem, mint a nemzeti identitás kialakításában vagy erősítésében valóban pozitív szerepet játszó történelmi hiedelmek ápolása, vagy mint a történelmi ismeretek érzelmileg is alátámasztott átadása a tanuló ifjúságnak a családi és egyéb hagyományápolás gyakran meggondolatlan favorizálása mellett.

¹⁶ HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HUNYADY GY. – NGUYEN LUU Lan Anh (szerk.) (2001): *Sztereotípiakutatás*. Hagyományok és irányok. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

HUNYADY GY.: Nyílt gondolkodással a kognitív lezárásról. A kognitív stílus fogalmának megújítása. In: KRUGLANSKI, A. W. (2005): *A zárt gondolkodás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 9–33.

HUNYADY GY.: A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre. In: LÁNG I. – BURUCS K. (szerk.): *Akadémia, a nemzet tanácsadója: tanulmánykötet Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. MTA Társadalomtudományi Központ, Budapest. 877–889.

S itt térünk vissza megint a szociális megismerés egész problematikáját átfonó *értéktémához*. A kognitív stílus és az értékorientáció együttes kutatása mellett több érdemi ok említhető. Egyebek között az is, hogy a társakra és a társadalomra vonatkozó ismeretek nem érzelmentesek. Így továbbra is kérdéses, hogy *hogyan érvényesül a kognitív komplexitás* olyan bonyolult és magas érzelmi involváltságot is hordozó témákban, mint a nemzetkép, nemzeti identitás, tolerancia stb. Vélhető, hogy a további vizsgálódásokban, a közéletben és a társadalmi légkörben sem nemzetképünk és sem nemzeti identitásunk, sem történelmi személyiségeink percepciója nem lesz harmonikus.

Ehhez kívánok jó egészséget, állóképességet, jó humort, további nyitottságot és invenciózus munkát Hunyady Györgynek és több harmóniát mindannyiunknak.

Diákkör-alapítástól a karalapításig

Öt évtizede Hunyady Györggyel a pszichológus szakmában

*S*okat töprengtem, hogy mivel járulhatnék hozzá méltó módon ehhez az ünnepi kötethez. Végül úgy döntöttem, szubjektív hangú írásban foglalom össze röviden, hogy közeli tanúként hogyan láttam Hunyady György szerepét a pszichológiai szakmai közéletben. Csak azokról az eseményekről írok, amelyeknek magam is résztvevője, illetve közvetlen tanúja voltam. Emellett kiemelek néhány olyan momentumot is, amelyek talán segítenek a közéleti szereplő mellett emberi arculatából is felvillantani valamit.

Egyetemi évek

Elsőéves egyetemista koromban, 1961 őszén találkoztam először Hunyady Györggyel, aki akkor már „nagy” másodéves hallgató volt az ELTE pszichológia és történelem szakán. Mivel a pszichológia szakon akkoriban nagyon kis létszámú évfolyamok voltak – mi mindössze négyen kezdtünk 1961 szeptemberében –, természetesen hamar összeismerkedtünk a felsőbb évfolyamok hallgatóival. Folyosói összefutások során, és a bölcsészkar melletti Belvárosi Kávéházban, vagy a Kedves Cukrászdában folytatott „világmegváltó” beszélgetéseken gyakran került elő a pszichológia szakos képzés témája, amivel bizony nagyon sok bajunk volt. Keveselltük a képzés anyagát, hiányoltunk belőle egyes témaköröket, nem értettük, hogyan maradhat ki nagynevű pszichológusok munkássága a tárgyak anyagából. Összehasonlítottuk a pszichológusképzést más szakokkal – mindnyájunknak volt egy másik, tanári szakja – és az összehasonlításból bizony minden esetben a másik szak került ki győztesen.

1962 tavaszára annyi elégedetlenség halmozódott fel bennünk, hogy úgy éreztük, a „sírás” helyett végre tennünk is kell valamit. Úgy emlékszem, egy folyosói megbeszélésen határoztuk el, hogy tudományos diákkört alapítunk, amelyben magunk igyekszünk pótolni a képzés hiányosságait. Ezen a folyosói megbeszélésen érdekes módon csak a két alsó évfolyam képviselői voltak jelen: a másodévesek szószólója Hunyady György volt (rajta kívül Fazekas Ilonára emlékszem az aktív másodévesek közül), az első évfolyamot pedig jómagam képviseltem, Harmath Péter és Kovács Zoltán kollégámmal együtt. Elhatároztuk, hogy önképzőkörszerűen fogunk működni: külföldről megszerezhető könyveket, szócikkeket referálunk egymásnak, hogy bővítsük szakmai ismereteinket. Szétosztottuk a szakterületeket, hogy ki-ki a saját érdeklődésébe vágó témában kutasson fel jó minőségű szakirodalmat, amit azután referálni lehet.

A történelem szakos Hunyady Györgyöt már akkor is a társadalmi folyamatok érdekelték, és mivel a szociálpszichológia akkor még egyáltalán nem szerepelt a pszichológia szakos stúdiu-mok között, ő ezt a tárgykört választotta, ami a szó szoros értelmében hiánypótló volt. 1962 őszétől azután megkezdődtek a rendszeres diákköri ülések, amelyeken nemcsak referáltuk az idegen nyelvű szakirodalmat, hanem parázs vitákat is folytattunk róluk. Máig emlékszem például arra, milyen élmény volt az akkor magyarul még nem hozzáférhető Woodworth–Schlossberg kísérleti pszichológiai kézikönyv egyes fejezeteinek megvitatása, vagy Piaget munkáinak megismerése (az egyetemi tananyagban akkor csak Vigotszkij Piaget-kritikája szerepelt). A diákkör egyre népszerűbb lett, a felsőbb évfolyamok hallgatói is csatlakoztak hozzá, később pedig a referátumok mellett Barkóczi Ilona támogatásával már empirikus vizsgálatokat is kezdtünk végezni diákköri keretek között. Ezt a tevékenységet az 1964/65-ös tanévben az egyetem már hivatalosan is elismerte, úgyhogy az indexünkbe is bekerült a diákköri tagság. Ma is büszke vagyok rá, hogy Hunyady György társaságában egyik kezdeményezője voltam ennek a folyamatnak, ami lehetővé tette, hogy aktívan járuljunk hozzá saját szakmai szocializációnkhoz.

A közös szakmai elkötelezettség és a sikeres diákkör-alapítás lett az alapja szakmai barátságunknak, aminek hamarosan komoly próbát kellett kiállnia. 1963 tavaszától magyar szakosként Kardos Pál magyar irodalomtörténeti szemináriumára jártam. Ő egyrészt a reformkori magyar irodalom elismert szaktekintélye volt, másrészt a rendszer elkötelezett híveként a Népszabadság hasábjain Pándy Pál néven rendszeresen publikált politikai témájú írásokat. Szerettük az óráit, mert nagy tudása mellett többi tanárunknál rugalmasabb vitakészsége is imponált nekünk. Így aztán örömmel fogadtuk el meghívását agárdi nyaralójába egy informális hétvégi vitakörre, ahol szalonasütés mellett a reformkori irodalom kérdéseiről hamarosan aktuális társadalmi problémákra terelődött a szó. Nem emlékszem már, hogyan kezdtünk el erkölcsi kérdésekről beszélgetni, de egyszer csak az erkölcsi nevelés témájánál tartottunk. Ezzel kapcsolatban kifejtettem azt a nézetemet, hogy kár volt kitiltani a valláserkölcsei ismereteket az iskolai oktatásból, hiszen például a Tízparancsolat máig érvényes erkölcsi normákat fogalmaz meg, és amíg a szocialista rendszer nem tud ezek helyett hasonlóan méltó erkölcsi alapelveket felmutatni, érdemes lenne a történelmileg már „bevált” erkölcsi normákkal megismertetni a gyerekeket. Ennek az informális beszélgetésnek az lett az eredménye, hogy Kardos Pál jelentette az egyetemi Pártbizottságnak, hogy KISZ-titkár létemre vallási propagandát folytatok, és ezért meg kellett jelenjek a bölcsészkar-i pártalapszervezet ülésén, hogy felelősségre vonjanak. Hunyady György előre figyelmeztetett erre, így neki köszönhetem, hogy lélekben felkészülhettem a kínos „tetemrehívásra”, sőt az agárdi informális beszélgetésen részt vevő társaimat is értesíthettem az eseményről, akik eljöttek és tanúsították, hogy mit is mondtam pontosan. Hunyady György és évfolyamtársaim kiállása mentett meg a kínos politikai következményektől, amik abban az időben komolyan veszélyeztethették volna egyetemi pályafutásomat.

Ifjú kutatóként az MTA Pszichológiai Intézetében

A pszichológián belüli eltérő érdeklődésünk ellenére Hunyady Györggyel mindmáig közös bennünk a kutatás iránti érdeklődés. Így nem csoda, hogy az egyetem elvégzése után mindketten az Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében kezdtük szakmai pályafutásunkat.

Érdeklődve figyeltem, hogy nagyon hamar kialakult körülötte egy fiatal kutatókból álló kör, akikkel a gyakorlatban is megkezdte – ma már klasszikusnak számító – nemzetfogalommal kapcsolatos szociálpszichológiai kutatásait.

A kutatás mellett ekkor vált egyre hangsúlyosabban érezhetővé szervezeti kérdések és szakmapolitikai kérdések iránti aktív érdeklődése is. Ennek kapcsán időről időre engem is megke-resett, és rá akart beszélni például arra, hogy az MTA II. Osztályán vállaljam el a pszichológus szakreferensi posztot. Bár egyetértettem vele abban, hogy fontos a szakma megfelelő képvisel-e az Akadémián, annyira idegenkedtem az adminisztratív teendőktől, hogy nem vállaltam el ezt a feladatot. Ha zokon is vette elzárkózásomat, sohasem érezte velem, hogy neheztel emi-att; alighanem bölcsen belátta, hogy rám inkább érdemi szakmai kérdésekben lehet számítani. Ő maga azonban egyre aktívabb részt vállalt a szakmapolitika alakításában: intézeti kutatómun-kája után a Tömegkommunikációs Kutatóközpont élén a gyakorlati életben is megmérgette ma-gát, és ezután már vezetőként tért vissza az egyetemi szférába.

Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem: a Pszichológiai Intézet kialakítása

Annak ellenére, hogy mindketten megváltunk az MTA Pszichológiai Intézetétől (én az ELTE Összehasonlító Élettani Tanszékén folytattam intézeti keretek között megkezdett hipnózisku-tatásaimat), nem vesztettük egymást szem elől. Így amikor Hunyady György a KLTE Pszicho-lógiai Tanszékének vezetője lett, 1981 őszén meghívott a tanszékre, hogy Czigler Istvánnal – egymást évfolyamonként váltva – tartsuk az általános lélektani előadásokat, és neveljük ki a fi-atalokból az általános lélektani oktatás utánpótlását. Erre a felkérésre örömmel mondtam igent: az Élettani Tanszéken már ráéreztem a tanítás ízére, és boldog voltam, hogy az élettan klasszi-kus tudásanyaga mellett alkalmam nyílt a gyorsan fejlődő pszichológiai tudomány anyagát is átadni az érdeklődő diákoknak. Vonzott az a lehetőség és felelősség is, hogy itt magamnak kell kialakítanom a tananyagot. 1982. tavaszi félévétől éveken keresztül csütörtökönként jártam Deb-recenbe: az első reggeli gyorsvonattal érkeztem, majd három dupla óra megtartása és konzul-tációk után az utolsó késő délutáni gyorsral utaztam vissza. A visszaúton, ha tehetjük, mindig együtt utaztunk Hunyady Györggyel és Czigler Istvánnal, és legtöbbször a debreceni képzés problémáit és fejlesztési lehetőségeit vitattuk meg.

Amikor 1984-ben felmerült, hogy a minisztérium a pszichológusképzés jelentős fejleszté-sét helyezte kilátásba, és Budapesten, az ELTE-n Illyés Sándor vezetésével Pszichológiai Inté-zet alakul, latolgatni kezdtük, milyen lehetőségek vannak a KLTE Pszichológiai Intézetének megalapítására. Problémát jelentett, hogy az Intézet vezetője csak a tudományok doktora lehe-tett, és akkoriban a pszichológiában még nagyon kevés „nagydoktor” volt, Debrecenben a tan-széken egy sem (maga Hunyady György sem volt még akkor a tudományok doktora). Az Inté-zet megalakulása viszont a debreceni pszichológusképzés jelentős fejlesztését tette volna lehetővé: új oktatók felvételét, műszerek és eszközök beszerzését, az igazi egyetemi szellemi légkörhöz nélkülözhetetlen kutatóhelyek kialakítását. Egyik Budapest felé tartó visszautunkon született meg az ötlet, hogy az akkor élettanból frissen doktorált Mészáros Istvánt kellene meg-nyerni a KLTE megalapítandó Pszichológiai Intézetének élére. Vele akkor már 14 éve dolgoztam

együtt az ELTE Összehasonlító Élettani Tanszékének hipnóziskutató laboratóriumában, így fizio-lógus létére „be volt már oltva” pszichológiával. Amikor Mészáros István puhatolózásomra nem mondott nemet, Hunyady György hivatalosan is felvette vele a kapcsolatot, és ekkortól már gyors ütemben folytatódott a KLTE Pszichológiai Intézete megalapításának előkészítése. A munka oroszlánrésze a helyi viszonyokat jól ismerő Hunyady György vezetésével zajlott, Mészáros István a már kialakított struktúrának állt az élére 1985-ben. Az előkészítő munka önzetlenségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az új intézetigazgató egyik első döntésével éppen a Hunyady György által vezetett tanszék költségvetését nyirbálta meg.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán

1985 ősztől máig az ELTE Pszichológiai Intézetében közvetlen közelből látom Hunyady György szakmapolitikai tevékenységét. Noha az évek során több kérdésben vitáztunk egymással – például az intézet 1990-ben általa kezdeményezett tanszékcsoporthá történő „visszaminősítésének” kérdésében, amit én elvi és gyakorlati okokból is határozottan elleneztem –, csak csodálni tudom azt a következetes elszántságot és hatékonyságot, ahogy elképzeléseit valóra váltotta. Komoly előrelépést jelentett például a pszichológusszakma és a magyar iskolarendszer szempontjából egyaránt az iskolapszichológusi hálózat létrehozásának kezdeményezése és megvalósítása, az iskolapszichológus-képzés és szakmai továbbképzés kialakítása.

A rendszerváltás után, 1990-től 1992-ig, amikor „fényes szellők” fűjték az országban és az egyetemeken is, Hunyady György az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánjaként olyan nagyszabású reformfolyamat élére állt, ami komoly szakmai viták után új modellt alakított ki a bölcsészképzésben. Az újonnan választott Kari Tanácsban – melynek magam is tagja voltam – késhegyre menő viták előzték meg az új modell kialakítását. Ez a modell lehetővé tette az egy-szakos bölcsészképzést, az egyénileg ütemezhető, a hagyományosnál sokkal rugalmasabb képzési rendet és a szabad tanárválasztást is. Nem meglepő, hogy a kar néhány konzervatív professzora és a minisztérium ellenezte az új modellt, a diákok viszont támogatták. Végül a Kari Tanács jóváhagyta, majd az ország más egyetemein is támogatókra talált. Ez az új modell a többi bölcsész szak mellett a pszichológusképzésbe is gyökeres változást hozott. Ekkor alakítottuk ki azt a kétféle képzési struktúrát, ami az első évek döntően alaptudományi hangsúlyú alapozó szakasza után nagy programkínálatból merítve változatos tartalmú elméleti, illetve gyakorlati orientációjú specializációra ad lehetőséget, s ezzel a választott területeken komoly elmélyülést tesz lehetővé. Mivel 1991 és 1993 között a Pszichológiai Tanszékcsoporthá vezetőjeként életbe lépéséig koordinálójá voltam az új rendszerű pszichológusképzés kialakításának, tanúsíthatom, hogy Hunyady György a bölcsészképzés általános reformja miatti nagy elfoglaltsága ellenére aktív részt vállalt az új pszichológiai programok kialakításában is. Kezdeményezője volt az angol nyelvű képzés, az English Language Undergraduate Program (ELUP) beindításának is, ami 1991 ősztől egyrészt fontos szakmai inspiráció forrása az oktatók számára, másrészt komoly anyagi hozzájárulást jelent a szak fenntartásához.

A PhD-képzés kialakítása tette fel a koronát a többszintű új rendszerű pszichológusképzésre. 1993 tavaszán rekordidő alatt született meg az ELTE Pszichológiai Doktori Iskolájának több programból álló színes doktori kínálata. A Doktori Iskola – melynek Hunyady György a tervezés

fázisában koordinátora volt, majd akkreditálása után vezetője lett – akkreditálása óta, 1993 őszétől fogadja a kutatás és felsőoktatás iránt érdeklődő kiváló hallgatókat, és mára több nemzetközi híru tudós került ki az itt tanuló doktoranduszok közül.

A Hunyady György által kezdeményezett reformfolyamat tehát sikerrel járt. Bár 1993-tól már új dékán vette át a helyét az ELTE Bölcsészettudományi Karának élén, 1993. április 19-én a Kari Tanács jóváhagyta a pszichológus szak új rendszerű képzésének tanegységlistáját, így az ELTE 1993 őszén életbe léptette a teljes – háromszintes – új rendszerű pszichológusképzést. Ennek továbbfejlesztésében és a képzés országos viszonylatban történő összehangolásában Hunyady György ugyancsak döntő szerepet játszott. A kreditrendszerre való áttéréskor, az 1999/2000. tanévben a bölcsészettudományi felsőoktatás alapképzési szakjainak képesítési követelményeit kidolgozó bizottság elnökeként meghatározó szava volt a pszichológusképzés országosan egységes követelményrendszerének kialakításában, a különböző képzőhelyek közötti egyeztetések és szakmai viták levezetésében.

Az új rendszerű pszichológusképzés kialakításában végig „harcostársak” voltunk. A szakma több fontos kérdésében küzdöttünk hasonló célokért más-más pozícióból. El szeretnénk volna érni például – Hunyady György az MTA Pszichológiai Bizottságának elnökeként, én a Magyar Pszichológiai Társaság elnökeként –, hogy a pszichológia bekerüljön a gimnáziumi oktatásba, a pszichológusoknak nagyobb befolyása legyen az általános és középiskolai tantervek kialakításában, szülessen törvény a pszichológiáról. Ezek a célok mindmáig nem valósultak meg. A sokszor kilátástalan küzdelem miatt érzett tehetetlenség nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 2001 szeptemberében daganatot fedeztem fel magamon, amiről a műtét után kiderült, hogy már áttétet is képezett a nyirokcsomókban. Egy ilyen komoly betegség kiváló választóvíz: egyrészt elválik, mi az igazán fontos a beteggé vált ember életében, másrészt az is elválik, ki tart ki a beteg mellett, illetve ki fordít neki hátat. Tanszékvezetőként akkori közvetlen főnökömnek, a már újra Pszichológiai Intézetként működő egység vezetőjének, Hunyady Györgynek jelentettem be a tanszék után először a betegségemet. Személyi javaslatot tettem bizonytalan idejű helyettesítemre, majd a műtéti szövettan kiértékelése, azaz az áttét felfedezése után bejelenttem, hogy előreláthatólag kilenc hónapig leszek betegállományban, amíg a szükséges kemoterápiás és sugárterápiás kezelések be nem fejeződnek, és visszatérésem után a továbbiakban nem szeretnék tanszékvezetőként dolgozni, tehát lemondok a tanszékvezetésről. Sok betegtársamat elbocsátották az állásából a rákdiagnózis után, ezzel azt a negatív szuggesztíót adva, hogy nincs már rájuk szükség, akár meg is halhatnak. Én ezzel szemben karácsony előtt kedves hangú e-mailt kaptam Hunyady Györgytől, amelyben értesített, hogy az intézet felterjesztésére, ami a Bölcsészettudományi Kar egyetértésével találkozott, az Egyetemi Tanács „elsópró többségben támogatta” professzori pályázatomat. Emellett arról is értesített, hogy „intézeti forrásból Dékán úr pénzjutalom kiadásáról intézkedett, mert ebben az anyagi szempontból is próbatételt jelentő helyzetben szeretnék a terheken osztozni”. (Addig ugyanis nem kaptam táppénzt, mivel elromlott az Országos Egészségbiztosítási Pénztár számítógépes hálózata, és hónapokig szünetelt a tartós táppénzek kifizetése.) Ez a levél egyértelműen azt sugallta, hogy – sok betegtársammal ellentétben – rám még számít a munkahelyem, szükség van rám az egyetemen. Abban a helyzetben, a betegség és a kemoterápia megpróbáltatásai közepette ez az üzenet nagyon sokat jelentett nekem: jelezte, hogy nem csupán családom, barátaim és diákjaim (akiktől szintén sok megrögzött levelet és biztatást kaptam), hanem a szakma is szurkol a gyógyulásomért.

Az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának megalapítása

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán az egyre népszerűbbé váló, s így egyre több „hallgatói normatívát” hozó pszichológia szaknak aránytalanul sok anyagi terhet kellett vállalnia a sok kis bölcsész szakot eltartó kar közterheiből. A pszichológiai tudomány jellege miatt eleve nem volt a helyén a szak a Bölcsészettudományi Karon, mivel a pszichológia a természettudomány és a társadalomtudomány határán áll – hiszen az ember egyrészt biológiai, másrészt társas lény, s így viselkedése és mentális folyamatai megértéséhez mindkét tudományos megközelítés esz-köztárára szükség van –, s ezt a kettősséget a képzés helyének is tükröznie kell(ene).

Elméleti és gyakorlati, gazdasági megfontolásokból tehát egyaránt hasznosnak tűnt megteremteni a pszichológia szak önállósulásának, a Bölcsészettudományi Kartól való függetlenségének a lehetőségét. Hunyady György – az országban egyedülálló módon – megalálta ennek a módját: 2002-ben sikerült megalapítani az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karát, amelyet az első években dékánként vezetett. A Kar megalapítása több szempontból is szerencsés lépésnek bizonyult. A pedagógia szakkal való szövetség egyrészt biztosította a pszichológia méltóan kiemelt helyét az újonnan megalakult egyetemi karon, másrészt azt is lehetővé tette, hogy a tanárképzésben a korábbinál nagyobb hangsúlyt kapjanak a pszichológiai tárgyak. A gazdasági önállóság is jót tett a szaknak: ennek segítségével az egyre súlyosabb anyagi megszorítások ellenére sikerült mind a mai napig megőrizni a képzés sokszínűségét, mert nem kellett elbocsátásokkal csökkenteni az oktatói kart. A bolognai rendszerű egyetemi képzés beindulása is viszonylag zökkenőmentesen történhetett meg a karon a 2006/2007. tanévben. Az 1993-tól működő új rendszerű pszichológusképzés tapasztalatai alapján nem volt nehéz átállni a külön BA- és MA-szintű diplomát is nyújtó rendszerre, hiszen az 1993 őszétől életbe lépő tanterv lényegében már biztosította az alapozó szakasz és az elmélyülést lehetővé tevő „mester” szint szétválasztását a pszichológusképzésben, és a Hunyady György vezetésével kidolgozott képesítési követelmények a „kimenet” elvárt szintjét is megadták.

És a munka még tovább folytatódik...

Az egyetemistaként diákkört, egyetemi tanárként új egyetemi kart alapító Hunyady György pályája még korántsem fejeződött be az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karának megalapításával. A pszichológiai tudomány más tudományok közötti kedvezőbb helyének kivívása, a pszichológusképzés és a pszichológusszakma színvonalának emelése – ami az általam eddig közeli tanúként végigkísért 50 évben Hunyady György szakmai életének központi törekvése volt – bizony még sok küzdelmet és munkát kíván. Az ezekért a célokért folytatott munkálkodásnak méltó terepet biztosít a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöki tiszte, amelyet 2011-től Hunyady György tölt be.

Kívánom, hogy jó egészségben és az eddigiekhez hasonló hatékonysággal még sokáig folytassa ezt a szakmáért folytatott munkálkodást!

Utószó helyett Laudatio Georgii Hunyady

*H*unyady Györgyöt – munkásságának közvetlen, jó ismeretében – ajánlottam a Magyar Tudományos Akadémia levelező (2001) és rendes tagjának (2007). Az ünnepi alkalomból a tudományos mű és pályafutás ezen akadémiai elismerését is felidézem, amikor az ajánlások néhány tényszerű gondolatához visszatérek.

Hunyady György 1965-ben szerzett történelem tanári és pszichológus diplomát, és két szakterületének közös folytatását találta meg, alakította ki a 60-as, 70-es években újrászülető magyar szociálpszichológiában. Az első kutatóműhely tagja volt az MTA Pszichológiai Intézetében, pályakezdőként is aktív, kezdeményező szerepben. Kandidatúrájának elnyerése (1972) után maga hozott létre egy alkalmazott szociálpszichológiai karakterű osztályt a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kebelén. 1977-ben rektorként hívtam és támogattam, hogy szakterületének vezető oktatója legyen az ELTE-n. A szakmai várakozásoknak megfelelően itt fényes karriert futott be: tanszékvezető, egyetemi tanár, intézetigazgató lett, 1990 és 1992 között a Bölcsészettudományi Kar dékánja volt, 2003 és 2007 között pedig az ekkor alapított Pedagógiai és Pszichológiai Kar dékánja lett.

A szociálpszichológia intézményesítése mellett kiemelkedőek tudományos érdemei.

Sajátos kutatási területe a köznapis társadalmi-történeti gondolkodás vizsgálata a szociálpszichológia tükrében, a szociális megismerés és az attitűdök kutatása az egyéni nézetrendszerek és a közkeletű ideológiák vonatkozásában. Nemzetközileg is méltányolt, úttörő teljesítménye mindenekelőtt a sztereotípiakutatás területén született, illetve a társadalmi közérzet dinamikájának tanulmányozásában születik: több originális munkában megmutatta, hogy a klasszikus pszichológia elméleti-módszertani megújulása a 21. század társadalmi-politikai feszültségeinek és változásainak értelmezésében is jól kamatozik. A sztereotípiakutatással eredeti módon összekapcsolta a gazdaság- és politikai pszichológia meghonosítását. Az utóbbi évtizedekben a szociálpszichológia történetével is mind elmélyültebben foglalkozik, ebből jelentős tanulmányosorozatot írt, könyvsorozatot indított.

Fulbright-professzor volt 1986–87-ben a Kaliforniai Egyetemen, Santa Barbarában.

Élő nemzetközi kapcsolatait a hazai szociálpszichológia nemzetközi látókörének tágítására jól használta, magam többször elnököltem olyan tudományos szimpóziumokon, amelyekben – általa gyűjtött, szerkesztett – köteteik hazai kiadása alkalmából a szociálpszichológia világklasszisai találkoztak Budapesten, és személyesen kommentálták úttörő eredményeiket. Mintegy kétszáz tudományos publikáció szerzője vagy társszerzője, valamint számos, a témába vágó könyv szerkesztője. Számos kitüntetésben részesült, egyetemi és akadémiai elismerésekben, 2005-ben elnyerte a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét. Nehéz nem kitüntetésnek tekinteni, hogy a Magyar Tudományos Akadémia – sokéves szakszabotósági, köztestületi felelős munkája nyomán – 2011-ben a Filozófiai és Történettudományi Osztálya elnökének választotta.

Kissé formabontó módon, nem érdemei között, hanem részint azok magyarázatára azt is szóba hozhatjuk, hogy édesanyja, H. Balázs Éva az ELTE nagy hatású történészprofesszora, felesége pedig Gárdonyi Zsuzsa, a magyar tanítóképzés vezető egyénisége, a budai képző volt főigazgatója. Egy vérbeli pedagóguscsalád tagját ünnepli most – kutató- és oktatótársaival együtt – tanítványainak több generációja is. Hetvenedik születésnapján további töretlen alkotókedvet, jó egészséget, bölcs és derűlátó életkedvének megőrzését kívánjuk a jubiláló Hunyady Györgynek.

Ádám György
az MTA rendes tagja